DICȚIONAR DE FILOSOFIE

univers enciclopedic

Oxford

DICȚIONAR
DE
FILOSOFIE

de
Simon BLACKBURN

Traducere de
Cătălina IRICINSCHI, Laurian Sabin KERTESZ,
Liliana TORRES și Mihaela CZOBOR

univers enciclopedic
București, 1999

Referenţi ştiinţifici: Laurenţiu Staicu, Emanuel-Mihail Socaciu
Redactori: Sabina Dorneanu, Mihai Udma
Tehnoredactori: Ofelia Coşman, Liliana Kipper, Mariana Mârzea, Diana Tatu
Coperta: Podalv

© Oxford University Press, 1994

The translation of The Oxford Dictionary of Philosophy originally published in English in 1994
is published by arrangement with Oxford University Press

Traducerea în limba română a Dicţionarului de filosofie, publicat iniţial în engleză (1994),
este tipărită cu acordul Oxford University Press

Toate drepturile pentru ediţia în limba română sunt rezervate Editurii Univers Enciclopedic

ISBN 973–9436–20–X

Prefață

Filosofia este gândirea umană care a devenit conștientă de sine. Temele sale sunt viața, universul, tot ceea ce există; ea poate include toate categoriile reflecției religioase, artistice, științifice, matematice și logice. Acest dicționar de filosofie este o trecere în revistă a unora dintre termenii care inspiră o astfel de reflecție și, de asemenea, a unora care au fost considerați utili în îndrumarea acesteia.

În prefața la celebrul său *Dictionary of the English Language*, Johnson spune că:

> atunci când natura lucrurilor este necunoscută, sau când ideile noastre sunt nesigure, neclare și diferite în minți diferite, cuvintele prin care astfel de idei sunt formulate, sau prin care ne referim la astfel de lucruri vor fi ambigue și confuze.

Filosofia sălășluiește, prin natura sa, în astfel de zone de ambiguitate și confuzie, locuri în care, după cum spune Russell, întâlnim numai înțelesuri fragmentate și incerte. Filosofii își câștigă renumele punând în discuție înțelesuri: succesul lor înseamnă adesea că au reușit să arate că predecesorii lor au înțeles greșit categoriile experienței, rațiunii, demonstrației, percepției, conștiinței, moralei sau dreptului. Astfel de discuții sunt complexe și de durată. Filosofiile, ca orice mișcare de gândire, cer caracterizări lungi și rezistă unor definiții expeditive. Astfel, distinsul istoric al ideilor A.O. Lovejoy relata că în anul 1824 doi francezi din localitatea La Ferté-sous-Jouarre, domnii Dupuis și Cotonet, au inițiat întreprinderea de a descoperi ce este romantismul colectând definiții date acestei mișcări de către cele mai eminente autorități în domeniu. Această inițiativă, mărturiseau ei, i-a costat doisprezece ani de suferințe și s-a sfârșit într-o deziluzie.[1] În același articol, Lovejoy ne spune cu convingere că există peste șaizeci de sensuri clar delimitate ale termenului de „natură". Cu astfel de exemple descurajante în minte, concizia pare imposibilă, și orice încercare de a schița o perspectivă de ansamblu o insultă la adresa complexităților care abundă.

Nici o explicație de dicționar a acestor termeni nu poate substitui cercetarea propriu-zisă. O intrare de dicționar referitoare la virtute sau la mecanica cuantică nu poate substitui studiile de etică sau de fizică. Ceea ce am încercat să fac a fost să indic care este orientarea principalelor studii și punctele de dispută care au atras reflecția. De aceea, este evident că propriile mele interese și opinii nu sunt întotdeauna mascate. Alte teme nu sunt subiectul unor astfel de dispute. Nu există, de pildă, obiecții serioase cu privire la paradoxul lui Newcomb sau la axioma alegerii. În astfel de cazuri este posibilă o abordare mai didactică, ceea ce am și făcut.

---

[1] A.O. Lovejoy, *Proceedings of the Modern Language Association of America*, 34 (1924), 229.

O cât de mică familiarizare cu istoria filosofiei ne poate arăta cât de strâns se împletesc interesele sale cu cele care fac subiectul de studiu al altor domenii academice: literatura, fizica, psihologia, sociologia și teologia. De aceea, separarea filosofiei ca disciplină autonomă poate să pară un artefact al administrației academice mai degrabă decât o reflectare a unei distincții clare între folosirea unui concept și reflecția asupra lui. Prin urmare, mi-am luat libertatea de a introduce și termeni din alte științe, unde aceștia sunt puternic ancorați în dezbateri filosofice. De pildă, în literatura contemporană, cel care se ocupă cu etica avortului poate să ajungă să menționeze în mod accidental termeni ca *zigoți* sau *meioză*, așa cum poate să facă referire și la principiul dublului efect sau la doctrina actelor și omisiunilor. Cel interesat de realitatea fizică va fi interesat de conținutul teoremei lui Bell sau de experimentul Einstein–Podolsky–Rosen, și am încercat să ies în întâmpinarea unor astfel de situații. Am încercat de asemenea să fiu generos și cu gânditorii din domenii și tradiții învecinate filosofiei, deși în mod inevitabil aici rămâne un grad de arbitrariu. Addison, Blake și Pope sunt probabil autori de reflecție filosofică la fel de importanți ca toți cei pe care i-am menționat în dicționar, însă ei n-au fost incluși; au fost incluși, în schimb, Carlyle, Coleridge și Dante. Am fost preocupat în mod deosebit de menționarea marilor nume din istoria științei ale căror lucrări au determinat schimbări majore în filosofie: Boyle și Faraday, ca și Galileo, Newton, Darwin și Einstein.

Cu toate acestea, am fost moderat în includerea autorilor contemporani. Criteriul meu a fost, de fapt, acela dacă numele autorului în cauză poate reprezenta un punct de referință fără interpretare, ca în cazul teoriei quineene a înțelesului sau a concepției lui Davidson asupra interpretării ori a viziunii lui Lewis asupra lumilor posibile. Acest lucru înseamnă că autorii asociați cu anumite doctrine au beneficiat de intrări separate în dicționar, în timp ce filosofi la fel de reputați sau chiar mai reputați au fost amintiți doar în treacăt, și sper ca această explicație să îndulcească amărăciunea tuturor celor dezamăgiți că nu au fost menționați. Trebuie să fim conștienți cu toții că pe firmamentul intelectual răsar stele noi, în timp ce cele vechi apun.

Majoritatea convențiilor de limbaj folosite sunt evidente. Am încercat să elaborez dicționarul ca un teren de joacă pentru cei care vor să găsească rapid informații și ca o resursă pentru toți cei interesați de mișcările intelectuale generale, și în același timp ca o simplă lucrare de referință. Prin urmare, dicționarul cuprinde foarte multe trimiteri bibliografice; urmărirea influențelor și a predecesorilor, adesea de-a lungul unor diviziuni aparente în cadrul temei, este principala mea scuză pentru faptul că am ales acest procedeu, în loc să mă bazez pe caracterizări de sine stătătoare, luate „de-a gata" de la experți din diferite domenii. Prima menționare a unei trimiteri utile în cadrul unui termen de dicționar este marcată printr-un asterisc, iar subiectele care au legătură cu tema sunt indicate prin →. Am folosit simplificările standard pentru traducerile unor termeni din arabă, ebraică, persană și sanscrită, considerând că toate regulile de traducere ale unor astfel de termeni sunt artificiale și că cititorii sunt mai mult încurcați decât ajutați de proliferarea accentelor și diacriticelor. Am păstrat totuși accentele pentru vocalele lungi din cuvintele grecești, ca la *epochē* sau *aretē*, de vreme ce în acest caz este vorba de o convenție bine încetățenită în literatura filosofică contemporană. Așezarea în ordine alfabetică este surprinzător de amăgitoare, iar regula este că acolo unde există complicații, termenii sunt ordonați în funcție de ceea ce apare înainte de prima virgulă. În cazul lucrărilor scrise în limbile europene moderne, altele decât limba engleză, sunt date titlurile originale și titlurile traducerilor publicate cu data traducerii acolo unde am considerat că această informație este utilă.

Sunt mulți cei cărora le datorez mulțumiri pentru că m-au salvat de erori: Benjamin Arnold, Julia Annas, George Boolos, Andreas Edmüller, Roderick Long, Keith Simmons și Paul Teller mi-au oferit sfaturi generoase și am primit, de asemenea, ajutor de la Bernard Boxill, Ned Block, Edward Craig, Daniel Dennett, Luciano Floridi, Allan Gibbard, Rosalind Hursthouse, Jay Rosenberg, Galen Strawson și Ralph Walker. Ruth Opochinsky, Robert Michels și Andrew Mills mi-au oferit un ajutor inestimabil în activitatea de documentare. Munca imensă de editare a fost realizată de soția mea, Angela Blackburn, a cărei răbdare a fost mai presus de orice laudă. Datorez mulțumiri editurii MIT Press pentru permisiunea de a reproduce diagrama de la p. 75, care este adaptată după lucrarea lui Paul Churchland *Matter and Consciousness* (1984). Am folosit acest prilej pentru a corecta un număr de erori minore care au apărut în ediția originală. Sunt foarte recunoscător colegilor și studenților care m-au ajutat să identific aceste erori. Port, desigur, întreaga răspundere pentru orice erori care au mai rămas. În această privință nu pot decât să-l invoc iarăși pe Johnson:

> Soarta celor care se ocupă cu slujbele cele mai ingrate ale vieții este să fie conduși mai degrabă de teama de rău decât de promisiunea binelui; să fie expuși la cenzură, fără speranță de laudă; să fie umiliți pentru greșeli sau pedepsiți pentru neglijență, succesul să nu fie însoțit de aplauze și osteneala să nu fie răsplătită. Printre acești nefericiți muritori se numără și scriitorul de dicționare...

SIMON BLACKBURN

Chapel Hill, 1994

A

Abbagnano, Nicola (n. 1901). *Existențialist italian de marcă. Născut la Salerno, Abbagnano a studiat la Neapole și a predat la Torino. Prin a sa „filosofie a posibilului", Abbagnano îi acuză pe ceilalți existențialiști de negarea posibilităților ființei umane (toate eforturile noastre fiind inutile, într-un univers ostil și lipsit de sens) sau de exagerarea lor, considerând omul capabil de lucruri care, de fapt, se situează în afara puterilor lui. În lucrările sale târzii, Abbagnano încearcă să adopte o abordare mai naturalistă și mai științifică a filosofiei, deși continuă să condamne „mitul siguranței", subînțeles într-o perspectivă științifică încrezătoare despre lume. Printre lucrările principale figurează monumentala operă în trei volume *Storia della filosofia* („Istoria filosofiei", 1946–1950) și *Possibilità e libertà* („Posibilitate și libertate", 1956).

abducție. Termen introdus de *Peirce pentru a desemna procedeul prin care se ajunge la o concluzie mai amplă decât premisa de la care s-a plecat, precum în inferența celei mai bune *explicații. Peirce descrie abducția ca un proces creator, dar subliniază că rezultatele sunt supuse evaluării raționale. Totuși, el a anticipat pesimismul ulterior în privința perspectivelor teoriei *confirmării, negând posibilitatea de evaluare a rezultatelor abducției în termenii probabilității.

Abélard (sau Abaelard, Abailard), Pierre (1079–1142). Filosof scolastic francez. Născut în apropiere de Nantes, Abelard a dus o viață agitată, fără a mai socoti nefericirea produsă în urma poveștii sale de dragoste din 1118 (pentru amănunte → Héloïse). A studiat la Chartres și Paris și a fost călugăr și abate la mai multe mănăstiri. În 1132 a supraviețuit unei tentative de omor la o mănăstire bretonă. Figură controversată, Abélard și-a văzut opera condamnată în 1121, iar datorită scepticismului său în ce privește legendele Sfântului Dionisie a fost nevoit să părăsească abația St. Denis. În 1125 a devenit abate la St. Gildas, iar mai târziu s-a întors la Paris. Opera lui a fost denunțată de *Bernard din Clairvaux, care l-a descris ca trudind să dovedească faptul că Platon a fost creștin, dar nereușind decât să se arate pe sine ca fiind eretic. A fost din nou interzis în 1140 și a murit într-o mănăstire de maici a abației Cluny.

Abélard a tratat pe larg problema *universaliilor, adoptând probabil un *realism moderat, deși uneori a fost socotit *nominalist. A scris comentarii la operele lui *Porfir și ale altor autori cunoscuți. Lucrarea sa *Scito te Ipsum* („Cunoaște-te pe tine însuți") este un tratat de morală care susține că păcatul constă în întregime în disprețul față de voia lui Dumnezeu. Acțiunea este, prin urmare, mai puțin importantă decât anumite stări mentale, cum ar fi intenția. În concordanță cu aceasta, teoria lui despre *ispășire susține că expierea e pentru noi doar un suprem exemplu de urmat. Abélard a trăit într-o epocă în care începeau să se resimtă acut divergențele autorităților clasice; traducerile au revelat opinii discrepante și au generat o atmosferă de dispută în care Abélard s-a făcut remarcat. Lucrarea sa *Sic et Non* („Pro și Contra") este o culegere de chestiuni controversate din Scripturi și din primele scrieri creștine, împreună cu propriile lui reguli pentru rezolvarea disputelor. Această lucrare a oferit programul inițial pentru metoda scolastică. Printre imnurile compuse de Abélard figurează și *O quanta qualia* („Oh, cât de măreț și glorios este sabatul").

absolutism. În teoria politică, concepția potrivit căreia nu există restricții în ce privește drepturile și puterile guvernului.

Absolutul → idealism absolut.

abstract / concret. Multe filosofii sunt sensibile la existența unui tărâm al entităților *abstracte, cum ar fi numerele sau *universaliile, ca opuse obiectelor empirice și lucrurilor localizate în spațiu și timp. *Nominalismul este teoria generală care arată că numirea obiectelor abstracte nu este ceea ce pare a fi, ci un mod eronat de a vorbi despre lucruri mai comune. Adepții teoriei despre obiectele abstracte spun că nu e nimic greșit în a face referire la ele, dar nu trebuie să facem greșeala de a ni le imagina ca fiind niște genuri extrem de ample sau larg răspândite ale obiectelor concrete. O altă dispută se referă la problema dacă, atunci când privim ediția ziarului de dimineață, sau ne uităm la un program de computer, sau auzim un cuvânt, nu vedem sau auzim literalmente obiecte abstracte, care sunt, astfel, elemente ale experienței noastre.

abstragere. Proces presupus al formării unei idei prin extragerea a ceea ce este comun unor cazuri particulare distincte. Procesul este ilustrat de *Toma d'Aquino, prin soluția lui moderată la problema *universaliilor (*abstrahentium non est mendacium*: abstracția nu minte). Problema stă în faptul că abstragerea necenzurată ne poate duce la ipoteza potrivit căreia calități ca substanța, cauza, schimbarea și numărul pot fi atribuite nu doar corpurilor sensibile care dau naștere ideilor noastre despre ele, ci și unui tărâm spiritual sau unui alt domeniu situat cu totul în afara experienței. *Locke este vehement criticat de *Berkeley pentru această ipoteză și pentru erorile legate de ea. → idei abstracte.

absurditate. Orice convingere care, în mod evident, nu se poate susține (→ *reductio ad absurdum*). În *existențialism, o denumire pentru lipsa de sens și inutilitatea vieții și a activității umane.

Abunaser → Al-Farabi.

Academia din Atena. Școală fondată de *Platon, în jurul anului 387 î.Hr. Deși organizarea ei este incomplet cunoscută, Academia pare să fi favorizat o metodă de învățământ bazată pe discuții și seminarii. Obiectele fundamentale de studiu erau matematica și dialectica. De obicei se face distincția între Vechea Academie (cea a lui Platon și a succesorilor lui imediați) și Noua Academie (începând cu *Arcesilaos). Distincția a fost făcută pentru prima oară de *Antiochus din Ascalon. Din Vechea Academie au făcut parte *Aristotel, *Speusip, *Eudoxos, *Xenocrates și *Theaitetos din Atena. Preocupările ei centrale au fost matematica și temele cosmologice preluate din lucrările târzii ale lui Platon, deși la un moment dat s-au manifestat și interese pentru etică. O schimbare bruscă se petrece o dată cu Arcesilaos, care formează Noua Academie sceptică, în permanentă polemizare cu învățătura *stoicilor. Ultimul conducător al Academiei sceptice a fost Filon din Larissa, care a plecat la Roma în jurul anului 87 î.Hr., când Mithridates al VI-lea al Persiei a amenințat Atena, și astfel Academia ca instituție a luat sfârșit. Reabilitarea temelor dogmatice platonice după Antiochus din Ascalon (cca 79 î.Hr.; → platonism mijlociu) nu a fost propriu-zis opera Academiei, dar a deschis drum pentru apariția *neoplatonismului.

Academia din Florența. Grupare ce s-a format în jurul lui *Ficino între anii 1462 și 1494, într-o vilă din Careggi pusă la dispoziție de către Cosimo de Medici. A avut o influență intelectuală importantă în Italia renascentistă, activitățile ei principale constând în traducerea, studiul și reinterpretarea scrierilor platonice și neoplatonice.

acceptare. A accepta o propoziție înseamnă oare același lucru cu a o crede? Cu toate că nu există o distincție generală semnalată prin termenii înșiși, filosofii au fost determinați, din mai multe motive, să facă distincție între acceptare și convingere. *Paradoxul loteriei poate fi abordat spunând că, deși cineva acceptă că un bilet oarecare nu va fi câștigător, nu putem spune că acel cineva chiar crede acest lucru, evitând astfel capcana adoptării unui ansamblu de credințe contradictorii. În filosofia științei, o serie de situații anti-*realiste pot determina pe cineva să accepte o teorie științifică, de exemplu, în scopul de a face predicții asupra naturii și a o controla, sau în virtutea unei ipoteze lipsite de prejudecăți, fără a merge însă atât de departe încât să creadă în adevărul ei. Dificultatea principală stă în definirea exactă a ceea ce o persoană nu trebuie să facă; altfel spus, în a arăta ceea ce are distinctiv credința ca opusă acceptării, legitimă probabil, dar inferioară. → empirism constructiv.

acces → acces privilegiat.

acces privilegiat. Modul special în care fiecare dintre noi ne cunoaștem propriile gânduri, intenții și senzații. Mulți filosofi de orientare *behavioristă și *funcționalistă au considerat că este semnificativ să nege existența unui asemenea mod, replicând că maniera în care îmi cunosc propria minte nu diferă foarte mult de felul în care cunosc mintea celuilalt (de exemplu, văzând ceea ce răspund atunci când sunt întrebat). Pentru alți filosofi, comportamentul de verbalizare a rezultatului introspecției este un tip de comportament particular și legitim, care merită să fie considerat în orice abordare a psihologiei umane. → heterofenomenologie; privat (în filosofia minții).

accident. În metafizica aristotelică accidentul este o proprietate a unui lucru ce nu face parte din *esența sa: ceva pe care acel lucru l-ar putea pierde sau care i s-ar putea adăuga fără ca lucrul sau substanța să înceteze a fi aceleași. Accidentele se împart în *categorii: cantitate, acțiune (de exemplu, situarea în ordinea cauzală sau capacitatea de a influența lucrurile sau de a fi influențat de ele), calitate, loc, timp și relație.

accident, eroare a ~ → *a dicto simpliciter ad dictum secundum quid.*

accidentalism. Teorie conform căreia curgerea evenimentelor este imprevizibilă, sau, la *epicureici, că evenimentele mentale sunt în mod particular imprevizibile. → determinism; haos; libertarianism; tyhism.

acedie. Stare care inhibă plăcerea și induce refuzul vieții; unul dintre *cele șapte păcate capitale. *Toma d'Aquino o asociază cu faptul de a întoarce spatele lucrurilor, din cauza depresiei sau urii de sine, și o definește, în mod atractiv, ca fiind o torpoare a spiritului care ne împiedică să facem ceva bun. (*Summa Theologiae*, IIa 35.1). Deseori termenul este tradus prin lene, care, de fapt, înseamnă cu totul altceva. → apatie.

acolutic (gr., care urmează după). Termen aplicat unei experiențe senzoriale care implică, în mod necesar, ca parte a propriului conținut, faptul că se petrece mai târziu decât un eveniment precedent. Existența unor astfel de experiențe ar explica de ce putem vedea în prezent un eveniment ca fiind finalul unui proces ale cărui faze precedente nu mai sunt furnizate percepției noastre. În gramatică, un anacolut (gr., nu urmează după) este o propoziție frântă în așa fel încât o parte a ei nu decurge din cealaltă (de exemplu: Problema e, să mergem).

acord, metodă a ~ → metodele lui Mill.

acrasia → *akrasia.*

acte de vorbire. Acte îndeplinite atunci când sunt rostite cuvinte. În lucrarea sa *How to Do Things with Words* (1962), J.L. *Austin a clasificat aceste acte după cum urmează: există mai întâi actul *fonetic*, de producere a sunetelor, actul *fatic*, de formulare a unui enunț gramatical, și actul *retic*, de a spune ceva cu sens. Împreună, acestea compun actul *locuționar*. Există mai apoi ceea ce se face prin spunerea a ceva, precum o amenințare, o rugăminte sau o promisiune: acesta este actul *ilocuționar*. În cele din urmă, cele spuse pot produce efecte asupra ascultătorilor, cum ar fi înspăimântarea lor: acestea sunt actele *perlocuționare*. Austin a crezut că o atenție sporită acordată acestor distincții ar clarifica sau ar elimina multe probleme ale filosofiei, numai că, deși clasificarea lui s-a dovedit utilă în anumite circumstanțe, ea nu a avut un efect revoluționar. O recunoaștere timpurie și lucidă a diferitelor funcții ilocuționare ale limbajului îi aparține lui *Hobbes, *Human Nature*, XIII. 6.

acte lingvistice. Acte de comunicare, prin intermediul vorbirii sau al altor acțiuni. → acte de vorbire.

acte perlocuționare. O acțiune înfăptuită prin vorbire numai dacă sunt generate anumite efecte, precum persuasiunea, ridiculizarea sau înspăimântarea cuiva. Astfel, actele perlocuționare se deosebesc de cele *locuționare și de cele *ilocuționare, care sunt înfăptuite independent de faptul dacă enunțurile au efectele urmărite sau nici un efect.

act ilocuționar (forță ilocuționară). Termen introdus de J.L. *Austin în cartea sa *How to Do Things with Words*, pentru desemnarea unui act realizat prin enunțarea a ceva. Astfel, atunci când rostesc „Promit" în circumstanțe adecvate fac o promisiune; când spun „Bravo!" te felicit ș.a.m.d. Actul ilocuționar se deosebește de efectele enunțărilor (forța lor perlocuționară); nu are nici o importanță pentru faptul că am promis sau că te-am felicitat dacă tu crezi în promisiunea mea sau ești încurajat de felicitarea mea. Austin i-a prevenit pe filosofi în legătură cu posibilitatea ca anumiți termeni să poată fi tratați ilocuționar. De exemplu, când spun „Știu că *p*" îți dau cuvântul meu de onoare că *p*. Se poate ca perspectiva aceasta să reverse o lumină diferită asupra problemelor tradiționale de definire a cunoașterii, care presupun că este o stare specială, descrisă de cineva care spune, veridic, că știe că *p*. → acte de vorbire.

activism. Doctrină conform căreia, în anumite circumstanțe politice, este nevoie mai curând de acțiune decât de teorie. Astfel, un activist este cel care acționează pentru a determina schimbarea.

act locuționar. O rostire. Un act locuționar este acțiunea lingvistică de bază a rostirii (scrierii sau altui mod de a o face publică) unei succesiuni de cuvinte cu sens.

actual. În *logica modală, lumea actuală reprezintă lumea așa cum este ea, în opoziție cu alte *lumi posibile, care reprezintă felul în care lumea ar fi putut fi. Problema principală constă în a înțelege modul în care poate fi caracterizată starea actuală a lumii fără a folosi termeni care, ei înșiși, fac referință la posibilități alternative.

actualism. Termen cunoscut și sub denumirea de idealism actual. Pentru această utilizare a lui, → Gentile. În lucrările contemporane, termenul actualism se aplică și punctului de vedere după care doar lumea actuală este reală, alte *lumi posibile nefiind considerate existente în sine, ci presupuse, în mod eronat, ca existente doar din cauză că enunțurile *modale sunt instrumente de gândire utile doar în legătură cu lumea reală. → realism modal.

actualitate și potențialitate. Contrastul între ceea ce există de fapt, sau în mod real, și ceea ce ar fi putut exista sau ar putea ajunge să existe. Una dintre problemele majore ale gândirii *scolastice constă în a înțelege ce motiv ar fi putut avea Dumnezeu pentru a actualiza o anumită posibilitate, în loc de a nu actualiza nici una sau de a actualiza o alternativă. Întrebările ce derivă de aici sunt: de ce există ceva mai degrabă decât nimic, și dacă lumea noastră este cea mai bună dintre toate lumile posibile. → potențialitate; principiul rațiunii suficiente.

actualizare. Pentru ca ceva să fie actualizat, el trebuie făcut real sau parte a lumii reale. În teologie este important ca Dumnezeu să nu aibă nici o potențialitate neactualizată, o dată ce aceasta ar implica fie o schimbare a perfecțiunii prezente în ceva diferit și mai rău, fie o schimbare a imperfecțiunii prezente în ceva mai bun, nici una din variante nefiind acceptabilă.

acțiune. Ceea ce face un agent, în opoziție cu ceea ce i se întâmplă agentului (sau în opoziție cu ceea ce se întâmplă în mintea agentului). Descrierea evenimentelor care se petrec nu ne permite, prin ea însăși, să vorbim despre raționalitate și intenție, acestea fiind categorii pe care le putem aplica doar dacă aceste evenimente sunt considerate ca acțiuni. Înțelegerea acestei distincții a dat naștere unor probleme majore privind natura *cauzalității mentale și a înțelegerii *voinței și a *liberului arbitru.

acțiune de bază. Multe acțiuni sunt făcute prin intermediul altor acțiuni: cumpăr casa completând un cec, și aceasta o fac scriindu-mi numele, lucru pe care-l fac scriind fiecare literă în parte. Ideea unei acțiuni de bază constă în ceea ce fac pur și simplu, fără să fac nimic altceva pentru aceasta, lucru care nu trebuie identificat cu a face lucrurile să se petreacă din ce în ce mai profund în sistemul nervos: dacă o persoană poate determina apariția unui eveniment fiziologic în trunchiul cerebral sau în creier, aceasta s-ar întâmpla făcând lucruri macroscopice, ca de exemplu, a încleșta pumnul sau a clipi, într-un context în care aceste acțiuni au efect asupra sistemului nervos. Aceasta înseamnă că ordinea explicației evenimentelor în termenii acțiunilor nu este aceeași cu ordinea neurofiziologică a acestor ocurențe.

acțiune la distanță. Concept contestat din istoria fizicii. Fizica aristotelică susține că orice mișcare necesită o forță motrice corelată. Astfel, acțiunea nu poate avea niciodată loc de la distanță, ci ea are nevoie de un mediu care învăluie corpul și care pornește înaintea mișcării corpului și îl împinge din spate (*antiperistază). Deși mișcările naturale, precum căderea liberă și atracția magnetică (în mod straniu denumită „împerechere"), au fost recunoscute în perioada post-aristotelică, apariția filosofiei *corpusculare a condamnat din nou „atracțiile" sau acțiunile nemediate, de la distanță: argumentul clasic este acela că „materia nu poate acționa acolo unde nu se află". Fizica carteziană postulează, de asemenea, existența unei „materii subtile" care umple spațiul și conferă mediului forță și mișcare. Succesorul ei, eterul, a fost postulat pentru a desemna un mediu de transmitere a forțelor și influențelor cauzale între obiecte ce nu se află în contact direct. Însuși *Newton, care prin modul său de a trata gravitația părea să îngăduie perceperea ei ca pe o acțiune la distanță, a presupus că trebuie postulat un intermediar, deși nu putea emite nici o ipoteză în privința naturii lui. *Locke spusese inițial despre corpuri că acționează unul asupra altuia „prin impuls și nimic altceva" (_Eseu despre natura intelectului_, ediția I, II. VIII, 11), dar se răzgândește la a patra ediție și elimină cuvintele „și nimic altceva", deși impulsul rămâne „singurul mod în care putem concepe interacțiunea corpurilor". În _Întemeierea metafizică a științei naturale_, *Kant formulează limpede ideea că felul în care corpurile se resping unele pe celelalte nu este mai natural sau mai inteligibil decât felul în care ele acționează la distanță; mai ales, el repetă ideea, pe jumătate înțeleasă de Locke, potrivit căreia orice noțiune despre atomi solizi, cu masă, cere înțelegerea forței care face ca acești atomi să se îmbine într-o singură unitate, ce nu poate fi explicată în termenii coliziunilor elastice. În multe cazuri, teoriile contemporane ale *câmpului admit formulări alternative echivalente, una cu acțiunea la distanță, alta doar cu acțiunea locală.

acțiune moralmente corectă. A afla ce este corect să faci pune capăt discuției morale și etice despre ceea ce trebuie făcut. Dar nu pune întotdeauna capăt discuțiilor cu caracter practic, dacă, de pildă, eficacitatea, adecvarea, costurile etc. sunt introduse ca factori nonmorali cu acțiune independentă.

adaptare. În biologie, o caracteristică a unui organism apărută în urma selecției naturale, din cauza utilizării sale curente (→ darwinism). Adaptarea este contrară ex-aptării (engl., _exaptation_, n.t.), sau trăsăturii cooptate pentru o utilizare: o ex-aptare este o trăsătură care va fi apărut prin selecție naturală, dar pentru o altă utilizare decât cea pe care o are în mod curent. O non-aptare (engl., _nonaptation_, n.t.) este o trăsătură care există fără să ofere vreo aptitudine pentru supraviețuire.

adevăr / falsitate. Cele două valori de adevăr clasice pe care le poate lua o afirmație, o propoziție sau un enunț. În logica clasică (bazată pe două valori) se presupune că fiecare afirmație primește una dintre aceste valori, și că nici una nu le poate avea pe amândouă. O afirmație este atunci falsă dacă și numai dacă nu este adevărată. Baza acestei scheme este aceea că fiecărei afirmații îi corespunde o condiție de adevăr determinată sau o modalitate de a fi a lumii care face ca afirmația să fie adevărată; dacă această condiție este întrunită, atunci afirmația este adevărată, altfel este falsă. Afirmațiile pot să fie adecvate sau inadecvate și din alte puncte de vedere (politicos, înșelător, potrivit, spiritual), dar adevărul este noțiunea normativă centrală care structurează aserțiunea. Considerațiile referitoare la *ambiguitate (1) pot să afecteze limpezimea duală a acestei scheme. Pentru problema dacă falsitatea este singurul mod de a nu fi adevărat → presupoziţie. Pentru teorii ale adevărului → teoria adevărului ca limită ideală; teoria adevărului-coerenţă; teoria adevărului-corespondenţă; teoria adevărului-redundanţă; teoria identităţii asupra predicaţiei (sau adevărului); teorii decitaţionaliste ale adevărului; teorii semantice ale adevărului.

adevăr logic. Un adevăr care este o teoremă într-o anumită logică sau care este *valid sau adevărat în orice *interpretare a unui sistem logic.

adevăruri necesare / contingente. Un adevăr necesar este unul care nu ar fi putut fi altfel. El ar fi fost adevărat în orice circumstanţe. Un adevăr contingent este unul care e adevărat, dar ar fi putut să fie fals. Un adevăr necesar este unul care trebuie să fie adevărat; un adevăr contingent este unul care e adevărat pentru că se întâmplă să fie aşa sau pentru că aşa stau lucrurile, dar care nu trebuia să fie adevărat. Conform expresiei lui *Leibniz, un adevăr necesar este adevărat în toate *lumile posibile. Dacă acestea se află în concordanţă cu principiile logicii, oricât de diferite ar putea fi ele în alte privinţe, atunci adevărul este un adevăr logic necesar. Dacă ele acoperă toate lumile a căror metafizică este posibilă, atunci propoziţia este metafizic necesară. Dacă o propoziţie nu e adevărată decât în toate lumile posibile din punct de vedere fizic, atunci propoziţia este adevărată din necesitate fizică.

Un îndemn filosofic permanent este de a diagnostica contingenţa drept necesitate mascată (Leibniz, *Spinoza), deşi mai ales în secolul al XX-lea au fost mişcări la fel de puternice, asociate îndeosebi cu *Quine, care neagă faptul că există adevăruri necesare prin sine, considerând în schimb necesitatea drept contingenţă mascată. → analitic / sintetic; *a priori / a posteriori*; Quine.

adiaphora (gr., indiferent). În filosofia *stoică, lucruri precum cunoaşterea, puterea, plăcerea şi sănătatea, în care valoarea poate fi găsită, dar nu aşa cum există ea în *virtute, doar virtutea fiind bună sau „aleasă". Distincţia are o oarecare legătură cu cea făcută de *Kant între valoarea precumpănitoare şi necesară a unei voinţe bune din punct de vedere moral şi atracţiile autentice, dar mai slabe, faţă de alte lucruri.

a dicto secundum quid ad dictum simpliciter (lat., de la expresia restrânsă la aceeaşi expresie luată fără nici o restricţie). Eroare de omitere a unei precizări necesare: „Dacă întotdeauna în război e permis să ucizi, atunci întotdeauna e permis să ucizi." Cunoscută, de asemenea, şi ca eroarea conversă a accidentului.

a dicto simpliciter ad dictum secundum quid (lat., de la expresia luată fără restricţii la aceeaşi expresie restrânsă). Eroarea (pretinsă) a argumentării de la un caz general la unul particular, fără a recunoaşte factorii care particularizează: „Dacă oamenii nu ar trebui să parcheze aici, atunci ei nu ar trebui să parcheze aici nici pentru stingerea focului." Alte argumente, cu forme propoziţionale diferite de generalizare, a căror nevaliditate este mult mai evidentă, ar arăta astfel: „Dacă unii şerpi sunt inofensivi, atunci unii şerpi din această geantă sunt inofensivi." Cunoscută şi ca eroarea accidentului.

ad infinitum. Lat., la infinit.

Adorno, Theodor W. (1903–1969). Gânditor politic şi sociolog german. Adorno a fost un membru important al *Şcolii de la Frankfurt, a cărei poziţie generală a împărtăşit-o. Opera lui ţine în principal de domeniul sociologiei, fiind preocupat mai ales de contradicţiile şi distorsiunile impuse oamenilor de către societate. Cea mai cunoscută lucrare a lui, cu caracter general, este *Personalitatea autoritară* (trad. engl. 1950), în care descrie tipul de personalitate rigidă şi conformistă, obedientă faţă de o autoritate superioară şi tiranică faţă de inferiori. Elogiul adus de Adorno paradoxului şi ambiguităţii a avut influenţă asupra criticii literare şi culturale postmoderniste.

advaita (sanscr., non-dualitate). Doctrina şcolii *Vedanta*, asociată cu *Shankara, care susţine identitatea între **brahman* şi **atman*; lumea empirică este unul dintre acele **phenomena bene fundata* şi, la fel ca sinele, este în întregime o manifestare a lui Dumnezeu.

afazie. Întrerupere sau pierdere totală a facultății de vorbire, deseori rezultată dintr-o leziune locală a emisferei stângi a creierului. În *scepticismul antic, *aphasia* este liniștea care survine după ce am suspendat orice judecată asupra lucrurilor.

afectiv. Calitatea afectivă este caracteristica unei experiențe care o face plăcută, dorită ori dimpotrivă, sau ceea ce dă un ton emoțional distinctiv.

afinitate electivă. Termen utilizat de *Weber pentru a descrie potrivirea dintre unele aspecte ale protestantismului și ale etosului capitalist. Protestantismul furnizează solul pe care poate înflori capitalismul, deși nu există nici o conștientizare explicită a acestei legături.

afirmarea antecedentului. Deducerea, în mod valid, că din p, și dacă p atunci q, rezultă q. → modus ponens.

afirmarea consecventului. Deducerea, în mod nevalid, că din dacă p atunci q și q, rezultă p; de exemplu, din „dacă ea învață la matematică, atunci ea nu învață la engleză“ și din „ea nu învață la engleză“ deducem că „ea învață la matematică“.

a fortiori (lat., din mai tare). Expresie folosită cu sensul de „cu atât mai mult“ sau „mai mult decât atât“: dacă toți măgarii rag, atunci *a fortiori* toți măgarii tineri rag.

agapē. Termen folosit îndeosebi de autorii creștini pentru a desemna *iubirea fraternă sau filială ca opusă *eros*-ului, sau iubirii sexuale. În creștinismul timpuriu, *agapē* era o sărbătoare în care credincioșii celebrau sentimentul solidarității.

agathon (gr., binele). La *Aristotel, reprezintă modul de viață care implică exersarea celor mai de seamă facultăți, atingând *telos*-ul (sau împlinirea) unei persoane. În alte filosofii, binele este identificat cu plăcerea, cu virtutea, cu absența dorinței sau cu supunerea față de datorie. → etică; *eudaimonia*; *summum bonum*.

agent. Cel care acționează. Problema centrală a noțiunii de agent rezidă în înțelegerea diferenței între evenimentele ce se petrec în mine, sau mi se întâmplă mie, și faptul de a prelua cu controlul asupra evenimentelor, sau de a face cu ceva. → acțiune; determinism; liber arbitru; voință.

agentul nemișcat al mișcării → mișcătorul nemișcat.

agnosticism. Punctul de vedere după care anumite afirmații nu sunt cunoscute și, probabil, nici nu pot fi cunoscute ca adevărate sau false. Termenul se folosește în special în doctrinele teologice.

Ahile și broasca țestoasă → paradoxurile lui Zenon.

ahimsa (sanscr., nonviolență). Principiu etic ce interzice violența față de orice vietate, la care aderă mulți hinduși și budiști. Acest principiu impune vegetarianismul și pacifismul, și, într-o formă ideală, le cere adepților săi să ia anumite precauții extraordinare: de exemplu, să-și măture cărarea înainte să pășească pe ea, sau să strecoare lichidul pe care urmează să-l bea pentru a evita vătămarea, din neglijență, a vreunei vietăți aflate în el. Din punct de vedere politic, expresia cea mai cunoscută a acestui principiu a fost mișcarea nonviolentă a lui Mahatma Gandhi, de rezistență pasivă față de guvernarea britanică în India.

akolasia (gr., necontrolat). Viciul excesului, când dorințele nu sunt controlate de rațiune. La *Aristotel, persoana temperată evită acest viciu, nutrind dorințe doar între limite juste.

akrasia (gr., lipsă de stăpânire). Slăbiciune a voinței: circumstanță în care, cunoscând ceea ce ar fi mai bine să facă, cineva face altceva. Fenomenul i-a intrigat pe *Platon și pe *Aristotel, deoarece echivalența socratică dintre a ști că un lucru e bun și a dori acel lucru face dificil faptul de a înțelege cum este posibilă slăbiciunea voinței. Filosofiile mai puțin optimiste consideră că e la fel de dificil să înțelegem cum e posibilă puterea voinței.

Albert cel Mare (Albertus Magnus) (cca 1200–1280). Personalitate dominantă a scolasticii din secolul al XIII-lea și profesorul lui *Toma d'Aquino. Figură enciclopedică, cunoscut ca *Doctor Universalis*, Albert a jucat un rol important în încercarea de împăcare a învățăturilor tocmai descoperite ale lui *Aristotel și *Platon cu tradiția creștină. A scris comentarii la lucrările lui Aristotel și la multe altele, și a dovedit un interes special față de abordarea empiristă a naturii. Dintre lucrările lui fac parte: *Summa de Creaturis* (tradusă în engleză cu titlul *Handbook of Doctrine concerning Creatures*) și *Summa Theologiae*, sau manual de teologie.

alchimie. Corpus medieval format din îmbinarea chimiei, filosofiei și înțelepciunii secrete, care avea ca scop transformarea metalelor obișnuite în aur, prin intermediul pietrei filosofale, și descoperirea leacului universal împotriva bolii și morții.

Alcmeon din Crotona (sec. VI î.Hr.). Un contemporan mai tânăr al lui *Pitagora, cunoscut ca medic. Se presupune că el ar fi recunoscut creierul ca fiind sediul conștiinței, concepție acceptată de *Platon pe temeiul că cele mai înalte facultăți ale omului ar trebui să fie localizate în cea mai înaltă parte a corpului, mai exact capul, dar respinsă de *Aristotel, care considera că creierul funcționează ca un condensator.

alegere. Dilema filosofică este dacă alegerea e un proces în care are loc o luptă între diferite dorințe, presiuni sau atitudini, și care în final duce la o decizie și la o acțiune, sau dacă există, în plus, un „sine" care controlează conflictul în numele unor dorințe elevate, al rațiunii sau al moralității. Încercarea de a adăuga un astfel de surplus la imaginea pasivă (deseori atribuită lui *Hume) este caracteristică eticii lui *Kant, și este o țintă predilectă nu doar a scrierilor lui Hume, ci și a multora dintre cele feministe și postmoderniste. → liber arbitru; paradoxul lui Newcomb; voință; voliție.

alelă (contragere de la grecescul *allelomorph*, cu o altă formă). Două sau mai multe *gene care pot apărea ca alternative, și care sunt coduri pentru diferite variante ale aceleiași caracteristici ereditare (de exemplu, culoarea ochilor). Uneori caracteristicile alternative sunt ele însele denumite alele.

aletic (gr., *alētheia*, adevăr). Modurile sau modalitățile aletice sunt necesitatea, contingența sau imposibilitatea ca ceva să fie adevărat.

Alexander, Samuel (1859–1938). Filosof australian; a studiat filosofia la Oxford și psihologia experimentală la Freiburg. A fost profesor de filosofie la Manchester din 1893 până în 1924. Principala sa operă filosofică este lucrarea în două volume intitulată *Space, Time, and Deity* (1920). Deși a fost un *realist, declarând că omul posedă cunoașterea unei lumi independente de spirit, Alexander pleda totuși pentru o imagine evoluționistă a lumii, care se îndreaptă către un ideal nerealizat sau o divinitate, o concepție mai curând caracteristică *idealismului absolut rival.

Alexandru din Aphrodisia (maturitate: sec. III d.Hr.). Filosof peripatetician. Alexandru a început să predea la Atena în jurul anului 200. A fost un aristotelic desprins, în mod straniu, de platonismul religios mistic caracteristic vremii (→ platonism mijlociu). Propriile lui doctrine cuprindeau negarea realității timpului și a nemuririi sufletului, dar rămâne cunoscut în principal în calitate de comentator al lui *Aristotel.

Al-Farabi, Abu Nasr (sau Abunaser) (cca 870–950). Al doilea „învățător", după *Aristotel, al filosofiei islamice. Al-Farabi a fost unul dintre primii filosofi care a introdus logica aristotelică în lumea islamică. A scris multe lucrări de logică și a dezvoltat teoria despre intelect a lui Aristotel. A fost influențat de asemenea de *neoplatonism: creația este o emanație, și imaginile sufletului lumii, sau *anima mundi*, sunt cele care devin corpuri în spațiu. Lucrarea sa, *Cetatea virtuoasă*, este o interpretare a *Republicii* lui Platon, o descriere a societății civice ideale în care înfloresc toate virtuțile.

Algazel → Al-Ghazali.

algebră → algebră booleană.

algebră booleană. O algebră booleană este un sistem constând dintr-o mulțime S și două operații, ∩ și ∪ (convex și concav), supuse următoarelor axiome. Pentru orice mulțime de elemente a, b, c, unde a, b, c, sunt membri ai lui S, avem:

1) $a \cap (b \cap c) = (a \cap b) \cap c$. De asemenea, $a \cup (b \cup c) = (a \cup b) \cup c$ (asociativitate).
2) $a \cap b = b \cap a$. De asemenea, $a \cup b = b \cup a$ (comutativitate).
3) $a \cap (b \cup c) = (a \cap b) \cup (a \cap c)$. De asemenea, $a \cup (b \cap c) = (a \cup b) \cap (a \cup c)$ (distributivitate).
4) Două elemente, 0 și 1, aparțin lui S, și aceste elemente au proprietățile: $a \cup 0 = a$; $a \cap 1 = a$ (identitate).
5) Pentru fiecare set a din S există un set a′ cu proprietățile:
   $a \cup a' = 1$; $a \cap a' = 0$ (complementaritate).

Calculul propozițional poate fi reprezentat ca o algebră booleană, unde $\cap$ reprezintă &, iar $\cup$ reprezintă $\vee$ și $1 = T$, $0 = F$. Operatorii booleeni sunt, atunci, functori de *adevăr, cum ar fi &, $\vee$ și $\neg$. O cercetare booleană este cercetarea lucrurilor care satisfac o condiție definită cu acești operatori.

Al-Ghazali, Abu Hamid Muhammad (1059–1111). Inițial teolog, Al-Ghazali a predat în Bagdad, dar în 1095, în urma unei căderi nervoase, a abandonat preocupările academice pentru a se dedica unei vieți contemplative. El considera superioară cunoașterea dată de comprehensiunea mistică a lucrurilor față de cea dobândită prin logică sau rațiune. Lucrarea sa *Autodistrugerea filosofilor* este o critică la adresa doctrinelor aristotelice ale lui *Al-Farabi și *Avicenna. În general, Al-Ghazali pune în discuție întinderea cunoașterii pretinse de filosofi, în special printr-o critică a cunoașterii cauzalității, în legătură cu care el apără *ocazionalismul. Convingerea cu privire la propriile lui judecăți l-a expus unui contraatac din partea lui *Averroes (*Autodistrugerea autodistrugerii*). Al-Ghazali este amintit și ca autor al lucrării *Renașterea științelor religioase*, care a exercitat o influență importantă asupra Islamului Sunnit.

algoritm (cuvânt derivat de la numele matematicianului arab Al-Khowarizmi). Un set de reguli sau instrucțiuni care duc la rezolvarea unei probleme. Un algoritm oferă un procedeu decizional sau o metodă de calcul pentru soluționarea unei probleme. Deși algoritmul rezolvă problema, e posibil ca acesta să nu fie foarte eficient, astfel că în teoria calculului se măsoară eficiența și comportamentul algoritmilor în diferite circumstanțe, de exemplu, prin cazuri de medie și cazuri nefavorabile. → mașina Turing; problema deciziei; recursiv; teza lui Church.

alienans (termen englez aproximativ echivalent cu „impropriu" — n. red.). Adjectiv care apare pentru a califica o descriere, dar care, de fapt, funcționează pentru a nega sau a lăsa deschisă întrebarea dacă descrierea este valabilă: un fals papagal, un presupus criminal, o victorie apropiată.

alienare. Concept fundamental în scrierile filosofice ale lui *Hegel, *Feuerbach și *Marx, precum și în scrierile ulterioare atât din tradiția idealistă, cât și din cea marxistă. Alienarea (în germană, *Entfremdung*, poate fi tradus și prin înstrăinare) este, în principal, ideea a ceva separat sau străin de altceva: sunt înstrăinat de mine însumi în măsura în care nu mă pot înțelege sau accepta pe mine însumi; gândirea este alienată de realitate în măsura în care o reflectă în mod inadecvat; eu sunt alienat de propriile-mi dorințe în măsura în care ele nu-mi aparțin în mod autentic, ci mă asaltează ca și când ar veni din afară; sunt alienat de rezultatele muncii mele în măsura în care ele devin *mărfuri; și pot fi alienat de societate în măsura în care mă simt controlat de ea, mai degrabă decât parte a unității sociale care o constituie. La Hegel, progresul către *Absolut este și unul al creșterii conștiinței de sine, fiind el însuși un proces de dez-alienare, prin care ceea ce e distinct și fals obiectivat își recapătă unitatea prin creația de sine și conștiința de sine (deși spiritele finite, factor al acestei dezvoltări, se alienează pe sine în activitate și în „obiectivarea" produselor lor sociale și materiale). La Feuerbach, dimpotrivă, ornamentele absolutiste ale alienării hegeliene sunt abandonate, iar conceptul este înlocuit cu alienarea de sine, o condiție care poate fi depășită prin conștiința de sine pe care o aduc relațiile normale, stabilite cu propriile noastre activități și produse. Maniera în care folosește Marx conceptul este uneori socotită a fi un hotar între perioada lui timpurie, hegeliană, și perioada scrierilor târzii, dar par a nu exista dubii în ceea ce privește atașamentul lui constant față de ideea naturii umane alienate de sine, atât timp cât nu se petrece transformarea comunistă a societății. → anomie; autenticitate; *Dasein*; falsa conștiință.

aliorelativ. Ireflexiv (→ relație).

Al-Kindi, Yakub ibn Ishaq (m. după 866 d.Hr.). Primul filosof arab important, Al-Kindi a declanșat procesul de asimilare a gândirii *neoplatonice și aristotelice de către lumea islamică. A predat în Bagdad și a îngrijit traducerile din *Aristotel și *Plotin. Propria lui filosofie are tendința de a permite preeminența credinței asupra rațiunii, și se consideră, în general, că ar fi fost umbrit de gânditorii mai târzii, ca *Al-Farabi sau *Avicenna.

als ob (germ., ca și cum) → Vaihinger.

alte minți. De la *Descartes încoace a fost un lucru obișnuit, dar greșit orientat, după cum se poate demonstra, să se considere că această cunoaștere oferită de propria mea minte este extrem de sigură și că ea este chiar temeiul pentru cunoașterea altor lucruri. Alte lucruri au devenit relativ problematice o dată cu adoptarea acestei orientări. Însă chiar dacă cunoașterea altor lucruri este oarecum protejată, opinia că unele dintre ele au minți la fel ca a mea este una teoretică, suplimentară, ale cărei temeiuri pot părea cu ușurință nesigure. Modalitatea tradițională de argumentare a conceptului celorlalte minți se realizează prin *analogie. Criticii reclamă că acest lucru implică generalizarea pornind de la un singur caz (al meu) și că este mai degrabă extravagant să presupunem că toate lucrurile care sunt asemănătoare cu mine din punct de vedere fizic, sunt asemănătoare și din punct de vedere mental. El implică de asemenea presupoziția că eu pot înțelege însăși noțiunea conștiinței unei alte persoane, cu toate că în concepția carteziană asupra lumii nu există nici o explicație pentru modul în care aș putea obține o astfel de idee. Abordările cunoașterii ce privesc mai mult socialul și publicul consideră că această cunoaștere oferită de propria mea minte este ea însăși dependentă de cunoașterea lumii și, într-adevăr, de cunoașterea minților celorlalți oameni, deoarece acestea se manifestă în limbajul și comportamentul lor. → limbaj privat.

Althusser, Louis (1918–1990). Marxist francez, cunoscut pentru respingerea lucrărilor de tinerețe ale lui *Marx în favoarea accentuării ulterioare a materialismului dialectic. Acesta este văzut printr-un filtru *structuralist, prin care combinații în care interferă structuri și practici politice, economice, ideologice și teoretice formează determinanți obiectivi ai forțelor sociale rezultante. Astfel, pentru Althusser, adevăratul Marx este anti-empirist, anti-umanist și anti-istoricist. Chiar și la vremea ei, această reinterpretare era sever criticată pentru că-l separa pe Marx de sfera activității politice. Reputația lui Althusser a scăzut după ce și-a ucis soția (Hélène Rytmann, sociolog) în 1980 și a fost închis într-un spital de psihiatrie. Totuși, concepția subiectului aparent activ ca fiind nimic mai mult decât scena de desfășurare a conflictului dintre forțele sociale rămâne extrem de influentă. Printre lucrările lui Althusser se află: *Pour Marx* (1965, trad. rom., *Citindu-l pe Marx*, 1970) și *Lire le Capital* (1965, tradusă în engleză ca *Reading Capital*, 1970).

altruism. Grijă dezinteresată pentru binele altuia, ca un scop în sine. Dificultățile apar în legătură cu autenticitatea altruismului (→ egoism) și a valorii lui. În timp ce altruismul este considerat frecvent ca o piatră de temelie a eticii creștine, el nu a fost cunoscut ca o categorie în gândirea greacă. A fost puternic atacat de Nietzsche ca determinând o nesănătoasă reprimare și depreciere a sinelui, deși de fapt nimic nu dovedește că în general personalitățile altruiste au cu deosebire o scăzută prețuire de sine.

amăgire. În general, orice opinie falsă în care o persoană continuă să creadă poate fi numită amăgire. În filosofia percepției, amăgirile de felul halucinațiilor sunt uneori distinse de iluziile mai banale, precum aparența înclinării unui băț în apă, sau miraje de tipul Fata Morgana. Aceste miraje și iluziile standard sunt publice și repetabile. În cazul lor, un anumit fel de stimul dă naștere în mod natural la interpretări incorecte. Dimpotrivă, o amăgire este considerată un deranjament perceptual personal.

ambiguitate. 1. (engl., *vagueness*) Multe propoziții sunt relativ ambigue; altele sunt relativ precise. Un termen care este de o precizie maximă nu dă naștere nici unui fel de cazuri de graniță, dar cu toate că acesta este deseori prezentat ca un ideal teoretic, este foarte neclar modul în care poate să-l întruchipeze orice limbaj vorbit și învățat. Aceasta deoarece până și observațiile elementare („acesta este roșu") admit cazurile de graniță (în portocaliu și purpuriu), și chiar dacă se are grijă ca termenii să fie cât mai preciși cu putință, întâmplări neprevăzute pot întotdeauna să ofere cazuri dificile a căror clasificare rămâne nerezolvată. Cel mai bun tratament *semantic al ambiguității nu este încă stabilit: printre probleme se numără modul corect de a rezolva *paradoxul soriților și problema dacă logica clasică ar trebui modificată în direcția admiterii gradelor de adevăr care să corespundă gradelor de ambiguitate. 2. (engl., *ambiguity*) A avea mai multe sensuri. Cazul cel mai simplu îl reprezintă ambiguitatea *lexicală*, atunci când un singur termen are două înțelesuri. O propoziție sau o construcție lexicală complexă poate fi ambiguă fără ca vreunul dintre cuvintele pe care le conține să comporte vreo ambiguitate, în cazul ambiguității *structurale*: din acest motiv „Orice fată frumoasă iubește un marinar" poate avea cel puțin trei sensuri (e un marinar anume, de pildă prințul Andrew, iubit de toate fetele frumoase; pentru fiecare fată frumoasă există un marinar pe care ea îl iubește; fiecare fată frumoasă consideră că orice marinar este demn de a fi iubit). → ambiguitate act-obiect; ambiguitate de sistem; amiguitate tip-exemplu; amfibolie.

ambiguitatea act-obiect. Ambiguitatea dintre acțiunea propriu-zisă și rezultatul acțiunii. Această ambiguitate este evidentă la cuvinte ca „observație": o observație poate fi un proces care durează un timp și este efectuat de cineva, sau poate fi informația care reprezintă rezultatul unui astfel de proces. Mulți filosofi ai minții consideră că o ambiguitate similară denaturează concepția despre experiență. Experiența ar trebui gândită mai curând în termenii unui proces activ de implicare în lume, decât ca prezența unui obiect (prezentarea lui) la nivelul minții.

ambiguitatea tip-exemplu. Cât de multe cuvinte apar în operele lui Shakespeare? Întrebarea poate să aibă în vedere câte tipuri de cuvinte, sau altfel spus cât de vast este vocabularul lui Shakespeare, în care caz răspunsul va fi câteva mii, sau poate să aibă în vedere câte semne ale acestor tipuri, sau câte cuvinte care pot fi numărate, în care caz răspunsul va indica mai multe. Un constructor de mașini poate să producă o jumătate de duzină de mașini într-un an (tipuri, echivalent aici cu modele), dar mai multe mii de mașini (întruchipări, exemple). Tipurile pot fi ele însele supuse unor criterii diferite ale *individuației: lexicografii au nevoie de principii controversate pentru a ști când să numere un cuvânt tip sau două.

ambiguitate de sistem. (i) Fenomenul observat de *Aristotel prin care se poate ca termenii să se aplice în moduri diferite, deși legate unele de altele, unor categorii diferite de lucruri: un loc poate fi vesel și la fel o persoană. (ii) În *teoria tipurilor *Russell a fost obligat să postuleze o ambiguitate de sistem ce leagă înțelesurile diferite pe care expresiile le-ar putea avea dacă ar fi folosite la diferite niveluri ale ierarhiei, întrucât este clar că ceva este la fel în ceea ce privește întrebuințarea, să spunem, a predicatului identității atunci când acesta leagă obiecte de la un nivel cu cele de la altul.

Ambrozie, Sfântul (cca 340–397). Ambrozie a fost numit episcop de Milano înainte de a fi fost botezat. După hirotonisire a devenit un puternic apărător al privilegiilor bisericii și, la un moment dat, l-a excomunicat pe împăratul Theodosius învinuindu-l de masacru. A criticat erezia ariană, a scris despre etica creștină (*De Officiis Ministrorum* se inspiră într-o anumită măsură din *Cicero), și a fost criticat de *Hobbes.

amestec de muncă → proprietate.

amfibolie (gr., *amphibolos*, vorbire ambiguă). O propoziție a cărei structură gramaticală permite diferite interpretări, de exemplu, „Ea a avut visul unui rău platnic de impozite" (visul de a fi rău-platnic sau coșmarul rău-platnicului?). La *Kant, amfibolia transcendentală este confuzia dintre un obiect al intelectului *pur și aparența lui.

Ammonius Saccas (maturitate 200–250). Platonician din Alexandria, profesor al lui *Plotin și *Origene (a nu se confunda cu un Ammonius care a trăit mai devreme și a fost profesorul lui *Plutarh). Se știu puține lucruri despre Ammonius, care pare să fi aparținut curentului *neopitagoreic, menținându-se la o oarecare distanță de filosofia ortodoxă a timpului său. Încercările de a-i reconstitui doctrina prin identificarea elementelor comune la Plotin și Origene au rămas fără rezultat.

amoral. Fără moralitate sau fără vreo legătură cu moralitatea. Persoana amorală ignoră ori deplânge felul în care moralitatea influențează viața oamenilor.

amor fati (lat., iubirea de destin). Acceptarea stoică sau fatalistă a cursului determinat sau predeterminat al evenimentelor.

anaforă. În general, termenul de anaforă este folosit pentru desemnarea relațiilor coreferențiale, în care un element din enunț își ia sensul sau referința de la un alt element. În enunțul „John a spus că va ploua, dar eu nu cred asta", „asta" se referă din nou la enunțul lui John. În teoria lingvistică, cunoscută sub numele de teoria regență-legătură, termenii specifici ca „(el) însuși" sau „unul pe celălalt" formează propoziții substantivale care depind în mod necesar de un antecedent. Unele relații anaforice sunt în mod just simbolizate prin folosirea *variabilelor legate. Catafora apare atunci când un cuvânt va fi explicat în termenii a ceea ce urmează: anaforă progresivă.

analitică transcendentală. În *Critica rațiunii pure* a lui *Kant, secțiunea care se ocupă de principiile intelectului și care încearcă să demonstreze aplicarea *categoriilor la fenomene.

analitic / sintetic. Opoziție între tipurile de propoziții, introdusă inițial de *Kant. O propoziție analitică este aceea în care conceptul predicatului este „conținut în" conceptul subiectului. Propoziția „toți frații sunt bărbați" constituie un exemplu. O propoziție sintetică este una în care acest lucru nu este valabil și care, în consecință, este susceptibilă să furnizeze informații suplimentare. Definiția lui Kant este doar una preliminară, datorită faptului că nu toate propozițiile au structura subiect-predicat, iar noțiunea de „conținut" este folosită metaforic. Dar scopul său de a defini o clasă de propoziții în mare măsură banale poate fi realizat prin metodele logicii moderne. Astfel, putem defini o propoziție ca fiind analitică dacă are forma unei *tautologii sau a unei formule valide din logica elementară, sau dacă poate fi înfățișată ca având forma respectivă prin substituția sinonimelor cu sinonime. De exemplu, dacă substituim „bărbat și brat" prin „frate", atunci „toți frații sunt bărbați" are forma „toate lucrurile care sunt F și G, sunt F", și aceasta este o formulă validă pentru *calculul predicatelor.

Ideea distincției făcute de Kant e că n-ar trebui să fim atât de contrariați, filosofic vorbind, dacă tot ceea ce poate fi cunoscut *a priori* este analitic: adevărurile analitice sunt atât de banale, încât cu greu pot fi considerate cunoaștere. Dar dacă putem cunoaște *a priori* propoziții sintetice, întrebarea cum este posibilă o astfel de cunoaștere devine presantă. O parte din programul *pozitivismului logic a constat în a demonstra că toate propozițiile *a priori* sunt, în fond, analitice. Întreaga distincție a fost pusă sub semnul întrebării în unul dintre cele mai cunoscute studii de filosofie modernă, articolul lui *Quine, „Two Dogmas of Empiricism" (1950, *Două dogme ale empirismului*), care atacă ideea potrivit căreia am avea un criteriu rezonabil pentru sinonimie, criteriu pe care să se sprijne definiția.

analiză. Metodă de separare a unui concept în părți mai simple, astfel încât structura lui logică să fie evidentă. La nivelul său cel mai elementar, acest procedeu poate fi exemplificat de o definiție de dicționar: „căprioara este femela cerbului". Dar *filosofia analitică, așa cum a fost ea practicată de *Russell, *Wittgenstein (în prima perioadă) și *Moore, preia reușitele logicii de la începutul secolului al XX-lea pentru a deschide calea spre un studiu general, în care condiţiile de sens sau *condiţiile de adevăr ale propoziţiilor să fie expuse printr-o metodă care dezvăluie structura logică ascunsă dincolo de forma de suprafaţă a enunţurilor (→ atomism logic; formă logică). Analiza filosofică ar oferi astfel o abordare ştiinţifică şi obiectivă a problemelor tradiţionale. Aşa cum un matematician poate obţine o definiţie a unei noţiuni complexe dezvăluindu-i identitatea în termenii unei secvenţe de operaţii mai simple, şi filosoful ar trebui să poată identifica natura unui concept complex în termenii unor operaţii şi idei constituente simple. Programul analitic a atins apogeul cu lucrările timpurii ale *pozitiviştilor logici, în special *Carnap, deşi a influenţat aproape întreaga filosofie anglo-americană din prima jumătate a secolului al XX-lea, şi o mare parte a ei chiar şi mai târziu.

Deşi idealul analitic a avut asupra filosofiei un efect profund benefic prin insistenţa pentru o atenţie riguroasă acordată sensului la toate nivelurile procesului de filosofare, încrederea iniţială în această metodă s-a dovedit exagerat de optimistă. Mai întâi, s-a dovedit că extrem de puţine concepte interesante pot fi supuse unei analize necontroversate. În al doilea rând, există motive bine întemeiate pentru a susţine ideea că respectivele concepte îşi dobândesc identitatea nu atât datorită structurii lor interne, cât datorită locului lor într-o teorie mai amplă sau într-o reţea de doctrine şi practici cu care sunt asociate (→ holism). În al treilea rând, în afară de doctrinele *empiriste şi *atomiste, nu există o modalitate principială care să decidă unde ar trebui să se sfârşească un proces de analiză, sau poate chiar în ce direcţie ar trebui să se dezvolte. În cele din urmă, testul pentru o analiză reuşită, adică prezentarea unei structuri complexe care să fie de fapt un *sinonim pentru conceptul original, este nesigur în aplicarea lui, şi în loc să fie un judecător obiectiv al doctrinei filosofice, va fi mai curând contestat din perspectiva unor astfel de doctrine.

analogie. Un aspect cu privire la care un lucru este similar cu altul. Extensia analogică a termenilor constă în maniera în care un termen se referă la lucruri similare: oamenii, sticlele şi râurile au guri. Magazinele, cutiile, procesele, porturile, concertele, chestiunile, drumurile şi cărţile, toate acestea pot fi deschise, dar în sens analog. Analogia vizează sensul literal, dar şi *metafora, şi astfel dă naştere unui fenomen deconcertant în *filosofia limbajului (→ consideraţii cu privire la urmarea regulilor). A argumenta prin analogie înseamnă a afirma că, o dată ce lucrurile se aseamănă sub anumite aspecte, ele se vor asemăna, probabil, şi sub altele. Printre utilizările termenului cunoscute în filosofie se numără şi *argumentul planului divin şi argumentul existenţei *celorlalte minţi: dacă tu te comporţi la fel ca mine şi eu am cutare şi cutare stări mentale când mă comport astfel, atunci, prin analogie, probabil că şi tu le ai. Dar: „Cum pot eu generaliza un caz unic într-un mod atât de iresponsabil?" (*Wittgenstein). În filosofia medievală o problemă importantă era posibilitatea de a afirma ceva despre Dumnezeu doar prin analogie. → Cajetan; metaforă; modele (ştiinţă).

anamnesis (gr., reamintire). La *Platon reamintirea cunoaşterii obţinute, probabil, într-un stadiu anterior al existenţei. Abordarea cea mai cunoscută a subiectului se află în dialogul *Menon*, iar doctrina este o încercare de a explica caracterul „înnăscut", nedobândit, al cunoaşterii primelor principii. → frumos; iubire; paradoxul învăţării; *tabula rasa*.

anangkē. Gr., necesitate sau destin.

anarhism. Doctrină asociată cu *Godwin, *Bakunin, *Proudhon şi alţii, potrivit căreia comunităţile omeneşti pot şi trebuie să se dezvolte în absenţa guvernământului. Cooperarea voluntară ar înlocui mecanismul coercitiv al statului; guvernarea în sine corupe sentimentele naturale ale oamenilor. Anarhiştii pot avea poziţii diferite referitor la natura revoluţiei care trebuie să distrugă puterea statală, dar din perspectivă istorică a existat tendinţa de a-i asocia cu o opoziţie violentă faţă de stat. Acest fapt ar face din anarhişti demni aliaţi ai *stângii, dar aspectele *libertariene ale doctrinei sunt în concordanţă şi cu *dreapta.

Anaxagoras din Clazomene (cca 500/499–428/427 î.Hr.). Primul filosof care a predat la Atena, judecat, probabil, în jurul anului 450, sub acuzația de impietate și pentru că susținea o teorie astronomică care cuprindea și concepția că soarele e un corp încins până la strălucire, mai mare decât Peloponesul, de la care luna își capătă lumina. A fost exilat și a murit onorat de toți la Lampsacos. Fragmentele păstrate sunt puține, iar interpretarea sistemului său filosofic este controversată. El atribuia rațiunii un rol cosmologic fundamental, atât ca inițiatoare a mișcării, cât și ca principiu însuflețitor la plante și animale. Doctrina lui cea mai specifică este aceea conform căreia „în orice lucru există o parte din tot", cu sensul că, indiferent în ce s-ar schimba un lucru, acesta este, într-un fel imperceptibil, deja prezent în el înainte de schimbare. Anaxagoras mai susține că toate calitățile sunt prezente în toate lucrurile, deși doar acele calități care sunt preponderente vor ieși la iveală. Lucrurile sunt _homeomerii_ (lucruri cu părți similare) unele pentru altele. Principiul homeomorfismului a fost subiectul multor interpretări, dar ideea că schimbarea reprezintă trecerea la ceva deja prezent a avut o influență durabilă în teoriile metafizice ale *cauzalității, în special în biologie.

Anaxarchos (sec. IV î.Hr.). Urmaș al lui Democrit și profesor al lui *Pyrrhon. L-a însoțit pe Alexandru cel Mare în călătoriile sale spre Răsărit și a fost ținut la mare stimă de acesta. El este cel pe care Pyrrhon se presupune că nu l-ar fi recunoscut, pentru că acesta din urmă practica o sceptică neîncredere în simțuri, atunci când Anaxarchos înainta anevoie într-o mlaștină.

Anaximandru din Milet (cca 610–cca 547/546 î.Hr.). Primul filosof și astronom grec a cărui gândire este cunoscută până la cel din urmă detaliu. Anaximandru a construit primul model geometric precis al universului și a făcut hărți atât ale pământului, cât și ale cerurilor. Printre invențiile lui se află _gnomonul_, sau acul arătător vertical al cadranului solar folosit pentru a urmări orele și anotimpurile. Din punct de vedere filosofic, el este amintit pentru concepția cvasi-teologică a noțiunii de *_apeiron_ sau substanța fără determinări, fără limite, nepieritoare și eternă, care este și *_archē_ sau începutul procesului cosmologic. Această concepție este o îmbunătățire a cosmologiei lui *Thales, prin aceea că Anaximandru înțelege că încercarea de a găsi un singur fel de materie din care sunt făcute toate, în toată varietatea lor, nu trebuie să se oprească la apă, la foc sau la alt fel particular de materie, ci la ceva independent atât de structură cât și de formă: ceva despre care nu se poate spune nimic. Din _apeiron_, lumile sunt produse printr-un conflict al contrariilor, el însuși o „nedreptate" pentru care lucrurile își plătesc compensații unul altuia.

Anaximene din Milet (maturitate cca 546 î.Hr.). Membru mai tânăr al școlii din Milet și probabil elev al lui *Anaximandru. Astronomia lui era relativ simplă, dar este amintit pentru doctrina potrivit căreia o substanță primară, _aer_, le produce pe toate celelalte, fie prin rarefiere până la foc, fie prin condensare, dând naștere vântului, norilor, apei, pământului și pietrelor. Aceasta este prima explicație fizică din tradiția apuseană potrivit căreia diferite substanțe sunt modificări ale unei materii primare. Fenomenul care l-a inspirat pe Anaximene a fost respirația, care poate fi caldă (când e rarefiată, adică atunci când gura e larg deschisă) sau rece (când e comprimată sau suflată printre buzele strânse). → atomism; _materia prima_.

Anderson, John (1893–1962). Filosof scoțian, profesor la Sydney din 1927 până în 1958. Anderson a fost cel mai influent filosof care a profesat în Australia în acea perioadă, atât pe plan profesional, cât și în domeniul dezbaterilor socio-politice ale vremii. A susținut o viziune modernă despre lume, bazată pe realismul și materialismul științific, pe ateism și empirism. Etica și politica lui se sprijineau pe o puternică preocupare pentru independență. Eseurile sale au fost publicate sub titlul de _Studies in Empirical Philosophy_ (1962), iar scrierile despre educație sub titlul de _Education and Inquiry_ (1980).

angajare. În unele filosofii ale minții, angajarea este gândită ca funcționând ușor diferit de opinie. Cineva poate fi angajat față de o propoziție în sensul că se sprijină pe ea, sau o folosește pentru a structura explicații și predicții, dar în întregime în spirit *instrumentalist, deci fără a o presupune adevărată. → empirism constructiv. Punctele de vedere morale și estetice pot fi numite de asemenea angajări, fiind considerate expresii ale atitudinii, prin contrast cu credințele. → emotivism; proiectivism.

angoasă. În filosofia lui *Sartre, o formă covârșitoare a responsabilității totale și profunde față de propriile opțiuni și fapte.

Angst (germ., spaimă, disperare, angoasă; fr., *angoisse*). Spaimă apărută în special din lipsa unui scop, a unei preocupări sau a unui sens în univers. → nimic.

anima mundi (lat., sufletul lumii). → panpsihism.

animism → panpsihism.

anoetic (gr., care nu e perceput, nu e conștient). Stări pre-conștiente sau subliminale ale minții. → noetic.

anomie (fr., derivat din greacă, fără lege). Stare de prăbușire și haos. Termenul este în mod particular asociat cu *Durkheim, pentru care anomia caracterizează perioadele de destindere a normelor sociale, atunci când dispariția autorității tinde să relaxeze constrângerile morale, produce dorințe exagerate și provoacă creșterea procentului de sinucideri. Anomia caracterizează stările sociale și nu coincide cu noțiunea fundamental psihologică de *alienare, deși, la fel ca aceasta, poate fi o trăsătură relativ permanentă a societăților moderne scindate.

anosognozie. Faptul de a nu fi conștient de un defect sau o lipsă. În mod normal, considerăm că, de exemplu, faptul de a vedea culori și faptul de a fi conștienți că vedem culori sunt unite. În cazul anosognoziei un subiect poate fi incapabil să vadă culori, dar să nu observe că această abilitate a dispărut. Cazul extrem este, probabil, sindromul lui Anton, sau negarea orbirii de către cei care și-au pierdut vederea.

Anschauung (germ., intuiție) → intuiție.

Anscombe, Gertrude Elizabeth Margaret (n. 1919). Filosof englez. A studiat la St. Hugh's College, Oxford, unde i-a citit pe clasici și pe filosofi (marile nume ale filosofiei). Anscombe a absolvit în 1941, an în care s-a căsătorit cu filosoful P.T. Geach. Anscombe a devenit cercetătoare asociată la Somerville College în 1946 și a rămas îndrumătoare până în 1970, când a devenit profesoară la Cambridge, pensionându-se în 1986. Lucrările ei îmbină preocuparea de tip aristotelic pentru natura reală a fenomenelor spirituale și morale cu atenția acordată limbajului, caracteristică filosofiei postbelice de la Oxford. Printre acestea se află *Intention* (1957) și *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus* (1959). Traducerea ei a lucrării lui *Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, din 1953, a constituit o piatră de hotar pentru filosofia modernă.

Anselm, Sfântul (1033/4–1109). Filosof și teolog medieval. Născut la Aosta, în Italia de Nord, Anselm intră în ordinul benedictin și devine arhiepiscop de Canterbury în 1093, deși își petrece mare parte din anii următori în exil. A apărat în mod consecvent drepturile bisericii, iar în teologie drepturile rațiunii, pe care o vedea ca pe un sprijin în credință și nu ca pe o sursă de scepticism. Cele două principale tratate teologice ale lui sunt *Monologion* („Solilocviu") și *Proslogion* („Discurs"). Primul conține versiuni ale *argumentului cosmologic și argumentul care de la existența binelui deduce existența unui bine suprem. Cel de-al doilea conține cunoscutul *argument ontologic pentru existența lui Dumnezeu. Anselm a scris, de asemenea, multe dialoguri referitoare la probleme specifice din logică și teologie: *De Veritate* („Despre adevăr"), *De Libertate Arbitrii* („Despre liber arbitru") și *De Grammatico*, ce cuprind studii analitice și lingvistice care justifică pretenția sa că este părintele filosofiei *scolastice. În *Cur Deus Homo* („De ce s-a făcut Dumnezeu om?") Anselm interpretează *ispășirea în termenii satisfacției pe care o datorăm măreției insultate a lui Dumnezeu, interpretare care rămâne una dintre principalele explicații valabile competente în teologia creștină.

antecedent → condițională.

antilogism. Un set de propoziții contradictorii.

antinomianism. Convingerea împărtășită de mai multe secte, dar în particular de mișcările protestante radicale din secolele XVI și XVII, conform căreia anumiți creștini aleși sunt, prin credință sau predestinare, incapabili de păcat și sunt, astfel, eliberați de obligația de a se supune vreunei legi morale. Antinomianismul este în mod frecvent asociat cu stilurile de viață și cu practicile sexuale nonconformiste.

antinomie. Un *paradox. În prima *Critică* a lui *Kant, antinomiile rațiunii pure arată că pot fi obținute cu aceeași justețe concluzii contradictorii în ceea ce privește lumea ca întreg. Fiecare antinomie are o teză și o antiteză contradictorie. Prima antinomie are ca teză ideea că lumea are un început în timp și este limitată în spațiu, iar ca antiteză ideea că ea nu are nici început și nici limite. A doua dovedește atât divizibilitatea infinită a spațiului, cât și contrariul; a treia demonstrează necesitatea, dar și imposibilitatea libertății umane, și a patra dovedește existența unei ființe necesare, dar și inexistența unei astfel de ființe. Soluția acestui conflict al rațiunii cu ea însăși este aceea că principiile folosite în procesul de raționare nu sunt „constitutive", arătându-ne cum este lumea, ci „regulative", adică oferindu-ne prescripții despre cum trebuie să ne gândim la ea. Contradicțiile apar atunci când principiile regulative sunt folosite în afara sferei lor proprii de întrebuințare, așa cum se întâmplă când sunt folosite în teoretizări despre lumea ca întreg.

Antiochus din Ascalon (cca 130–68 î.Hr.) Filosof helenist eclectic. Antiochus a susținut că școlile de filosofie antagoniste ale vremii sale se află de fapt într-un acord fundamental. Desprinderea categorică de filosofia lui *Filon din Larissa a rezultat din convingerea lui că *scepticismul *Academiei din Atena era o abatere de la adevăratele idei platonice ale vechii Academii, care puteau fi, la rândul lor, reconciliate cu *stoicismul și cu părerile *peripateticilor. Este cunoscut pentru influența pe care a avut-o asupra lui *Cicero și ca fondator al *platonismului mijlociu.

antiperistază. Termen folosit de *Aristotel pentru teoria mișcării care neagă existența vidului și respinge existența oricărei alte forțe în afară de impuls. Ideea constă în a elimina „atracțiile" misterioase din natură. În natură pot exista „impulsuri", însă nu pot exista „atracții". Zborul proiectilelor, atracția magnetică și absorbția lichidelor se află printre acele fenomene pe care teoria trebuie să le explice. Această concepție apare încă la *Empedocle și este preluată de *Platon în *Timaios*. În secolul al XVII-lea, termenul devine mai des folosit pentru o doctrină, de asemenea aristotelică, potrivit căreia calitățile contrare se „resping", având atât tendința de a se atrage reciproc, cât și de a se îndepărta una de cealaltă. Exemplul curent de calități contrare e caldul și recele, însă *Boyle menționează teoria potrivit căreia apa formează picături sferice pentru că, așa cum umezeala fuge de uscăciune, și apa tinde să se comprime în suprafața cu aria cea mai mică. → acțiune la distanță; câmp.

Antiphon (cca 480–411 î.Hr.). Orator atenian și *sofist. Învățații nu au căzut de acord dacă e vorba de două persoane cu acest nume sau dacă, așa cum se crede acum în general, oratorul este unul și același cu sofistul. Antiphon oratorul a avut o carieră publică remarcabilă, compunând în principal discursuri pentru alții. A fost creierul conspirației oligarhice, iar când aceasta a eșuat, Antiphon a fost condamnat la moarte, deși propriul său discurs de apărare a fost considerat cel mai bun discurs rostit vreodată. Antiphon sofistul este menționat de *Xenofon și de *Aristotel ca fiind adversarul lui *Socrate.

antirealism → realism / antirealism.

antisimetric. O *relație este antisimetrică dacă ori de câte ori avem *Rxy* și *Ryx*, atunci $x = y$.

Antistene (cca 445–cca 360 î.Hr.). Discipol devotat al lui *Socrate, considerat în același timp (de către *Diogenes Laertios, de pildă) ca având o semnificativă influență asupra primului *cinic celebru, *Diogenes din Sinope. A împărtășit o mare parte din gândirea etică a lui Socrate, dar cu o vădită înclinație spre acele stări de entuziasm care apar ca efect al efortului și strădaniei. Este menționat de *Aristotel pentru faptul că ar fi susținut o teorie a limbajului conform căreia nu există contradicții sau definiții, astfel că putea lăsa impresia unui energic preot de țară, deși a dus o viață de permanentă negare de sine.

antiteză (gr., a sta împotrivă). Propoziția care reprezintă contradicția unei teze. În *materialismul dialectic, reacția la o schimbare sau la un proces. Din unirea procesului și a reacției apare sinteza, care le transcende pe amândouă.

antonim. Cuvânt cu sens opus: real / ireal, bun / rău sunt antonime.

antropocentric (gr., om + centru). Orice concepție care exagerează importanța ființelor umane în cosmos, de exemplu, cea care consideră cosmosul ca fiind construit pentru folosul nostru. Explicarea unei proprietăți, cum ar fi o culoare, este antropocentrică dacă incorporează un element care leagă posesiunea respectivei proprietăți de starea unui observator în anumite condiții.

antropomorfism. Reprezentarea divinităților, a naturii sau a animalelor neumane ca având formă umană sau ca având intenții și gânduri omenești. Uneori, această reprezentare este în mod vădit metaforică, problema constând în a înțelege de ce s-a recurs la o metaforă.

antropozofie (gr., înțelepciunea despre om). Mișcare creștină și ocultistă asociată cu Rudolf Steiner (1861–1925), care accentuează cultivarea naturii spirituale și modul de a ajunge la conștiința spirituală a unei lumi mai înalte. Steiner a fondat un mare număr de școli în care sunt aplicate metodele educației liberale.

anulabil. Care poate fi răsturnat de evenimente ulterioare. În justiție, o sentință este anulabilă dacă o curte de rang superior o poate abroga. O *propoziție este anulabilă dacă poate fi pusă la îndoială în lumina unor noi dovezi.

anxietate. Stare generală, uneori nevrotică, de frică și spaimă. → *Angst*.

apatheia (gr., neafectat). În *stoicism, a nu avea nici o *pathē* înseamnă a fi lipsit de afecte bazate pe convingeri eronate; aceste convingeri induc ideea că obiectul afecțiunii este suficient de important pentru a rivaliza cu virtutea. Astfel, *apatheia* nu înseamnă absența afectelor, ci a avea afecte care ne împiedică să acordăm virtuții rolul ei adevărat.

apatie. Deși e dușmanul prin excelență al profesorilor și al antrenorilor sportivi, apatia se bucură de multe ori de o imagine bună în filosofie, mai ales în sistemele etice care privesc dorința și interesele lumești ca fiind josnice și lipsite de valoare. *Platon admite nevoia de pasiune sau *eros* chiar și în stările contemplative avansate ale filosofului, dar *hinduiștii și *budiștii, *stoicii și o parte din tradițiile creștine privesc dorința cu dispreț. *Hobbes remarcă abil că atât timp cât trăim avem dorințe (→ *summum bonum*), iar Alexander Pope i se alătură cu energicul: „Fălească-se stoicii în apatia lor tihnită / țintuită le e Virtutea / ca-n gheața rece țintuită." (*An Essay on Man*, II). Totuși, ca și stoicii și budiștii, *Kant consideră că apatia este cu totul extraordinară: beatitudinea este o stare de „totală independență față de porniri și dorințe", iar această libertate este ea însăși o virtute și, în același timp, este presupusă de alte virtuți. Cu toate acestea, *Toma d'Aquino admite dezolarea implicată de ignorarea a ceea ce este bun și o categorisește ca un păcat important sau capital. → acedie; *ataraxia*; autonomie / heteronomie; iubire.

a patra dimensiune. De la *teoria relativității încoace, tratarea timpului alături de celelalte trei dimensiuni spațiale (și implicit considerarea sa drept cea de-a patra dimensiune a unui *spațiu-timp unificat) a devenit obișnuită. La sfârșitul secolului al XIX-lea, unii fizicieni, ca Helmholtz, au popularizat opera lui Riemann, care sugerase posibilitatea existenței unei a patra dimensiuni spațiale, în interiorul căreia lucrurile pot dispărea pentru a reapărea altundeva (→ omologi incongruenți). Ideea a fost preluată de *teozofi și de către cercetători în *parapsihologie. Edwin Abbot analizează posibilitatea celei de-a patra dimensiuni în clasica sa *Flatland* (1884), iar H.G. Wells și Oscar Wilde o menționează în operele lor. Ideea a revenit în atenția fizicii propriu-zise o dată cu opera lui Kaluza, care a demonstrat în 1919 că dacă sistemul riemannian de măsurare a tensorilor (→ relativitate) este rescris în cinci dimensiuni, atunci se poate obține o teorie unificată a gravitației și a electromagnetismului. În prezent mulți savanți apreciază numărul dimensiunilor ca fiind zece. → geometrie.

apărarea liberului arbitru. Probabil cea mai populară încercare de a reconcilia existența răului cu bunătatea lui Dumnezeu (→ problema răului; teodicee). Apărătorii liberului arbitru susțin că răul se datorează în întregime deciziilor rele, însă libere, pe care le iau ființele umane (poate și alte ființe decăzute, cum ar fi, în unele versiuni, îngerii decăzuți). Este bine că Dumnezeu a creat ființe libere, însă este rău că aceste ființe își folosesc în mod greșit libertatea. Astfel, bunul Dumnezeu nu este responsabil pentru relele care există în lume, iar răul existent în lume nu poate fi invocat ca argument împotriva credinței în El. Această manieră de a apăra *liberul arbitru a fost populară, dar se confruntă cu numeroase obstacole: pare să impună o explicație *libertariană (metafizică) a liberului arbitru; fie ignoră faptul evident că majoritatea relelor care îi lovesc pe oameni (cum ar fi bolile, durerea și foametea) nu sunt create de noi, fie atribuie responsabilitatea pentru aceste rele unor ființe supranaturale rele, precum îngerii decăzuți, ceea ce pare implauzibil și arbitrar; pare să facă abstracție de posibilitatea logică ca Dumnezeu să fi creat ființe libere ca să-și folosească libertatea pentru a alege întotdeauna binele, așa cum unii dintre noi reușesc să aleagă uneori. Apărarea liberului arbitru trebuie să respingă de asemenea posibilitatea unui Dumnezeu care îi izolează de noi pe agenții umani creați de El care aleg răul sau care vor comite răul.

apeiron (gr., nelimitat). În filosofia greacă, infinitul, sau nedefinitul, de unde și ideea de flux al contrariilor care necesită un *peras* (limită, hotar) sau un principiu ordonator care să le facă inteligibile.

apercepție. Termen introdus de *Leibniz pentru capacitatea reflexivă a minții de aprehensiune a propriilor stări interioare. *Kant distinge apercepția empirică, sau conștiința sinelui comun, schimbător, și apercepția transcendentală. Această a doua apercepție este conștiința imuabilă care unifică experiența ca pe cea a unui subiect unic, fiind prin aceasta fundamentul posibilității înseși a experienței și gândirii.

apetitiv. Care se referă la apetit; natura noastră apetitivă se referă la apetiturile și dorințele noastre. Apetiția, în filosofia lui *Leibniz, este acel *_nisus_ cvasi-psihologic care determină principiul schimbării în *monade.

apodeictic (sau apodictic) (gr., a arăta ceea ce trebuie dovedit). Ceva adevărat în mod *necesar, sau demonstrabil, sau care posedă o certitudine de necontestat.

apodoză. Consecința unei *condiționale.

apolinic / dionisiac. Opoziție introdusă de *Nietzsche în *Nașterea Tragediei* (1872) între spiritul de ordine, raționalitatea și armonia intelectuală reprezentate de Apollo, și spiritul extatic și voința spontană de viață, reprezentate de Dionysos. În scrierile târzii, Apollo apare într-o mai mare măsură identificat, oarecum confuz, cu virtuțile creștine, făcând ca un clasicist temperat precum *Goethe să fie în mod ciudat clasificat drept o figură dionisiacă.

apologetică. În teologie, încercarea de a arăta că credința este fie demonstrabilă rațional, fie, cel puțin, în acord cu rațiunea. Mai general, încercările de a apăra o doctrină.

aporie. Fundătură a rațiunii. Metoda socratică de a pune probleme fără a da soluții este uneori numită metodă aporetică.

a posteriori → *a priori / a posteriori.*

a priori / a posteriori. Inițial, opoziție între propoziții. O propoziție este cognoscibilă *a priori* dacă poate fi cunoscută fără a avea experiența cursului de evenimente specific din lumea reală. Totuși, se poate admite că o anumită experiență este necesară pentru însușirea conceptelor implicate într-o propoziție apriorică. Ceva poate fi cunoscut doar _a posteriori_ dacă nu poate fi cunoscut _a priori_. Distincția a dat naștere unui domeniu de probleme fundamentale ale *epistemologiei. Categoria propozițiilor _a priori_ este extrem de controversată, din moment ce nu este clar cum poate gândirea pură, fără sprijinul experienței, să dea naștere vreunei cunoașteri, iar a nega că acest lucru este posibil a fost întotdeauna o preocupare a *empirismului. Cele două mari domenii în care apriorismul pare să funcționeze sunt logica și matematica, astfel că emipiriștii au încercat, de obicei, să arate fie că aceste domenii nu țin de adevărata cunoaștere, fie că, în ciuda aparențelor, cunoașterea pe care o avem în aceste domenii depinde, de fapt, de experiență. Prima ipoteză încearcă să arate că toate propozițiile de tip _a priori_ sunt, într-un anumit sens, banale sau *analitice, sau sunt chestiuni de notație ori convenție lingvistică. A doua abordare este asociată în mod particular cu *Quine, care neagă existența oricărei distincții semnificative între enunțurile considerate în mod tradițional ca fiind apriorice și alte convingeri solid înrădăcinate care apar în concepția noastră generală asupra lumii.

O altă categorie contestată este aceea a conceptelor _a priori_, considerate a fi concepte care nu pot fi „deduse" din experiență, ci sunt presupuse în orice mod de gândire despre lume: timpul, substanța, cauzalitatea, numărul și sinele ar intra în această categorie. Nevoia de astfel de concepte și natura cunoașterii apriorice independente căreia îi dau naștere reprezintă preocuparea principală a lucrării lui *Kant, _Critica Rațiunii Pure_.

Arcesilaos (cca 316–242 î.Hr.). Fondatorul *Academiei mijlocii din Atena și primul filosof care se dezice de vechile cosmologii platonice în favoarea *scepticismului. Conflictul susținut dintre Academie și *stoici a început cu atacul său îndreptat asupra argumentului stoic al „percepțiilor aprehensive" (_phantasia katalēptikē_). În încercarea sa de a evita starea de paralizie care, potrivit contraatacului stoic, urmează suspendării sceptice a judecății, Arcesilaos s-a sprijinit pe noțiunea, preluată din simțul comun, însă probabil vulnerabilă, a ceea ce este _eulogon_ sau rezonabil. → Carneades.

archē (gr., început). În gândirea *presocratică, sursa fundamentală a existenței tuturor lucrurilor.

Arendt, Hannah (1906–1975). Figură marcantă a filosofiei politice. Născută la Hanovra, într-o familie de evrei, Arendt a studiat în tradiția existențialistă germană a lui *Jaspers și *Heidegger. S-a mutat la Paris în 1933 și a scăpat de ocupația nazistă plecând în America, în 1940. Prima ei lucrare importantă a fost _The Origins of Totalitarianism_ (1951, tradusă în românește ca _Originile totalitarismului_, 1993 — n. red.), la care se adaugă alte cărți, printre care _On Revolution_ (1963) și _On Violence_ (1970).

a respinge. A dezaproba. Termenul este o *expresie reușită: a încerca să dezaprobi ceva înseamnă a argumenta împotriva acestuia sau a i te opune, dar nu încă a-l respinge.

aretē (gr., virtute, excelență într-un domeniu). Virtutea unei persoane. În gândirea lui *Platon și *Aristotel, virtutea este asociată cu îndeplinirea unei funcții (_ergon_), așa cum ochiul este bun dacă își îndeplinește funcția caracteristică lui, cea a vederii. Aceasta este propriul lui *_telos_ sau scop (→ teleologie). _Aretē_ este astfel identificată cu ceea ce permite unei persoane să trăiască bine sau să aibă reușite în viață, deși întrebarea dacă virtutea este doar un mijloc pentru o viață de succes sau este o parte esențială a activității de a trăi bine devine motiv de controverse. Potrivit lui Aristotel, diferitele virtuți constau în a ști cum să găsim *calea de mijloc dintre viciile contrarii ale excesului și lipsei. Gândirea greacă, de asemenea, netezește calea spre idealul creștin potrivit căruia dezvoltarea deplină a _aretē_ pentru ființele umane constă într-o viață autonomă de contemplație și înțelepciune. Cuvântul sanscrit _kusala_ este folosit în *budism pentru a reprezenta aceeași legătură dintre virtute și iscusința de a fi o ființă bună.

argument. A argumenta înseamnă a produce considerații menite să susțină o concluzie. Un argument este fie procesul prin care se face acest lucru (și în acest caz, argumentul poate fi pasional sau rezervat), fie produsul lui, adică setul de propoziții invocate (premisele), modelul de inferență și concluzia la care se ajunge. Un argument poate fi deductiv *valid, și în acest caz concluzia *decurge din premise, sau poate fi persuasiv în alte moduri. *Logica este studiul formelor de argumente valide și nevalide. → demonstrație (2); eroare; inducție.

argument ad hominem → *argumentum ad.*

argument „ampliativ". Termen folosit de *Peirce pentru a denota argumente ale căror concluzii își depășesc premisele (și, astfel, măresc orizontul convingerilor noastre). Argumentele inductive și argumentele celei mai bune *explicații nu sunt deductiv valide, dar pot genera concluzii credibile. Cele mai multe raționamente ne conduc la concluzii care depășesc datele de care dispunem, în manieră avantajoasă pentru noi.

argument circular. Procedeul prin care se presupune ceea ce trebuie demonstrat. Deși argumentul este frecvent acuzat, nu există o definiție logică pentru astfel de argumente circulare. În sensul cel mai larg, orice argument *valid poate fi considerat circular pentru că premisele lui deja îi „conțin" concluzia. Totuși, argumentele valide pot, și chiar determină indivizi rezonabili să le accepte concluziile. Cea mai bună definiție este aceea că un argument este circular dacă el conține o premisă sau o etapă precisă care n-ar fi acceptată de nici o persoană rațională predispusă inițial să nege concluzia.

argumentele consensului general. Un argument potrivit căruia, dacă ceva este presupus, în general, a fi într-un fel, atunci el este în acel fel. Evident invalid în general (de exemplu, majoritatea oamenilor pot crede că Pământul este plat, chiar dacă nu este), argumentul e foarte convingător în anumite cazuri. De exemplu, dacă se crede în general că o construcție este gramaticală, sau că un termen are un anumit înțeles, aceasta poate impune caracterul gramatical al construcției sau înțelesul respectiv al termenului. Nu este ușor de stabilit locul consensului general („common consent"), așa cum nu este nici cel al simțului comun („common sense"), în epistemologie. → Herbert de Cherbury.

argumentele iluziei. Argumentele bazate pe iluzie au ca premise fie existența, fie posibilitatea iluziilor, și drept concluzie fie posibilitatea iluziei totale, fie *scepticismul cu privire la pretențiile de cunoaștere. Astfel, simțurile ne înșeală uneori, și pot face astfel în orice ocazie; prin urmare, se argumentează, poate că ele ne înșeală întotdeauna, sau în orice caz n-ar trebui să ne încredem în ele în mod implicit. În anumite forme, aceste argumente sunt fără îndoială nevalide: astfel, chiar dacă e adevărat că simțurile ne pot înșela în orice ocazie, nu rezultă că ne pot înșela cu fiecare ocazie. Orice monedă poate fi falsă, dar nu rezultă că toate monedele pot fi false, deoarece falsurile trebuie să fie parazitare pe lucrurile reale. Iluziile au fost întotdeauna un punct de plecare pentru *epistemologie și au motivat aspirația *fundaționalistă pentru punctele de plecare absolut sigure, ferite de posibila lor contaminare. → metoda îndoielii.

argument henologic. A patra dintre *cele cinci căi: *argumentul gradelor de perfecțiune în favoarea existenței lui Dumnezeu.

argument major. Argumentul major al lui Diodor Cronos (a cunoscut perioada de maximă înflorire cam în sec. al III-lea î.Hr.) pare menit să demonstreze că nimic ce nici nu este, nici nu va fi adevărat nu este posibil. Punctul de pornire este găsirea unei inconsistențe între următoarele trei propoziții: tot ceea ce a trecut este necesar; imposibilul nu decurge din posibil; ceea ce nu este și nici nu va fi este posibil. Dacă acestea sunt inconsistente și primele două sunt adevărate, atunci concluzia decurge logic din premise, însă logica modală modernă nu confirmă argumentul. Argumentul lui *Berkeley, conform căruia este imposibil să ai ideea de copac de care să nu fie nimeni conștient (întrucât dacă ai ideea acelui lucru, atunci este adevărat faptul că este cineva conștient de ea), este considerat argumentul său major.

argument moral în favoarea existenței lui Dumnezeu. (i) Argumentul conform căruia capacitatea noastră de a gândi moral necesită o explicație divină. Cea mai faimoasă versiune a acestui argument este cea a lui *Descartes, care a susținut că într-adevăr concepția noastră asupra perfecțiunii necesită un arhetip sau o origine perfectă. (ii) Argumentul conform căruia nu ar putea exista adevărul moral fără o ordine și un scop divin în univers. *Kant credea că ideea de judecător drept a fost o presupoziție a rațiunii morale. De fapt, Dumnezeu este necesar pentru a ne asigura că ceea ce este drept va prospera, iar ceea ce este nedrept va suferi, lucru fără de care rațiunea practică ar deveni un fel de farsă. Argumentul nu a făcut față prea bine explicațiilor *naturaliste ale propensiunii noastre spre un comportament bun.

argument prin analogie → alte minți; analogie; argumentul planului divin.

argument teleologic → argumentul planului divin.

argumentul cauzei prime. Unul dintre argumentele clasice în favoarea existenței lui Dumnezeu. Orice eveniment produs în lumea naturală are o cauză anterioară în timp. Dar astfel s-ar lăsa deschisă posibilitatea unui regres la infinit al cauzelor din ce în ce mai depărtate în timp. Pentru a împiedica acest regres, trebuie să postulăm o cauză primă, și această cauză va fi acțiunea lui Dumnezeu în calitate de creator al lumii. În opinia lui *Russell, acest argument este cât se poate de prost, întrucât concluzia sa (existența unei cauze prime) contrazice de fapt premisa (după care orice eveniment are o cauză anterioară lui). Pentru a face față acestei obiecții, un susținător al argumentului cauzei prime va trebui să opereze o distincție între evenimentele naturale și cele nenaturale sau supranaturale. Toate evenimentele naturale trebuie să aibă cauze, însă cele nenaturale sau supranaturale pot fi propria lor cauză. Dumnezeu este *causa sui*. Atunci, dificultatea este de a sesiza motivul pentru care lumea naturală nu poate fi la rândul ei *causa sui*. Argumentul cauzei prime este o variantă a *argumentului cosmologic și moștenește unele probleme de la acesta.

argumentul cazului exemplar. Argumentul potrivit căruia, întrucât un termen, cum ar fi „sigur" sau „cunoaștere" sau „liber arbitru", este învățat în parte prin apel la cazuri de referință, orice poziție filosofică *sceptică ce neagă faptul că acesta se aplică la cazurile respective trebuie să presupună un abuz al termenului. Într-unul dintre exemplele celebre, putem să ne referim la mirele zâmbitor și să spunem ca alegerea sa în ceea ce privește mireasa este un caz exemplar al alegerii libere; prin urmare, orice filosofie care respinge noțiunea de alegere liberă schimbă în mod nepermis sensul noțiunii și, prin urmare, este respinsă. Argumentul nu este în general acceptat, pe temeiuri potrivit cărora chiar dacă un termen este învățat prin referire la cazuri de referință, acestea pot fi alese numai întrucât există o clasă de credințe false. Ne putem gândi la mire ca fiind liber, dar se poate ca modul nostru de a gândi să se bazeze pe o anumită viziune despre procesele prin care acesta ia o decizie (pentru a nu le mai pomeni pe cele ale miresei) pe care reflecția filosofică nu le ia în seamă. Oricum, investigațiile asupra sensului sunt în mod parțial constrânse de ceea ce spunem despre cazurile exemplare, și este posibil să existe domenii în care o formă restrânsă a argumentului *cazului exemplar nu este în întregime lipsită de valoare.

argumentul celei mai bune explicații → explicație.

argumentul celui de al treilea om. Argument formulat de *Platon în dialogul *Parmenide* împotriva doctrinei *formelor. Să presupunem că pornim de la mulțimea lucrurilor mari. Să presupunem apoi că există o formă pe care o au toate în comun: forma mărimii. Acum avem o nouă mulțime, adică toate lucrurile inițiale plus forma mărimii. Astfel trebuie să existe o nouă formă care unește toți membrii acestei mulțimi, și aceasta ne face să alunecăm într-un regres infinit. *Aristotel folosește exemplul unui om și argumentul își dobândește numele de la el.

argumentul cosmologic. Argument (sau familie de argumente) în favoarea existenței lui Dumnezeu. Argumentul cosmologic, care a avut o mare influență în istoria filosofiei, pornește de la premisele că toate lucrurile naturale sunt dependente de altceva, în privința existenței lor; totalitatea ființelor dependente trebuie să depindă ea însăși de o ființă nedependentă sau existentă în mod necesar, și anume Dumnezeu. Ca și *argumentul planului divin, argumentul cosmologic a fost combătut de *Hume și de *Kant. Marea sa problemă constă în aceea că ne obligă să explicăm noțiunea de existență necesară. Căci, dacă răspunsul la întrebarea de ce există ceva este că există un alt lucru de un fel similar, atunci întrebarea se poate repeta la nesfârșit. Așadar, acel Dumnezeu care soluționează definitiv problema trebuie să existe în mod necesar și să nu fie o entitate în legătură cu care să se poată ridica aceeași întrebare. Cealaltă problemă cu care se confruntă argumentul cosmologic este că el nu ne oferă nici un motiv pentru a atribui divinității vreo preocupare sau grijă pentru omenire, ori pentru a pune în legătură ființa ce există în mod necesar cu valorile și aspirațiile umane.

argumentul decalajului temporal. Argument folosit de *Russell (de exemplu, în *Human Knowledge: its Scope and Limits*, 1948, p. 172) și de alți scriitori ai secolului al XX-lea, pentru a respinge realismul naiv al filosofiei percepției. Atunci când vedem soarele, starea noastră perceptivă este rezultatul modului în care soarele a fost cu opt minute mai înainte. Este posibil ca soarele să nu mai existe acum; și totuși noi am vedea în continuare exact ceea ce vedem în clipa de față. Astfel, ceea ce vedem în clipa de față nu poate să fie identic cu soarele.

argumentul fizico-teologic. Termen folosit de *Kant pentru a denumi orice argument care pornește de la anumite fapte despre lume și încearcă să derive din ele existența divinității. *Argumentul cosmologic, *argumentul planului divin și *argumentul cauzei prime sunt cele mai cunoscute argumente de acest tip. → cele cinci căi.

argumentul gradelor de perfecțiune. A patra dintre *cele cinci căi ale lui *Toma d'Aquino. Premisele sale sunt: (i) unele lucruri sunt mai bune și mai nobile decât altele; (ii) termenii comparativi descriu grade diferite de aproximare a unui superlativ; (iii) ceea ce este cel mai bun este lucrul cel mai plin de ființă sau cel mai real; (iv) ori de câte ori mai multe lucruri au o proprietate în comun, cel care posedă acea proprietate într-un mod mai deplin îi cauzează prezența în celelalte. Așadar, există ceva care „cauzează ființa, bunătatea și orice altă perfecțiune ar avea celelalte lucruri, iar această ființă o numim Dumnezeu". Argumentul presupune un concept al *cauzalității ca fiind un fel de conferire de realitate. Această idee a supraviețuit până în secolul al XVII-lea, însă nu mai prezintă nici o atracție. În plus, a doua sa premisă este clar defectuoasă (un număr poate fi mai mare decât altul, dar nu există cel mai mare număr; analog, un automobil poate fi mai bun decât altul, fără să existe un automobil perfect). În măsura în care argumentul depinde de asocierea valorii cu grade ale realității, și deci cu cauzalitatea, probabil că cel mai indicat ar fi să îl vedem ca pe o variantă a *argumentului cosmologic.

argumentul întrebării deschise. Argumentul folosit de *Moore în lucrarea *Principia Ethica* (1903) pentru a demonstra că nu se poate defini un termen evaluativ ca fiind echivalent cu trăsăturile distinctive care sunt folosite drept standard pentru aplicarea lui. Astfel, presupunând că apreciezi toate lucrurile care creează fericire și numai pe ele, Moore va căuta totuși să demonstreze că nu la acest lucru te referi atunci când folosești cuvântul „bun". Argumentul este că, deși acesta este standardul tău, vei recunoaște că are sens să te întrebi dacă toate lucrurile care creează fericire și numai ele sunt bune. Aceasta e o întrebare „deschisă" sau substanțială, care, conform lui Moore, nu ar fi astfel dacă cei doi termeni ar fi ajuns să semnifice același lucru.

argumentul mâinilor murdare. Justificarea oferită adesea în sprijinul unei acțiuni rele. Argumentul susține că, dacă nu comitem noi acel rău, altcineva o va face (și va câștiga recompensa). De exemplu, dacă nu vindem arme unui regim nedrept, obținând astfel niște venituri, atunci altcineva o va face; prin urmare, putem foarte bine să o facem și noi.

argumentul ontologic. Renumitul argument în favoarea existenței lui Dumnezeu expus pentru prima dată de *Anselm în lucrarea *Proslogion*, cap. 2. Argumentul este remarcabil ca fiind complet **a priori*, și este interpretat de obicei ca o încercare de demonstrare a existenței lui Dumnezeu fără a folosi nici o premisă contingentă. Anselm îl urmează pe *Boethius, definindu-l pe Dumnezeu drept „ceva față de care nu se poate concepe nimic mai mare" (*id quo maius cogitare nequit*). Dumnezeu există atunci în mintea noastră, din moment ce înțelegem acest concept. Dar dacă El ar fi existat doar în minte, atunci am fi putut concepe ceva mai mare, deoarece o ființă care există în realitate e mai mare decât una care există doar în minte. Dar atunci noi putem concepe ceva ce este mai mare decât ceva față de care nu se poate concepe nimic mai mare, ceea ce este contradictoriu. Prin urmare, Dumnezeu nu poate exista doar în minte, ci există în realitate. Acest argument a fost criticat în vremea lui Anselm de către un călugăr pe nume Gaunilon, care a insistat că același tip de raționament ar demonstra existența unei insule perfecte (pentru că este evident că o insulă perfectă care există doar în imaginație nu este la fel de bună ca una care există în realitate). Acest argument nu a fost acceptat de *Toma d'Aquino, dar a fost resuscitat de *Descartes, care a înfățișat doar cerința ca existența să fie considerată parte a definiției sau esenței ființei perfecte supreme. Aceasta, la rândul său, a deschis calea criticismului, prin *Hume și în special prin *Kant, care considera că existența nu e o proprietate sau un predicat oarecare printre celelalte, care poate fi adăugat sau eliminat din definiții după voința noastră. Acest criticism a fost susținut în general de logica modernă (→ cuantificator; variabilă).

Argumentul a fost analizat și de teologi moderni, de exemplu, *Barth, urmându-l pe *Hegel, nu atât ca o dovadă pusă în fața necredinciosului, cât ca o explorare a semnificației adânci a credinței religioase. *Collingwood consideră că argumentul demonstrează că suntem angajați să credem în existența Lui nu din cauza ideii noastre despre Dumnezeu *id quo maius cogitare nequit*, prin urmare Dumnezeu există, ci că întrucât aceasta este ideea noastră despre Dumnezeu: existența Lui este un postulat metafizic sau o presupoziție absolută a unor anumite forme ale gândirii. Versiuni *modale ale argumentului ontologic au fost prezentate în secolul al XX-lea de filosofii americani Charles Hartshorne, Normal Malcolm și Alvin Plantinga. Una dintre versiuni este aceasta: Să definim ceva drept neîntrecut de mare dacă acest ceva există și este perfect în fiecare *lume posibilă. Să acceptăm acum că este posibil ca cel puțin o ființă neîntrecut de mare să existe. Aceasta înseamnă că există o lume posibilă în care o astfel de ființă să existe. Dar dacă ea există într-o lume, atunci ea există în toate (deoarece faptul că o astfel de ființă există într-o lume implică că ea există și e perfectă în fiecare lume). Deci ea există cu necesitate. Răspunsul corect la acest argument constă în a nu permite concesia aparent rezonabilă că este posibil ca o astfel de ființă să existe. Această concesie este mult mai hazardată decât pare, din moment ce în logica modală implicată în această demonstrație, din „posibil necesar p" putem deriva „necesar p".

argumentul originii. Termen folosit uneori pentru argumentul ce îi aparține lui *Descartes, potrivit căruia ideea noastră de perfecțiune este legată de originea sa perfectă (Dumnezeu), așa cum un timbru sau o marcă este pusă pe un produs de către cel care l-a făcut.

argumentul planului divin. Argumentul că lumea (sau universul în întregul său) se aseamănă cu o mașină sau cu o operă de artă sau arhitectonică suficient de mult ca să putem postula în mod rezonabil un proiectant al cărui intelect este responsabil pentru ordinea și complexitatea lumii. Argumentul este în mod declarat un argument prin *analogie, pretinzând că, întrucât universul și un ceas (de pildă) se aseamănă unul cu altul în unele privințe, atunci ele se aseamănă probabil și în sensul că ambele sunt produse conform unui plan. Argumentul a fost folosit de *stoici și a fost în mare vogă în secolul al XVIII-lea, însă *Hume și *Kant l-au atacat nemilos în *Dialogues Concerning Natural Religion*, respectiv în *Critica rațiunii pure*. Argumentul produce în mod evident un regres vicios, întrucât universul și autorul unui proiect par un exemplu încă și mai minunat de organizare, ceea ce ar trebui să ne conducă la postularea unui proiectant care i-a inclus în plan și pe cei care proiectează. Dacă pare firesc ca proiectantul „să existe de la sine" (→ perseitate), atunci de ce nu s-ar putea ca și cosmosul să „existe de la sine"? Argumentul planului se confruntă și cu probleme morale: cum natura divinității este pusă în lumină de creația sa, nu ar trebui să-i atribuim mai multă preocupare pentru bunătate sau dreptate decât găsim în cursul normal al lucrurilor (→ problema răului). Teoria *evoluției prin selecție naturală a năruit unul dintre principalele exemple care au fost deseori invocate în favoarea proiectului în natură, și anume adaptarea organelor și facultăților animalelor la mediul lor.

argumentul transcendental. La *Kant, un argument care demonstrează o concluzie prin arătarea faptului că dacă aceasta nu este adevărată, atunci experiența însăși ar fi imposibilă.

argumentul unei funcții → funcție (logică).

argumentum ad... Clasificarea tradițională a erorilor din raționamente descrie multe dintre ele ca implicând un „argument prin..." Ele cuprind: *A. ad ignorantiam*: argumentarea că o propoziție este adevărată pentru că nu s-a dovedit că este falsă, sau invers. *A. ad baculum* (literal, argumentul care recurge la bâtă): a susține o concluzie prin reliefarea consecințelor înfricoșătoare ale faptului de a nu o crede (probabil o eroare, dar *pragmatismul susține că astfel de considerații stau la baza tuturor proceselor de formare a credinței). *A. ad hominem*: încercarea de a contrazice ceea ce susține o persoană atacând acea persoană (mai puțin comun, sprijinirea persoanei într-o controversă, lăudând acea persoană), sau, mai general, argumentând într-un fel care poate fi sau nu violent la adresa poziției unei anumite persoane, dar care nu aduce nici un progres în chestiune pentru cei care nu împărtășesc ansamblul de convingeri al acelei persoane. *A. ad misericordiam* (din milă): argument care exploatează mila oamenilor. *A. ad populum*: un argument care apelează la prejudecățile oamenilor. *A. ad verecundiam*: a apela la o autoritate în afara domeniului ei legitim; speculație ilicită a venerației și respectului.

Deși procesele argumentării cad în aceste erori sau în altele, este dificil să separăm utilizările improprii de cele proprii ale argumentelor care pot fi astfel descrise. De exemplu, apelul la milă, la credința populară sau la autoritate pot fi, în anumite circumstanțe, întru totul legitime. În afară de *argumentum ad hominem*, ceilalți termeni nu sunt folosiți curent.

arhetipuri (gr., primul model). Modelele originale a căror natură determină modul în care sunt formate lucrurile. La *Platon *formele sunt, cel puțin uneori, arhetipuri. Potrivit lui *Jung, inconștientul colectiv conține imagini și simboluri arhetipale. Un ectip este imprimarea sau copia unui arhetip.

arhimedic (matematică). O serie de numere este arhimedică dacă

$$(\forall x)(\forall y)(\exists n)(0 < x < y \rightarrow y < nx).$$

Numerele reale sunt arhimedice: oricare ar fi două numere, indiferent cât de îndepărtate sunt unul de celălalt, există un număr pe care, înmulțindu-l cu cel mai mic, se obține un rezultat mai mare decât cel mai mare din cele două numere considerate. Analiza nestandardizată introduce *infinitezimalele, în cazul cărora acest fapt nu este adevărat.

Aristip din Cirene (cca 435–350 î.Hr.). Un interlocutor al lui *Socrate, al cărui nepot dinspre fiica sa Arete a fost unul dintre fondatorii școlii *cirenaice. *Diogenes Laertios lasă un portret memorabil al lui Aristip, înfățișându-l ca un hedonist bogat, discriminator și extravagant. Nepotul era cunoscut ca *matro-didactus* (învățat de mamă), făcând aluzie la gradul înalt de inteligență al fiicei sale, Arete.

Aristotel (384–322 î.Hr.) Alături de *Platon, filosoful cel mai influent din tradiția apuseană; Aristotel s-a născut la Stagira, în Macedonia, ca fiu al lui Nicomachos, medic la curtea regelui macedonian Amyntas al II-lea. La șaptesprezece ani intră în *Academia din Atena a lui Platon și rămâne acolo până la moartea lui Platon. Când Academia condusă de *Speusip se îndreaptă spre preocupări matematice și speculative, Aristotel acceptă invitația lui Hermias de a locui la Assos. După moartea lui Hermias (cu a cărui nepoată, Pythias, s-a căsătorit) în 345, Aristotel pleacă la Mytilene, în insula Lesbos. Multe din cercetările lui zoologice țin de această perioadă. Între anii 343/2 și 340 a fost tutorele tânărului Alexandru cel Mare, la invitația tatălui acestuia, Filip al Macedoniei. În 335 se întoarce la Atena și, la marginea orașului, într-un crâng închinat lui Apollo Lyceus, întemeiază o școală, Lyceum (unde se afla _peripatos_ sau aleea acoperită de la care urmașii lui, peripateticienii, și-au luat numele). Aici a condus și a organizat cercetarea mai multor teme și a construit prima mare bibliotecă a Antichității. După moartea Pythiei a trăit cu Herpyllis, de la care a avut un fiu, Nicomachus. La moartea lui Alexandru, în 325, orientarea antimacedoneană din Atena l-a determinat pe Aristotel să se retragă la Chalcis, unde a murit în 322. Este descris ca fiind chel, slab, sâsâit și cu o fire sardonică.

Lucrările cunoscute în timpul vieții cuprind dialoguri construite după modelul lui Platon, dar acum acestea sunt pierdute. De asemenea, se știe că a strâns o colecție imensă de note despre natură și istorie pe când conducea _Lyceum_-ul, dar și acestea sunt în mare parte pierdute. Corpusul existent este aproape în întregime păstrat datorită ediției lui Andronicos din Rhodos, din sec. I î.Hr. Scrierile principale de interes filosofic sunt (a) lucrări de logică (acestea alcătuiesc _Organon_-ul): _Categoriile_, _Despre interpretare_ (_De Interpretatione_), _Analitica primă_, _Analitica secundă_, _Topica_, _Respingerile sofistice_ (_De Sophisticis Elenchis_); (b) lucrări de fizică: _Fizica_, _Despre ceruri_ (_De Caelo_), _Despre naștere și pieire_ (_De Generatione et Corruptione_); (c) psihologie și istorie naturală: _Despre suflet_ (_De Anima_), _Despre alcătuirea animalelor_ (_De Partibus Animalium_), _Despe mișcarea animalelor_ (_De Motu Animalium_), _Despre nașterea animalelor_ (_De Generatione Animalium_), și lucrări mai scurte, strânse sub titlul _Parva Naturalia_; (d) etica: _Etica Nicomahică_, _Etica Eudemică_, _Magna Moralia_, _Politica_, _Retorica_ și _Poetica_. În sfârșit, (e) investigații generale asupra celor ce există: _Metafizica_.

Gama cercetărilor lui Aristotel și locul lor central în istoria ulterioară a filosofiei arată că opera lui depășește o simplă descriere. Relația lui cu Platon este complexă, unii comentatori respingând cu totul ideea unei evoluții a sa desprinse de platonismul acceptat inițial, mergând până la a detecta, în metafizica târzie, o întoarcere către Platon. Opoziția tradițională este cea dintre concepția lui Platon despre adevărata cunoaștere (*_noēsis_), ca fiind extra-mundană, formală și *_a priori_, și intensa preocupare a lui Aristotel de a observa detaliile fenomenelor naturale, inclusiv cele de gândire, limbaj și psihologie. Astfel, în timp ce Platon este sfântul care patronează teoriile *transcendentale ale cunoașterii și în special ale eticii, Aristotel este preocupat să apere cunoașterea lumii pluraliste și diverse în care trăim. Etica lui, pe care el o consideră o ramură a istoriei naturale a ființei umane, este dovada unei aprecieri subtile (unii ar spune, fără egal) a complexității motivației umane. Aristotel, ca și *Kant, a avut o pasiune pentru categorii și, după cum a inventat studiul *formei logice, se poate spune că a stabilit și diviziunea științelor pe care o folosim în mod obișnuit, fără a mai menționa categoriile care au organizat efectiv întreaga gândire filosofică ulterioară (*substanță / *accident, *potențial / *actual, *materie / *formă și diversele categorii ale *cauzelor). Spiritul său ordonat a dovedit aceeași predilecție pentru *calea de mijloc renumită în filosofia sa morală. Aristotel evită orice extremă și face de obicei dreptate fiecărei părți a diviziunilor ce separă filosofii în tabere diferite. A fost figura centrală în filosofia arabă și medievală. Concepția lui fundamental animistă despre natură, văzută ca un fel de plantă sau organism dinamic, distincția între fenomenele cerești și lumea sublunară, și concepția sa asupra percepției ca o împărtășire în sens propriu a formei cu ceea ce este perceput, toate acestea au dominat gândirea europeană până la revoluția produsă de *perspectiva galileană asupra lumii, în secolul al XVII-lea.

Reputația lui Aristotel scăzuse însă înainte de acea perioadă, când încercările protestanților beligeranți și ale catolicilor, deopotrivă, de a-și însuși și de a se apropia de gândirea lui au dus la o reacție generală împotriva *scolasticii. În secolul al XX-lea, reputația sa a fost reparată în repetate rânduri și Aristotel a rămas o figură centrală a gândirii metafizice și etice.

aritmetizare → Numerotarea Gödel.

Arius Didymus (sec. I î.Hr.). Cunoscut în principal ca sursă de informații pentru etica *stoică și cea aristotelică din perioada elenistă și, de asemenea, pentru fizicile anterioare acesteia. A fost profesorul împăratului roman Augustus și a scris o consolare pentru Livia, soția lui, la moartea fiului lor, Drusus.

armonia sferelor. Doctrină ce poate fi deseori urmărită, încă de la *Pitagora, și care îmbină matematica, muzica și astronomia. În esență, corpurile cerești, fiind obiecte mari aflate în mișcare, trebuie să producă muzică. Perfecțiunea lumii celeste reclamă ca muzica aceasta să fie armonioasă; ea este ascunsă auzului nostru numai din cauză că este mereu prezentă. Matematica armoniei a fost o descoperire de seamă, având o semnificație extraordinară pentru pitagoreici.

armonie prestabilită. Doctrină formulată de *Leibniz pentru a explica faptul că lumea experienței nu este haotică, în pofida faptului că fiecare *monadă se dezvoltă fără a avea vreo relație cu alta, pur și simplu în virtutea propriei sale naturi interne. Soluția a fost aceea că, așa cum două ceasuri ticăie la unison, fără a interacționa unul cu celălalt și fără a fi necesară intervenția permanentă care să mențină legătura între ele, deoarece fiecare dintre ele a fost bine construit, tot la fel Dumnezeu creatorul poate, încă de la început, să asigure armonia dintre dezvoltarea fiecărei monade și dezvoltarea celorlalte. Doctrina a fost criticată de *Foucher ca o versiune de *ocazionalism.

Arnauld, Antoine (1612–1694). Filosof și teolog francez, probabil cel mai cunoscut și mai riguros gânditor al secolului al XVII-lea, după *Descartes. Arnauld a fost *jansenist și, în urma controverselor turbulente ale vremii, și-a pierdut titlul de doctor și a fost exilat în Belgia în 1679. Alături de Pierre Nicole, a fost autorul lucrării *La Logique, ou l'art de penser* („Logica sau arta gândirii"), cunoscută și ca *Logica de la Port Royal*. Cealaltă importantă lucrare filosofică a lui este *Traité des vraies et des fausses idées* (tradusă în engleză cu titlul *On True and False Ideas*, 1990), un atac viguros împotriva lui *Malebranche. Arnauld a fost în special ostil față de *reprezentaționalismul lui Malebranche și față de părerea că noi „vedem toate lucrurile în Dumnezeu". Uneori pare să adopte un *realism direct în privința percepției, deși neîncrederea carteziană în simțuri poate face ca poziția lui să pară mai apropiată de cea a lui *Berkeley, care, de asemenea, susține că percepem în mod direct ceea ce există cu adevărat. Disputa devine violentă, Malebranche stăruie asupra ereziilor lui Arnauld, iar Arnauld trece lucrarea adversarului său, *Treatise on Nature and Grace*, în Indexul cărților interzise.

artă, filosofie a ~. Filosofia artei se deosebește de tema mai amplă a *esteticii doar prin aceea că-și limitează atenția la aprecierea estetică a lucrărilor de artă produse în mod deliberat. O problemă importantă este, în consecință, stabilirea trăsăturilor care diferențiază astfel de lucrări de cele de divertisment, meșteșugărești, de lucrurile produse pentru alte scopuri, sau de lucrurile din natură. Deși poate părea o cercetare fără finalitate, categoria deține o însemnată importanță morală și politică, cum ar fi, de exemplu, în cazul distincției dintre erotism și *pornografie.

ascensiune semantică → mod material / mod formal al vorbirii.

ascet (gr., eremit, de asemenea cel care se antrenează). În perioada timpurie a bisericii, cel care practica o autodisciplină riguroasă, abstinență și austeritate. Legătura dintre desăvârșirea religioasă și automortificarea extremă există în *jainism și în anumite forme ale *budismului.

aseitate (lat., prin lucrul însuși sau al lucrului însuși). Calitatea de a fi, ca Dumnezeu, absolut independent de celelalte lucruri. → perseitate.

asemănare de familie. Fenomen asupra căruia și-a concentrat atenția *Wittgenstein în opera sa târzie și care constă în aceea că obiectele denotate de un termen pot să fie legate unele cu altele nu datorită unei proprietăți comune,ci printr-o rețea de asemănări, la fel ca persoanele care au în comun trăsăturile caracteristice ale unei familii.

asertabilitate garantată. Termen introdus de *Dewey pentru statutul pe care îl dobândește o propoziție atunci când este garantată prin intermediul procesului continuu, care se autocorectează, de investigație. Dewey a susținut o concepție extrem de dinamică despre aceste procese, opunându-le imaginii statice în care propozițiile își obțin titlul de cunoaștere printr-o relație logică cu experiența primară. Termenul este de asemenea folosit în legătură cu teoriile înțelesului bazate pe „condiția de asertabilitate“. Acestea sunt opuse teoriilor adevărului condițional prin aceea că neagă faptul că recunoașterea circumstanțelor în care o propoziție este adevărată poate fi fundamentală pentru înțelegerea acesteia. Este posibil să nu putem ajunge la această recunoaștere, dacă circumstanțele sunt dincolo de orizontul nostru (de pildă, ele pot fi undeva pierdute în timp, sau pot necesita puteri de calcul infinite). În schimb, înțelegerea este oferită de cunoașterea a ceea ce ar putea garanta asertarea propoziției. Ideea este înrudită cu *principiul verificării.

asertoric. Un context asertoric este unul în care se susține o afirmație prin folosirea unei propoziții, și se deosebește de cel în care apare o propoziție ce nu exprimă nici un angajament față de adevărul ei. Astfel, o aserțiune directă de genul „Ei au fost aici duminica trecută“ contrastează cu „Dacă ei au fost aici duminica trecută, atunci nu vor veni astăzi“, o dată ce al doilea exemplu conține propoziția „ei au fost aici duminica trecută“, dar nu se asertează, de fapt, că ei au fost aici duminica trecută.

asimetric. O *relație R este asimetrică dacă Rxy nu implică Ryx.

asimptotic. O linie este asimptotică față de o curbă dacă distanța dintre linie și curbă tinde la zero pe măsură ce distanța de-a lungul curbei tinde la infinit.

asociere de idei. Mod de gândire în care elemente diferite din conștiință se petrec împreună sau succesiv. Legile acestei asocieri joacă același rol în studiul proceselor de conștiință ca *legile naturii în studiul fenomenelor naturale. Prima încercare de a izola proprietățile în virtutea cărora ideile vin una după alta îi aparține lui *Aristotel, în *De Memoria et Reminiscentia* (parte din studiile mai scurte asupra naturii, tradusă ca *Despre memorie și amintire*, II. 451 b 18–20). Conexiunile prin care o idee duce la alta pot fi văzute ca surse de iluzie (de exemplu, la *Hutcheson, și până la un anume punct, la *Locke), sau ca un mecanism constructiv esențial al minții umane (*Hume). Asociaționismul, sau convingerea că trebuie să existe astfel de legi, cum ar fi dependența de similaritatea ideilor sau de contiguitatea lor în timp sau spațiu, este un element important în filosofia lui *Hartley, și în special în a lui *Hume. A fost mai târziu dezvoltat de *Bain, J. S. *Mill și *Condillac, dar apariția *behaviorismului și a concepțiilor mai sofisticate în ce privește relația dintre conștiință și procesele care stau la bază a discreditat în mare măsură acest obiectiv.

asuprire. Atribuirea nejustificată a unei sarcini unui individ sau unui grup, prin amestecul în capacitățile, interesele și posibilitățile sale. Asuprirea poate fi intenționată sau poate fi rezultatul neintenționat al aranjamentelor sociale; ea poate fi recunoscută sau poate trece neobservată chiar și de cei care sunt asupriți. → exploatare; putere (socială).

ataraxia. Starea de liniște și imperturbabilitate considerată, atât de *epicureici, cât și de *stoici, a fi cea mai înaltă formă de fericire și adevăratul obiectiv al vieții.

Atheismusstreit → Fichte.

atitudine. Un răspuns evaluativ, de obicei opus simplei păreri, printr-o legătură mai directă cu motivația și comportamentul. O atitudine este o stare a cărei esență este mulțumirea sau nemulțumirea activă față de un fel de a fi al lumii, spre deosebire de simpla cunoaștere a acelui fel de a fi al lumii. Controverse semnificative apar atunci când se pune întrebarea dacă un răspuns, cum ar fi evaluarea a ceva ca fiind bun sau rău, nu ar fi mai bine înțeles ca atitudine exprimată decât ca o convingere. → cvasirealism; emotivism; expresivism; teoria erorilor.

atitudine estetică. Atitudine contemplativă detașată și dezinteresată, dar participativă, adesea presupusă a fi prielnică înțelegerii valorii estetice a unei lucrări artistice. Importanța atitudinii estetice este relevată în *Critica facultății de judecare* a lui *Kant.

atitudini propoziționale. Dacă o persoană X gândește *p*, dorește *p*, crede *p*, este supărată pe *p*, și așa mai departe, atunci este descrisă ca având o atitudine propozițională față de *p*. Termenul sugerează că aceste aspecte ale vieții mentale pot fi corect gândite în termenii unei relații cu o *propoziție, deși acest lucru nu este în mod universal recunoscut. El sugerează că a ști ceea ce crede cineva etc. constă în identificarea unui obiect abstract al gândirii sale, mai degrabă decât în înțelegerea orientării sale în raport cu obiecte mai concrete.

atman. În *budism, sinele sau sufletul conceput ca aflându-se dincolo de sinele empiric, iar în gândirea *hindusă, o unitate eternă identificată cu **brahman*. Doctrina *budistă referitoare la *anatman* (*anatta*) neagă existența lui *atman*, susținând că nu există un deținător perpetuu al percepțiilor și atributelor trecătoare care ne alcătuiesc viața. Deși această doctrină este deseori recunoscută ca precursoare a *teoriei mănunchiului cu privire la spirit sau sine, problema este complexă, pentru că budismul face distincție între sinele de suprafață, sau sinele fals, și sinele adevărat, care poate fi descoperit prin exercițiu spiritual. Pentru teoreticianul mănunchiului nu există nici o aplicație a acestei noțiuni de adâncime spirituală.

atomism. O doctrină filosofică datând cel puțin din vremea lui *Democrit, și considerată, în mod pertinent, ca o încercare de a combina o convingere apriorică despre natura imuabilă și invariabilă a lumii cu diversitatea și schimbările lucrurilor așa cum le știm noi. Aceasta este convingerea că pentru a înțelege complexitatea și schimbarea la un nivel trebuie să se găsească o unitate de esență la alt nivel. În atomismul grec timpuriu schimbarea cantitativă apare din modificările de configurație și cantitative ale atomilor, care în sine sunt eterni, impenetrabili, esențial identici și invariabili. După *Aristotel, atomilor li se permite să fie supuși schimbării: ceea ce este neschimbător nu are în mod necesar natură corpusculară.

Renașterea atomismului în secolul al XVII-lea datorează mult apariției științei empirice. *Descartes a realizat prima abatere serioasă de la Democrit și Aristotel, identificând materia și întinderea, dar diferențiind corpusculii doar în termeni ai mecanicii și matematicii (viteză, masă). *Leibniz a fost cel mai consecvent critic al atomismului secolului al XVII-lea. Atomii încălcau *principiul rațiunii suficiente, pentru că nu există nici un motiv pentru care un anumit atom ocupă o poziție anume și nu oricare alta. Dar, pe baze mai mult fizice, Leibniz susține că atomii implică discontinuități în natură (densitatea se schimbă în mod discontinuu la extremitățile lor), că propria lor coeziune ar cere un miracol perpetuu, și că nu poate fi susținută nici o teorie despre coliziunea lor neelastică. Argumentele lui au reapărut în secolul următor și s-au transformat în teoria pozitivă a *câmpurilor a lui *Boscovich. Leibniz a susținut, de asemenea, că orice are întindere este divizibil, astfel că atomii adevărați, indivizibile pietre de temelie, devin lucruri cvasi-mentale, având câteva din calitățile sufletului.

Dezvoltările ulterioare ale atomismului au fost îngreunate de absența studiilor de chimie care să ofere un criteriu funcțional al diferenței dintre elemente și compuși, iar acesta a fost pentru prima dată enunțat de chimiștii Lavoisier (1743–1794) și Dalton (1766–1844). Complexitatea atomilor din punct de vedere chimic este acum atestată de proliferarea particulelor subatomice. Ceea ce rămâne de interes filosofic și metodologic este în ce măsură poate fi înțeles fiecare nivel de complexitate prin postularea unor constituenți identici și invariabili la un nivel inferior, așa cum presupunea inițial Democrit.

atomism logic. Filosofia expusă de *Wittgenstein în _Tractatus Logico-Philosophicus_ (1921) și de *Russell în articolul „The Philosophy of Logical Atomism" (1918). Ambii împărtășesc opinia conform căreia există un proces al analizei logice și filosofice a limbajului, care în cele din urmă se oprește la unități de înțeles atomare. Unor astfel de atomi le corespund elemente din stări de lucruri sau fapte, astfel încât procesul relevă metafizica fundamentală implicată de limbajul nostru sau, în cazul lui Wittgenstein, de toate limbajele posibile (din moment ce procesul analizei relevă care trebuie să fie cazul în care reprezentările sau înțelesul sunt posibile). Doctrina are pentru Russell un caracter *empiric general, deoarece el a considerat că procesul se oprește la elemente pe care le cunoaștem în mod direct prin *luare la cunoștință. Optimismul în legătură cu posibilitatea dezvăluirii structurii logice fundamentale și ascunse a fost preluat de *pozitivismul logic, însă atât Russell, cât și Wittgenstein s-au îndepărtat în cele din urmă de acest proiect.

atributiv. Un adjectiv atributiv este acela care precizează logic un adjectiv subordonat și nu poate fi separat de acesta. Astfel, ceva poate fi un șoarece mare și un mamifer mic (adică, mare pentru un șoarece și mic pentru un mamifer). Dacă precizarea adjectivală este suprimată, poate rezulta o ambiguitate. Se promovează frecvent teoria că adjectivul „bun" este atributiv, implicând un gen subordonat sau o precizare ulterioară. Dacă este corect, nu ar mai avea sens să vorbim pur și simplu despre un lucru bun sau o stare de lucruri bună, și deseori se consideră că aceasta subminează atracția *utilitarismului. → _alienans_.

Aufklärung. Termenul german pentru *Iluminism.

Augustin din Hippona, Sfântul (354–430). Important filosof și teolog creștin, figură-cheie în trecerea de la filosofia păgână la cea specific creștină. Născut la Tagaste, în Africa de Nord, dintr-un tată păgân și o mamă creștină (Sfânta Monica), Augustin a studiat retorica în Cartagina și a predat la Roma și Milano. După câteva perioade în care a crezut în *maniheism, *scepticism și *neoplatonism, Augustin s-a convertit la creștinism în 386, la vârsta de treizeci și unu de ani. A găsit teologia creștinismului prefigurată în neoplatonism: ceea ce a adăugat creștinismul a fost credința specifică în întrupare și în mântuirea ce-i urmează. Creștinismul a reușit astfel să le arate oamenilor cum să trăiască, acolo unde reflecția filosofică singură a eșuat. În 395 a fost numit adjunct al episcopului Valerius și, un an mai târziu, a devenit episcop de Hippona, în Africa de Nord. Dintre cele două lucrări pentru care este cu deosebire cunoscut, _Confesiunile_ au fost scrise în jurul anului 400, iar _Cetatea lui Dumnezeu_, prilejuită de cucerirea Romei de către Alaric în 410, a fost scrisă între anii 413 și 427.

Filosofia lui Augustin a fost întotdeauna în slujba propriei teologii, deși conținea rafinate discuții despre metafizică, în particular despre *timp, *liber arbitru și *etică. Ca episcop a luptat împotriva a trei erezii majore: cea a maniheiștilor, a donatiștilor și a *pelagienilor. Împotriva primeia, Augustin argumentează că universul este bun în totalitate și că răul reprezintă doar privarea de ceea ce este bun sau absența a ceea ce este bun. În cazul răului moral, acesta este rezultatul liberului arbitru (→ apărarea liberului arbitru). Schisma donatiștilor a apărut deoarece unii membri ai bisericii africane au refuzat să accepte un episcop care a fost hirotonisit de cineva (un _traditor_ sau trădător) atât de josnic încât să renunțe la propria biblie în timpul persecuțiilor împăratului Dioclețian. În replică, Augustin a promovat doctrina unei biserici unice și eficacitatea sacramentelor. Din punct de vedere filosofic, unele din cele mai importante teorii ale lui apar din a treia polemică, cea cu erezia, temperată, a pelagianismului, împotriva căreia încercatul Augustin susține realitatea Căderii și a *păcatului originar ca o boală morală ereditară, a tuturor, vindecabilă doar prin grația lui Dumnezeu. Această învățătură confirmă predestinarea celor aleși, grația fiind un dar mai curând oferit decât obținut. I-a rămas *calvinismului rolul de a adăuga predestinarea damnatului (→ iad). Augustin a fost foarte prețuit de *Wittgenstein, iar _Confesiunile_ lui oferă arhetipul tuturor autobiografiilor ulterioare.

Aurelius, Marcus (121–180). Împărat roman din anul 161 și până la moarte. Faima sa de filosof se datorează reflecțiilor și aforismelor strânse în cele douăsprezece cărți ce formează *Meditațiile*. Acestea respiră cele mai înalte principii *stoice, fără a avea o originalitate filosofică însemnată, dar cu un deosebit accent personal. •

Aussonderungsaxiom → axioma separării.

Austin, John (1790–1859). Filosof britanic al dreptului. S-a născut la Londra. În 1818, după o scurtă carieră militară, Austin a fost numit avocat. El și soția sa, Sarah Taylor, au întreținut strânse relații cu *Bentham și cercul lui. Când, în 1826, a fost fondată Universitatea din Londra, lui Austin i s-a oferit catedra de jurisprudență, iar prima lui serie de prelegeri a alcătuit lucrarea sa cea mai importantă, *The Province of Jurisprudence Determined* (1832). Cu toate acestea, în același an Austin renunță la catedră din rațiuni financiare. Austin este cunoscut ca primul și cel mai riguros reprezentant al unei concepții imperativiste a dreptului. Legea reprezintă porunca suveranului susținută prin sancțiuni. Suveranul este persoana sau instituția în fața căreia oamenii au obiceiul să se supună. Modelul a fost dur criticat pentru că, de exemplu, nu reușea să explice statornicia autorității legale și rolul legii în oferirea unui cadru care îi abilitează pe oameni să facă anumite lucruri. El reușea totuși să scoată în evidență diferența dintre legea așa cum este și legea așa cum ar trebui să fie (în legătură cu care Austin adoptă un punct de vedere *utilitarist), și aducea în prim-plan eterna și esențiala problemă a relației fundamentale dintre lege și puterea politică.

Austin, John Langshaw (1911–1960). Filosof britanic al limbajului. Austin a studiat și a predat la Oxford, unde a activat toată viața, în afară de o perioadă insolită de timp în care a funcționat în Serviciul Secret, în timpul celui de-al doilea război mondial. Având o educație clasică și erudită, traducerea lui după lucrarea lui *Frege, *Grundlagen der Arithmetik*, din 1950, a fost o primă și rodnică prezentare a lui Frege filosofilor de limbă engleză. Austin a fost figura cea mai importantă a curentului cunoscut ca *filosofia lingvistică, sau filosofia oxfordiană, sau filosofia „limbajului comun"; a fost în mod frecvent, însă pe nedrept, acuzat de convingerea că doar atenția concentrată asupra nuanțelor limbajului de zi cu zi reprezintă metoda proprie filosofiei. De fapt, metoda lui era mult mai aristotelică, susținând că cercetarea atentă a conceptelor și distincțiilor încorporate în limbaj este începutul, dacă nu scopul, filosofiei, pe când recomandările vagi despre cum *ar trebui* să ne gândim la ceva se dovedesc insuficiente față de abilitatea și rafinamentul cu care noi *gândim, de fapt*, acel ceva. Lucrările importante care ilustrează metoda lui provin din articole și prelegeri, și au fost publicate postum. Printre ele se află *Sense and Sensibilia* (1962), *How to Do Things with Words* (1962) și antologia *Philosophical Papers* (1961). Studiul său asupra felului în care funcționează propriu-zis limbajul inițiază teoria *actelor de vorbire și introduce mulți dintre termenii ei, ca de exemplu, *act locuționar și *act ilocuționar.

autenticitate. Condiția unei existențe cu sens și emoțional adecvate. Opusă, în special la *Heidegger, inautenticității: o stare în care viața, golită de scop și responsabilitate, este depersonalizată și dezumanizată. → alienare.

autoanulantă. În domeniul gândirii practice, o strategie este autoanulantă atunci când folosirea sa împiedică atingerea scopurilor pe care aceasta își propune să le realizeze. Astfel, strategia de maximizare a plăcerii personale poate fi autoanulantă dacă folosirea sa duce la scăderea șansei cuiva de a obține plăcere personală. Multe mecanisme plauzibile fac acest lucru destul de probabil (→ paradoxul hedonismului). *Utilitarismul este uneori considerat ca fiind autoanulant, întrucât o societate în care persoanele raționează într-un mod utilitarist poate să ajungă într-o situație mai rea decât o societate în care sunt utilizate alte forme de raționare practică.

autocontrazicere. Cazul unei persoane care acceptă o *contradicție sau premisele din care aceasta poate fi derivată.

autoîmplinitor. O predicție autoîmplinitoare este una care provoacă evenimentele pe care le prevede, ca atunci când președintele băncii naționale prezice că moneda națională se va devaloriza. → sex.

autoînșelare. Interpretarea greșită, motivată, a faptelor unui caz. Aceasta poate să includă credința activă în ceea ce nu este adevărat și refuzul de a recunoaște adevărul, în circumstanțe în care, în absența motivației, adevărul ar fi evident. Problema filosofică, denumită uneori paradoxul autoînșelării, este aceea că înșelarea normală necesită un agent care să cunoască adevărul și care să-l ascundă de alt agent. Astfel, în mintea unui singur agent starea apare ca imposibilă, întrucât agentul trebuie să știe adevărul pentru a putea începe un proces prin care să se înșele asupra acestuia. Una dintre soluții este aceea de a postula că o parte a minții știe adevărul și pune la cale să înșele cealaltă parte a minții, care nu îl știe. Oricum, nu este clar dacă utilizarea analogiei spațiale a unei minți împărțite este de folos, sau dacă imaginarea unor „subsisteme“ responsabile pentru această stare, în calitate de agenți independenți care nu numai că pot cunoaște lucrurile, dar care au și planuri și proiecte și pot să pună în practică realizarea acestora, este și ea de vreun ajutor. Faptul că dorințele influențează opiniile nu ridică nici o problemă, ca și faptul că unii oameni sunt mai apți decât alții să creadă ceea ce vor ei să fie adevărat. Problema apare numai atunci când dobândirea acestei stări este concepută ca un plan pe care îl adoptă agentul. Dar chiar și atunci când proiectul prin care se ajunge să se creadă ceea ce este fals este coerent, dat fiind că procesul durează în timp, și date fiind mijloacele adoptate, tot este implicată pierderea cunoașterii de-a lungul derulării procesului. → pariul lui Pascal.

autologic. Un cuvânt care se aplică lui însuși: „scurt“ este un cuvânt scurt; „românesc“ este un cuvânt românesc. → eterologic; paradoxul lui Grelling.

automat. Uneori, o mașină care imită comportamentul unui agent conștient fără ca ea însăși să fie astfel. Pe baza acestei definiții, noi înșine nu suntem automate, dar teoria care stipulează în ce fel noi suntem diferiți de un automat nu este clară (→ behaviorism; funcționalism; problema minte–corp). Mai general, orice mașină care funcționează conform unui program poate fi considerată un automat, iar întrebarea dacă aici suntem incluși și noi rămâne deschisă. → test Turing.

autonomia eticii. Părerea potrivit căreia etica „stă pe propriile-i picioare“, adică nu își ia autoritatea dintr-o sursă non-etică, cum ar fi hotărârea divină, poruncile rațiunii pure sau faptele naturii.

autonomie / heteronomie. Autonomia este capacitatea de autoguvernare. Agenții sunt autonomi dacă acțiunile lor sunt cu adevărat ale lor. Necesitatea acestei libertăți morale apare la *Rousseau și e o piatră de temelie a teoriei etice la *Kant, unde a poseda autonomia voinței este o condiție necesară a actului moral. Dificultatea conceptului stă în aceea că dorințele, opțiunile și acțiunile noastre sunt în parte cauzate de factori din afara puterii noastre de control, inclusiv acei factori inițial răspunzători de caracterele noastre. Autonomia autentică poate părea de aceea un mit. Totuși, conceptul este important, o dată ce putem susține, în mod plauzibil, că doar agenții care acționează autonom sunt responsabili de acțiunile lor. Dar această idee duce tot la nisipuri mișcătoare: autonomia este deseori opusă stării de „înrobire“ față de dorințe rele. Dacă doar agentul autonom poate fi făcut responsabil, rezultă imediat că nimeni nu este responsabil de propriile acțiuni rele. Încercările de a apăra conceptul cuprind și prezentarea agenților ca fiind autonomi atunci când se află exclusiv sub influența rațiunii, când se pot identifica cu motivația care le susține acțiunea, sau atunci când sunt capabili să acționeze astfel încât să-și schimbe motivațiile dacă nu se pot identifica cu ele. Agenții sunt heteronomi dacă voința lor se află sub controlul altcuiva. Trebuie să observăm că perechea autonomie / heteronomie nu este exhaustivă: un agent poate să nu fie autonom din cauza unor factori externi care nu presupun controlul altcuiva, ci doar alte feluri de constrângere și coerciție.

În etica lui Kant, termenii sunt mai specifici. Autonomia este capacitatea de a cunoaște ce anume ne cere moralitatea, și funcționează nu ca libertatea de a ne urmări scopurile, ci ca puterea unui agent de a acționa după reguli de conduită obiective și universal valabile, garantate doar de rațiune. Heteronomia este situația în care agentul acționează potrivit dorințelor, iar acestea nu sunt legiferate de rațiune. Poziția centrală a autonomiei este contestată de unii eticieni, inclusiv multe autoare *feministe, care o văd ca pe o fantezie menită să ascundă sursele sociale și subiective ale tuturor gândurilor și acțiunilor. → autenticitate; determinism; liber arbitru; libertarianism (metafizic).

autoritate. Se spune că o persoană, o instituție sau o organizație are autoritate atunci când puterea pe care o exercită se presupune a fi legitimă, adică autorizată de un sistem de *norme la care vorbitorul consimte. Apariția unor astfel de norme în societatea umană este o chestiune complexă, în care convenția, deprinderea, obiceiul și tradiția joacă roluri diferite. Teoria *contractului social reprezintă una dintre soluțiile la problema fundamentului autorității; *utilitatea evidentă a unor sisteme guvernate prin lege este o altă soluție. Deși este un lucru obișnuit să întâmpinăm scepticism în legătură cu revendicările specifice autorității, ideea posibilității unei coordonări umane (și deci chiar a unei comunicări) în lipsa autorității este de obicei privită ca fantezistă.

Avenarius, Richard (1843–1896). Filosof german și, începând din 1877, profesor la Zürich. Lucrarea lui cea mai importantă, *Kritik der reinen Erfahrung* (*Critica experienței pure*, 2 volume, 1888–1890), propunea un pozitivism deosebit de riguros, cunoscut ca empirio-criticism, care respinge dualismul percepției și lumea exterioară în favoarea unui *monism în care întreaga cunoaștere și gândire se limitează la experiența pură. Sistemul amintește de *Hume și, ca acesta, Avenarius adaugă diferite legi de gândire pentru a explica fenomenele cunoașterii. Concepția sa a rămas cunoscută, în parte, datorită criticilor lui *Lenin privitoare la tendințele ei idealiste, din lucrarea *Materialism și empiriocriticism* (1908).

Averroës (sau Ibn Rushd) (1126–1198). Cel mai cunoscut și mai influent filosof islamic de orientare aristotelică, Averroes s-a născut în anul 1126 la Cordoba, și a studiat dreptul și alte științe. A trăit un timp în Marakech și a devenit judecător în Sevilla, în 1169. Spre sfârșitul vieții a căzut în dizgrație dar, deși exilat pentru o scurtă vreme, a fost reabilitat și a murit la Marakech. Majoritatea lucrărilor sale sunt comentarii la scrierile lui Aristotel. Averröes a scris cu intenția de a-l salva pe Aristotel de impuritățile religioase și neoplatonice, în special cele din lucrările lui *Avicenna. În particular, în timp ce pentru Avicenna existența este un accident al esenței, sau, cu alte cuvinte, *universalul sau *forma precede lucrul individual, pentru Averröes, substanțele individuale sunt existențele primare și mintea este cea care face distincția între ele și esența lor. A criticat de asemenea și *argumentul cosmologic al lui Avicenna, susținând în schimb că doar argumentele fizice, cum ar fi demonstrarea necesității unui prim impuls, pot dovedi existența lucrurilor fizice. Averröes a fost foarte preocupat să perfecționeze și să extindă doctrina lui Aristotel despre intelect și suflet, susținând o curioasă teorie despre un intelect pasiv universal și imaterial, comun tuturor, și care conferă ceea ce este comun și nemuritor la ființele umane. Deoarece susținea doctrine necreștine, de exemplu, eternitatea lumii, absența providenței individuale și doctrina strictei nemuriri colective, numele lui Averröes a fost asociat cu doctrina *dublului adevăr, un mod oarecum misterios de reconciliere a teologiei cu filosofia, deși el însuși nu a aderat niciodată la o astfel de opinie. Pe lângă cele 38 de comentarii la Aristotel, a mai scris *Incoerența incoerenței*, îndreptată împotriva antiraționalismului lui *Al-Ghazali, lucrări de medicină, un comentariu la *Republica* lui Platon și diverse tratate de religie.

Avicebron → Ibn Gabirol.

Avicenna (sau Ibn Sina), Abu Ali Al-Husayn (980–1037). Influent filosof islamic și *neoplatonician. Avicenna s-a născut la Bukhara și a studiat literatura, dreptul, logica și matematica, precum și știința și metafizica. Un copil-minune, la vârsta de șaisprezece ani era un medic desăvârșit. Totuși, deși a citit *Metafizica* lui Aristotel de patruzeci de ori, a afirmat că nu a înțeles-o până când nu și-a însușit scrierea *Despre obiectele* _metafizicii_ a lui *Al-Farabi. Sfârșitul dinastiei samanide, în 999, a însemnat începutul a numeroase peregrinări și supuneri față de diferite curți și, în final, Avicenna a murit la Isfahan. A scris între o sută și două sute de lucrări pe diverse teme, cele mai multe în arabă, dar și în persană. Cea mai importantă lucrare filosofică, _Canonul medicinei_, a devenit cunoscută filosofiei apusene medievale prin prezentarea lui *Al-Ghazali și prin traducerile în latină. Avicenna reprezintă o versiune neoplatonică a aristotelismului, curent de gândire considerat extrem de influent asupra scolasticii secolului al XIII-lea, deși ulterior eclipsat de un curent mai puțin augustinian, de un aristotelism mai pur, filtrat prin intermediul echivalentului său islamic apusean, *Averroes.

Unul dintre argumentele lui privind natura sufletului postulează un om deja matur care capătă brusc existență, deși rămâne suspendat într-un spațiu gol, cu ochii acoperiți și cu membrele separate. Acest „om zburător" nu are nici o senzație, dar este totuși conștient de existența și de sinele său. Argumentul anticipează noțiunea de *_cogito_ a lui *Descartes. Avicenna credea că existența e un accident al esenței și că ființele contingente au nevoie de cauze necesare care să le susțină existența. Această versiune a *argumentului cosmologic a fost cea acceptată de *Toma d'Aquino. Neoplatonismul se manifestă în lucrările lui din domeniul teologic, unde expune doctrine ale creației ca emanație, și ale substanțelor celeste ca genuri de inteligență.

avort. Întreruperea vieții fetusului după concepere, dar înainte de naștere. Acesta poate fi unul natural sau provocat în mod deliberat, deși doar avortul deliberat constituie o temă a filosofiei morale. Controversele se poartă, astfel, între conservatori (adepții *curentului „pentru viață"), care consideră că avortul deliberat este inadmisibil, și liberali (susținătorii „liberei opțiuni"), care privesc avortul ca fiind admisibil în anumite cazuri. Atitudinea liberală poate avea în vedere aproape orice situație în care mama vrea să avorteze, sau poate implica felurite restricții, cum ar fi cea legată de vârsta fetusului. Cei aflați pe poziții moderate restrâng numărul cazurilor de avort permisibile, dar controversa nu s-a remarcat prin caracterul ei moderat. Printre problemele care apar se numără cele privitoare la natura calității cuiva de a fi o persoană, precum și la momentul dobândirii acestei calități; limitele de aplicabilitate ale dreptului la viață; fragila idee potrivit căreia viața este sacră; maniera în care ar trebui abordate conflictele dintre drepturi; și aspectele politice și sociale în legătură cu cine are dreptul să hotărască și să aplice o conduită morală și legală.

axiarhism. Concepție potrivit căreia valorile guvernează și explică ordinea naturală. Lucrurile sunt așa cum sunt pentru că așa trebuie să fie. Mai general, orice concepție potrivit căreia desfășurarea evenimentelor este subiect al unei cauzalități morale este un tip de axiarhism. → _karma._

axiologie. Studiul valorilor.

axioma alegerii. Axiomă a *teoriei mulțimilor care asertează că dacă M este o mulțime de mulțimi *disjuncte, nevide, atunci există o mulțime care conține exact un membru din fiecare membru al lui M. Axioma este problematică, din cauză că asertează existența unui obiect pentru care nu există modalitate de construcție, și astfel contravine *constructivismului matematic.

axioma comprehensiunii. Axioma restrânsă a comprehensiunii în teoria mulțimilor enunță că fiecărei condiții îi corespunde o mulțime de lucruri care satisfac respectiva condiție: $(\exists y)\ (y = \{x : Fx\})$. Axioma necesită restricții, o dată ce *paradoxul lui Russell arată că în această formă ea va duce la contradicție. Pentru rezolvarea clasică → axioma separării.

axioma extensionalității. Axioma fundamentală a *teoriei mulțimilor. Asertează că mulțimile sunt identice dacă și numai dacă au aceiași membri.

axioma infinitului. Axiomă necesară în cadrul dezvoltării realizate de *Russell a teoriei mulțimilor pentru a asigura faptul că există suficiente mulțimi pentru scopurile matematicii. În *teoria tipurilor, dacă există doar un număr finit de obiecte de tipul cel mai de jos, atunci la orice nivel vor fi numai mulțimi finite. Pentru a evita acest lucru, Russell a postulat că există infinit de mulți indivizi sau obiecte de tipul cel mai de jos, însă natura non-logică a acestei presupuneri a reprezentat un obstacol serios pentru programul său *logicist. Axioma asertează, în *teoria mulțimilor Zermelo-Fraenkel, că există o mulțime al cărei membru este mulțimea vidă, și astfel că dacă orice mulțime este un membru, *reuniunea ei cu *mulțimea sa cu un element este și ea un membru: $(\exists S)(\Phi \in S \,\&\, (\forall R)(R \in S) \rightarrow R \cup \{R\} \in S)$.

axioma înlocuirii. Axiomă adăugată la *teoria mulțimilor a lui Zermelo de către A.A. Fraenkel (1891–1965), pentru a obține teoria clasică a mulțimilor cunoscută ca ZF. În termenii logicii de ordinul al doilea, axioma asertează că orice *funcție al cărei domeniu este o mulțime posedă un interval care este de asemenea o mulțime. Adică, dacă argumentele unei funcții formează o mulțime, la fel stau lucrurile și cu valorile funcției. Această formulare este de ordinul al doilea deoarece aplică cuantificatorii în cazul funcțiilor; în logica de ordinul întâi axioma se asertează în forma unei proceduri. → teoria mulțimilor Zermelo-Fraenkel.

axioma mulțimii totale. Axioma *teoriei mulțimilor Zermelo-Fraenkel care spune că pentru orice mulțime S gruparea:

$$\{x:(\exists y)(y \in S \,\&\, x \in y)\},$$

*reuniunea lui S, este o mulțime.

axioma reductibilității. Axiomă introdusă de către *Russell și *Whitehead în *Principia Mathematica*. În acest sistem, funcțiile propoziționale sunt împărțite pe niveluri, ca parte a teoriei ramificate a tipurilor. Axioma spune că pentru orice funcție, de la orice nivel, există o funcție echivalentă din punct de vedere formal la primul nivel. Axioma este necesară pentru a permite construirea matematicii elementare, în particular pentru a garanta principiul inducției matematice. Efectul său, așa cum a indicat *Ramsey, a fost în mare măsură acela de a anula rațiunea introducerii diferitelor ordine de funcții.

axioma separării. Cunoscută de asemenea și ca *Aussonderungsaxiom*. *Axioma restrânsă a comprehensiunii duce la contradicții în *teoria mulțimilor. Axioma separării, datorată lui Zermelo, a restabilit consistența prin aceea că permite unei mulțimi de obiecte să existe atunci când aceasta este o submulțime a unei mulțimi anterioare, iar membrii săi întrunesc următoarea condiție: $(\exists y)(\forall x)((x \in y) \leftrightarrow (x \in z \,\&\, Fx))$. Adică, o mulțime y de obiecte există atunci când este separată în raport cu o mulțime anterior dată z, ca submulțimea ai cărei membri întrunesc o condiție F.

axiomă. O *propoziție instituită ca punct de plecare; o aserțiune luată ca fundamentală cel puțin pentru scopurile domeniului de cercetare aflat în discuție. Metoda axiomatică constă în a defini o serie de astfel de propoziții și de procedee de *demonstrație sau *reguli de inferență acceptabile, deducând apoi *teoremele care rezultă.

Ayer, Alfred Jules (1910–1989). Filosof englez și intelectual de stânga. Născut din mamă belgiană și tată elvețian, Ayer a studiat în Anglia. După absolvirea studiilor la Oxford, în 1932, înainte de a se întoarce să predea la Oxford, a urmat un an de studii la Viena. Prezența sa alături de *pozitiviștii logici a avut ca rezultat o strălucitoare și reprezentativă lucrare cu titlul *Language, Truth, and Logic* (1936), o prezentare a pozitivismului pentru publicul vorbitor de limbă engleză. Aceasta a fost urmată de *Foundations of Empirical Knowledge*, în 1940. După război, începând cu 1946, Ayer a fost profesor universitar la University College din Londra, iar din 1959 a predat la Oxford. *The Problem of Knowledge* (1956) a fost o influentă introducere în tema cunoașterii. În anii următori, Ayer s-a îndreptat din ce în ce mai mult către istoria filosofiei, scriind lucrări despre *Moore și *Russell, despre *pragmatism, *Hume și *Voltaire. Filosofia lui a fost influențată de empirismul lui Hume și de logica lui Russell, și a moștenit atât rigurozitatea, cât și punctele slabe ale concepțiilor celor doi gânditori. De asemenea, Ayer a jucat un important rol în viața politică britanică, scriind pentru un public larg și expunând o sumă de teme liberale într-o manieră plină de spirit și fler.

B

Bachelard, Gaston (1884–1962). Filosof al științei francez, în mare măsură autodidact. Din 1940 până în 1955 a fost profesor de istoria și filosofia științei la Sorbona, Paris. Bachelard propune o imagine a științei nu ca un corpus de adevăruri ce sporește treptat în întregul său, ci ca un dialog activ între rațiune și experiment, în care faptele științifice devin atât creația spiritului rațional, cât și una din descoperirile sale. *La philosophie du non*, sau „filosofia negării", în care este conținută concepția lui despre progresul științific, dovedește afinități cu *falsificaționismul lui *Popper, cel puțin în măsura în care, în ambele teorii, omul de știință e gata să renunțe la elemente din propria structură teoretică atunci când o experiență recalcitrantă îl obligă să o facă, rezultatul fiind o consolidare treptată a teoriei. Totuși, în lucrările lui, Bachelard cercetează dinamica imaginației dintr-o perspectivă psihanalitică. Opera lui a avut de asemenea o influență asupra lui *Kuhn, în timp ce perspectiva lui romantică asupra cercetătorului s-a extins și asupra unor lucrări de psihanaliză, despre simbol, vis și poezie, tărâmuri în care sălășluiește ființa secretă a unei persoane, dincolo de hotarul gândului, al legilor sau al valorilor umane. Printre voluminoasele lucrări ale lui Bachelard se află *La Psychanalyse du feu* (1937, trad. rom., *Psihanaliza focului*, 1989).

Bacon, Francis (1561–1626). Om de stat englez. Ca filosof al științei, Bacon este primul reprezentant important al tendinței *empiriste din gândirea britanică, dar este, probabil, mai însemnat ca profet și ca susținător al începuturilor revoluției științifice. Copil precoce, născut într-o familie influentă, Bacon a avut o ascensiune rapidă în domeniul juridic, deși nu fără incidente suspecte, ca atunci când, la porunca reginei Elisabeta I, l-a dat în judecată pe Contele de Essex, unul dintre primii și principalii protectori ai săi. Filosofia juridică împărtășită de el era în întregime în slujba suveranității, ceea ce nu i-a putut împiedica ascensiunea către poziția de lord cancelar (judecător suprem și președinte al Camerei Lorzilor). Cu toate acestea, în 1620 a căzut în dizgrație pentru luare de mită și și-a petrecut restul zilelor în singurătate. Operele complete ale lui Bacon ajung la patrusprezece volume și cuprind *Essays* (1597), *The Advancement of Learning* (1605), *Novum Organon* (1620) și *New Atlantis* (publicată postum în 1660).

Bacon a fost primul scriitor care a încercat să definească metodele favorabile succesului în știință, pentru a-i da posibilitatea de a deveni o meserie sau o industrie producătoare de beneficii pentru umanitate, și nu un scop întâmplător al unor eventuali excentrici. Cu toate că „metoda baconiană" este uneori identificată cu simpla *inducție prin enumerare (generalizarea de la exemple de fenomene la legi experimentale), Bacon a oferit de fapt o sofisticată taxonomie a metodelor științifice, anticipând în multe privințe rezultate similare ulterioare, ca *metodele lui Mill, și cu siguranță cuprinzând ideea că această căutare a legilor e mai curând un exercițiu imaginativ și intelectual decât unul mecanic și empiric. Opera lui este, printre altele, expresia unei susținute lupte împotriva abordărilor neîntemeiate ale metafizicii și împotriva superstițiilor (propria-i atitudine față de religie vădea elemente sceptice, el privind întreaga problemă a religiei ca neimportantă în comparație cu știința: „cercetarea cauzelor ultime, asemeni unei fecioare devotate Domnului, e stearpă și nu produce nimic"). *Diderot spunea că scrierile lui Bacon alcătuiesc o hartă cu ceea ce trebuie să învețe oamenii. Deseori a fost descris ca un profet stând la hotarul Pământului Făgăduinței, care este cunoașterea științifică. → idolii minții; metoda baconiană.

Bacon, Roger (cca 1214–1292). Filosof și om de știință englez, cunoscut ca *Doctor Mirabilis*. Membru al Ordinului franciscan, Bacon și-a început cariera studiind lucrările, anterior interzise, ale lui *Aristotel. Totuși, a combinat admirația pentru știință cu un interes relativ tolerant față de învățăturile *neoplatonice, astrologice și oculte. Lucrarea sa principală este *Opus Maius*, în care detaliază cauzele care au împiedicat progresul filosofiei. Printre lucrările de mai mică întindere se numără *Opus Minus* și *Opus Tertius*. Scrierile lui Bacon vădesc o remarcabilă preștiință, mai ales în utilizarea matematicii, în investigațiile lui asupra opticii, și în importanța acordată unei folosiri corecte a experienței și limbajului, dar lucrările lui sunt privite, în general, ca inegale din punct de vedere calitativ, amestecând respectul lipsit de simț critic față de autorități cu o autentică intuiție filosofică și științifică. Totuși, lui i se atribuie inventarea ochelarilor. În 1277, Ordinul franciscan condamnă opera lui Bacon, deoarece conținea „noutăți suspecte", și se spune că Bacon a petrecut un timp în închisoare.

Bain, Alexander (1818–1903). Filosof scoțian. Autodidact, fiu de țesător, Bain s-a înscris, într-un târziu, la Marischal College în Aberdeen, și a devenit un adept radical al lui J. S. *Mill. În 1860 a fost numit profesor de logică și retorică la Aberdeen, iar în 1876 a fondat revista *Mind*. Lucrările lui principale sunt: *The Senses and the Intellect* (1855), *The Emotions and the Will* (1859), iar mai târziu *Manual of Rhetoric* (1870). Este amintit ca *asociaționist, deși, în multe privințe, el a respins psihologia asociaționistă, iar lucrarea lui cea mai originală este, probabil, cea despre voință.

Bakunin, Mihail (1814–1876). Cel mai renumit *anarhist al secolului al XIX-lea, Bakunin s-a născut în Rusia, într-o familie cultivată și implicată în politică. A studiat la Moscova, unde a intrat sub influența ideilor lui *Fichte și a mișcării „noul hegelianism", cu accentul pe care-l pune acesta pe transformarea prin distrugerea revoluționară, idee care exercită un permanent farmec romantic asupra lui Bakunin. După ce a participat la diferite revoluții europene în 1848–1849, Bakunin a fost arestat în Rusia, dar a reușit să evadeze și să se întoarcă în Europa prin Statele Unite, în 1861. În 1865 a constituit, la Neapole, Frăția Internațională (International Brotherhood), o grupare revoluționară și anarhistă. Filosofia lui politică datorează mult lui *Proudhon, deși a renegat individualismul acestuia și a fost adeptul proprietății colective a mijloacelor de producție. Dezacordul față de *Marx s-a bazat pe concepția lui profetică potrivit căreia a lăsa puterea statului în mâinile muncitorilor e la fel de rău cu a o ceda oricui altcuiva. Principalele scrieri ale lui Bakunin sunt tematice și practice în intenție. Printre acestea: *Chemare către Slavi* (1848) și *Catehismul revoluționar* (1865), care a fost manifestul Frăției Internaționale.

bara lui Sheffer. Atât *Peirce, în 1880, cât și logicianul american H.M. Sheffer, în 1913, au realizat că *funcțiile de adevăr ale logicii elementare pot să fie toate definite printr-o singură funcție. Definind p/q astfel încât să însemne nici p, nici q, p/p este echivalent cu non-p, (p/q) / (p/q) înseamnă pvq, și așa mai departe. Semnul pentru această funcție de adevăr este bara lui Sheffer: p/q este adevărat numai atunci când p este fals și q este fals. Un sistem complet din punct de vedere funcțional poate de asemenea să fie construit pornind de la un singur semn pentru funcția care este adevărată atunci când p este fals sau q este fals.

barca lui Neurath. Imaginea plastică evocată de *Neurath în studiul *Anti-Spengler* (1921), prin care corpul cunoașterii este comparat cu o barcă ce trebuie reparată pe mare: „Suntem precum marinarii aflați în larg care trebuie să-și reconstruiască vaporul, dar nu sunt niciodată în stare să înceapă de la bază." Orice secțiune poate fi înlocuită cu condiția să rămână suficiente părți pe care să se poată sta. Imaginea se opune ideii conform căreia cunoașterea trebuie să se bazeze pe fundamente, considerate imune față de critică, și transmițând imunitatea lor altor judecăți printr-un fel de întindere a mâinilor. → fundaționalism; metoda îndoielii.

Barth, Karl (1886–1968). Teolog protestant și profesor la Bonn și Basel. Printre doctrinele lui se numără și negarea posibilității de a obține vreo cunoaștere a lui Dumnezeu prin intermediul rațiunii (adică negarea *teologiei naturale), și accentuarea repetată a stricăciunilor păcatului. Deși perspectiva lui Barth asupra acestei lumi e întunecată, el admite totuși posibilitatea fiecăruia de a se mântui, spre deosebire de alți *calviniști. Mișcarea pe care o reprezintă e numită teologia crizei, sau teologia dialectică.

Barthes, Roland (1915–1980). Filosof și teoretician al literaturii francez, care a devenit, prin studiile sale de *semiotică, unul dintre părinții fondatori ai aplicațiilor mai generale ale *structuralismului. Printre scrierile sale se află și *Mythologies* (1957–1972), *Critique et vérité* (1966).

Baumgarten, Alexander Gottlieb (1714–1762). Estetician german. Baumgarten s-a născut la Berlin și a studiat la Halle, unde a devenit profesor înainte de a se muta în 1740 la o catedră din Frankfurt. A predat un sistem *leibnizian modificat foarte mult în spiritul lui *Wolff. Este cunoscut drept cel care a introdus termenul „estetică", în sensul care s-a păstrat și la *Kant, al dobândirii cunoașterii prin intermediul simțurilor. A folosit însă termenul și în sensul restrâns, insistând pe „confuzia" inerentă în experiența particulară a frumosului și pe importanța „reprezentărilor senzitive" ca un mod de cunoaștere independent de rațiune, dar nu inferior ei. Din lucrările lui face parte *Aesthetica* (1750–1758), în două volume.

Bayle, Pierre (1647–1706). Filosof și sceptic francez. Născut din părinți protestanți în sud-vestul Franței, Bayle a studiat la Toulouse, a trecut la catolicism, a abjurat, a fugit la Geneva și apoi a devenit profesor într-o academie protestantă din Sedan, în nordul Franței, din 1675 până în 1681, an în care, din cauza persecuțiilor religioase, a fugit din nou, de data aceasta în Olanda. A trăit în Rotterdam pentru tot restul vieții, scriind și purtând corespondență cu filosofi și teologi ai vremii. Propria sa experiență l-a făcut un apărător înflăcărat al toleranței religioase și un adversar al înfumurării rațiunii în probleme teologice și metafizice. Și-a cheltuit o mare parte din energie împotriva *calvinismului ortodox al vremii, reprezentat de fostul său profesor, Jurieu, luptând, în aparență, în numele unui calvinism autentic bazat pe revelație, dar rămânând probabil adept al *scepticismului religios. Atitudinea lui este surprinsă într-o remarcă citată de Gibbon: „Sunt, la modul cel mai sigur, un protestant, pentru că protestez fără deosebire împotriva tuturor sistemelor și sectelor."

Atitudinile critice și sceptice ale lui Bayle și-au găsit din plin expresia în capodopera lui *Dictionnaire historique et critique* (1695–1697). În lucrarea sa, Bayle îmbină prezentările istorice ale figurilor religioase și filosofice (îndeosebi figuri secundare sau trecute cu vederea) cu un scepticism predominant. *Dicționarul* este adesea ironic și profan, și, chiar pe vremea sa, era notoriu pentru că susținea separarea completă a religiei de moralitate și pentru că expunea într-un stil pitoresc viețile imorale ale multor persoane importante pentru Biserică. Dar conținutul filosofic mai substanțial face din *Dicționar* o carte de referință pentru toate discuțiile secolului al XVIII-lea în legătură cu dificultățile concepției *carteziene asupra lumii. El conține multe argumente dezvoltate ulterior de *Berkeley și *Hume, și, fără îndoială, este cea mai importantă contribuție la scepticism de la *Sextus Empiricus încoace. Printre articolele faimoase se numără și acelea despre *Pyrrhon, *Rorarius (care cuprind un atac împotriva teoriei lui *Leibniz despre armonia prestabilită) și *Zenon din Elea (→ trilema lui Bayle).

bază și suprastructură. Metafora folosită de *Marx și de *Engels pentru a caracteriza relația dintre organizarea economică a societății, care reprezintă baza, și organizarea ei politică, legislativă și culturală, precum și conștiința ei socială, care reprezintă suprastructura. Suma totală a relațiilor de producție a vieții materiale „condiționează dezvoltarea vieții sociale, politice și intelectuale în general" (Marx, prefață la *O contribuție la* *critica economiei politice*). Felul în care baza determină suprastructura a fost obiectul multor dezbateri, autorii de la Engels încoace fiind preocupați să se distanțeze de implicațiile reducționiste și mecaniciste pe care metafora le-ar sugera. S-a remarcat, de asemenea, că relațiile implicate în producție nu sunt doar economice, ci și politice sau ideologice. Concepția potrivit căreia toată puterea cauzală este centrată la bază, în suprastructură totul fiind doar *epifenomenal, este uneori numită economism. Problemele sunt izbitor de asemănătoare cu acelea care apar atunci când mentalul este privit ca *supervenient față de fizic, la fel de discutabil fiind dacă astfel puterea cauzală este îndepărtată cu totul de proprietățile mentale.

bătălie navală. Exemplul prin care *Aristotel introduce problemele de inevitabilitate și necesitate în Cartea IX a lucrării *Despre interpretare*. Este necesar ori ca mâine să fie o bătălie navală, ori să nu fie. Oricare variantă s-ar întâmpla, este adevărat acum că se va întâmpla, după cum a fost mereu adevărat că se va întâmpla. Astfel, faptul că se va întâmpla este inevitabil, evenimentul existând dintotdeauna. Pare astfel că logica pură presupune un anume tip de *predeterminare sau *fatalism. Un răspuns posibil este acela de a califica propozițiile care se referă la viitorul contingent, precum aceasta, ca fiind nici adevărate, nici false (→ **logică polivalentă**). Dar o măsură mai puțin drastică este aceea de a distinge între „este adevărat acum că o bătălie navală se va întâmpla" și „producerea bătăliei navale este deja fixată", iar unul dintre testele unei *teorii a adevărului va fi dacă reușește să facă o asemenea distincție. Uneori problema este cunoscută ca problema contingenților viitori.

Beauvoir, Simone de (1908–1986). Filosof *feminist și romancieră franceză. Născută la Paris, de Beauvoir a studiat la Sorbona și a devenit celebră după ce a scris studiul clasic despre oprimarea femeilor, *Le Deuxième Sexe* (1949, trad. rom., *Al doilea sex*, 1998). Aceasta este prima lucrare influentă a filosofiei feministe care face distincția între deosebirea sexuală biologică și categoriile de gen impuse de societate. Anterior, încercase să dezvolte un *existențialism social și non-solipsist, în cadrul căruia libertatea unui individ era obținută doar prin comunicarea cu alți indivizi în aceeași măsură liberi. Îndelungata relație a Simonei de Beauvoir cu *Sartre nu e întotdeauna privită ca un exemplu al acestei egalități. Ea culminează cu *Les Cérémonies des adieux* (1981), o poveste a ultimilor ani de viață ai lui Sartre, publicată la un an după moartea lui. Printre scrierile autobiografice se numără *Mémoires d'une jeune fille rangée* (1958, trad. rom., *Amintirile unei fete cuminți*, 1991) și *Une morte très douce* (1964, trad. rom., *O moarte ușoară*).

behaviorism. În psihologie, behaviorismul, asociat cu *Watson și cu cercetători ca Ivan Pavlov (1849–1936), a fost mai întâi o concepție metodologică ce recomanda evitarea introspecției și a evaluării *subiective în favoarea evaluării științifice a comportamentului și a cauzelor sale. Mai târziu, mai ales la B.F. Skinner (1904–1990), această concepție s-a identificat cu o viziune simplistă a surselor acțiunii umane și cu perspectiva controlului acțiunii printr-o manipulare relativ simplă a stimulilor și a modelelor de întărire permise pentru a influența un agent. Convingerea lui Skinner, că explicația comportamentului prin credință, intenție și dorință este oarecum neștiințifică, sau este de domeniul „mentaliștilor", a pierdut teren în favoarea dezvoltării *științelor cognitive.

Din punct de vedere filosofic, doctrina behaviorismului spune că stările mentale sunt *construcții logice ale dispozițiilor de comportament, sau, cu alte cuvinte, descrierea aspectelor mentale ale unei persoane este o stenogramă a descrierii diferitelor dispoziții de comportament pe care le posedă acea persoană. Cea mai influentă lucrare care promovează acest punct de vedere este *The Concept of Mind* (1949), a lui *Ryle, care impune behaviorismul ca fiind cea mai bună apărare împotriva mitului *cartezian al „*fantomei din mașină". În ce măsură a intenționat *Wittgenstein, scriind în aceeași perioadă *Philosophical Investigations*, să promoveze o doctrină behavioristă, constituie subiect de dispută. Asemeni altor doctrine *reducționiste, behaviorismul întâmpină dificultăți în a oferi analize funcționale, în special din cauza *holismului cu privire la stările mentale, sau a faptului că felul în care se comportă o persoană nu e o funcție a unei credințe sau a unei dorințe, ci a unui întreg câmp sau a unei întregi rețele de credințe și dorințe. Modificările care rectifică această situație transformă behaviorismul în succesorul său modern și mai popular, *funcționalismul.

Benjamin, Walter (1892–1940). Critic literar important și membru al *Școlii de la Frankfurt. Benjamin este cunoscut pentru cercetările lui asupra modului în care condițiile materiale determină producțiile literare și artistice.

Bentham, Jeremy (1748–1832). Filosof englez al dreptului, limbajului și eticii. Născut la Londra, Bentham a studiat dreptul la Oxford, disciplină pentru care a dezvoltat o profundă neîncredere. Preocuparea lui principală s-a concentrat asupra fundamentelor șubrede ale dreptului, și asupra abuzurilor datorate legii. Prima lui publicație importantă, *A Fragment on Government* (1776), este o mică parte din vasta lui lucrare *Comment*, care se ocupă de scrierea juristului Blackstone, *Commentaries*, o expunere clasică a teoriei juridice conservatoare, ce a fost una dintre țintele importante ale lui Bentham. Principala lucrare teoretică pe care Bentham a publicat-o în timpul vieții a fost *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789).

Bentham a fost fondatorul *utilitarismului, făcând celebră formula potrivit căreia scopul corect al acțiunii este acela de a realiza cea mai mare fericire pentru cel mai mare număr de oameni. Mare parte din opera lui încearcă să elaboreze această doctrină și să arate felul în care utilitarismul ar putea fi transformat într-un calcul al plăcerilor (un *calcul al fericirii sau hedonist), prin care pot fi evaluate efectele acțiunilor și, astfel, poate fi identificată politica justă. Utilitarismul urma să dea o bază coerentă și rațională pentru politica socială și juridică, în timp ce ficțiuni ca *drepturile naturale, *contractul social și legea naturală serveau doar ca să instituie sisteme incoerente și nefundamentate care privilegiau un anumit set de „intuiții". Preocuparea lui Bentham pentru drept cuprinde și o amplă critică a ficțiunilor și abstracțiilor în spatele cărora se ascunde legea adeseori, și o înțelegere profundă a modurilor în care cuvintele impun anumite atitudini față de lucrurile pe care le desemnează. El a avansat o teorie a limbajului, în general *nominalistă și *pragmatică, în timp ce concepția lui despre definiția prin parafrază anticipează teoria lui *Frege, susținând că unitatea fundamentală de sens nu este cuvântul individual, ci propoziția în care apare.

Bentham a avut o influență enormă ca lider al unui grup de „filosofi radicali" care-i împărtășeau ideile, un grup în care s-au aflat și James și John Stuart *Mill. El a fondat publicația *Westminster Review*, ca o replică la jurnalele mai conservatoare ale vremii, și a întemeiat University College London, unde corpul său îmbălsămat, având un cap de ceară, mai este încă expus la ocazii speciale.

Berdiaev, Nikolai (1874–1948). Gânditor rus, cunoscut mai mult pentru concluziile religioase pe care le-a tras din metafizica lui, decât pentru gândirea sa filosofică. Berdiaev a fost silit să renunțe la catedra lui din Moscova în 1922 și a activat la Paris până la sfârșitul vieții. A propovăduit doctrina unei religii colective, în care libertatea spirituală și creativă este obținută, în mod ideal, în comuniune cu ceilalți.

Bergson, Henri (1859–1941). Filosof și evoluționist francez. Născut la Paris, Bergson devine în 1900 profesor la Collège de France și păstrează acest post până în 1921. Lucrările lui influente și accesibile, cu un conținut spiritual înălțător, au dus la obținerea multor onoruri în Franța și a premiului Nobel pentru literatură în 1927. Filosofia lui Bergson este ostilă materialismului și mecanicismului; el adoptă evoluționismul, însă îl vede ca fiind animat de o forță creatoare sau de un avânt original al vieții (**élan vital*), mai curând decât de acțiunea oarbă a selecției naturale. „Dinamismul" său se concentrează asupra continuității experienței și asupra naturii artificiale a clasificărilor pe care le impune intelectul nostru. Fluxul vieții devine prima coordonată falsificată de filosofiile mecaniciste și scientiste. Acest flux este un proces activ care dizolvă, sau un timp „pur", cu totul diferit de timpul abstract al științei naturale. Această diferență reapare în analiza lui Bergson asupra memoriei, care reține întregul trecut în prezent, creierul acționând ca un fel de cenzor ce selectează doar acele cunoștințe din trecut utile în situația prezentă. În mod analog, teoriile științelor naturale, care se pretind teorii complete ale realității, sunt văzute mai curând ca reflecții parțiale și limitate ale felului în care funcționează mintea. În ciuda orizontului amplu oferit de filosofia lui Bergson, aspectul spiritual, chiar înflăcărat, al operei sale nu a rezistat la testul timpului, și nici interpretarea spirituală a evoluției nu s-a împăcat cu dezvoltările moderne. Printre lucrările lui se numără *Matière et mémoire* (1896, trad. rom., *Materie și memorie*, 1996), *Le Rire: essai sur la signification du comique* (1900, trad. rom., *Teoria râsului*, 1992) și *L'Évolution créatrice* (1907, trad. rom., *Evoluția creatoare*, 1998).

Berkeley, George (1685–1753). Filosof *idealist irlandez. Născut la Kilkenny, în Irlanda, Berkeley a intrat la Trinity College din Dublin în 1700. În 1707 a devenit membru al corpului profesoral la Trinity College, iar doi ani mai târziu a publicat *An Essay towards a New Theory of Vision* (lucrarea *Philosophical Commentaries* consta din însemnări nepublicate din anii de dinainte de 1709). Acesta a fost urmat de prima parte (și singura care s-a păstrat) a lucrării *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* (1710) și de *Three Dialogues between Hylas and Philonous* (1713), care era o încercare de a explica doctrinele lucrării anterioare într-o formă mai ușor de înțeles. Berkeley s-a mutat la Londra și și-a petrecut mare parte din următorul deceniu călătorind în Franța și Italia. Totuși, faptul că se afla la Londra în anul 1715 pare să dezmintă povestea potrivit căreia un atac de apoplexie provocat de o dispută cu Berkeley l-a ucis pe filosoful *Malebranche. În 1721, Berkeley publică *De Motu* (*Despre Mișcare*), lucrare în care atacă filosofia spațiului a lui *Newton, temă la care va reveni mult mai târziu, în lucrarea *The Analyst*, din 1734. În 1724 ia parte, cu entuziasm, la un proiect de fondare a unui Colegiu în Bermude, în vederea oferirii unei educații creștine atât colonizatorilor, cât și populației indigene din America. În 1728, împreună cu noua lui soție, a pornit pe ocean spre vest, ajungând la Rhode Island, unde s-a și stabilit. În această perioadă a corespondat cu filosoful american Samuel *Johnson și a scris *Alciphron*, publicată în 1732. Sprijinul guvernamental promis pentru proiectul său educațional nu s-a materializat niciodată și Berkeley s-a întors la Londra în 1732, iar în 1734 a fost numit episcop de Cloyne. Din acel moment publicațiile sale s-au preocupat de bunăstarea oamenilor din dioceza lui, deși *Siris* (1744) cuprinde dezbateri despre filosofia naturii, așa cum anunță titlul complet al lucrării: *A Chain of Philosophical Reflexions and Inquiries concerning the Virtues of Tar-Water, and divers other subject connected together and arising from one another*). A murit la Oxford.

Berkeley este celebru pentru subiectivismul său, sau negarea realității oricărei lumi exterioare, având ca efect reducerea realității la o lume a minții și a propriilor ei senzații sau „idei". Întreaga operă a lui Berkeley este parcursă de tema imposibilității unei „materii inerte și lipsite de simțire" și de tema valorii unui sistem bazat pe o providență omniprezentă și omniscientă, a cărei operă este lumea conceptuală, lumea ideilor, cea care alcătuiește viețile noastre. Ceea ce a înțeles și a accentuat cu mare rigoare a fost imposibilitatea aruncării unei punți peste prăpastia căscată de distincția *carteziană între spirit și materie. Ținta lui Berkeley este concepția confortabilă, ce ține de simțul comun, a spiritului ca fiind total diferit de materie, dar având totuși un contact satisfăcător cu lumea materială, despre care poate ști foarte mult. El dezvoltă multe dintre argumentele *scepticismului antic, dar și unele din cele întâlnite la *Malebrache și *Bayle, pentru a submina această sinteză, demonstrând că o dată ce separarea spiritului de materie este atât de categorică precum o face *Descartes, speranța de a cunoaște sau a înțelege ceva în legătură cu presupusa lume exterioară pur și simplu dispare. O relație de asemănare, de exemplu, prin care ideile noastre pot fi considerate asemănătoare cu calitățile lucrurilor care le dau naștere, este incognoscibilă și inteligibilă. Spre deosebire de scepticismul cartezian, care accentuează posibilitatea ca lucrurile să nu fie așa cum le vedem noi, Berkeley insistă asupra contradicțiilor din sistemul conceptual lăsat de cartezianism, care a păcălit și gânditori ca *Locke (și, în mod discutabil, însuși simțul comun). Soluția lui nu constă în a susține scepticismul, pe care în mod consecvent îl privește cu totală aversiune, ci în a reforma relația dintre spirit și lume, astfel încât contactul să fie restabilit. Din nefericire, acesta a fost primul pas către idealismul subiectiv, în care ceea ce percepe subiectul ca fiind lumea este doar relația dintre propriile lui stări mentale (dublată de o relație dificilă cu arhetipurile ideilor subiectului aflate în mintea lui Dumnezeu). Pentru a-și expune sistemul, Berkeley face uz în mod strălucit de argumentele scepticismului, ca și de problemele cu care se confruntă elemente particulare ale sistemului conceptual pe care el îl contrazice: problemele cauzalității, substanței, percepției și înțelegerii. Deși sistemul său s-a dovedit a fi neverosimil pentru efectiv toți filosofii de după el, importanța lui stă în provocarea pe care o lansează simțului comun care speră, în mod confuz, că aceste noțiuni se potrivesc într-o manieră acceptabilă.

Berlin, Isaiah (1909–1998). Istoric și filosof politic britanic. Născut în Rusia, a studiat la Corpus Christi College din Oxford. Berlin a fost cercetător asociat la All Souls și New College, înainte de a deveni președinte al Wolfson College, Oxford, din 1966 până în 1975. Este cunoscut în filosofia politică în special pentru distincția făcută între libertatea negativă și cea pozitivă, prezentată în *Two Concepts of Liberty* (1959): deși orice enunț despre libertate trebuie să specifice atât ceea ce o persoană este liberă să facă (pozitivă), cât și lucrurile pe care poate să nu le facă (negativă), totuși filosofii politice diferite dau uneia mult mai multă importanță decât celeilalte. Astfel, *liberalismul insistă asupra calității de a fi liber de constrângerile juridice sau sociale. Teoriile *idealiste și *hegeliene susțin că cele mai importante tipuri de libertăți și oportunități pot exista doar în societăți structurate, astfel încât constrângerile necesare producerii unor astfel de societăți pot fi un mijloc necesar pentru atingerea celor mai bune scopuri. Berlin a contrazis fervent și concepția *marxistă — *istoricistă și neutră axiologic — asupra istoriei, mai ales în *Historical Inevitability* (1954).

Bernard, Sfântul (1090–1153). Fondatorul abației Clairvaux din Franța și principala forță din spatele Ordinului cistercian, Bernard este amintit în filosofie în primul rând pentru controversa cu *Abélard, deși a scris și *De Gratia et Libro Arbitrio* („Despre har și liberul arbitru"), lucrare care îl leagă de *Augustin. Abordarea sa mistică și neanalitică a problemelor de credință este sugerată și de acordarea titlului de *Doctor Mellifluus* („Doctor dulce ca mierea").

Bhagavad Gita (sanscr., *gita*, cântec, *Bhagavat*, al celui binecuvântat). Poem ce formează prima parte a epopeii indiene *Mahabharata*, în care Krishna, luând chipul unui vizitiu, îi explică lui Arjuna („Oricine") natura vieții omenești, finalitatea ei și felul în care se ajunge la viața cea bună.

bhakti (sanscr., devoțiune). Venerația față de Zeu, cel binecuvântat (*Bhagavat*).

biconditională. O propoziție de forma „dacă *p* atunci *q* și dacă *q* atunci *p*". Scrierea standard a acesteia este $p \leftrightarrow q$.

bijecție → funcție (logică).

bine. În cea mai mare măsură, este acceptat că „bine", ca determinant adjectival al unui substantiv, este *atributiv: astfel, un ciocan este bun în virtutea unor calități diferite de cele care fac ca o cină să fie bună. Totuși, putem spune că fiecare primește acest calificativ datorită faptului că se află într-o anumită relație cu scopurile sau dorințele noastre, iar una dintre sarcinile tradiționale ale *eticii este de a arăta în ce constă această relație. În acest sens, o propunere subiectivă simplă este făcută de *Hobbes: „oricare ar fi obiectul poftelor sau dorințelor unui om, acela este ceea ce el numește *bun*" (*Leviathan*, I, 6). Într-un sens mai obiectiv, „binele" este folosit pentru a indica scopul ultim presupus către care trebuie să năzuiască acțiunea: o stare valoroasă în sine, identificată în mod tradițional cu **eudaimonia*, adică o îmbinare de fericire, virtute, eliberare de griji și succes. Rămâne apoi să adăugăm relația dintre binele pur individual și binele social. În economie, binele e deseori identificat cu satisfacerea dorinței sau a preferinței; în schimb, în tradiția liberală se acordă o atenție relativ mică obiectelor acestor dorințe sau stărilor de spirit care vor decurge dacă ele sunt satisfăcute.

bine intrinsec → scop în sine.

bine în sine. Ceea ce este bun fără a constitui un mijloc în vederea altui bine, sau doar condiționat de un alt bine. *Kant susținea că singurul lucru bun în sine este *voința bună. → *summum bonum*.

bioetică. Ramură a eticii care studiază probleme specifice apărute din practica medicală și biologică. Printre acestea se numără problemele care țin de natura și administrarea tratamentului, de sfera de autenticitate a pacientului, a medicului și a celorlalți, de restrângerea experimentelor acceptabile (→ avort; eutanasie) și ale justiției cercetării genetice și a aplicațiilor ei.

biologie, filosofie a ~. În calitate de știință specializată, biologia pune problema general filosofică a modului în care explicațiile ei se leagă de cele ale chimiei de bază sau chiar ale fizicii fundamentale. Biologia se confruntă și cu propriile ei probleme. Una dintre acestea este dacă taxonomiile teoretice sau principiile de clasificare a ființelor vii în specii și familii reflectă diferențele reale sau sunt rezultate ale convențiilor. Un alt punct central al interesului filosofic este noțiunea de *funcție biologică. Noțiunea funcției unui organ a fost uneori respinsă ca fiind o rămășiță a noțiunii aristotelice de *cauză finală, deși în mod curent cei mai mulți scriitori sunt încrezători în definirea ei în termenii unei caracteristici răspunzătoare pentru succesul evolutiv diferit al organismelor. Printre alte chestiuni controversate se numără și reducționismul biologic sau încercarea de a explica fenomenele psihologice, sociale și culturale în termeni biologici. → evoluție; sociobiologie.

bivalență, principiu (sau lege) al ~. Lege a logicii clasice potrivit căreia orice propoziție este ori adevărată, ori falsă: adică, există doar două valori pe care le poate lua o propoziție. Mai mult decât la oricare altă lege de bază a logicii, statutul și adevărul acesteia s-au dovedit a fi extrem de controversate, din cauza problemelor legate de vaguitate, pentru că pare incompatibilă cu *constructivismul, și din cauza problemelor puse de *paradoxurile semantice.

Boehme, Jacob (sau Behmen) (1575–1624). Mistic german a cărui viziune despre Dumnezeu ca Absolutul nediferențiat (*Ungrund*) și opoziție față de enunțurile formale și biblice ale doctrinei religioase au influențat atât quakerii, cât și *romanticii germani, în special pe *Schelling.

Boethius, Anicius Manlius Severinus (cca 475/480–524). Filosof și teolog roman. Născut la Roma într-o familie aristocratică, fiul unui consul (și tată a încă doi), Boethius a deținut funcția de consul și de sacerdot principal al regelui Teodoric cel Mare, Ostrogotul, care a condus Italia din 493 până în 526. Cu toate acestea, a căzut în dizgrație și a fost exilat și închis la Pavia, iar doi ani mai târziu a fost executat. În timpul petrecut în închisoare, Boethius a scris capodopera sa, *De Consolatione Philosophiae* (*Despre mângâierile filosofiei*), însă înainte de aceasta scrisese mult despre matematică, știință, logică și teologie. A tradus, printre altele, lucrări ale lui *Aristotel: *Categoriile*, *Analitica primă*, *Analitica secundă*, *Topica* și *Respingerile sofistice*, iar traducerea *Introducerii* (*Isagoge*) lui Porfir la *Categoriile* lui Aristotel împreună cu propriile sale comentarii au devenit manualul standard pentru logica medievală și au declanșat îndelungata controversă medievală asupra naturii *universaliilor. Propria lui soluție la problemă, așa cum este pusă de *Porfir, că universaliile „subzistă în lucrurile sensibile, dar sunt înțelese separat", este aristotelică, deși există semne că înclina spre un *platonism mai viguros.

Mângâierile filosofiei, una dintre cele mai influente cărți ale Evului Mediu, este un dialog între Boethius, care scrie în proză, și o personificare a Filosofiei care răspunde în versuri. Este împărțită în discuții despre scopul fundamental al universului, nestatornicia sorții și falsa făgăduință a feluritelor căi de a încerca să obținem fericirea, bunătatea lui Dumnezeu și compatibilitatea libertății umane cu preștiința acestuia. Aceasta din urmă îl îndrumă pe Boethius spre cercetarea naturii timpului și a naturii lui Dumnezeu. Lucrarea, totuși, nu este una creștină în spirit, ci este mai curând preocupată de Dumnezeu ca idee abstractă sau platonică: Boethius tinde spre un fel de *panteism în care toți cei fericiți sau binecuvântați participă la natura lui Dumnezeu. Calmul ei clasic și lipsa oricărui sectarism sau a oricărei superstiții, împreună cu circumstanțele compunerii, conferă *Mângâierilor filosofiei* o incontestabilă autoritate morală.

Boltzmann, Ludwig (1844–1906). Fizician și filosof al științei austriac. Boltzmann a căutat să îmbine fizica și filosofia științei, contrazicând atât speculațiile *a priori*, neinformate, ale filosofilor, cât și abordările neutre din punct de vedere filosofic ale fizicienilor. Importanța pe care o acordă naturii ipotetice a teoretizării anticipează izbitor *falsificaționismul lui *Popper, în timp ce legătura dintre direcția timpului și entropia în creștere a unui univers în care unele stări pot fi atinse în mai multe feluri decât altele rămâne una dintre contribuțiile majore la problema *săgeții timpului.

Bolzano, Bernard (1781–1848). Filosof al moralei și epistemolog. Născut la Praga din părinți de origine italiană și germană, Bolzano a devenit doctor în matematică în 1804 și preot un an mai târziu. Încă din timpul vieții a exercitat o influență ca socialist și filosof *utopic al moralei. Opera sa logică se întemeiază pe convingerea acută că există temelie ontologică a științei și epistemologiei, constând într-o teorie a legăturilor obiective care alcătuiesc structura teoriilor științifice.

Bonaventura, Sfântul (cca 1217/1221–1274). Teolog franciscan italian, mai târziu numit *Doctor Seraphicus* („doctorul serafic"). Este amintit în filosofie ca adversar al raționalismului, predominant în teologia vremii sale, și ca susținător al necesității revelației și al întoarcerii la uniunea spirituală cu Dumnezeu.

Boole, George (1815–1864). Matematician și logician englez. Născut la Lincoln, unde și-a făcut și studiile, Boole a lucrat ca director de școală până a fost recunoscut ca matematician și a devenit profesor la Queen's College, în Cork, Irlanda, în 1849. Broșura sa, *The Mathematical Analysis of Logic* (1847), a inaugurat asimilarea logicii de către matematică, sau algebra claselor. Studiul a fost continuat în *An Investigation of the Laws of Thought* (1854). Boole a mai publicat multe lucrări de matematică pură și despre teoria probabilităților. Numele său este amintit în denumirea *algebrei booleene, iar operațiile algebrice din cercetările lui sunt numite operatori booleeni.

Bosanquet, Bernard (1848–1923). *Idealist absolutist englez. Bosanquet a studiat și a predat la Oxford, de unde a plecat pentru a se implica în operele de caritate la Londra, iar în cele din urmă a deținut o catedră de filosofie morală la St. Andrews, Scoția. A susținut concepția potrivit căreia individul este o entitate socială a cărei realizare implică integrarea în activitățile sociale și culturale ale celorlalți. Prioritatea unităților sociale și necesitatea lor pentru existența deplină a unui individ singular reprezintă reversul priorităților liberale clasice, descrise de Bosanquet ca fiind bazate pe „patosul și degradarea sentimentalismului" („pathos and bathos of sentimentalism"). Printre lucrările lui se numără *Knowledge and Reality* (1885), *Logic* (1888), *History of Aesthetics* (1892), numeroase traduceri din germană și studii pe teme sociale și etice.

Boscovich, Roger Joseph (1711–1787). Matematician și om de știință iezuit. Născut la Dubrovnik din părinți de origine sârbă și italiană, Rudjer Josip Bošković a studiat la Roma și a devenit profesor de matematică la Collegium Romanum în 1740. A avut contribuții însemnate în diferite domenii ale matematicii și fizicii, dar faima lui filosofică stă în lucrarea *Philosophiae Naturalis Theoria Redacta ad Unicam Legem Virium in Natura Existentium* („O teorie a filosofiei naturale redusă la o lege unică a acțiunilor ce există în natură", 1758). În această lucrare, Boscovich respinge teoria corpusculară care întemeiază fizica pe acțiunile atomilor impenetrabili, neelastici, solizi și cu masă. În schimb, urmând câteva dintre obiecțiile lui Leibniz la această concepție, el dezvoltă o teorie bazată pe noțiunea de *puncta*, sau particule punctiforme, care interacționează unele cu altele în conformitate cu o lege oscilatorie. Nimic altceva nu determină existența unei particule punctiforme în afară de forțele cinematice cu care este ea asociată. Concepțiile lui Boscovich au influențat oameni de știință ca Michael Faraday și James Clerk Maxwell și au oferit o anticipare a teoriilor moderne ale *câmpului. → acțiune la distanță; câmp; corpusculi.

Bourbaki, Nicolas. Pseudonimul unui grup de matematicieni francezi care a elaborat, începând cu anul 1939, un riguros studiu axiomatic, în mai multe volume, despre structurile matematice.

Boyle, Robert (1627–1692). Om de știință irlandez. Al patrusprezecelea fiu al primului conte de Cork, Boyle a dus o viață independentă, devotată științei și problemelor academice. A fost cel mai important chimist britanic al vremii, al cărui studiu asupra gazelor este amintit în legea lui Boyle. A avut un rol influent în respingerea importanței aristotelice acordate *cauzelor finale, el considerând că toate proprietățile materialelor pot fi explicate prin mărimea, forma și mișcarea particulelor și prin structura care apare din asocierea acestora. Lucrarea sa cea mai importantă este *The Sceptical Chemist* (1661), dar a scris mult nu doar despre chimie, ci și despre probleme filosofice și teologice. Lucrarea *General History of the Air* i-a fost publicată în 1692. Concepția sa despre calitățile lucrurilor și distincția pe care o făcea între calitățile primare și secundare au avut o influență importantă asupra lui *Locke.

Bradley, Francis Herbert (1846–1924). Reprezentant britanic al *idealismului absolut. Bradley și-a făcut studiile la Oxford și a fost numit cercetător asociat la Merton College, ceea ce i-a permis să-și dedice întreg timpul studiului și scrierilor sale. Se spune că mergea doar în vizită la Oxford în timpul vacanțelor. A fost cel mai important exponent al idealismului britanic absolut, datorând mult influenței pe care *Green a avut-o asupra sa la Oxford. Lucrarea lui, *Ethical Studies* (1876), este o critică polemică și fecundă a *utilitarismului, întemeiată în mare parte pe ideea că individul independent, pe care îl revendică utilitarismul, nu există: indivizii își câștigă identitățile doar prin intermediul comunității, iar a se realiza pe sine înseamnă a contribui la idealul social sau la alte idealuri. Logica lui Bradley a fost de asemenea o critică la adresa fundamentelor empiriste — relația atomistă dintre experiențe și gânduri, pe de o parte, și lucruri, de cealaltă —, pe care le respinge în favoarea unei cunoașteri a proprietăților generale și a universaliilor. Imaginea metafizică la care se ajunge astfel celebrează unitatea și întregul ca atribute ale realului, în care orice lucru incomplet și dependent de distincții, așa cum e gândirea, este văzut, prin contrast, ca vicios și contradictoriu. Așa cum apare el formulat prin limbaj, adevărul este întotdeauna incomplet și dependent de categorii care sunt ele însele inadecvate întregului armonios. Totuși, aceste elemente auto-contradictorii contribuie într-un fel la întregul armonios, sau la Absolut, care se află dincolo de orice categorizare. Deși idealismul absolut și-a păstrat puțini adepți în prezent, poziția lui Bradley, opusă empirismului, *holismul lui, inteligența și stilul scrierilor sale fac din el, în continuare, cel mai interesant dintre autorii influențați de Hegel, de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Disputele sale cu noul realism al lui *Russell și *Moore, precum și relația complexă pe care a avut-o cu *pragmatismul au marcat o răscruce importantă în istoria filosofiei. Printre principalele sale lucrări se numără *Ethical Studies* (1876), *Principles of Logic* (1883) și *Appearance and Reality* (1893). *Essays in Truth and Reality* (1914) și *Collected Essays* (1935) sunt două dintre culegerile sale de eseuri.

brahman. În *Upanișade, principiul întregii ființări; acela în virtutea căruia orice altceva există; realitatea ultimă care face posibile timpul, spațiul și ordinea naturală. Ca la *Parmenide, *brahman* este o unitate imuabilă și eternă care se află dincolo de orice limitare și, deci, de orice descriere. → *atman.*

Brentano, Franz (1838–1917). Filosof și psiholog german. Cursurile lui ținute la universitățile din Wurzburg și Viena pot fi considerate piatra de temelie a mișcării *fenomenologice în filosofie. Brentano a devenit preot în 1864, dar a părăsit Biserica în 1873. Lucrarea sa principală, *Psychologie vom empirischen Standpunkt* (1874), reabilitează insistența medievală asupra „direcționalității" sau *intenționalității mentalului ca aspect fundamental al gândirii și conștiinței. Brentano a scris de asemenea despre probleme teologice sau de filosofia moralei, unde direcționalitatea emoțiilor permite noțiunea de obiect corect sau incorect al lor, facilitându-i astfel noțiunea de obiectivitate morală.

briciul lui Ockham. Renumitul principiu al lui Ockham care spune că *entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*: entitățile nu trebuie multiplicate mai mult decât e necesar. A reprezentat o deviză pentru multe filosofii *reducționiste și *nominaliste.

Bridgman, Percy William (1882–1962). Fizician american, a obținut premiul Nobel în 1946. Bridgman a scris mult pe tema implicațiilor filosofice ale fizicii moderne. Numele său este indisolubil legat de *operaționalism, sau teza potrivit căreia orice concept științific este definit în termenii unui set de operații empirice. Totuși, Bridgman modifică ulterior această doctrină rigidă și, după cum spun unii, sufocantă, admițând conexiuni indirecte între concepte și experiență. Printre lucrările sale se numără *The Logic of Modern Physics* (1927) și *The Nature of Physical Theory* (1936).

Broad, Charlie Dunbar (1887–1971). Filosof englez. Broad a studiat la Cambridge, a devenit cercetător pe viață la Trinity College și a fost profesor de filosofia moralei la Cambridge din 1933 până în 1953. Preocupările lui au acoperit aproape întregul câmp al filosofiei, printre scrierile sale ample numărându-se lucrări despre teoria relativității, etică, istoria filosofiei și parapsihologie. A păstrat o perspectivă tradițională față de problemele principale ale filosofiei moderne, iar scrierile lui lucide trădează o atenție minuțioasă față de varietatea soluțiilor posibile și de dificultatea lor. Această atitudine i-a insuflat un scepticism ascuns în fața curentelor filosofice, în special a acelora cu o abordare mai impresionistă, precum cea a lui *Wittgenstein din a doua perioadă. O expresie caracteristică a acestei atitudini este cea referitoare la tema vieții de după moarte, în legătură cu care nu putem decât să așteptăm și să vedem, sau eventual, ceea ce nu e mai puțin probabil, să așteptăm și să nu vedem. Printre principalele sale lucrări se numără *Mind and its Place in Nature* (1925) și *Examination of McTaggart's Philosophy* (1933–1938), în două volume.

Brouwer, Luitzen Egburtus Jan (1881–1966). Matematician olandez și fondator al *intuiționismului matematic. Prima lucrare filosofică a lui Brouwer, *Leven, Kunst und Mystiek* („Viață, artă și mistică", 1905), susține că logica derivă din matematică, iar matematica depinde de o intuiție temporală în care există o „separare a importanței vieții în două lucruri calitativ distincte". Această legătură kantiană între experiența timpului și cea a pluralității apare la Brouwer asociată cu respingerea abordării *logice a fundamentelor matematicii și cu o modificare *constructivistă a practicii matematice clasice. Importanța logică a acesteia s-a desprins, în gândirea lui Brouwer, de elementele kantiene. Scrierile lui Brouwer sunt traduse în limba engleză în *Collected Works* (1975–1976).

Bruno, Giordano (1548–1600). Înzestrat filosof, astrolog, poet și mag italian, a trăit o viață agitată în diferite orașe europene, promovând în mare măsură un crez *ermetic, inspirat din presupuse surse egiptene și asociat cu ultimele descoperiri ale lui *Copernic. Este controversată măsura în care elementele magice și animiste ale gândirii lui sunt simple trimiteri la trecut sau strălucite anticipări ale unor gânditori ca *Leibniz. A intrat, în mod nesăbuit, în atenția Inchiziției, pentru ca, în cele din urmă, să fie ars pe rug de către aceasta.

Buber, Martin (1878–1965). Gânditor religios și *existențialist evreu. Născut la Viena, Buber s-a stabilit în cele din urmă în Palestina și a devenit primul președinte al Academiei Israelite de Științe exacte și Umaniste. Lucrarea lui cea mai importantă a fost *Ich und Du* (1922, trad. rom., *Eu și tu*, 1994). În abordarea lui Buber, religia creează relații reciproce de dialog între un subiect și altul, iar acestea sunt net distincte de relațiile obiective dintre subiect și lucru. Buber a interpretat experienţa religioasă în termenii unei întâlniri şi ai unui dialog perpetuu cu un alt subiect personal, mai curând decât în termenii unei cunoaşteri modelate după cunoaşterea ştiinţifică a unui „lucru" exterior din Univers. Această idee a fost extrem de influentă în teologia modernă. → filosofia religiei.

budism. Religie întemeiată în India în secolul al V-lea î.Hr. de Siddhartha Gautama (în mod curent se consideră că a trăit între anii 563–483 î.Hr.; o altă dată a morţii, bazată pe surse chinezeşti, este 368 î.Hr.), Buddha sau cel iluminat. Budismul predică mântuirea prin ieşirea din *_samsara_, ciclul infinit de naşteri şi renaşteri. → calea-cu-opt-ramuri (engl., _eightfold path_, n.t.); patru adevăruri nobile. Starea de iluminare sau *_nirvana_ este o stare de eliberare de pasiunile şi frustrările vieţii comune, o stare radioasă a trăirii în prezent, ce se obţine urmând Calea. Sunt recunoscute două manifestări principale ale budismului. Budismul Theravada este întâlnită în special în Thailanda, Laos, Cambodgia şi Sri Lanka. Budismul Mahayana este întâlnită în Nepal, China şi în alte ţări învecinate cu aceasta. Budismul Theravada este conservator şi simplu în formele sale. Budismul Mahayana cuprinde ritualuri mai complicate, scripturi şi o galerie de sfinţi (_bodhisattvas_). Propria trezire a lui Buddha s-a produs prin înţelegerea conştiinţei unui „Sine" conceput ca un obiect etern şi imuabil al contemplaţiei yoghine (→ _atman_). Astfel, budismul cucereşte atât prin codul său etic, cât şi prin respingerea filosofică a dorinţei individului de a se forma ca un unic ego sau sine, aspect pe baza căruia budismul este uneori recunoscut ca un precursor al *teoriei mănunchiului şi al *teoriei non-proprietăţii sinelui. Din punct de vedere filosofic, budismul, în aceeaşi măsură ca şi creştinismul, are o lungă istorie, cu diverse şcoli, reprezentând atitudini diferite faţă de realitate, minte, scepticism şi experienţă. → Zen.

bufniţa Minervei. Simbol tradiţional al înţelepciunii; apare într-o formulare renumită la Hegel, fiind invocat la sfârşitul Prefeţei la _Filosofia dreptului_: „când filosofia îşi pictează cenuşiul ei pe cenuşiu, atunci o formă a vieţii a îmbătrânit. Bufniţa Minervei nu-şi începe zborul decât în căderea serii." Hegel înţelege prin aceste rânduri că tipurile de reflecţie conştientă ce alcătuiesc filosofia pot avea loc doar atunci când o formă de viaţă e suficient de matură încât să se fi săvârşit deja, dar doctrina nu ţine cont de faptul că conştiinţa de sine şi reflecţia coexistă cu activitatea. De exemplu, o mişcare social-politică activă va coexista cu reflecţia asupra categoriilor în cadrul cărora îşi încadrează poziţia.

Bultmann, Rudolf (1884–1976). Gânditor religios german, a lucrat în principal la Marburg şi a fost influenţat de *Heidegger. Este celebru pentru abordarea „demitologizantă" a religiei, susţinând despre creştinism că nu trebuie să se angajeze nici faţă de pretenţiile istorice ale Bibliei, nici faţă de miturile care pot fi găsite în ea. Consecinţa firească a acestei abordări apare ca o reducere a devotamentului religios la o atitudine pur personală lipsită de scopurile obiective ale religiei tradiţionale, deşi Bultmann nu a fost de acord cu acest lucru.

bunul sălbatic → Rousseau.

burghezie / proletariat. Burghezia este definită de *Engels ca fiind clasa capitaliştilor, cei care deţin mijloacele de producţie socială şi care angajează munca retribuită. În acest sens, burghezia nu include şi clasa de mijloc, intermediară, a cărei muncă este una de supraveghere sau una intelectuală. Proletariatul, sau clasa muncitoare, reprezintă în *marxism forţa politică ce va distruge capitalismul şi va realiza trecerea la socialism. Marxiştii asociaţi *Şcolii de la Frankfurt ajung să deplângă conservatorismul non-revoluţionar al claselor muncitoare occidentale şi asimilarea lor treptată într-o clasă de mijloc din ce în ce mai mare, şi să acorde încredere altor surse ale revoluţiei. În accepţiunile lor marxiste, termenii pot apărea oarecum depăşiţi, deoarece societatea s-a schimbat într-atât încât mijloacele de producţie nu mai sunt deţinute în general de indivizi, ci de corporaţii, de fonduri de pensii, şi aşa mai departe, cu o mai amplă dispersie a acţiunilor. Totuşi, măsura în care această schimbare camuflează o concentrare a puterii reale în mâinile câtorva proprietari reprezintă, de asemenea, un subiect de dispută.

Buridan, Jean (cca 1295–1358). Filosof *scolastic francez. Buridan și-a făcut studiile sub îndrumarea lui *Ockham și a predat la Paris, unde a fost și rector al Universității. Despre viața lui Buridan se cunosc puține lucruri certe, deși se știe că a urcat muntele Ventoux cu mult înaintea lui Petrarca și se zvonea că a fost pus într-un sac și aruncat în Sena pentru că flirtase cu regina Franței. A fost mai mult logician decât teolog și a cercetat teme de logică formală mai mult de dragul temelor însele decât în vederea unui argument doctrinal. Pe lângă scrierile de filosofie și logică, Buridan a contribuit în mare măsură la știința vremii sale, iar etica lui arată mai curând o tendință teleologică, asociată mai curând cu *Cicero și *Seneca decât cu *etica deontologistă și mai autoritară a lui *Ockham. În logică, lucrările lui *Consequentiae* și *Sophismata* conțin analize de logică modală și ale paradoxurilor autoreferinței care încă prezintă un interes considerabil.

Burke, Edmund (1729–1797). Gânditor și politician irlandez. După terminarea studiilor la Trinity College, Dublin, Burke a trăit din scris, la Londra, până să devină membru al Parlamentului în 1766. Prima lui lucrare importantă, *Philosophical Inquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful* (1756), a marcat o reacție *romantică foarte timpurie la adresa esteticii clarității și ordinii din secolul al XVIII-lea, în favoarea puterii imaginative a nemărginitului și infinitului, a nerostitului și neștiutului. Deși a susținut atât revoluția irlandeză, cât și pe cea americană, lucrarea sa târzie, *Reflections on the Revolution in France*, este un atac măiestrit la adresa pericolului pe care îl prezintă abstracțiile politice confuze, apărând prezervarea libertăților, drepturilor și privilegiilor tradiționale.

Butler, Joseph (1692–1752). Filosof englez al moralei. Născut într-o familie prezbiteriană, Butler și-a făcut studiile la Oriel College, Oxford, și a devenit pastor al Bisericii Anglicane, ajungând episcop de Durham și sfetnicul spiritual al reginei Caroline și al regelui George al II-lea. Principiile filosofiei sale morale sunt conținute în lucrarea *Fifteen Sermons* (1726), în timp ce teologia lui se află în *The Analogy of Religion* (1736). Filosofia sa morală este o încercare de a întemeia etica pe o înțelegere corectă a naturii umane, continuând astfel tradiția lui *Aristotel, *Hobbes și *Shaftesbury. Respingerea *egoismului etic, din filosofia lui Butler, este un model de gândire morală. Face o atentă distincție între dragostea de sine, *mărinimie și impactul conștiinței, deși autoritatea celei din urmă rămâne neclară. Butler a fost bine descris ca un „Aristotel îmbrăcat într-o manta diafană făcută de creștinism".

Butler, Samuel (1835–1902). Scriitor și critic englez. Gânditor care nu a dezvoltat un sistem anume, ci ce a petrecut mult timp dezbătând și criticând concepția evoluționistă a lui Darwin. Butler este amintit, din perspectivă filosofică, în principal pentru *Erewhon* (1901), o satiră la adresa eticii în care eroul vizitează o țară unde valorile sunt răsturnate: de exemplu, boala este o crimă, iar crima este tratată ca o simplă boală.

C

cabala (ebr., *kabbala*, tradiție, ceea ce este transmis). Inițial, în Talmud, cărțile Bibliei în afară de Pentateuch. Treptat, cam după 1200, termenul începe să fie aplicat tradiției orale transmise probabil de către Moise Rabinilor în Mișna și în Talmud. A căpătat și aspecte cosmologice, angelologice, magice și *gnostice, devenind o tradiție mistică și esoterică de interpretare a cărților Vechiului Testament. Un specialist în acest domeniu este numit cabalist.

Cajetan, Tommaso (1468–1534). Filosof *scolastic italian și comentator al scrierilor lui *Toma d'Aquino. Lucrarea lui *De Nominum Analogia et de Conceptu Entis* este o amplă discuție despre rolul analogiei în teoria cunoașterii, și deci și în teologie. În această lucrare sunt anticipate încercările mai moderne de a se valorifica metafora în același scop.

calcul hedonist → calculul fericirii.

calcul logic. Numit de asemenea limbaj formal sau *sistem logistic. Un sistem în care sunt oferite reguli explicite pentru a determina: (a) care sunt expresiile sistemului; (b) care succesiuni de expresii pot fi considerate bine formate (*formule bine formate, sau f.b.f.); (c) care succesiuni de f.b.f. sunt socotite *demonstrații. Un sistem poate conține *axiome, iar o f.b.f. care încheie o demonstrație va fi o *teoremă. Cele mai cunoscute calcule sunt *calculul propozițional și *calculul predicatelor.

calcul propozițional. *Calculul logic ale cărui expresii sunt litere, ce reprezintă enunțuri sau propoziții, și constante, care reprezintă operații cu acele propoziții, în vederea obținerii altora de o complexitate sporită. Operațiile sunt *conjuncția, *disjuncția, *implicația materială și *negația (cu toate că nu este nevoie ca acestea să fie primitive: → bara lui Sheffer). Logica propozițională a fost parțial anticipată de *stoici, dar a atins maturitatea numai prin opera lui *Frege, *Russell și *Wittgenstein. → funcție de adevăr; logică; tautologie.

calculul fericirii. Posibilitatea de a calcula valoarea „unităților" de fericire, asociată cu *utilitarismul lui *Bentham. Fericirea, sau scopul acțiunii umane, trebuie măsurată în funcție de unitățile de *plăcere. Acestea sunt ierarhizate după criteriul intensității, duratei și apropierii în timp, chiar dacă se poate ca valoarea plăcerilor particulare să fie micșorată de cantitatea și calitatea probabilă a plăcerilor sau durerilor la care ele conduc. Totalitatea unităților de plăcere ar trebui să constituie un cadru obiectiv în care să putem măsura valoarea comparativă a diferitelor înlănțuiri de acțiuni.

calculul predicatelor. *Calculul logic în care expresiile cuprind litere *predicat, *variabile și *cuantificatori, nume și litere *operatori, ca și expresiile pentru *funcțiile de adevăr și *variabilele propoziționale din *calculul propozițional. Calculul predicatelor reprezintă miezul logicii moderne, dovedindu-se capabil să formalizeze procesele de raționare fundamentale ale matematicii și ale științei moderne. Într-un calcul al predicatelor de ordinul întâi, variabilele acoperă obiecte; într-un calcul de ordin superior, acestea pot acoperi și predicate și funcții. Calculul predicatelor de ordinul întâi cu identitate cuprinde „=" ca o expresie primitivă (nedefinită): într-un calcul de ordin superior aceasta poate fi definită de legea potrivit căreia $x = y$ dacă și numai dacă $(\forall F)(Fx \rightarrow Fy)$.

calculul utilității → calculul fericirii.

calea-cu-opt-ramuri. Conform ultimului dintre cele *patru adevăruri nobile ale budismului, calea-cu-opt-ramuri este cheia pentru evitarea suferinței. Elementele sale sunt: (i) înțelegerea corectă sau perfectă a celor patru adevăruri nobile și a naturii sinelui (*_atman_); (ii) hotărârea nestrămutată pentru renunțare și *_ahimsa_; (iii) vorbirea perfectă, adică evitarea minciunii și a calomniei; (iv) conduita perfectă; (v) traiul perfect, adică evitarea meseriilor dăunătoare; (vi) efortul perfect; (vii) clarviziunea perfectă sau controlul gândirii; și (viii) concentrarea perfectă sau atingerea idealului contemplativ. Calea-cu-opt-ramuri nu este o progresie liniară, ci o separare a diferitelor elemente necesare pentru a duce o viață eliberată de suferință.

cale de mijloc (etică). În multe sisteme etice calea dreaptă este prezentată drept cea mai bună cale de mijloc. Nu se abate nici într-o parte, nici în cealaltă, ci reprezintă moderația, armonia, echilibrul și evitarea capcanelor din cele două părți. Doctrina *aristotelică a justei măsuri reprezintă toate virtuțile ca fiind cele ce găsesc un echilibru între viciile excesului și viciile lipsei. Omul care se teme de orice este un laș, însă omul care nu se teme de nimic este un nechibzuit; omul care își satisface toate plăcerile este îngăduitor cu sine însuși, dar omul care nu tolerează nici una este îngust la minte. O idee asemănătoare apăruse deja în dialogul lui *Platon, _Philebos_, și provine de la *Pitagora. Doctrina este însemnată în *confucianism: în _Analecte_, Confucius scrie că viața armonioasă este cea care evită excesele și lipsurile și în care înțelepciunea este adunată de la tânăr și vârstnic, de la supus și superior. Kong Ji, nepotul lui Confucius, a scris o lucrare intitulată _Zhong Yong_, adică mijlocul echilibrului și armoniei. Lucrarea anonimă _Doctrina mediei_ a fost un text esențial în timpul examenelor în vederea obținerii unei slujbe în cadrul administrației civile în China, din 1313 până în 1905. În _Sistemul căii de mijloc_ din filosofia *budistă, doctrina respinge atât ascetismul, cât și hedonismul ușuratic. Termenul „calea de mijloc aurită" provine de la poetul latin Horațiu, care descrie _aurea mediocritas_ în _Ode_ 2.10.5.

calitatea vieții → fericire.

calități non-naturale. Nume dat de *Moore calităților, în special calităților etice, care nu sunt naturale, adică nu sunt de tipul celor menționate în descrierile empirice și științifice ale lumii. Existența unor astfel de calități este contestată atât de *emotiviști cât și de alți *noncognitiviști care nu consideră că există cu adevărat calități morale. Existența lor este pusă la îndoială de asemenea de *naturaliștii moderni, care încearcă să identifice calitățile etice cu varietăți ale calității naturale. Separarea calităților în naturale și non-naturale, propusă de Moore, pare să-l lase fără o cale rațională de cunoaștere a ultimului tip. Deși el a apărat un *intuiționism etic, termenul „intuiție" pare pentru mulți filosofi că etichetează doar dificultatea. → fapte și valori, distincția dintre ~.

calități primare / secundare. Distincția este legată îndeosebi de dezvoltarea științei moderne în secolul al XVII-lea, de recunoașterea faptului că proprietățile explicative fundamentale ale lucrurilor nu sunt calitățile la care se referă în mod imediat percepția. Acestea din urmă sunt calitățile secundare, sau calitățile senzoriale imediate, ce includ *culoarea, gustul, mirosul, perceperea căldurii și sunetul. Proprietățile primare sunt mai puțin legate de ceea ce oferă un anume simț particular și cuprind dimensiunea, forma și mișcarea obiectelor. Pentru *Boyle și *Locke, calitățile primare sunt abordabile din punct de vedere științific, reprezentând calități obiective esențiale pentru orice lucru material: lista minimă cuprinde dimensiunea, forma și mobilitatea, anume starea de a fi în repaus sau în mișcare. Uneori, Locke adaugă numărul, soliditatea, textura (unde aceasta este concepută ca fiind structura unei substanțe, sau modul în care este alcătuită aceasta din atomi). Calitățile secundare reprezintă posibilitatea de a stimula modificări senzoriale particulare în observatori. Locke însuși a conceput aceste posibilități ca identificându-se cu textura obiectelor, care, potrivit științei *corpusculare a timpului, reprezintă baza capacităților cauzale ale unui obiect. Ideile calităților secundare diferă în mod radical de aceste posibilități și nu ne oferă nici un fel de impresie clară despre ele. Pentru *Descartes, aceasta este baza pentru respingerea oricărei încercări de a gândi cunoașterea obiectelor exterioare ca fiind oferită de simțuri. Potrivit lui Locke însă, ideile calităților primare ne oferă o noțiune clară despre ceea ce sunt forma, dimensiunea și mobilitatea. În filosofia de limbă engleză, prima nemulțumire majoră față de această distincție a fost exprimată de *Berkeley, care a preluat, probabil, temeiurile atacului său de la *Bayle, care la rândul său îl citează pe *Foucher. Gândirea modernă se străduiește încă să rezolve dificultățile create de conceperea culorii, gustului, mirosului, căldurii și sunetelor ca proprietăți reale sau obiective pe care lucrurile le dețin în mod independent de noi.

calități secundare → calități primare / secundare.

calități terțiare. Calități sau puteri pe care le are un lucru în virtutea calităților sale secundare, așa cum acestea la rândul lor există în virtutea calităților primare ale lucrului: floarea este atrăgătoare pentru fluture datorită culorii sale, sau vinul este scump datorită gustului sau. → calități primare / secundare.

calvinism. Forma riguroasă a protestantismului, caracterizată prin devoțiunea față de Biblie ca lege a credinței, prin negarea libertății umane după Alungarea din Rai, și, îndeosebi, prin importanța acordată *predestinării arbitrare a unor indivizi de a fi mântuiți, și a altora de a fi condamnați. Calvinismul a fost crezul hughenoților și a găsit teren favorabil în Scoția. → afinitate electivă; etica protestantă a muncii.

Camus, Albert (1913–1960). Romancier și gânditor francez, născut în Algeria, laureat al premiului Nobel pentru literatură în 1957. Opera lui explorează teme asociate cu *existențialismul, în special experiența absurdului, sau nihilismul metafizic, și reacția morală revendicată de această experiență. Printre romanele lui Camus se numără *L'Étranger* (1942, trad. rom., *Străinul*) și *La Peste* (1947, trad. rom., *Ciuma*). *Le Mythe de Sisyphe* (1942, trad. rom., *Mitul lui Sisif*) și *L'Homme revolté* (1951, trad. rom., *Omul revoltat*) sunt două importante eseuri în care autorul expune fundamentele filosofice și metafizice ale temelor lui.

canonic. În logică, o deducție canonică este una care satisface un set de condiții stabilite în prealabil: astfel ar fi important să demonstrăm că dacă există o derivare a lui B din A, atunci există un tip particular de deducție, care ar susține anumite rezultate ale *teoriei demonstrației. Mai general, termenul se poate referi la o deducție care oglindește structura a ceea ce este demonstrat, ca fiind opusă unei deducții indirecte ce nu oglindește respectiva structură. O descriere canonică a unei judecăți este cea care dezvăluie structura de bază a acestei judecăți, sau care arată cum este construită propoziția prin transformări ce pornesc de la structura de bază.

Cantor, Georg (1845–1918). Matematician german, fondatorul *teoriei mulțimilor. Născut la St. Petersburg, Cantor a studiat la Berlin cu Weierstrass și a predat la Universitatea din Halle începând cu anul 1872. Renumitul său argument al diagonalei (→ metoda diagonalei), care demonstrează *cardinalitatea diferită a numerelor reale și raționale, a fost utilizat pentru prima oară într-o publicație din 1874. Aici demonstrează existența mulțimilor infinite de cardinalitate diferită: rezultatul fundamental al teoriei moderne a mulțimilor. Lucrarea lui Cantor a fost multă vreme greșit înțeleasă și a fost atacată de către contemporani pentru folosirea fără restricții a noțiunii de infinitate completă. Deși suferind de probleme legate de sănătatea mintală, și-a dedicat cea mai mare parte a timpului, în afară de cariera academică, faptului de a apăra, din punct de vedere matematic (și filosofic), lumea obiectelor matematice pe care el o crease. A fost, de asemenea, primul care a postulat și a încercat să demonstreze *ipoteza continuumului.

capacitate. Un alt termen pentru potențialitatea unui lucru (→ actualitate și potențialitate).

capacitate de adevăr. Un enunț posedă capacitate de adevăr dacă există un anume context în care poate fi formulat (împreună cu sensul său prezent) pentru a exprima o propoziție falsă sau adevărată. Printre enunțurile care nu posedă capacitatea de adevăr se numără cele care conțin întrebări și ordine, și, mai problematic, enunțurile paradoxale de forma *paradoxului mincinosului („acest enunț este fals"); sau enunțurile („nu vei fuma") a căror funcție aparentă este aceea de a face o afirmație, dar care pot să fie privite de fapt ca exprimând prescripții sau atitudini, mai curând decât ca având în vedere adevărul sau falsitatea. → expresivism; prescriptivism.

capitalism. Mod de organizare socio-economică în care o clasă de antreprenori sau instituții antreprenoriale asigură capitalul cu care firmele produc bunuri sau servicii și angajează muncitori. În schimb, capitalistul obține profit din bunurile create. Capitalismul este considerat adesea întruchiparea economiei de piață, și deci sistemul care poate conduce la alocarea optimă a unor resurse existente în calități limitate, având ca rezultat dezvoltarea generală. Acest optimism este contracarat prin semnalarea posibilității de *exploatare, inerentă sistemului.

caracter. Caracterul unei persoane este suma totală a dispozițiilor de a acționa (cuprinzând gândirea și vorbirea). O acțiune este (aparent) neconformă caracterului cuiva dacă ea nu corespunde tiparului comportamental obișnuit al persoanei, deși poate fi un indiciu al unui caracter mai complex decât s-a arătat până la momentul respectiv. În *etica virtuții, caracterul este obiectul prim al aprecierii, iar acțiunile sunt, în consecință, bune sau rele, corecte sau greșite, în măsura în care aparțin unei persoane virtuoase.

caracteristici conseciaționiste → supervenientă.

cardinalitate. Cardinalitatea unei mulțimi este *numărul cardinal care măsoară numărul de membri ai mulțimii.

care se exclud reciproc / care se îmbină exhaustiv → exclusiv / exhaustiv.

carismă. În analiza lui *Weber, conducătorul carismatic își exercită puterea prin intermediul unei anume calități datorită căreia este deosebit de oamenii obișnuiți și începe a fi tratat, în mod irațional, aproape ca un supraom. Conducerea carismatică apare doar în perioade și în locuri în care normele tradiționale ale rațiunii și formele de autoritate sunt slabe, conducătorul umplând vidul. → fascism.

caritate, principiu al ~ → principiul carității.

Carlyle, Thomas (1795–1881). Scriitor și profet social. Carlyle s-a născut la Ecclefechan, în Scoția. După multe îndoieli, și-a pierdut credința în *calvinism și a început să fie influențat de *romantismul german. A tradus *Anii de ucenicie ai lui Wilhelm Meister* de Goethe, în 1824, și a publicat *Life of Schiller* un an mai târziu. *Sartor Resartus* (1833–1834) reflectă în ce măsură este Carlyle îndatorat mișcării germane, iar temele romantismului antidemocratic, ce invocă forța morală dinamică în opoziție cu cea mecanică și personală a „omului puternic și drept", ca opusă maselor degradate și înaintării greoaie a evenimentelor de zi cu zi, domină opera lui dificilă și manieristă. Manuscrisul lucrării *History of the French Revolution* (1837), a lui Carlyle, a fost folosit din greșeală, cu scopul de a face focul, de unul dintre servitorii lui J.S. *Mill, pe când Carlyle era în vizită la acesta din urmă. Însă Carlyle l-a rescris. A fost prieten cu *Emerson și a influențat în mare măsură mișcarea *transcendentalistă „New England". Samuel *Butler spunea că Dumnezeu a făcut foarte bine lăsându-i pe domnul și pe doamna Carlyle să se căsătorească, nenorocind astfel doar doi oameni în loc de patru.

Carnap, Rudolf (1891–1970). *Pozitivist logic german. Carnap a părăsit Viena pentru a deveni profesor la Praga în 1931, și a fugit de nazism ca să devină profesor la Chicago în 1935. Ulterior a lucrat la Los Angeles, din 1952 până în 1961. Carnap a fost probabil mai influent decât orice alt gânditor în ce privește îmbinarea unui *empirism fundamental cu instrumentele logice furnizate de *Frege și *Russell, iar în lucrările lui sunt expuse cel mai bine principalele realizări (și dificultăți) ale pozitivismului logic. Cea mai importantă lucrare a lui este *Der logische Aufbau der Welt* (1928, trad. engl., *The Logical Structure of the World*, 1967).

Această lucrare *fenomenalistă încearcă o *reducție a tuturor obiectelor cunoașterii la *clase echivalente (→ **relație sau clasă de echivalență**) de senzații asociate printr-o relație primitivă de amintire a similitudinii. Aceasta este baza *solipsistă a construirii lumii exterioare, deși Carnap a respins mai târziu prioritatea aparent metafizică acordată aici experienței. Ostilitatea față de metafizică s-a transformat curând în concepția pozitivistă tipică potrivit căreia problemele metafizice sunt pseudoprobleme. Criticile din partea lui *Neurath l-au făcut pe Carnap să-și îndrepte interesul către o perspectivă a unității științelor, cu conceptele și tezele științelor particulare traductibile într-un vocabular de bază al fizicii, ale cărui *enunțuri-protocol nu descriu experiența, ci calitățile punctelor în diagrama spațiu-timp. Carnap a continuat cu proiectul de clarificare a structurilor limbajului matematic și științific (singura sarcină legitimă a filosofiei științifice) în *Logische Syntax der Sprache* (1934, trad. engl., *The Logical Syntax of Language*, 1937). Concepțiile sale despre sintactică și semantică vor fi dezvoltate în *Meaning and Necessity* (1947, trad. rom., „Semnificație și necesitate", 1972), în timp ce o relaxare generală a idealului inițial al reducției culminează în *Logical Foundations of Probability*, cel mai important studiu unitar despre *teoria confirmării, apărut în 1950. Alte lucrări se ocupă de structura fizicii și de conceptul entropiei.

De-a lungul operei sale, Carnap și-a menținut ostilitatea față de metafizică, considerând că întrebări ca aceea privitoare la existența numerelor ridică doar o problemă de opțiune (care poate fi altfel decisă) a cadrului de descriere pe care urmează să-l adoptăm. Carnap și-a expus concepțiile deschis și pe larg, și a fost o țintă la îndemână pentru criticii structurilor pe care pozitivismul avea tendința să le impună lingvisticii și gândirii științifice. Totuși, anvergura impresionantă a contribuției sale și insistența asupra preciziei în filosofie l-au făcut unul dintre cei mai influenți filosofi ai secolului al XX-lea.

Carneades (cca 214–129 î.Hr.). Cel mai important membru al *Academiei târzii după *Arcesilaos. Carneades a fost un *sceptic remarcabil, celebru (în special datorită relatării lui *Cicero) pentru discursurile impresionante rostite la Roma în două zile succesive ale anului 155 sau 156 î.Hr., primul în apărarea dreptății și a naturii ei imuabile, iar al doilea combătând dreptatea în favoarea oportunismului. Romanii conservatori erau pe bună dreptate scandalizați de cei care judecau critic dreptatea. Originalitatea lui în filosofie stă în admiterea unui concept al plauzibilului (*to pithanon*), probabil mai limpede înțeles ca ceea ce este acceptabil sau preferabil de realizat. A fost nevoit să contracareze acuzația potrivit căreia scepticismul duce la paralizie totală, definind modul de a gândi care, în ciuda scepticismului, rămâne un fundament favorabil acțiunii. Aici dificultatea lui a anticipat-o pe cea a filosofilor științei de mai târziu, precum *Popper, privind modul în care putem face posibilă acțiunea bazată pe opinia rezonabilă, dat fiind refuzul atât al oricărui *fundament al certitudinii, cât și al oricărei creșteri de probabilitate a ipotezelor prin intermediul probelor. Carneades a formulat o solidă respingere a *teologiei naturale, anticipând argumente care au reapărut în tradiția occidentală doar o dată cu *Hume și *Kant.

Carroll, Lewis → Dodgson, Charles Lutwidge.

cartea olandeză. O mulțime de opinii la care cineva aderă cu grade diferite de încredere este susceptibilă de a constitui o carte olandeză dacă, în cazul în care un subiect ar fi silit să acționeze în acord cu aceste grade de încredere, el ar fi făcut să piardă indiferent ce s-ar întâmpla. De exemplu, dacă sunt convins că *p*, dar am și convingerea că non-*p*, atunci, acționând în conformitate cu *p*, ar trebui să accept o miză mică de la tine, însă o plată mare dacă non-*p*; analog, dacă acționez conform lui non-*p*, trebuie să accept o miză mică, plătind în schimb un preț ridicat dacă p. Astfel, pierd orice s-ar întâmpla. O carte semi-olandeză este uneori definită ca o combinație de pariuri în care subiectul poate pierde, însă nu poate câștiga. Pentru *personaliștii din linia lui *de Finetti și *Ramsey, evitarea unei cărți olandeze este concepția-cheie a coerenței, de care depind judecățile de logică și din matematica probabilităților. O problemă ridicată în legătură cu dezvoltarea acestei abordări este aceea a extinderii noțiunii de coerență la situații dinamice, în care trebuie făcute ajustări în rândul convingerilor anterioare, în lumina noilor dovezi. → probabilitate condiționată.

cartezian. Adjectiv derivat din numele latinizat al lui René *Descartes: Renatus Cartesius.

Carvaka. Una dintre școlile neortodoxe de gândire hindusă, caracterizată de o reacție în general sceptică și materialistă la *Vede. *Carvaka* manifestă o asemănare atât cu *scepticismul grec cât și cu *atomismul timpuriu.

Cassirer, Ernst (1874–1945). Neokantian german. Cassirer demisionează din funcția de rector la Hamburg, în 1933, și ulterior predă la diferite universități din Anglia și Statele Unite. Principalul său proiect era să transforme opera lui Kant într-o teorie generală a culturii. Aceasta implica o teorie generală a simbolisticii, iar Cassirer, deși influent în vremea lui în multe domenii, este cunoscut mai ales pentru studiile despre diferite tipuri de forme simbolice, expuse în principala lui lucrare, *Die Philosophie der symbolischen Formen* (1923–1929, trad. rom., „Filosofia formelor simbolice", în vol. *Filosofia contemporană. Orientări și tendințe*, vol I, 1983, pp. 25–39).

categorematic → sincategorematic.

categorii. O preocupare permanentă a filosofilor a fost aceea de a descoperi dacă cele mai generale categorii de gândire, precum spațiu, timp, realitate, existență, necesitate, substanță, proprietate, spirit, materie, stări, fapte și evenimente, sunt absolute și universale, prezente în orice mod de gândire, sau dacă sunt relativ limitate și în principiu variabile. În *Categorii* și în *Topica*, *Aristotel enumeră zece categorii: substanța, cantitatea, calitatea, relația, locul, timpul, poziția, starea, acțiunea și pasiunea, însă nu pare să fi fost fidel ideii că această clasificare era definitivă. Aristotel susținea că orice termen „necombinat" dintr-un enunț stă pentru una dintre acestea (→ paronim). Alți termeni sunt termeni auxiliari, numiți mai târziu expresii *sincategorematice, sau acele expresii care împreună cu expresiile categorice alcătuiesc o propoziție. Aici sunt incluse și prepozițiile și conectorii logici. În gândirea *scolastică, lista lui Aristotel devine: substanță, cantitate (felul în care un corp este făcut din alte corpuri, iar întinderea lui se datorează întinderii lor), faptul de a acționa asupra unui corp sau a fi acționat de către un corp (activitatea și pasivitatea corpurilor), calitățile ce apar din dispoziția părților constitutive, proprietăți spațiale și temporale, și relațiile.

Pasiunea lui *Kant pentru sistem l-a condus la o diviziune în patru părți, cu câte trei categorii în fiecare parte. În cadrul cantității avem unitate, pluralitate și totalitate; în cadrul calității avem realitate, negație și limitație; în cadrul relației avem inerență și subzistență, cauzalitate și dependență, și reciprocitate între agent și pacient; pentru modalitate avem posibilitate, existență și necesitate. Puțini au împărtășit credința lui Kant că aceasta este o diviziune exhaustivă și principială. În perioada modernă, logica lui *Frege ne dă o imagine mai clară a modurilor fundamentale în care este construită informația, iar analiza lui asupra limbajului sugerează diviziunea, extrem de generală, între concept și obiect, dar nu se referă, prin ea însăși, la problemele clasificării în interiorul acestor categorii. O nouă direcție a fost introdusă de *Wittgenstein prin *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921), unde se sugerează despre categoriile fundamentale ale unui limbaj că se manifestă pe ele însele, însă structura și relațiile lor se află printre lucrurile care nu pot fi spuse. Problema rămâne cea a găsirii unei clasificări fundamentale a tipurilor de entități recunoscute într-un mod de gândire. → dispoziție.

catharsis. La *Aristotel, curățarea (purificarea) sentimentelor, precum mila și teama, atunci când le resimțim într-un context estetic, cum ar fi teatrul. Scopul tragediei este să realizeze această purificare. Potrivit lui *Freud, din perioada de tinerețe, o dereglare psihologică poate fi remediată printr-un proces de catharsis, atunci când evenimentul traumatic inițial a fost retrăit, deși mai târziu a susținut că alți factori represivi pot inhiba acest efect.

causa sui (lat., cauză pentru sine însuși). Proprietatea (problematică), pe care doar Dumnezeu o are, de a fi propria Lui cauză, adică independent de orice alt temei, conținând totuși înlăuntrul Lui Însuși o explicație suficientă a propriei Lui existențe. → argumentul cosmologic; argumentul ontologic; perseitate.

cauzalitate. Unul dintre principalele domenii problematice ale metafizicii. Cauzalitatea este relația dintre două evenimente care se manifestă atunci când, o dată ce unul dintre evenimente se petrece, el îl produce, îl implică, îl determină sau îl impune pe cel de-al doilea; la fel putem spune că o dată ce primul s-a întâmplat, al doilea trebuie să se întâmple, sau că al doilea eveniment decurge din primul. Totuși, aparent, nu numai evenimentele sunt legate prin cauzalitate: *Kant citează exemplul ghiulelei care stă în repaus pe o pernă, dar determină perna să ia forma ghiulelei, acest lucru sugerând că stările de lucruri, sau obiectele, sau faptele, pot fi de asemenea asociate cauzal. În orice caz, problema centrală constă în înțelegerea elementului de necesitare sau determinare a viitorului. *Hume considera că evenimentele sunt în sine „libere și separate", altfel cum am putea concepe puterea prin care unul le constrânge pe celelalte? Relația pare a nu fi perceptibilă, deoarece tot ceea ce ne oferă percepția (argumentează Hume) este mai curând cunoașterea tiparelor în care se încadrează evenimentele în realitate, decât o luare la cunoștință a conexiunilor care determină aceste tipare. Este limpede că imaginea noastră despre obiectele experienței cotidiene este în mare măsură determinată de puterile lor cauzale, și că întreaga noastră activitate se bazează pe credința că aceste puteri cauzale sunt stabile și sigure. Dar deși investigația științifică ne poate oferi tipare mai ample și mai profund întemeiate, ea pare totuși incapabilă să ne lămurească într-o mai mare măsură acel „trebuie" al necesității cauzale. Printre exemplele particulare din acest „puzzle" al cauzalității, cu totul desprinse de problema generală a formării unei concepții despre ce este ea, se numără: cum trebuie să înțelegem interacțiunea cauzală dintre corp și spirit? Cum se poate ca prezentul, care există, să-și datoreze existența trecutului, care nu mai există? Cum trebuie înțeleasă stabilitatea ordinii cauzale? Este posibilă *cauzalitatea regresivă? Este cauzalitatea un concept necesar în știință, sau aceasta se poate lipsi de el? → conjuncție constantă.

cauzalitate de agent. O presupusă categorie specială de cauzalitate prin care agenții inițiază secvențe de evenimente atunci când acționează, fără ca inițierea să fie ea însăși determinată în mod cauzal. → determinism; liber arbitru; libertarianism (metafizic).

cauzalitate regresivă (engl., *backward causation*, n.t.). Părerea comună despre un eveniment ce provoacă un alt eveniment ne face, în mod firesc, să considerăm cauza ca fiind anterioară, iar efectul ulterior. Rămâne totuși neclar de ce ordinea cauzală trebuie să se supună în acest fel ordinii temporale. Posibilitatea unei cauze care să urmeze în timp efectului ei pune probleme deconcertante, dar nici una nu pare să ducă la contradicții, iar ideea a fost menținută ca un mod de a trata fenomene ale *mecanicii cuantice. → cauzalitate.

cauzare mnemică (gr., *mnēmē*, memorie). Relația cauzală care există între un eveniment anterior și un episod ulterior al amintirii lui. Termenul a fost folosit de *Russell, dar nu este uzual, din cauză că poate exista o astfel de relație fără ca de fapt cauzalitatea să fie de un tip special, de exemplu, dacă presupunem că *memoria este înlesnită de anumite indicii din interiorul creierului. Cu adevărat specială este însă relația dintre *conținutul memoriei și evenimentul anterior.

cauză eficientă → cauze: materială, formală, eficientă, finală.

cauză finală → cauze: materială, formală, eficientă, finală.

cauză formală → cauze: materială, formală, eficientă, finală.

cauză imanentă. În teoria *scolastică, un tip de cauză care se află în interior, opusă cauzalității datorate factorilor exteriori. → *causa sui*.

cauză îndepărtată. Un eveniment care îl precede pe un altul într-un *lanț cauzal, fiind separat însă de acesta prin alte evenimente.

cauză materială → cauze: materială, formală, eficientă, finală.

cauză proximă / îndepărtată → lanț cauzal.

cauze: materială, formală, eficientă, finală. Patru tipuri de cauzalitate distinse de *Aristotel. Dacă ne gândim la un exemplu de lucru produs de un agent, cum ar fi o statuie, atunci cauza materială este substanța sau materialul care alcătuiește statuia, cauza formală este modelul sau tiparul care determină forma rezultatului; cauza eficientă este factorul agent care produce rezultatul, iar cauza finală este cea în virtutea căreia este produs rezultatul, adică scopul spre care este orientată producerea. În timp ce noțiunile par a fi suficient de clare într-un astfel de caz, extinderea sferei lor de aplicabilitate devine mult mai problematică. Există, în mod limpede, evenimente (precum fulgerul, de exemplu) pe care le considerăm a fi cauzate, deși nu sunt făcute din vreun material, nici potrivit vreunui tipar, nu sunt nici rezultatul unui factor agent (cel puțin nu al unui factor conștient), și nici nu au, în aparență, vreun scop. Perspectiva general *teleologică asupra naturii a lui Aristotel l-a făcut, probabil, să vadă categoriile ca fiind aplicabile în sens mult mai larg decât le vedem noi.

cauze / temeiuri → temeiuri / cauze.

cazualism. Doctrina potrivit căreia toate lucrurile și evenimentele se petrec la întâmplare.

cazuistică (lat., *casus*, caz). Abordarea problemelor etice în care circumstanțele cazurilor afectează aplicarea regulilor generale. Cazuistul este cel care distinge și se folosește de relevanța diferitelor cazuri și reguli. Lucrarea *Resolutiones morales* (1659) a spaniolului Antonio Diana (1585–1683), „prințul cazuiștilor", discută aproximativ 20 000 de cazuri. Termenul este deseori folosit cu sens peiorativ, ca aluzie la multiplicarea unor distincții îndoielnice și la utilizarea lor în apărarea unor verdicte morale aparent contradictorii și egoiste. Ca disciplină, cazuistica decade în secolul al XVII-lea, o dată cu apariția abordărilor protestante și pietiste ale religiei și moralei. Cu toate acestea, „*etica situațională" oferă terenul reapariției acelei preocupări pentru circumstanțele speciale ale oricărui obiect al unui verdict moral.

cazul Makropoulos. Un caz reliefat de *Williams în lucrarea *Problems of the Self* (1973). În povestirea lui Karel Čapek (1890–1938), transpusă într-o operă de Janáček, Elina Makropoulos, alias Emilia Marty, alias Ellian MacGregor a băut un elixir al vieții. La vremea în care se desfășoară scena ea are vârsta de 42 de ani de trei sute de ani și viața a devenit în întregime fără sens. Williams folosește acest exemplu pentru a sugera că viața eternă nu este deloc de dorit și că suntem norocoși să avem posibilitatea să murim. Cu toate acestea, Makropoulos este o nemuritoare, trăind o viață altfel normală printre muritori, și este necesar să-ți folosești mai mult imaginația ca să recunoști că raiul însuși ar fi insuportabil. Cazul este prezentat de Julian Barnes în *History of the World in 10 1/2 Chapters* (1989). → eternitate.

câinele lui Chrysippos → gândire animală.

câmp. Concept central în fizica teoretică. Un câmp se definește prin distribuirea unei cantități fizice, precum temperatura, densitatea de masă sau energia potențială, în diferite puncte ale spațiului. Un exemplu extrem de important este acela al câmpurilor de forță (câmpuri gravitaționale, electrice și magnetice), în care valoarea câmpului într-un punct dat este forța care s-ar exercita asupra unei particule amplasate în acel punct. Problema filosofică este dacă un câmp de forțe trebuie gândit ca fiind pur potențial, astfel încât prezența câmpului nu face decât să descrie tendința maselor de a se deplasa unele relativ la altele, sau dacă, dimpotrivă, câmpul trebuie gândit ca o modificare fizică reală a unui mediu ale cărui proprietăți au ca efect aceste forțe. Cu alte cuvinte, câmpurile de forță sunt doar potențiale, caracterizate în întregime de aserțiuni sau condiționale *dispoziționale, sau, dimpotrivă, au un caracter categoric, actual? Dacă înclinăm spre prima variantă de răspuns, va trebui să credem în dispoziții lipsite de suport, sau în regiuni spațiale care diferă între ele doar în privința a ceea ce s-ar întâmpla *dacă* un obiect ar fi amplasat în interiorul lor. Însă în acest caz poate părea inexplicabil faptul că aceste dispoziții au un caracter asemănător legilor, așa cum reiese, de exemplu, din curbura liniilor de forță ale câmpului magnetic. În opinia unor *atomiști, ca Newton, această concepție ar echivala cu revenirea la *entelehiile aristotelice, sau cu invocarea unor afinități cvasi-psihologice între lucruri, afinități considerate responsabile pentru mișcarea corpurilor (→ mișcătorul nemișcat).

Acceptând cea de-a doua variantă de răspuns, vom fi obligați să explicăm felul în care forțele de atracție și de respingere se „întemeiază" în proprietățile mediului.

Se poate considera că ideea de câmp este prezentă în scrierile lui *Leibniz, care a fost în mod sigur ostil atomismului newtonian (deși lucrurile sunt ceva mai încurcate, pentru că Leibniz a fost la fel de ostil și față de ideea *acțiunii la distanță). Printre precursorii ideii de câmp mai sunt considerați *Boscovich și *Kant. Ambii l-au influențat pe savantul *Faraday, în a cărui operă a fost stabilită noțiunea fizică de câmp. În lucrarea sa „On the Physical Character of the Lines of Magnetic Force" (1852), Faraday sugerează mai multe criterii pentru evaluarea relației fizice dintre liniile de forță. Este important, de exemplu, dacă aceste linii sunt afectate de un mediu material care intervine; dacă propagarea lor durează un anumit timp; cum anume depinde mișcarea de natura receptorului. În privința câmpurilor electromagnetice, Faraday însuși a înclinat spre teza că similaritatea matematică dintre propagarea căldurii, curenți și liniile de forță electromagnetică dovedește realitatea fizică a mediului care intervine.

cea mai bună dintre toate lumile posibile. Celebra concepție a lui *Leibniz, parodiată de *Voltaire în *Candide*, potrivit căreia lumea reală este cea mai bună dintre lumile posibile: orice altă variantă ar fi în contradicție cu omnipotența și mărinimia Creatorului.

cea mai mică limită superioară. Un număr este o limită superioară a unei mulțimi S de numere dacă fiecare membru al mulțimii este mai mic sau egal cu el. Un număr n este cea mai mică limită superioară a unei mulțimi dacă nu există un altul mai mic decât el care să fie de asemenea o limită superioară. Rezultă că fiecare mulțime de numere reale care are o limită superioară are și cea mai mică limită superioară, lucru care nu e deloc trivial. Dacă inversăm ordinea, considerând „mai mare sau egal" în loc de „mai mic sau egal", obținem atunci noțiunea simetrică de cea mai mare limită inferioară.

cele cinci căi. Metodele de demonstrare a existenței lui Dumnezeu, așa cum le-a formulat *Toma d'Aquino (*Summa Theologiae*, Ia 3; pentru a înțelege importanța acestor metode în opera lui Toma, ele trebuie plasate în contextul ce se întinde de la 2 până la 11). Cele cinci căi sunt:

(1) Mișcarea este explicabilă numai dacă există un prim agent nemișcat al mișcării;

(2) Înlănțuirea cauzelor eficiente reclamă o cauză primă;

(3) Caracterul contingent al lucrurilor existente în lume reclamă un domeniu diferit al existenței, cu alte cuvinte ceva care deține o existență necesară;

(4) Ierarhizarea valorică a lucrurilor în lume reclamă existența a ceva care este valoros prin excelență, perfect;

(5) Caracterul ordonat al evenimentelor trimite la o cauză finală, adică la un scop în vederea căruia sunt orientate toate lucrurile. Existența acestui scop reclamă o ființă care l-a consfințit.

Toate acestea sunt *argumente fizico-teologice. Al doilea dintre ele este *argumentul cauzei prime, iar primul este varianta aristotelică a acestuia (acceptată de *Averroes). Conform acestui argument, cauzele mișcării resimt nevoia stringentă a unui punct de pornire (→ mișcătorul nemișcat). Al treilea argument este o variantă a *argumentului cosmologic, așa cum îl formulase Avicenna (deși Averroes l-a respins). Cel de-al patrulea este un *argument al gradelor de perfecțiune. Cel de-al cincilea este o variantă a *argumentului planului divin.

cele şapte păcate capitale. Mândrie, zgârcenie, invidie, lăcomie, mânie, *acedie (trândăvie) şi poftă trupească. Acestea sunt păcate „fundamentale", care duc la alte păcate. *Toma d'Aquino îi atribuie lista lui Grigore cel Mare.

cerc cartezian → metoda îndoielii.

cercetare psihică → parapsihologie.

cerc hermeneutic. Problemele care apar în procesul de interpretare atunci când un element, de exemplu, într-un text, poate fi înţeles numai în funcţie de semnificaţiile celorlalte elemente sau ale întregului text, însă pentru a înţelege celelalte elemente, sau întregul text, este presupusă în schimb înţelegerea elementului iniţial. Fiecare element poate fi înţeles doar în lumina celorlalte elemente. În mod similar, putem susţine că trecutul poate fi înţeles doar în lumina prezentului şi că prezentul poate fi înţeles doar în lumina trecutului. Acest fenomen i-a preocupat pe gânditorii germani, de la *Schleiermacher şi *Dilthey, până la *Heidegger şi *Gadamer. În filosofia anglo-americană, o problemă asemănătoare ia naştere din *holismul înţelesului, dar nu se consideră că ea pune o dificultate esenţială: după cum a spus *Wittgenstein, lumina răsare în mod gradual peste întreg.

Cercul de la Viena → pozitivism logic.

cerc vicios. O definiţie este vicios circulară atunci când termenul care urmează a fi definit reapare în definiţie, sau atunci când noţiunea care este definită este conţinută implicit în definiţie. Definiţia: „«X este bun» înseamnă că noi credem că X este bun" este un exemplu pentru primul caz. Definiţia: „«X este bun» înseamnă că oamenii desăvârşiţi îl plac pe X" este un exemplu pentru a doua situaţie, de vreme ce, deşi cuvântul „bun" nu se repetă, el pare a fi ascuns în noţiunea unei persoane desăvârşite (bune în grad maxim). Un raţionament este acuzat de circularitate vicioasă atunci când concluzia este camuflată, în mod impropriu, în premise, sau atunci când este necesar, în mod impropriu, să obţinem concluzia în sine direct din premise (→ argument circular). Este extrem de dificil să spunem când este vicioasă o astfel de camuflare, de vreme ce, într-un anumit sens, orice argument *valid are concluzia camuflată în premise. Printre cazurile controversate se află şi pretinsa rugăminte a lui *Descartes către Dumnezeu de a-i confirma faptul că ideile clare şi distincte, care-l îndreptăţesc să dovedească existenţa lui Dumnezeu nu îl înşeală, şi folosirea faptului că *inducţia a funcţionat bine în trecut ca argument pentru a crede că va funcţiona bine şi în viitor. Pentru utilizarea specială a conceptului de către *Russell → principiul cercului vicios.

cerc virtuos. Un cerc virtuos este o definiţie circulară sau un argument circular a căror circularitate nu are importanţă pentru scopul imediat. De exemplu, în definiţia „X este plictisitor dacă şi numai dacă X pare a fi plictisitor celor mai mulţi oameni în condiţii standard", termenul „plictisitor" reapare, însă definiţia poate avea o utilizare limitată, depinzând de scopurile pentru care este necesară echivalenţa. → cerc vicios.

certitudine şi îndoială. Considerăm că o propoziţie este certă atunci când nu avem nici o îndoială despre adevărul ei. Putem face aceasta în mod eronat sau neraţional, însă din punct de vedere obiectiv, o propoziţie este certă atunci când o asemenea absenţă a îndoielii este justificabilă. Tradiţia *sceptică în filosofie neagă faptul că certitudinea obiectivă este deseori posibilă, sau că ea este vreodată posibilă, fie pentru orice fel de propoziţie, fie pentru orice propoziţie dintr-o familie problematică (etică, teorie, memorie, judecăţi empirice etc.). O strategie sceptică însemnată este posibilitatea de a născoci evenimente contradictorii care să pună la îndoială lucruri considerate dintotdeauna certe. Alte astfel de strategii constau în aluzii la divergenţa opiniilor umane şi la sursele susceptibile de eroare ale convingerilor noastre (→ Enesidemos). Abordările *fundaţionaliste ale cunoaşterii caută un fundament cert pe care este construită structura sistemelor noastre de cunoştinţe.. Altele resping metafora, căutând sprijin reciproc şi coerenţă (→ teoria adevărului-coerenţă), fără fundamente. → epistemologie.

characteristica universalis (lat., limbaj universal). Limbajul ideal, imaginat de *Leibniz, în care relațiile logice ar fi atât de transparente, încât, atunci când oamenii ar folosi limbajul, nu ar apărea nici o controversă insolvabilă, ci doar necesitatea de „a calcula". Faima acestui ideal a oscilat: creștea ori de câte ori un nou sistem de notare (precum cel al calculului sau al *logicii moderne) îndepărta vechile confuzii, dar pierdea teren atunci când reieșea că orice limbaj trebuie să fie mai curând o reflectare a stilurilor de viață, fie și ireconciliabile, decât o sursă de sine stătătoare a Iluminismului rațional.

chintesență (lat., a cincea esență). La *Aristotel, cel de al cincilea element, deosebit de pământ, foc, aer și apă, sustras schimbării și degradării, și component numai al corpurilor celeste.

Chomsky, Avram Noam (n. 1928). Lingvist, filosof și militant politic american. Născut la Philadelphia, Chomsky a studiat la Pittsburgh sub îndrumarea lingvistului Zellig Harris și a predat la Massachusetts Institute of Technology din anul 1955. Cartea lui, *Syntactic Structures* (1957), este considerată în general cea mai importantă contribuție în lingvistica teoretică din a doua jumătate a secolului al XX-lea. Chomsky consideră că ușurința cu care copiii ajung să stăpânească limba maternă nu poate fi explicată de teoria învățării, ci necesită recunoașterea unei dispoziții înnăscute a minții, o gramatică înnăscută, universală și care nu e învățată, ce furnizează tipurile de reguli pe care copilul le va înțelege în exemplele de vorbire cu care se confruntă.

În limbaj informatic, în afară de cazul în care copilul ar apărea cuplat cu genul corect de *software*, el nu ar putea să înțeleagă gramatica limbii așa cum o face de fapt. Lucrarea sa, *Cartesian Linguistics* (1966), clarifică implicațiile anti-empiriste și raționaliste ale acestei idei. Critici precum *Ryle acuză faptul că argumentul acordă prea puțină atenție imitației și exercițiului, evidente în procesul învățării, și caută să umple golul cu „fumurile triumfului biologic". În afara lingvisticii, Chomsky este renumit pentru atitudinea lui împotriva războiului american din Vietnam, el fiind la acea vreme cel mai important critic al guvernului Statelor Unite dintre disidenții universitari. → gramatică generativă; idei înnăscute.

Chrysippos (cca 280–207 î.Hr.). Al treilea *stoic important după *Cleanthes, și probabil cel mai fecund din toate timpurile, Chrysippos a scris 705 cărți, din care nici una nu s-a păstrat (oricum, cărțile antice erau relativ scurte; → Dewey). Chrysippos a fost inițial elevul lui *Arcesilaos și a fost convertit la stoicism de Cleanthes. Ca logician s-a bucurat de o reputație însemnată, și există dovezi că el a impus ideea fundamentală a *funcției de adevăr, care a rămas latentă până în secolul al XX-lea. De asemenea, a susținut o teorie cognitivistă a *emoțiilor, pe care le considera a fi constituite din judecăți de valoare asupra lucrurilor.

chung-shu. În *confucianism, scrupulozitatea și altruismul. *Chung* înseamnă dezvoltarea deplină a sinelui virtuos, iar *shu* înseamnă extinderea acestuia asupra celorlalți. → altruism; *eudaimonia;* prietenie.

cibernetică (gr., *kybernētēs*, pilot, cârmaci). Știința comunicării și a sistemelor de control.

Cicero, Marcus Tullius (106–43 î.Hr.). Orator și om de stat roman, Cicero este important din punct de vedere filosofic, în parte, ca tălmăcitor al ideilor grecești în latină, dar și pentru unitatea filosofiei și *retoricii, pe care s-a străduit să o promoveze. Retorica îi permite omului de stat, educat să fie înțelept prin filosofie, să triumfe prin obținerea consimțământului cetățenilor liberi. Cicero a fost un eclectic, simpatizând cu *stoicismul, *peripateticienii și *scepticismul *Academiei, dar a contrazis sistemul lui *Epicur. A exercitat o influență considerabilă asupra gânditorilor *iluminiști, și în special asupra lui *Hume.

cinici (gr., *kynikos*, asemănător câinilor). „Filosofii–câini", titulatură care se trage probabil de la porecla lui *Diogenes din Sinope, fondatorul școlii cinice și cel mai reprezentativ membru al ei. În Antichitate, câinii simbolizau lipsa de pudoare. Pentru cinici, viața virtuoasă constă în dobândirea independenței prin stăpânirea propriilor dorințe și nevoi. Fericirea ne impune să nu dorim nimic și astfel să nu ducem lipsă de nimic. Pentru a-i convinge pe oameni să renunțe la dorințele generate de civilizație și convenții, cinicii au întreprins o campanie de batjocură antisocială, în speranța de a dezvălui, prin propriul lor exemplu, iluziile deșarte ale vieții sociale. Pentru unele consecințe → Crates; Diogenes; Hipparchia.

circular, argument ~ → argument circular.

cirenaici. Școală de filosofie *hedonistă, fondată de *Aristip din Cirene, care a cunoscut înflorirea la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr. Doctrina centrală a cirenaicilor era aceea că scopul sau idealul acțiunilor umane trebuie să fie plăcerile de moment, „senzațiile tari" ale plăcerilor fizice, care sunt faptele de bază ce ne sunt date în viață. Rațiunea nu este cultivată decât pentru a înlesni obținerea plăcerilor de acest fel. Cirenaicii au anticipat analiza mai rafinată a lui *Epicur și este sigur că filosofia lor a marcat un moment de destindere în raport cu exigențele intelectuale necruțătoare ale lui *Platon și *Aristotel.

citat. Modalitate fundamentală prin care se indică mai degrabă menționarea decât utilizarea cuvintelor. → distincția întrebuințare / menționare.

Cixous, Hélène (n. 1937). Feministă și profesoară franceză, născută în Algeria. În 1974 Cixous a devenit directoare la Centre de Recherche en Études Féminines la universitatea pariziană din Vincennes. Este îndeosebi asociată cu folosirea temelor psihanalitice în teoria literară feministă. Deși identificată cu mișcarea *„Psych et Po"* (psihologie și politică) din Parisul literar al anilor '60 și '70, spre deosebire de *Kristeva, ea credea într-o formă specială de scriere feminină sau bisexuală, asemănătoare cântecului, care privește în viitor și care reflectă natura multiplă a sexualității și libidoului femeiesc. Cixous a analizat rolul mitului în reprezentarea ordinii patriarhale și a scris proză și piese de teatru. Printre lucrările ei se numără *Dedans* (1969), *Révolutions pour plus d'un Faust* (1975) și *Le livre de Prométhéa* (1983).

Clarke, Samuel (1675–1729). Teolog și raționalist englez. Clarke a studiat la Cambridge și a devenit rector la St. James, Westminster, unde a fost un pastor influent. Este amintit ca adept al *teologiei naturale, pentru care dovada cosmologică pentru existența lui Dumnezeu se găsește în prelegerile Boyle din 1704 („A Demonstration of the Being and Attributes of God"). Deducerea fundamentelor moralității doar prin intermediul dreptei rațiuni a fost prezentată un an mai târziu („A Discourse concerning the Unchangeable Obligations of Natural Religion"). Ambele prelegeri au fost ținta unor critici venite din partea filosofilor naturaliști ai *Iluminismului. Este amintit mai ales pentru că l-a susținut pe *Newton (un prieten din vremurile de la Cambridge) împotriva lui *Leibniz, atât în problema existenței spațiului absolut, cât și în cea a corectitudinii recurgerii la o forță a gravitației. Corespondența dintre ei a fost strânsă sub titlul *The Leibniz–Clarke Correspondence* (editată de H. G. Alexander, 1956). Clarke a avut ultimul cuvânt (a publicat a cincea replică după moartea lui Leibniz), însă Leibniz a ieșit învingător în această dispută. În lucrarea *Lettres philosophiques* (1734), *Voltaire îl descrie pe Clarke ca fiind o „autentică mașină de gândit".

clarviziune → paranormal.

clasă logică. Termen folosit uneori ca sinonim pentru *mulțime. În teoria clasică a mulțimilor o clasă este însă opusă unei mulțimi. O clasă de lucruri poate respecta o condiție, fără a forma totuși o mulțime, dacă nu se găsesc diferite restricții menite să evite *paradoxurile logice. Intuitiv, aceasta înseamnă de obicei că o clasă nu poate fi niciodată considerată în totalitate completă. Dar în unele teorii ale mulțimilor, clasele apar ca totalități complete, însă ele sunt prea mari pentru a fi mulțimi: paradoxul este evitat prin faptul că nu li se permite să fie membre ale altor mulțimi. → axioma separării.

clasă socială. O grupare care separă societatea în submulțimi definite în termeni de statut, privilegii, locul ocupat în procesele producției economice, accesul la putere și *autoritate; uneori, o autodefiniție a unui individ în acești termeni. Într-o societate complexă, diferite atribute ale clasei pot dispărea: de exemplu, tradiționala aristocrație poate să nu mai fie chiar atât de bogată.

clasicism. Perspectiva estetică și culturală guvernată de admirația pentru ceea ce e perceput drept ansamblu de calități clasice: ordine, maturitate, armonie, echilibru, moderație. Operele care năzuiesc la aceste calități își iau ca model operele literare, artistice și arhitecturale din Grecia și Roma antică. În secolul al XVIII-lea, căutarea acestor idealuri se sistematizează în termenii regulilor decenței extrase din *Poetica* lui *Aristotel și din *Ars poetica* lui Horațiu. Epoca augustană a Angliei se întinde din timpul lui Dryden până la mijlocul secolului al XVIII-lea, și cuprinde multe încercări conștiente de a imita poeți din epoca augustană a Romei (Virgiliu, Horațiu, Ovidiu, Propertius). În scrierile filosofice, *Hume se încadrează cel mai bine în această manieră, dintre filosofii importanți. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, spiritul mai capricios, mai liber, mai neîncătușat al *romantismului s-a revoltat împotriva a ceea ce începea să fie perceput ca restricție artificială a clasicismului.

Cleanthes (cca 331–232 î.Hr.). Filosof *stoic, al doilea conducător al școlii stoice. Deoarece a apărut în intervalul dintre *Zenon din Citium, fondatorul școlii stoice, și *Chrysippos, „al doilea fondator“ al ei, lui Cleanthes i s-a acordat o poziție relativ minoră. Totuși, *Imnul către Zeus* scris de Cleanthes cuprinde o dezvoltare a fizicii stoice, explicând fluxul în termenii unui principiu al „tensiunii“ (*tonos*) în substanța fundamentală a lumii. El reprezintă panteismul stoicismului și concepția vieții ideale ca fiind una trăită în armonie cu natura. A lăsat în urmă imaginea unei persoane răbdătoare și blânde, care nu-și merita porecla „măgarul“.

clinamen (lat., deviere). În *atomismul lui *Epicur, „abaterea“ atomilor răspunzătoare de introducerea nedeterminării într-un sistem altminteri determinist.

clipire (franceza veche, *saccade*, mișcarea unei pânze). Mișcările normale și scurtele fixări ale ochiului. Faptul că ochiul este în mod normal într-o mișcare constantă ajută la subminarea ideii că acesta servește ca o lentilă ce produce o imagine internă pentru introspecția noastră.

coarnele dilemei → dilemă (logică).

Cockburn, Catherine (1679–1749). Dramaturg precoce ale cărei piese au fost scrise și jucate în cea mai mare parte pe când autoarea era adolescentă. Prima lucrare filosofică (1702) a Catherinei Cockburn a constat într-o apărare anonimă a lui *Locke împotriva acuzației de materialism ce i-a fost adusă acestuia de Thomas Burnet (1635–1715). În 1747, Cockburn publică o apărare a sistemului moral raționalist al lui *Clarke. Culegerea de scrieri în proză ale Catherinei Cockburn a fost publicată în 1751.

coerentism → fundaționalism.

coextensiv. Două predicate sunt coextensive dacă se aplică la exact aceleași lucruri.

cogito ergo sum (lat., gândesc, deci exist). → metoda îndoielii.

cogniție. Procesele cognitive sunt acele procese răspunzătoare de cunoaștere. Printre ele se numără prelucrarea experienței, percepția și memoria, ca și gândirea în mod manifest verbală.

colectiv. Termen utilizat de matematicianul Richard von Mises (1883–1953) în *Probability, Statistics, and Truth* (1957, prima ediție germană, 1928) pentru o secvență de evenimente care constituie un „fenomen–masă“ sau o repetiție suficient de mare a unei cauze fundamentale, încât să formeze baza pentru o atribuire a probabilității. Un număr mare de aruncări ale unei monede identice, un număr mare de persoane care iau un anume medicament, un număr mare de molecule dintr-un gaz aflat într-o anumită stare pot fi baza pentru o judecată probabilistică: pajura are probabilitatea de 0,5, șansa unui atac de cord este de 0,1, sau șansa unei coliziuni cu o altă moleculă într-un anumit timp are o anumită valoare. Abordat din perspectivă matematică, un colectiv poate fi considerat o secvență infinită de evenimente, șansa apariției unui atribut fiind identică în cazul fiecăruia dintre ele. Colectivul matematic este o idealizare a colectivelor date în mod empiric, care au doar numere finite de membri. → teoria frecvențială a probabilității.

colectiv / distributiv. O clasă de lucruri considerate colectiv și o clasă de lucruri considerate separat sau distributiv sunt două lucruri diferite. Poate fi fatal faptul de a nu ști la care dintre acestea două se face referire. Articolul II din Declarația americană a Drepturilor Omului enunță că, „fiind necesară o armată bine organizată pentru securitatea unui stat liber, dreptul populației de a deține și a purta arme nu va fi încălcat", enunț din nefericire ambiguu, nefiind clar dacă ceea ce rezultă este dreptul cetățenilor, considerați în mod colectiv, să dețină și să poarte arme (adică să se organizeze din punct de vedere militar, sau să sprijine o armată), sau dreptul fiecărui individ în mod separat, și deci nu organizat, de a strânge propriul lui arsenal. În alte domenii ale filosofiei politice, distincția se manifestă în cazurile în care știm ce preferă fiecare persoană în mod individual, dar suntem incapabili să construim o unică *funcție a bunăstării sociale, care să ne spună ce preferă „ei" ca întreg, sau în mod colectiv. → dilema prizonierului; teorema lui Arrow; voință generală.

colectivism. Teoria politică ce privește colectivitatea ca unitatea fundamentală a autorității sociale. De obicei este opusă atât *individualismului liberal, cât și autorității mai mari a statului. O colectivitate este o asociație de indivizi care se autoguvernează. O formă absolutistă a colectivismului susține că nici o instituție sau persoană care face parte din colectivitate nu are drepturi împotriva acesteia. → totalitarism.

Coleridge, Samuel Taylor (1772–1834). Poet englez, important în istoria filosofiei ca unul dintre canalele prin care atât opera lui *Kant, cât și *romantismul german, au pătruns în Anglia. Coleridge a vizitat Germania în 1798 și astfel a început pentru el o perioadă de studiu intens și asimilare a unor gânditori, printre care Kant și *Schelling. Ca și ei, Coleridge a elaborat o concepție a salvării spirituale individuale, foarte departe de *iluminismul simplu și de încrederea *utilitaristă în ingineria socială și în progresul material.

Collingwood, Robin George (1889–1943). Filosof și istoric englez. Născut în Lake District, Collingwood s-a bucurat de o carieră dublă ca istoric al Romei și ca filosof. A devenit cercetător asociat la Pembroke College, Oxford, în 1912, și profesor de filosofie la Oxford în 1934. La începutul carierei, Collingwood s-a îndreptat către *idealism, simpatizând mai mult cu *Bradley și *Croce decât cu realiști ca *Russell și *Moore, ale căror lecturi neglijente ale operelor unora din filosofii din trecut l-au iritat în mod particular. Activitatea sa de istoric i-a conferit un interes special pentru înțelegerea și interpretarea trecutului, activitate pe care o considera ca venind în continuarea auto-înțelegerii și auto-interpretării noastre. Acestea nu se obțin prin teoretizare, ci prin identificarea empatică a problemei așa cum trebuie să fi apărut ea subiectului, cât și printr-o retrăire a deliberării care trebuie să-i fi urmat (→ simulare; *verstehen*). Collingwood anticipează teme ale lui *Wittgenstein din a doua perioadă, prin faptul că pune accentul pe felul în care sensul propozițiilor este dat de problemele și întrebările practice la care ele dau răspunsuri. De asemenea subliniază și faptul că **a priori* este o categorie istorică îndoielnică și variabilă, și accentuează în mod special intuiția *hegeliană potrivit căreia oamenii se descoperă pe ei înșiși esențialmente mai întâi ca membri ai comunității și nu ca indivizi autarhici. Aceasta îndepărtează orice *acces privilegiat la persoana întâi în filosofia minții. Spre sfârșitul carierei, în *Essay on Metaphysics* (1940), Collingwood a pledat pentru o identificare deplină a metafizicii cu istoria. Tema proprie metafizicii devine studiul descriptiv al „presupozițiilor absolute" ale gândirii și științei dintr-o epocă anume. Printre scrierile sale majore se numără *Speculum Mentis* (1924), *The Principles of Art* (1938), și *The Idea of History* (1946).

comensurabil. Două lucruri sunt comensurabile dacă pot fi ordonate după o măsură unică. Deseori, e cu adevărat problematic să știm dacă așa stau lucrurile: de exemplu, a decide dacă *utilitățile sau stările de fericire a două persoane pot fi măsurate una față de cealaltă. În filosofia științei, se spune că două teorii sunt comensurabile dacă asertiunile uneia pot fi formulate în limbajul celeilalte. Atunci când două teorii sunt incomensurabile, nu există un punct de vedere neutru din care să facem o evaluare obiectivă a valorii uneia față de cealaltă.

compatibil. Două propoziții sunt compatibile dacă ambele pot fi simultan adevărate, adică dacă nu sunt reciproc contradictorii.

compatibilism → liber arbitru.

competență narativă. Sistemul de cunoaștere culturală, istorică sau o altfel de cunoaștere textuală pe care un cititor îl aduce unui text și care face posibilă înțelegerea acestuia. O astfel de cunoaștere este considerată uneori drept posesia unui scenariu sau a unui clișeu. De exemplu, cititorul unui roman cunoaște genul de lucruri care se întâmplă atunci când cineva merge la restaurant; prin urmare, dacă i se spune că a fost organizată o petrecere, el poate completa informația dată cu faptul că invitații stăteau mai degrabă cu fața la masă decât cu fața la perete, toți la aceeași masă, pe scaun mai degrabă decât unii peste alții ș.a.m.d. *Problema cadrului în cercetarea din domeniul inteligenței artificiale reliefează necesitatea universală a unei astfel de cunoașteri.

competență și performanță. Distincție relevată de *Chomsky între cunoașterea pe care o avem despre limba pe care o vorbim și utilizarea reală pe care o dăm acelei cunoașteri. Competența poate fi prezentată ca sistemul de reguli gramaticale și semantice ce caracterizează limba și care orientează, într-un sens, vorbitorul care cunoaște limba, în timp ce performanța este utilizarea extrem de variabilă și idiosincretică a acestui sistem pe care i-o poate da un individ. Distincția este similară celei trasate de *Saussure între *limbă* și *vorbire*. Noțiunea de competență este uneori extinsă astfel încât să desemneze cunoașterea implicită a altor chestiuni convenționale, dar organizate sistematic, cum ar fi formele de ficțiune sau poezie.

competiție perfectă. Ideal economic în care mai mulți cumpărători perfect informați achiziționează bunuri particularizate și omogene în cadrul unei piețe ce este liberă să se extindă sau să se restrângă. Piețele reale se îndepărtează de acest ideal în anumite, sau chiar în toate privințele; este controversată măsura în care acest lucru afectează întrebuințarea idealizării.

complement. Complementul unei *mulțimi M este clasa de obiecte care nu sunt membre ale lui M. În teoria standard a mulțimilor, complementul unei mulțimi nu poate fi el însuși o mulțime: doar acele lucruri care nu aparțin mulțimii, dar care corespund anumitor restricții suplimentare, pot forma o mulțime. → axioma separării.

completitudine. Intuitiv, un sistem logic este complet dacă în el poate fi dedus tot ceea ce vrem. Astfel, o formalizare a logicii este completă dacă toate formele de argumente logic valide sunt deductibile în sistem; un sistem desemnat să codifice raționamente matematice este complet dacă toate adevărurile matematice pot fi deduse în el ș.a.m.d. Deși, astfel formulată, noțiunea pare a fi întru totul neformală, pot fi date și definiții mai precise. Un sistem logic este complet în sensul introdus de *Gödel, dacă și numai dacă toate formulele bine formate valide sunt teoreme ale sistemului. Într-un sens mai puternic, un sistem este complet dacă, pentru orice formulă bine formată A, fie A este o *teoremă, fie sistemul ar deveni inconsistent dacă A i-ar fi adăugată ca axiomă. → teoremele lui Gödel; teoria modelelor.

complexul Oedip. În teoria psihanalitică *freudiană reprezintă așa-numitul proces prin care băiatul mic, normal dezvoltat, își dorește mama din punct de vedere sexual și este, în consecință, gelos pe tatăl său, vrând în secret să-l omoare. Sentimentul de vinovăție provocat firesc de aceste tendințe precipită dezvoltarea supraeu-lui sau conștiinței constrângătoare. Conștiința femeilor necesită o origine simetrică numită uneori complexul Electra.

composibil → incomposibil.

compoziție / diviziune, erori ale ~. Eroarea compoziției constă în argumentarea că, deoarece ceva este adevărat despre membrii unui grup sau ai unei colecții, atunci este adevărat despre grup ca întreg. De exemplu, în *Utilitarismul*, J. S. *Mill pare să arate că, o dată ce fiecare persoană își dorește doar propria fericire, împreună oamenii doresc fericirea comună. (Concluzia corectă trebuie să fie că nimeni nu dorește fericirea comună, premisa argumentului spunându-ne că fiecare persoană și-o dorește doar pe a ei.) Eroarea diviziunii este eroarea conversă care apare atunci când se argumentează că, dacă ceva este adevărat despre un grup, atunci este adevărat și despre indivizii care îi aparțin: „Obișnuiam să mergem la plimbare împreună, sau cel puțin eu obișnuiam acest lucru." → colectiv / distributiv.

computer. Orice mecanism capabil să execute o secvență de operații într-o manieră definită. Definirea operațiilor este numită program. Un computer analog execută calcule prin manevrarea variabilelor fizice continue, precum voltajul și timpul. Un computer digital operează asupra cantităților discrete, cel mai adesea reprezentate ca „închis–deschis", care indică dacă valoarea unei variabile binare este 0 sau 1. Numerele și informațiile sunt, prin urmare, reprezentate printr-un sistem binar. Din perspectivă filosofică, entuziasmul stârnit de computere s-a manifestat în cercetarea măsurii în care operațiile mentale sunt bine reprezentate drept calcule. → conexionism; cutia chinezească; inteligență artificială; mașina Turing; mașina von Neumann.

Comte, Auguste (1798–1857). Filosof și sociolog francez. Născut la Montpellier, în Franța, Comte a studiat la École Polytechnique și a devenit secretarul lui *Saint-Simon în 1817; după 1826 s-a întreținut predând matematica și dând ore în particular. Considera că societatea omenească trece prin etape precum cea teologică / militară sau științifică / industrială, și de asemenea printr-o etapă de tranziție sau metafizică, în care presupunea că se află Europa vremii lui. A delimitat trei stadii în evoluția fiecărei științe: cel teologic, cel metafizic și cel pozitiv. Împotriva raționalismului lui *Descartes, Comte credea că fiecare știință are propria ei metodă și că dezvoltarea ei depinde de nivelul istoric la care a ajuns. Prin aceasta, Comte stă în fruntea gânditorilor care apreciază studiul istoric și empiric al științei mai presus de încercarea *a priori* sau raționalistă de a dicta felul în care științele ar trebui să fie. Deși Comte este privit ca fondatorul *pozitivismului, în modul lui de a-l trata, pozitivismul are mai puțin de-a face cu *empirismul decât cu o atitudine pozitivă, adică afirmativă, în studiul relațiilor sociale: Comte a fost cel care a inventat termenul „sociologie". După ce a scris lucrarea în șase volume *Cours de philosophie positive* (1830–1842, tradusă în engleză și prescurtată de Harriet Martineau, sub titlul *The Positive Philosophy of Auguste Comte*, 2 volume, 1853), Comte a suferit o cădere nervoasă, deși a reușit să scrie și *Système de politique positive*, în patru volume (1851–1854). În ultimii săi ani, Comte și-a dedicat eforturile pentru stabilirea unei religii a umanității, cu un calendar al sfinților ce-i cuprindea pe Adam *Smith, Frederic cel Mare, și pe el însuși ca papă.

comunicare. Transmiterea de informații. Printre problemele filosofiei comunicării se numără întrebările dacă este sau nu comunicarea esențială gândirii, dacă nu cumva cuvintele sunt mai mult decât simple vehicule pentru gânduri și idei independente, și prin ce se distinge un sistem primitiv de semnalizare, așa cum posedă animalele, probabil, de limbajul dezvoltat care are sens.

comunism. Sistem socioeconomic bazat pe proprietatea comună, producția comună de bunuri, autoguvernare în comun și, uneori, viața în comun. Sloganul „De la fiecare după nevoi, fiecăruia după nevoi" încapsulează dispariția mecanismelor de piață ale schimbului.

comunitarism. Model de organizare politică ce accentuează legăturile de afecțiune, de rudenie, și un sens al scopului și al tradiției comune, ca fiind opuse moralității brute a legăturilor contractuale stabilite între indivizii dintr-un conglomerat disparat. Opoziția a fost inițial exprimată de sociologul german F. Tönnies (1855–1936) în lucrarea *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887).

conație (lat., *dificil*). Aspectele conative ale minții sunt cele asociate cu declanșarea acțiunii.

concepe. A avea în minte sau a forma o idee a ceva.

concept. Un concept este ceea ce se înțelege printr-un termen, în mod particular un predicat. A stăpâni un concept înseamnă a fi capabil să folosești în judecăți un termen: această abilitate se asociază cu capacitatea de a recunoaște când se aplică termenul și capacitatea de a înțelege consecințele aplicării lui. Termenul „idee" era folosit în același sens, dar este evitat din cauza asocierilor lui cu reprezentările mentale subiective, care pot fi irelevante pentru stăpânirea unui concept. În semantica lui *Frege, un concept este referința unui predicat, și nu ne putem referi la el printr-un termen-subiect. → concept și obiect.

concepte polare. Concepte care își dobândesc identitatea parțial prin opoziția unuia față de celălalt: pare / este, lumină / întuneric, fizic / mental, individual / social, masculin / feminin, **yin / yang*, fiind câteva exemple posibile. Problemele filosofice apar în clipa în care se întreabă care dintre ele este fundamental: care este covrigul și care este gaura pe care o delimitează. De pildă, apar implicații etice atunci când oamenii scriu ca și cum masculinitatea ar fi centrală, iar feminitatea, „Celălalt".

concept și obiect. Distincție în filosofia limbajului a lui *Frege, investigată în „On Concept and Object" (1892, „Despre concept și obiect"). Frege consideră predicatele ca fiind expresii incomplete, așa cum este incompletă o expresie matematică pentru o funcție, ca sin... sau log... Predicatele se referă la concepte, care sunt, ele însele, „nesaturate", neputându-se face referire la ele prin expresii-subiect (paradoxal conceptul de cal nu este astfel un concept). Deși Frege a recunoscut natura metaforică a noțiunii de concept nesaturat, el era convins, în mod just, că o astfel de noțiune este necesară pentru a explica unitatea unei propoziții și pentru a împiedica gândirea propozițiilor ca simple liste de nume.

conceptualism. Teoria *universaliilor care le consideră pe acestea ca umbre ale propriei noastre înțelegeri a conceptelor. Conceptualismul stă la mijlocul drumului între *nominalismul absolut, care susține că nimic nu le este comun obiectelor decât numele identice pe care le aplicăm, și *realism, care consideră universaliile ca existând independent de noi și de abilitățile noastre.

concepția augustiniană despre limbaj. Concepție pe care *Wittgenstein i-o atribuie lui *Augustin, chiar la începutul lucrării *Philosophical Investigations*. Potrivit acestei concepții, cuvintele individuale numesc obiecte, iar propozițiile sunt combinații de nume. Wittgenstein continuă prin a argumenta că această perspectivă nu reușește să diferențieze mai multe tipuri de cuvinte și include o concepție prea simplistă despre utilizarea limbjului.

concluzie. Rezultatul sau propoziția la care se ajunge printr-un proces de raționare.

concordanță. Concept din filosofia științei, descris pentru prima oară de *Whewel, mai ales în lucrarea sa *Philosophy of the Inductive Sciences* (1840). Whewell a evidențiat procesul prin care *inducțiile „leagă laolaltă" faptele, grație formării de idei noi. Astfel, fapte distincte pot fi puse laolaltă pentru a susține o concluzie a cărei credibilitate totală este în acest caz superioară credibilității pe care i-ar conferi-o orice fapt izolat. O bună ipoteză nu numai că prezice fapte de tipuri diferite, însă arată și că în spatele diversității există o unitate fundamentală. Chiar dacă Whewell a fost poate prea optimist crezând că există o singură concepție „corectă" cu rol unificator, care poate fi găsită în orice ramură a științei, totuși calitățile asupra cărora a atras atenția sunt extrem de importante.

concret → abstract / concret.

concupiscență (lat. *concupiscere*, a dori, a râvni). În etica teologică, concupiscența apare în trei grade: mai întâi, se poate referi la întreaga gamă a apetitului și dorințelor; în al doilea rând, la acea dorință care nu este deliberată, ci e o reacție spontană a părții apetitive a unei persoane; și, în al treilea rând, la cea care se opune în mod activ deciziei libere și raționale. În acest ultim sens, concupiscența este un lucru în întregime rău. Erezia *pelagiană cuprinde concepția potrivit căreia concupiscența este inocentă, și este fervent respinsă de *Augustin, cel care a fondat tradiția identificării concupiscenței cu dorința carnală, aceasta devenind, astfel, vehiculul de transmitere a *păcatului originar.

Condillac, Étienne Bonnot de (1715–1780). Filosof al minţii francez. Născut la Grenoble şi pregătindu-se mai întâi pentru preoţie, Condillac devine unul dintre principalii adepţi şi interpreţi ai filosofiei *empiriste a lui *Locke şi ai revoluţiei ştiinţifice a lui *Newton (se spune că deşi a purtat sutană până la sfârşitul vieţii, a celebrat liturghia doar o dată). Lucrarea lui *Essaie sur l'origine des connaissances humaines* (1746) a fost urmată de *Traité des sensations* (1754, trad. rom., „Tratatul despre senzaţii", 1962), care încearcă să răspundă acuzaţiei de *idealism subiectiv pe care *Diderot o aduce împotriva lui. În această lucrare, Condillac dezvoltă o *fenomenologie timpurie a percepţiilor exterioare, arătând că senzaţia nu este o percepţie inertă, ci parte a unei implicări active în lumea exterioară. Conceptul unei lumi exterioare apare tocmai prin intermediul dezvoltării senzaţiei kinestetice şi tactile şi a senzaţiilor de presiune şi opoziţie fizică. Simţul tactil este profesorul celorlalte simţuri.

condiţia adecvării materiale → convenţie T.

condiţie necesară / suficientă. Dacă *p* este o condiţie necesară a lui *q*, atunci *q* nu poate fi adevărată decât dacă *p* este adevărată. Dacă *p* este o condiţie suficientă a lui *q*, atunci, dacă *p* este adevărată, *q* este de asemenea adevărată. Astfel, a pilota bine este o condiţie necesară pentru a conduce bine, dar nu este suficientă, pentru că cineva poate pilota bine, însă poate conduce prost din alte motive. Pot apărea confuzii dacă această distincţie nu este luată în considerare. De exemplu, enunţul că A cauzează B poate fi interpretat cu sensul că A este, în sine, o condiţie suficientă pentru B, sau este doar o condiţie necesară pentru B, sau este, probabil, o parte necesară a unei condiţii suficiente. Listele de condiţii care trebuie îndeplinite pentru a satisface o anume cerinţă administrativă sau juridică încearcă frecvent să ofere mulţimi de condiţii necesare individual şi suficiente în comun.

condiţie suficientă → condiţie necesară / suficientă.

condiţii de adevăr. Condiţia de adevăr a unei afirmaţii este acea condiţie pe care trebuie să o întrunească lumea pentru ca acea afirmaţie să fie adevărată. A cunoaşte această condiţie este echivalent cu a cunoaşte înţelesul unui enunţ. Deşi aceasta sună ca şi cum i s-ar oferi înţelesului o bază solidă, o parte din soliditate dispare atunci când se dovedeşte că o condiţie de adevăr poate fi definită prin repetarea aceluiaşi enunţ: condiţia de adevăr a lui „zăpada este albă" este că zăpada este albă; condiţia de adevăr a lui „Marea Britanie ar fi capitulat dacă ar fi fost invadată de Hitler" este că Marea Britanie ar fi capitulat dacă Hitler ar fi invadat-o. Este o problemă disputată dacă această învârtire în jurul cozii detronează condiţiile de adevăr din rolul central pe care îl joacă într-o teorie substanţială a înţelesului. Teoriile înţelesului bazate pe condiţiile de adevăr sunt opuse uneori concepţiei potrivit căreia a cunoaşte înţelesul unui enunţ înseamnă a fi capabil să îl foloseşti într-o reţea de inferenţe.

condiţii de reuşită. În teoria *actelor de vorbire, condiţiile care fac ca rostirea unui enunţ să fie o contribuţie reuşită în cadrul dialogului. Aceste condiţii pot fi: aspecte sensibile ale dinamicii conversaţiei, relaţiile dintre participanţi ş.a.m.d. O acţiune poate fi nereuşită fără să aserteze neapărat ceva fals: ea poate fi irelevantă, nepoliticoasă sau făcută în intenţia de a deruta. → implicatură.

condiţională. Orice propoziţie de forma „dacă *p* atunci *q*". Condiţia presupusă, *p*, este numită antecedentul implicaţiei sau condiţionalei, iar *q* este consecventul ei. Au fost distinse diferite feluri de condiţionale. Cea mai slabă e *implicaţia materială, care ne spune doar că ori non-*p*, ori *q*. Condiţionalele mai puternice cuprind elemente de *modalitate care corespund raţionamentului că „dacă *p* este adevărat, atunci *q* trebuie să fie adevărat". Limbajul comun este foarte flexibil în maniera de a folosi forma condiţională, şi este o problemă controversată dacă nu e mai bine ca implicaţiile să fie tratate semantic, permiţând diferite feluri de condiționale cu diferite sensuri, sau pragmatic, caz în care ar trebui să existe un sens fundamental cu diferențe de suprafață care rezultă din alte *implicaturi → condițional contrafactual; implicație materială; implicație strictă; teza lui Adams.

condițional contrafactual. Uneori numit și condițional subjonctiv, deși termenii nu coincid. O implicație de forma „dacă *p* se întâmplă, atunci se întâmplă și c" sau „dacă *p* s-ar fi întâmplat, atunci s-ar fi întâmplat *q*", unde a presupune adevărul lui *p* este contrar faptului știut că non-*p*. Cu toate acestea, aserțiunile contrafactuale sunt folositoare și importante: „Dacă ți-ai fi fracturat osul, radiografia ar fi arătat astfel" sau „dacă n-ar funcționa bobina de șoc s-ar declanșa mecanismul de siguranță" — acestea sunt adevăruri importante, chiar dacă știm foarte bine că osul nu s-a fracturat sau că bobina de șoc va funcționa. Se consideră că este caracteristic legilor naturii să conducă la obținerea de implicații contrafactuale („dacă metalul s-ar încălzi, atunci el ar crește în volum"), în vreme ce generalizările adevărate în mod accidental nu produc astfel de implicații. Este clar că o implicație contrafactuală nu poate fi reprezentată de *implicația materială din calculul propozițional, întrucât implicația ar fi adevărată ori de câte ori *p* este falsă, astfel încât nu ar exista nici o distincție între contrafactuale adevărate și contrafactuale false.

Chiar dacă modul gramatical condițional-optativ indică o implicație contrafactuală, în multe contexte nu pare să aibă nici o importanță dacă folosim această formă gramaticală sau o formă condițională simplă: „Dacă vei ieși din apă, vei avea necazuri" pare să fie echivalentă cu „Dacă ai fi ieșit din apă, ai fi avut necazuri". În alte contexte însă, diferența dintre cele două forme de exprimare este foarte mare: „Dacă Oswald nu l-a ucis pe Kennedy, atunci altcineva a făcut-o" este evident adevărată, în vreme ce „Dacă Oswald nu l-ar fi ucis pe Kennedy, atunci altcineva ar fi făcut-o" este cel mai probabil falsă.

Cea mai cunoscută tratare modernă a implicațiilor contrafactuale este cea a lui David *Lewis, care evaluează contrafactualele ca adevărate sau false în funcție de adevărul consecventului *q* în lumile posibile „cele mai asemănătoare cu lumea noastră", în care antecedentul *p* este adevărat. Această abordare presupune o ierarhizare a gradelor de asemănare între lumi, idee care s-a dovedit a fi discutabilă, mai ales pentru că ea trebuie să presupună deja noțiunea identității între legile naturii, deși o mare parte a interesului filosofic legat de implicațiile contrafactuale vizează tocmai speranța de a elucida aceată noțiune. Reiese cu din ce în ce mai multă claritate că o clasificare a condiționalilor este o chestiune extrem de complicată. Încadrarea unor condiționali în categoria contrafactualilor nu este întotdeauna de prea mare folos.

condiționare. Potrivit *behaviorismului în psihologie, condiționarea este modul în care sunt învățate noi conexiuni între stimul și răspuns, formând, astfel, tiparul de bază al învățării. Apare în două forme. În condiționarea clasică sau pavloviană (cunoscută și ca tipul S), un animal, precum un câine, ajunge să asocieze un semnal neutru cu unul care produce întotdeauna un rezultat, consecința fiind aceea că însuși stimulul până acum neutru va produce rezultatul. În acest celebru caz, clopoțelul (stimulul condiționat), după ce a fost asociat cu hrana din gură (stimulul necondiționat), stimulează câinele să saliveze (răspunsul condiționat). În condiționarea instrumentală sau operantă (tipul R), animalul învață să facă ceva pentru a produce rezultatul. Teza behavioristă esențială este că acest gen de asociere are propriile ei legi și poate fi studiat fără să postulăm că animalul a ajuns să știe sau să aștepte ceva. Ideea este că relația între stimul și răspuns este în mod esențial simplă și pasivă, depinzând doar de continuitatea temporală dintre stimul și răsplată. Nu este deloc nevoie nici să postulăm *cogniția la animal. Totuși, această afirmație nu este confirmată de experiență: de exemplu, efectuarea de către un animal, când este stimulat, a unei acțiuni învățate poate varia cu gradul variabil în care animalul dorește acum rezultatul probabil al acelei acțiuni.

condiționare pavloviană → condiționare.

Condorcet, Marchiz de (1743–1794). Matematician și sociolog francez. Condorcet a fost educat de iezuiți și a devenit secretar permanent al Academiei de Științe în 1776, postură pentru care era abilitat de scrierile sale matematice. Panegiricele (*Éloges*) pe care le-a compus pentru membrii decedați sunt documente de chintesență ale *Iluminismului francez. Condorcet credea în progresul și perfectibilitatea speciei umane, ajutat de aplicarea metodelor matematice la științele morale și politice. Lucrarea lui *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions* (1785) a fost un exemplu timpuriu dintr-o îndelungată tradiție franceză a tratării matematice a științelor sociale (→ Laplace; metode inverse; paradoxul votului; regula succesiunii). Cealaltă lucrare majoră a lui este acea optimistă, cu adevărat vizionară, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'ésprit humain* (1795), citată deseori ca fiind una dintre țintele lui *Malthus.

conectat → relație ordonatoare.

conector. În logica formală, un conector este elementul unei propoziții care leagă părțile în așa fel încât proprietățile logice ale întregului să fie o funcție definită a proprietăților logice ale părților. Cei mai cunoscuți conectori sunt cei care exprimă *funcțiile de adevăr.

conexionism. Concepție potrivit căreia unul din cele mai impresionante și mai plauzibile feluri de a modela procesele cognitive se realizează prin intermediul unei arhitecturi de computer conexioniste sau de procesare paralel distribuită. Într-un astfel de sistem, datele sunt introduse (*input*) într-un număr de celule la un nivel. Fiecare dintre acestea este conectată la un strat mediu de celule, sau unități ascunse, care transmit pe rând ieșirile de date (*output*).

Un astfel de sistem poate fi „antrenat" reglând greutățile pe care le dă o unitate ascunsă fiecărui semnal de la o celulă anterioară. Antrenarea este realizată prin „propagarea înapoi a erorii", ceea ce înseamnă că dacă ieșirile (output) sunt incorecte, rețeaua face reglajele minime necesare pentru a le corecta. Asemenea sisteme se dovedesc capabile de a produce răspunsuri diferențiate de mare subtilitate. De exemplu, un sistem poate fi capabil să ia ca intrare de date engleza scrisă și să transmită ca ieșire vorbirea corectă fonetic. Adepții acestei abordări arată, de asemenea, că rețelele manifestă o anumită asemănare cu straturile de celule care constituie creierul uman și că, asemenea nouă, dar spre deosebire de programele de computer convenționale, rețelele se degradează în mod elegant, în sensul că, în cazul unei avarii locale, ele mai curând se estompează decât să se distrugă în întregime. Controversa actuală se referă la măsura în care răspunsurile diferențiate realizate de rețele merită să fie numite recogniție, și la măsura în care funcțiile cognitive non-recogniționale, printre care și cele lingvistice și de calcul, sunt bine abordate în acești termeni.

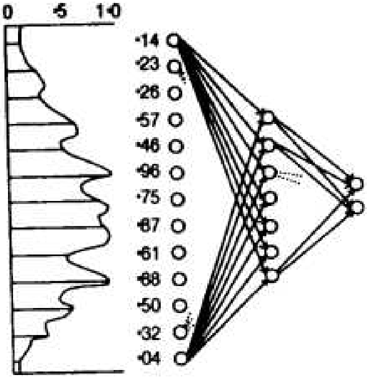

conexiune → conexiune cauzală.

conexiune cauzală (lat., *nectere*, a lega). Conexiunea sau legătura între cauză și efectul ei. *Scepticii antici, *ocazionaliștii de mai târziu și mult mai cunoscutul *Hume susțin că nici o astfel de legătură nu este perceptibilă sau imaginabilă: putem observa că evenimentele urmează unul după altul, dar nu putem înțelege dacă ele trebuie să se comporte astfel și nu putem schița nici o noțiune a unei conexiuni necesare. Ideea potrivit căreia cauzalitatea e un ansamblu de evenimente punctuale alăturate prin legături este foarte problematică: ce leagă evenimentul de legătura lui? Trebuie ca legătura să fie gândită ca un al treilea partener? Care este relația temporală între primul eveniment, legătură și evenimentul ulterior?

configuraționism → *Gestalt.*

confirmare, paradoxuri ale ~ → paradoxul lui Goodman; paradoxul lui Hempel.

confucianism. Filosofia practică derivată din învățăturile lui *Confucius, influentă în China și în alte țări din Orientul îndepărtat. Confucianismul a fost religia ortodoxă de stat în China până la revoluția din 1911. El propovăduiește că armonia este atinsă prin înfăptuirea acțiunilor adecvate, pietății și respectului, prin ritualul religios și prin corectitudine morală. Dezvoltat de urmași precum *Mencius, confucianismul accentuează bunătatea umană (și dreptul de revoltă împotriva celor care-i stau în cale, precum conducătorii nedrepți), în timp ce venerarea educației, a erudiției, poeziei, ceremoniei și a muzicii îl înscrie în rând cu idealurile platonice și aristotelice de contemplație și înțelepciune.

Confucius (551–479 î.Hr.) (ch., *K'ung fu-tzu*, venerabilul maestru K'ung). Născut în sărăcie în Shantung, Confucius a ajuns un conducător important în statul său natal. În 496 î.Hr., a început pentru Confucius o perioadă de călătorii cu intenția de a convinge diferiții conducători pe care îi întâlnea să practice doctrinele sale morale. Stabilit din nou în ținutul său, Confucius a devenit cel mai consacrat profesor de poezie, istorie și filosofie a moralei din istoria chineză. Învățăturile lui au fost adunate de discipoli în *Lun Yü* sau *Analectele*, care constituie principala sursă pentru filosofia lui.

Confucius a trăit într-o perioadă de gravă dezordine civilă, deoarece războinicii rivali își împărțeau puterea dinastiei Chou, care se prăbușea. Filosofia lui țintea să impună principiile morale în exercitarea puterii politice: înlocuirea guvernării prin forță cu guvernarea prin virtute. Prin cultivarea umanității (*jen*), o persoană devine măreață în viața personală și publică, iar când toți indivizii vor face acest lucru, se va ajunge la fericire. Pentru aceasta trebuie să te supui regulilor corectitudinii (*li*) întipărite în viața socială, confucianismul reprezentând astfel și o apărare a semnificației morale pe care o au formele tradiționale existente ale ordinii sociale. *Li* este principiul care canalizează respectul unuia față de celălalt și respectul pentru lume, și care orânduiește natura umană. Calea (*dao*) înseamnă a trăi în interiorul structurilor ordinii sociale, adoptând virtuțile adecvate unui fiu, unei mame, unui conducător etc.

confuzie categorială. O noțiune importantă în opera lui *Ryle. O confuzie categorială apare atunci când lucrurile sau faptele dintr-o categorie sunt prezentate ca și cum ar aparține altei categorii. Cineva ar face o confuzie categorială dacă, după ce i-au fost arătate toate batalioanele și regimentele, ar dori să-i fie arătată armata. Ryle credea că o teorie de tip *cartezian a spiritului este determinată de eroarea categorială a *reificării evenimentelor mentale, în loc de a vedea descrierile mentale doar ca pe unul dintre tipurile de descriere a persoanelor și a dispozițiilor lor. A ne gândi la credințe ca fiind situate în cap, sau la numere ca fiind obiecte spațiale mari, sau la Dumnezeu ca la o persoană, sau la timp ca la o curgere, fiecare dintre acestea poate construi o confuzie categorială.

conjectura lui Goldbach. Ipoteză formulată de matematicianul german Christian Goldbach în anul 1742, conform căreia orice număr par mai mare decât 2 este suma a două numere prime. Nu se cunoaște dacă această conjectură e adevărată sau falsă.

conjuncție. Conjuncția a două propoziții *p* și *q* este propoziția *p* & *q*. Aceasta este adevărată dacă și numai dacă atât *p*, cât și *q* sunt adevărate. Gânditorii medievali au cercetat dacă există feluri diferite de conjuncții supuse unei condiții mai slabe, deoarece, atât timp cât o carte este o conjuncție a aserțiunilor pe care le conține, ar părea necruțător să spunem că ea este în întregime falsă dacă una dintre aserțiuni este falsă. → funcție de adevăr.

conjuncție constantă. Două evenimente A și B se află în conjuncție constantă dacă unul dintre ele se produce ori de câte ori se produce celălalt. Teoria *cauzalităţii văzute ca o conjuncţie constantă, deseori atribuită lui *Hume, susţine că, atunci când spunem că un eveniment este cauza altuia, ne referim la relaţia de conjuncţie constantă; sau dacă aşteptăm mai mult de la cauzalitate, totuşi nu putem înţelege prin ea nimic mai mult decât conjuncţia constantă.

conotaţie / denotaţie. Pereche de termeni asociaţi cu J.S. *Mill şi care indică în mare aceeaşi distincţie ca şi cea mai uzuală, de intensiune / extensiune. Denotaţia unui termen singular este obiectul la care se referă acesta, iar denotaţia unui predicat este mulţimea de obiecte care îl satisfac. Conotaţia este sensul abstract, sau principiul, sau condiţia prin care un lucru este recunoscut ca fiind denotat de acel termen.

consecinţă (logică). O propoziţie este o consecinţă logică a altor propoziţii atunci când este imposibil ca ele să fie adevărate şi ea falsă. → teoria demonstraţiei; teoria modelelor.

consecinţionism. Concepţia potrivit căreia valoarea unei acţiuni derivă în întregime din valoarea consecinţelor ei. Aceasta se opune atât concepţiei după care valoarea unei acţiuni poate deriva din valoarea tipului de caracter al persoanei care o întreprinde (curajos, drept, temperat etc.), cât şi concepţiei potrivit căreia valoarea acţiunii poate fi intrinsecă, aparţinându-i pur şi simplu pentru că este un act de supunere a adevărului, de ţinere a unei promisiuni etc. Prima este opţiunea cercetată de *etica virtuţii, iar a doua, de *etica deontologistă. Consecinţionismul trebuie să identifice anumite genuri de consecinţe a căror valoare nu derivă din acţiuni, ci constă, de exemplu, în stări de plăcere şi fericire, considerate scopuri pentru care acţiunile sunt mijloace. Reacţia împotriva acestui fel de a privi etica poate începe cu întrebarea dacă există în sine stări autonome de acest fel, dat fiind că, în general, noi avem satisfacţii şi plăcere atunci când acţionăm, şi nu este posibil să separăm plăcerea ca scop de acţiune ca simplu mijloc. Criticii mai evidenţiază, de asemenea, că mare parte din aprecierile etice mai degrabă „privesc înapoi" (a vedea dacă o acţiune a constat în încălcarea unei promisiuni, în folosirea abuzivă a unei poziţii, în trădarea încrederii etc.), decât exclusiv „înainte", aşa cum ar pretinde consecinţionismul. → plăcere; utilitarism; utilitate.

consecvent → condiţională.

conservatorism. La origine, termenul a fost folosit de *Burke pentru a desemna o ideologie care se raportează cu prudenţă la îndepărtarea de rădăcinile istorice ale unei societăţi, sau la schimbarea tradiţiilor şi a instituţiilor sociale moştenite. Această formă „organică" a conservatorismului este caracterizată de supunerea faţă de tradiţii, comunitate şi ranguri ierarhice, ca şi de un paternalism binevoitor şi de susţinerea necesităţii unor clase sociale defavorizate şi obediente. Dimpotrivă, conservatorismul poate presupune o ideologie de tip *laissez-faire* a *individualismului nestânjenit, subliniind importanţa responsabilităţii personale, a pieţelor libere, a legii şi ordinii, precum şi a rolului minimal al guvernământului; nici comunitatea, nici tradiţia şi nici bunăvoinţa nu au în acest caz o importanţă decisivă. Concilierea celor două ramuri ale conservatorismului nu este prea uşoară, nici în teorie şi nici în practică.

consideraţii cu privire la urmarea regulilor. Aspectele discutate de *Wittgenstein în *Philosophical Investigations*, §§ 147–202, referitoare la ceea ce înseamnă pentru noi faptul că întrebuinţarea unui fragment de limbaj este guvernată de înţelegerea acestuia, de înţelesul său sau de regula de întrebuinţare. Există diferite interpretări ale acestor pasaje, dar în general se acceptă că Wittgenstein se opune aici acelei concepţii despre noi înşine ce se bazează pe pătrunderea unui „fapt superlativ": un set de tronsoane logice care dictează modul în care ar trebui să întrebuinţăm un termen în oricare caz dintr-un număr indefinit de cazuri pe care nu le-am întâlnit încă. Explicaţia deflaţionistă pe care pare să o pună în locul acesteia este că nu există atât întrebuinţarea termenului, cât şi, adăugată acesteia, o asemenea regulă sau un astfel de principiu (sau *formă, sau *universal, sau *idee): nu există decât întrebuinţarea. Una dintre interpretările faimoase este cea a lui *Kripke, care îl vede pe Wittgenstein ca fiind angajat într-un dialog sceptic, în care faptele pe care le putem oferi eșuează necontenit să joace rolul regulilor pe care le urmăm, astfel încât judecata potrivit căreia noi urmăm o regulă sau alta nu pare să răspundă deloc unor fapte sau să aibă condiții de adevăr. Pare să fie îndoielnic că Wittgenstein ar fi acceptat această descriere a concluziei sale, dar rezultatul ar putea fi o reevaluare a ceea ce înseamnă să aplici un concept, să gândești, sau să faci o judecată.

consimțământ. O preocupare principală a teoriei politice *liberale constă în a determina rolul consimțământului în legitimarea practicilor sociale și politice. Constrângerea, exploatarea, frauda, înșelătoria și, probabil, categoria mai generală a tratării oamenilor ca mijloace, toate acestea implică lipsa consimțământului cuiva la ceea ce s-a întâmplat. În mod convers, tranzacțiile drepte sau permisibile implică fie consimțământul actual, fie cel potențial al părților afectate. Cu scopul de a îndepărta problema evidentă potrivit căreia o persoană poate fi constrânsă de legile unei țări, chiar dacă nu a existat nici un moment de consimțământ, *Locke a dezvoltat o doctrină a consimțământului tacit . Mai comun acum este un concept al consimțământului potențial, adică al unei astfel de situații încât un subiect adecvat plasat ar consimți sau ar putea consimți la ea în mod rațional. Este posibil să considerăm întregul cadru moral și politic ca fiind construit pe ideea acestor interacțiuni la care o persoană ar putea consimți în mod rațional, deși dezvoltarea acestei teme cere o perspectivă asupra motivațiilor, ca și asupra cunoașterii, raționalității și situației agentului. → contractualism; Rawls.

consistent / inconsistent. În mod intuitiv, un set de propoziții este consistent dacă toate pot fi în același timp adevărate. În logica formală, sunt definite diferite alte noțiuni. Un sistem este consistent dacă nu conduce la obținerea unei formule și a negației sale, sau dacă nu toate formulele sale bine formate pot fi demonstrate. → omega-consistent.

consolidare. Un predicat este consolidat dacă este un adevăr istoric ce a fost utilizat pentru a face predicții adevărate. *Goodman a susținut că aceasta este singura proprietate care poate fi definită pentru a distinge predicatele care se comportă bine, „proiectibile", de predicatele care se comportă rău, însă simple din punct de vedere sintactic. → paradoxul lui Goodman.

constantă. Într-un *calcul logic, o constantă este un termen căruia orice *interpretare îi atribuie un înțeles bine fixat. Constantele se diferențiază astfel de variabile și de literele schematice.

constante logice. Expresiile alese pentru a indica *forma logică a unei propoziții. O propoziție va juca un rol adecvat în cadrul unei inferențe în virtutea unei structuri ce poate fi evidențiată prin intermediul acestor expresii. Printre constantele logice fundamentale se află expresiile pentru *funcțiile de adevăr (&, v, →, ↔ și ~), *cuantificatorii (∃) și (∀) și relația de identitate =. Pot fi considerate constante logice și parantezele, ( ), ele indicând *domeniul funcțiilor. Concepțiile mai cuprinzătoare privind formele logice vor include și alte constante: *logica modală utilizează operatorii □ și ◊, iar logica timpului va avea operatori ce semnifică trecutul, prezentul și viitorul. → Anexă: simboluri logice.

constatativ. Termen utilizat de J.L. *Austin pentru a desemna un *act de vorbire prin care cineva declară că ceva este într-un anume fel, fără a comite vreun alt act.

constitutiv / regulativ. Distincție la care apelează *Kant pentru a soluționa conflictul rațiunii cu ea însăși, așa cum este ilustrat acesta în *antinomiile rațiunii pure. Principiile regulative sunt *maxime ale gândirii, ce provin din interesul nostru pentru „o anumită perfecțiune posibilă" a cunoașterii unui obiect. Principiile constitutive determină felul în care trebuie să fie lucrurile și provin din intuiția naturii lucrurilor. Atunci când luăm o maximă — cum este aceea că totul trebuie să aibă o cauză — ca aplicându-se constitutiv și universal, iau naștere antinomii. Filosoful american contemporan J.R. Searle a preluat această distincție pentru a descrie modul în care unele reguli (precum cele ale jocului de șah) nu numai că reglementează activitatea, ci o constituie efectiv.

constrângere. O propunere pentru rezolvarea problemei *liberului arbitru și a *determinismului este aceea de a distinge între, pe de o parte, a acționa în condițiile în care ești determinat cauzal să acționezi — ceea ce se întâmplă întotdeauna, dacă determinismul este corect — și, pe de altă parte, a acționa sub constrângere, adică în condițiile în care alegerilor făcute de noi li se aplică unele restricții. Se sugerează că libertatea este afectată negativ de constrângere, dar nu și de cauzalitate; prin urmare cauzalitatea nu trebuie considerată un tip de constrângere.

construct → constructiv; construcție logică.

constructiv. O demonstrație constructivă este una în urma căreia reușim să dăm un exemplu de obiect matematic înzestrat cu o anumită proprietate sau să identificăm o regulă pentru a găsi un astfel de exemplu. O demonstrație neconstructivă poate să ne facă să știm că există un exemplu, fără a avea însă nici o idee asupra modului în care să-l definim. *Axioma alegerii din *teoria mulțimilor este exemplul clasic de axiomă neconstructivă de existență: ea susține că o anumită mulțime există, indiferent dacă avem sau nu perspectiva de a găsi o condiție care să definească apartenența la ea. Analog, a defini o funcție astfel încât ea să primească valoarea 0 dacă orice număr par este egal cu suma a două numere prime, și 1 în caz contrar, este un exemplu clasic de definiție cu ajutorul căreia putem aserta că există un număr care este valoarea funcției, chiar dacă nu putem identifica un număr anume. Concepția care susține că un asemenea tip de definiții este inadmisibil și că matematica trebuie să se limiteze la demonstrații și definiții constructive este cunoscută sub numele de constructivism. Constructivismul are tendința de a manifesta neîncredere față de demonstrațiile indirecte ale existenței, întrucât a arăta că negarea existenței unui obiect conduce la contradicție nu arată în nici un fel cum trebuie identificat acel obiect. Adeseori constructivismul este neîncrezător față de ideea unei mulțimi absolute și infinite, concepută ca obiect de cercetare de sine stătător, ca în cazul unei mulțimi finite.

constructivism → constructiv.

construcție logică. A demonstra că entitățile de speța A sunt construcții logice din entități de speța B înseamnă a demonstra că fapte referitoare la A-uri se reduc la fapte despre B-uri, sau că orice este spus folosind vocabularul A poate fi afirmat într-un mod mai de bază sau fundamental referindu-ne numai la B-uri. Astfel, drepturile vor fi construcții logice din obligații dacă orice este spus despre drepturi poate fi afirmat într-un mod mai cuprinzător referindu-ne numai la obligații. *Behaviorismul încearcă să demonstreze că mintea este o construcție logică din comportament, iar *fenomenalismul vrea să arate că materia este o construcție logică din experiență. Cu toate acestea, se pare că programele de traducere necesare pentru a dovedi aceste pretenții nu au reușit și că au dobândit un asentiment general mai mare celelalte modalități prin care se pun în relație vocabulare diferite: → holism; reducționism.

consubstanțial. Entitățile care sunt alcătuite din una și aceeași *substanță sunt consubstanțiale. Conceptul este necesar mai ales pentru teologia creștină, conferind unitate celor trei persoane ale Treimii. → *homoousion.*

conștient. Probabil cea mai provocatoare și mai răspândită sursă de probleme din întreaga filosofie. Propriul nostru conștient pare să fie cel mai important fapt cu care ne confruntăm, deși este aproape imposibil să spunem ce este conștientul. Este conștientul meu la fel ca al tău? Este conștientul nostru la fel ca al animalelor? Pot mașinile să ajungă să aibă conștient? Este posibil un conștient separat de corp? Oricare ar fi procesele neuronale și biologice complexe ce se desfășoară în culise, conștientul meu este cel care oferă scena pe care experiențele și gândurile mele au existența lor, și unde sunt percepute dorințele mele și sunt formate intențiile mele. Dar atunci cum pot eu să concep „eul", sau sinele care este spectator în acest teatru? Una dintre dificultățile gândirii despre conștient constă în aceea că problemele nu par a fi științifice. *Leibniz observa că, dacă am putea construi o mașină care să gândească și să simtă, și am mări-o până la dimensiunea unei mori, pentru a putea să-i examinăm părțile în funcțiune, totuși nu am găsi conștiență (*Monadologia*, par. 17). Leibniz trăgea concluzia potrivit căreia conștientul stă în subiectele simple, nu în cele complexe. Chiar dacă suntem convinși că conștientul provine oarecum din complexitatea creierului, nu ne putem da seama cum se petrece aceasta și de ce se petrece așa cum se petrece.

Natura experienței conștiente a fost cel mai mare obstacol individual pentru *fizicalism, *behaviorism și *funcționalism în filosofia minții: toate acestea sunt concepții care, potrivit oponenților lor, pot fi crezute doar simulând anestezia permanentă. Mulți filosofi sunt însă convinși că putem dezbina și cuceri: putem progresa descompunând subiectul în diferite abilități și recunoscând că, decât să ne gândim, mai curând, la un sine sau la un observator unic, am face mai bine să ne gândim la un vârtej relativ nedirecționat al activității cerebrale, fără nici o scenă interioară, fără lumini interioare și, mai presus de orice, fără spectator interior.

conștiință. Cunoașterea pe care o au oamenii că o acțiune este cerută sau interzisă din punct de vedere moral. Natura acestei cunoștințe și statutul ei cognitiv constituie o problemă centrală în tradiția creștină. Pe de o parte, a acționa împotriva propriei conștiințe e un păcat; pe de altă parte, conștiința ne poate induce în eroare, de vreme ce ne putem înșela în privința a ceea ce este cerut sau interzis. *Toma d'Aquino pune problema în felul următor: „Dacă supunerea și nesupunerea față de o conștiință eronată sunt ambele rele, se pare că oamenii ce au conștiințe eronate sunt prinși într-o capcană și nu mai pot evita păcatul" (*Summa Theologiae*, IaIIae 19.6). Soluția constă în a face distincție între greșelile de conștiință care sunt deliberate și condamnabile și cele care sunt involuntare: în primul caz suntem răspunzători, în al doilea doar facem rău fără să știm. Problema autorității conștiinței a devenit stringentă o dată cu apariția eticii protestante, în care conștiința joacă rolul rezervat până acum autorității independente a Bisericii. Printre criticii acestei noțiuni se află *La Mettrie și *Nietzsche, ambii considerând o conștiință rea ca pe un fel de boală.

conștiință senzorială → experiență.

contemplare. Concepție curioasă împărtășită de etica indiană, de *Platon, *Aristotel și de o mare parte a tradiției occidentale, care susține că **summum bonum* sau starea spirituală cea mai demnă constă în tipul adecvat de contemplare: contemplarea formei binelui sau reflecția asupra virtuților. Ideea se regăsește în concepția creștină a beatitudinii, ca fiind contemplarea eternă a unei viziuni specifice, și în teza lui *Kant după care starea ideală a ființei umane presupune eliberarea de dorințe și de înclinații (→ apatie). Unele concepții cu o componentă mistică mai redusă atrag atenția asupra faptului că simpla contemplare poate degenera în lipsa de conținut, în absența stimulării continue prin dorințe, acțiuni și probleme mereu noi.

context. În lingvistică, prin context se înțeleg acele părți ale unei exprimări ce cuprind o anumită unitate lingvistică și care pot afecta atât înțelesul, cât și contribuția gramaticală a respectivei unități. O gramatică liberă de context este una în care regulile se aplică indiferent de context; o gramatică contextuală este una în care diferențele de context sunt importante. Prin „context" se mai înțelege și situația mai largă, fie a vorbitorului, fie a circumstanțelor în care acesta se găsește, atunci când această situație poate să joace un rol important în determinarea înțelesului a ceea ce se spune. Uneori se folosește și termenul *co-text* pentru contextul în sens restrâns, pur lingvistic.

contextualism (în estetică). Teza că o operă de artă nu poate fi înțeleasă decât în contextul circumstanțelor sale istorice și culturale, ori în lumina altor opere create de același artist sau aparținând aceluiași curent sau aceleiași tradiții. Teza opusă este cea a *izolaționismului.

contextualism / formalism (în etică). Formalismul etic este doctrina după care moralitatea trebuie să fie structurată de o clasă de principii abstracte cu un mare grad de generalitate: moralitatea ar trebui să își propună să fie un fel de geometrie a drepturilor, datoriilor și faptelor bune. Oponenții acestei concepții susțin că preocuparea de bază a eticii este situația concretă, astfel încât judecata etică nu înseamnă aplicarea unor reguli generale, ci este înrudită cu judecata estetică, prin aceea că acordă atenție detaliilor cazului individual și stabilește verdicte care nu pot fi întărite prin aplicarea mecanică a unor reguli anterioare, și nici nu pot fi extinse automat la cazuri noi. O formă extremă a formalismului este reprezentată de *Kant. Printre reprezentanții contextualismului se află *Aristotel (→ *phronēsis*), *Toma d'Aquino și *Hegel (→ *Sittlichkeit*). Se consideră că judecata contextuală în etică presupune virtuți, simpatii, aprecieri, poate chiar intuiție și tact. *Feminismul înclină să se alăture taberei contextualiste a acestei dispute, prețuind simpatia intuitivă și tactul manifestat în tratarea cazurilor individuale, opunându-se abstractizării și venerației față de reguli, care ar caracteriza gândirea practică masculină. → cazuistică; etică situațională.

contiguu. În sens literal, ceva amplasat în imediata vecinătate sau aflat în contact cu altceva. Conform lui *Hume, contiguitatea evenimentelor este un element important al interpretării conjuncției lor în sens cauzal.

continență → *akrasia*.

contingență → adevăruri necesare / contingente.

continuitate. În matematică, o clasă este ordonată dens sau compact dacă între oricare doi membri distincți ai săi există întotdeauna un altul care este diferit de fiecare dintre cei doi. O clasă este ordonată continuu dacă orice submulțime nevidă a sa care are o limită superioară are și o *limită superioară mai mică: în sens intuitiv, nu există salturi. (Ar trebui poate adăugat că unele scrieri filosofice par să confunde densitatea cu continuitatea.) O *funcție f este continuă într-un punct c dacă $f(x) \to f(c)$ atunci când $x \to c$.

continuum. Continuumul liniar este mulțimea „punctelor" de pe o linie. Meritul principal al *teoriei mulțimilor a lui Cantor este de a fi oferit o tratare pur matematică a acestei mulțimi, fără să invoce nici o noțiune nedefinită, cum ar fi apropierea sau distanța.

contract social. O bază pentru legitimarea puterii legale și politice în ideea de contract. Contractele creează obligații, iar dacă putem să concepem societatea ca fiind organizată „ca și cum" între cetățeni și puterea suverană ar fi fost încheiat un contract, acest lucru va întemeia natura obligațiilor fiecărei părți în raport cu cealaltă. Această formă a teoriei a fost adoptată de *Hobbes. La *Locke și *Rousseau ideea îmbracă forma unui contract între cetățeni, în urma căruia puterea este atribuită guvernământului, mai degrabă decât a unui contract între cetățeni și suveran. Acest aspect este de asemenea reluat de scriitori contractualiști ulteriori, precum *Rawls. Teoria contractului social trebuie să explice dacă este vorba de un contract real, de unul presupus de conformarea socială, sau de unul pur și simplu ipotetic, ideea fiind aceea că un corp politic legitim este unul la care un agent rațional, adecvat situat, ar adera în mod rațional printr-un contract. Eseul lui *Hume, „Of the Social Contract", este o critică devastatoare la adresa unora dintre întrebuințările acestei noțiuni, în principal pe temeiul că obligația pe care o avem prin contracte și cea pe care o avem față de societatea civilă sunt construcții ce au ele însele nevoie de un alt fundament. → contractualism; situație originară; stare naturală; voință generală.

contractualism. O abordare contractualistă a problemelor etice caută acea soluție asupra căreia părțile contractante ar putea cădea de acord, pornind de la o anumită poziție idealizată: de exemplu, una în care nu există ignoranță, nici inegalitate de puteri care să dea unei părți posibilitatea de a impune celeilalte soluții nedrepte, nici ambiție răuvoitoare. Ideea de a concepe societatea civilă și diferitele moduri în care se distribuie drepturile și obligațiile în cadrul acesteia ca și cum ar fi fost stabilite printr-un *contract social își află originea la *Hobbes și *Rousseau. Utilitatea unui astfel de model a fost combătută de *Hume, care se întreabă de ce trebuie ca drepturile și îndatoririle să fie distribuite ca și cum s-ar baza pe un contract, având în vedere că nici un contract nu există în realitate. Hume mai atrage atenția asupra faptului că distribuirea reală a drepturilor și obligațiilor într-o societate se datorează într-o măsură mult prea mare unor circumstanțe contingente și nu poate fi, ca atare, derivată dintr-un model de tipul contractului. Poziții analoage în teoria generală a eticii consideră că o faptă moralmente corectă este una asupra căreia s-ar putea cădea de acord într-un contract ipotetic. → consimțământ; Rawls.

contradictoriu. O poziție contradictorie este una din care decurge o *contradicție.

contradicție. *Conjuncția unei propoziții și a *negației sale. Legea noncontradicției stipulează că nici o conjuncție de acest fel nu poate fi adevărată: non $(p \& \sim p)$. Demonstrația standard a inconsistenței unei mulțimi de propoziții sau de anunțuri constă în a arăta că din ele se poate deriva o contradicție.

În scrierile *hegeliene și *marxiste, termenul de „contradicție" este folosit într-un sens mai larg. O contradicție poate fi un cuplu de trăsături care, luate laolaltă, produc o tensiune instabilă într-un sistem social sau politic: o „contradicție" a capitalismului este, de exemplu, apariția unor așteptări ale muncitorilor pe care sistemul nu le poate satisface. Pentru Hegel, distincția dintre acest tip de contradicție și contradicția propriu-zisă nu este atât de categorică, dată fiind echivalarea sistemelor de gândire cu manifestările lor istorice.

contraexemplu. Un contraexemplu este un exemplu care infirmă o teză legată de un subiect. Elveția este un contraexemplu față de teza că *toate* țările ai căror cetățeni au arme sunt agresive. Trebuie să ținem cont de faptul că Elveția nu este un contraexemplu față de teza că *unele* țări ai căror cetățeni posedă arme sunt agresive. O mare parte a filosofării își propune găsirea de contraexemple. De exemplu, fie teza că dacă i-ai promis cuiva să fii într-un anumit loc, la un anumit moment de timp, atunci trebuie să fii acolo; această teză poate fi infirmată prin exemplul unei situații în care persoana căreia i-ai făcut promisiunea a murit între timp. În unele ramuri ale logicii, o mulțime contraexemplu este formată prin combinarea premiselor unui argument cu negația concluziei, pentru a cerceta apoi dacă din această combinare se poate deriva o contradicție. Dacă da, atunci argumentul inițial era valid.

contrafacere. Unele probleme legate de *estetică pot fi formulate într-un mod tranșant atunci când ne întrebăm de ce falsurile și contrafacerile artistice, oricât de bune ar fi ele, sunt de obicei apreciate mult mai puțin decât originalele. Diferența dintre ele pare la prima vedere un efect secundar, snob și nesemnificativ, al pieței de valori artistice. Pe de altă parte, putem vedea aici o manifestare a credinței că opera creată de un artist renumit va avea, în orice caz, o importanță superioară celei create de un artist de mâna a doua, oricât de mare ar fi asemănarea dintre creațiile celor doi.

contrafactual, condițional ~ → condițional contrafactual.

contrainducție. Strategie care răstoarnă logica normală a *inducției, considerând că felul în care sunt lucrurile în experiența noastră este un indiciu pentru felul în care nu vor fi lucrurile în afara experienței noastre. Formularea unei strategii contrainductive se dovedește o problemă extrem de dificilă. De exemplu, o pătlăgea roșie nu a fost galbenă, astfel încât strategia adecvată ar putea fi aceea de a prezice că ea va fi galbenă. Însă ea nici nu a fost vreodată albastră, și totuși nu putem preciza că ea va fi albastră, deoarece este inconsistent a prezice că pătlăgeaua va fi galbenă și albastră.

contrapoziție. Contrapoziția unui condițional „dacă *p*, atunci *q*" este condiționalul „dacă non-*q*, atunci non-*p*". Cele două forme de mai sus sunt echivalente. Contrapoziția universalului „Toți A sunt B" este echivalenta „Toți non-B sunt non-A". Această echivalență este exploatată în *paradoxul lui Hempel.

contrar. Două propoziții sunt contrare dacă cel mult una dintre ele poate fi adevărată, însă ele pot fi amândouă false. „El are patruzeci de ani" și „El are cincizeci de ani" sunt contrare, întrucât el nu poate avea ambele vârste, dar se poate ca el să aibă o cu totul altă vârstă, de exemplu, 30 de ani, caz în care ambele propoziții de mai sus sunt false. → pătratul opozițiilor.

conținut. Ceea ce este exprimat de o rostire sau de un enunț; propoziția sau proprietatea afirmată referitor la lume. Prin extindere, conținutul unui predicat sau al unei alte componente a unui enunț este ceea ce contribuie la conținutul enunțurilor care îl conțin. Natura conținutului constituie preocuparea centrală a *filosofiei limbajului. → conținut larg și restrâns; înțeles.

conținut larg și restrâns. Ceea ce exprimă o persoană prin intermediul unui enunț este adeseori funcție de mediul în care se află acea persoană. De exemplu, boala la care ne referim printr-un termen ca „artrită" sau specia de copac la care ne referim prin termenul „fag", va fi definită prin criterii despre care nu știm mare lucru. Aceasta conduce la posibilitatea de a ne imagina două persoane aflate în medii cât se poate de diferite, însă în care totul apare în același fel fiecăruia dintre cei doi (→ lumile gemene). Conținutul larg a ceea ce ei gândesc și spun va fi diferit dacă situația în care sunt plasați va fi diferită: „situație" poate să însemne aici obiectele reale pe care le percep, speciile fizice și chimice de obiecte ale lumii în care locuiesc, istoria cuvintelor pe care le pronunță sau deciziile autorităților în legătură cu ceea ce poate fi considerat exemplu al unuia dintre termenii pe care îi folosesc. Conținutul restrâns este acea parte a gândirii lor care se păstrează identică prin identitatea modului în care le apar lucrurile, oricare ar fi diferențele de împrejurări. Partizanii conținutului larg sau extins se îndoiesc uneori că vreun conținut este restrâns în sensul de mai sus; partizanii conținutului restrâns cred că acesta din urmă este noțiunea fundamentală, iar conținutul larg este explicabil în termeni de conținut restrâns plus context.

convenție. Analiza extrem de influentă a lui David *Lewis susține că regularitățile constituie convenții atunci când rezolvă *probleme de coordonare în cadrul unui grup. Cu alte cuvinte, este în interesul fiecărui membru să se conformeze regularității, cu condiția ca și ceilalți să facă la fel. Numărul soluțiilor pe care le poate primi o asemenea problemă poate fi oricât de mare. De exemplu, este în avantajul fiecăruia dintre noi să rulăm pe aceeași parte a șoselei ca și ceilalți șoferi, dar este indiferent dacă rulăm cu toții pe dreapta sau cu toții pe stânga. Soluțiile diferite pot apărea datorită unor motivații diferite. Trebuie să observăm că, într-o asemenea abordare, convențiile pot apărea în mod natural; ele nu sunt neapărat rezultatul unor anumite acorduri. Aceasta face ca noțiunea să poată fi utilizată mai liber cu privire la unele lucruri, precum originea limbajului sau a societății politice. → convenționalism.

convenție T. Convenție sau principiu expus de *Tarski drept „condiție de adecvare materială" ce guvernează procedeul de găsire a unei definiții a *predicatului adevăr pentru un limbaj. O teorie satisface această cerință numai dacă orice instanță a schemei „*S* este adevărat dacă și numai dacă *p*" poate fi derivată în cadrul său. *S* este aici descrierea unui enunț din *limbajul-obiect, iar *p* este traducerea sa în *metalimbaj. Ideea de bază este că modul în care caracterizăm limbajul este incomplet dacă nu putem obține un bicondițional de acest tip pentru orice enunț care se poate afla în limbajul-obiect. Dacă nu am putea spune în ce condiții un enunț ar fi adevărat, atunci nu am putea nici să avem o explicație completă a modului în care limbajul-obiect poate îmbina unele enunțuri cu altele. Cu alte cuvinte, nu am putea avea o definiție adecvată a predicatului „adevărat" pentru limbaj, după cum se exprimă Tarski. El a crezut că, datorită *paradoxurilor semantice, nici un limbaj nu își poate defini propriul predicat adevăr. A descrie complet semantica unui limbaj presupune deci urcarea la nivelul unui limbaj mai înalt, sau metalimbaj: acesta din urmă va conține termeni ce nu pot fi exprimați în limbajul original decât cu riscul unor contradicții. Convenția T a dobândit o importanță centrală în scrierile unor filosofi care s-au ocupat de programul lui *Davidson, care își propunea să ofere o descriere consistentă din punct de vedere semantic a limbajelor naturale. Încă se poartă controverse cu privire la legitimitatea acestei însușiri a ideilor lui Tarski: răsturnarea de accent care i-a intrigat pe unii filosofi este uneori exprimată spunându-se că, în vreme ce Tarski lua traducerea ca fiind de la sine înțeleasă și căuta să înțeleagă adevărul, Davidson consideră adevărul ca de la sine înțeles și încearcă să înțeleagă traducerea.

convenționalism. Teorie care accentuează rolul deciziilor sau al alegerii libere între alternative la fel de posibile, în scopul de a arăta că tot ceea ce pare obiectiv sau fixat de la natură este de fapt un artefact al *convențiilor umane, similar convențiilor de etichetă, gramaticale sau legale. Astfel, se poate crede că regulile morale se datorează unor convenții sociale într-o măsură mult mai mare decât unor constrângeri impuse din exterior, sau că *necesitățile care se presupunea că ar fi inexorabile nu sunt decât umbra convențiilor noastre lingvistice. În filosofia științei, convenționalismul este doctrina care se revendică de cele mai multe ori de la *Poincaré, după care diferențele relevante pentru știință, ce par să țină de realitatea însăși, nu fac decât să înregistreze acceptarea unor sisteme diferite de convenții descriptive. De exemplu, între descrierea spațiului în termenii unei geometrii euclidiene, respectiv în termenii uneia noneuclidiene, nu avem decât o diferență între sisteme diferite de a descrie spațiul. Astfel, nu mai are rost să ne întrebăm dacă geometria euclidiană este adevărată, așa cum nu are rost să ne întrebăm dacă sistemul metric este adevărat. Poincaré nu a susținut că orice teorie științifică este convențională: concepția sa lasă loc și pentru unele legi autentic experimentale, iar convenționalismul pe care îl susține este modificat în practică de recunoașterea faptului că alegerea unei anumite descrieri poate fi mai convenabilă decât o alta. Abordările *holiste mai recente cu privire la teorii și la înțeles consideră că este imposibil a separa ceea ce este obiectiv sau empiric de ceea ce este convențional sau lingvistic (→ Quine). Dezavantajul convenționalismului constă în aceea că el trebuie să arate că am fi putut adopta unele alternative care ar fi funcționat la fel de bine — ceea ce este adeseori destul de dificil de crezut. De exemplu, dacă susținem că o normă etică, precum respectul datorat promisiunilor sau proprietății, este convențională, atunci ar trebui să putem arăta că nevoile omenești ar fi putut fi satisfăcute la fel de bine de un sistem care ar fi conținut norme cu totul diferite, ceea ce este destul de greu de stabilit.

conversă. Conversa unei *relații *Rxy* este relația R' astfel încât R'yx dacă și numai dacă Rxy. „Copilul lui..." este conversa relației „Părintele lui...". Conversa implicației „dacă *p* atunci *q*" este tocmai implicația inversă „dacă *q* atunci *p*".

conversiune. Termen folosit în teoria *silogismului pentru o transformare în care predicatul inițial ajunge să fie subiectul unei propoziții și viceversa. Conversiunea poate fi simplă (în cazul unei propoziții de forma E sau I: „Unii A sunt B" este echivalentă cu „Unii B sunt A". Dar „Toți A sunt B" nu este echivalentă cu „Toți B sunt A"; „Toți A sunt B" nu poate fi convertită decât cu o schimbare a figurii; ea este considerată echivalentă cu „Unii B sunt A".

Conway, Lady Anne Finch (1631–1679). Anne Finch a fost fiica lui Sir Henry Finch, președintele Camerei Comunelor. A studiat în tinerețe opera lui *Descartes, apoi l-a cunoscut pe Henry *More prin intermediul fratelui ei, student la Cambridge. A învățat singură matematica, astronomia și geometria, continuându-și studiile după căsătoria din 1650 cu Edward, viconte de Killulagh, ajuns ulterior primul conte de Conway. S-a interesat de *cabală și a elaborat o teorie a naturii ca ordine integrată, spirituală și materială, în care monadele individuale se dezvoltă de la forme inferioare spre forme superioare. În 1670 s-a alăturat quakerilor. Între anii 1671 și 1675 și-a formulat în scris filosofia sa vitalistă, notele fiindu-i publicate în 1692, în latină și engleză, sub titlul *The Principles of the Most Ancient and Modern Philosophy, Concerning God, Christ, and the Creation, that is, concerning Spirit, and Matter in General*. Este recunoscută influența pe care a exercitat-o asupra lui *Leibniz; se poate ca acesta să fi adoptat de la ea termenul de *monadă.

Copernic, Nicolas (1473–1543). Cunoscut și sub numele său latinizat, Nicolaus Copernicus, el este autorul primei teorii heliocentrice serioase a universului din epoca modernă, pe care a prezentat-o în lucrarea *De Revolutionibus Orbium Coelestium*, publicată în anul morții sale. Sistemul este în întregime matematic, în sensul că prezice poziția observată a corpurilor cerești pe baza unei geometrii subiacente, fără a invoca mecanica mișcării cerești. Superioritatea matematică și științifică a acestei teorii asupra *sistemului ptolemeic nu a fost atât de evidentă pe cât sugerează istoria popularizată: sistemul lui Copernic a adoptat mișcarea planetară circulară și a susținut că planetele parcurg 48 de epicicluri și excentrice. Abia o dată cu opera lui *Kepler și a lui *Galileo, sistemul copernican a devenit în mod incontestabil mai simplu decât astronomia ptolemaică.

coprezență. Relație specială între experiențe sau gânduri atunci când ele se petrec împreună într-un moment al conștiinței.

copulă. În logica tradițională, o *propoziție conține nu numai un *subiect și un *predicat, ci și un procedeu de legătură sau o copulă (este, sunt, nu este, nu sunt), care servește la îmbinarea subiectului cu predicatul. Se consideră de obicei că noțiunea de copulă se aplică unor lucruri foarte diferite, cum ar fi „este" al predicației (ploaia este udă), „este" al compoziției (această statuie este din marmură) și „este" al identității (Marilyn Monroe este Norma Jean). Nevoia unei copule apare datorită unei reprezentări în care toate celelalte elemente ale unei propoziții sunt „termeni", astfel încât ei au nevoie de un fel de adeziv care să îi strângă laolaltă într-un enunț. De la *Frege încoace, se obișnuiește ca predicatul unui enunț de tipul subiect-predicat să fie conceput după modelul unei expresii pentru o *funcție matematică, ce nu are nevoie de nici un procedeu de legătură pentru a o conecta cu argumentul său. Nu se mai postulează nici o conexiune de felul copulei, așa cum nu există nici o conexiune între funcția ridicării la pătrat și numărul 2 în expresia 2^2.

coreferențial. Doi termeni sunt coreferențiali atunci când se referă la unul și același lucru.

corespondență biunivocă. Două mulțimi pot fi puse în corespondență biunivocă atunci când fiecărui element al unei mulțimi îi corespunde un singur element din cealaltă mulțime și când fiecărui element distinct al unei mulțimi îi corespunde un element diferit al celeilalte mulțimi. Numărarea este o operație care pune în corespondență biunivocă mulțimi de obiecte având n membri cu mulțimea primelor n numere naturale. Atunci când două mulțimi pot fi puse într-o astfel de corespondență, spunem că ele sunt echipotente.

Această definiție nu folosește numere și deschide calea pentru definirea unui număr ca o mulțime de mulțimi echipotente. Ea reprezintă astfel un element central al programului *logicist al lui *Frege și *al lui Russell. → principiul lui Hume.

corigibil. O propoziție este corigibilă atunci când poate fi corectată de noi dovezi sau de noi schimbări teoretice. Este larg împărtășită opinia că tote propozițiile sunt teoretic corigibile, chiar dacă unele sunt stabilite astfel încât nu există nici o posibilitate realistă ca ele să fie răsturnate de noi dovezi.

coroborare În filosofia științei concepută de *Popper, nu se poate defini nici o măsură a gradului în care dovezile empirice confirmă o ipoteză (→ teoria confirmării). În schimb, ipotezele se confruntă cu tribunalul experienței, supraviețuind încercărilor de a le falsifica. Gradul de coroborare al unei ipoteze prin dovezi va fi în acest caz o funcție a severității testului pe care îl furnizează dovezile și astfel o măsură a succesului ipotezei în fața acestuia. Criticii i-au reproșat lui Popper că, în acest sens, coroborarea este o noțiune vidă, întrucât era nu oferă nici un motiv pentru a ne încrede în ipoteză în orice alte ocazii din viitor. → falsificabilitate; verosimilitate.

corolar. Consecința directă a unei *teoreme.

corp. Corpul este deseori pus în opoziție, în defavoarea sa, cu spiritul, iar în tradițiile pitagoreice, indiene și creștine locuința trupească este un fel de penitență în comparație cu bucuria supremă a existenței pur spirituale. Totuși, cea mai mare parte a filosofiei secolului al XX-lea a admis, cel puțin în principiu, că întruparea este o condiție necesară vieții mentale: corpurile noastre nu sunt doar părți ale lumii exterioare spiritului nostru. O descriere adecvată a naturii percepției noastre asupra propriilor noastre corpuri și a locului pe care corpul îl ocupă atunci când percepem alte lucruri a fost propusă de *fenomenologi, în special de *Merleau-Ponty (*Phénoménologie de la* *perception*, 1945). În această abordare, percepția corpului și prin intermediul corpului nu este o receptare pasivă a experienței dintr-un punct de vedere „dinăuntrul" capului, ci o sinteză activă, vie, a mișcării și conștienței spațiului: „experiența corpului propriu se opune procedeului reflexiv care separă subiectul și obiectul unul de celălalt."

corporal. Trupesc; natura noastră corporală este trupul.

corpuscular, atomism ~. Variantă de atomism asociată în principal cu *Boyle și expusă în lucrările sale *Sceptical Chemist* (1661) și *The Origin and Form of Qualities* (1666). Boyle a susținut că toate substanțele materiale sunt compuse din corpusculi foarte mici, care posedă formă, mărime și mișcare. Proprietățile diferite ale materialelor apar datorită diferitelor combinații și coliziuni între corpusculi: proprietățile chimice, precum solubilitatea, ar fi explicabile printr-o interacțiune mecanică a corpusculilor, cam în felul în care capacitatea unei chei de a deschide un lacăt este explicabilă prin potrivirea dintre formele acestor două corpuri. În concepția lui Boyle, această idee se opune teoriei aristotelice a elementelor și principiilor, considerată sterilă și imposibil de testat. Abordarea lui Boyle este o anticiparea *atomismului chimic modern și a avut o influență enormă asupra lui *Locke. Cu toate acestea, Locke a recunoscut necesitatea unei forțe de un tip diferit, care să garanteze coeziunea atomilor. *Leibniz a criticat atât ideea acestei forțe, cât și interacțiunea între atomii corpusculari. → acțiune la distanță.

Corpus Hermeticum. O culegere de scrieri datând din primele trei secole de după Hristos, care reunește fragmente magice, religioase și tangențial filosofice. A fost tradusă de *Ficino și a avut o influență exagerată asupra gândirii renascentiste, în parte datorită faptului că, prin Hermes Trismegistos, i-a fost atribuită, în mod greșit, o paternitate egipteană antică, încă dintr-o perioadă anterioară lui *Platon.

cosmogonie. Teorie despre originea universului. Cosmogoniile pot fi religioase, mitice sau științifice.

cosmologie. Studiul originii și structurii universului.

cosmos (gr., *kosmos*, ordine). Lumea în întregul său, concepută mai ales ca fiind ordonată și guvernată de legi, în virtutea destinului, sorții, dreptății, a poruncii divine sau a necesității raționale. → logos.

Couturat, Louis (1868–1914). Matematician francez, istoric al ideilor și interpret renumit al lui *Leibniz. Teza de doctorat a lui Couturat și-a propus să releve importanța *mulțimilor infinite absolute. Această lucrare l-a făcut să fie interesat de Leibniz, iar în scrierea sa, *La Logique de Leibniz* (1901), opera logică a lui Leibniz a fost plasată în centrul sistemului său metafizic. Raționalismul lui Couturat și admirația pe care a avut-o pentru idealul leibnizian al unei **characteristica universalis* l-au determinat să se ocupe în ultimii ani de viață de căutarea unei limbi internaționale.

Crates din Theba (cca 365–285 î.Hr.). *Cinic grec. Este cel mai cunoscut elev al lui *Diogenes din Sinope. A trăit în pribegie și s-a consacrat sărăciei; cu toate acestea, este reprezentat ca o persoană respectată și iubită de toată lumea: oamenii își scriau pe uși formule de bun venit în cinstea lui Crates. Dată fiind ostilitatea principială a cinicilor față de formele și moravurile convenționale (→Hipparchia), s-ar cuveni să admirăm toleranța societăților antice.

Cratylos (sec. V î.Hr.). Filosof grec, despre care unii cred că a fost profesor al lui *Platon înaintea lui *Socrate. Este celebru pentru a fi împins la extrem doctrina lui *Heraclit, care spunea că nu ne putem scălda de două ori în același râu: Cratylos ar fi adăugat că nu putem să intrăm nici măcar o dată în același râu, întrucât râul se schimbă și dispare chiar în cursul unei singure intrări în el. Ideea este că realitatea este absolut individuală (un eveniment individual, un moment de timp, un lucru individual după altul). Orice gândire corectă ar trebui să se conformeze curgerii prin propria sa schimbare, astfel încât orice încercare de a încadra realitatea în categorii este precum încercarea de a închide vânturile într-o cușcă. Cratylos figurează în dialogul platonician cu același nume, unde susține o doctrină a „numelor corecte" ale lucrurilor, deși concluzia care decurge în mod firesc din concepțiile sale este aceea că nu putem capta curgerea în cuvinte. După *Aristotel (*Metafizica*, Γ, iv. 1010), Cratylos a susținut ulterior că „este exclus să poți afirma vreun adevăr despre ceea ce se schimbă în toate chipurile, necontenit", și că cel mai bun lucru este să nu spunem nimic, ci să arătăm cu degetul. Teoria platoniciană a *formelor poate fi privită și ca o reacție față de impasul în care a fost condus Cratylos.

creatio ex nihilo. Creație din nimic: doctrina după care numai un act liber al Creatorului a fost suficient pentru a face ca universul natural să existe.

creație → argumentul cauzei prime.

creaționism. (i) Doctrină, opusă *traducianismului, care susține că un suflet nou este creat pentru fiecare persoană în parte. (ii) În filosofia biologiei, credința că dificultățile sau lacunele pe care le percepem în teoria științifică a *evoluției prin selecție naturală pot fi rezolvate postulând intervenția divină, care a creat noi specii și, desigur, l-a creat pe om. Chiar și atunci când creaționismul nu este echivalent cu o răstălmăcire a teoriei evoluției, doctrina este neștiințifică întrucât nu face decât să postuleze o intervenție divină pentru orice lacună care se dovedește de interes; aceasta nu conduce la nici o predicție *falsificabilă sau la unificarea cunoașterii.

credință (engl., *belief*, n.t.). A crede o propoziție înseamnă a susține că este adevărată. Problemele filosofice includ: a stabili dacă credința diferă de alte feluri de consimțământ, cum ar fi *acceptarea, a stabili în ce măsură sunt posibile gradele de credință, a înțelege în ce mod este controlată credința de factori raționali și iraționali și a releva legăturile ei cu alte caracteristici, cum ar fi posesia de abilități conceptuale sau lingvistice. Acest ultim set de probleme include întrebarea dacă se poate spune, la modul propriu, despre copiii care încă nu vorbesc și despre animale, că au credințe.

credință bună / rea → rea-credință.

credo quia absurdum est. Deviza sau paradoxul lui Tertullian. Traducerea literală este: cred pentru că este absurd: cu alte cuvinte, însăși imposibilitatea unei judecăți devine (mai ales în teologie) un tip de motivație pentru credința în ea. Nu toate judecățile absurde au o asemenea forță de atracție. Alternativă: *credo quia impossibile est*.

credo quia impossibile est. Formă alternativă a enunțului precedent.

credo ut intelligam. Cred pentru a înțelege. Formulă a lui *Anselm, a cărei consecință este că inteligibilitatea doctrinei creștine nu poate deveni evidentă decât după ce crezi în ea. Această idee, destul de frustrantă pentru atei, se reflectă în opera târzie a lui *Wittgenstein, după care este nevoie de scufundarea într-un mod de viață pentru a înțelege structura specifică și conceptele de bază ale acestuia.

creier. Creierul conține aproximativ 10^{11} neuroni, fiecare dintre ei fiind conectat cu alți peste trei mii, ceea ce face să existe peste 10^{14} conexiuni. Dacă fiecare conexiune este capabilă de zece „sarcini" sau niveluri de activare diferite, atunci numărul de posibile stări distincte ale creierului este de 10 la puterea 10^{14}. Prin comparație, numărul de particule elementare din Univers este estimat la doar 10^{87}. Progresul neurologiei în ce privește înțelegerea modului de funcționare a creierului a mărit nevoia reconcilierii între concepția științifică despre individ, privit ca un conglomerat de celule conectate între ele, și concepția personalistă a unui sine independent, integrat și conștient, supus la experiențe și capabil de acțiune rațională și voluntară. Dacă această reconciliere nu poate fi făcută, atunci ori concepția științifică suprimă concepția personalistă (→ eliminativism), ori ajungem la un fel de *dualism în care mentalul este diferit de fizic și adăugat acestuia. Printre încercările de reconciliere se numără *funcționalismul și *fizicalismul, ambele vrând să arate felul în care explicația mentală a evenimentelor este un supliment consistent cu explicația lor fizică, și nu un rival al acesteia.

creierul din cuvă (engl., *brain in a vat*, n.t.). Versiune modernizată, datorată lui *Putnam, a experimentului de gândire cu *malin génie*, propus de *Descartes (→ metoda îndoielii). Suntem invitați să ne gândim la posibilitatea sceptică a faptului că experiența noastră ar fi, de fapt, produsă de un creier suspendat într-un mediu de prezervare a vieții (o cuvă) și stimulat electric astfel încât să ne dea experiența iluzorie că trăim viața cu care suntem obișnuiți. Una dintre reacții constă în a nega că așa ceva ar prezenta chiar și o minimă posibilitate logică; o alta argumentează că, admițând chiar și această minimă posibilitate logică, noi știm că lucrurile nu stau astfel. Unul dintre argumentele disputate ale lui Putnam încearcă să arate că ipoteza potrivit căreia eu sunt un creier într-o cuvă se auto-anihilează, o dată ce, dacă aș fi astfel și aș formula către mine însumi „Sunt un creier într-o cuvă", nu m-aș referi la creiere și cuve, și deci nu aș formula o apreciere a situației mele reale.

Crescas, Hasdai ben Abraham (cca 1340–cca 1412). Filosof și teolog evreu, Crescas a fost primul gânditor european care s-a opus cosmologiei aristotelice, argumentând în favoarea întinderii la infinit a cosmosului. S-a opus raționalismului extrem al lui *Maimonide, iar accentul pus de el pe componenta emoțională a ritualului religios a influențat unele figuri ale Renașterii, ca *Ficino și *Bruno și, mai târziu, pe *Spinoza. Printre scrierile sale se numără *Lumina Domnului*.

Cristina Wasa (Regina Cristina a Suediei, 1626–1689). Cristina, fiica lui Gustav II, a moștenit coroana Suediei în 1632. A suferit o depresie în 1652, iar în 1654 a abdicat, acesta fiind primul pas al unui proces care a condus-o spre catolicism și apoi spre ateism. Maximele sale, punând mai ales probleme etice, sunt adunate în volumele *Les Sentiments héroïques* și *L'Ouvrage de loisir: les sentiments raisonnables*. Interesul său academic a fost însă vast și i-a absorbit timpul chiar când era suverană. Este amintită în filosofie, în parte, pentru corespondența purtată atât cu *Descartes cât și cu *Grotius. Fiecare a mers să o vadă în Suedia (Grotius în 1644 și Descartes în 1650) și ambii au murit de pneumonie în urma vizitei. Viața Cristinei după abdicare a provocat un oarecare scandal. În 1656, crezând încă în dreptul divin al monarhilor (și al foștilor monarhi), a cerut să fie executat un servitor. Sexualitea ei aparent ambivalentă a făcut-o să se bucure de un interes considerabil din partea *feminismului contemporan.

criteriu. (i) Condiție suficientă pentru altceva. (ii) Condiție care nu este neapărat suficientă pentru altceva, însă despre care se poate considera *a priori* că oferă o dovadă importantă în favoarea acelui ceva. Astfel, faptul că cineva se comportă ca și cum l-ar durea ceva nu garantează neapărat, în mod logic, faptul că îl doare realmente, însă poate fi *a priori* adevărat că acest tip de comportament este o dovadă excelentă în favoarea durerii sale. Acest din urmă sens al termenului este atribuit (de unii comentatori) lui *Wittgenstein. Această concepție despre criterii se potrivește cu o viziune generală *holistă asupra limbajului, conform căreia asertiunile sunt legate unele de altele în virtutea unor forțe semantice mai mult sau mai puțin puternice, și nu în virtutea unor relații strict logice.

criteriu de identitate → principiul individuației.

criteriul lui Nicod. Condiție care guvernează confirmarea unei ipoteze generale de către probe particulare, propusă de filosoful francez Jean Nicod (1893–1924) în lucrarea *Fundamentele Geometriei și Inducției* (1930). Ea reclamă ca o instanțiere a generalizării că toți A sunt B să furnizeze o probă pozitivă care să confirme acea generalizare; o probă despre ceva care nu e nici A, nici B este irelevantă, precum și proba despre ceva care este B, dar nu este A. Acest principiu este subminat de *paradoxul lui Hempel, care oferă în mod evident circumstanțe în care ceva care nu e nici A, nici B poate confirma generalizarea.

Croce, Benedetto (1866–1952). Filosof și istoric italian. Născut în Abruzzi, Croce a studiat la Roma începând din 1883 (când părinții i-au fost uciși într-un cutremur) până în 1886, când s-a mutat la Napoli, unde a trăit pentru tot restul vieții sale. În 1903 a fondat jurnalul *La Critica*, la a cărei realizare a contribuit în mare măsură. După primul război mondial, Croce s-a implicat în viața publică italiană, mai întâi ca senator, apoi, după 1925, ca unul dintre principalii intelectuali oponenți ai *fascismului. Adversitatea lui Croce față de fascism s-a exprimat mai ales în scrierile istorice și estetice pe care le-a publicat în acea perioadă. În 1944, la sfârșitul perioadei fasciste, a deținut pentru scurt timp funcția de ministru.

Filosofia lui Croce a fost inițial *realistă, apoi s-a îndreptat către o preocupare de sorginte *hegeliană pentru natura spiritului, așa cum se manifestă acesta în activitatea istorică și artistică. Estetica lui Croce este preocupată în primul rând de modul în care „intuiția", în ciuda caracterului său noncognitiv și emoțional, generează totuși cunoaștere sau înțelegere autentică. Acest tip de înțelegere este scopul artei, care trebuie deci categoric distinsă de simplul amuzament sau de educație (aici doctrina lui Croce a exercitat o mare influență asupra lui *Collingwood). Între logică și estetică există un echilibru, prima studiind conceptele și nu intuițiile. După Croce, conceptele și intuițiile stau într-o relație dialectică ce amintește de *Kant; cu toate acestea, Croce nu a acceptat că fundamentele.unei științe autentice, kantiene, ar putea fi conceptele. Adevărul nu trebuie căutat în știință, pe care Croce o privește într-un spirit *instrumentalist, și cu atât mai puțin în amăgirile metafizice sau ale religiei: adevărul, după Croce, poate fi identificat numai în judecățile istorice. La fel ca Hegel sau *Gentile, Croce identifică filosofia cu studiul istoric al dezvoltării conceptelor. În etică, Croce s-a distanțat considerabil față de periculoasa noțiune hegeliană a statului-națiune, văzut ca unitate organică responsabilă pentru dezvoltarea spiritului; în schimb, el a identificat realizarea supremă a înțelegerii în exercitarea liberă și conștientă de sine a cercetării istorice. Filosofia lui Croce a rămas cunoscută sub titlul de „filosofie a spiritului". Operele sale cele mai bine cunoscute sunt *Estetica* (1902), *Logica* (1905), *Filosofia della pratica* (1909) și *Teoria e stòria della storiografia* (1917).

cromozom. Corpurile în formă de fir din nucleul unei celule care conțin spirale de ADN ce poartă *genele. În reproducerea sexuală, cromozomii se împerechează și se divid în forme care repartizează genele, în mod aleatoriu, *gameților rezultați, asigurând varietatea genetică.

Crusius, Christian August (1715–1775). Teolog și filosof german. Crusius a fost profesor de filosofie la Leipzig și este amintit în primul rând datorită atacurilor pe care le-a îndreptat *Kant împotriva sa, mai ales în *Visele unui vizionar* (1766). Crusius a fost un *pietist, a cărui opoziție față de *Wolff se întemeiază pe admiterea principiilor morale și a altor principii intuitive ca bază a cunoașterii, fără o preocupare prea mare pentru originea și autoritatea acestora. Cu toate acestea, Crusius a respins argumentele tradiționale pentru existența lui Dumnezeu, în special *argumentul ontologic . El a relevat limitele intelectului uman și imposibilitatea ca acesta să se bazeze pe mijloace exclusiv logice și matematice. Sub aceste aspecte (și nu numai sub ele), Crusius a exercitat o influență importantă asupra lui Kant.

cuantificare substituțională. O propoziție ce conține un *cuantificator este interpretată de regulă prin atribuirea de valori variabilei pe care o conține. Prin opoziție, acesta este interpretat substituțional dacă în locul variabilei sunt puse expresii și rezultatul este evaluat în funcție de modul în care substituțiile produc o propoziție adevărată. Cuantificatorii substituționali sunt notați adesea Σ și Π. (Σx) (logicienii sunt x) ar putea fi evaluată ca adevărată, cuantificatorul fiind interpretat substituțional, dacă există un enunț „Logicienii sunt..." care este adevărat.

cuantificator. Neformal, un cuantificator este o expresie care indică faptul că, într-o anumită perioadă, un predicat este satisfăcut în cadrul unei anumite clase de lucruri (într-un „domeniu"). Astfel, gândindu-se la o clasă de copii și la alimentația acestora, cineva ar putea spune că unii dintre ei mănâncă prăjitură, sau că toți mănâncă prăjitură, sau că nu toți mănâncă prăjitură, sau că nici unul dintre ei nu mănâncă prăjitură. „Unii" și „toți" sunt reprezentați în logica modernă prin cuantificatori. Aspectul semnificativ este că această abordare nu permite luarea în seamă ca tipuri de nume a lui „ceva" sau „nimic" sau a noțiunilor înrudite reciproc.

În logica clasică, cei doi cuantificatori reciproc-definibili sunt cuantificatorul existențial $(\exists x)... x$, (există x...), și cuantificatorul universal $(\forall x)... x$, (oricare ar fi x...). Propozițiile existențiale, care afirmă că lucruri de un anume fel există, sunt reprezentate de cuantificatorul existențial. Mai puțin obișnuiți sunt cuantificatorii pluralității: „mulți..." și „câțiva...", și există cuantificatori matematici precum „mai mult de jumătate...", „ unul sigur...".

Dintr-un punct de vedere mai formal, un cuantificator „leagă" o *variabilă, transformând o *propoziție deschisă cu n variabile libere distincte într-una cu n–1 (o literă individuală stă pentru o variabilă, cu toate că poate să apară de mai multe ori într-o formulă). Atunci când nici o variabilă nu rămâne liberă avem o propoziție închisă, adică una care poate fi evaluată ca adevărată sau falsă în cadrul unui domeniu. De exemplu, din propoziția deschisă Fx & Gx putem forma $(\exists x)(Fx \& Gx)$, care înseamnă că ceva este deopotrivă F și G. Singura variabilă, x, este legată în fiecare dintre aparițiile sale.

cuantificator universal → cuantificator; variabilă.

cuantor existențial → cuantor; variabilă.

culoare. Culoarea este cel mai evident exemplu de calitate secundară (→ calități primare / secundare). Opinia filosofică a fost întotdeauna scindată între a acorda culoare (și miros, gust și sunet) lumii fizice, sau a le considera ca având „reședința în întregime în corpul senzitiv; așadar, dacă animalul ar fi îndepărtat, orice astfel de calitate ar fi anulată și anihilată" (*Galileo, *Opere Complete*, vol. IV). *Atomiștii și *epucureicii lumii antice susțineau a doua teorie, care a redevenit populară o dată cu dezvoltarea științei în secolul al XVII-lea. Mai exact, putem distinge cel puțin cinci familii generale de poziții filosofice: 1) culorile lucrurilor sunt structuri microfizice răspunzătoare de reflectările diferite, pe suprafața lor, ale luminii la diferite lungimi de undă; 2) culorile sunt puterile sau dispozițiile pe care le au corpurile, în virtutea acestor structuri, de a afecta experiența noastră vizuală în anumite moduri; 3) culorile sunt întru totul calități ale experienței însești, transferate sau proiectate asupra lucrurilor exterioare; 4) culorile sunt dispoziții complexe ale subiectului sensibil declanșate în mod diferențiat de către suprafețe diferite; 5) culorile trebuie să fie identificate cu evenimentele neurologice complexe. Ultimele două poziții sunt o imagine subiectivă în oglindă a primelor două. Multe dintre aceste sugestii întâmpină probleme clare: dacă sunt cel puțin în concordanță cu vizibilitatea *de facto* a culorilor, de exemplu, și dacă le fac intersubiectiv accesibile. Se întâlnesc, de asemenea, teorii mixte și mai complexe. Studiile recente asupra culorii au relevat funcția extrem de complexă a energiilor în diferite zone ale spectrului electromagnetic, care au ca urmare perceperea lucrurilor ca având o culoare sau alta. Asemenea studii, care accentuează rolul activ al creierului în generarea unei experiențe precise din fluxul complex, au avut tendința de a favoriza teoriile despre partea mai subiectivă a problemei, dar tema este, în prezent, larg deschisă, chiar până la punctul în care unii teoreticieni reclamă încrederea pre-galileană, aristotelică, inocentă, că lumea este, în sine, colorată exact așa cum o considerăm noi a fi. O constrângere interesantă pentru o teorie eficientă a culorii este abilitatea ei de a explica diverse alte constrângeri: că galbenul este o culoare strălucitoare, că nu poate exista alb transparent și nici o flacără cenușie.

cultură. Mod de viață al unui popor, care include atitudinile, valorile, credințele, artele, științele, modurile de percepere a realității, obiceiurile de gândire și de acțiune ale acestuia. Trăsăturile culturale sau formele de viață sunt învățate, însă cel mai adesea suntem marcați de ele atât de profund, încât ne este dificil să le sesizăm din interior.

Culverwel, Nathanael (cca 1618–cca 1651). Deși a studiat la Colegiul Emmanuel, în atmosfera dominată de *Platonicienii de la Cambridge, Culverwel și-a păstrat o mentalitate *calvinistă și s-a disociat de elogiile fără rezerve aduse rațiunii, care erau atât de caracteristice platoniștilor. Principala lucrare a sa este *An Elegant and Learned Discourse of the Light of Nature*, scris în jurul anului 1646, dar publicat postum.

Cumberland, Richard (1631–1718). Personalitate legată de Universitatea Cambridge, protestant intransigent. Se spune că s-a îmbolnăvit de o febră pernicioasă atunci când Iacob al II-lea a încercat să reintroducă în Anglia romano-catolicismul. Celebritatea lui Cumberland în filosofie se datorează însă scrierii *De Legibus Naturae* (Despre legile naturii), apărută în 1672. Această lucrare a fost prima încercare semnificativă de a respinge concepțiile lui *Hobbes, după care legea nu se întemeiază decât pe voința suveranului. Opera lui Cumberland este nesistematică și uneori obscură, însă i-a influențat pe unii raționaliști de mai târziu, precum *Clarke, anticipând în unele privințe și *utilitarismul.

cunoaștere → epistemologie.

cunoaștere medie → *scientia media*.

cunoaștere prin descriere → luare la cunoștință și descriere.

curaj. O acțiune este curajoasă dacă își propune să atingă un scop în ciuda unor pedepse, riscuri, costuri sau dificultăți suficient de grave pentru a-i descuraja pe cei mai mulți oameni. Analog, o stare de spirit cum este buna dispoziție este curajoasă dacă cineva și-o menține fiind supus unor grele încercări. O persoană curajoasă este de obicei capabilă să întreprindă astfel de acțiuni sau să-și mențină o astfel de stare de spirit. După *Aristotel, curajul depinde de judecata sănătoasă, întrucât trebuie să știm dacă scopul justifică riscul asumat. Analog, curajul nu înseamnă absența fricii (care poate fi un viciu), ci capacitatea de a simți frica într-o măsură potrivită; curajul este *calea de mijloc între timiditatea și încrederea exagerată în sine.

curgere, doctrină a ~. Doctrina curgerii îi este atribuită lui *Heraclit, care a susținut că toate curg; totul este schimbător și trecător, nimic nu rămâne stabil.

cutia (sau camera) **chinezească.** Un *experiment mintal introdus de filosoful american J.R. Searle în articolul „Minds, Brains and Programs“ din revista *Behavioural and Brain Sciences* (1980). Să presupunem că eu sunt încuiat într-o cameră și că mi s-a dat un set mare de expresii scrise în chineză, deși nu știu chineza. Dar de asemenea mi s-au dat instrucțiuni în engleză pentru ca eu să răspund cu anumite expresii în chineză („răspunsuri“) în schimbul altor expresii („întrebări“). Fac acest lucru manevrând teancuri de scrieri chinezești netraduse pe care le recunosc pur și simplu după forma lor. Searle susține că „în ceea ce privește chineza, eu mă comport pur și simplu ca un computer; execut operații de calcul cu elemente formal specificate“. Ideea experimentului de gândire constă în a sugera că în acest exemplu eu am tot ceea ce îmi poate da *inteligența artificială prin intermediul unui program. Și totuși este limpede că eu nu înțeleg chineza. Concluzia intenționează să discrediteze teza „inteligenței artificiale puternice“, potrivit căreia computerele programate în mod corespunzător posedă comprehensiune sau stări cognitive, sau conform căreia programele pot ajuta la explicarea cunoașterii umane.

Acest experiment de gândire a fost dur criticat, cel mai vehement pe motivul că sistemul general (și nu doar eu în centru, schimbând hârtii) este cel comparabil în mod adecvat cu un computer programat, însă și pe motivul că programul de cercetare al inteligenței artificiale puternice este îndreptățit să dezvolte modalități prin care simbolurile interacționează tot mai mult atât cu mediul, cât și cu comportamentul mașinii, și toate acestea împreună generează un model mai bun de subiect cognitiv. Replica lui Searle insistă asupra faptului că orice lucru caracterizat ca gânditor trebuie să aibă puteri cauzale corespunzătoare, dar mai sugerează, în mod surprinzător, și că asemenea puteri reclamă în mod esențial mai curând biologie sau „echipament umed“ („wetware“), decât echipament dur (*hardware*).

cuvânt (sau termen) **indicator.** Nume neobișnuit dat unei expresii *indexicale.

cvasimemorie. Termen care se datorează filosofului american Sydney Shoemaker și care se referă la ceea ce rămâne din amintirea unui eveniment dacă ștergem implicația potrivit căreia ceea ce este amintit s-a întâmplat cu adevărat. Cvasi-amintirea ar fi, în acest caz, starea comună atât celui care își amintește un eveniment, cât și a celui care se află deseori în aceeași stare psihologică, cu toate că evenimentul pe care cei doi încearcă să și-l amintească nu s-a întâmplat niciodată. Legitimitatea separării unui astfel de concept este supusă discuției, după cum este discutabilă și măsura în care conceptul depinde de noțiunea obișnuită de amintire.

cvasirealism. Termen creat de filosoful englez Simon Blackburn (n. 1944) pentru a identifica o poziție care susține că o explicație *expresivistă sau *proiectivistă a eticii poate să ofere o explicație și să confere un sens întemeiat discursului de tip *realist în cadrul căruia promovăm și dezbatem concepțiile morale. Această poziție se opune celei adoptate de autorii care consideră că, dacă proiectivismul este corect, atunci modurile noastre obișnuite de a gândi în termeni de adevăr moral sau de cunoaștere, sau independența faptelor etice față de sentimentele subiective trebuie să fie toate o *eroare, care reflectă o greșită metafizică realistă. Cvasirealistul caută să dobândească dreptul de a vorbi în acești termeni de pe o poziție proiectivă mai puțin tare. Posibilitatea cvasirealismului complică metodologia disputei *realist / antirealist în multe domenii.

D

dacă → condiționali.

daimon. În *Banchetul* lui *Platon, ceva situat între uman și divin; în gândirea greacă anterioară, *daimon* este divinul în sens propriu, care nu este încă personificat ca o zeitate anume. Nevoia unor entități intermediare între, pe de o parte, lumea sublunară a schimbării și accidentului și, pe de altă parte, lumea cerească, supralunară și atemporală, devine o constantă a *platonismului mijlociu și a *neoplatonismului. Un *daimon* poate desemna și eul cuiva, sau un aspect al eului: această folosire se menține în expresii precum „daimonul artistic al lui Van Gogh".

D'Alembert, Jean le Rond (1717–1783). Matematician și filosof francez. Cu toate că și-a câștigat reputația ca matematician, D'Alembert a rămas în filosofie ca una dintre cele mai importante figuri ale *Iluminismului francez. Împreună cu *Diderot, el a fost forța care a stat la baza creării **Enciclopediei*. Propria lui filosofie statuează credința fără rezerve în știința naturii, chiar dacă, așa cum înaintea sa procedase și *Locke, și-a atenuat *empirismul acceptând o structură rațională atât în domeniul natural, cât și în cel etic. Există indicii că D'Alembert a evoluat de la încercarea de a susține o formă a teismului, bazat pe natura aparte a inteligenței și pe imposibilitatea acesteia de a apărea într-un univers exclusiv material, spre o concepție ateistă și materialistă despre lume. Există multe mărturii ale temperamentului său filosofic și caracterului său virtuos, iar *Hume a avut deplină încredere în el, lăsându-l să-i conducă disputa sa cu Rousseau.

Dante Alighieri (1265–1321). Poet și filosof italian. Născut la Florența, Dante a căutat consolările filosofiei după moartea, în 1290, a iubitei sale Beatrice Portinari, care a fost soția pictorului Simone de Bardi. Activ în viața politică a Florenței, Dante a fost trimis la Roma în 1301 ca delegat la curtea papală și în timpul absenței sale a fost condamnat la exil. Nu a revenit niciodată la Florența și a murit ca oaspete de onoare al lui Guido da Polenta, principele Ravennei.

Principala operă propriu-zis filosofică a lui Dante este *Convivio* sau *Banchetul* (1304–1308), lucrare destinată să includă paisprezece tratate, dintre care numai patru sunt complete. *De Monarchia* (cca 1313) conține teoria politică a lui Dante. Capodopera sa este însă *Divina Commedia,* începută probabil încă din 1307 și definitivată cu puțin înainte de moartea sa. *Divina Commedia* este universal recunoscută ca întruchiparea literară a idealurilor morale, religioase și politice ale sfârșitului de secol XIII și începutului de secol XIV. Poemul cuprinde trei părți. În prima dintre ele, *Inferno,* Dante vizitează cercurile infernului, în care se află păcătoși din ce în ce mai viciați (scala merge de la *apatie, care abia dacă este pedepsită, până la cea mai josnică trădare). Pedepsele nu cresc în severitate pe măsura greșelilor comise, ci reprezintă modul specific de răsplată sau de pierdere pe care îl aduce un anumit viciu — de exemplu, îndrăgostiții Paolo și Francesca sunt prinși fără încetare în vârtejul unei furtuni. În *Purgatorio,* poetul îi întâlnește pe păcătoșii care se căiesc, așteptând mântuirea. În ultimul cerc al purgatoriului, paradisul pământesc, Dante o regăsește pe iubita sa moartă, Beatrice, care în *Paradiso* îi prezintă cercurile ascendente ale frumuseții și luminii, ce culminează cu viziunea lui Dumnezeu. În paradisul solar (al luminii), Dante întâlnește sufletele a doisprezece bărbați înțelepți, și anume

*Albertus Magnus, *Toma d'Aquino, Beda Venerabilul, *Boethius, *Dionisie Pseudo-Areopagitul, Gratian, Isidor din Sevilla, Petru Lombardul, Paul Orosius, Richard de Saint-Victor, *Siger de Brabant și Solomon. Deși *Augustin este cel care a echivalat lumina cu excelența spirituală, echivalare prezentă în întregul poem, *Toma d'Aquino este filosoful care a crezut că lumina poate fi predicată în mod metaforic despre substanțele spirituale și care, în mod poate surprinzător, îl călăuzește în acest moment pe Dante. Conform *neoplatonismului creștin al lui Dante, paradisul solar este deasupra paradisului lunar, unde se află cei care nu și-au ținut până la capăt jurămintele de castitate, deasupra paradisului lui Mercur, în care se află cei care au încercat să obțină gloria prin fapte bune, și deasupra paradisului lui Venus, loc al celor care au iubit intens în timpul vieții. Paradisul solar se afla însă mai jos decât paradisul lui Marte (rezervat martirilor), decât cel al lui Jupiter (prinții drepți și înțelepți), al lui Saturn (mistici și contemplativi), al stelelor fixe (sfinții, apostolii și cei binecuvântați), și cu mult sub paradisul de cristal, sau **primum mobile*, unde Dante întâlnește cetele de îngeri, precum și, în cele din urmă, sub Empireu. Aici, pierzând-o pe Beatrice, el reușește, cu ajutorul Fecioarei Maria și al Sfântului Bernard, să-și îndrepte privirea spre punctul din care emană lumina, iubirea ce pune în mișcare soarele și stelele, Dumnezeu însuși.

Structura poemului este cea a unei alegorii morale a căderii și mântuirii. Dacă predecesorii direcți ai lui Dante pe linie filosofică sunt Toma d'Aquino și Augustin, este la fel de limpede că poemul îmbină și teme din *Platon, din neoplatonism și din tradiția islamică, în special cea a lui *Avicenna. → frumos; iubire.

dao (ch., calea). Sursa și principiul ordinii cosmice; fluxul constant al forței vieții (**qi*), aflat în continuă schimbare. Ca principiu cosmic, *dao* se aseamănă într-o anumită măsură cu **logos*-ul, fiind la fel de eluziv, adânc și obscur, neputând fi exprimat în cuvinte. *Dao* al omenirii și cel al universului sunt una, fiind cheia către o existență umană complet satisfăcătoare și armonioasă. „Calea lesnicioasă" a *daoismului constă în a fi în armonie cu natura și cu universul. În *confucianism, *dao* este calea legii morale, sau drumul către obținerea unei existențe morale depline.

daoism. Filosofia întemeiată de *Lao zi și expusă în cartea intitulată uneori cu același nume, cunoscută și ca *Tao-de-tzin* („Cartea Căii"), o combinație de misticism, reflecție filosofică și poezie. Spre deosebire de *confucianism, daoismul accentuează unitatea dintre uman și univers. Cauza dorinței, a competiției și a încercărilor nereușite de a rezolva prin intermediul eticii și al legii morale conflictul care apare este tocmai pierderea acestei unități (→ Rousseau). Lao zi a considerat că „Numai atunci când *dao* este pierdut apare doctrina virtuții". Ca filosofie practică, daoismul se întemeiază prin urmare pe suprimarea dorinței în favoarea simplității naturale și a liniștii.

darshana (sanscr., viziune). Școlile ce țin de gândirea hindusă, cristalizate în perioada Sutra (400 î.Hr.–500 d.Hr.). De obicei sunt incluse aici șase școli ortodoxe care acceptă autoritatea *Vedelor; le putem împărți în trei perechi. Acestea sunt **Nyaya* și **Vaisheshika;* **Samkhya* și **Yoga;* **Mimamsa* și **Vedanta*. În fiecare caz, primul membru al perechii poate fi privit ca un cod sau o metodologie pentru sistemul metafizic reprezentat de cel de-al doilea. Doctrinele caracteristice sunt prezentate în articole separate. Mai sunt și trei școli neortodoxe: *budismul, *jainismul și **Carvaka*.

Darwin, Charles Robert (1809–1882). Naturalist englez. Darwin s-a născut la Shrewsbury și a studiat medicina la Edinburgh, apoi la Cambridge. Observațiile pe care le-a făcut ca naturalist s-au închegat în timpul celebrei călătorii pe *Beagle* (1831–1836). În următorii douăzeci de ani, Darwin și-a consolidat reputația științifică ducând viața unui gentleman de țară cu preocupări științifice, crescând și observând animale domestice, mai ales porumbei, și elaborând detaliile teoriei evoluției. Abia în 1858, stimulat de citirea eseului *On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the Original Type*, pe care i-l trimisese Alfred Russell Wallace (1823–1913), a pregătit împreună cu Wallace un material destinat să fie citit în fața Societății Linnaeene. În 1859 a urmat *The Origin of Species by Means of Natural Selection* (trad. rom., *Originea speciilor prin selecție naturală*, 1957). Opera lui Darwin reprezintă bazele biologiei moderne. Ea oferă un câmp de studiu fertil nu numai pentru filosofii științei interesați, de exemplu, de relația dintre teorie și observație sau de rolul jucat de *falsificare în știință, ci și pentru aceia preocupați de sociologia *paradigmelor și de diferiții factori ce afectează climatul de idei. Darwin mai suscită atenția filosofilor și cu lucrarea *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872).

darwinism. Aderarea la teoria *evoluției prin selecție naturală. Teoria a apărut în forma sa inițială ca urmare a observațiilor lui *Malthus că, deși organismele vii produc numeroase progenituri, populațiile adulte rămân relativ stabile ca număr. Darwin și-a dat seama că șansele diferite de supraviețuire a progeniturilor, înzestrate în mod diferit, pot fi răspunzătoare pentru evoluția naturală a speciilor. Natura îi „selectează" pe acei membri ai unei specii care sunt cel mai bine adaptați mediului în care se află, așa cum și crescătorii de animele pot selecta pentru șeptel acel tip de animale ale cărui trăsături le doresc și cărora le pot controla astfel evoluția. După cum s-a exprimat *Spencer, „natura asigură supraviețuirea celui mai adaptat". *Originea speciilor* a reușit în primul rând să clarifice dovezile în favoarea evoluției și mai puțin să ofere un mecanism convingător al schimbării genetice. Darwin însuși a lăsat deschisă posibilitatea găsirii unor mecanisme suplimentare, fiind însă în continuare convins că selecția naturală este baza oricărei schimbări genetice. Abia o dată cu descoperirea de mai târziu a *genei ca unitate de transmitere ereditară, sinteza cunoscută sub numele de „neodarwinism" a devenit teoria ortodoxă a evoluției în științele biologice. → creaționism; etică evoluționistă; sociobiologie.

darwinism social → etică evoluționistă.

Dasein (germ., existență, a fi în). Ființa în lume, caracterizată de *Heidegger în termeni de *relație *afectivă cu ceilalți oameni și obiectele înconjurătoare. Acest mod originar de a fi este divizat în mod fals de tradiția *carteziană în două componente, o lume interioară autoconținută și o lume exterioară independentă, diviziune ce determină numai relații reciproce, problematice. → autenticitate.

dat → enunțuri protocol; fundaționalism; mitul datului.

date ale simțurilor. În sens literal, ceea ce este dat prin simțuri. Dar, ca răspuns la problema a ceea ce este în mod precis dat astfel, teoriile datelor simțurilor propun apariții private în *conștientul subiectului. Vederea ar fi astfel un spectacol de imagini interioare care reprezintă numai indirect aspecte ale lumii exterioare (→ reprezentaționalism). Concepția a fost în general respinsă, întrucât presupune că ceea ce vedem cu adevărat nu sunt decât imagini slab colorate ce se interpun între ochiul minții noastre și realitate. Abordările moderne ale *percepției tind să respingă orice concepție despre ochi ca fiind un aparat de fotografiat sau un sistem de lentile care nu produce decât imagini private, scoțând în evidență viața activă a subiectului în lume ca factor determinant al experienței (pentru o versiune timpurie a acestei abordări → Condillac).

datorie. Ceea ce trebuie făcut sau ceea ce poate fi pretins cuiva. Termenul conține unele implicații legate de *obligația* față de alții, sau față de tine însuți. Datoriile universale sunt cele față de persoane (sau ființe conștiente) ca atare, în vreme ce datoriile speciale apar în virtutea unor relații specifice, precum cea dintre copil și părinți sau cea implicată de o promisiune făcută cuiva. Datoria sau obligația este conceptul de bază al *eticilor deontologiste, dar în alte sisteme etice ea este construită pornind de la alte noțiuni. În sistemul lui *Kant, o datorie perfectă este cea care trebuie îndeplinită indiferent de împrejurări; la datoriile imperfecte se poate uneori renunța în favoarea datoriilor mai stringente. Într-o altă accepțiune, datoriile perfecte sunt cele corelate cu drepturile celorlalți, spre deosebire de datoriile imperfecte. În legătură cu acest concept este însă problematic felul în care trebuie specificate datoriile: o critică frecvent adusă lui Kant este că noțiunea sa de datorie este prea abstractă. Conceptul mai poate sugera și o viziune înregimentată a vieții morale, în care suntem cu toții recrutați ca într-un fel de armată morală, și poate încuraja o concepție individualistă și antagonistă a relațiilor sociale.

datum (lat., ceea ce este dat). O dovadă considerată definitivă pentru scopul avut în vedere. Ceea ce este dat se poate schimba în măsura în care apar schimbări în teorie sau noi dovezi. Ceva ar fi un dat în mod absolut dacă ar fi *incorigibil, însă mulți teoreticieni ai cunoașterii au tendința de a manifesta reticență față de considerarea a ceva ca dat în mod absolut; deși unele dovezi pot servi ca bază pentru anumite studii , aceasta nu le pune la adăpost de o schimbare ulterioară. → date ale simțurilor; enunțuri protocol; epistemologie; principiul verificării.

Davidson, Donald Herbert (n. 1917). Filosof american. Născut în Springfield, Massachusetts, Davidson a studiat la Harvard și a ocupat diferite posturi la numeroase universități până în 1981, când a devenit profesor la Berkeley. Scrierile sale au exercitat o mare influență asupra filosofiei minții și filosofiei limbajului din a doua jumătate a secolului al XX-lea. Poziția inițiată de Davidson a rămas cunoscută în filosofia minții sub numele de *monism anomal și a stârnit dezbateri aprinse în legătură cu relația dintre descrierile fizice și cele mentale ale persoanelor, precum și în legătură cu posibilitatea de a oferi explicații autentice ale evenimentelor în termeni de proprietăți psihologice. Urmându-l pe *Quine, însă aprofundând concepția acestuia despre limbaj, Davidson și-a concentrat atenția asupra ipostazei *interpretului radical, argumentând că metoda de interpretare a unui limbaj poate fi concepută în termenii construirii unei *definiții a adevărului în maniera lui *Tarski. Într-o asemenea definiție, este expusă cu claritate contribuția sistematică pe care elementele enunțurilor o aduc la determinarea înțelesului global al acestora. Construirea definiției adevărului are loc în cadrul mai general al unei teorii* holiste a cunoașterii și înțelesului. Un interpret radical poate spune când anume un subiect crede că o propoziție este adevărată, și, apelând la *principiul carității, sfârșește prin a atribui condiții de adevăr enunțurilor individuale. Deși Davidson este un apărător al doctrinelor *indeterminării traducerii radicale și *inscrutabilității referinței, abordarea sa a părut, în ochii multora, să ofere speranța de a identifica înțelesul cu o noțiune respectabilă, chiar și în cadrul unei abordări, în linii mari *extensionale, a limbajului. Davidson mai este cunoscut pentru respingerea ideii de *schemă conceptuală, gândită ca ceva specific unui limbaj sau unui mod de a privi lumea. El a argumentat că acolo unde încetează posibilitatea traducerii, însăși ideea că este ceva de tradus își pierde coerența. Lucrările sale sunt reunite în *Essays on Actions and Events* (1980) și *Inquiries into Truth and Interpretation* (1983).

ddacă. Abreviere obișnuită pentru „dacă și numai dacă".

de (ch., virtute, putere). În *daoism, *de* este virtutea sau principiul individual inerent unui lucru, legătura internă care îl racordează la univers.

de ce. Multe *explicații răspund întrebării referitoare la de ce s-a întâmplat ceva, iar unul dintre sensurile în care explicațiile sunt bune este acela că singura trăsătură pe care acestea o au în comun este de a fi răspunsuri satisfăcătoare la unele întrebări de tip de ce, așa cum sunt formulate acestea de o persoană într-o anumită situație.

decidabilitate→ problema deciziei.

deconstrucție. O abordare sceptică în privința posibilității unui înțeles coerent, inițiată de filosoful francez *Derrida. Nu există nici o poziție privilegiată (precum o intenție a autorului sau contactul cu lumea exterioară) care să confere semnificație unui text. Există numai posibilitatea nelimitată a comentariului sau a textului mereu nou (o versiune lingvistică a credinței *idealiste după care nu putem evada din lumea propriilor noastre idei). O lectură deconstructivistă a unui text dizolvă semnificația aparentă a acestuia, dezvăluind contradicțiile și conflictele din interiorul său. Cu toate acestea, întrucât este imposibil a adopta o poziție privilegiată asupra unui text, uneori se admite că deconstrucția lasă totul neschimbat; în încercarea sa de a gândi ceea ce nu poate fi gândit, deconstrucția apelează la calambururi și expresii ironice tot atât de mult ca la argumente ce pot fi recunoscute ca atare. Multe scrieri deconstructiviste par să prezinte în mod voit o anumită obscuritate, tinzând să provoace reacții de respingere din partea filosofilor mai conformiști. → Derrida; *différance*; postmodernism; poststructuralism.

decurge. Calitatea esențială a unui argument valid constă în faptul că din premise decurge *concluzia. Altfel spus, concluzia este *implicată de premise. De obicei (însă nu întotdeauna) se consideră că această relație dintre premise și concluzie este totuna cu imposibilitatea ca premisele să fie adevărate și concluzia falsă. → demonstrație; implicație strictă; logică; validitate.

deducție. Proces de raționare prin care o concluzie este derivată dintr-o mulțime de *premise. De obicei se vorbește despre deducție doar în cazurile în care concluzia este considerată a *decurge din premise printr-o inferență logic *validă (→ calcul logic, teoria demonstrației, teoria modelelor). În ceea ce îl privește pe Sherlock Holmes, deși el pretinde că se folosește de deducții, metodele sale erau mai degrabă exerciții de *abducție.

deducție naturală. Un sistem de *logică dezvoltat doar în termeni de reguli de inferență. În locul axiomelor sunt numai reguli care indică ce poate fi derivat din orice ipoteză dată. Totuși, vor exista reguli pentru „eliminarea" ipotezelor, conducând la rezultate derivabile *din absolut orice*, iar acestea sunt teoremele sistemului. Regula demonstrației *condiționale este o astfel de regulă. Astfel de sisteme sunt folositoare din trei motive: (1) se conformează mai bine decât sistemele axiomatice concepției că logica se referă mai curând la inferențe decât la o mulțime specială de „adevăruri logice"; (2) evită arbitrarul alegerii unei singure mulțimi de adevăruri logice drept axiome și (3) deseori se lucrează mai ușor cu ele.

de facto / de iure (lat., de fapt / de drept). Deosebirea dintre o chestiune de fapt și una de drept. De exemplu, autoritatea *de facto* a unei căpetenii de tâlhari asupra celor din banda sa este diferită de autoritatea *de jure* a unei constituții sau a suveranului. O problemă centrală în *filosofia dreptului este de a descoperi ce tipuri de fapte pot explica apariția autorității *de jure*.

de Finetti, Bruno (1906–1985). Matematician și filosof italian. Născut la Innsbruck, de Finetti a studiat la Milano și a lucrat în mai multe domenii diferite ale matematicii la Milano, Roma și, din 1931, la Assicurazioni Generali di Trieste, ca statistician și administrator. În 1961 a acceptat catedra de matematica probabilităților la Roma. A publicat peste trei sute de articole matematice și științifice. În filosofie este amintit, împreună cu *Ramsey, ca pionier al concepției subiective a probabilității. Această concepție a fost de atunci dezvoltată de școala de statistică ce a rămas cunoscută sub numele de *personalism. Prima lucrare a lui de Finetti axată pe aceste probleme a fost *Probabilismo: saggio critico sulla teoria della probabilità e sul valore della scienza* (1931). În lumea vorbitoare de limbă engleză cele mai bine cunoscute opere ale sale sunt *La Prévision: ses lois logiques, ses sources subjectives* (1937) și *Teoria della probabilità* (1970). De Finetti a fost un susținător intransigent al *teoriei erorilor: el plasează probabilitatea în aceeași categorie cu eterul și destinul, începându-și lucrarea din 1970 cu remarca: „Teza mea este, pe scurt, aceasta: probabilitatea nu există." În mod surprinzător, el încheie textul lui *Probabilismo* punând în legătură libertatea conferită de abandonarea acestei superstiții cu bucuria de a se simți eliberat prin *fascism. → teorema reprezentării.

definiendum. Ceea ce trebuie definit. Expresia sau enunțul care definește este *definiens*.

definiens → *definiendum*.

definiția adevărului. O definiție a predicatului de genul „... este adevărat" pentru un limbaj, dacă satisface *convenția T, condiția de adecvare materială formulată de *Tarski. Definiția adevărului oferită de metodele lui Tarski este o definiție *recursivă, care ne permite să spunem pentru fiecare enunț în ce anume constă adevărul acestuia fără a oferi nici o definiție verbală a adevărului însuși. Definiția recursivă a predicatului adevăr al unui limbaj este întotdeauna oferită într-un *metalimbaj; Tarski este astfel prins într-o ierarhie de limbaje, fiecare dintre acestea având predicatul de adevăr diferit. În vreme ce aceasta ne permite să evităm contradicțiile familiei *paradoxului mincinosului, situația se află totuși în conflict cu idealul pentru care un limbaj ar trebui să spună tot ceea ce este de spus, ceea ce a făcut ca alte abordări să câștige teren.

definiție → analiză; definiție implicită.

definiție coordonatoare. Termen folosit de filosoful american de origine germană Hans Reichenbach (1891–1953), în *The Philosophy of Space and Time* (1957), pentru coordonarea unui concept al fizicii cu un proces fizic real. De exemplu, metrul poate fi coordonat cu o baghetă standard din Paris, sau, în geometrie, o linie dreaptă poate fi coordonată cu traiectoria unei raze de lumină, sau cu traiectoria unei raze de lumină într-o anumită regiune a spațiului. De vreme ce nu există nici o cale de a ști dacă obiectele își păstrează mărimea atunci când se deplasează în diferite regiuni ale spațiului, Reichenbach a crezut că supoziția că ele și-ar păstra-o devine o convenție sau o definiție, ținând de ceea ce coordonează conceptele prin intermediul cărora măsurăm spațiul cu spațiul fizic însuși.

definiție nepredicativă. Termen născocit de *Poincaré pentru un gen de definiție în cadrul căreia un membru al mulțimii este definit într-un mod care presupune mulțimea luată ca întreg. Poincaré credea că paradoxurile de tipul *paradoxului lui Russell și al *paradoxului bărbierului se datorau unor astfel de definiții și de aceea a propus să le interzicem. Se constată însă că matematicile tradiționale necesită astfel de definiții în prea multe locuri pentru ca interdicția să fie lesne observată. → principiul cercului vicios.

definiție nominală. Definiție, de exemplu, a unui tip de substanță sau a unei specii de animal, care o încadrează prin acele proprietăți ale sale ce sunt suficiente pentru a o distinge de alte genuri de substanțe sau animale, dar fără să ajungă la structura sa subiacentă sau la „esența" sa. Astfel, o definiție a apei drept lichid incolor bun pentru îmbăiere și băut este o definiție nominală, o definiție a sa drept H_2O este o definiție „reală". Această distincție e făcută pentru prima dată în mod explicit de către *Locke, deși atitudinea sa față de posibilitatea descoperirii definițiilor reale, ce specifică esențele reale ale lucrurilor, este ambivalentă. → esențialism.

definiție ostensivă. O definiție care procedează prin ostensiune, sau altfel spus doar prin indicarea a ceea ce este intenționat; astfel cineva ar putea defini ostensiv o nuanță precum purpuriul sau gustul unui ananas prin arătarea în realitate a unui exemplu. Ea se bazează pe capacitatea ascultătorului de a înțelege ce trăsătură este intenționată, și depinde de cât de cuprinzător poate fi considerat acel exemplu. Ostensiunea directă reprezintă arătarea obiectului sau trăsăturii intenționate, în timp ce în cazul ostensiunii indirecte cineva arată un anumit lucru cu scopul de a îndrepta atenția spre altul, ca atunci când arăți o fotografie pentru a indica o persoană sau un termometru pentru a lua temperatura.

definiție persuasivă. Termen introdus de C.L. Stevenson (1908–1979) pentru o definiție care folosește un cuvânt cu un ton favorabil sau cu unul nefavorabil, și apoi ne propune să atribuim această atitudine unei anumite calități particulare. O propunere de definire a dreptății sau democrației, ori a științei sau inteligenței într-un mod anume poate părea o propunere neutră, analitică, în timp ce ea este de fapt o invitație de a privilegia unele articulări particulare sau unele calități. → elogios / depreciativ; eroarea definitorului.

definiție / raționament circular → cerc vicios.

definiție reală. O definiție despre care se consideră că spune ceea ce este în mod real obiectul definit, prin opoziție cu *definiția nominală, care indică numai atâtea proprietăți câte sunt suficiente pentru a localiza obiectul: „aurul este elementul cu numărul atomic 79 (sau cu greutatea atomică 196.967)" ar putea fi o definiție reală, prin opoziție cu „aurul este materialul galben, strălucitor, greu și de valoare din care se păstrează o mare cantitate în Fort Knox". Distincția este atribuită lui *Locke. → esență.

definiție stipulativă. O definiție care mai degrabă stipulează modul în care trebuie folosit un termen, nu una care răspunde unei reguli sau unor modele anterioare de utilizare.

definiție verbală. O definiție a unui cuvânt sau a unor cuvinte în termenii altor cuvinte, prin opoziție cu *definiția ostensivă, care decurge din indicarea unui exemplu. Termenul este uneori folosit pentru *definiții nominale.

definiții prescriptive → definiție persuasivă.

deism. Istoric, termen ce se referă la doctrina „religiei naturale", apărută în Anglia și Franța la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Deismul susține că rațiunea (în particular, *argumentul planului divin) ne asigură de existența lui Dumnezeu, însă revelația, dogma sau relația supranaturală cu divinitatea sunt excluse. În particular, implorările adresate lui Dumnezeu și rugăciunile sunt zadarnice: Dumnezeu nu poate fi conceput decât ca „un stăpân plecat de pe moșie". Figurile de marcă ale deismului sunt *Herbert, John Toland (1670–1722), a cărui *Christianity not Mysterious* (1696) l-a influențat pe *Berkeley, și Anthony Collins (1676–1729), ca și *Shaftesbury și eventual *Locke. Credința care mai rămâne este atât de abstractă, încât ajunge să se dizolve, așa cum reiese din remarca lui *Diderot, după care un deist este cineva care nu a trăit destul de mult pentru a deveni ateu.

deixis → indexical.

deliberare → alegere.

Demetrius Lacon (sec. al II-lea î.Hr.). Nu a fost o mare personalitate, nici măcar în timpul Antichității, însă deține privilegiul atât de rar întâlnit de a fi un *epicurean originar din Sparta.

demitologizare. Eliminarea elementului mitic; în particular, o manieră de interpretare a Bibliei asociată cu numele lui *Bultmann, ce consideră elementele mitice din Biblie nu ca descrieri ale lumii reale, ci ca metafore sau aserțiuni indirecte referitoare la viața umană.

demiurg (gr., meșteșugar). Entitate intermediară ce creează lumea fizică, în cosmologia din *Timaios*-ul lui *Platon.

democrație (gr., puterea poporului). În gândirea greacă, democrația este conducerea exercitată de cetățeni în general (excluzând totuși femeile și, desigur, sclavii), opusă guvernării bogaților și celei a aristocraților. În societatea modernă, democrația este suveranitatea poporului în general, exprimată nu direct prin vot asupra unor chestiuni particulare, ci prin reprezentanți. Apare problema dacă diferitele mecanisme ale democrației garantează că reprezentanții poporului ascultă de acesta sau îi servesc interesele (→ voință generală). Problema delimitării unei constituții democratice se confruntă cu aceste dificultăți și nu numai cu ele; criticii sugerează că democrația politică este lipsită de conținut dacă nu este însoțită de putere în alte sfere, mai ales în cea economică.

Democrit din Abdera (cca 460–cca 370 î.Hr.). Întemeietorul *atomismului clasic, împreună cu *Leucip. Se știe că a călătorit foarte mult și că a fost supranumit filosoful zâmbitor. O legendă relatată de Tertulian, însă negată de *Plutarh, susține că, pentru a-și păstra buna dispoziție (*euthumia*, scopul suprem recomandat de sistemul său etic), Democrit și-a scos ochii, pentru a-și curma orice dorință legată de femei (→ Ulise). Atomismul propus de Democrit și de Leucip a fost o replică adusă argumentelor *eleate împotriva mișcării. Eleații au susținut că ceea ce este real este Unu și nemișcat, întrucât mișcarea este imposibilă fără spațiu gol (→ paradoxurile lui Zenon), iar pluralitatea este imposibilă fără un spațiu gol care să separe unitățile diferite. Acceptând spațiul gol, atomiștii puteau să evite concluziile eleate, dar atomii individuali își păstrau caracteristicile pe care *Parmenide le atribuise realității neschimbătoare în întregul său. Ei sunt indivizibili, omogeni, solizi și neschimbători, însă pot diferi unul de altul ca formă și ca dimensiuni. Sunt infiniți ca număr, există în spațiul gol (*vid) și sunt în mișcare eternă. Când există suficient de mulți atomi într-o regiune a spațiului, ei formează un vârtej, cu o masă de atomi mai grei în centru care îi atrag pe ceilalți; viteza de deplasare aprinde aceste mase de atomi și generează corpurile cerești. Aranjamentele și conglomerațiile de atomi produc lumea la care avem acces empiric; totuși această lume nu este decât una dintre multele lumi pe care le produc diferitele aranjamente de atomi. Sufletul este format din atomi extrem de fini, însă este compus și ca atare pieritor, la fel ca trupul. Percepția rezultă din *_eidola_ sau pelicule subțiri de atomi desprinși de pe suprafețele obiectelor și care interacționează cu atomii sufletului.

Grandioasa viziune asupra universului pe care o evocă Democrit, cu mecanismul său și cu lipsa completă a oricărui scop sau proiect, a fost prea radicală pentru a putea fi acceptată de *Platon sau de *Aristotel. Numai *Epicur a adoptat-o cu entuziasm, până când a fost redescoperită în secolul al XVII-lea și a format baza științei moderne.

demonstrație. **1.** (engl., _demonstration_). În înțelesul său actual, demonstrația este un argument sau o inferență logic *validă ce pornește de la *axiome sau de la alte premise acceptate. Este extrem de important să reținem că, în perioada dintre *Descartes și J.S. *Mill, termenul de „demonstrație" nu a fost folosit în această accepțiune, ci în aceea de lanț de comparații „intuitive" ale ideilor, prin care un principiu sau o maximă pot fi stabilite exclusiv cu ajutorul rațiunii. În acest sens a crezut *Locke că principiile teologice și morale sunt demonstrabile, ceea ce *Hume a negat, negând în același timp că cercetarea științifică ar avansa prin demonstrarea rezultatelor sale. → demonstrație (2); relații între idei; stare de fapt. **2.** (engl., _proof_) Neformal, o procedură care determină convingerea cuiva. Dintr-un punct de vedere mai formal, demonstrația este un argument deductiv *valid construit de la premise adevărate, care conduc la o concluzie. Din punctul de vedere cel mai formal, în *teoria demonstrației o demonstrație este o secvență de formule, în care fiecare membru este fie o *axiomă, fie este derivată dintr-un set de membri anteriori prin aplicarea unei *reguli de inferență, secvență care se încheie cu propoziția dovedită. Ultimul membru al unei asemenea secvențe este o *teoremă. În accepțiunea secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, „demonstrația" (_proof_) a avut același sens, de lanț format din idei intuitive, ca și „demonstrația" (_demonstration_).

demonstrație indirectă. Sintagmă folosită uneori pentru a desemna *_reductio ad absurdum_.

De Morgan, Augustus (1806–1871). Matematician și logician englez. De Morgan s-a născut în India și a studiat la Cambridge, apoi a devenit profesor de matematică la University of London. A scris pe larg despre matematică și astronomie. Scrierile sale, _Essay on Probabilities_ (1838), _Formal Logic_ (1847) și _Syllabus of a Proposed System of Logic_ (1860), împreună cu mai colocvialul _Budget of Paradoxes_ (1872), reprezintă contribuția sa în logică și în metodologia științei. De Morgan a fost unul dintre primii care au recunoscut afinitățile strânse dintre logică și algebră, înțelegând importanța unei doctrine a predicației și deschizând calea logicii relațiilor.

Dennett, Daniel (n. 1942). Filosof american al minții. Dennett a studiat la Harvard și Oxford și predă la Universitatea Tufts. Concepția sa despre înțelegerea noastră reciprocă, în termenii adoptării unei „atitudini intenționale" utile pentru predicție și explicație, a fost larg discutată. Chestiunile dezbătute au fost dacă putem adopta cu folos atitudini față de lucrurile neînsuflețite și dacă într-adevăr considerațiile lui Dennett justifică în mod satisfăcător existența reală a stărilor mentale. De asemenea, Dennett a ilustrat cu multă vigoare că filosofia minții trebuie să fie informată de rezultatele obținute în științele colaterale. Printre lucrările sale se numără _Content and Consciousness_ (1969), _Brainstorms_ (1978), _Elbow Room_ (1984), _The Intentional Stance_ (1987) și _Consciousness Explained_ (1991).

denota. A se referi. Uneori, *Russell folosește acest termen astfel încât ceea ce el numește complecși, sau ceva de felul conceptelor, sunt ceea ce denotă. Ceea ce este denotat de ei este astfel orice cade sub ei. → referință; descripție definită.

denotator. Termen care desemnează, denotă. → denotator rigid; descripție definită; termen singular.

denotator rigid. Un denotator rigid semnifică același lucru în toate lumile posibile sau în toate lumile posibile în care acel lucru există. Termenul a fost introdus de *Kripke pentru a eticheta faptul că dacă specificăm o posibilitate folosind un termen singular, ceea ce urmărim este ca termenul singular să aibă aceeași referință în situația imaginată sau posibilă ca cea pe care o are în lumea actuală. Pentru *descripțiile definite lucrurile nu trebuie să se întâmple în mod necesar la fel: în enunțul „Dacă Hume ar fi fost englez atunci orașul în care a murit n-ar fi fost Edinburgh", atât „Hume" cât și „Edinburgh" au aceeași referință ca de obicei — filosoful Hume și orașul Edinburgh. Dar nu putem totuși să presupunem că expresia „orașul în care a murit" se referă la orașul în care el a murit de fapt, adică Edinburgh. Propoziția nu urmărește să spună că dacă Hume ar fi fost englez, atunci Edinburgh nu ar fi fost Edinburgh. Kripke a folosit această idee în faimoasa critică pe care a făcut-o teoriei ce consideră funcțiile ca descrieri definite deghizate. Complexitatea se ivește în situația în care sunt abordate cazuri în care vrem să evaluăm un enunț într-o lume în care referința normală nu ar fi existat, precum „Dacă mama lui ar fi murit tânără, Hume nu ar fi existat". Aici nu putem să ne propunem ca termenul să aibă aceeași referință ca de obicei și în situația posibilă imaginată, întrucât în *acea* situație nu ar fi existat nici un Hume la care să ne referim, cu toate că intuitiv noi vorbim încă despre Hume. Cealaltă abordare clasică îi aparține lui David Kaplan, „Demonstratives", partea a III-a, în *Themes from Kaplan* (1989), ed. J. Almog.

denotație. Ceea ce este *denotat, sau acel ceva la care se referă un termen. → conotație / denotație.

depreciativ → elogios / depreciativ.

de re / de dicto (lat., despre un lucru / despre un enunț). Un contrast între două căi de interpretare a enunțurilor, care pot să fie sau nu despre un anumit lucru. Exemplul lui *Quine este „Vreau o ambarcațiune", care poate să însemne că există o anumită ambarcațiune pe care o doresc, sau care, pe de altă parte, poate fi adevărat chiar dacă nu mă gândesc la nici o ambarcațiune anume și nu fac decât să dau glas dorinței de „satisfacere a nevoii de ambarcațiune". Contrastul poate fi redat în *calculul predicatelor ca acela dintre $(\exists x)$ (x este ambarcațiune & eu vreau să posed x) și „Eu vreau ca să $(\exists x)$ (x este ambarcațiune & eu posed x)". Primul enunț poate fi adevărat numai dacă eu stau într-un raport cu un lucru determinat, în timp ce al doilea enunț mă pune în legătură doar cu un enunț declarativ, pe care îl doresc adevărat, dar care poate fi făcut adevărat de lucruri diferite. Această ambiguitate se produce în multe contexte: „Jane a spus că cea mai scundă fată din clasă este mai înaltă decât una dintre celelalte" este un enunț care, dacă ar fi luat *de dicto*, ar face-o pe Jane vinovată de o contradicție, însă care nu îi afectează raționalitatea dacă este citit *de re*. Exemplul lui *Russell este conversația: „Mă așteptam ca vaporul să fie mai lung decât este"; „Nu, este doar atât de lung cât este".

Derrida, Jacques (n. 1930). *Postmodernist francez, lider al mișcării *deconstructiviste. Născut în Algeria, Derrida a fost mai bine de douăzeci de ani profesor de filosofie la École Normale Supérieure. Noțiunea de deconstrucție a fost prezentată pentru prima dată în introducerea la traducerea *Originilor geometriei* a lui Husserl, publicată de Derrida în 1962. Derrida pledează pentru sesizarea importanței aspectelor retorice inconștiente ale operelor, argumentând că atenția acordată detaliilor mărunte răstoarnă deseori doctrinele principale ale unui text; procesul de deconstrucție este unul în care se arată cum mesajul aparent al autorului este subminat de alte aspecte ale modului în care se prezintă textul. În *De la grammatologie* (1967), Derrida polemizează cu „fonocentrismul", care privilegiază vorbirea în dauna scrisului, crezând că prezența autorului oferă un punct fix pentru determinarea înțelesului și a intenției. Această dorință a unui „centru" generează opozițiile familiare (între subiect și obiect, între aparență și realitate etc.) ce trebuie abandonate. Dimpotrivă, posibilitatea nesfârșită de interpretare și reinterpretare deschide un orizont ce se îndepărtează și în interiorul căruia înțelesul este amânat fără încetare, deși cititorul este creator în egală măsură cu autorul al unei semnificații provizorii ce urmează să fie găsită (→ *Gadamer). Opera lui Derrida se originează în tradiția lui *Husserl și *Heidegger, și este dificil de asimilat de cititorii obișnuiți cu o exprimare lingvistică normală. → deconstrucție; *différance*; post-structuralism.

Descartes, René (1596–1650). Matematician francez, părintele fondator al filosofiei moderne. Născut în La Haye, lângă Tours, Descartes a studiat la noul colegiu iezuit din La Flèche, înainte de a trece la studii de drept la Poitiers. Pentru a avea răgazul necesar gândirii, în 1618 s-a înrolat pe propria sa cheltuială în armata olandeză a lui Maurice de Nassau. Se presupune că interesul său pentru metodologia unei științe unificate a fost stimulat de un vis avut într-o „cameră încălzită de sobă", în timpul serviciului militar la Ulm, în 1619. A călătorit mult în următorii zece ani, revenind în Olanda în 1628. Se cunosc foarte puține despre viața sa privată, însă este cert că moartea, în 1640, a fiicei sale nelegitime în vârstă de cinci ani, Francine, a fost resimțită ca o cumplită nenorocire. Prima sa lucrare, *Regulae ad Directionem Ingenii* (1628/1629), nu a fost terminată niciodată. Între 1628 și 1649, în Olanda, Descartes a scris mai întâi *Le Monde* (1634), lucrare pe care apoi a suprimat-o din prudență. În 1637 a publicat *Discours de la méthode*, ca o prefață la tratatul de matematică și fizică în care a introdus noțiunea de coordonate carteziene. Cea mai cunoscută lucrare filosofică a sa este *Meditationes de Prima Philosophia*, apărută în 1641 împreună cu întâmpinările adresate de renumiți contemporani și cu replicile lui Descartes. Autorii întâmpinărilor sunt: primele întâmpinări, teologul olandez Johan de Kater; al doilea șir de întâmpinări, *Mersenne; al treilea șir, *Hobbes; al patrulea șir, *Arnauld; al cincilea șir, *Gassendi; și al șaselea șir, *Mersenne. A doua ediție (1642) a *Meditațiilor* a inclus și un al șaptelea șir de întâmpinări ale iezuitului Pierre Bourdin. Penultima lucrare a lui Descartes, *Principia Philosophiae*, din 1644, a fost în parte destinată folosirii ca manual teologic. Ultima sa operă a fost *Les Passions de l'âme*, publicată în 1649. În același an, Descartes a vizitat curtea reginei *Cristina a Suediei, unde a făcut pneumonie. Se pare că s-a îmbolnăvit din cauză că a fost constrâns să-și încalce obiceiul de a se trezi târziu, pentru a-i da lecții reginei la ora 5 dimineața. Se crede că ultimele sale cuvinte au fost: „Ça, mon âme, il faut partir" („Deci, sufletul meu, a venit timpul să plecăm").

Teoria cunoașterii a lui Descartes pornește de la căutarea certitudinii, a unui punct de pornire indubitabil sau a unei întemeieri ca singura bază posibilă pentru progres (→ metoda îndoielii). Acestea vor fi găsite în renumitul „Cogito ergo sum": gândesc, deci exist. Stabilind locul certitudinii în propria mea conștiință de sine, Descartes orientează decisiv spre persoana întâi teoria cunoașterii din secolele următoare, în ciuda a numeroase contraatacuri ce au invocat puncte de pornire sociale sau publice. Metafizica asociată acestui primat al persoanei întâi este celebrul dualism cartezian, sau separarea minții și a materiei în două substanțe diferite, dar care interacționează. Descartes a sesizat în mod riguros și pe bună dreptate necesitatea unei decizii divine pentru a asigura o relație de un fel sau altul între cele două tărâmuri pe care le separase. Pentru a justifica încrederea acordată simțurilor, Descartes invocă o „percepție clară și distinctă" a unor extrem de îndoielnice dovezi ale existenței unei divinități binevoitoare. Aceasta nu a întrunit un consens general: după cum a remarcat atât de sec *Hume, „a recurge la veracitatea Ființei supreme pentru a dovedi veracitatea simțurilor noastre înseamnă, cu siguranță, a face un circuit foarte neașteptat".

În vremea lui Descartes chiar, s-a recunoscut că această concepție despre minte ca substanță separată dă naștere unor probleme insolubile privind natura conexiunii cauzale dintre cele două substanțe (→ ocazionalism). De asemenea, ea conduce la apariția problemei, insolubile în acel timp, a *altor minți. Celebrul refuz al lui Descartes de a admite că animalele diferite de om sunt conștiente este o ilustrare foarte rigidă a problemei. Concepția lui Descartes despre materie favorizează gândirea rațională față de orice ar deriva de la simțuri. De vreme ce putem să concepem materia unei bucăți de ceară (→ exemplul bucății de ceară) ca rămânând nealterată în timpul schimbărilor ce intervin în calitățile sale sensibile, materia nu este un concept *empiric, ci unul complet geometric, a cărui natură fizică nu constă decât în întindere și mișcare. Gândirea lui Descartes este în această privință reflectată în concepția lui *Leibniz, ulterior susținută de *Russell, după care calitățile experienței provenite de la simțuri nu au nici o asemănare cu calitățile lucrurilor, astfel încât cunoașterea lumii exterioare este în mod esențial cunoașterea unei structuri, și nu a aparenței. Bazându-se pe aceste considerații, Descartes elaborează o fizică remarcabilă. Întrucât materia este întotdeauna aceeași sub raportul întinderii, nu poate exista nici spațiu gol și nici *vid; datorită inexistenței vidului, mișcarea nu poate consta în ocuparea unui spațiu anterior gol, ci trebuie concepută în termeni de vârtejuri (precum mișcarea lichidului).

Chiar dacă structura epistemologiei lui Descartes, teoria sa despre minte și despre materie au fost deseori respinse, maniera în care ele atacă necontenit problemele cele mai dificile, claritatea lor exemplară și chiar inițiala lor plauzibilitate au reușit să facă din Descartes reperul central pentru filosofia modernă.

descriptivism. Viziunea pe care *Hare o opune *prescriptivismului. Conform descriptivismului, înțelesul unui termen evaluativ este stabilit fără nici un element de poruncă, aprobare sau îndemn la comiterea unei acțiuni, ci este gândit pur și simplu ca o parafrază a descrierilor naturale ale lucrurilor cărora li se aplică. A se compara cu eroarea naturalistă, argumentul întrebării deschise.

descripție definită. Descrierea unui obiect (sau a ceva considerat obiect) ca fiind singurul deținător al unei proprietăți: „cel mai mic număr pozitiv", „primul câine născut la mare", „cel mai bogat om din lume". În teoria descripțiilor definite, prezentată în articolul „On Denoting" (*Mind*, 1905), *Russell a analizat enunțurile de forma „F-ul este G" ca asertând că există un F, că nu există doi F distincți și că orice, dacă este F, atunci este G. O definire legitimă a ceva ca fiind F-ul va depinde așadar de existența unui F și numai a unuia. A spune că F-ul nu există nu înseamnă a aserta, paradoxal, că există ceva care nu există, ci a spune fie că nimic nu este F, fie că mai multe lucruri sunt F. Russell a acordat teoriei o importanță enormă, întrucât ea arată cum trebuie înțelese propozițiile ce conțin termeni vizi (termeni care nu se referă la nimic sau care nu descriu nimic) fără a presupune existența vreunui obiect misterios sau a unui surogat care ar constitui referința acestor termeni (→ subzistență). Astfel, de exemplu, faptul că noi înțelegem afirmațiile în care apare cuvântul „Dumnezeu" nu mai poate fi considerat ca un argument în favoarea existenței lui Dumnezeu. Analizând termenul ca pe o descripție, putem interpreta afirmația că Dumnezeu există ca asertând ceva precum „Există o persoană mică, atotputernic și creator al universului", iar acest enunț este inteligibil indiferent de valoarea sa de adevăr.

Formal, teoria descripțiilor poate fi redată în două definiții:

$$\text{F-ul este G} = (\exists x)((Fx \,\&\, (\forall y)\,(Fy \rightarrow y = x)) \,\&\, Gx)$$

$$\text{Există F-ul} = (\exists x)\,((Fx \,\&\, (\forall y)\,(Fy \rightarrow y = x)).$$

→ luare la cunoștință și descriere.

descripție nedefinită. O expresie ce vorbește despre un lucru de un anumit fel sau despre lucruri care satisfac anumite descripții fără să implice faptul că doar un singur lucru le satisface. Propoziția „Un om a venit azi de dimineață aici" conține descripția nedefinită „Un om". → descripție definită.

desemna. A se referi sau a *denota.

designator flasc. În unele scrieri, această sintagmă este folosită pentru a marca, într-o manieră glumeață, contrastul cu *designatorii rigizi. Designatorul flasc ar fi unul care, precum *descripțiile definite, poate să fie satisfăcut de lucruri diferite în *lumi posibile diferite.

destin → fatalism.

detașare estetică → atitudine estetică.

determinism. Doctrina potrivit căreia orice eveniment are o cauză. Explicația obișnuită oferită de determinism este că pentru orice eveniment există o stare antecedentă legată de el astfel încât, dacă antecedentul ar exista și evenimentul totuși nu s-ar produce, am asista la încălcarea unei legi a naturii. Aceasta este o afirmație pur metafizică și nu are nici o implicație asupra posibilității noastre de a prezice, în principiu, evenimentul (→ haos). Interesul principal pentru determinism a fost mai ales acela de a evalua implicațiile sale pentru *liberul arbitru. Cu toate acestea, *mecanica cuantică este esențialmente indeterministă, și totuși teza că acțiunile noastre sunt supuse indeterminismului cuantic nu pare să încurajeze sentimentul propriei noastre responsabilități. → dilema determinismului; libertarianism (metafizic).

determinism (biologic). Concepția conform căreia moștenirea noastră genetică ne constrânge să ne dezvoltăm ca persoane cu multiple însușiri. În forma sa cea mai simplistă, această viziune postulează entități de tipul unor gene ce predispun oamenii la sărăcie, și este în mod special inamicul celor ce cred că părinții și mediul social și politic sunt factorii determinanți ai felului nostru de a fi. → genă; sociobiologie.

determinism / relativism lingvistic → ipoteza Sapir–Whorf.

determinism slab → liber arbitru.

deturnante (engl., *finkish*). Termen datorat filosofului canadian contemporan C.B. Martin ce descrie acele potențialități care au tendința supărătoare de a rata actualizarea tocmai atunci când apare o ocazie potrivită ca ele să se manifeste. Intuitiv, se poate ca o sticlă să fie fragilă, dar se poate și ca ea să fie apărată de un înger păzitor care intră în scenă și o împiedică să se spargă tocmai atunci când un accident a făcut-o să cadă. Astfel, nu apare niciodată vreo manifestare normală a fragilității. Posibilitatea unor proprietăți deturnante (sau a unor situații deturnante) ne face să punem la îndoială teza că un obiect are o proprietate *dispozițională dacă și numai dacă este adevărat că, dacă s-ar întâmpla o anumită situație, ea ar avea drept consecință apariția acelei proprietăți.

deus ex machina (lat., zeul din mașină). Expresia se referă la procedeul scenic prin care o intervenție supranaturală este introdusă pentru a rezolva o situație dramatică: prin urmare, orice soluție artificială, impusă din exterior, oferită ad-hoc (→ ipoteză ad-hoc) unei probleme.

deus sive natura (lat., Dumnezeu sau natura). Deviza panteismului lui *Spinoza: concepția conform căreia Dumnezeu și natura sunt intersubstituibile, sau nu există nici o diferență între creator și creația sa.

devenire → schimbare.

Dewey, John (1859–1952). Pedagog american, reformator social și filosof *pragmatist. Dewey s-a născut în Burlington, Vermont, și a avut o carieră academică relativ neînsemnată până când s-a înscris în 1881 la Universitatea Johns Hopkins, prima universitate americană cu studii pentru doctorat. În acea perioadă se afla sub influența lui *Hegel, iar scrierile sale și-au păstrat întotdeauna entuziasmul pentru ceea ce este dinamic, vital și aflat în progres. Activitatea sa a luat o turnură tot mai practică după ce în 1884 a devenit șeful departamentului de filosofie, psihologie și educație la Chicago. A rămas aici zece ani, apoi a plecat la Universitatea Columbia, unde *Journal of Philosophy* a devenit în mare măsură o publicație de casă rezervată lucrărilor scrise de și despre Dewey. Opera sa de psiholog și gânditor preocupat de problemele educației a luat forma unei reacții îndreptate împotriva practicilor educaționale din vremea sa, excesiv de formale și de rigide. Dewey a recunoscut în copil o ființă activă, curioasă și avidă de cunoaștere, considerând de aceea că sarcina educației este de a contribui la formarea unei experiențe insuflate de aptitudini și cunoștințe. Influența enormă exercitată de Dewey se datorează în mare parte talentului său de a pune în lumină caracterul pragmatic, științific și democratic al dezvoltării Americii din timpul său, și mai puțin unor argumente filosofice clare sau unor procedee tehnice. Maniera în care el a dezvoltat pragmatismul lui *James și *Peirce rămâne însă influentă. În opinia sa, cercetarea este un proces autocorectiv, realizat în niște circumstanțe istorice și culturale specifice: ea nu reclamă nici o întemeiere pe cunoștințe certe sau pe „*dat", iar cunoașterea nu este altceva decât ceea ce este justificat prin cercetare. Dewey și-a exprimat vederile publicând un număr uriaș de cărți și de articole: bibliografia întocmită la o sută de ani de la nașterea sa numără mai mult de 150 de pagini.

dezvrăjire. Termen asociat cu *Weber, desemnând eradicarea valorilor, emoțiilor, tradițiilor, în favoarea calculării raționale stricte a mijloacelor și scopurilor. După Weber, acest proces presupune ființe sociale care utilizează cunoașterea în scopul de a controla lumea, deși efectul său real poate fi o cușcă a managementului birocratic.

dharma (sanscr., a duce sau a purta). În *budism, factorii existenței. Fiind la origine un concept nu atât etic, cât ținând de teoria cosmologică, *dharma* este probabil înrudit cu **logosul* grec, desemnând principiul sau legea ce guvernează universul, iar în particular ciclurile reîncarnării. *Dharma* a ajuns să fie asociat cu învățăturile lui Buddha și cu sfera datoriei și moravurilor temporale (nereligioase); de aici a fost extins asupra aspectelor de caracter ce formează o personalitate. La fel ca în etica lui *Kant, întâlnim aici aspecte asociate cu preocuparea pentru ceilalți, văzuți ca extinderi ale sinelui. Noțiunea etică de *dharma* a jucat un rol important în contribuția adusă de budism gândirii *hinduse.

diacronic (gr., de-a lungul timpului). Procesele sunt diacronice, natura existenței, desfășurată în timp, fiind pusă uneori în contrast cu aceea a evenimentelor (momentane) sau chiar cu aceea a obiectelor (→ durată discretă / durată continuă).

diadic. O *relație diadică este o relație între două elemente.

(I)

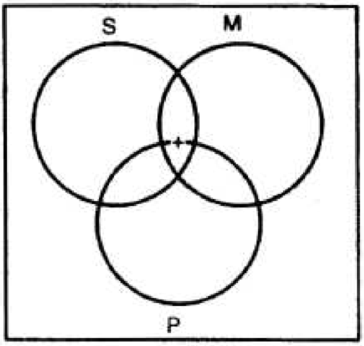

(II)

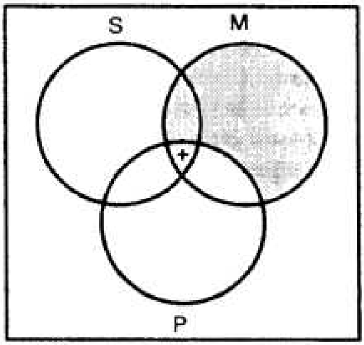

diagrama Venn. Un fel de diagramă inventată de *Venn în 1881, pentru a reprezenta și evalua validitatea inferențelor elementare care au fie o formă *silogistică, fie una din *algebra booleană a claselor (Venn a încercat să ilustreze propriile metode ale lui Boole). Într-o diagramă Venn pentru silogism există trei cercuri, ce corespund lui S, M și P. Ariile hașurate indică ce combinații sunt vide, iar semnul „+" le indică pe cele care au membri, în vreme ce un „+" la limita dintre două clase reprezintă faptul că cel puțin o clasă are un membru. De exemplu, pentru a ilustra silogismul „Unii S sunt M, toți M sunt P, deci unii S sunt P", prima premisă este reprezentată prin (I). Aici crucea este situată între aria lui P și aria din afara lui P. Oricum, cea de a doua premisă adaugă hașurarea din (II), întrucât orice regiune M din afara lui P este vidă. Astfel, crucea nu poate fi acolo, fiind astfel trasată în aria P. Aceasta arată că unii S sunt într-adevăr P; astfel, silogismul este valid. Venn a generalizat metoda. Pentru enunțurile din algebra claselor care implică patru termeni, pot fi trasate elipse, numai că metoda devine prea complicată. Linii și grafice de cele mai diferite tipuri au fost inventate în ultima parte a secolului al XIX-lea și în prima parte a secolului al XX-lea pentru a oferi o reprezentare grafică a acestor probleme.

dialectică (gr., *dialektikē*, arta conversației sau a dezbaterii). Semnificația fundamentală este aceea de proces de raționare menit să ducă la obținerea adevărului și a cunoașterii în legătură cu un subiect sau altul. În funcție de diferitele accepțiuni ale acestui proces, au apărut concepții diferite despre dialectică. Astfel, în *metoda socratică, dialectica este procesul prin care adevărul se obține prin intermediul întrebărilor ce urmăresc să dezvăluie ceea ce este deja cunoscut în mod implicit, sau să expună contradicțiile și confuzia poziției adoptate de oponent. În dialogurile lui *Platon din perioada de mijloc, dialectica devine procesul de iluminare în întregul său, prin care filosoful este educat astfel încât să dobândească cunoașterea binelui suprem, *forma Binelui. Pentru *Aristotel, orice inferență rațională bazată pe premise probabile este dialectică. La *Kant, dialectica este „logica iluziei", sau proasta întrebuințare a logicii în scopul de a obține aparența opiniei solide. Una dintre sarcinile adevăratei filosofii este de a evidenția locurile în care rațiunea își încalcă propriile limite, producând iluziile metafizicii transcendentale (→ antinomie; paralogism). La *Hegel, dialectica se referă la procesul necesar care determină progresul, atât în gândire, cât și în lume. (Cele două sunt identice în idealismul hegelian, chiar dacă ideea după care procesele din lume se desfășoară într-o manieră ce reflectă procesele rațiunii datează din timpul lui *Heraclit.) Procesul constă în depășirea contradicției dintre teză și antiteză, prin intermediul sintezei; la rândul său, sinteza este contrazisă și procesul se repetă până când se atinge perfecțiunea finală. → materialism dialectic.

dialetheia. Contradicție. Logica dialetică este logica ce se ocupă cu studiul *sistemelor formale care pot conține împărțiri ale argumentelor în valide și nevalide, implicând contradicțiile.

dianoia. Cunoașterea în genere. La *Platon, un tip de cunoaștere cu puțin inferior cunoașterii de cel mai înalt rang, *noēsis. *Dianoia* este cunoașterea subiectelor matematice și tehnice. → imaginea liniei. La Aristotel, *dianoia* este împărțită în cunoaștere teoretică reală, *téchnē* (a ști cum), și *phrónēsis* (înțelepciunea practică și morală).

dictum de omni et nullo. Principiul lui *Aristotel după care orice este afirmat sau negat despre o clasă în întregul ei, sau despre un gen în întregul său, poate fi afirmat sau negat despre orice parte a sa. Se crede că principiul validează cele patru moduri ale primei figuri a *silogismului și justifică reducerea celorlalte trei figuri la aceasta.

Diderot, Denis (1713–1784). Principalul editor al **Enciclopediei* și, împreună cu *Voltaire, figura de prim-plan a Iluminismului francez din secolul al XVIII-lea. A avut parte de o carieră îndelungată și bogată în evenimente, consacrată dobândirii și răspândirii învățăturii. Diderot a fost un susținător vehement al concepției moderne, seculare și științifice despre lume, într-o epocă în care libera cugetare era încă periculoasă în Franța. Printre operele sale filosofice amintim *Le Neveu de Rameau* (compusă în anii imediat următori lui 1760, publicată în germană în 1805, trad. rom., *Nepotul lui Rameau*) și *Le Rêve de D'Alembert* (compusă în 1769, publicată în 1782, trad. rom., *Visul lui D'Alembert*); din ambele transpare un încântător spirit de joc al conversației și de zeflemea, deși în realitate sunt discutate cu mare seriozitate fundamentele eticii și natura creației însuflețite (chiar dacă în lumina biologiei speculative a vremii). Diderot a dat foc singurului manuscris, pe care credea că îl deține, al *Visului lui D'Alembert*, în prezența lui *D'Alembert, care fusese rugat să caute să-l distrugă de către *salonista* Julie de l'Espinasse, care apare în text. Din fericire, o copie a manuscrisului fusese făcută fără știrea lui Diderot.

diferența specifică. Caracteristicile distinctive ce diferențiază o *specie de alte specii în cadrul aceluiași *gen.

différance. Termen introdus de *Derrida, combinând cuvintele franțuzești pentru „diferență" și pentru „amânare". Este întrebuințat în scopul de a sugera atât accentul pus de *Saussure pe înțeles, ca funcție a diferențelor sau contrastelor în interiorul unei rețele de termeni, cât și amânarea la nesfârșit a oricărui punct fix, final sau privilegiat, care ar determina relația înțelesului cu lumea extralingvistică.

dilema determinismului. Se presupune adesea că dacă o acțiune este punctul final al unui *lanț cauzal, adică este determinată, iar cauzele pot fi urmărite înapoi în timp până la evenimente pentru care nu se poate concepe că agentul ar fi responsabil, atunci agentul nu este responsabil pentru acțiune. Ceea ce adaugă dilema este că, dacă o acțiune *nu* este punctul final al unui asemenea lanț, atunci fie ea, fie una dintre cauzele sale se petrece la întâmplare, în sensul că nici un eveniment antecedent nu o produce, și în acest caz nimeni nu este responsabil în vreun fel pentru producerea sa. Așadar, fie că *determinismul este adevărat, fie că este fals, se poate arăta că responsabilitatea este iluzorie. → liber arbitru; libertarianism (metafizic).

dilema lui Eutyphron. Dilemă prezentată în dialogul platonician *Eutyphron*. Lucrurile drepte sunt drepte pentru că zeii le iubesc, sau ele sunt iubite de zei pentru că sunt drepte? Această dilemă ridică întrebarea dacă valoarea poate fi concepută ca provenind din alegerea vreunei minți, chiar și a uneia divine. Conform primei variante, alegerea zeilor creează binele și valoarea. Chiar dacă această variantă este inteligibilă, ea pare să facă imposibilă slăvirea zeilor, întrucât faptul că ei aleg întotdeauna binele este un adevăr lipsit de conținut. Alegând cea de-a doua variantă, trebuie să înțelegem o sursă a valorii situată dincolo sau dincoace de orice voință, chiar și de cea a zeilor, și în funcție de care chiar și zeii pot fi apreciați. O soluție elegantă este cea a lui *Toma d'Aquino, după care standardul este format de natura lui Dumnezeu, fiind astfel diferit de voința sa, însă nu diferit de El.

Această dilemă apare indiferent care ar fi presupusa sursă a autorității. Dorim lucrurile bune pentru că sunt bune, sau doar numim bune acele lucruri pe care le dorim? Dilema lui Eutyphron se generalizează și poate afecta maniera în care înțelegem autoritatea altor lucruri: de exemplu, matematica sau *adevărurile necesare. Adevărurile necesare sunt necesare pentru că așa le considerăm, sau le considerăm necesare pentru că sunt necesare?

dilema prizonierului. Problemă clasică din *teoria jocurilor. Doi prizonieri acuzați împreună de crimă sunt ținuți separat, fiecare dintre ei având posibilitatea să mărturisească sau nu. Dacă nici unul dintre ei nu mărturisește, judecătorul va formula o acuzație mai puțin gravă și fiecare dintre ei va executa doi ani. Dacă fiecare mărturisește, amândoi sunt găsiți vinovați, și fiecare va executa șase ani. Dacă A mărturisește și B nu o face, A este eliberat și B execută o pedeapsă mărită de zece ani. Dacă B mărturisește și A nu o face, atunci B este eliberat și A va executa o pedeapsă mărită de zece ani. Matricea este arătată în figură:

	mărturisește A	nu spune nimic A
mărturisește B	6 6	10 0
nu spune nimic B	0 10	2 2

Adevărul suprinzător este acela că *orice ar face celălalt prizonier*, oricare dintre ei procedează mai bine dacă mărturisește (dacă A mărturisește, B procedează mai bine în ceea ce îl privește dacă mărturisește, și dacă A nu mărturisește, B de asemenea procedează mai bine în ceea ce îl privește dacă mărturisește; și invers pentru A dacă B mărturisește sau nu). Mărturisirea *domină asupra faptului de a nu spune nimic. Cu toate acestea, dacă atât A cât și B urmează același raționament, consecința este cea mai rea dintre toate (12 ani de închisoare în total pentru amândoi), după cum luați tot împreună, ar fi făcut mult mai bine dacă nu se lăsau amăgiți (4 ani de închisoare în total). Multe situații politice (anume, dacă să votezi atunci când acest lucru implică un cost, dacă să te abții de la negocierea salariului, dacă să fii un bun cetățean și să închizi robinetul atunci când este o criză de apă) pot fi modelate ca dileme ale prizonierului. Structura arată că nu întotdeauna se întâmplă ca binele social să fie promovat eficient dacă persoana face numai ceea ce corespunde interesului său: așa cum o „mână invizibilă" face ca interesele personale ce se manifestă liber să ducă la îmbunătățirea poziției fiecăruia, tot la fel poate să acționeze o talpă invizibilă care să micșoreze poziția fiecăruia (→ Smith, Adam).

O dilemă recurentă a prizonierului este o secvență de asemenea situații, de o lungime finită sau infinită. Într-un studiu interesant (*The Evolution of Cooperation*, 1984), Robert Axelrod a arătat că în asemenea situații o politică eficientă este cea denumită „dinte pentru dinte": începi prin a nu coopera (nu mărturisești) până în clipa în care ești confruntat cu un scenariu în care adversarul „trădează", și atunci tu trădezi o dată (mărturisești) ca răzbunare, însă dacă adversarul își schimbă strategia, revii la poziția anterioară, care presupune să nu mărturisești până când se ivește din nou o situație similară. În afară de faptul că „dinte pentru dinte" este o strategie eficientă, ea presupune de asemenea o anume justificare morală intuitivă. Oricum, strategia este deschisă raportului dintre recompensele și penalizările care sunt în joc, neputându-se totuși afirma că este cea mai bună strategie pentru orice împrejurare.

dilemă. Forma cea mai simplă a unei dileme este un argument de forma: „Dacă *p* atunci *q*, dacă non-*p* atunci *q*, deci *q* în orice eventualitate." Tradițional au fost identificate și forme mai complexe. O dilemă constructivă are forma: „Dacă *p* atunci *r*, dacă *q* atunci *r*, dar ori *p* ori *q*, deci *r*." O dilemă distructivă este de forma: „Dacă *p* atunci *q* și dacă *p* atunci *r*, dar ori non-*q* ori non-*r*, deci non-*p*". Cele două premise condiționale ale dilemei se numesc coarnele sale. A scăpa printre coarnele dilemei înseamnă a nega disjuncția „p sau q"; a lua dilema de coarne înseamnă a nega una dintre condiționale. Noțiunea este generalizată la trileme, în care avem trei coarne (→ trilema lui Bayle). Pentru alte dileme, → dilema lui Eutyphron; dileme morale; dilema prizonierului.

dileme morale. Situații în care fiecare curs posibil al acțiunii încalcă principii morale, altfel constrângătoare. Dilemele serioase formează substanța multor tragedii. Conflictul poate fi descris în mai multe moduri. O sugestie ar fi că orice acțiune ar întreprinde subiectul, ea sau el face ceva greșit, sau ceva pe care nu ar fi trebuit să-l facă. O alta ar fi că, de fapt, lucrurile nu stau așa, în măsura în care dilema înseamnă că, în acele circumstanțe, ceea ce el sau ea a făcut a fost corect, sau cel puțin la fel de corect ca orice altă posibilitate. Este important pentru fenomenologia acestor cazuri ca acțiunea să lase urme de vinovăție și remușcare, deși (cu condiția să nu fi fost greșeala subiectului faptul că a intrat în dilemă) raționalitatea acestor emoții poate fi contestată. Orice moralitate cu mai mult de un principiu fundamental pare capabilă de a genera dileme, iar dilemele există, precum cea din romanul *Sophie's Choice*, în care o mamă trebuie să aleagă care dintre cei doi copii să fie sacrificat, cu toate că nu există principii care să se înfrunte unul cu celălalt (ci doar copii). Dacă acceptăm faptul că dilemele de principiu sunt reale și importante, acest lucru poate fi folosit pentru a ataca teorii precum *utilitarismul, care recunoaște un singur principiu suveran. Altfel, regretând existența dilemelor și a amestecului neordonat de principii care creează multe dintre acestea, un teoretician poate să utilizeze apariția lor pentru a susține dezirabilitatea găsirii și promovării unui singur principiu suveran.

Dilthey, Wilhelm (1833–1911). Filosof, critic literar și istoric german. Dilthey a predat la numeroase universități și în 1882 a devenit succesorul lui * Lotze la Universitatea din Berlin. Este amintit mai ales pentru studiile sale în metodologia științelor sociale, sau *Geisteswissenschaften*. Acestea diferă, după Dilthey, de științele naturale, prin folosirea unei metode de înțelegere, sau **verstehen*, prin care captăm înțelesul unei expresii umane, cum ar fi cuvintele sau acțiunile. În scrierile sale timpurii, *verstehen* este gândită ca o retrăire (*nacherleben*) a stărilor mentale ale celorlalți, inferate prin analogie și pe baza cunoașterii propriilor noastre experiențe. Dilthey și-a modificat ulterior vederile asupra bazei subiective și psihologice a acestui proces, astfel încât *verstehen* încetează să mai fie încercarea semiștiințifică de a găsi ideea sau modificarea mentală care cauzează o expresie și devine localizarea expresiei într-un cadru obiectiv de înțeles uman, la care contribuie contextul, limbajul și climatul cultural. Acestea sunt „obiectivări ale vieții" și obiectul de studiu al diferitelor științe umane. În acest sens, procesul de *verstehen* nu este niciodată complet, întrucât totdeauna pot fi puse în lumină aspecte diferite ale modului în care „se împletesc" (*zusammenhängen*) înțelesurile. Dilthey nu a dus până la capăt un tratat sistematic. Lucrarea sa, *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (*Introducere în Științele Sociale*), din 1883, a fost primul volum al unei opere neterminate. Scrierile sale voluminoase, ce tratează multe aspecte ale istoriei, biografiei, studiului culturii și filosofiei, au fost reunite în *Gesammelte Schriften*, din care există mai mult de 18 volume. Dilthey a exercitat o influență puternică asupra unor reflecții metodologice în sociologie, în mod special prin *Weber, asupra *hermeneuticii și, mai târziu, asupra discuțiilor legate de epistemologia „*psihologiei populare".

Ding an sich (germ., lucru în sine). În metafizica lui *Kant, lucrul în sine există independent de noi și nu este accesibil simțurilor. Nu se află în timp și spațiu și nu poate fi cunoscut. → noumen.

dinte pentru dinte. O strategie ce aparține teoriei jocurilor, supusă atenției filosofilor de Robert Axelrod în lucrarea *The Evolution of Cooperation* (1984). Problema se referă la modul în care trebuie acționat pentru a maximiza câștigul într-o interacțiune care constă dintr-o repetare succesivă a *dilemei prizonierului. Programul care s-a impus primul în competiția dintre strategiile pentru rezolvarea acestei probleme a constat în (a) cooperează întotdeauna până atunci când (b) în runda imediat anterioară adversarul tău a trădat, ceea ce înseamnă că și tu poți să trădezi. Strategia a fost acceptabilă atât în privința faptului că nu a inițiat niciodată un ciclu de trădări, cât și a faptului că iertând, a pedepsit trădarea numai o singură dată. Succesul strategiei a părut să ofere o anumită justificare pentru regulile sociale parțial punitive, ceea ce pare să explice tendința morală comună de a favoriza aceste reguli. Oricum, studiile ulterioare au arătat că dinte pentru dinte este strategia optimă numai în anumite circumstanțe specifice.

Diogenes din Apollonia (sec. al V-lea î.Hr.). Diogenes este cunoscut mai ales pentru a fi combinat o cercetare empirică amănunțită (în special în biologie) cu speculații cosmologice îndrăznețe, caracteristice *presocraticilor. El a crezut că totul este făcut din combinații diferite ale aceluiași material de bază, *aer*, care este înzestrat cu conștiință și scopuri și a cărui condensare și rarefiere creează substanțele diferite pe care le cunoaștem.

Diogenes din Sinope (cca 400–325 î.Hr.). Fondatorul școlii *cinice, Diogenes a locuit la Atena și probabil în Corint. Se poate să fi fost elevul lui *Antistene, însă importanța pe care o au cinicii în filosofie le-a fost conferită de propria sa viață și influență. Conform învățăturii pe care o preda, calea dreaptă în viață este a avea nevoile cele mai simple cu putință și a le satisface în modul cel mai direct. În particular, tot ceea ce este natural este onorabil și decent, putând fi săvârșit în public fără nici o rușine. Convențiile contrare caracterului lor public trebuie ignorate. Etica lui Diogenes nu este numai una a autosuficienței, ci, mai mult, una a autostăpânirii, generată de un dispreț sănătos pentru propriile plăceri și dureri, și mai ales de opoziția față de convențiile și ierarhiile unei societăți considerate corupte: „Aristotel își ia masa când îi convine regelui; Diogenes, când îi convine lui Diogenes."

Diogenes Laertios (sec. al III-lea d.Hr.?). Biograf grec. Diogenes nu poate fi considerat un filosof în sensul propriu al cuvântului, însă el a furnizat, prin lucrarea *Viețile și doctrinele filosofilor*, o sursă biografică majoră pentru toți filosofii greci și romani clasici de până în secolul al III-lea d.Hr., când se presupune că el a trăit. S-a estimat că face referire la 365 de cărți scrise de 250 de autori. Este considerat sursa cea mai demnă de încredere în citarea operelor pierdute. *Nietzsche, el însuși un clasicist eminent, a scris că Diogenes „este, din întâmplare, paznicul nepriceput ce păzește o comoară a cărei valoare o ignoră".

dionisiac → apolinic / dionisiac.

Dionisie Pseudo-Areopagitul (cca 500 d.Hr.). Cunoscut și sub numele de Pseudo-Dionisie, sau Dionis. Teolog mistic, identificat în mod eronat în Evul Mediu timpuriu cu Dionisie Areopagitul, a cărui convertire este descrisă de Sf. Pavel (Faptele Apostolilor, 17:34). Scrierile lui Pseudo-Dionisie urmăresc o sinteză între creștinism și *neoplatonism. Opinia greșită că datează din timpul apostolilor a contribuit la autoritatea lor. Omul se apropie de Dumnezeu lăsând deoparte percepția și rațiunea, și intrând într-o obscuritate din care va fi salvat de o „rază de întuneric divin" și adus într-o stare de cunoaștere a ființei care transcende, în unitatea sa totală, orice descriere. Traducerea făcută de *Eriugena în secolul al IX-lea a oferit modelul retoric pentru o mare parte a literaturii mistice ulterioare.

Diotima din Mantinea. Preoteasă ale cărei învățături despre frumusețe și iubire sunt relatate de *Socrate în *Banchetul*. Istoricitatea Diotimei este de obicei pusă la îndoială, cu toate că există unele basoreliefuri de bronz din secolul al IV-lea î.Hr. ce par s-o reprezinte, iar despre doctrinele sale se spune că ar diferi de cele ale lui *Platon.

disanalogie → analogie.

discurs (lat., *discursus*, alergare dintr-un loc în altul). O desfășurare continuă de limbaj ce conține mai mult de un enunț: conversații, povestiri, argumente, cuvântări. Analiza discursului este descrierea socială și lingvistică a normelor ce guvernează aceste producții și poate include (în lingvistica critică) studiul atent al factorilor determinanți din punct de vedere social și politic pentru formele pe care le ia discursul; de exemplu, presupozițiile ascunse la care se face referire țin de anumite clase, rase sau gen.

disjunct. Două mulțimi sunt disjuncte dacă nu au nici un membru în comun.

disjuncție exclusivă / inclusivă. Disjuncția a două propoziții, *p* sau *q*, este redată în logică prin $p \vee q$. Se consideră că aceasta este adevărată dacă fie *p*, fie *q*, fie ambele sunt adevărate, fiind numită disjuncție inclusivă. O noțiune diferită, disjuncția exclusivă, se definește ca fiind adevărată atunci când una și numai una dintre *p* sau *q* este adevărată; disjuncția exclusivă este deci falsă dacă *p* și *q* sunt ambele adevărate. S-a discutat pe larg dacă „sau" din limbajul natural trebuie interpretat ca disjuncție exclusivă, sau dacă această interpretare se datorează unei *implicaturi.

disjuncție inclusivă / exclusivă → disjuncție exclusivă / inclusivă.

disonanță cognitivă. Termen introdus de psihologul american Leon Festinger (n. 1919), a cărui lucrare, *Theory of Cognitive Dissonance* (1957), își îndreaptă interesul către felurile în care impulsul de a reduce „disonanța", sau sentimentul că ceva este greșit în sistemul de credințe al cuiva, poate duce la strategii surprinzătoare de formare și păstrare a credinței.

dispoziție. Un lucru are dispoziția de a deveni F în situația G dacă este astfel încât el ar deveni F dacă s-ar produce G. Dispozițiile, potențele sau puterile sunt astfel puse în evidență de rezultatele care ar apărea în circumstanțe specifice. Proprietățile dispoziționale sunt adesea puse în contrast cu cele categoriale, acestea din urmă fiind gândite ca suportul celor dintâi și prezente permanent, în vreme ce dispozițiile se realizează sau se manifestă doar în circumstanțe specifice. Astfel, o substanță chimică este solubilă în apă dacă ea este astfel încât, dacă ar fi pusă în apă, s-ar dizolva, iar baza categorială a acestei dispoziții este natura sau configurația moleculelor sale. Acest mod de a gândi se acordă mai bine cu o filosofie *corpusculară sau *atomistă decât cu fizica modernă, care nu găsește nici un suport categorial pentru noțiunile de sarcină, *câmp sau undă de probabilitate; aceste noțiuni caracterizează în mod fundamental lucrurile și par să fie ele însele dispoziționale. Distincția dintre proprietăți dispoziționale și proprietăți categoriale mai este amenințată și de constatarea că până și soliditatea și forma, candidații cei mai potriviți, poate, pentru a juca rolul de proprietăți categoriale, par susceptibile de un tratament dispozițional: soliditatea unui corp este dispoziția sa de a exclude alte corpuri din regiunea spațială care îi dă forma. → condiţional contrafactual; deturnante.

distincţia întrebuinţare / menţionare. Distincţia dintre a folosi un cuvânt, precum „pisică", pentru a vorbi despre pisici, şi a menţiona cuvântul, aşa cum s-ar întâmpla dacă cineva ar indica faptul că „pisica" are şase litere. Distincţia devine importantă atunci când apare posibilitatea de a confunda întrebuinţarea şi menţionarea, iar filosofilor le place să creadă că cei care nu le împărtăşesc concepţiile au comis această confuzie. O opinie împărtăşită de mulţi *pozitivişti logici a fost cea potrivit căreia aşa-zisele observaţii profunde sau fundamentale despre lucruri (cinci este un număr; în mod necesar materia este întinsă) nu sunt în fapt decât reflecţii ale convenţiilor care guvernează terminologia („cinci" se referă la un număr; „materia" se referă la orice ocupă întinsele regiuni ale spaţiului). → mod material / mod formal al vorbirii.

distincţia privat / public → privat (în domeniul social).

distopie. *Utopie negativă: un loc în care, în loc să fie totul bine, nimic nu e bine. *Brave New World* a lui Aldous Huxley şi *1984* a lui George Orwell sunt cele mai bune exemple din sfera beletristicii.

distribuit. În logica tradiţională, un termen este distribuit într-o ocurenţă a sa dacă se referă la toţi membrii clasei pe care o denotă. Dar aparenţele pot înşela: „Oamenii" nu este distribuit în „Nu toţi oamenii sunt pensionari". Verificarea se face prin adăugarea unei calificări termenului, care poate transforma un adevăr într-un fals: „Nu toţi oamenii mai bătrâni de 80 de ani sunt pensionari" poate fi fals. → silogism.

distributivă, dreptate ~ → dreptate distributivă.

distribuţie → variabilă întâmplătoare.

divizibilitate infinită → infinit; paradoxurile lui Zenon; trilema lui Bayle.

doctor. Doctorii Bisericii medievale erau teologi de o valoare şi sfinţenie ieşite din comun. Primii patru doctori au fost Grigorie cel Mare, *Ambrozie, *Augustin şi Ieremia. În epoca *scolastică, profesorilor excepţionali le erau conferite epitete doctorale. *Toma d'Aquino este doctorul angelic, *Bonaventura este doctorul serafic, Roger *Bacon, doctorul admirabil, *Duns Scotus, doctorul subtil, *Albert cel Mare, doctorul universal, *Bernard de Clairvaux, doctorul cel dulce.

doctrina actelor şi a omisiunilor. Doctrină ce stabileşte o diferenţă de natură etică între un agent care intervine în mod activ pentru a obţine un rezultat şi unul care omite să acţioneze în acele situaţii în care este previzibil că prin omisiune se ajunge la acelaşi rezultat. Astfel, presupunând că eu îţi doresc moartea, dacă acţionez pentru a provoca moartea ta sunt un criminal, dar dacă din fericire descopăr că tu eşti în pericol de moarte şi omit să acţionez pentru a te salva, atunci eu nu acţionez în nici un fel, şi deci, conform doctrinei, nu sunt un criminal. Criticii au replicat că omisiunea poate fi tot atât de deliberată şi imorală ca şi comiterea unui act: dacă eu sunt răspunzător de alimentaţia ta şi omit să te hrănesc, atunci omisiunea mea este cu siguranţă o crimă. Întrebarea este dacă diferenţa între a acţiona şi a omite să acţionezi, în cazul în care există, poate fi descrisă sau definită într-o manieră care să poarte o încărcătură morală generală. → principiul dublului efect; problema vagonului.

doctrina celor patru cauze → cauze: materială, formală, eficientă, finală.

doctrina celor patru umori → umori.

Dodgson, Charles Lutwidge (1832–1898). Matematician, logician şi scriitor englez, cunoscut mai ales sub pseudonimul Lewis Carroll. După studii la Christ Church, Oxford, Carroll şi-a petrecut aici întreaga carieră ca matematician. A scris despre teoria votului şi despre multe subiecte matematice şi logice, dar şi *Alice in Wonderland* (1865, trad. rom., *Peripeţiile Alisei în ţara minunilor*, 1965), *Alice through the Looking Glass* (1871) şi *The Hunting of the Snark* (1876), care exploatează teme logice, filosofice şi semantice. Humpty Dumpty exprimă o formă a *dilemei lui Eutyphron în părerile sale despre autoritatea pe care o are asupra cuvintelor. Cavalerul Alb cercetează în adâncime problema numelor, Regele Alb crede că nimeni este o persoană, Snark este un obiect *referențial-neutru de cercetare (uneori identificat cu Absolutul), și pretutindeni umorul împinge limitele raționamentului logic și filosofic până la absurditate. Articolul lui Carroll, „What the Tortoise said to Achilles“ (*Mind*, 1895), reprezintă susținerea clasică a nevoii *regulilor de inferență și a *axiomelor în sistemele formale.

dogmă. În general, o opinie acceptată fără nici un fel de investigație și cu o certitudine nesusținută prin argumente. În Biserica creștină, o opinie cunoscută prin revelație divină și definită de Biserică.

domeniu. 1. (engl., *domain*) Domeniul unui *cuantor este mulțimea de obiecte care servesc drept valori posibile pentru *variabila care este legată de el. Domeniul unei *relații este mulțimea obiectelor care stau în relație cu altceva. **2.** (engl., *scope*) În mod intuitiv, domeniul unui *operator este partea unei expresii asupra căreia acesta își exercită efectul. Domeniul lui „+“ în „(3 + 5) × 7“ ar fi suma din paranteze, în timp ce domeniul lui „×“ este întreaga expresie. Într-un sistem formal, domeniul unui operator este cea mai mică formulă bine formată în care acesta apare. O ambiguitate a domeniului apare atunci când nu se precizează suficient domeniul unui operator, ceea ce înseamnă că o expresie poate fi evaluată în două moduri diferite: de exemplu, (3 + 5 × 7) se poate referi la 56 sau la 38.

Într-un *calcul logic, regulile de formare previn ambiguitățile de domeniu, care sunt obișnuite în limbajul natural. În enunțul „Directorul de la Balliol College era de obicei un preot“ ambiguitatea poate fi reprezentată ca una a domeniului respectiv al descrierii sau al operatorului de timp: se obișnuia ca directorul de la Balliol College să fie un preot (adică în secolul al XIV-lea), sau: să-l luăm pe directorul de la Balliol College, care era și preot. → de re / de dicto.

dominație. În *teoria deciziei, o alegere o domină pe alta dacă este cel puțin la fel de bună pentru orice rezultat și mai bună pentru unele rezultate. Cu alte cuvinte, ea poate câștiga și nu poate pierde. *Pariul lui Pascal poate fi privit ca o încercare de a arăta că luarea deciziei în ceea ce privește credința în Dumnezeu este o strategie dominantă atunci când problema este de a alege cum să ne ducem viața religioasă. → dilema prizonierului; paradoxul lui Newcomb.

dorință → apatie; eros.

dorință trupească → iubire; sex.

doxa (gr., opinie, părere). Opinia sau părerea, pe care filosofia clasică o pune adesea în contrast cu adevărata cunoaștere.

dreapta (politică). Orientare politică ce susține libertatea individului în materie de economie și protejează prin urmare distribuirea proprietății și diviziunile de clasă pe care o asemenea libertate le creează. Deseori dreapta poate să fie autoritară, considerând legea și ordinea de fier ca necesare pentru protejarea diviziunilor pe care le favorizează, sau poate să extindă protejarea libertății până la *anarhism. → conservatorism; fascism; individualism; liberalism; stânga (politică).

dreptatea ca imparțialitate → principiul diferenței; situație originară.

dreptate corectivă → dreptate retributivă.

dreptate distributivă. Problema constă în a stabili principii ce specifică distribuirea dreaptă a beneficiilor și sarcinilor, rezultatul fiind că fiecare primește ceea ce i se cuvine. Un punct de plecare obișnuit este că persoanele ar trebui să fie tratate în mod egal dacă nu există temeiuri pentru inegalitate; după aceea, printre probleme se vor afla genul de temeiuri care justifică îndepărtarea de egalitate, rolul statului în corectarea inegalității și legătura dintre un sistem distributiv și maximizarea bunăstării. → principiul diferenței.

dreptate retributivă (rectificatoare). Ideea de a urmări să echilibrezi nedreptatea corectând situația sau redobândind o egalitate pe care nedreptatea a modificat-o. Ea este rezumată în modul cel mai simplu în principiul „ochi pentru ochi și dinte pentru dinte“. Rectificarea sugerează ideea de a lua de la contravenient și de a da părții vătămate, în timp ce pedepsirea admite că lucrul acesta este uneori imposibil (de exemplu, dacă victima este moartă), însă ea reprezintă ideea că un delict poate „striga" după pedeapsă și că ordinea morală este dezechilibrată până când aceasta este administrată. O asemenea idee este în mod evident dificil de împăcat cu moralitățile orientate către stări de lucruri viitoare, *consecinționiste, deoarece ea nu face nici o referire la avantajele dobândite prin pedepsire, aceasta fiind văzută numai ca un scop în sine. → pedeapsă.

drept pozitiv / teologie pozitivă. Ramură a acestor domenii care se ocupă mai ales de texte particulare și de stări de fapt și istorice, decât de principii și idei generale.

drepturi. Drepturile legale există în virtutea *dreptului pozitiv; drepturile morale sunt suficient de independente în raport cu acesta pentru a oferi o platformă din perspectiva căreia aranjamentele legale să poată fi criticate. Baza pentru analiză este de regulă o distincție datorată lui Wesley Hohfeld (1879–1918). O persoană A are *dreptul să pretindă* (*claim-right*) *x* împotriva persoanei B, dacă B are obligația de a se abține de la a interfera cu A în posedarea sau săvârșirea lui *x*, sau are chiar obligația de a-l sprijini pe A în obținerea lui *x*. A posedă libertatea (*liberty-right*) sau prilejul pentru *x* împotriva lui B, dacă B nu are dreptul să pretindă a-l împiedica pe A să facă sau să obțină *x*. A are dreptul autoritar (*power-right*) asupra lui *x* față de B, dacă A îl poate obliga pe B în legătură cu *x* (un polițist obține dreptul autoritar de a intra în casa mea, atunci când are un mandat). A are *dreptul la imunitate* față cu *x* și împotriva lui B, dacă A este liber în raport cu dreptul autoritar al lui B privitor la *x*. Problemele care se ivesc se referă la relațiile dintre aceste drepturi și la natura temeiului în virtutea căruia iau naștere fiecare dintre aceste drepturi.

Se consideră în mod frecvent că drepturile „blochează" alte considerații practice, ceea ce impune conceperea acestora ca nefiind pur și simplu întemeiate în interesele celui care le deține, ci ca existând în virtutea unor aspecte mai importante ale obligațiilor pe care le avem unii față de ceilalți. Pentru *Kant, dreptul moral fundamental este acela de a fi tratat ca un scop în sine, singură rațiunea fiind cea care justifică și întemeiază acest drept. Listele fundamentale ale drepturilor omului care au fost formulate cu scopul ca acestea să fie respectate de orice constituție legitimă sunt surprinzător de asemănătoare, ceea ce sugerează ideea că la baza lor se află o concepție comună despre condițiile necesare pentru ca societățile să acorde ființelor umane întreaga lor demnitate. Acest miez comun poate fi conceput în termenii „drepturilor naturale", în pofida faptului că termenul are cu adevărat sens numai într-un context metafizic sau teologic în care *natura este concepută ca fiind capabilă să creeze imperative morale. *Bentham este celebru pentru a se fi opus acestei concepții, afirmând că „drepturile naturale sunt un nonsens: drepturi naturale și inalienabile, nonsens retoric — nonsens bombastic" (*Anarchical Fallacies*, art. II). Potrivit lui Bentham, natura oferă un cadru care ne stimulează să ne dorim existența unor lucruri precum drepturile, dar acestea nu există până când nu le creează legea. Oricum, termenul rămâne în mod categoric în centrul gândirii morale, politice și juridice, întrucât este mai tentant să posezi drepturi decât obligații.

drepturile animalelor. Concepția potrivit căreia animalele au dreptul, de exemplu, la un tratament decent, este mai controversată decât cea că noi ar trebui să ne purtăm decent cu ele. Și aceasta deoarece, pentru unii gânditori, noțiunea de drepturi implică și capacitatea de a formula o revendicare împotriva cuiva, sau de a fi conștient de o alegere, sau de a poseda rațiune, sau capacitatea de a stabili relații reciproce. Dacă se susțin aceste implicații, atunci nu doar animalelor, ci și copiilor și retardaților mintal li s-ar nega drepturile, și astfel necesitățile lor și obligațiile noastre față de ei trebuie discutate în alți termeni. Mișcarea tot mai puternică în favoarea drepturilor animalelor a căutat să asimileze discriminarea noastră morală față de animale cu discriminarea pe criterii de sex și rasă. → speciism.

drepturi naturale → drepturi.

dualism. Orice concepție care postulează două feluri de lucruri într-un domeniu sau în altul este dualistă: concepțiile opuse, conform cărora există un singur fel de lucruri, sunt *moniste. Cel mai cunoscut exemplu al acestei opoziții este contrastul dintre dualismul spirit-corp și monismul idealist (numai spirit), sau, mai adesea, fizicalist (numai corp sau materie).

dualism cartezian. Concepția potrivit căreia spiritul și trupul sunt două substanțe distincte; sinele este de regulă asociat cu un trup individual, dar este subzistent în sine și capabil de o existență independentă.

dublă negație. Rezultatul negării negației unei propoziții. În *calculul propozițional clasic, $\sim\sim p$ este echivalent cu p. În *logica intuiționistă, această echivalență nu este acceptată: nu putem infera p din $\sim\sim p$.

dublul adevăr. Condamnată oficial de mai multe ori în secolul al XIII-lea, doctrina dublului adevăr spune că ceva poate fi fals din punct de vedere filosofic, dar adevărat din punct de vedere teologic. Doctrina ar fi fost o încercare de a reconcilia metafizica aristotelică și religia revelată, dar nu reiese clar că ar fi adoptat-o vreo mare personalitate. *Averroës, ai cărui adepți au fost acuzați că susțin această doctrină, afirma că nu există decât un singur adevăr, deși sunt mai multe căi de acces la el.

DuBois, William Edward Burghardt (1868–1963). Activist de culoare, sociolog și filosof american. Născut în Maryland, DuBois a studiat la Universitatea Fisk, la Tennessee, și la Harvard. A predat la Colegiul Wilberforce, Universitatea din Pennsylvania, și apoi la Colegiul din Atlanta, din 1897 până în 1910, când a devenit director al Departamentului cercetare al Asociației americane pentru emanciparea populațiilor de culoare, editând ziarul acesteia, *Crisis*. DuBois a susținut că negrii americani trebuie să-și păstreze identitatea culturală, insistând în același timp asupra necesității unor condiții egale de dezvoltare. Atunci când reușesc, cetățenii de culoare pot depăși efectele prejudecăților rasiale precum „dubla conștiință", care îi împiedicau să dobândească o realizare autentică. Treptat, DuBois și-a pierdut încrederea în forța de convingere morală, devenind comunist în 1961. A murit în Ghana. Dintre cărțile sale amintim: *The Philadelphia Negro: A Social Study* (1899), *Soul of Black Folk* (1903) și *Colour and Democracy* (1945).

Duhem, Pierre Maurice Marie (1861–1916). Fizician francez, amintit în filosofie pentru lucrarea *La Théorie physique: son objet, sa structure* (1906). În concepția lui Duhem, știința nu este decât un procedeu de calcul. Știința oferă un sistem deductiv organizat, economic și predictiv, însă nu unul care să reprezinte natura fundamentală a realității. (Duhem, conservator și catolic, credea că o asemenea reprezentare este dobândită doar prin gândire rațională.) Duhem mai este amintit și pentru accentuarea caracterului *holist al verificării și falsificării în știință. → teza lui Duhem.

Dummett, Michael Anthony Eardley (n. 1925). Filosof britanic al logicii și limbajului. Născut în Londra, Dummett a studiat la Oxford, a fost profesor asociat la All Souls și șeful catedrei de logică la Oxford din 1979 până în 1992. Dummett este unul dintre cei mai influenți filosofi britanici din a doua jumătate a secolului al XX-lea. Opera sa se axează pe filosofia limbajului și a matematicii, vădind o simpatie accentuată pentru idealurile verificaționiste (→ principiul verificării) și *constructiviste. Fiind aproape singurul autor preocupat să mențină interesul filosofic pentru *intuiționismul matematic, Dummett a scris și în domeniul filosofiei limbajului o operă masivă, ce inspiră un interes constant pentru relația dintre evidență sau asertabilitate, pe de o parte, și adevăr, de cealaltă parte (→ realism / antirealism).

Dummett mai este cunoscut pentru o reevaluare intransigentă a tradiției occidentale, considerând scrierile anterioare apariției *filosofiei analitice ca viciate în mod fatal de considerarea *epistemologiei ca disciplină fundamentală, în vreme ce abordarea corectă, ce acordă rolul principal preocupării pentru limbaj, ar fi irupt abia o dată cu opera lui *Frege. Criticilor le-a venit greu să accepte că gândirea lui Frege s-a născut în acest

mod, nefertilizată de influențe exterioare, și au obiectat că un interes destul de serios pentru problema înțelesului se întâlnește și în scrierile lui *Platon, *Aristotel, în școala indiană *Nyaya* etc. Pe de altă parte, cercetarea presupus pură a limbajului din secolul al XX-lea a fost adesea însoțită de probleme epistemologice și metafizice.

Printre scrierile lui Dummett se numără: *Frege: Philosophy of Language* (1973) și colecțiile de eseuri *Truth and Other Enigmas* (1978) și *The Seas of Language* (1994). Preocupări destul de diferite întâlnim în *The Game of Tarot* (1980), o explorare a jocului menită să discrediteze ceea ce Dummett consideră a fi teoriile iraționale și pseudo-istorice ale ocultiștilor, și *Style and Grammar* (1993), o explicație a modului corect de a scrie cu luciditate.

Dumnezeu → filosofia religiei.

Dumnezeu, argumente împotriva existenței Lui → iad; ispășire; problema răului.

Dumnezeu, argumente în sprijinul existenței Lui → argumentul cauzei prime; argumentul cosmologic; argumentul gradelor de perfecțiune; argumentul ontologic; argumentul teologic; cele cinci căi; pariul lui Pascal.

Dumnezeul lacunelor. Termen peiorativ aplicat teoriilor care postulează acțiunea divinității doar pentru a umple lacunele din cunoașterea științifică, de exemplu, explicarea în amănunt a mecanismelor evoluționiste.

Duns Scotus, John (cca 1266–1308). Filosof și teolog franciscan. Se știe că John Duns, scoțianul, a fost hirotonisit în 1291, însă informațiile despre viața sa de până atunci sunt în cea mai mare parte nesigure. A ținut prelegeri la Cambridge și Oxford, apoi la Paris, unde a devenit profesor de teologie. A murit la Köln. Moartea sa prematură l-a împiedicat să-și termine comentariul la *Sentențele* lui Petru Lombardul. Scotus a fost în primul rând un metafizician preocupat de natura și realitatea lui Dumnezeu, de categorii transcendentale ca ființa, existența, unul, adevărul, binele, și de relațiile dintre noțiuni precum cauzalitatea, materia și forma, dependența și finitudinea. A mai fost interesat și de principiul individuației sau al distingerii, care separă un cal de alți cai, sau pe mine de alți oameni. Scotus a adăugat genurilor aristotelice tradiționale *hecceitatea, un concept care individualizează în mod unic, sub care cade un singur obiect. Scotus a fost realist în privința *universaliilor, iar accentul pe care l-a pus pe individualul unic și pe importanța sa în metafizică și cunoaștere se reflectă în etică, unde acordă întâietate libertății individuale ca reacție la viziunea *fatalistă a problemei omnipotenței și precunoașterii divine. La fel ca *Anselm, Scotus localizează libertatea în capacitatea noastră de a ne elibera de dorințe și de a ne călăuzi spre dreptate. Scotus a fost admirat de gânditori foarte diferiți, ca *Peirce și *Heidegger. A fost consacrat *doctor subtilis*, însă desemnarea adepților săi prin cuvântul „dunce“ (engl., nătâng), ca prescurtare de la Dunsman (engl., omul lui Duns) arată cât de puțin prestigiu a avut mai târziu *scolastica în ochii umaniștilor și ai reformatorilor.

durată → timp.

durată continuă → durată discretă / durată continuă.

durată discretă / durată continuă. Terminologie introdusă de filosoful australian din secolul al XX-lea, Mark Johnston, pentru a desemna o opoziție mai veche, descrisă și de David *Lewis în *The Plurality of Worlds*. Ceva durează discret dacă și numai dacă persistă, având diferite părți temporale, sau stadii, la momente de timp diferite, chiar dacă nici o parte nu este prezentă în întregul său mai mult de un moment. Durata discretă corespunde felului în care o piesă de teatru este extinsă în timp: primul act nu este prezent atunci când este prezent al doilea act. Dimpotrivă, ceva durează continuu dacă și numai dacă persistă fiind prezent în întregime în mai multe momente de timp. Se ridică problema dacă este preferabil să concepem obiectele obișnuite ca durând continuu sau discret.

Tema este veche și mulți filosofi au avut tendința de a concepe persistența corpurilor, mai ales a celor în mișcare, ca pe o succesiune de noi entități, sau de re-creații în locuri diferite. *Leibniz formulează cât se poate de clar această doctrină într-o scrisoare către prințesa *Sofia: „Durata lucrurilor sau multitudinea stadiilor momentane este colecția unei infinități de acte ale lui Dumnezeu, dintre care fiecare este de fiecare dată o creație sau reproducere a întregului, fără să existe, la drept vorbind, o trecere continuă între o stare și următoarea."

durere. Un exemplu preferat pentru o experiență care pare să se opună reducerii (→ reducționism) la descrierea în termeni de comportament. Cu toate că durerea are în mod evident consecințe comportamentale, fiind neplăcută, deranjantă și uneori covârșitoare, ea este de asemenea ceva mai mult decât comportamentul, ceva de genul lui „a fi în" suferință, și există diferența esențială dintre comportamentul durerii însoțit de durere, și același comportament, lipsit de durere. Teoriile care identifică durerea cu evenimente neurale ce ar sta la baza acesteia au fost contestate (de exemplu, de către *Kripke) pe temeiul că în timp ce o identitate metafizică autentică ar trebui în mod necesar să fie adevărată, asocierea dintre durere și orice astfel de eveniment nu ar fi decât contingentă. → problema minte-corp; *qualia*.

Durkheim, Émile (1858–1917). Sociolog francez. Durkheim a studiat filosofia la École Normale Supérieure din Paris și a obținut primul său post universitar la Bordeaux în 1887. A deținut o catedră la Sorbona din 1902 până la moarte. Chiar dacă scrierile sale privesc nu atât filosofia, cât sociologia și practica sociologică, ele sunt importante din punct de vedere filosofic prin ostilitatea hotărâtă față de *individualismul metodologic. Durkheim a dus o campanie susținută pentru un nivel de analiză distinct, propriu, independent, în care faptele sociale sunt concepute ca având propria lor forță și identitate, constituind astfel în sine obiecte de studiu: „Faptele sociale trebuie explicate prin alte fapte sociale." Orice asociere de indivizi creează propriul ei nivel de fapte, ireductibil la un simplu agregat de fapte psihologice individuale. Opera sa cea mai cunoscută, *Le Suicide* (1897, trad. rom., *Despre sinucidere*, 1993), arată că acest act aparent personal și subiectiv este determinat sociologic și că el reflectă presiunile și curentele sociale. Conștientizarea acestui lucru ar putea crea, în opinia lui Durkheim, baza științifică pentru o intervenție și ameliorare socială adecvată. Prin studiile sale asupra prohibiției incestului și asupra totemismului, Durkheim este uneori apreciat ca un precursor al *structuralismului, chiar dacă presupoziția sa că unele forme de viață sunt primitive sau „elementare" în comparație cu noi a suscitat multe critici. În ultimii săi ani de viață, Durkheim a studiat religia, văzând în ea manifestarea cea mai caracteristică a vieții sociale: aceste preocupări au culminat în *Les Formes élémentaires de la vie réligieuse* (1912, trad. rom., *Formele elementare ale vieții religioase*, 1995).

Dworkin, Ronald (n. 1931). Filosof american al dreptului. Născut în Worcester, Massachusetts, Dworkin a studiat la Harvard și la Oxford. A fost profesor de jurisprudență la Oxford din 1969 și la New York University din 1975. Este cunoscut pentru apărarea „realismului juridic", care desemnează în acest context rolul fundamental jucat de considerațiile morale și pragmatice în luarea deciziilor juridice. Această concepție se opune pozitivismului juridic, care le exclude (→ filosofia dreptului). Liberal și democrat, Dworkin întemeiază drepturile constituționale pe dreptul fundamental, egal, al tuturor la considerație și respect. O aplicație a acestui drept este apărarea discriminării pozitive (care poate fi dură pentru cei cărora li se refuză accesul în școli sau slujbe din asemenea considerente, însă „dreptul de a fi tratat ca egal" nu implică în mod necesar dreptul la tratament egal). Pe de altă parte, Dworkin apără alte libertăți, precum dreptul de a produce și de a consuma *pornografie, în ciuda obiecției că existența acesteia manifestă lipsa unei considerații egale și a respectului pentru femei. Între cărțile sale se numără *Taking Rights Seriously* (1977), *A Matter of Principle* (1985), *Law's Empire* (1986) și *Life's Dominion: An Argument about Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom* (1993).

E

echilibru Nash. În *teoria jocurilor, un rezultat sau un set de strategii, câte unul pentru fiecare jucător, se află în echilibru Nash dacă produce un rezultat astfel încât nici un jucător nu-și poate îmbunătăți poziția prin retragerea unilaterală din joc. Un joc poate permite mai multe echilibre Nash. În *dilema prizonierului, strategia că fiecare îl trădează pe celălalt este, din nefericire, un echilibru Nash, în timp ce rezultatul preferabil din punct de vedere social, că fiecare cooperează, nu este. → principiul Pareto.

echilibru reflectiv. O stare în care toate gândurile cuiva despre un subiect sunt în armonie unele cu altele, în care nu există nici un fel de scopuri neserioase sau elemente recalcitrante care să nu fie în acord cu poziția globală. Termenul apare la *Goodman și a devenit comun prin opera lui *Rawls, care a propus ca metoda adecvată a eticii să fie aceea prin care să se încerce dobândirea echilibrului reflectiv, prin testarea teoriilor pe baza comparării acestora cu judecățile despre cazuri particulare, dar și prin testarea judecăților despre cazuri particulare prin compararea cu teoriile, până când este atins echilibrul reflectiv. → teoria adevărului-coerență; barca lui Neurath.

echivalent. Având aceeași valoare. Două propoziții *p*, *q* sunt echivalente în cazul în care *p* este adevărată dacă și numai dacă *q* este adevărată. → relație (sau clasă) de echivalență.

echivoc. Un enunț este echivoc dacă poate fi luat în mai multe sensuri. Cineva poate rosti asemenea enunțuri în scopul de a exploata ambiguitatea.

eclectism (gr., *eklegein*, a alege). O poziție eclectică în filosofie sau în religie este una care încearcă să combine elementele cele mai valoroase din alte concepții.

economism → bază și suprastructură.

ecuație personală. Corecția necesară pentru a lua notă de diferențele individuale în ceea ce privește timpurile de răspuns ale indivizilor, în special în astronomie. Unii observatori vor raporta un eveniment mai devreme decât alții, datorită unui element de anticipare ale cărui efecte pot varia. Prin analogie, termenul se referă la orice factor personal în formularea judecăților, pe care trebuie să-l luăm în considerare.

Edwards, Jonathan (1703–1758). Filosof și teolog american. Edwards s-a născut în Connecticut, a studiat la Yale și s-a arătat de timpuriu pasionat de filosofie și teologie. *Calvinismul său intransigent s-a menținut și după citirea operelor lui *Locke, conducându-l spre un idealism metafizic asemănător celui susținut de *Berkeley, în care lumea de zi cu zi nu este altceva decât mulțimea impresiilor pe care ni le oferă Dumnezeu. În etică, Edwards a rămas fidel concepției după care orice virtute umană este dobândită printr-un dar divin și nici un efort lipsit de acest sprijin nu poate ameliora condiția decăzută a umanității. Edwards a jucat un rol considerabil în „Marea Deșteptare", adică recrudescența religioasă care a avut loc în New England la jumătatea secolului al XVIII-lea.

efect → cauzalitate; legea efectului.

efectul Ishmael. Abilitatea pretinsă a unor teorii filosofice de a scăpa de soarta la care le condamnă toate celelalte discursuri. Acest efect este numit de filosoful australian modern D.C. Stove după epilogul lui Ishmael din *Moby Dick*: „Și numai eu singur am scăpat ca să vă povestesc".

„Este (absolut) adevărat că adevărul este relativ"; „Ar trebui să ne gândim că nu există un astfel de lucru precum gândirea" și „Singura imoralitate este să crezi în moralitate" ar fi exemple de doctrine care necesită acest efect. → peritrop.

egalitarism. Doctrină conform căreia viața morală și politică trebuie orientată către respectarea și promovarea *egalității între persoane.

egalitate. În filosofia socială, un ideal pe cât de important, pe atât de controversat. La *Aristotel, egalitatea tratării oamenilor ține de egalitatea acestora „în aspectele relevante". Care anume aspecte sunt relevante este o problemă căreia i s-au dat diferite soluții, de la abordări extremiste egalitare, potrivit cărora practic nimic nu se sustrage egalității de tratament, până la concepții elitiste, în care foarte multe lucruri se sustrag acesteia. Etica lui *Kant consideră că dreptul egal al tuturor ființelor umane de a fi tratate ca scop în sine este baza oricărei moralități, însă aplicarea acestui ideal este controversată, deoarece nu este clar ce anume contează ca o abatere de la cerința respectării persoanelor ca scopuri în sine (este evident că uneori oamenii pot fi tratați ca mijloace, ca atunci când cineva este supus carantinei pentru a împiedica răspândirea unei infecții, însă poate că nu trebuie tratați ca simple mijloace, sau ca mijloace în sine). În teoria politică, problema care se pune este dacă egalitatea pozițiilor sociale, politice și economice este posibilă, și dacă încercarea de a crea egalități în aceste domenii nu încalcă alte valori (ca libertatea), sau dacă egalitatea nu subminează prea multe dintre condițiile economice și culturale ale unei societăți stabile.

egoism. De obicei sunt luate în discuție două forme ale egoismului. Egoismul psihologic este doctrina care susține că oamenii sunt întotdeauna motivați de propriul lor interes. Egoismul etic susține că oamenii ar trebui să fie întotdeauna motivați de propriul lor interes, indiferent dacă ei sunt sau nu efectiv motivați în acest fel: egoismul etic este de obicei susținut în formularea că un comportament rațional impune să ținteşti la maximizarea propriului tău interes. Se consideră adesea că egoismul psihologic ține de unele confuzii, precum raționamentul care pornește de la premisa (adevărată) că „toate acțiunile mele au nevoie de un motiv care este al meu" și ajunge la concluzia (falsă, sau în orice caz nedemonstrată) că „afirmarea mea este obiectul tuturor motivelor mele". Unii critici, de exemplu, Joseph *Butler, mai subliniază că o viață petrecută exclusiv în căutarea propriilor plăceri, fără nici un alt obiect de dorință, nu poate fi cu adevărat trăită. (→ paradoxul hedonismului). Avem nevoie de ceva independent de noi care să ne declanșeze plăcerea. Se mai susține frecvent că egoismul etic este autodistructiv, în sensul că o societate de egoiști ar ajunge la o stare mai proastă pentru membrii săi decât o societate de altruiști (→ dilema prizonierului). O altă obiecție fundamentală este aceea că situația în care fiecare parte ar fi motivată doar de propriul său interes este inconsistentă cu natura omului de a manifesta încredere și prietenie. Or, egoismul etic nu oferă nici un motiv din care să reiasă că aceste valori ar trebui abandonate în favoarea unei concepții egoiste a comportamentului rațional. → altruism; prietenie.

egoism psihologic → egoism.

ego-ul cartezian. Sinele conceput așa cum îl prezintă *Descartes în primele două *Meditații*: conștient doar de propriile sale gânduri și capabil de existență independentă de trup, fără a fi situat în spațiu sau înconjurat de alții. Acesta este sinele pur, sau „eul" pe care suntem tentați să ni-l imaginăm ca pe un lucru simplu și unic care constituie identitatea noastră esențială. Concepția lui Descartes potrivit căreia ar putea păstra acest adevăr prețios îndoindu-se în același timp de orice altceva este criticată de *Lichtenberg, *Kant și de mulți filosofi ai minții de mai târziu. → *atman;* Avicenna; teoria mănunchiului cu privire la spirit sau sine.

eidetiker. Persoană înzestrată cu capacitatea de a forma *imagini eidetice.

eidola. În *teoria simulacrelor, entitățile intermediare care părăsesc obiectele ca primă parte a procesului prin care se obține percepția.

eidos (gr., formă). Termen folosit de *Platon pentru *formele sau ideile abstracte.

eikasia. Stadiul inferior al cunoașterii, conform *imaginii platoniciene a liniei. De asemenea, *eikasia* este starea în care se află prizonierii din *mitul platonician al peșterii: ignoranți și lipsiți de lumină, ei nu văd decât umbre ale unor obiecte artificiale.

Einstein, Albert (1879–1955). Fizician german, descoperitor al *teoriei relativității. Născut la Ulm, Einstein și-a făcut pregătirea științifică la Zürich. După o carieră studențească relativ modestă, s-a angajat la Oficiul de Invenții din Berna, unde, în 1905, a publicat materialul care a pus bazele reputației sale, referitor la efectul fotoelectric, la mișcarea browniană și la teoria restrânsă a relativității. În 1916 a publicat teoria generală a relativității. A acceptat în 1933 un post la Princeton Institute for Advanced Studies, pe care l-a ocupat pentru tot restul vieții. Einstein a păstrat un interes profund pentru filosofie și a subliniat deseori influența pe care predecesorii săi, și mai ales *Hume și *Mach, au exercitat-o asupra operei sale. În ultimii ani de viață, reflecțiile sale asupra naturii lumii descrise de *mecanica cuantică au stat la baza unor dispute îndelungate cu fizicianul danez Niels Bohr (1885–1962). Einstein a fost adesea etichetat drept conservator pentru convingerea sa că mecanica cuantică nu poate fi ultimul cuvânt despre natura realității fizice. Însă proiectul care i-a suscitat atenția, și anume căutarea unei teorii a câmpului care să unifice cele patru forțe fizice fundamentale, a revenit de curând în actualitate. Convingerea lui Einstein că fizica fundamentală trebuie să studieze „marmura“ spațiului, timpului și geometriei, și nu „lemnul“ proliferărilor arbitrare de particule, este din nou simpatizată de numeroși fizicieni.

elan vital. Forța vieții. Termenul este utilizat de *Bergson și denotă o forță misterioasă, necunoscută științei naturii, care conduce viața; elanul vital, ca atare, a fost în mare parte discreditat, datorită succeselor științelor vieții. → vitalism.

eleați. Școală filosofică ce a luat ființă cu *Parmenide din Elea în secolul al VI-lea î.Hr. Ceilalți membri ai școlii au fost *Zenon și *Melissos. Modul în care Zenon a apărat doctrina parmenidiană a caracterului unitar, indivizibil și neschimbător al realității este cea mai cunoscută realizare a școlii (deși se pare că Zenon însuși a respins atât unitatea, cât și pluralitatea).

elenchos (gr., examinare prin întrebări). Metoda dialectică, sau *metoda socratică de a obține adevărul prin interogarea cuiva; această interogare este făcută în scopul revizuirii opiniilor interlocutorului. Din această cauză, metoda este uneori numită metodă elenctică. → *ignoratio elenchi*.

eliminativism. Concepția potrivit căreia termenii în care gândim despre un anumit subiect sunt contaminați de greșeli într-o măsură atât de mare, încât este mai bine să-i abandonăm decât să încercăm formularea unor teorii coerente pentru folosirea lor. Eliminativismul nu trebuie confundat cu scepticismul, care pretinde că nu putem cunoaște adevărul despre un anumit subiect; ceea ce susține eliminativismul este mai curând că nu există nici un adevăr care să poată fi cunoscut în termenii în care gândim în mod curent. Un eliminativist în privința teologiei ne îndeamnă pur și simplu să abandonăm termenii sau discursul teologiei, ceea ce va conduce la abandonarea problemelor despre extinderea cunoașterii teologice. Eliminativiștii *în filosofia minții îndeamnă la abandonarea întregii rețele de termeni ca minte, *conștient, *sine, *qualie, care însoțesc frecvent problemele privind mintea și corpul. Un argument eliminativist este că trebuie să așteptăm o presupusă înțelegere viitoare a minții noastre, bazată pe *științele cognitive, și superioară oricărei înțelegeri oferite de descrierile noastre mentale obișnuite. Se presupune uneori că *fizicalismul demonstrează că nici o descriere mentală a noastră nu poate fi adevărată.

Elis. Oraș din Pelopones (Grecia) care își merită faima nemuritoare deoarece, în onoarea lui *Pyrrhon (originar din acest oraș), a aprobat o lege care îi scutea de taxe pe toți filosofii.

Elisabeta de Boemia (1618–1680). Fiica lui Frederic Electorul Palatin, rege al Boemiei, și al Elisabetei Stuart, fiica lui Iacob I al Angliei. Elisabeta este cunoscută în filosofie pentru corespondența sa voluminoasă cu *Descartes. După o convertire timpurie la catolicism, a refuzat tronul Boemiei și a evitat căsătoria, motivată de interesele sale filosofice. După moartea lui Descartes s-a retras la mănăstirea Herford din Westfalia. Întrebările pe care i le adresează lui Descartes dovedesc o inteligență filosofică pătrunzătoare, mai ales în dovezile pe care le aduce în privința inadecvării explicației carteziene a modului în care substanța imaterială (mintea) generează mișcare în substanța materială (corp).

elitism. Teza după care trebuie încurajată formarea elitelor în unele domenii, iar statutul și privilegiile elitelor existente merită să fie protejate.

elogios / depreciativ. Distincție utilizată de *Bentham între modul favorabil de a prezenta ceva și modul defavorabil de a exprima același lucru: „Ce diferență este între *luxul* pe care toată lumea îl condamnă și *prosperitatea* pe care toată lumea o admiră?“

emanaționism. Încercarea lui *Plotin, prefigurată de *Platon, de a înțelege creația ca pe o revărsare ce iradiază de la principiul suprem, sau Dumnezeu, cumva în felul în care lumina emană de la o sursă luminoasă fără a o diminua. În *neoplatonism, această doctrină este asociată *panteismului.

Emerson, Ralph Waldo (1803–1882). Fiul unui cleric unitarian, Emerson s-a născut în Boston și a învățat la Harvard. Deși a studiat mult timp filosofie, Emerson nu a fost un gânditor sistematic sau critic, meritul său fiind acela de a fi răspândit numeroase curente religioase, literare și filosofice ale începutului de secol XIX. Întâlnirile sale din 1833 cu *Coleridge și Wordsworth, ca și o prietenie constantă cu *Carlyle, au făcut din Emerson un adept entuziast al doctrinei romantice a primatului personalității și cultului pentru geniu și erou. Acestea se îmbină cu un *idealism absolut conform căruia înflorirea supremă a spiritului ar dezvălui unitatea acestuia cu natura; totuși Emerson a manifestat și o latură *pragmatică, accentuând efectele practice ale ideilor și principiilor. Acest amestec îndrăzneț de idei, precum și disprețul pentru civilizația contemporană l-au ajutat pe Emerson să-și cucerească un număr imens de adepți, cunoscuți grație a numeroase eseuri și prelegeri, și prin intermediul jurnalului său *The Dial*, organ al *transcendentalismului „New England“.

eminent → formal, virtual și eminent.

emotivism (sau teoria emotivistă a eticii). Concepția după care enunțurile etice servesc la exprimarea stărilor emoționale sau *afective, nu la asertarea de adevăruri sau falsuri. Teoria emotivistă a fost prezentată pentru prima dată în secolul al XX-lea de C. K. Ogden și I. A. Richards în *The Meaning of Meaning* (1923). Printre precursori se află *Berkeley — după care o mare parte a limbajului are un caracter nereprezentativ —, tradiția *sentimentalistă britanică în teoria etică și teoriile *proiective asupra unor diferite părți ale discursului. Printre *pozitiviștii logici, aceasta a fost o modalitate populară de a discuta despre caracterul non-empiric și totuși non-logic al eticii. Emotivismul se confruntă cu problema explicării felului în care aserțiunile etice par să fie capabile de adevăr și falsitate și cu problema identificării stărilor mentale caracteristice pe care se presupune că le-ar exprima enunțurile etice. → cvasirealism; expresivism; noncognitivism.

emoție. Emoțiile umane caracteristice sunt iubirea, tristețea, frica, mânia, bucuria. Fiecare dintre acestea indică o stare de excitare de un fel sau altul, o stare care declanșează anumite activități și le stânjenește pe altele. Aceste stări sunt asociate cu sentimente caracteristice și au expresii corporale specifice. Spre deosebire de dispozițiile sufletești, emoțiile au obiecte: suntem mâhniți de un lucru anume sau supărați pentru ceva. Mai multe teorii filosofice și-au propus să scoată în evidență un aspect sau altul al emoțiilor. Teoriile care invocă simpla excitare imaginează o reacție viscerală care este declanșată de un eveniment, gata să fie convertită într-o emoție sau alta de factori contextuali. Teoriile bazate pe simțirea sau *qualia unei emoții au fost susținute de autori ca *Hume și *Kant, însă această abordare se confruntă cu dificultăți, dacă ținem cont de faptul că o emoție nu este o simțire brută, ci este identificată de puterile sale motivaționale și de funcțiile lor în declanșarea acțiunilor. Expresia specifică a emoțiilor a fost studiată pe larg de către *Darwin în clasica sa *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872). În 1884, *James a publicat teoria care avea să fie ulterior cunoscută sub numele de *teoria James-Lange a emoției, a cărei teză principală este că simțim în felul în care simțim datorită expresiilor corporale și a comportamentului către care suntem imboldiți, și nu invers: „sentimentul schimbărilor așa cum survin ele *este* emoția". Nici acum nu este însă clar cum ar putea o asemenea teorie să explice latura direcțională, cognitivă, a emoțiilor care au un obiect specific, altfel decât spunând că ele sunt experiența schimbării corporale. Alte probleme vizează variabilitatea culturală a emoțiilor și dependența unor emoții (nu însă a tuturor) de existența unor moduri de exprimare și autointerpretare adecvate din punct de vedere lingvistic.

empatie. Starea emoțională și cognitivă în care ești „pe aceeași lungime de undă" cu alte persoane, în special prin înțelegerea introiectivă a situației lor sau a felului în care se simt. Empatia poate să preceadă sau nu *simpatia. Se discută intens despre rolul empatiei, atât în înțelegerea pe care o avem în legătură cu alte persoane, cât și în răspunsurile noastre etice. → simulare; *verstehen*. Într-o manieră mai puțin explicită, empatia este invocată în sugestia că unele experiențe *estetice ne fac să ne simțim ca și cum am fi parte a obiectului contemplat, ca atunci când ne încordăm mușchii admirând un contrafort suspendat.

Empedocle din Acragas (cca 493–cca 433 î.Hr.). Filosof grec *presocratic. Empedocle s-a născut în Acragas (Agrigent), Sicilia, și a dobândit o importanță remarcabilă în plan personal și religios, fiind poet, orator, om de știință, politician, preot și, după părerea sa, zeu. Legenda că a murit aruncându-se în Vulcanul Etna stă mărturie pentru statutul de semizeu la care a reușit să acceadă. În principalul său poem filosofic, *Despre natură*, Empedocle înlocuiește Unul *parmenidian cu un univers ale cărui schimbări constau în recombinarea a patru elemente fundamentale, permanente: aer, pământ, foc și apă. Aceste elemente se amestecă și se separă sub influența a două forțe, atracția (Iubirea) și respingerea (Ura). Universul parcurge cicluri, după cum una sau alta dintre aceste forțe predomină. Empedocle a mai susținut doctrina *pitagoreică a pre-existenței și nemuririi sufletului și a contingenței existenței corporale a acestuia: căzând din grația cerească, sufletele sunt condamnate la ciclul nașterii și reîncarnării. Celălalt mare poem al lui Empedocle, *Purificările*, asociază doctrinele sale cosmologice și cele despre suflet cu un sistem teologic în care Iubirea, ca principiu de organizare, este prezentă pretutindeni în univers. Empedocle a susținut de asemenea o doctrină a evoluției speciilor. Maniera exactă în care a reconciliat elementele naturale și cele teologice ale filosofiei sale rămâne controversată, însă doctrina celor patru elemente a fost preluată de *Aristotel și, prin el, de medievali.

empiric. În sens larg, o credință empirică este una capabilă să fie confirmată sau infirmată de experiența simțurilor. În sens mai restrâns, termenul poate însemna că, pentru confirmare, nu trebuie să apelăm la o teorie intermediară, caz în care credința sau opinia ar deveni teoretică, încetând să mai fie empirică. În acest sens, o calitate empirică a lucrurilor este una care poate fi reprezentată în experiența sensibilă, spre deosebire de proprietățile teoretice, inferate sau postulate. O teorie pur empirică se ocupă doar de calități empirice. → empirism.

empirio-criticism → Avenarius.

empirism. Orientare filosofică perpetuă, ce încearcă să lege cunoașterea de experiență. Experiența este concepută ca fiind conținutul sensibil al cunoașterii, sau orice este exprimat într-o clasă desemnată de enunțuri al căror adevăr poate fi stabilit apelând la simțuri. Empirismul neagă existența vreunui tip de cunoaștere în afara acestei clase, sau cel puțin în afara a ceea ce este dat de teoretizarea corectă care se bazează pe această clasă. O variantă a empirismului neagă existența cunoașterii **a priori*, sau a cunoașterii adevărurilor necesare, sau a oricărei cunoașteri înnăscute sau intuitive, sau a unor principii generale ce devin credibile doar datorită rațiunii; astfel, empirismul se opune în primul rând *raționalismului. O abordare empiristă a conceptelor noastre va susține că acestea depind de experiență: **nihil in intellectu nisi prius in sensu* (nimic în intelect care să nu fi fost mai înainte în simțuri). Unii filosofi, de exemplu, *Toma d'Aquino, au susținut acest principiu, fără să nege că rațiunea poate obține cunoașterea, cu condiția să se folosească de materialul oferit de simțuri. Una dintre marile probleme ale empirismului este explicarea felului în care gândirea nu derivă pur și simplu din experiență, ci furnizează și *categoriile prin care organizăm experiența. Necesitatea (și legitimitatea) unei asemenea adăugiri constituie tema centrală a *Criticii rațiunii pure* a lui *Kant. Empirismul radical, reprezentat de *James, susține că relațiile dintre experiențe care sunt implicate în organizarea acestora sunt ele însele obiecte de observație. Printre problemele-cheie pentru empirism se află evitarea situației conform căreia eu nu cunosc nimic în afara experiențelor pe care le am în momentul de față (*scepticism), demarcarea unei baze teoretice legitime în observație, apărarea tezei că observația este ea însăși liberă de elemente non-empirice, descrierea modurilor legitime de folosire a observației în construirea unei imagini a lumii, și explicarea sau excluderea cunoașterii care nu pare să aibă vreo bază în experiență, în primul rând a matematicii și a altor tipuri de cunoaștere *a priori*.

empirism constructiv. Poziție în filosofia științei asociată cu numele filosofului canadian contemporan Bas van Fraassen (*The Scientific Image*, 1980). Conform epirismului constructiv, știința se împarte în enunțuri observaționale și enunțuri teoretice, acestea din urmă fiind capabile de adevăr și de falsitate în sensul strict al cuvântului, considerând totuși că atitudinea cea mai potrivită nu este aceea de a le crede, ci doar de a le accepta ca fiind în cel mai bun caz adecvate din punct de vedere empiric. Empirismul constructiv este adesea privit ca o variantă a *pragmatismului sau a *instrumentalismului, chiar dacă unele variante mai ortodoxe ale acestor poziții nu acceptă că enunțurile teoretice au valori de adevăr. O concepție înrudită este aceea a lui Vaihinger, care, în plus, crede că nimic nu ne împiedică să fim siguri că enunțurile teoretice sunt efectiv false.

empirism logic → pozitivism logic.

empiriștii britanici. Nume dat în mod convențional trioului alcătuit de *Locke, *Berkeley și *Hume. Au mai fost și alți filosofi cu înclinații *empiriste înaintea acestora (cum ar fi *Ockham, Francis *Bacon sau *Hobbes), iar măsura în care Locke, mai ales, este un empirist e în mod evident discutabilă.

enanțiomorfi → omologi incongruenți.

Enciclopedia. Întreprindere de anvergură a secolului al XVIII-lea francez, *Enciclopedia* s-a dorit a fi o prezentare sinoptică a ramurilor cunoașterii umane. Figurile de marcă ce au susținut această întreprindere au fost *Diderot și *D'Alembert; au mai contribuit la ea *Holbach, *Montesquieu, *Rousseau și *Voltaire, desemnați uneori colectiv cu numele de enciclopediști. Această operă este o biblie a *Iluminismului, plasându-se din punct de vedere filosofic în mare măsură în tradiția lui *Locke și *Bayle. Datorită tonului său anticlerical și umanist, *Enciclopedia* a fost suprimată în 1759 prin decret regal.

Enesidemos din Cnossos (sec. I î.Hr.). Filosof sceptic și susținător al *pyrrhonismului, cunoscut mai ales prin influența exercitată asupra lui *Sextus Empiricus și prin expunerea învățăturilor sale făcută de *Diogenes Laertios. Fire radicală, Enesidemos s-a desprins de *Academie și a revenit la scepticismul mai pur al lui Pyrrhon. Este cunoscut în principal pentru cei zece tropi (*tropoi*) din care rezultă afirmații contradictorii, dar la fel de întemeiate, referitoare la stări de fapt. Acești tropi au fost consacrați de către *Sextus Empiricus ca fundament al *scepticismului elenic târziu. Ei cuprind: (1) diferitele moduri în care diferite animale percep lucrurile; (2) percepțiile distincte ale diferitelor popoare; (3) felul în care simțuri diferite determină judecăți diferite; (4) felul în care anumite circumstanțe, cum ar fi starea de beție sau de trezie, afectează percepția; (5) deosebirile determinate de distanță și perspectivă; (6) felul în care mediul care se interpune (aerul sau alcătuirea globului ocular) afectează percepția; (7) faptul că substanțele pot arăta într-un anumit fel când sunt combinate și în alt fel când sunt separate sau altfel combinate; (8) influența covârșitoare a relației specifice dintre cel ce percepe și ceea ce este perceput; (9) importanța distinctă și capacitatea diferită de a uimi pe care aceleași evenimente le au asupra diferiților martori, și (10) felul în care diferențele dintre oameni ne împiedică să ne considerăm capabili de a percepe legile morale universale. Un alt set de opt *tropoi* ridică obstacole sceptice similare în calea cunoașterii relației cauzale. Aproape toate versiunile de scepticism și *relativism se sprijină pe variantele unuia sau mai multora dintre cei zece tropi.

Engels, Friedrich (1820–1895). Filosof și sociolog german, colaborator al lui *Marx. Născut în Rhineland ca fiu al unor prosperi proprietari de fabrici, Engels își câștigase deja o reputație liberală în 1842, când a venit la Manchester ca agent al firmei deținute de familia sa. În anii care au urmat, scrierile sale au suscitat aprobarea lui Marx, iar afinitatea dintre cei doi a fost confirmată de vehementa lucrare a lui Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845, trad. rom., *Situația clasei muncitoare în Anglia*). Engels a colaborat cu Marx la *Manifestul comunist* (1848). În general, se consideră că el a conturat două dintre cele mai importante componente filosofice ale marxismului: *materialismul dialectic și *materialismul istoric. Lucrarea sa filosofică cea mai închegată este *Anti-Dühring* (1878), o respingere de pe poziții materialiste a operei lui Eugen Dühring, un concurent al lui Marx în cercurile socialiste germane. O altă operă de bătrânețe, *Originea familiei, a proprietății private și a statului* (1884), este un atac comunist și feminist la adresa subordonării femeilor în societatea patriarhală. Engels a fost principalul susținător al lui Marx și al familiei sale, dar și editorul operelor acestuia, astfel încât este destul de dificil a separa contribuția fiecăruia la doctrina marxistă.

enigma lui Menon → paradoxul învățării.

en-soi → ființare-în-sine / ființare-pentru-sine.

ens realissimum (lat., ființa cea mai reală). Termen pentru Dumnezeu, reflectând credința că realitatea, la fel ca bunătatea, are grade, și că trebuie să existe o entitate-limită, reală în sens suprem.

entelehie (gr., a avea perfecțiune). Pentru *Aristotel, realizarea potențialității unui lucru, sau felul de a fi al unui lucru a cărui *esență este pe deplin realizată, spre deosebire de lucrurile a căror esență este doar potențială. Într-o folosire ulterioară, entelehia a fost considerată spiritul formativ care dă viață unui lucru; uneori, o putere activă ce generează mișcare în corpurile materiale.

entimemă. Un argument în care una dintre premise nu este formulată explicit.

entitate. Lucru real. Realismul entităților este un termen legat de numele filosofului contemporan canadian Ian Hacking, după care problema *realismului științific nu este cea a adevărului sau falsității teoriilor științifice, ci aceea a existenței reale a lucrurilor pe care le manipulează oamenii de știință.

entropie. Proprietate a unui sistem termodinamic închis (adică un sistem considerat sub aspectul schimbului de căldură și al altor forme de energie), corespunzând gradului în care particulele sistemului sunt dispuse la întâmplare. Entropia este o măsură a dezordinii sistemului. A doua *lege a termodinamicii afirmă că entropia crește întotdeauna.

enumerabil / nenumărabil. O mulțime enumerabilă este una a cărei *cardinalitate este egală cu aceea a mulțimii numerelor naturale. O mulțime este nenumărabilă dacă este de cardinalitate mai mare decât aceasta. *Teorema lui *Cantor dovedește existența unor asemenea mulțimi. O mulțime finită are un cardinal mai mic decât acela al mulțimii numerelor naturale, iar o mulțime numărabilă este fie enumerabilă, fie finită.

enumerare simplă → inducție enumerativă.

enunț. Ceea ce este afirmat, așa cum o judecată este ceea ce se crede, iar o propoziție este ceea ce se propune. Oricum, toți cei trei termeni au fost folosiți pentru a indica *conținutul unei afirmații sau al unei propoziții scrise. Distincția dintre un enunț sau o afirmație și conținutul acesteia introduce o problemă centrală a teoriei înțelesului. Pe de o parte, o asemenea distincție există deoarece o propoziție poate fi identificată fără a ști ce înseamnă, fiindcă orice propoziție dată ar putea avea un conținut diferit și diferite propoziții pot avea același conținut (→ traducere). Pe de altă parte, a identifica ceea ce se spune este, după toate aparențele, nimic altceva decât a găsi propriile tale cuvinte prin care să exprimi ceea ce se spune: mintea nu are nici un fel de contact „pur“ cu gândurile neîntrupate, eliberate de expresia lor lingvistică.

enunțuri de bază → enunțuri protocol.

enunțuri performative. Termen introdus de către J.L. *Austin (*performative utterances*) pentru un enunț prin rostirea căruia este executat un act ulterior. Exemplele de referință sunt „Eu promit...“ sau „Eu sunt de acord...“, a căror enunțare reprezintă o promisiune sau un acord. Asemenea enunțuri nu descriu stări anterioare de formulare a unei promisiuni sau a unui acord, ci instituie (atrag) promisiunea sau acordul cuiva. Fenomenul a fost anterior recunoscut de *Hobbes.

enunțuri protocol (ger., *Protokollsätze*). Enunțurile de bază în analiza pe care *pozitivismul logic o face cunoașterii, concepută ca înregistrare a ceea ce experiența oferă într-un mod preteoretic și natural: ceea ce este aici și acum pentru mine. Disputa centrală se poartă în jurul următoarei opțiuni: este legitim să formulăm enunțurile în termeni de obiecte publice și ai calităților acestora, sau putem găsi o abordare mai puțin teoretică, cu un conținut pur fenomenal? Prima opțiune îngreunează considerarea enunțurilor ca fiind în mod real de bază, în timp ce cea de a doua opțiune face dificilă încorporarea lor în ansamblul științei obiective. De regulă, disputa este considerată închisă, în favoarea unei versiuni publice a argumentului *limbajului privat. Datorită dificultăților întâmpinate în acest punct, pozitiviștii logici au renunțat cu totul la noțiunea unui fundament epistemologic, cochetând cu *teoria adevărului-coerență. Este unanim recunoscut că încercarea de a lega gândirea și experiența prin mijlocirea enunțurilor de bază se întemeiază pe „*mitul datului“, ce poate fi cu greu susținut. → fundaționalism.

Epictet (cca 55–135 d.Hr.). Cel mai influent propagator al *stoicismului din vremea sa, Epictet s-a născut ca sclav în Asia Mică. A fost eliberat prin anul 68, dar împăratul Dioclețian l-a alungat din Roma în jurul anului 90. A fost schilod o mare parte din viață. Se știe că era extrem de popular și de respectat, ducând o viață de o simplitate extremă, conform cu doctrina stoică. Învățăturile sale, sau *Discursurile*, s-au păstrat numai datorită notelor luate de elevul său Flavius Arrianus. Ele accentuează resemnarea, umilința și caritatea, dar și capacitatea și datoria persoanei de a-și modela caracterul, străduindu-se să obțină stăpânirea de sine și independența față de circumstanțele exterioare.

Epicur (341–270 î.Hr.). Filosof grec. Epicur s-a născut în insula Samos, dar s-a mutat la Atena în 307 sau 306 î.Hr., fondând aici o comunitate izolată numită „Grădina“. Doctrinele sale sunt cunoscute în principal datorită relatărilor lui *Diogenes Laertius și datorită poemului *De Rerum Natura* al lui *Lucrețius, despre care se crede că este o prezentare demnă de încredere a gândirii sale. Epicur a adoptat metafizica *atomistă a lui *Leucip și *Democrit, permițând existența spațiului gol, un număr infinit de atomi și o infinitate de lumi produse de combinațiile schimbătoare ale atomilor. Epicur a mai susținut o doctrină a supraviețuirii celui mai adaptat, prin care a dorit să explice evoluția speciilor fără a apela la *cauzele finale ale lui *Aristotel. Totuși, a lăsat loc și pentru zei, chiar dacă aceștia nu se preocupă deloc de acest cosmos și, mai ales, nu joacă nici un rol în calitate de cauze prime sau de furnizori ai unor scopuri pentru existență. *Liberul arbitru este posibil prin „devieri“ sau *clinamen-ul atomilor în traiectoria lor. O altă doctrină interesantă este aceea a așa-numitului *prolepsis*, sau a modului în care experiența devine generală, permițându-ne să anticipăm tipul de obiect la care se referă termenii. (*Prolepsis* este așadar o soluție, sau poate o caracterizare generală, a dificultății de a explica felul în care cuvintele primesc o semnificație generală, problemă care i-a fascinat mai târziu pe *empiriștii britanici.)

Scopul oricărei filosofii este totuși acela de a ne face în stare să trăim bine, ceea ce nu înseamnă a trăi în mocirla hedonistă pe care cuvântul „epicureanism" îl sugerează astăzi, după secole de propagandă împotriva sistemului. Dimpotrivă, Epicur susține că pentru a duce o viață plăcută este nevoie de înțelepciunea practică, atinsă cu ajutorul filosofiei. Viața plăcută constă în preponderența plăcerilor *katastematice*, ce pot fi prelungite la infinit, asupra plăcerilor *kinematice* (plăceri senzoriale trecătoare). Plăcerile *katastematice* pot varia, însă nu pot crește în timp, astfel încât cel care are parte de o viață lungă nu obține prin aceasta mai multă plăcere *katastematică* decât cel care trăiește mai puțin — idee importantă pentru atitudinea epicureană față de moarte. La fel ca în alte filosofii etice grecești, **ataraxia* este desăvârșirea plăcerilor *katastematice*. Ea impune înțelegerea limitelor vieții și eliminarea fricii de moarte, cultivarea prieteniei și renunțarea la dorințele inutile și la falsele satisfacții.

epicureanism. Așa cum este folosit în mod curent, termenul înseamnă un mod de viață bazat pe desfătarea simțurilor. Totuși nu acesta a fost îndemnul lui *Epicur, care nu a pledat decât pentru căutarea acelor plăceri care pot fi controlate și de care ne putem bucura cu moderație: plăcerile prieteniei, păcii și contemplării estetice. În sens propriu, epicureanism înseamnă orice filosofie care combină doctrinele centrale ale lui Epicur.

epifanie. Manifestarea prezenței lui Dumnezeu în lume. O revelație spirituală sau mistică.

epifenomen. Un produs incidental al unui proces, care nu are prin sine nici un efect. → epifenomenalism.

epifenomenalism. Viziunea după care o trăsătură a unei situații apare în virtutea altora, fără a deține prin ea însăși vreo putere cauzală. În filosofia minții, epifenomenalismul susține că, deși există evenimente mentale, ele nu au prin sine nici un fel de puteri cauzale și nu produc nici un efect asupra lumii fizice. Analogia la care se apelează uneori este aceea a fluieratului locomotivei, care produce sunetul (corespunzător experienței), însă nu joacă nici un rol în punerea în mișcare a mașinii. Epifenomenalismul este o soluție tranșantă a dificultății de a reconcilia existența minții cu faptul că numai un eveniment fizic poate, conform legilor fizicii, să *cauzeze alte evenimente fizice. Un epifenomenalist poate accepta o relație de cauzalitate într-un singur sens, grație căreia evenimentele fizice produc evenimente mentale, sau poate să prefere o formă de paralelism, evitând relația cauzală dintre minte și corp sau dintre corp și minte (→ ocazionalism). O problemă majoră a epifenomenalismului este aceea că, dacă evenimentele mentale nu au nici o relație cauzală, atunci nu reiese clar că ele pot face obiectul memoriei sau chiar al conștiinței. → bază și suprastructură.

Epimenide. Se presupune că Epimenide cretanul a spus că toți cretanii sunt mincinoși. Dacă a rostit adevărul, atunci ceea ce a spus este fals și viceversa. → paradoxul mincinosului.

epistemă. Termen echivalent cu cel de *epistemologie.

epistemologie (gr., *epistēmē*, cunoaștere, știință). Teoria cunoașterii. Problemele centrale ale epistemologiei sunt: originea cunoașterii; rolul experienței, respectiv al rațiunii, în generarea cunoașterii; relația dintre cunoaștere și certitudine, sau dintre cunoaștere și imposibilitatea erorii; posibilitatea *scepticismului universal și schimbările intervenite în formele cunoașterii, apărute datorită unor noi conceptualizări ale lumii. Toate aceste teme sunt legate de alte preocupări centrale ale filosofiei, precum natura adevărului, a experienței și a înțelesului. Putem vedea epistemologia ca fiind dominată de două metafore rivale. O metaforă este aceea a construirii unei piramide ridicate pe niște fundații. În această concepție, sarcina filosofiei este să prezinte fundații cât se poate de sigure și să identifice metode sigure de construcție, astfel încât edificiul care va rezulta să fie solid. Această metaforă favorizează ideea „datului" ca bază a cunoașterii și o teorie rațională a confirmării și infirmării (→ enunțuri protocol; fundaționalism). Cealaltă metaforă este aceea a unei bărci sau a unui fuzelaj care nu are nici un fel de fundație, dar își datorează forța stabilității pe care i-o dau părțile ce se îmbină unele cu altele. Această poziție respinge ideea unui dat fundamental, favorizează ideile de coerență (→ teoria adevărului-coerență) și de *holism; respingerea *scepticismului devine însă mai dificilă.

Problema definirii cunoașterii în termeni de opinie adevărată plus unele relații speciale între cel care are opinia și fapte datează de la *Platon, care în *Theaitetos* consideră cunoașterea ca fiind opinia adevărată însoțită de **logos*. Pentru dificultăți legate de această teorie → exemplele lui Gettier. Pentru teme conexe → empirism; enunțuri protocol; epistemologie naturalizată; feminism; fiabilism (reliabilism); raționalism; relativism; teoria confirmării.

epistemologie naturalizată. Termen datorat lui *Quine pentru proiectul studiului formării reale a cunoașterii la oameni, fără să aspire la atestarea acelor procese drept raționale sau drept dovezi împotriva *scepticismului, sau chiar apte să redea adevărul. Epistemologia naturalizată va fi prin urmare un amestec de psihologia învățării și studiul episoadelor din istoria științei. Orizontul pentru reflecția „externă" sau filosofică, de genul celei care ar putea duce la scepticism sau la respingerea lui, este diminuat considerabil. Deși termenul este modern, printre exponenții distinși ai acestei abordări se numără *Aristotel, *Hume și J.S. *Mill. → epistemologie; metodologie.

epoca rațiunii → Iluminism.

epoché (gr., suspendarea credinței). Unul dintre scopurile argumentelor sceptice. → punere între paranteze.

Er, mitul lui ~ → mitul lui Er.

Erasm (Desiderius Erasmus) (cca 1466 / 1469–1536). Unul dintre primii și cei mai mari *umaniști ai Renașterii din Europa nordică. Erasm a studiat în Olanda, probabil la Deventer, și în 1487 a intrat la mănăstirea augustiniană Steyn, lângă Gouda. A fost hirotonisit în 1492. A studiat pentru scurt timp teologia la Paris. Călătoria pe care a făcut-o în 1499 în Anglia l-a pus în legătură cu Thomas *More și cu alți umaniști. Ducând o viață de călător erudit, Erasm a publicat o colecție de proverbe clasice, apoi *Elogiul nebuniei* în 1509, iar, în 1516, o ediție greacă îmbunătățită a Noului Testament. Satirele sale la adresa practicilor religioase și a complicațiilor teologiei *scolastice, ca și preferința sa pentru credința mai simplă a Bisericii timpurii, au făcut din Erasm o sursă de inspirație pentru noua mișcare a reformei. Cu toate acestea, Erasm nu a fost prea încrezător în puterea oamenilor de a elabora noi utopii. S-a retras din arena politică și în 1524 s-a delimitat de *Luther, în lucrarea sa *De Libero Arbitrio* (Despre liberul arbitru). Moderația lui Erasm și scepticismul său temperat nu au avut nici o influență asupra rupturilor din ce în ce mai radicale din interiorul Bisericii, dar spiritul clasic al învățăturilor și atitudinilor sale a fost extrem de influent în secolele care au urmat. A murit la Basel, în timp ce se pregătea să revină în Olanda.

erastianism. Doctrina după care Statul primează asupra Bisericii în problemele ecleziastice. A fost numită așa după teologul elvețian Thomas Erastus (1524–1583).

erezia ariană. Doctrină care neagă natura divină a lui Hristos, denumită astfel după preotul alexandrin Arius (cca 250–cca 336). Arianismul susține că Fiul nu este veșnic sau de aceeași natură cu Dumnezeu, ci un instrument dependent creat pentru a mântui lumea. În 325, Conciliul General din Niceea, condus de Athanasius (296–373) a instituit doctrina coeternității și coegalității dintre Dumnezeu Tatăl și Fiul. Această doctrină (**homoousion*) reclamă o anumită încredere în faptul că noi știm, de exemplu, cum să ne dăm seama dacă lucrurile sunt dintr-una sau din două substanțe.

eristic (gr., conflict). Raționament ce nu își propune aflarea adevărului, ci victoria asupra unui adversar sau întărirea unei poziții mai slabe.

Eriugena, John Scot (Erigena) (cca 810–cca 877). Cunoscut și sub numele de John Scoțianul, Eriugena s-a născut în Irlanda, a dobândit o învățătură remarcabilă și a predat la curtea lui Carol Pleșuvul, regele Franței. Este important ca traducător și transmițător al gândirii grecești. A tradus din *Dionisie Pseudo-Areopagitul și din alți autori. Poate fi considerat cel mai mare gânditor al lumii creștine din perioada dintre *Augustin și *Anselm. A apărat realitatea *liberului arbitru (*pelagianism) împotriva unui oarecare călugăr Gottschalk. Încrederea pe care a acordat-o rațiunii a fost însă condamnată de două consilii, deși John însuși a fost scutit de cenzură. Cea mai importantă operă a sa este *De Divisione Naturae*. În această lucrare, Eriugena manifestă o înclinație accentuată spre *panteism și *neoplatonism: Dumnezeu devine realitatea universală unică, neschimbătoare, la care participă creația, fiind situat dincolo de categoriile umane și cognoscibil numai prin ceea ce nu este El. Ființele create sunt revelări și manifestări ale principiului divin, iar scopul lor este recontopirea în Dumnezeu. Meritul aparte al lui Eriugena este acela de a fi susținut reconcilierea dintre rațiune și teologia creștină. De aici a rezultat o teologie de o ortodoxie îndoielnică, deși influentă asupra creștinilor neoplatonicieni de mai târziu, printre care și *Dante.

ermetism. Adeziune la învățăturile ermetice (→ Corpus Hermeticum).

eroarea conversă a accidentului → *a dicto secundum quid ad dictum simpliciter.*

eroarea definitorului. Insistența nepermisă de a defini un termen într-o manieră favorabilă unei anumite părți angajate într-o dispută. Astfel, un *libertarian poate să definească impozitele ca furt săvârșit de către stat, iar un militant anti-avort poate să definescă un fetus ca fiind o persoană nenăscută. Eroarea definirii mai poate desemna și pretinsa greșeală comisă de Socrate de a presupune că un termen nu poate însemna nimic dacă nu este definit. → paradoxul socratic.

eroarea efemerității. Greșeală comisă de o ființă trecătoare care crede în imuabilitatea lucrurilor. Denumirea de eroare a efemerității provine din *Visul lui D'Alembert* al lui *Diderot, care preia de la Fontenelle exemplul trandafirului: din câte își poate aminti orice trandafir, nici un grădinar nu a murit vreodată.

eroarea împătririi termenilor. Eroare de raționament comisă atunci când termenul mediu al unui silogism este luat în sensuri diferite în cele două premise (adică silogismul are patru termeni în loc de trei, așa cum ar trebui). De exemplu, „Toți oamenii sunt lupi, toți lupii trăiesc în zonele arctice, deci toți oamenii trăiesc în zonele arctice“.

eroarea întrebărilor multiple. Eroarea avocaților care constă în inferarea sau în insinuarea unui anumit gen de vină atunci când o persoană nu poate da un răspuns direct, da sau nu, la o întrebare care nu permite de fapt un astfel de răspuns. Exemplul clasic este întrebarea „Ai încetat să-ți bați nevasta?“ la care o persoană nevinovată nu poate oferi un răspuns cuprins într-un singur cuvânt. Întrebarea ascunde două întrebări (Ai făcut vreodată așa ceva? Mai faci acum așa ceva?) și nevinovăția înseamnă să răspunzi „nu“ la fiecare. Din nefericire, întrucât vorbim în mod normal despre încetarea a ceva început cândva, un simplu răspuns „nu“ la întreaga întrebare poartă cu sine o *implicatură evidentă conform căreia obișnuiai să faci așa ceva și continui să procedezi astfel. Deci nu vrei să spui (numai) acest lucru și nici nu vrei, bineînțeles, să spui „da“.

eroarea jucătorului. Cunoscută și sub numele de eroare Monte Carlo. Ea constă fie în (1) greșeala de a presupune că după o serie de rezultate constante de un anumit fel la un sistem de joc, cum este ruleta, va urma o serie similară (de exemplu, roșul e câștigător), fie în (2) greșeala opusă de a presupune că trebuie să apară un rezultat contrar (datorită „legii mediilor“). În realitate, un sistem de jocuri de noroc corect este cel în care probabilitatea unui rezultat rămâne constantă la fiecare joc: roata ruletei nu are memorie. Trebuie să remarcăm că dacă sistemul de joc nu e de acest tip, este posibil ca o astfel de eroare să nu apară. Dacă pariem pe starea vremii sau pe un cal, este chiar rezonabil să considerăm că o succesiune de zile ploioase, respectiv de succese hipice, poate spori șansa producerii unui eveniment similar.

eroarea mediului nedistribuit. Dacă un argument are forma unui *silogism, dar termenul mediu nu este *distribuit, acesta nu va fi valid: toți oamenii sunt mamifere, unele mamifere sunt pisici, prin urmare?

eroarea Monte Carlo → eroarea jucătorului.

eroarea naturalistă. Așa-zisa eroare identificată de *Moore în lucrarea _Principia Ethica_ (1903), de a identifica un concept etic cu un concept „natural", sau descrierea proprietăților lucrurilor în virtutea cărora ele sunt presupuse a fi bune sau rele. Astfel, după un standard de tip *utilitarist, a spune că o anumită acțiune e bună va însemna aproape același lucru cu a spune că ea creează mai multă fericire decât ar face-o alte acțiuni rivale. Această echivalare a semnificației este aproape în mod sigur greșită, dar studii ulterioare nu au confirmat că adversarii lui Moore, în special J.S. *Mill, au făcut această identificare sau au comis vreo eroare de raționament bazată pe ea. → argumentul întrebării deschise.

eroarea omului mascat. Eroarea făcută, după cum se pretinde, de *Descartes atunci când presupune că, întrucât poate cunoaște lucruri despre mintea sa, dar nu și despre corpul său, atunci mintea sa nu poate fi aceeași cu corpul său. Acest lucru, potrivit acuzației aduse, este ca și cum ai argumenta că, întrucât pot cunoaște cine îmi este tatăl fără să știu cine este omul mascat, atunci omul mascat nu poate fi tatăl meu. Rămâne îndoielnic dacă Descartes a făcut o astfel de greșeală superficială.

eroarea schimbării cuantificatorului. Eroare care constă în inversarea ordinii a doi *cuantificatori. Forma comună este cea a trecerii dintr-o propoziție de forma „fiecare x are un y de care este legat" într-una de forma „există un anume y legat de fiecare x". Un exemplu la îndemână ar fi acela de a infera de la „fiecare are o mamă" la „există cineva care este mama fiecăruia". Exemple mult mai subtile ar fi acelea în care s-ar inversa cele două înțelesuri diferite care pot fi date unor enunțuri ca „există o anumită propoziție presupusă în fiecare investigație". Înseamnă aceasta că în cazul tuturor investigațiilor există o anumită presupoziție ce este posibil să fie diferită, sau că există o presupoziție unică și comună? În mod asemănător, „există ceva care reprezintă sensul tuturor activităților noastre" înlesnește trecerea eronată de la „fiecare activitate are un sens", care este probabil adevărată, la „există un Scop comun pentru toate acestea", care este probabil falsă. Eroarea este evidentă în teoria cuantificării, unde este reprezentată ca trecerea de la $(\forall x)(\exists y)(Rxy)$ la $(\exists y)(\forall x)(Rxy)$.

eroare de raționament. Raționamentele pot fi eronate în multe feluri, care au fost depistate și clasificate. Principala distincție este aceea dintre erori formale, în care ceva pare să fie un raționament deductiv valid, însă nu este, și erori neformale, în care s-a comis un alt tip de greșeală. Exemple de asemenea greșeli sunt: introducerea de amănunte irelevante, menținerea unor termeni ambigui, vaguitatea, precizarea nepotrivită ș.a.m.d. Multe erori de raționament au primit nume specifice și pot fi căutate la articolele respective: → *argumentum ad*...; cerc vicios; eroarea împătririi termenilor; eroarea jucătorului; *ignoratio elenchi*.

eroare emoțională. Proiectarea sau deplasarea emoțiilor umane și a sentimentelor asupra unor lucruri care nu le au, deși acestea pot trezi emoții în noi. Suntem pasibili de comiterea acestei erori atunci când vorbim despre vreme supărată și despre copaci triști. Dar descrierile pot fi acceptate fără a se comite nici o eroare, datorită *ambiguității de sistem.

eroare genetică. Așa-zisa greșeală a argumentării că un anumit lucru trebuie respins datorită originilor sale îndoielnice. Într-un sens mai larg, orice eroare de a infera ceva despre natura unui anumit lucru plecând de la o propoziție care se referă la originile sale. Deseori un astfel de raționament este de fapt potrivit, ca atunci când cineva folosește marca unui automobil drept indicator al calității sale posibile.

eroare intențională. În estetică, presupusa greșeală ce constă în a susține că intențiile pe care le are autorul în vederea creării unei opere formează un punct de plecare competent în vederea interpretării și criticii. Se observă deseori (mai ales în *deconstructivism) că și atunci când avem acces la intențiile autorului printr-un enunț direct, acest enunț este doar un act de autointerpretare din partea autorului, iar pentru noi el poate fi doar un alt text, el însuși bun de supus reinterpretării și criticii.

eroare socratică → paradoxul socratic.

eros → iubire.

erotetic (gr., *erôtêsis*, punere de întrebări). Ceea ce este legat de întrebări. Logica erotetică studiază logica și pragmatica întrebărilor și răspunsurilor.

escrocul sensibil. Personaj introdus de *Hume (*Enquiry Concerning the Principles of Morals*, sec. 9, partea a 2-a), care respectă regulile generale ale dreptății și onestității, dar care profită de excepțiile pe care le poate comite atunci când acest lucru este în favoarea sa. Multe abordări ale eticii pretind că există ceva irațional în cazul acestui tip de comportament și încearcă să arate că este un fel de autocontradicție; Hume însuși se raportează la acest personaj ca la unul pur și simplu odios.

esență (lat., *esse*, a fi). Elementul de bază sau fundamental în ființa unui lucru: natura lucrului, acel ceva fără de care lucrul nu ar putea fi ceea ce este. Un lucru nu-și poate pierde esența fără a înceta să existe. Natura esențială a unui gen natural, ca apa sau aurul, este acea proprietate fără de care nu am putea avea nici un exemplu al acelui gen. *Locke a pus în opoziție esențele reale, cam în același sens, cu *definiția nominală furnizată de o descriere a proprietăților comune unui lucru. De-a lungul întregii filosofii grecești, scolastice și parțial, chiar moderne, s-au propus mai multe căi de a găsi esențele lucrurilor. Au existat de asemenea multe păreri despre felul în care ar fi știința dacă am cunoaște esențele. Abordările *holiste ale științei, precum cea a lui *Quine, resping distincția dintre proprietățile esențiale și cele accidentale. → esențialism; hecceitate; quidditate.

esență reală → esență.

esențialism. Doctrina potrivit căreia este corect să distingem între proprietățile care sunt esențiale și cele care sunt doar *accidentale unui lucru sau unui gen de lucruri. Proprietățile esențiale sunt cele care nu-i pot lipsi lucrului (sau genului de lucruri) fără ca acesta să înceteze să existe. Astfel, cineva care poartă o pălărie și-o poate scoate, dar ar fi putut să nu poarte deloc pălărie; însă aceeași persoană nu poate să nu ocupe un loc în spațiu, și nu putem postula nici o situație posibilă în care acea persoană nu ocupă vreun loc în spațiu. Dacă suntem de acord cu aceste considerații (ceea ce este discutabil, după cum dovedesc problemele legate de esențialism), atunci a ocupa un loc în spațiu este o proprietate esențială a persoanelor, iar a purta pălărie este o proprietate accidentală. Stabilirea temeiurilor acestei distincții intuitive constituie însă o mare problemă. O sugestie este aceea că temeiurile căutate provin pur și simplu din modul în care descriem lucrurile, originea fiind deci lingvistică sau chiar *convențională. Acestui punct de vedere (al esenței nominale) i se opune concepția lui *Locke, după care lucrurile însele posedă unele naturi subiacente (esențele reale), care sunt suportul celorlalte proprietăți și le pot explica pe acestea din urmă.

Scrierile feministe apelează la esențialism pentru a expune concepția după care femeile (sau bărbații) au naturi esențiale (de exemplu, a crește copii și a purta de grijă, respectiv a fi agresiv și egoist), respingând astfel teza că diferențele s-ar datora unei varietăți de trăsături accidentale sau contingente, produse de forțele sociale. → determinism (biologic).

escatologie (gr., *eschatos*, cel din urmă). Sistemul ideilor despre sfârșitul vieții sau sfârșitul lumii și (în teologia creștină) despre judecata de apoi și reînviere.

Esop (sec. VI î.Hr.). Povestitor grec de fabule sau istorioare cu caracter satiric sau moral. Însăși viața lui Esop este o fabulă: tradiția ne spune că ar fi fost cocoșat și urât (ceea ce poate fi un semn de stereotipie rasială), că ar fi fost sclavul unui filosof, Xanthos din Samos, și că și-ar fi câștigat libertatea, având apoi necazuri cu cetățenii din Delfi, care, vrând să protejeze faima oracolului lor, l-au aruncat pe Esop de pe o stâncă. Xanthos și soția lui, în mod special, sunt înfățișați ca fiind în pericol să fie puși în umbră în prezența lui Esop, care apare astfel ca un simbol al rolului subversiv al înțelepciunii folclorice, populare și mundane, în contrast cu așa-numita cultură elevată și cu filosofia. Fabulele lui au fost deosebit de populare în Renașterea târzie, atrăgând comentarii ale unor filosofi precum *Valla, *Erasm și *Lessing.

ESP. Percepție extrasenzorială (engl., *extra-sensory perception*). → paranormal.

esse est percipi (lat., a fi înseamnă a fi perceput). Teza principală a *idealismului subiectiv al lui *Berkeley.

este. Este obișnuită distincția dintre „este" al identității (Vârful Everest este Chomolungma), „este" al predicației (Jones este plictisitor) și „este" al existenței (Este viață după moarte). În *calculul predicatelor, pentru abordarea propozițiilor cu o astfel de complexitate nu există un simbolism comun acestor trei distincții și nu este deloc posibilă vreo teorie care să explice de ce o limbă naturală oarecare consideră că au un element comun. Pare chiar posibil să prezinți aceeași informație fără nici un astfel de element comun: Jones plictisește, există viață după moarte.

estetică. Studiul sentimentelor, conceptelor și judecăților ce se ivesc din aprecierea artelor sau a unei clase mai ample de obiecte considerate emoționante, frumoase sau sublime. Teoria estetică se ocupă cu întrebări de genul: Ce este o operă de artă? Ce anume determină succesul unei opere de artă? Poate arta să fie un purtător al adevărului? Arta funcționează prin faptul că exprimă sentimentele artistului, transmite emoție, stârnește emoție, purifică sau simbolizează emoție? Care este diferența între a înțelege o operă de artă și a nu o înțelege? Cum se explică faptul că tragedia sau diverse scene naturale terifiante ne produc plăcere estetică? De ce lucruri din categorii cu totul distincte par în aceeași măsură frumoase? Există vreo legătură între percepția *frumosului și virtutea morală sau faptul de a vedea ceva universal ori esențial? Ce legătură are cu aceasta importanța și practica educației estetice? Care este rolul imaginației în producerea și evaluarea artei? Pot fi judecățile estetice îmbunătățite sau educate și, în consecință, susceptibile de o anumită *obiectivitate?

Originea clasică a multora dintre aceste întrebări se află la *Platon. Dialogurile *Ion*, *Banchetul* și *Phaidros* se ocupă în principal de locul frumosului în ordinea lucrurilor, iar această preocupare apare în multe alte locuri, inclusiv în contextul celebrei înlăturări a artiștilor de către Platon din Republica ideală (→ mimesis). Discursul lui *Aristotel din *Poetica* se concentrează asupra naturii tragediei și dă naștere ideii de *catharsis, sau de purificare a emoției ca efectul cel mai profund al vizionării unei tragedii. În perioada modernă, estetica a apărut ca o temă distinctă în lucrările unor autori ca *Baumgarten, *Lessing, *Hutcheson, *Hume și mai ales *Kant. În *Critica facultății de judecare*, Kant pune problema modului în care judecățile despre frumos sunt posibile, o dată ce nu pot fi demonstrate sau reduse la o regulă și sunt strict preocupate să exprime plăcerea subiectului. Soluția lui rezidă în conștiința armoniei dintre intelect și imaginație și, o dată ce această armonie poate fi simțită de orice ființă rațională, judecățile de gust pot fi cerute și altora. Ele își capătă astfel obiectivitatea necesară.

estetism. Doctrină atribuită unor artiști și scriitori de la sfârșitul secolului al XIX-lea, precum Walter Pater, James McNeill Whistler și, în special, Oscar Wilde. Doctrina susține că aprecierea artei și a frumosului reprezintă cel mai înalt țel al vieții umane, și mai ales că angajarea într-o astfel de experiență nu este constrânsă de considerații morale comune. Arta însăși nu slujește nici o morală ascunsă și nici un scop politic. „Mișcarea estetică" a fost o reacție utilă împotriva artei didactice religioase și morale a epocii, ajutând astfel artiștii și criticii să-și îndrepte atenția către calitățile formale și interne ale operelor de artă. Mișcarea a avut și o latură exagerată, parodiată de Gilbert și Sullivan în opera *Patience* (1881).

etapă temporală → felie temporală.

eter. Eterul „luminifer" a fost postulat de fizica secolului al XIX-lea ca agentul care umple tot spațiul și în care există undele electromagnetice. → acțiune la distanță.

eterna recurență → eterna reîntoarcere.

eterna reîntoarcere. Imaginea ciclurilor în care revine universul, reluând exact același șir de evenimente. Această idee este împărtășită de multe religii și a constituit mult timp una dintre temele gândirii grecești, inclusiv a *stoicismului. De obicei, eterna reîntoarcere este concepută în sensul că evenimentele se repetă ciclic într-un timp liniar (timpul simțului comun), însă este luată în considerare și posibilitatea repetării ciclice a timpului însuși. În acest din urmă caz, apare însă contradicția că evenimentele „de mai târziu" sunt numeric identice cu cele de dinaintea lor, astfel încât totul, la urma urmei, nu se întâmplă decât o singură dată. Această contradicție a fost observată de Eudemos din Rhodos, un elev al lui *Aristotel. *Plotin și *Origene au susținut și ei o doctrină a eternei reîntoarceri. Conceptul eternei reîntoarceri a fost adoptat de *Nietzsche în 1882, fiind discutat pe larg în însemnările ce constituie *Voința de putere*. Nu este clar dacă pentru Nietzsche ciclicitatea este probabilă din punct de vedere științific, însă ea funcționează ca o hârtie de turnesol pentru testarea succesului în viață: dacă reușim să dăm un stil corect acțiunilor noastre, atunci vom fi bucuroși să afirmăm că ele se vor repeta.

eternitate. Totalitatea timpului, gândită ca fiind fără început și fără sfârșit. Principala problemă filosofică este dacă eternitatea trebuie pusă în contrast cu timpul, nu ca o cantitate extrem de lungă de timp, ci ca posedând un tip aparte de atemporalitate. Astfel, obiectele eterne, precum numerele, au o existență atemporală. *Plotin și tradiția *neoplatonistă insistă asupra interpretării atemporale a existenței lui Dumnezeu. *Boethius distinge între veșnicie (durata la nesfârșit) și eternitate: „căci «acum»-ul nostru, în fuga sa, creează timpul și *veșnicia*, iar «acum»-ul divin stă fără să se deplaseze, rămânând pe loc și creând eternitatea" (*De Trinitate*, 4. II). O asemenea atemporalite este dincolo de orice descriere, dar scopul contemplării mistice este accesul la ea.

eterodox. Neortodox.

eterologic. Cuvânt care nu are caracteristica de a-și fi aplicabil sieși. Astfel, „lung" nu e un cuvânt lung; „antedeluvian" nu este un cuvânt antedeluvian. → paradoxul lui Grelling.

etica afacerilor. Ramură a *eticii care analizează problemele și dilemele create de practicile de afaceri: de exemplu, responsabilitatea socială a firmei, limitele juste ale unei competiții acceptabile, evaluarea obligațiilor conflictuale față de acționari și clienți, sfera și limitele loialității față de companie.

etica mediului. Cele mai multe etici tratează probleme legate de dorințele și nevoile umane: obținerea fericirii sau distribuirea bunurilor. Problema centrală în tematica mediului înconjurător este de a acorda o valoare autonomă conservării speciilor și protecției naturii sălbatice. Un asemenea tip de protecție poate fi susținut ca un mijloc pentru scopurile umane obișnuite, de exemplu, atunci când animalele sunt privite ca viitoare surse de medicamente sau de alte beneficii. Mulți autori doresc însă revendicarea unei valori nonutilitare, absolute, pentru existența animalelor și locurilor sălbatice; valoarea acestora constă tocmai în independența lor față de oameni. Ele ne conferă poziția specific umană pe care o deținem, iar a nu aprecia această valoare înseamnă nu doar o greșeală estetică, ci și o ignorare a considerației și a respectului pe care li-l datorăm, o carență morală. Problema este de a exprima această valoare și de a o face eficientă împotriva argumentelor utilitariste, care susțin dezvoltarea zonelor naturale și exterminarea speciilor mai mult sau mai puțin după bunul nostru plac. → natură; sublim.

etica protestantă a muncii. Setul de valori asociat de către *Weber cu apariția capitalismului modern și a societății industriale. Etica presupune că ne îndeplinim datoria față de Dumnezeu prin efort, muncă trudnică și printr-un consum restrâns, fapt care generează acumularea de bunuri ce joacă rolul unui semn întăritor (deși nu ca o cauză, întrucât rezultatul este predestinat) al posibilei mântuiri. Combinația de atitudini are o *afinitate electivă cu disciplina necesară pentru producția industrială.

etica virtuții. Teoria eticii care consideră noțiunea de virtute ca fundamentală, mai degrabă decât o concepție fie despre „bine", în vederea căruia acționăm, fie despre datorie, lege sau rațiune, considerate ca oferind regulile acțiunii. Etica virtuții este modelată mai cu seamă în opera lui *Aristotel (în special în *Etica nicomahică*), deși pot fi introduse și alte virtuți decât cele admise de acesta. La un nivel superficial etica virtuții poate să stabilească relații mai mult sau mai puțin pașnice cu etica lui *Hume, *Kant, și cu tradițiile *tomistă și *utilitaristă. Numai că diferența teoretică fundamentală rămâne, și anume faptul că pentru acești gânditori virtutea este derivată, fiind apreciată prin scopurile pe care le deservește sau prin datoriile pe care ne permite să le îndeplinim, în timp ce în etica virtuții direcția explicației trebuie inversată, virtutea oferind conceptul cu ajutorul căruia lămurim fericirea, datoria și rațiunea practică. Aceasta face din Aristotel, pentru care conceptul de **eudaimonia* este fundamental, doar un predecesor impur al eticii virtuții. Principala problemă a acestei abordări este explicarea modului în care gândesc agenții virtuoși, pe măsură ce sunt contemplate cursurile acțiunilor, fără a admite că acest lucru se întâmplă în termenii datoriei sau ai consecințelor, care ar ajunge astfel să-și recâștige prioritatea.

etică (gr., *ethos*, caracter). Studiul conceptelor ce țin de raționamentele practice: bine, drept, datorie, obligație, virtute, libertate, raționalitate, alegere. În al doilea rând, etica se mai referă la studiul obiectivității, subiectivității, relativismului sau scepticismului, care pot influența tezele formulate în termenii de mai sus. Pentru distincția dintre etică și moralitate → moralitate.

etică aplicată. Aplicarea *eticii la probleme practice efective, cum sunt cele legate de *avort, *eutanasie, tratamentul aplicat animalelor (→ drepturile animalelor) sau alte probleme ecologice, legale, politice și sociale. → bioetică; etica afacerilor.

Practicanții eticii aplicate sunt uneori numiți eticiști.

etică deontologistă. Etică bazată pe noțiunea de datorie, sau pe noțiunea a ceea ce este drept, sau a drepturilor, ca opusă sistemelor etice bazate pe ideea obținerii unei stări bune de lucruri (→ consecinționism), sau sistemelor etice axate pe calitățile de caracter necesare pentru a duce o viață corectă (→ etica virtuții). Principalul sistem deontologic este cel al lui *Kant.

etică evoluționistă. Încercarea din secolul al XIX-lea de a stabili bazele eticii în presupuse fapte legate de evoluție. Mișcarea este asociată în principal cu numele lui *Spencer. Premisa de la care se pleacă este că elementele ce apar mai târziu pe o scară a evoluției sunt mai bune decât cele apărute mai devreme. Aplicarea acestui principiu ne impune însă considerarea societăților occidentale, a capitalismului de tip *laissez-faire*, ca fiind mai evoluate decât formele sociale mai „primitive". Nici principiul eticii evoluționiste și nici aplicarea sa nu se bucură de prea mult respect. O variantă a eticii evoluționiste este numită „*darwinism social": ea accentuează importanța luptei pentru selecție naturală, trăgând de aici concluzia că trebuie să prețuim și să încurajăm această luptă, cel mai adesea prin stimularea relațiilor competitive și agresive între membrii societății sau între societăți diferite. În epoca noastră, relația între evoluție și etică este reconsiderată în lumina descoperirilor biologice privind altruismul și selecția genurilor. → sociobiologie.

etică feministă → feminism.

etică medicală → bioetică.

etică situațională. Concepție potrivit căreia judecata etică se aplică la situații în întregul lor, așa cum judecata estetică este formată ca răspuns la operele de artă în întregul lor. Orice încercare de a extrage trăsăturile în virtutea cărora o situație merită să fie judecată, pentru ca apoi să se argumenteze despre noi cazuri în lumina acestor trăsături, este o întreprindere care ne poate conduce într-o direcție greșită; este posibil ca o trăsătură să contribuie la relevanța unei situații, dar să fie irelevantă pentru o alta, așa cum o anumită pată de culoare poate să fie exact ceea ce trebuie pentru o pictură, dar nepotrivită pentru alta. Principala dificultate cu care se confruntă această concepție este aceea că etica nu constă doar în încercarea de a răspunde situațiilor existente, ci este în mod esențial un subiect practic, în care opțiuni viitoare trebuie ordonate în lumina unor trăsături diferite. → contextualism.

etici naturaliste → naturalism etic.

etiologie (gr., descrierea unei cauze). Determinarea cauzelor. Lanțul de cauze care duc la un eveniment, în special în știința medicinei.

etnometodologie. Studiul cunoașterii sociale comune, mai ales în măsura în care privește înțelegerea celorlalți și diferitele circumstanțe în care aceasta poate avea loc.

Euclid (maturitatea, cca 300 î.Hr.). Geometru grec. Matematician de renume, Euclid a trăit sub Ptolemeu I și a predat la Alexandria. *Elementele* sale conțin treisprezece cărți: șase de geometrie plană, trei despre teoria numerelor, una despre numere iraționale și trei despre geometria solidelor. Geometria euclidiană este exemplul cel mai remarcabil de *metodă axiomatică pură și a avut ca atare o influență filosofică incalculabilă, fiind considerată paradigma certitudinii raționale. Nu a avut nici un rival până în secolul al XIX-lea, când s-a constatat că a cincea axiomă a sistemului (liniile paralele nu se întâlnesc niciodată) poate fi negată fără a conduce la inconsistență. Astfel a apărut geometria neeuclidiană al lui Riemann. Al cincilea capitol din *Elementele* lui Euclid este atribuit matematicianului Eudoxos și conține o prezentare precisă a numerelor reale, contribuție care a rămas însă neapreciată până la redescoperirea sa în secolul al XIX-lea. → geometrie.

eudaimonia (gr., fericire, bunăstare, succes). Scopul central al tuturor sistemelor etice din Antichitate. După *Aristotel, *eudaimonia* este „cel mai bun, cel mai nobil și cel mai plăcut lucru din lume". *Eudaimonia* este un termen generic ce așteaptă o specificare, iar teorii etice diferite îl vor interpreta în moduri diferite. Aristotel o concepe ca fiind exercitarea activă a puterilor sufletului (virtuos) conform cu rațiunea. *Eudaimonia* se traduce de obicei prin „fericire" sau „bunăstare", însă deține și unele conotații legate de succes, întrucât presupune, pe lângă a trăi bine, a face și binele. De exemplu, ea poate fi diminuată de evenimentele care au loc după moartea subiectului și nu poate fi posedată de copii. Este completă și autosuficientă, trebuie urmărită pentru sine și nu pentru alt scop, astfel încât ea include toate celelalte scopuri care sunt urmărite pentru ele însele. Include prin urmare și plăcerea, fără a se limita la aceasta. În cartea a X-a a *Eticii Nicomahice*, Aristotel elogiază viața dedicată studiului, văzând în ea realizarea esențială a *eudaimoniei*. → *summum bonum*.

eudemonism. Etică bazată pe noțiunea aristotelică de **eudaimonia* sau prosperitate umană. Deși este apropiat de *etica virtuții, eudemonismul diferă de aceasta atunci când echivalarea (susținută de greci) între comportarea virtuoasă și dobândirea fericirii încetează să mai funcționeze. Eudemonismul poate cunoaște variante diferite în măsura în care apar concepții diferite despre ceea ce înseamnă a prospera, sau a dobândi cu adevărat fericirea. Astfel, *cirenaicii accentuează plăcerea simțurilor, *stoicii acordă importanță detașării de bunurile lumești, precum sănătatea și prietenia, *Toma d'Aquino subliniază că fericirea constă în contemplarea eternă a lui Dumnezeu ș.a.m.d.

eul. Sinele gânditor și activ, conceput ca subiect continuu și organizator al experienței și ca autor al acțiunii. La *Kant există o diferență între eul empiric, dat în conștiința de sine obișnuită, și eul transcendental sau pur, care nu poate fi cunoscut, însă care trebuie presupus pentru ca experiența noastră să aibă unitatea necesară pentru a putea fi experiență. În psihologia lui *Freud, eul este instanța conștientă a psihicului, ce ocupă o poziție intermediară, asediată de cerințele rușinoase ale sinelui și de disciplina represivă impusă de supraeu. → ego-ul cartezian; identitate personală.

euristic. Procedeu, precum metoda aproximărilor succesive, folosit în rezolvarea unei probleme pentru care nu există nici un *algoritm.

O euristică pentru o problemă este o metodă sau regulă pentru obținerea unei soluții.

eutanasie activă → eutanasie activă / pasivă.

eutanasie activă / pasivă. Eutanasia este acțiunea prin care se provoacă în mod direct moartea rapidă și lipsită de durere a unei persoane, sau abținerea de la împiedicarea acestei morți atunci când agentul ar fi fost capabil să intervină. Se înțelege că eutanasia este efectuată doar în intenția ușurării suferințelor, și doar în cazurile în care se consideră că moartea este cel mai mare bine sau cel mai mic rău care i se mai poate întâmpla pacientului. Eutanasia activă înseamnă a acționa pentru a provoca moartea pacientului, eutanasia pasivă înseamnă a nu o împiedica (→ doctrina actelor și a omisiunilor). Codurile medicale permit uneori medicilor să recurgă la eutanasia pasivă, însă îi autorizează mult mai rar să intervină activ pentru a cauza moartea; cu toate acestea, trasarea distincției între cele două tipuri de eutanasie este în multe cazuri problematică. Mai există și posibilitatea neplăcută ca încetarea pasivă a tratamentului să condamne pacientul la o agonie lentă și dureroasă, pe care o intervenție activă ar fi putut-o împiedica. Eutanasia, chiar dacă este deseori combătută, este un lucru pe care mulți oameni și l-ar dori pentru ei înșiși, dacă viața le-ar deveni insuportabilă. O categorie de obiecții consideră că răspândirea eutanasiei ar putea genera un climat în care bătrânii ar fi încurajați să-și aștepte liniștiți moartea și să se simtă vinovați pentru că se agață de viață. Împotriva eutanasiei se mai invocă și argumentul neașteptat al respectului pentru viață. În multe sisteme legislative ar fi ilegal să provoci moartea nedureroasă a unei persoane suferinde, deși, dacă o pisică sau un câine s-ar afla în aceeași situație, ar fi ilegal să te abții de la eutanasie.

eutanasie pasivă → eutanasie activă / pasivă.

evaluare (logică) → interpretare (logică).

evaluativ. O propoziție sau o angajare evaluativă este una care atribuie valoare sau nonvaloare unui lucru. Dificultatea filosofică este de a înfățișa specificitatea acestui mod de atribuire. → atitudine; fapte și valori, distincția dintre ~.

eveniment. O schimbare sau o întâmplare. În filosofia evenimentelor, dezbaterea se poartă în principal în jurul problemei dacă evenimentele trebuie concepute ca individuale (la fel ca obiectele), capabile de a fi datate, localizate și descrise în moduri diferite, sau dacă, dimpotrivă, ele sunt ceva de felul propozițiilor sau *faptelor, a căror identitate depinde în mod esențial de conceptele în care le încadrăm. Adoptând primul model, se înțelege mai ușor felul în care evenimentele pot cauza lucruri și felul în care un eveniment (de exemplu, o comoție cerebrală) poate fi identic cu altul (de exemplu, uimirea provocată de un gând). Al doilea model asimilează evenimentele cu faptele, astfel încât, așa cum poate fi un fapt că amiralul nu a sosit pe punte, absența sa poate fi considerată un eveniment semnificativ (nu un non-eveniment), care presupune propriile sale cauze și efecte. Analog, pot exista evenimente disjunctive (plecarea lui John spre India sau spre China) și evenimente cuantificative (găsirea unei slujbe de către Mary, adică existența unei slujbe găsite de Mary).

evenimente mentale. Evenimentele simțirii, gândirii, voinței etc. care alcătuiesc viața conștientă a unui individ. Controversa dacă evenimentele mentale sunt sau nu identice cu evenimentele fizice complexe, sau dacă o astfel de identitate are sau nu sens, este una centrală în cadrul *problemei minte-corp. → fizicalism; identitatea tip-tip; monism anomal.

evident prin sine. Un termen filosofic care nu este de prea mare ajutor, în măsura în care ceea ce este evident prin sine pentru o persoană poate să nu fie la fel pentru alta. → *a priori / a posteriori*; mitul datului.

eviternitate. *Eternitate, gândită ca o totalitate infinită a trecutului și viitorului, în care evenimentele sunt conținute într-o matrice, asemenea insectelor prinse în chihlimbar.

evoluție. În biologie, transformarea genetică a populațiilor de-a lungul timpului, datorată variației genetice și impactului exercitat ulterior de mediu asupra coeficientului de succes reproductiv. → darwinism.

evoluționism. Doctrină a sfârșitului de secol XIX și a începutului de secol XX, actualmente discreditată, ce asociază schimbările *evoluției cu o viziune progresistă a schimbării sociale și care adoptă o poziție favorabilă față de competiție, război și inegalitățile sociale. → etică evoluționistă.

exaptare → adaptare.

exclusiv / exhaustiv. Termen folosit frecvent pentru a desemna împărțirea unei mulțimi în alternative reciproc exclusive și toate laolaltă exhaustive, astfel încât nimic nu aparține mai mult decât uneia dintre ele și orice aparține cel puțin uneia.

exemplele lui Gettier. Începând cu lucrarea lui Platon _Theaitetos_, s-a creat tradiția de a defini cunoașterea drept opinie adevărată plus *_logos_ sau temei. În mod obișnuit, cunoașterea este opinie adevărată și întemeiată. Filosoful american Edmund Gettier a oferit, în anul 1963, o serie de *contraexemple la această definiție. În exemplele sale, opinia este adevărată și subiectul are motive întemeiate să o accepte. Întemeierea însă nu este asociată cu adevărul opiniei într-un mod adecvat, astfel încât faptul că opinia este adevărată e relativ întâmplător sau depinde de noroc. De exemplu, te văd primind o sticlă de whisky, și pe baza acestui lucru, pe care am cele mai bune temeiuri să îl accept, cred că tu bei whisky. Adevărul este că tu chiar bei whisky, dar de această dată ți se înmâna un eșantion al unui medicament. În acest caz opinia mea este adevărată și întemeiată, dar eu nu am prin aceasta _cunoștința_ că tu bei whisky, din moment ce acest adevăr este numai întâmplător referitor la temeiul acceptării judecății mele. Contraexemplele au aprins o dezbatere prelungită în legătură cu noi condiții care ar putea fi propuse pentru a da o mai bună descriere cunoașterii, sau legate de chestiunea dacă toate sugestiile ar întâmpina probleme similare. → principiul lemelor care nu sunt false.

exemplul bucății de ceară. Exemplu pe care-l folosește *Descartes în a doua _Meditație_ pentru a demonstra ce este esențial pentru corpuri. Sfera de ceară adusă aproape de foc își modifică proprietățile perceptibile, dar rămâne aceeași substanță. Singura proprietate care se păstrează în urma celorlalte schimbări este întinderea, care este astfel confirmată ca proprietate esențială a materiei.

exemplul găinii pestrițe. Un exemplu folosit pentru a crea probleme teoriilor care analizează percepția în termenii *datelor simțurilor. Dacă percepția este concepută ca producând o „imagine" mentală a lumii externe, atunci o imagine internă a unei găini pestrițe ar trebui să conțină un număr sau o configurație definită de pete, așa cum ar conține o fotografie. Dar, potrivit argumentului, experiența nu se caracterizează printr-o asemenea precizie.

exhaustiv → exclusiv / exhaustiv.

existența precede esența. Principala deviză a *existențialismului, care sugerează că o persoană nu are o natură predeterminată sau un set gata dat de opțiuni, fiind întotdeauna liberă să aleagă ceva absolut nou și să se reconstituie astfel ca o persoană diferită.

existență. Referitor la întrebarea de ce există ceva mai degrabă decât nimic → ființa. Tratarea modernă a existenței în *teoria cuantificării este formulată uneori spunându-se că existența nu este un predicat. Ideea este că însuși cuantorul existențial este un *operator asupra unui predicat, indicând faptul că proprietatea exprimată de acest predicat se aplică unei clase nevide de obiecte. Prin urmare, existența este tratată ca o proprietate de ordinul II, o proprietate a proprietăților. În această privință ea este ca numărul: când spunem că există trei lucruri de un anume gen, nu descriem lucrurile (așa cum s-ar întâmpla dacă am spune că există lucruri roșii aparținând acelui gen) ci, dimpotrivă, atribuim o proprietate genului însuși. *Frege a exploatat paralelismul dintre existență și număr, afirmând că existența nu este altceva decât negarea numărului zero. O problemă cu care se confruntă această abordare este însă creată de enunțuri precum „aceasta există", în care ni se indică un lucru particular. Un asemenea enunț pare să exprime un adevăr contingent (căci s-ar fi putut ca aceasta să nu existe), și totuși nu este implicat nici un alt predicat. Enunțul „Aceasta există" este așadar diferit de „Tigrii blânzi există"; în cazul din urmă se spune despre o proprietate că are cel puțin o instanță, dar în primul caz cuvântul „aceasta" nu stă pentru o proprietate, ci pentru un individ. În plus, *lumile posibile par să difere între ele prin prezența sau absența unor indivizi și nu numai prin distribuirea exemplificărilor de proprietăți.

existențialism. O titulatură vagă pentru diferite filosofii care pun accentul pe anumite teme comune: individul, experiența alegerii, absența unui sens rațional al universului, din care rezultă *angoasa sau sentimentul *absurdității în viața umană. Combinația sugerează mai mult un ton emoțional sau o dispoziție afectivă decât o înlănțuire deductivă de teze. Existențialismul a atins apogeul în Europa, în perioada imediat următoare dezamăgirilor provocate de al doilea război mondial. Cu toate acestea, primul gânditor semnificativ care a dat importanță acestor teme a fost *Kierkegaard, a cărui operă este în general recunoscută ca stând la originea existențialismului. Scrierile existențialiste se opun ideii că universul este un sistem inteligibil închis și coerent, considerându-l dimpotrivă contingent, ceea ce provoacă un sentiment de lamentație. Aflați în fața unui univers indiferent, suntem azvârliți în propria noastră libertate. A acționa în mod *autentic va însemna a acționa în lumina spațiului deschis al posibilităților pe care le permite lumea. Mai mulți autori au susținut importanța acestor teme, dar sistemele etice sau metafizice elaborate pe această bază sunt foarte diferite. La *Heidegger, existențialismul devine o *ontologie cu aspect scolastic, la *Sartre, o explorare dramatică a momentelor alegerii și zbuciumului, în opera teologilor *Barth, *Tillich și *Bultmann, un instrument în slujba regândirii relației dintre om și Dumnezeu. Existențialismul nu a prins niciodată rădăcini solide în afara Europei continentale și mulți filosofi s-au arătat neîncrezători față de unele preocupări existențialiste, de exemplu, problema *ființei și a neființei, sau cea a *liberului arbitru, tratate cu o savoare *libertariană.

exoteric. Opusul lui ezoteric: opinii care pot fi comunicate și neinițiaților.

experiență. Alături de *conștient, experiența este subiectul central al filosofiei minții. Experiența poate fi concepută în mod facil ca un flux de evenimente personale, cunoscute doar de posesorul lor și care stau într-o relație destul de problematică cu orice alte evenimente, cum ar fi faptele din lumea reală sau fluxuri similare ale altor posesori. Acest flux constituie viața conștientă a posesorului. Adoptând această imagine, separarea minții de lume este completă. Această prăpastie, o dată deschisă, s-a dovedit imposibil de depășit, în ciuda unor eforturi filosofice considerabile: consecințele cele mai obișnuite sunt *idealismul și *scepticismul. De aceea, scopul unei mari părți din filosofia recentă a minții este de a articula o concepție mai puțin problematică a experienței, făcând-o accesibilă în mod obiectiv, astfel încât modul în care un subiect experimentează lumea să fie în principiu cognoscibil în aceeași măsură ca modul în care același subiect digeră alimente. Un prim pas în această abordare este observația că experiențele au conținuturi: ne reprezintă lumea ca fiind într-un fel sau în altul, iar modul în care considerăm că este lumea se manifestă public prin cuvinte și comportament. Relația pe care eu o întrețin cu experiența mea presupune memoria, recunoașterea și descrierea, toate acestea apărând ca urmare a unor aptitudini care la rândul lor se exercită în contacte interpersonale. În ultimul timp s-a pus un mare accent pe posibilitatea de a privi experiența ca pe un „construct" sau ca pe o consecință ultimă a activității multor subsisteme cognitive (această idee i-a fost familiară și lui *Kant, care a considerat experiența ca fiind sintetizată de diferite operații active ale minții). Se discută cu multă ardoare în ce măsură aceste abordări subminează distincția dintre „cum arată lucrurile, văzute din interior" și cum sunt ele în mod obiectiv. Se mai recunoaște că asemenea dezvoltări ale conceptului de experiență tind să estompeze granița dintre experiență și teorie, făcând dificilă formularea unor doctrine tradiționale, ca *empirismul.

experiență religioasă. Orice experiență care include în conținutul său prezența a ceva divin sau transcendent. Persoanele credincioase pot relata, de pildă, experiențe cum este cea a prezenței în preajma lui Dumnezeu, a lui Hristos, sau capacitatea de a percepe o ordine divină eternă, în afara timpului, a universului. O mare parte a *epistemologiei a fost ostilă la adresa acestor afirmații, considerând că orice asemenea conținut trebuie descifrat în interiorul unei experiențe mai degrabă decât în afara acesteia, și că asemenea experiențe sunt interpretate pur și simplu în acord cu gândirea sensibilizată emoțional a subiectului. Relatări ale experienței religioase ar putea constitui mai degrabă subiectul analizei sociologice sau psihologice, decât să fie considerate ca având valoare cognitivă independentă. În filosofia contemporană se poate identifica o anumită reorientare către experiența religioasă, în măsura în care unii filosofi afirmă că orice experiență are o încărcătură teoretică, ceea ce înseamnă că relatarea conținutului religios al unei experiențe poate să fie la fel de justificată ca orice altă relatare, în pofida naturii supranaturale a afirmației care a fost făcută. Filosofii ostili la adresa acestei apărări a experienței religioase indică faptul că teoria care însoțește experiența religioasă nu pare să fie testabilă, fiind goală de orice semnificație, cu excepția îndoielnicei semnificații emoționale.

experiment. Manipulare controlată a unor evenimente, destinată să producă observațiile care confirmă sau infirmă una sau mai multe teorii sau ipoteze rivale. A experimenta înseamnă a pune întrebări naturii, iar metoda experimentală este gândită ca stând în opoziție cu acceptarea pasivă a tot ceea ce ne furnizează observația în mod întâmplător. Metoda experimentală este caracteristică științei moderne a naturii. Cu toate acestea, se poate ca o disciplină (de exemplu, istoria) să fie studiată cu un grad mai mare sau mai mic de obiectivitate și de succes fără să poată recurge la metoda experimentală. → experiment mintal; infirmare; teoria confirmării.

experiment crucial. Experiment considerat a înclina decisiv balanța în favoarea uneia dintre două ipoteze rivale legate de un anumit domeniu. Un exemplu celebru este observația lui Eddington asupra curbării razelor de lumină datorită soarelui, observație făcută în timpul eclipsei din 1919; se consideră că acest experiment a furnizat dovada decisivă în favoarea *teoriei generale a relativității, infirmând mecanica *newtoniană. Alt exemplu faimos este constatarea creșterii masei unui corp în timpul combustiei, care a fost considerată ca o dovadă în favoarea teoriei conform căreia combustia constă în oxidare, și împotriva tezei după care aceasta ar însemna pierderea de flogiston. În practică, efectuarea experimentelor presupune organizarea minuțioasă a unui anumit scenariu, ca și acordul în privința a ceea ce trebuie considerat ca *ipoteză ad-hoc; toate acestea trebuie să fie realizate înainte ca experimentul să joace un rol decisiv. Astfel, dezacordul rațional cu privire la care anume dintre ipotezele rivale a fost respinsă devine posibil în teorie și este întâlnit adesea în practică.

experiment mintal. Într-un experiment de gândire, în loc să producem un curs al evenimentelor, ca într-un experiment normal, suntem invitați să ni-l imaginăm. Putem ulterior să „vedem" că apare un anume rezultat, că o anumită descriere este adecvată sau că incapacitatea noastră de a descrie situația poate avea ea însăși anumite consecințe. Experimentele mintale au jucat un rol major în dezvoltarea fizicii: de exemplu, *Galilei nu a aruncat probabil niciodată două mingi de greutăți diferite din turnul înclinat din Pisa, în vederea respingerii concepției aristotelice potrivit căreia un corp greu cade mai repede decât unul mai ușor. El ne-a cerut numai să ne imaginăm un corp greu de forma unei haltere și vergeaua de legătură care se subțiază treptat, până când în cele din urmă este retezată. Lucrul este un singur corp greu până în ultimul moment, și apoi el devine două corpuri ușoare, dar este incredibil faptul că această ultimă tăietură schimbă în mod dramatic viteza. Printre alte exemple celebre se numără și *experimentul Einstein–Podolsky–Rosen. În filosofia *identității personale, capacitatea noastră aparentă de a ne imagina pe noi înșine ca supraviețuind unor schimbări radicale ale trupului nostru, ale creierului nostru, ale minții noastre reprezintă o sursă continuă de dificultăți (→ fenomenul scindării creierului; teleportare). Nu există nici un consens general în ceea ce privește locul legitim al experimentelor mintale, fie ca substitut al experimentului real, fie ca un instrument de dobândire a încrederii în identificarea posibilităților. Experimentele mintale care nu sunt agreate sunt numite uneori pompe ale intuiției.

experimentul creierului în cuvă → creierul din cuvă.

experimentul Einstein-Podolsky-Rosen. *Experiment mintal prezentat de acești trei autori în 1935, în articolul „Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality be Considered Complete?“, publicat în _Physical Review_. Să presupunem că două sisteme cuantice 1 și 2 interacționează pentru scurt timp, apoi sunt separate și nu se mai află în nici un fel de contact fizic. Atunci o măsurătoare efectuată asupra sistemului 1 pentru proprietatea P va da o valoare determinată p_1 pentru 1. Corespunzătoare acesteia va putea fi calculată o valoare p_2 a proprietății P pentru 2. Analog, dacă am măsura o proprietate Q obținând valoarea q_1 pentru 1, am putea calcula și valoarea q_2 pentru 2. Deci putem stabili mărimi determinate pentru proprietățile lui 2 prin măsurători care nu afectează sistemul 2. Dacă însă am lua în considerare perechi conjugate (→ principiul de incertitudine al lui Heisenberg), precum poziția și impulsul unei particule, atunci stările lui 2 vor depinde de procesele de măsurare pe care alegem să le efectuăm asupra lui 1, chiar dacă nu există nici un semnal între ele. A-i atribui lui 2 o natură determinată anterior, care poate fi stabilită printr-o măsurătoare asupra lui 1, contrazice principiul de indeterminare al lui Heisenberg, dacă acest principiu este considerat ca aplicându-se la realitatea însăși, și nu la simple indeterminări ale măsurătorii. Concluzia polemică a acestui material este că descrierea dată realității fizice de mecanica cuantică nu este completă. → teorema lui Bell.

experimentum crucis → experiment crucial.

explanans / explanandum → explicație.

explicație. Întrucât o mare parte a vieții umane, legată de studiu sau nu, are de-a face cu găsirea explicațiilor unor lucruri, ar fi de dorit să avem un concept din care să reiasă ce este o bună explicație și ce distinge o explicație bună de una rea. Sub influența concepției *pozitivismului logic cu privire la structura științei, s-a crezut că un criteriu pentru o bună explicație ar trebui să fie o relație logică între _explanans_ (ceea ce explică) și _explanandum_ (ceea ce trebuie explicat). Această abordare culminează cu modelul explicației printr-o lege generală, sau teza că un eveniment este explicat atunci când este subsumat față de o *lege a naturii, ocurența sa putând fi dedusă din lege și dintr-o serie de condiții inițiale. La rândul său, o lege ar putea fi explicată prin deducerea ei dintr-o lege și mai generală, sau de un nivel și mai înalt de abstracție, în maniera în care legile lui Kepler pentru mișcarea planetelor pot fi deduse din legile de mișcare ale lui Newton. Modelul legii generale poate fi adaptat astfel încât să includă explicația probabilității unui eveniment, dată fiind o lege statistică. Modelul ridică însă unele întrebări: dacă legile sunt într-adevăr necesare pentru explicație (de obicei ne explicăm evenimentele de zi cu zi fără a apela explicit la legi); dacă legile sunt suficiente (nu explicăm un eveniment spunând pur și simplu că este un exemplu al unui fel de lucruri care se întâmplă mereu); dacă o relație pur logică este potrivită pentru a satisface exigențele pe care le impunem explicațiilor. Aceste exigențe pot fi, de exemplu, să „simțim“ ceea ce se întâmplă, sau ca explicația să recurgă la lucruri care ne sunt familiare sau care nu ne surprind, sau să putem oferi un model pentru ceea ce se întâmplă. Nici una dintre aceste idei nu poate fi redată într-o formulare pur logică. Lucrările recente manifestă așadar tendința de a evidenția elementele contextuale și pragmatice care intervin în exigențele impuse explicației, astfel încât o explicație poate fi bună date fiind anumite interese și așteptări, nu însă și date fiind altele.

Argumentul celei mai bune explicații constă în teza că, o dată ce am ales cea mai bună dintre mai multe explicații rivale ale unui eveniment, suntem îndreptățiți să o *acceptăm sau chiar să o credem. Acest principiu are nevoie de unele precizări suplimentare, întrucât este uneori nerecomandabilă ignorarea improbabilității anterioare a unei ipoteze care ar explica evenimentele mai bine decât altele. De exemplu, dată fiind o monedă cu două fețe (să le numim fața A și fața B), cea mai bună explicație a căderii cu fața A în sus la 530 de aruncări din 1000 ar putea fi aceea că tinde către o probabilitate de 0'53 a feței A; ar putea fi însă mult mai înțelept să presupunem că această probabilitate este egală sau să suspendăm judecata.

explicație funcțională. Explicația unui fenomen este funcțională dacă apelează la proprietățile funcționale ale elementelor care contribuie la producerea sa, nu la rolurile fizice sau mecanice ale acestora. Explicația comportamentului unui computer este considerată funcțională atunci când spune ce software este utilizat. → funcție biologică.

explicație istorică. Întrebarea centrală este dacă forma *explicației în istorie este de același tip precum aceea din științele naturii. Printre susținătorii principali ai aserțiunii că nu există nici o diferență esențială între ele se află *pozitiviștii logici, pentru care orice explicație legitimă s-ar conforma modelului de explicație considerat de ei ca fiind expus în științele naturii. Concepțiile contrare accentuează diferențele caracteristice cercetării istorice. Printre acestea se numără faptul că evenimentele istorice sunt complexe de interacțiune umană unice, datate în timp și nerepetabile, spre deosebire de evenimentele repetabile din știință (→ metode idiografice / nomotetice). Ele depind de asemenea de intenția și motivația umană, deși diferite școli de istorici au apreciat în mod diferit importanța eforturilor umane individuale în vederea anumitor explicații politice și sociale. Se pune și întrebarea rămasă nelămurită, dacă explicația prin motivație și intenție este ca însăși de aceeași formă ca explicația științifică (→ funcționalism; simulare; *verstehen*). Cei mai renumiți susținători ai naturii distincte a explicației istorice sunt *Dilthey și *Collingwood.

explicitare. În general, un termen sinonim pentru *explicație. Mai precis, explicitarea unui concept este procesul prin care este pusă în lumină natura acestuia fără a-i da o definiție, ci descriindu-i, de exemplu, funcția sau plasându-l cumva pe harta intelectuală.

exploatare. La origine termenul nu avea nici o conotație morală și se referea doar la utilizarea sau dezvoltarea resurselor. În filosofia morală și politică, termenul de „exploatare" se aplică actualmente relațiilor economice și sociale nedrepte, prin care o clasă poate abuza de munca altora. A spune despre o relație că are un caracter de exploatare presupune deci un verdict moral negativ asupra justeții sale.

exportație. Un *operator este exportat dintr-un loc aflat în interiorul unui enunț dacă este reamplasat într-o astfel de poziție încât tot restul enunțului apare în interiorul domeniului său. Enunțul obținut prin exportație este sau nu echivalent cu enunțul inițial. „Când vin, ei cinează adesea" este echivalent cu „Adesea, când vin, ei cinează", în care „adesea" este exportat. Dar „când iau masa, ei sunt teribil de deprimați" nu este echivalent cu „Teribil, când iau masa ei sunt deprimați". Exportația ilicită poate să dea naștere cu ușurință *erorilor de raționament. → domeniu (2).

expresia achiziției cognitive → expresie reușită.

expresie care denotă. Termenul cu care *Russell și-a început celebrul articol „On Denoting" (*Mind*, 1905). Printre expresiile care denotă găsim *descripții definite și nedefinite (un om, vreun om, orice om, actualul rege al Angliei), indiferent dacă este ceva denotat efectiv de ele. În teoria descripțiilor definite și în logica modernă standard, forma enunțurilor ce conțin asemenea expresii este dată prin intermediul *cuantorilor.

expresie reușită. Un cuvânt a cărui aplicare implică adevărul unei propoziții introduse sau atingerea unui rezultat. Îmi amintesc, cunosc, înțeleg, percep că *p* implică, toate, adevărul lui *p*. Multe cuvinte care descriu cunoașterea noastră despre lucruri presupun reușita sau îndeplinirea. Putem numai să știm ceea ce este adevărat, să ne amintim ce s-a întâmplat sau să percepem ceea ce există. Pentru desemnarea iluziilor de cunoaștere, amintire sau percepție trebuie găsite alte cuvinte, ceea ce sugerează că reușita este într-un fel implicită acestor expresii. Ideea este folosită uneori pentru a chestiona inteligibilitatea îndoielii carteziene (→ metoda îndoielii). → factual.

expresivism. Termen folosit pentru teoriile discursului etic care consideră că enunțurile etice sunt diferite de exprimările date opiniilor și credințelor. Aceste teorii consideră că funcția primară a enunțurilor etice este exprimarea atitudinilor, emoțiilor, a altor stări practice, ori emiterea de ordine sau îndemnuri la o acțiune. (→ prescriptivism). Un termen mai vechi, sinonim în mare măsură cu „expresivism", a fost acela de „emotivism", dar această doctrină era legată de concepții naive despre starea mentală exprimată și despre consecințele teoriei pentru noțiuni ca adevărul și obiectivitatea. → cvasirealism; proiectivism.

exprimare. Rostirea unui enunț exprimă un gând; un țipăt exprimă supărare sau durere; un poem exprimă nostalgie sau vigoare. Cel mai simplu ar fi să spunem că orice acțiune care face publică sau comunică o stare mentală o exprimă pe aceasta din urmă. Totuși, un simplu semnal nu pare să exprime ceea ce semnalează, iar un enunț declarativ simplu („Am nostalgia anilor '60") nu exprimă nostalgia în felul în care o exprimă un poem. Se pare că prin exprimare trebuie înțeleasă acea acțiune care reușește să redea în mod adecvat ceea ce este exprimat. Cuvintele sau celelalte acțiuni trebuie să se potrivească într-un fel sau altul stărilor pe care le exprimă. Problema este de a înțelege acest concept de potrivire.

În teoria estetică, o viziune populară este aceea că o operă de artă își obține efectul exprimând sentimentele creatorului său. După *Croce și *Collingwood, valoarea operelor de artă constă în exprimarea sentimentelor celor care le creează, și probabil că mulți artiști consideră corectă această viziune. Problema care se ridică este aceea a existenței și naturii acestor sentimente înainte de a lua forma cuvintelor, a picturii sau a altor mijloace de expresie. În *The Principles of Art* (1938), Collingwood a insistat că adevărata activitate artistică se desfășoară „în cap", înainte ca ceva să fie întruchipat în mijloacele reale folosite de artist. Creația unei opere de artă este astfel o chestiune de îndemânare, ulterioară adevăratului moment creator. Teoria aceasta este o manifestare a *romantismului, în sensul că artistul deține privilegiul de a fi o persoană înzestrată cu o extraordinară sensibilitate sau simțire și nu doar cu talent. Viziunea de mai sus poate fi considerată o revanșă a expresionismului în artă, vizibilă în apelul la exagerare și denaturare în scopul obținerii efectelor emoționale. Ea impune însă o încredere fără rezerve în ideea existenței unei vieți interioare bine determinate (și interesante), cu propriile sale calități, independente de orice exteriorizare efectivă.

Dacă expresia trebuie să păstreze un loc central în teoria estetică, este nevoie în schimb de o conexiune mai strânsă între ceea ce este exprimat și natura operei care exprimă. Astfel, o măsură dintr-o bucată muzicală exprimă un sentiment nu doar pentru că cineva a fost izbit de sentimentul că acea măsură trebuie scrisă, ci și pentru că sentimentul este un răspuns adecvat sau potrivit cu opera. Sentimentele reale ale artistului nu mai joacă rolul de bază, iar succesul unei opere nu depinde de relația acesteia cu vreun episod anterior cum ar fi tristețea sau fericirea artistului. Esteticii îi rămâne să explice de ce anumite sunete sunt considerate triste sau amuzante, ori de ce anumite linii și culori dintr-o pictură par energice sau grațioase.

extaz (gr., a sta în afară). Stare în care este suspendată activitatea normală a simțurilor și în care subiectul accede la fericirea de a avea conștiința lucrurilor supreme. Cel mai adesea însă, subiectul nu poate comunica lucrurile de care a devenit conștient prin extaz.

extensiune / intensiune. Extensiunea unui predicat este *mulțimea de obiecte descrise de acel predicat: extensiunea lui „roșu" este mulțimea lucrurilor roșii. Intensiunea este principiul în virtutea căruia predicatul selectează acele obiecte; cu alte cuvinte, este condiția pe care ceva trebuie să o satisfacă pentru a fi descris corect de acel predicat. Două predicate („...este animal rațional" şi „...este biped fără pene") pot selecta aceeaşi mulţime, dar în virtutea unor condiţii diferite. Dacă extindem aceste noţiuni asupra unor alte entităţi, atunci vom spune că extensiunea unui enunţ este valoarea sa de adevăr şi intensiunea sa este un gând sau o propoziţie; extensiunea unui termen singular este obiectul la care se referă acesta (dacă se referă), iar intensiunea sa este conceptul prin intermediul căruia obiectul este selectat. Un enunţ pune un predicat sau un alt termen într-un context extensional dacă orice alt predicat sau termen cu aceeaşi extensiune poate fi pus în locul său fără ca valoarea de adevăr să se poată schimba: dacă John este un animal raţional, atunci, substituind predicatul coextensiv „biped lipsit de pene", John este un biped lipsit de pene. În alte contexte, ca „Mary crede că John este animal raţional", substituţia nu este permisă; acestea se numesc contexte intensionale.

externalism. (i) În filosofia minţii şi a limbajului, concepţia după care ceea ce este gândit, spus sau trăit depinde în mod esenţial de aspecte ale lumii exterioare minţii subiectului. Această concepţie nu se limitează la a susţine că aceste stări mentale sunt cel mai adesea cauzate de factori externi, ci insistă asupra faptului că stările mentale nu ar fi putut exista aşa cum există ele fără ca subiectul să aparţină unei lumi exterioare de un fel sau altul. Externalismul se opune astfel *dualismului cartezian care distinge între mental şi fizic. Au fost propuşi diferiţi factori externi ca fiind cei de care depind conţinuturile mentale: exemple de asemenea factori sunt rutina specialiştilor, normele lingvistice ale comunităţii şi, în general, relaţiile cauzale ale subiectului. → conţinut larg şi restrâns; lumile gemene. (ii) În teoria cunoaşterii, externalismul este concepţia după care o persoană ar putea cunoaşte ceva faţă de care s-ar afla într-o poziţie potrivită, fără ca relaţia să fie în vreun fel în sfera competenţei sale. Concepţia externalistă permite ca cineva să cunoască fără să fie justificat în a crede ceea ce ştie. → fiabilism (reliabilism).

F

fa (ch., lege, pedeapsă, obicei, disciplină, datorie). Se referă în special la Legea propovăduită de Buddha.

factual (referitor la verbe). Construcție în care folosirea unui verb presupune adevărul unei propoziții cuprinsă în enunț. De exemplu, „Îmi amintesc că în ianuarie eram acolo"; „Își dă seama că jocul s-a terminat". → expresie reușită.

factualitate. Problema factualității unei obligații este aceea a aptitudinii ei de a fi adevărată din cauză că urmărește să enunțe un fapt (nu are deci altă funcție). → capacitate de adevăr; expresivism; proiectivism.

failibilism. Doctrină propusă de *Peirce, după care credințele nu trebuie să fie neapărat certe, sau întemeiate pe certitudine. Putem să ne mulțumim cu unele credințe în anumite împrejurări, chiar dacă pot apărea dovezi ulterioare care ne-ar obliga să ne revizuim opiniile. De altfel, aceasta este și poziția noastră obișnuită; dacă o refuzăm vom ajunge la *scepticism. Failibilismul își revendică deci un loc între dogmatism și scepticism.

fals → adevăr; valoare de adevăr.

falsa conștiință. Incapacitate de a sesiza lucrurile, mai ales relațiile sociale și cele de exploatare, așa cum sunt ele în realitate. Sintagma apare în opera târzie a lui *Engels, deși acest fenomen este tratat și în analiza impulsului religios întreprinsă de *Feuerbach. Starea de falsă conștiință poate fi rezultatul inevitabil al unui mod de viață și caracterizează acel tip generic și cronic de servitute care nu-și poate înțelege nici măcar propria situație. Falsa conștiință poate fi deci însoțită de o iluzorie stare de satisfacție. Ea trebuie vindecată prin „trezirea conștiinței". În scrierile târzii ale lui *Marx, conceptul de falsă conștiință îl înlocuiește în parte pe acela de *alienare.

falsidic. Antonim rar întâlnit pentru *veridic. O experiență falsidică reprezintă lucrurile altfel decât sunt ele în realitate.

falsificabilitate. Proprietatea unui enunț sau a unei teorii de a putea fi respinsă de experiență. În filosofia științei elaborată de *Popper, falsificabilitatea reprezintă marele merit al teoriilor științifice autentice, diferențiindu-le pe acestea de pseudoștiința nefalsificabilă (mai ales de psihanaliză și *materialismul istoric). Ideea lui Popper a fost aceea că o calitate importantă a teoriilor științifice constă în faptul că ele îndrăznesc să treacă dincolo de evidența empirică, având un caracter conjectural, dar că trebuie să poată fi respinse. Dacă absolut orice fel în care s-ar desfășura lucrurile ar fi compatibil cu teoria, atunci aceasta nu ar mai fi o teorie științifică, ci, de exemplu, o ideologie sau un articol de credință. → falsificare.

falsificare. Principala noțiune din filosofia științei a lui *Popper, deși a fost prefigurată în opera lui *Whewell și a lui *Peirce. În *Logik der Forschung* (1934, trad. rom., *Logica cercetării*), Popper a susținut că virtutea principală a științei, prin care aceasta se deosebește de pseudoștiință, nu constă în faptul că știința propune ipoteze confirmate empiric într-o măsură mai mare sau mai mică, ci, dimpotrivă, în faptul că ipotezele științifice pot fi respinse de dovezi empirice. Ipotezele se confruntă cu posibilitatea de a fi testate și respinse atunci când nu se conformează experienței. Metoda științifică nu constă deci în inducția mecanică ce generalizează pornind de la date acumulate, ci în formularea unor ipoteze curajoase care sunt apoi supuse unor teste severe: metoda apelează la conjecturi și respingeri. Un om de știință nu greșește dacă propune o conjectură interesantă care va fi ulterior respinsă, însă ar greși dacă ar propune o teorie care să nu poată fi în nici un fel respinsă sau dacă ar continua să susțină o teorie în fața unor dovezi adverse.

Această idee și-a găsit numeroși adepți entuziaști în rândul oamenilor de știință, însă filosofii științei au depistat în teoria lui Popper lacune și simplificări exagerate. În primul rând, excluzând în întregime *inducția și confirmarea, Popper nu pare să explice în vreun fel de ce este rațional să ne bazăm pe știință în problemele practice (având în vedere că supraviețuirea teoriei în fața testelor la care a fost supusă până acum nu indică în nici un fel adevărul acesteia). În al doilea rând, modul în care ipotezele științifice sunt efectiv acceptate sau respinse este mai complex decât sugerează Popper: ceva poate părea un motiv de respingere a unei ipoteze, în ochii unui om de știință, sau o anomalie, în ochii altuia. Factorii care intervin în luarea deciziei sunt dezvoltarea programului de cercetare care a lansat ipoteza și existența unor explicații alternative. Între, pe de o parte, un om de știință angajat în mod rezonabil în favoarea cadrului general al unei teorii, precum fizica newtoniană sau relativistă și, pe de altă parte, marxiștii și freudienii ale căror pretenții pseudoștiințifice sunt atacate de către Popper, diferența tinde astfel să se estompeze. → problema demarcației; teoria confirmării; verosimilitate.

Fanon, Frantz (1925–1961). Psiholog francez, teoretician al colonialismului. Născut în Martinica franceză, Fanon a studiat după al doilea război mondial medicina și psihiatria în Franța. Lucrarea sa *Peau noire, masques blancs* (1952) analizează efectele deformatoare pe care le exercită colonialismul asupra negrilor și asupra albilor deopotrivă. Cea mai cunoscută lucrare a sa, *Les Damnés de la terre* (1961), susține legitimitatea violenței necesare pentru răsturnarea *violenței structurale stabilite a colonialismului și a exercitat o mare influență asupra radicalismului negru din deceniile următoare.

fantezie. De obicei, folosit ca sinonim pentru imaginație. *Coleridge a distins între fantezie, care nu presupune decât simpla capacitate de a recombina experiențe, și imaginație, aptă de invenție și de creație.

fantoma din mașină. Etichetă peiorativă inventată de *Ryle pentru a caracteriza natura omului în concepția *dualismului cartezian.

fapt brut. Se presupune că faptele brute sau simple se obțin fără a acționa în virtutea obținerii altor fapte. Prin contrast, faptele survenite (→ supervenientă) se obțin pe baza obținerii altor fapte. Nu există o listă general acceptată a faptelor (absolut) brute, deși este posibilă afirmația că unele fapte sunt brute relativ la altele.

fapte și valori, distincția dintre ~. Presupusa distincție dintre enunțuri factuale, considerate *valoric-neutre și enunțuri de valoare. Această distincție i se atribuie adesea lui *Hume. Separarea dintre fapt și valoare este un truism în multe discipline, mai ales în sociologie, așa cum *Durkheim și *Weber au conceput această știință. Ea se acordă și cu simțul comun, în măsura în care acesta privește descrierea și evaluarea ca pe două activități diferite. Totuși, distincția este criticată vehement, în primul rând pentru că nu reușește să dea seama de cazurile în care perceperea a ceva ca „fapt" poate să presupună în sine judecăți de valoare (de exemplu, alegerea unor anumite fapte ca fiind cele esențiale). Se poate spune, de exemplu, că este un fapt că A îi datorează bani lui B, dar este o judecată de valoare că acești bani trebuie plătiți; totuși, întregul cadru de relații sociale în care apar banii și datoriile este el însuși o construcție normativă, consfințită de cineva care susține primul dintre cele două fapte de mai sus. În alte domenii, precum estetica, fenomenologia sugerează că recunoașterea aspectelor lucrurilor tinde să se confunde cu evaluarea acestora. → termeni denși.

Faraday, Michael (1791–1867). Savant englez. Fiu de fierar, Faraday era ucenic la o legătorie de cărți în 1812, când a fost remarcat de Sir Humphrey Davy. Faraday a descoperit „liniile de forță" electromagnetice și a conceput atomul ca pe un centru de forță, ceea ce a deschis calea teoriei *câmpului. În același timp, ideile lui Faraday se datorează și concepțiilor anterioare expuse de *Kant și mai ales ales de *Boscovich.

fascism (lat., _fasces_, mănunchi de nuiele legate în jurul securii purtate în fața consulilor romani, ca emblemă a autorității). Amalgam eterogen de aspirații și influențe cristalizate în timpul guvernărilor de la începutul secolului ale lui Mussolini în Italia, Hitler în Germania și a generalului Franco în Spania. Printre ideile fasciste se cuvin menționate: naționalismul, ostilitatea la adresa idealurilor egalitariste; ura față de minorități, devianți și degenerați; elitismul; ostilitatea față de idealurile *liberalismului și în special față de libertatea cuvântului; cultul conducătorului *carismatic sau *_Übermensch_; credința în destinul rasei; adorarea unui simbolism politic de tipul uniformelor și al altor însemne ale militarismului. Tot acest melanj era însuflețit de o credință a regenerării prin energie și luptă.

fatalism. Doctrina conform căreia acțiunile umane nu au nici un fel de influență asupra evenimentelor. „Fie voi fi nimerit de un glonț, fie nu; dacă glontele mă va nimeri, nu are nici un rost să iau măsuri de precauție, fiindcă oricum voi fi ucis; dacă glonțul nu mă va nimeri, iarăși nu are nici un rost să iau măsuri de precauție, fiindcă oricum voi scăpa; așadar, orice s-ar întâmpla, nu are nici un rost să iau vreo măsură de precauție." Această dilemă pierde însă din vedere că este foarte plauzibil ca faptul că eu voi fi sau nu nimerit de glonț să depindă în mare măsură de luarea unor precauții. Fatalismul este confundat în mod greșit cu *determinismul, care nu sugerează nicidecum că acțiunile umane nu au nici un efect.

fatic → acte de vorbire.

fbf. Prescurtare de la *formulă bine formată.

felie temporală. Gândirea fizică modernă îmbrățișează concepția potrivit căreia timpul ar trebui considerat ca fiind în mod esențial uniform cu spațiul. Exista o singură dimensiune la nivelul spațiu-timpului uniform. Prin urmare, mulți scriitori au pledat în favoarea conceperii unui obiect obișnuit, care durează, ca un continuum spațiu-timp în patru dimensiuni. Segmentele acestui continuum sunt etapele succesive sau feliile temporale care îl alcătuiesc împreună, în felul în care evenimentele succesive formează un proces sau în modul în care actele succesive compun o piesă. → durată discretă / durată continuă.

femei în filosofie → feminism.

feminism. Concepție asupra vieții sociale, filosofiei și *eticii, care își propune să corecteze prejudecățile ce au condus la subordonarea femeilor sau la nesocotirea experienței specific feminine. Etica feministă contemporană se interesează mai ales de prejudecățile legate de *gen (1), prejudecăți care sunt uneori conținute implicit în teoriile filosofice (de exemplu, listele de virtuți propuse de filosofi par cel mai adesea să fie „bărbătești" sau masculine sub aspect cultural). Prejudecăți similare sunt reperate în structurile sociale, în procedurile legale și politice și în cultura generală. Conform unei teze controversate, dar susținute cu multă convingere de Carol Gilligan în cartea *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (1982), femeile se raportează la raționamentele practice dintr-o perspectivă diferită de cea a bărbaților. Diferența dintre perspectiva bărbaților și cea a femeilor se referă la importanța acordată comuniunii cu semenii, iubirii și stabilirii de legături cu indivizi concreți, în locul unei imparțialități abstracte. Este dificil de spus dacă această diferență este reală și dacă, în cazul în care ar fi reală, ea se datorează unor deosebiri înnăscute dintre psihologia masculină și cea feminină, sau dacă nu cumva eventualele deosebiri reflectă faptul că bărbații și femeile au fost educați să-și formeze idealuri și aspirații diferite. Etica feministă se concentrează adesea asupra unor probleme concrete cu care se confruntă femeile, iar ideile fundamentale sunt uneori (dar nu întotdeauna) legate de probleme practice specifice, de relațiile conflictuale cu bărbații, sau de părerile pesimiste în privința *sexului, care caracterizează, în mod popular, această mișcare.

Epistemologia feministă a ridicat problema dacă bărbații, respectiv femeile, sunt caracterizați de moduri diferite de cunoaștere, de exemplu, în sensul că ar opera cu criterii diferite de justificare, sau că ar accentua în feluri diferite rolul logicii și al imaginației. Printre preocupările epistemologiei feministe se află conștientizarea imaginii de sine „masculine", care este ea însăși variabilă din punct de vedere social, putând distorsiona concepția despre modul în care ar trebui să se gândească și să se acționeze. O mare parte a epistemologiei feministe atacă în mod special concepția lui *Kant, sau *iluministă, a raționalității, văzută ca un instrument de întărire a stăpânirii și controlului, ce refuză recunoașterea unor perspective diferite ale raportării la viață și la natură. În ciuda unor poziții extreme, cum ar fi aceea că logica este un instrument falic și patriarhal pentru constrângerea celorlalți, nu este deocamdată clar dacă diferențele dintre capacitățile individuale și nivelurile de instruire sunt la fel de importante ca genul în explicarea modului în care oamenii dobândesc cunoașterea. Există și aici o arie foarte largă de preocupări, unele având un caracter teoretic, altele fiind relativ practice. În acest din urmă domeniu, o atenție specială este acordată prejudecăților instituționale care se opun acordării unor condiții egale în știință sau în alte ocupații academice, precum și ideologiilor care împiedică femeile să se considere apte de a aduce contribuții valoroase în diferite discipline intelectuale. Cu toate acestea, pentru unele feministe radicale asemenea opinii nu reprezintă decât dorința femeilor de a deține aceleași puteri și privilegii pe care bărbații le-au pretins pentru ei și escamotează problema reală, aceea de a găsi un mod de trai fără puteri sau drepturi asimetrice. → esențialism.

fenomen. Ceva care este arătat, dezvăluit, sau manifest în experiență. În metafizica *kantiană fenomenele sunt obiecte sau evenimente așa cum apar acestea în experiența noastră, spre deosebire de obiectele și evenimentele așa cum sunt acestea în sine (*noumen). O idee centrală a gândirii lui Kant este aceea că primele sunt modelate de natura facultăților noastre cognitive: datorită nouă lucrurile apar ca fiind întinse în spațiu și timp și ca fiind legate cauzal. Mai general, aspectele fenomenale ale lucrurilor sunt mai degrabă aspectele care se arată prin ele însele, decât aspectele teoretice care sunt inferate sau instituite în vederea explicării acestora. „A salva fenomenele" înseamnă a teoretiza într-un mod care face dreptate aspectelor fenomenale ale obiectului: deseori, filosofii se acuză reciproc că oferă teorii supersimplificate ale lucrurilor, care nesocotesc un aspect sau altul al fenomenelor. → fenomenologie.

fenomenalism. Filosofia percepției ce dezvoltă ideea potrivit căreia, în cuvintele lui J.S *Mill, „obiectele sunt posibilitățile permanente ale senzației". A locui într-o lume de obiecte independente, exterioare, înseamnă, potrivit acestei idei, a fi subiectul unor experiențe sistematice, actuale și posibile. Adoptată de *Russell, ideea a generat un program de traducere a discursului despre obiectele fizice și despre localizarea acestora într-un discurs despre experiențele posibile (→ construcție logică). În linii mari, se presupune că încercarea a eșuat, iar prioritatea pe care abordarea o acordă experienței a fost mult criticată. În filosofia contemporană este mult mai la îndemână să înțelegi experiența ca fiind ea însăși un construct elaborat pe baza modului actual de a fi al lumii, decât invers.

fenomenologie. Termen care a apărut în secolul al XVIII-lea, în scrierile lui Johann Heinrich Lambert (1728–1777) și în cele ale lui *Kant, pentru a desemna descrierea cunoașterii și a experienței făcând abstracție de considerarea conținutului intențional al acestora (→ intenționalitate). În schimb, la *Hegel fenomenologia este cercetarea istorică a evoluției conștiinței de sine, care se dezvoltă pornind de la experiența senzorială elementară până la procesele de gândire deplin raționale și libere, capabile să producă cunoaștere. În secolul al XX-lea, termenul este asociat cu activitatea și școala lui *Husserl. Continuându-l pe *Brentano, Husserl a înțeles că intenționalitatea este trăsătura distinctivă a conștiinței și a văzut în aceasta un concept capabil să depășească *dualismul tradițional minte-corp. Prin urmare, studiul conștiinței păstrează două aspecte: o experiență conștientă poate fi privită ca un element într-un flux de conștiință, dar și ca o întruchipare a unui aspect sau ca un „profil" al unui obiect. În pofida respingerii de către Husserl a dualismului, credința sa în existența unui conținut care rămâne după *epoché* sau după *punerea între paranteze, ori suspendarea conținutului experienței îl apropie de prioritatea acordată experiențelor elementare în doctrina paralelă a *fenomenalismului, fenomenologia având de suferit parțial de pe urma declinului acestei abordări a problemelor experienței și realității. Oricum, fenomenologii ulteriori, ca *Merleau-Ponty, reabilitează natura orientată mundan a experienței.

fenomenul scindării creierului. Modul în care se comportă pacienții care au avut cele două emisfere ale creierului separate este bine cunoscut. Procedura constă în tăierea corpului calos, o procedură cunoscută sub numele de comisurotomie cerebrală. Aceasta era folosită înainte ca mod de a controla diferite disfuncționalități, între care și epilepsia, și a reprezentat una dintre principalele tehnici pentru studierea localizării funcțiilor în creier, arătând de pildă preponderența emisferei stângi în comportamentul lingvistic. Astfel de studii oferă de asemenea date despre diferitele straturi funcționale (și despre diferitele moduri în care acestea pot funcționa în mod anormal) ce stau la baza unităților familiare ale experienței conștiente.

Abordarea filosofică a acestor chestiuni poate simplifica problemele, în mod legitim sau nu, în vederea considerării posibilității ca două persoane să coabiteze în același trup sau ca o singură persoană, ale cărei funcții sunt îndeplinite de fiecare dintre cele două emisfere, să fie replasată în două trupuri diferite. Aceste *experimente mintale nu se mențin foarte aproape de realitate, întrucât, cu toate că operația are ca rezultat conștientizarea separată în jumătatea dreaptă și în cea stângă a câmpurilor vizual și auditiv, scoși din contextele experimentale subiecții simt nevoia de a-și unifica experiența, și cu excepția cazurilor de severe disfuncționalități ei fac acest lucru la fel ca toți oamenii.

fenotip. Trăsăturile fizice și fiziologice globale ale unui organism produse de interacțiunea dintre genele sale și mediul înconjurător. Se deosebește de genotip, care este constituția genetică a unui organism: acesta poate include gene recesive, sau care nu sunt exprimate de fenotip ori nu au nici un efect asupra acestuia.

fericire. Toate teoriile etice conferă o anumită importanță fericirii omenești. Ele se deosebesc însă: în primul rând, prin răspunsul dat la întrebarea în ce constă fericirea; în al doilea rând, prin opiniile asupra modului în care fericirea personală a unui agent poate fi pusă de acord cu fericirea generală, sau se poate renunța la ea în vederea fericirii generale; și în al treilea rând, prin opiniile referitoare la necesitatea admiterii vreunui alt scop al acțiunii umane. Cea mai simplă doctrină susține că fericirea este cu desăvârșire necomplicată, constând, de exemplu, în momente de plăcere, că agenții caută sau ar trebui să caute doar propria lor fericire, și că nu există un alt scop posibil sau dezirabil al acțiunii (→ hedonism). Este posibil ca *cirenaicii să fi susținut o doctrină de acest tip. Complexitatea apare o dată cu concepțiile mai subtile cu privire la natura fericirii (→ calculul fericirii; epicureanism; stoicism) și cu preocuparea sporită pentru posibilitatea integrării binelui celorlalți printre scopurile proprii ale unui individ (→ altruism; dilema prizonierului; prietenie). În cele din urmă, teoriile etice care nu sunt *consecinționiste în esență pot recunoaște și alte caracteristici importante din punct de vedere etic ale acțiunii umane decât cele care decurg din urmărirea scopului de maximizare a fericirii, fie ea personală sau socială.

Feuerbach, Ludwig Andreas (1804–1872). Filosof și antropolog german. Născut în Landshut, Bavaria, Feuerbach a studiat teologia și filosofia la Heidelberg și Berlin. Nu a avut parte decât de o carieră didactică sporadică, trăind în principal de pe urma veniturilor provenite din acțiunile deținute de soția sa la o fabrică de ceramică. Scrierile sale filosofice sunt animate de convingerea că sistemul lui *Hegel nu a reușit să se detașeze de un raționalism schilod și de elementele religioase. Opera hegeliană nu este așadar decât un stadiu pe drumul trezirii conștiinței de sine, care se va produce grație unei „filosofii a viitorului", de orientare științifică și umanistă. Feuerbach a avut o carieră cu sorți schimbători, datorită convingerii sale că religia este un „vis al spiritului uman", sau o proiecție de înțeles, însă distorsionată, a nevoilor noastre emoționale: „Hristos este iubirea de sine a omenirii întruchipată într-o imagine." Feuerbach a adoptat o perspectivă sceptică și antropologică asupra religiei, într-un spirit similar celui al lui *Hume și *Voltaire, dar opiniile sale s-au dovedit a fi mult mai incendiare în atmosfera religioasă și absolutistă de la mijlocul secolului al XIX-lea. Feuerbach se opune oricărei construcții filosofice de sistem, preferând un studiu empiric al modului în care reacționează oamenii unii față de alții și față de lume. Aforismul lui Feuerbach, „Omul este ceea ce mănâncă", a devenit o lozincă politică utilă pentru radicalii de mai târziu. În ceea ce privește etica, Feuerbach a crezut că relațiile umane fac posibil un spirit comunitar în care distincția dintre „eu" și „tu" ajunge să se piardă. Printre scrierile sale timpurii se află numeroase contribuții la *Hallesche Jahrbücher*, publicație la care a fost coeditor și care a avut o influență decisivă asupra dezvoltării *hegelianismului de stânga, secular și politic. Cea mai importantă operă a sa este *Das Wesen des Christentums* (1846, trad. rom., *Esența creștinismului*). În 1854, scriitoarea George Eliot a tradus această carte în engleză, fiind plătită cu doi șilingi pagina. Eliot a fost impresionată mai degrabă de modul plin de ardoare în care Feuerbach descrie iubirea sacră, spontană și suficientă sieși, și nu atât de umanismul filosofului german. Lucrarea lui *Marx, *Teze asupra lui Feuerbach*, conține aprecieri la adresa remarcilor dialectice pe care Feuerbach le face în legătură cu Hegel. În același timp, Marx recunoaște că Feuerbach nu analizează propriu-zis conștiința de sine, cu proiecțiile sale religioase, ținând cont de forțele economice și sociale. *Engels spunea că jumătatea inferioară a lui Feuerbach este *materialistă, iar cea superioară este *idealistă.

Feyerabend, Paul (1924–1994). Filosof austriac al științei. Născut la Viena, Feyerabend a studiat la Universitatea din Viena și s-a format ca filosof al științei sub influența lui *Popper. A predat de-a lungul carierei sale la numeroase universități, devenind profesor emerit la Berkeley. A rămas celebru prin scepticismul pe care l-a manifestat în privința raționalității științei. A susținut că oamenii de știință își datorează succesele mai mult unor mijloace politice, retorice și propagandistice, decât contribuțiilor pe care le-ar aduce la progresul cunoașterii obiective pe care o avem despre lume. Dintre cărțile sale se cuvin menționate *Against Method* (1975) și *Farewell to Reason* (1987).

fiabilism (reliabilism). Concepția din *epistemologie ce urmează sugestia că un subiect poate să cunoască o propoziție *p* dacă (1) *p* este adevărată; (2) subiectul crede că *p*; și (3) credința că *p* este rezultatul unui proces fiabil de formare a credinței. Al treilea punct este o alternativă la cerința tradițională ca subiectul să fie justificat în credința sa că *p*, o dată ce un subiect poate, de fapt, să urmeze o metodă fiabilă, fără a fi justificat în presupunerea că o face, și invers. Pentru acest motiv, fiabilismul este uneori numit abordare exterioară a cunoașterii: relațiile relevante în cunoașterea unui lucru pot să se situeze în afara cunoștinței subiectului. Așa cum este formulată, sugestia este deschisă contraexemplelor: o credință poate să fie rezultatul unui proces general fiabil, dar care a funcționat incorect în ocazia respectivă, astfel încât am putea refuza să-i atribuim subiectului respectiv cunoașterea, dacă lucrurile stau astfel, în pofida faptului că definiția ar putea fi satisfăcută (→ exemplele lui Gettier). Fiabilismul studiază modificările adecvate pentru a evita problema fără să renunțe la abordarea generală.

Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814). *Idealist german. După studii în teologie, apoi în filosofie, la Jena, Fichte a devenit celebru, în parte și datorită faptului că prima sa carte, publicată anonim la Königsberg, i-a fost în mod eronat atribuită lui *Kant. Este vorba despre *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* (1792), un elogiu adus suveranității legii morale. Datorită succesului acestei lucrări, Fichte a obținut o catedră la Jena. A îmbinat rigorismul moral (susținând revoluția franceză) cu minimalizarea, pe linie spinozistă, a religiei revelate. Acest amestec doctrinar l-a condus pe Fichte la o una dintre acele controverse care pare să-l fi atras în mod deosebit: a încercat în mod nechibzuit să suprime organizațiile studențești și, în același timp, a scandalizat clerul local ținând prelegeri duminica. Fichte credea că Dumnezeu este identic cu ordinea morală a lumii, chiar dacă aceasta este, la rândul ei, temeiul oricărei cunoașteri și „singura realitate valabilă obiectiv în mod absolut". Aceste idei au fost considerate mult prea apropiate de ateism. Astfel, *Atheismusstreit*, sau disputa academică din 1799 în legătură cu ateismul, în care au fost implicați mulți gânditori germani ai vremii, s-a soldat în cele din urmă cu destituirea lui Fichte de la universitatea din Jena.

În metafizică, Fichte a fost primul filosof care a eliminat elementul transcendental din gândirea lui Kant, susținând că doar conștiința constituie temeiul pentru explicarea experienței și că orice conștiință orientată spre ceva diferit de ea se originează în conștiința orientată spre sine. Toate acestea se îmbină cu o concepție de sorginte kantiană asupra vieții morale, văzută ca urmărire a unui ideal inaccesibil. Astfel, întreaga existență devine o căutare continuă a eului, care postulează lumea exterioară ca pe un obstacol în calea propriei sale desăvârșiri. Acest *idealism dinamic și activ, alăturat unei exaltări a conștiinței de sine, a pregătit terenul pentru filosofia lui *Hegel și poate fi văzut ca o tranziție timpurie de la filosofia kantiană spre *idealismul absolut. Concepțiile lui Fichte sunt cel mai clar exprimate în *Bestimmung des Menschen* (1800). Scrierea sa *Reden an die Deutsche Nation* (1807–1808) este citată uneori printre primele expresii ale totalitarismului naționalist.

Ficino, Marsilio (1433–1499). Principalul reprezentant al *platonismului și *neoplatonismului din Renașterea florentină, fondator și conducător al *Academiei din Florența. A publicat în 1484 o traducere completă a dialogurilor lui *Platon. Comentariile și traducerile lui Ficino au influențat interpretările operelor lui Platon și *Plotin până în secolul al XIX-lea, când a început să iasă la iveală influența pe care Ficino o resimțise la rândul său din partea altor surse. Se consideră că Ficino este, prin comentariul pe care l-a scris la *Banchetul* lui Platon, responsabil pentru expresia de „iubire platonică", în înțelesul său obișnuit astăzi: de iubire care nu caută să se exprime sexual, mulțumindu-se cu aprecierea *formelor instanțiate de persoana iubită.

ficționalism → Vaihinger.

ficțiune logică. *Russell a numit ficțiuni logice obiectele demonstrate ca fiind *construcții logice ce decurg din alte obiecte; un exemplu este modul în care se demonstrează că „omul mediu" este o ficțiune logică atunci când înțelegem cum traducem enunțurile alcătuite folosind termenul în altele care nici măcar nu par să se refere la o astfel de entitate. Folosirea produce o ușoară confuzie din moment ce construcțiile logice, spre deosebire de ficțiuni, există cu adevărat. De exemplu, a demonstra că *numerele sunt construcții logice din mulțimi nu înseamnă a demostra că numerele nu există, ci a arăta ce înseamnă a spune că ele există.

fideism. Concepție care nu are încredere în capacitatea rațiunii de a dobândi cunoașterea celor divine, subliniind în schimb importanța actelor de *credință.

fides quaerens intellectum. Lat., credința în căutarea înțelegerii.

figură → silogism.

ființa. Tot ce e real și numai ceea ce e real ține de domeniul Ființei. Însă puține pot fi spuse cu folos despre tot ce e real, mai ales din interiorul cercetării filosofului, astfel încât nu e limpede că poate exista un astfel de subiect ca Ființa în sine. Totuși, conceptul ocupă un loc important în filosofie, de la *Parmenide până la *Heidegger. Întrebarea centrală „de ce există ceva mai degrabă decât nimic?" a inspirat reflecția logică asupra a ceea ce înseamnă pentru un *universal să aibă o instanțiere particulară, și îndelungata istorie a încercărilor de a explica existența contingentă prin referire la un temei necesar. În tradiția ce începe cu *Platon, acest temei devine ceva autosuficient, perfect, imuabil și etern, identificat cu Binele sau cu Dumnezeu, dar a cărui relație cu lumea de zi cu zi rămâne obscură (→ argumentul cosmologic; argumentul ontologic; principiul plenitudinii). Logica modernă sprijină în mică măsură aceste speculații și își exprimă bănuiala că întrebarea de ce există ceva mai degrabă decât nimic este ori incorect formulată, ori inutilă, o dată ce orice răspuns inteligibil nu poate decât să trimită la aceeași întrebare. O greșeală importantă în acest domeniu este să abordăm Ființa ca pe un substantiv care indică o temă deosebit de profundă, greșeală similară cu a aborda *Nimicul ca pe un nume al unui lucru particular, poate un obiect al groazei sau fricii. Abordarea de către logica modernă a acestor noțiuni prin intermediul *cuantificatorilor și al *variabilelor oferă o apărare împotriva acestei erori și a altora. Partea cea mai puțin abstractă a studiului ființei se ocupă cu genurile de lucruri a căror existență trebuie să o cunoaștem: entități abstracte, posibilități, numere și așa mai departe, iar dezbaterile asupra realității lor constituie subiectul *ontologiei.

ființare-în-sine / ființare-pentru-sine. O opoziție introdusă de fenomenologia lui *Husserl și de cea a lui *Heidegger, devenită esențială în lucrarea *L'être et le néant* a lui *Sartre. Ființarea-pentru-sine (*pour-soi*) este modul de existență al conștiinței, constând în propria sa activitate și în natura sa orientată teleologic; ființarea-în-sine (*en-soi*) este ființa auto-suficientă, greoaie, contingentă a lucrurilor obișnuite. Opoziția manifestă o anumită afinitate cu distincția făcută de *Kant între perspectiva acțiunii sau a libertății și cea a cunoașterii lumii fenomenale comune.

Filmer, Robert (1588–1653). Filmer a rămas cunoscut mai ales datorită atacurilor la adresa lui, conținute în lucrarea lui *Locke, *Two Treatises of Government*. Filmer a fost un gentleman de țară din Kent. Scrierea sa *Patriarcha* (1630) statuează că obligațiile politice față de stat țin de consacrarea acestora prin autoritate divină. După Filmer, autoritatea monarhilor contemporani descinde din suveranitatea patriarhală care i-a fost conferită lui Adam asupra familiei sale. Chiar dacă Locke descrie această doctrină ca fiind un „nonsens insidios", el a fost totuși serios preocupat de concepțiile lui Filmer.

Filon din Crotona (mijlocul sec. V î.Hr.). Figură obscură, cunoscută în principal din anumite fragmente controversate și din scrierile lui *Platon și *Aristotel. Este socotit important prin faptul că a transmis Greciei cosmologia și matematica pitagoreică.

Filon din Larissa (160–cca 80 î.Hr.). Ultimul conducător necontroversat al *Academiei din Atena. Filon a studiat cu un elev al lui *Carneades, înainte de a-i urma lui Clitomachos în calitate de conducător al Academiei în 110 / 109 î.Hr. În jurul anului 88 î.Hr. a părăsit Atena pentru Roma, încheind astfel în mod efectiv activitatea Academiei. A susținut doctrinele sceptice ale lui Carneades, modificate prin admiterea acelor lucruri care merită un anume tip de încredere ca bază pentru acțiune, sau *tò pithanón* (→ scepticism). Opinia sa, potrivit căreia scepticismul reprezintă adevărata moștenire a lui *Platon, a grăbit despărțirea lui *Antiochus de Academie, ceea ce a dat naștere *platonismului mijlociu. Cel mai remarcabil elev și discipol al lui Filon a fost *Cicero.

Filon Iudeul (cca 20 î.Hr.–cca 50 d.Hr.). Filosof elenistic. Filon a fost membru al unei importante familii evreiești din Alexandria și a inițiat tradițiile islamice, iudaice și ulterior creștine ale reconcilierii Scripturii cu învățătura filosofilor greci clasici. În special, el credea că primele cărți ale Vechiului Testament, adecvat interpretate, sunt alegorii care ascund adevăruri filosofice esențiale în povestirile lor despre întâmplări umane obișnuite. Principiul său călăuzitor a fost acela potrivit căruia Moise a fost un mare reprezentant al platonismului mijlociu.

filosofia de la Oxford → filosofie lingvistică.

filosofia dreptului. Filosofia dreptului se ocupă cu problemele puse de natura dreptului și de conceptele care structurează practica juridică. Printre subiectele sale se află definiția dreptului sau, în cazul în care definiția strictă se dovedește nesatisfăcătoare, descrieri sau modele ale dreptului care luminează cazurile dificile și marginale, precum dreptul internațional, dreptul natural și legile imorale sau nedrepte. Printre conceptele ce necesită lămuriri se numără cele ale drepturilor sau datoriilor legale, ale acțiunii legale, precum și locul unor concepte cum ar fi cele de intenție și responsabilitate, natura raționamentului juridic și a judecății juridice.

Dreptul considerat strict în termeni empirici poate părea un sistem coercitiv: ceea ce este frapant în legătură cu îndatorirea legală de a face X este că eșecul de a te conforma acesteia va aduce cu sine diferite sancțiuni. Văzut astfel, dreptul este considerat drept o succesiune de predicții despre ce vor face judecătorii și ce evenimente vor decurge în urma executării unor genuri diferite de acțiuni. În lucrările realiștilor din filosofia dreptului, un termen precum corect (*right*) devine unul cu ajutorul căruia ne descriem unii altora previziunile pe care le facem asupra comportamentului diverșilor oficiali. Un realism de acest gen întâmpină dificultatea că nu oferă o explicație mulțumitoare a proceselor de raționare ale chiar acelor oficiali, întrucât ei se consideră pe ei înșiși ca fiind călăuziți de o structură a drepturilor și îndatoririlor (în mod asemănător, dacă a spune că o minge este în afara terenului reprezintă o predicție despre ce va face arbitrul de tenis, totuși arbitrul nu poate la rândul său menționa ca întemeiere a deciziei luate faptul că mingea este în afara terenului).

În termeni normativi, dreptul este un sistem de reguli care justifică pretențiile de conformare la ele, iar ideea îndatoririi legale este legată de obligativitatea regulilor, indiferent dacă este probabil sau nu că va urma o suferință în urma eșecului de a te conforma. Acțiunea legală, precum este rostirea în circumstanțe corecte a unor cuvinte ca „jur" sau „subsemnatul, declar prin acestea...", creează un gen diferit de relații normative între persoane, cum ar fi căsătoria sau înțelegerea contractuală, iar existența unor astfel de relații nu reprezintă același lucru, din punct de vedere normativ, ca posibilitatea diferitelor consecințe ce decurg în urma diverselor acțiuni. În același mod, o regulă gramaticală nu este o simplă predicție a faptului că vor fi sau nu înțelese formele diferite ale cuvintelor.

Tradiția care i-a urmat pe *Bentham și John *Austin, cunoscută sub numele de pozitivism juridic, admite o separare netă între legea așa cum este și legea așa cum ar trebui să fie. Bentham și-a criticat predecesorii, mai ales pe Blackstone, jurist din secolul al XVIII-lea, pentru „spiritul chietismului servil" al presupoziției că legea reală reprezintă o structură de drepturi și îndatoriri dată de la Dumnezeu. Bentham a considerat că prin separarea legii așa cum este de legea așa cum ar trebui să fie este un deschizător de drumuri pentru critica *utilitaristă atât a conținutului, cât și a structurii șubrede caracteristice dreptului englez. Se admite că în pozitivismul juridic pot fi incluse și alte elemente: teza asociată cu Austin, conform căreia legile sunt ordine ale puterii suverane; teza că studiul conceptelor juridice trebuie distins de investigațiile istorice asupra originii legilor, de cercetarea sociologică a efectelor acestora sau de critica morală a modului lor de funcționare; teza conform căreia legea este un sistem înghețat, închis (în jurisprudența germană, *Begriffshimmel*, adică un concept-celest), cu o structură logică determinată, din care pot fi deduse verdicte independent de chestiuni pragmatice, sociale sau morale mai ample; chiar și punctul de vedere conform căruia judecățile morale sunt, prin natura lor, noncognitive, și din această cauză nu fac parte din esența practicii juridice. Opoziția față de o imagine ce cuprinde câteva sau chiar toate aceste elemente va evidenția, în mod obișnuit, legătura inseparabilă dintre un sistem juridic și circumstanțele mai largi, sociale și morale, în care el este alcătuit. De exemplu, raționamentul judiciar nu este și probabil nici nu ar trebui să fie o aplicație formală independentă, a unor legi determinate, ci este sau ar trebui să fie un exercițiu de argumentare practică complet deschis faptelor morale, politice și sociale. Rămâne în vigoare problema dacă aceste puncte de vedere subminează distincția pozitivistă dintre legea așa cum este și legea așa cum ar trebui să fie. Printre chestiunile ce nu aparțin în mod strict filosofiei dreptului, ci filosofiei politice se află domeniul de aplicație al dreptului, natura și justificarea *pedepsei și justificarea puterii legislative și coercitive a statului. Printre aceste preocupări mai largi se numără și aprecierea din critica *marxistă conform căreia legile sunt un instrument de oprimare, reflectând cu necesitate ideile și prin urmare interesele partizane ale clasei politice conducătoare.

filosofia fizicii. *Aristotel a deosebit șapte sensuri ale cuvântului grecesc *physis*, alegându-l în cele din urmă pe cel care se referă la esența lucrurilor ce își au sursa mișcării în ele însele. Pentru Aristotel, lumea este una a lucrurilor care se mișcă sau se dezvoltă prin ele însele și *physis* este principiul creșterii și al schimbării. Această perspectivă favorizează înțelegerea lucrurilor ca având un **nisus* sau un principiu în ele prin care sunt purtate către actualizarea unui potențial sau către a deveni ceea ce este înscris în natura lor să fie (→ mișcătorul nemișcat). Această concepție *teleologică despre natură a fost înlocuită de către Renaștere și de către revoluția științifică a secolului al XVII-lea (→ perspectiva galileană asupra lumii). O dată cu apariția fizicii ca disciplină distinctă, reflecția filosofică s-a orientat către interpretarea rezultatelor științei, a presupozițiilor și metodologiei acesteia. În acest domeniu se situează problemele referitoare la natura experimentului, distincția dintre observație și teorie, justificarea *inducției și metodele acesteia, natura *explicației și rolul jucat de *falsificabilitate în știință. Interesul s-a deplasat tot mai mult dinspre modelele foarte abstracte ale structurii logice ale științei fizice înspre preocuparea, mai accentuat istorică și empirică, pentru dinamica schimbării teoretice și pentru natura programelor de cercetare. O altă problemă importantă este aceea de a ști dacă descrierea fizică este doar un tip de descriere printre atâtea altele pe care le putem oferi referitor la lume și de a evalua autoritatea specială pe care aceasta o posedă sau nu.

Cu toate că natura *spațiului și a *timpului și cea a mărimilor fizice, precum forța și masa, au îndemnat întotdeauna către reflecție filosofică (→ acțiune la distanță; paradoxurile lui Zenon), intrarea în scenă a *teoriei relativității și a *mecanicii cuantice oferă un câmp și mai bogat pentru problemele conceptuale referitoare la fundamentele fizicii. Natura particulară a timpului și aparenta asimetrie a timpului și spațiului devin tot mai greu de înțeles dacă realitatea primară este cel mai bine explicată în termenii unui câmp unificat al spațiului și timpului. Problemele create de *experimentul Einstein–Podolsky–Rosen sau exemplul *pisicii lui Schrödinger ne invită să ne întrebăm dacă nu cumva lumea mecanicii cuantice ni se înfățișează numai ca una pur și simplu ciudată, sau ca una ce este atât de neinteligibilă, încât devine preferabil să tratăm această teorie într-un spirit pur *instrumentalist (→ interpretarea de la Copenhaga).

filosofia istoriei. Reflecția asupra naturii istoriei sau asupra gândirii istorice. Termenul a fost folosit în secolul al XVIII-lea (de exemplu, de către *Voltaire) pentru a semnifica gândirea istorică critică, opusă simplei culegeri și repetiții de povești despre trecut. La *Hegel a ajuns să semnifice istoria mondială sau universală. Încrederea *iluministă că vremea superstiției și a barbarismului a fost înlocuită prin știință, rațiune și înțelegere a oferit istoriei o direcție morală progresistă și, sub influența lui *Herder și a lui *Kant, această idee s-a impus în continuare, astfel încât filosofia istoriei a ajuns să fie detectarea unui sistem imens, dezvăluirea evoluției naturii umane după cum este ea atestată în etape succesive (progresul raționalității sau al Spiritului). Această filosofie a istoriei, în esență speculativă, primește prin *Fichte o variantă desprinsă de concepția kantiană; prin asocierea succesiunii temporale cu implicația logică, Fichte introduce ideea conform căreia conceptele însele sunt motorul dinamic al schimbării sociale. Această idee este inteligibilă imediat doar în cadrul conceptual al *idealismului absolut, în care lumea naturii și cea a gândirii devin identice. Operele lui Herder, Kant, Fichte și *Schelling sunt sintetizate de *Hegel: istoria are o intrigă, o schemă a ei. Aceasta este evoluția morală a omului, echivalată cu libertatea în cadrul statului; aceasta este la rândul ei dezvoltarea conștiinței de sine a spiritului, un proces de gândire sau o dezvoltare logică în care, pe rând, sunt atinse și perfecționate numeroase momente necesare în viața conceptului. Metoda lui Hegel are cel mai mare succes atunci când subiectul este istoria ideilor, iar evoluția gândirii poate merge în pas cu contradicțiile logice și cu soluționarea lor, întâlnită în numeroase sisteme de gândire.

O dată cu *Marx și *Engels apare o altă concepție, bazată pe structura progresivă hegeliană, dar amânând realizarea scopului istoriei pentru un viitor în care vor exista condiții politice pentru libertate, astfel încât în „camera motoarelor" se găsesc, mai curând decât „rațiunea", factori economici și politici. Deși istoria speculativă pe scară mare a continuat să fie scrisă (lucrarea lui *Spengler, *Amurgul Occidentului*, 1918, reprezintă un exemplu târziu remarcabil), speculația pe scară mare de acest gen, de la sfârșitul secolului al XIX-lea, a fost înlocuită cu un interes mai critic asupra înțelegerii istorice și în special cu o comparație între metodele științei naturii și cele ale istoricului. Anumiți scriitori, cum ar fi Windelband și *Dilthey, consideră că este important să arate că științele umane, precum istoria, sunt obiective și legitime, dar că ele sunt într-un anumit fel diferite de cercetarea omului de știință. Deoarece subiectul lor este reprezentat de acțiunea și gândirea din trecut ale oamenilor, este necesară o abilitate de a re-trăi modul de gândire din trecut, cunoscând deliberările foștilor agenți de parcă ele ar fi aparținut chiar istoricului. Cel mai influent scriitor britanic care a publicat pe această temă a fost *Collingwood, a cărui lucrare *The Idea of History* (1946) conține o pledoarie întinsă pentru abordarea de tip _*verstehen_ (→ simulare). Întrebarea referitoare la forma explicației istorice și faptul că legile generale nu au nici un loc, ori ocupă un loc minor în științele umane sunt de asemenea chestiuni proeminente în considerarea naturii caracteristice a înțelegerii noastre istorice referitoare la noi și la ceilalți.

filosofia limbajului. Încercarea de înțelegere a componentelor unui limbaj funcțional, a relației pe care o are vorbitorul care înțelege limbajul cu elementele sale și relația pe care o au acestea cu lumea. Disciplina îmbrățișează, prin urmare, clasificarea tradițională a *semioticii în *sintaxă, *semantică și *pragmatică. Astfel, filosofia limbajului se îmbină cu filosofia minții, deoarece ambele au nevoie de o explicație a ceea ce ne permite, în cadrul înțelegerii noastre, să folosim limbajul. Ea se îmbină și cu teoria adevărului, precum și cu relația dintre semn și obiect. O mare parte a filosofiei, mai ales în secolul al XX-lea, a fost influențată de opinia conform căreia filosofia limbajului este temeiul fundamental al tuturor problemelor filosofice, prin aceea că limbajul este exercițiul distinctiv al minții și modalitatea specifică în care ne modelăm credințele metafizice. Printre alte subiecte se vor afla problemele *formei logice și temeiul diviziunii între sintaxă și semantică, precum și problemele înțelegerii numărului și naturii anumitor relații semantice, cum ar fi *sens, *referință, *predicație și cuantificare (→ teoria cuantificării). Teoria *actelor de vorbire face parte din pragmatică, în timp ce problemele puse de *considerațiile cu privire la urmarea regulilor și de *indeterminarea traducerii influențează atât teoriile pragmaticii, cât și pe cele ale semanticii.

filosofia matematicii. Filosofia matematicii încearcă să explice atât natura faptelor și entităților matematice, cât și în ce mod dobândim cunoștințe despre ambele. Filosofia modernă a matematicii a început la sfârșitul secolului al XIX-lea o dată cu studiile fundaționaliste realizate de * Cantor, R. Dedekind și K.T.W. Weierstrass. Ea a fost stimulată fundamental de lucrările lui *Frege și *Russell despre relațiile dintre numere, mulțimi și logică. Programul *logicist din filosofia matematicii, atingând un punct culminant prin remarcabila lucrare *Principia Mathematica* a lui Russell și Whitehead, publicată între 1910–1913, a încercat să arate că matematica e reductibilă la logică, adică să demonstreze că întreaga matematică poate fi reprezentată într-un sistem ale cărui axiome sunt doar axiome ale logicii. Se consideră în general că programul a eșuat datorită necesității de a admite mulțimile ca entități supuse axiomelor lor proprii, al căror statut logic nu era deloc evident. La începutul secolului al XX-lea locul ocupat de *teoria mulțimilor în cadrul matematicilor era bine stabilit, însă contradicțiile teoriei naive a mulțimilor și scara întregii ierarhii transfinite i-au împărțit pe matematicieni în câteva tabere, reflectând astfel diversele filosofii ale matematicii. *Realismul extrem sau *platonismul consideră entitățile matematice ca fiind reale, obiecte independente ale cunoașterii în legătură cu care se pot face descoperiri (și greșeli). *Constructivismul susține că noi înșine construim entitățile și faptele despre care vorbim. *Formalismul asimilează matematica cu procesul pur sintactic de urmare a procedurilor de demonstrație, fără să se ridice vreo problemă în legătură cu interpretarea *teoremelor demonstrate. Călcâiul lui Ahile al formalismului a fost întotdeauna reprezentat de aplicarea matematicilor în descrierile noastre cele mai bune despre lume, astfel că realismul și constructivismul au apărut ca ideologiile contrastante principale. Această separare are consecințe asupra matematicii. Pentru un realist nu reprezintă nici o problemă să admită mulțimi infinite complete, indiferent dacă avem sau nu o metodă eficientă de a le specifica membrii. Acest lucru va fi inadmisibil pentru un constructivist.

Pe lângă această problemă, dezbaterile moderne asupra epistemologiei matematicii au fost molipsite de părăsirea generală a categoriei cunoașterii *a priori*. Printre sugestiile care îi iau locul se numără *convenționalismul general asociat cu *Wittgenstein, concepția conform căreia obiectele *abstracte precum mulțimile nu sunt la urma urmei atât de înspăimântătoare și chiar sunt perceptibile, și teza potrivit căreia succesul universal repurtat de știință, a cărei parte indispensabilă este matematica, ne oferă un argument în favoarea adevărului matematicii.

filosofia minții. Filosofia minții încearcă să răspundă la întrebări precum: Este mintea distinctă de materie? Putem defini ce înseamnă a fi conștient și putem oferi motive principiale ca să decidem dacă și alte creaturi sunt conștiente sau nu, ori dacă mașinile ar putea fi alcătuite astfel încât să fie conștiente? Ce sunt gândirea, senzația, experiența, amintirea? Este folositor să împărțim funcțiile minții, separând memoria de inteligență și raționalitatea de sentiment, sau funcțiile mentale alcătuiesc un singur întreg? Printre filosofiile minții dominante, în tradiția occidentală actuală se întâlnesc variante ale *fizicalismului și *funcționalismului. Pentru subiecte specifice → cogniție; emoție; filosofia limbajului; memorie; problema minte-corp.

filosofia religiei. Încercarea de a înțelege conceptele angajate în credința religioasă: *existență, *necesitate, soartă, creație, *păcat, *dreptate, îndurare, mântuire, Dumnezeu. Până în secolul al XX-lea, istoria filosofiei occidentale este strâns împletită cu încercările de a înțelege aspectele religiei păgâne, iudaice sau creștine, în timp ce în alte tradiții, precum hinduismul, *budismul sau *daoismul, există o diferență mai redusă între investigația filosofică și cea religioasă. Problema clasică a conceperii unui obiect adecvat credinței religioase este de a înțelege dacă despre acesta poate fi afirmat măcar un termen: are sens să vorbim despre cel care creează lucrurile, de cel care voiește evenimentele, care cunoaște lucrurile sau care este bun sau oblăduitor, sau care este unul sau mai mulți? *Via negativa* a teologiei constă în opinia că Dumnezeu poate fi cunoscut numai prin negarea oricărei aplicări a termenilor obișnuiți în cazul său; o altă sugestie influentă este aceea că termenii obișnuiți se aplică numai în mod metaforic, neexistând nici o speranță de a avansa pe această cale. Odată aleasă o descriere a Ființei Supreme mai rămâne problema oferirii temeiurilor pe baza cărora se poate presupune că există ceva care corespunde descrierii. Perioada medievală a fost perioada de apogeu în ceea ce privește croirea de dovezi pentru a demonstra existența lui Dumnezeu, cum ar fi *cele cinci căi ale lui *Toma d'Aquino sau *argumentul ontologic al lui *Anselm. Asemenea dovezi au căzut în dizgrație începând cu secolul al XVIII-lea, deși încă mai atrag pe mulți și chiar pe unii filosofi.

În linii mari, chiar și filosofii religioși (sau poate tocmai ei) au fost precauți față de manifestările populare ale religiei. *Kant, el însuși un prieten al credinței religioase, distinge cu toate acestea mai multe variante pervertite ale acesteia: teozofia (ce folosește concepții transcendentale care încurcă rațiunea), demonologia (care permite un mod de reprezentare antropomorfic al Ființei

Supreme), teurgia (o iluzie fanatică după care o asemenea ființă ne poate comunica un sentiment sau noi putem să exercităm asupra acesteia o influență) și idolatria sau superstiția înșelătoare potrivit căreia putem intra în grațiile Ființei Supreme prin alte mijloace decât cele care constau în cultivarea legii morale în inima noastră (*Critica facultății de judecare*, II. 28). Aceste tendințe de intrare în dialog au fost din ce în ce mai importante pentru teologia modernă (→ Buber; Tillich).

Începând cu *Feuerbach, s-a manifestat o tendință sporită a filosofiei religiei fie de a se concentra asupra dimensiunilor sociale și antropologice ale credinței religioase (→ magie; joc de limbaj), fie de a aborda credința religioasă ca o manifestare a unor diferite nevoi psihologice. O altă reacție a fost aceea de a restrânge credința religioasă la angajamentul *existențial pur subiectiv (→ Kierkegaard). Numai că *argumentul ontologic continuă să rețină atenția, iar orientările anti-*fundaționaliste din *epistemologie nu sunt în întregime ostile la adresa pretențiilor cognitive bazate pe *experiența religioasă.

filosofia științei. Investigarea problemelor ce apar din reflecția asupra științei și asupra practicii științifice. Asemenea probleme includ: Ce particularizează metodele științei? Există o demarcație clară între științe și alte discipline, și unde anume se plasează investigații ca istoria, economia sau sociologia? Sunt teoriile științifice probabile sau au mai degrabă caracterul unor ipoteze provizorii? Pot fi ele verificate sau *falsificate? Ce deosebește *explicația adecvată de cea inadecvată? Poate să existe o știință unificată care să îmbrățișeze toate științele speciale? Pentru o mare parte a secolului al XX-lea, aceste probleme au fost abordate într-un cadru foarte abstract și logic, presupunându-se că ar putea fi găsită o logică generală a descoperirii sau justificării științifice. Oricum, mulți filosofi sunt interesați astăzi mai mult de o abordare istorică, contextuală și uneori sociologică, în care metodele și succesele unei științe la un anume moment dat sunt considerate mai puțin în termenii unor principii și proceduri logice universale, cât mai degrabă în termenii metodelor și *paradigmelor existente, ca și în termenii contextului social.

Pe lângă problemele generale de *metodologie, există și probleme specifice în cadrul științelor particulare, ce dau naștere unor filosofii specializate ale biologiei, matematicii și fizicii.

filosofia științei economice. Problemele de bază ale economiei se împletesc cu cele ale filosofiei politice și ale eticii. Chestiunea fundamentală este poate aceea dacă diferitele nivele de bunăstare pot fi comparate și măsurate în termeni economici, dat fiind că sursele de valoare diferă și sunt doar parțial legate de activitatea economică. Alte probleme sunt cea a realizării unei *funcții a bunăstării sociale și cea a înțelegerii concepției agentului care își exercită liber opțiunea pe piață. → etica protestantă a muncii; Marx; Smith; teoria valorii-muncă.

filosofie (gr., iubire de cunoaștere sau de înțelepciune). Studiul celor mai generale și abstracte trăsături ale lumii și al categoriilor cu care gândim: minte, materie, rațiune, dovadă, adevăr etc. În filosofie, conceptele prin intermediul cărora abordăm lumea devin ele însele obiect al investigației. Filosofia unei discipline, cum ar fi istoria, fizica sau dreptul, nu urmărește atât să rezolve probleme istorice, fizice sau juridice, cât să studieze conceptele care structurează o asemenea gândire și să clarifice temeiurile acestora și presupozițiile lor. În acest sens, filosofia reprezintă ceea ce se întâmplă atunci când o practică devine conștientă de ea însăși. Granița dintre o asemenea reflecție de „ordinul al doilea" și moduri de a practica însăși disciplina de „ordinul întâi" nu este întotdeauna clară: problemele filosofice pot fi micșorate prin dezvoltarea unei discipline, iar practica disciplinei poate fi înrăurită de reflecția filosofică (→ bufnița Minervei). Au existat, în diferite perioade, grade diferite de optimism cu privire la posibilitatea unei filosofii pure sau „prime", a unei situări *_a priori_ din perspectiva căreia alte practici intelectuale pot fi judecate în mod imparțial și supuse unei evaluări și corecții logice (→ metodologie). Spiritul în care este înțeleasă filosofia la sfârșitul secolului al XX-lea este ostil la adresa unei asemenea posibilități și preferă să înțeleagă reflecția filosofică drept o continuare a celei mai avansate practici a fiecărui domeniu al investigației intelectuale.

filosofie analitică. Filosofia care consideră că procedeul *analizei este fundamental pentru metoda și dezvoltarea filosofiei. Ideea împărtășită de toți filosofii analitici era aceea conform căreia structura de suprafață a limbii poate să ascundă o structură logică interioară și ne poate induce în eroare. Acest lucru ar putea fi dezvăluit printr-un proces care, el însuși, rezolvă probleme filosofice sau arată că acestea sunt efecte ale înșelătoarelor structuri de suprafață ale limbajului comun. Încrederea în metoda analizei a fost întreținută de succesele timpurii ale lui *Frege și *Russell în ce privește reducerea matematicii la logică și de perspectivele oferite de teoria *descripțiilor definite. Printre adepții filosofiei analitice s-au aflat *Moore și *Carnap. Referitor la motivele pentru care încrederea inițială în filosofia analitică a scăzut → analiză.

filosofie lingvistică. Titulatură nu întru totul fericită pentru metoda filosofică potrivit căreia limbajul este considerat mai degrabă informația de bază, și nu ceea ce desemnează el în mod ostensiv. Filosoful studiază în mod distinct mai curând limbajul matematicii, al fizicii sau al psihologiei decât numerele, spațiul și timpul sau mintea. Opinia predominantă este aceea conform căreia numai printr-o apreciere corectă a rolului și a rostului acestui limbaj putem ajunge la o concepție mai bună referitoare la ceea ce desemnează limbajul și putem evita suprasimplificările și distorsiunile pe care suntem capabili să le aducem subiectului său. Înțelegem un subiect prin cercetarea ideilor pe care le avem despre el și singurul nostru acces la aceste idei constă în a observa ceea ce spunem. Considerată într-un astfel de sens extins, aproape întreaga cercetare filosofică din secolul al XX-lea (și o mare parte din cea de dinainte) a fost, într-o formă sau alta, de orientare lingvistică, iar istoria filosofiei cuprinde avertismente constante asupra modului în care putem fi înșelați de ceea ce *Berkeley numește „ceața și vălul cuvintelor". Filosofi precum *Leibniz, *Locke, Alexander *Johnson și *Wittgenstein au considerat că este sarcina lor principală să străpungă această ceață. → mod material / mod formal al vorbirii.

În sens mai restrâns, titulatura este dată uneori unei preocupări probabil excesive față de liniile de demarcație ale uzajului lingvistic obișnuit, caracteristică unor filosofi de la Oxford din anii următori celui de-al doilea război mondial și numită uneori filosofia de la Oxford. Printre adepții acestei abordări se află J.L. *Austin și *Ryle.

filosofie morală → etică.

filosofie organică. Denumire pentru filosofia naturii adoptată de *Whitehead.

filosofie socială. Încercarea de a înțelege și de a cartografia categoriile fundamentale cu ajutorul cărora se poate gândi despre aspectele sociale ale vieții umane. Printre temele abordate separat se numără: anarhism, autoritate, clasă (socială), exploatare, holism, individualism, filosofia dreptului, liberalism, marxism, putere (socială), proprietate, drepturi.

filosofi radicali. Grupul liberal care, urmându-l pe *Bentham, a fost influent în viața filosofică și politică a Marii Britanii în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Grupul îi cuprindea pe James *Mill, economistul David Ricardo (1772–1823), și mai târziu pe J.S. *Mill.

finitism. În filosofia matematicii, concepția conform căreia singurele numere despre care putem vorbi în sensul propriu al cuvântului sunt numerele finite: „Dumnezeu a creat numerele întregi, restul este opera oamenilor" (L. Kronecker). În matematică, restrângerea la metode finitare a fost susținută de David Hilbert. Ca și *constructivismul, finitismul susține că nu putem aserta existența unui obiect matematic fără a indica metoda prin care putem să îl construim. În plus, finitismul mai adoptă principiul potrivit căruia nu trebuie niciodată să discutăm despre mulțimea tuturor obiectelor unei totalități infinite. Faptul că o teoremă este valabilă pentru toți membrii unei astfel de mulțimi nu înseamnă altceva decât că argumentul poate fi repetat pentru orice membru particular al mulțimii.

fizicalism. Ideea potrivit căreia lumea reală nu este altceva decât lumea fizică. Doctrina poate include, deși nu în mod necesar, ideea potrivit căreia ceea ce poate fi afirmat în mod adevărat poate fi afirmat în limbajul fizicii. Fizicalismul este opus *ontologiilor, ce includ obiecte abstracte, precum posibilități, universalii sau numere, și stărilor și evenimentelor mentale, în măsura în care sunt concepute ca independente de stările, evenimentele și lucrurile fizice. Deși doctrina este îmbrățișată de foarte mulți, modul în care trebuie procedat cu asemenea cazuri dificile nu este lipsit de controverse. După cum nu este cu totul clar cât de cuprinzătoare se poate dovedi a fi o ontologie fizică, în măsura în care, deși fizica nu își construiește discursul în termenii multora dintre obiectele și evenimentele cotidiene, cum ar fi scaune, mese, bani sau culori, ea trebuie totuși să fie compatibilă cu o ideologie fizicalistă pentru a putea admite că asemenea lucruri există. Pentru unii filosofi, caracterul vag a ceea ce contează ca fizic și ambiguitatea actului de includere a unor asemenea lucruri în ontologia fizică fac ca doctrina să fie lipsită de sens. Pentru alții, aceasta formează o poziție metafizică de sine stătătoare. Un mod comun de a considera doctrina este în termeni de *superveniență. Deși se admite că există descrieri legitime ale lucrurilor care nu vorbesc despre acestea în termeni fizici, se consideră că orice asemenea adevăruri despre lucruri survin pe baza faptelor fizice fundamentale. Oricum, superveniența are propriile sale probleme.

flux al conștiinței. În *Principles of Psychology*, I. 9. 239, *James a scris: „Conștiința... nu își apare ei însăși ca fiind fărâmițată în părți... un «fluviu» sau un «flux» sunt metaforele prin care aceasta poate fi descrisă în modul cel mai firesc."

Fodor, Jerry (n. 1935). Filosof american al minții. Născut în New York, Fodor a studiat la Columbia și la Princeton. Predă la Rutgers și la City University of New York. Este cunoscut pentru opțiunea hotărâtă în favoarea unei viziuni *realiste asupra naturii operațiilor mentale. Luând în serios analogia dintre gândire și calculul efectuat de computere, Fodor crede că reprezentările mentale ar trebui concepute ca stări individuale, având propria lor identitate și structură, cam în felul unor formule transformate prin procese de calcul sau de gândire. Concepțiile sale sunt considerate de obicei opuse *holiștilor, ca *Davidson, sau *instrumentaliștilor, cum ar fi *Dennett, în privința atribuirii de stări mentale. Printre scrierile sale se numără *The Language of Thought* (1975), *The Modularity of Mind* (1983), *Psychosemantics* (1987), și *The Elm and the Expert* (1994).

fonetică. Studiul caracteristicilor sunetelor umane, îndeosebi cele folosite în vorbire. Cu toate că fonetica este probabil cea mai puțin interesantă ramură a lingvisticii pentru un filosof, descoperirea faptului că sunetele semnificative individuale nu sunt definibile din punct de vedere fizic, ci există în context și prin contrast cu altele, a fost un impuls major pentru multe dintre teoriile *structuralismului. Fonemul este unitatea minimală în sistemul de sunete al limbajului.

fonocentrism. Credința, contestată de *deconstructivism, potrivit căreia vorbirea este o activitate lingvistică mult mai importantă decât scrierea. Pentru *Derrida această credință presupune ideea după care prezența vorbitorului constituie un fel de garanție a înțelesului, spre deosebire de autorul absent al scrierii; adevărul este că sensul nu este niciodată garantat, astfel încât Derrida conchide că în fapt scrierea este mai importantă decât vorbirea. Caracterul paradoxal al acestei consecințe sugerează că implicațiile descoperite de Derrida sunt, într-un fel, fantastice: se poate accepta prioritatea biologică sau istorică a vorbirii fără a avea o perspectivă simplistă a interpretării sale.

formal, virtual și eminent. În terminologia *scolastică, un efect este conținut formal într-o cauză atunci când una și aceeași natură este prezentă și în efect, și în cauză: de exemplu, focul este cauza căldurii și căldura este ea însăși prezentă în foc. Un efect este conținut în mod virtual în cauza sa dacă nu este conținut în mod formal: de exemplu, un vas ceramic sau o statuie este cauzată de un artist. Un efect se află în mod eminent în cauza sa atunci când cauza este mai perfectă decât efectul: Dumnezeu conține în mod eminent perfecțiunile prezente în creația sa. Distincția dintre formal, virtual și eminent este tributară viziunii conform căreia *cauzalitatea constă în mod esențial în transferarea a ceva, precum trecerea din mână în mână a bățului la o cursă de ștafetă.

formalism legal → filosofia dreptului.

formalism logic. (i) Sinonim pentru *calcul logic. (ii) În filosofia matematicii, un formalist este cel care susține că enunțurile matematice trebuie concepute ca șiruri de simboluri neinterpretate. Matematica are o sintaxă, dar nu o semantică. Formalismul matematicii este util doar pentru că ne ajută să trecem de la unele observații la alte concluzii empirice, fără a introduce însă un conținut în sine. Se consideră că acest punct de vedere este în cea mai mare parte inadecvat pentru explicarea folosirii numerelor în operațiile empirice de numărare și măsurare. O altă variantă a formalismului admite că unele enunțuri numerice pot primi o interpretare (de exemplu, cele care conțin doar numere finite și clase finite formate din acestea), în vreme ce restul matematicii clasice este un fel de cutie neagră (→ teoria cutiei negre), sau o mașinărie pur formală care ne permite să obținem unele enunțuri interpretabile pornind de la altele. Un exemplu în acest sens poate fi considerat utilizarea în calcul a numerelor imaginare, în scopul de a face posibilă operarea cu numere reale, acestea din urmă fiind evident utile; totuși, conform formalismului, numerele imaginare nu pot fi concepute ca având vreo corespondență cu mărimile fizice.

forma normală prenexă. O *formulă bine formată a *calculului predicatelor este în forma normală prenexă dacă toți *cuantificatorii stau în față și orice altă constantă logică se situează în *domeniul tuturor cuantificatorilor.

formă gramaticală. Reprezentarea modului în care o succesiune de cuvinte devine o propoziție bine formată a limbajului. Gramatica unui limbaj formal sau artificial e redată prin *reguli de formare, însă regulile de formare ale limbilor naturale sunt destul de complexe pentru a face ca o codificare exactă să fie hazardată.

formă logică. Forma logică a unei propoziții este structura — ce poate fi împărtășită cu alte propoziții — responsabilă pentru capacitățile sale în cadrul inferențelor, adică forma sa logică determină modul în care ea poate fi dedusă valid din alte propoziții și modul în care alte propoziții pot fi deduse valid din setul de premise care o includ. Este evident că următoarele raționamente au ceva comun: „Toți oamenii sunt muritori, Socrate este un om, deci Socrate este muritor", și „Toți caii mușcă, Eclipse este un cal, deci Eclipse mușcă". Această formă comună poate fi relevată făcând abstracție de subiectele diferite și considerând fiecare argument ca fiind de forma „Toți F sunt G; *a* este F; deci *a* este G". „Simbolurile" logicii simbolice reprezintă doar astfel de forme comune și metodele de combinare a elementelor pentru a alcătui propoziții. Deseori este discutabil în ce măsură este posibilă reducția la forme simple și cât de mult din structura ascunsă este util să căutăm pentru a releva forme logice similare sub diversitățile de suprafață ale limbajului logic obișnuit.

formă normală. O *formulă bine formată a *calculului propozițional este în formă normală conjunctivă atunci când este de forma A & B &…, unde fiecare dintre A, B… este o formulă ce constă într-o disjuncție de propoziții atomare sau negații de propoziții atomare (de exemplu, $p \vee q \vee \sim r$). Forma normală disjunctivă este o disjuncție de conjuncții supusă aceleiași condiții.

formă normală Skolem. O formulă are forma normală Skolem dacă are *formă normală prenexă și toți cuantificatorii existențiali se află în față. Există o procedură eficientă care generează, pentru orice formulă, una aflată în formă normală Skolem care este validă dacă și numai dacă și cea originală este validă.

formă substanțială. În gândirea lui *Aristotel, forma substanțială este structura sau natura care este imprimată în *materia prima* nediferențiată pentru a se obține diferitele genuri de substanțe. → hilemorfism; materie.

forme. Teoria formelor este probabil doctrina care îl caracterizează cel mai bine pe *Platon și în același timp cea mai contestată din întreaga sa operă. Printre sursele sale se află concepția lui *Pitagora după care forma este cheia pentru înțelegerea naturii fizice, dar și doctrina sceptică asociată cu numele lui *Cratylos (despre care Aristotel spune că a fost unul dintre profesorii lui Platon). Conform acesteia din urmă, caracterul confuz al lumii sensibile face imposibilă existența a ceva fix, astfel încât gândirea nu își poate găsi nici un punct de sprijin și nimic nu poate fi rostit. Pentru a ieși din acest impas, Platon încearcă să sugereze o modalitate prin care formele lucrurilor sunt trăsături abstracte inteligibile pe care lucrurile le au în comun. Lucrurile obișnuite își dobândesc natura specifică fie prin „imitarea" formelor (caz în care formele vor trebui considerate transcendente și într-un fel sau altul independente de lumea sensibilă), fie prin „participarea" la ele (caz în care formele sunt imanente, prezente în lucruri și poate ceva mai puțin misterioase decât în prima variantă). Acest mod de a gândi este ilustrat cu exemple din geometrie și din etică. Vasul făcut de olar nu este perfect rotund; rotunjimea perfectă este un ideal care nu poate fi întâlnit în lume, dar este totuși aproximat de lucruri și este important pentru înțelegerea lumii sensibile. În mod analog, instituțiile omenești reale nu pot decât să aproximeze idealul dreptății, iar acest ideal (sau această formă) oferă o dimensiune în lumina căreia pot fi înțelese descrierea și critica. Firește, a aprecia lucrurile raportându-le la forme presupune a fi în posesia cunoașterii specializate a geometrului (în cazul rotunjimii) sau a gânditorului care a ajuns să știe ce este dreptatea (în cazul eticii). Astfel, cunoașterea formelor devine ea însăși un ideal la care filosofii se străduiesc să acceadă (→ imaginea liniei). Acest curent de gândire ce culminează în opera lui Platon amintește de distincția, susținută de *eleați, între lumea reală (în cazul lui Platon, lumea formelor), accesibilă doar intelectului, și lumea înșelătoare a percepției schimbătoare și a simplei păreri (*doxa*). Lumea formelor este în sine neschimbată, întrucât schimbarea presupune a urmări realizarea formei. Însă, în vreme ce *Parmenide consideră că lumea reală, perfectă, este un fel de lume fizică, pentru Platon lumea reală este complet non-fizică.

Elementul transcendental din gândirea lui Platon reiese cel mai clar din dialogurile *Banchetul*, *Phaidon* și *Republica*. Problema interpretării dialogurilor lui Platon este cu toate acestea dificilă, întrucât nu este clar în ce măsură vocea lui Socrate este și aceea a lui Platon (conform lui Aristotel, *Metafizica* M, 13, 1078 b, nu Socrate este cel care a separat universaliile de lucruri, ci alții, adică Platon). În dialogul de bătrânețe *Parmenide*, Platon tratează cu mare atenție problema dacă formele trebuie considerate drept lucruri particulare transcendente (→ argumentul celui de al treilea om), sau dacă, dimpotrivă, formele sunt entități împărtășite de lucrurile sensibile și, ca atare, divizibile. Se resimte în opera lui Platon nevoia unui acord între, pe de o parte, prezența universaliilor (formelor) în lucrurile particulare și, pe de altă parte, ideea că lucrurile particulare nu fac decât să imite formele sau universaliile. → conceptualism; nominalism; universalii.

forme ale argumentului. Două argumente pot avea aceeași formă chiar dacă părțile lor componente se referă la lucruri diferite. „Toți oamenii sunt muritori, Socrate este om, deci Socrate este muritor" are aceeași formă ca „Toți câinii sunt lacomi, Sandy este câine, deci Sandy este lacom". *Logica este știința care se ocupă cu detectarea acestor forme și cu sistematizarea lor în *valide, respectiv nevalide.

formula lui Barcan. O teză fundamentală în *logica modală cuantificată, evidențiată mai întâi de filosoful american al secolului XX, Ruth Barcan Marcus. A avut la început următoarea *formulă: $\Diamond(\exists x)Ax$ implică în mod strict $(\exists x)\Diamond Ax$ (informal: dacă este posibil ca ceva să fie A, atunci ceva este posibil să fie A). A adăuga aceasta la o logică modală standard este echivalent cu adăuga $\Diamond(\exists x)Ax \rightarrow (\exists x)\Diamond Ax$ sau $(\forall x)\Box Fx \rightarrow \Box(\forall x)Fx$, și oricare din acestea poate fi numită formula lui Barcan. Textual, a doua formulă spune că dacă totul este în mod necesar F, atunci în mod necesar totul este F. Formula a fost criticată pe motiv că atunci noi ne imaginăm lumi posibile în care se află obiecte diferite, deși antecedentul poate fi adevărat pentru lumea reală, consecventul poate fi fals. De exemplu, este posibil să existe lucruri din specii diferite de orice organism viu real, dar nu e posibil ca orice organism viu real să fie de specii diferite.

formulă. În multe *calcule logice, axiomele și regulile sunt prezentate ca formule sau scheme, cu precizarea că oricare dintr-un număr infinit de exemple de substituiri este axiomă. De exemplu, regula de inferență *_modus ponens_ poate fi prezentată ca A, A implică B, deci B, unde A și B pot fi substituiți prin orice formulă bine formată a calculului. Enunțuri ce sunt în mod intuitiv exprimate prin indicarea tuturor funcțiilor, tuturor proprietăților etc., precum cel de al cincilea postulat al lui Peano, sau *axiomele din teoria mulțimilor, ale separării și înlocuirii, sunt prezentate ca formule-axiomă în logica de ordinul întâi.

formulă bine formată. În sensul cel mai general, o formulă poate fi concepută, într-o teorie logică, ca orice șir de simboluri din lexiconul teoriei. O formulă bine formată (prescurtată ca fbf) respectă regulile de formare ale unui sistem. Întrucât alte șiruri nu sunt de regulă relevante, formulele bine formate sunt desemnate pur și simplu ca formule.

formulă închisă (sau propoziție). O formulă în care toate *variabilele sunt legate (→ variabilă legată).

formulă / propoziție atomară. Din punct de vedere tehnic, o formulă atomară este acea formulă fără *constante logice. O propoziție atomară este o formulă atomară fără *variabile libere. În mod intuitiv, acesta e genul de propoziție pe baza căreia se poate porni construirea complexității logice: o propoziție constând dintr-un nume și un predicat *monadic (Bill sforăie), sau mai multe nume și un predicat relațional (Bill o iubește pe Mary).

Forrester, paradoxul lui ~ → paradoxul crimei blânde.

Foucault, Michel (1926–1984). Istoric și filosof francez. Născut la Poitiers, Foucault a studiat la École Normale Supérieure din Paris. A predat în Germania, Suedia și la Alger. A deținut catedre la Clermont-Ferrand și la Vincennes, apoi a fost numit profesor de istoria sistemelor de gândire la Collège de France. Opera sa tratează un domeniu vast, ce înglobează istoria, filosofia, psihanaliza și lingvistica. Gândirea lui Foucault a avut o mare influență, datorită modului în care a ridicat pentru prima dată unele probleme referitoare la caracterul istoric al categoriilor experienței sociale. Foucault a fost interesat în mod special de folosirea științei și a rațiunii ca instrumente ale *puterii în unele domenii, precum medicina și criminologia. Lucrarea sa timpurie, *Folie et déraison* (1961, trad. rom., „Istoria nebuniei în epoca clasică", 1996), este o cartografie a atitudinilor manifestate de societățile occidentale față de bolnavii mintali. Aparentele îmbunătățiri ale tratamentului aplicat acestora (caracterizate de obicei ca măsuri umaniste și progresiste) au fost diagnosticate, sub influența operei lui Foucault, ca aspecte ale creșterii controlului social și politic. Foucault a perceput toate relațiile sociale ca relații bazate în primul rând pe putere, iar scrierile sale conțin adesea o doză considerabilă de sadism. Toate acestea au făcut să se spună că el a înlocuit distincția dintre subiect și obiect cu aceea dintre subiect și abject. Viața personală a lui Foucault a reflectat în mod izbitor aceste preocupări, contribuind la moartea sa ca una dintre primele victime făcute de SIDA. Alte cărți ale sale sunt: *Les Mots et les Choses* (1966, trad. rom., *Cuvintele și lucrurile, 1996*), *L'Archéologie du savoir* (1969), *Surveiller et punir* (1975, trad. rom., *A supraveghea și a pedepsi*, 1997) și *Histoire de la séxualité* (1976–1988, trad. rom., *Istoria sexualității*, 1995), lucrare în trei volume, dintre care ultimul a fost definitivat cu puțin înainte de moartea autorului.

Foucher, Simon (1644–1696). Critic francez al *cartezianismului. Născut la Dijon, Foucher a studiat la Sorbona și a devenit canonic la catedrala din Dijon, însă și-a petrecut toată viața la Paris. A fost prieten cu *Leibniz; răspunsurile pe care Leibniz le-a adresat întrebărilor lui Foucher furnizează una dintre cele mai corecte expuneri ale filosofiei sale. Foucher, sceptic, a fost unul dintre principalii critici din secolul al XVII-lea la adresa lui *Descartes și a lui *Malebranche. *Bayle, în articolul despre Pyrrhon din *Dicționarul* său, descrie într-o manieră admirabilă critica pe care Foucher i-o aduce lui Descartes: „Dacă obiectele simțurilor noastre par colorate, calde și reci și totuși ele nu au în realitate aceste calități, atunci de ce nu s-ar putea ca ele să pară că posedă întindere și formă, că se află în repaus sau mișcare, fără să aibă în realitate nici una dintre aceste proprietăți?" Probabil că Foucher a fost primul filosof care a sesizat că separarea minții de corp (așa cum reiese din teoria carteziană) dă naștere unor probleme de nerezolvat cu privire la cunoaștere și la interacțiunea cauzală dintre cele două substanțe. De asemenea, Foucher a pregătit terenul pentru scepticismul lui Bayle și pentru *idealismul subiectiv al lui *Berkeley. Principala sa lucrare a fost *Dissertation sur la recherche de la vérité* (1673).

Franklin, Benjamin (1706–1790). Fizician, filosof, economist și om politic american. Chiar dacă meritele principale ale lui Franklin stau în realizările sale politice și științifice, modesta sa contribuție în filosofia morală și politică, așa cum a prezentat-o mai ales în *Poor Richard's Almanack* (1733–1758), a cunoscut o influență enormă, fiind o expresie populară, democratică, a *eticii virtuții.

frastic / neustic. În analiza din *The Language of Morals* (1952) a lui *Hare, frasticul este aspectul unei propoziții comun mai multor moduri ale acesteia: între „ușa este închisă", „închide ușa", „este ușa închisă?" și „ar fi trebuit ca ușa să fie închisă!" putem izola conținutul comun „ușa este închisă", la care sunt adăugați diferiții indicatori de modalitate (neusticul) ce arată modul indicativ, imperativul și așa mai departe.

Frege, Gottlob (1848–1925). Matematician german și filosof al matematicii. Frege s-a născut în orășelul Wismar din Pomerania și a fost trimis la Universitatea din Jena la vârsta de 21 de ani. Și-a susținut doctoratul la Göttingen și cea mai mare parte a vieții a lucrat la departamentul de matematică al Universității din Jena. Prima sa lucrare importantă, *Begriffsschrift* („scrierea conceptuală", 1879), este primul exemplu de sistem formal în sensul logicii moderne. În această operă, Frege își propune să elaboreze un sistem formal în cadrul căruia să poată fi exprimate demonstrații matematice. Descoperind reprezentarea corectă a generalității și noțiunile de *cuantificator și de *variabilă, Frege a deschis calea atingerii cu succes a acestui obiectiv. Apelând la aceste simboluri, el a putut să formalizeze enunțuri care conțin o generalitate multiplă, precum cele de forma „pentru orice număr mic *e* există un număr *n* astfel încât..."; multe raționamente matematice depind de enunțuri de această formă. *Begriffsschrift* mai cuprinde și elementele *calculului propozițional, inclusiv o prezentare neformală a noțiunii de *funcție de adevăr. Această lucrare a lui Frege este universal recunoscută ca marcând începutul logicii moderne. În 1884, Frege a publicat *Grundlagen der Arithmetik* (trad. rom., *Fundamentele aritmeticii*, 1977), operă în care critică strălucit concepțiile rivale asupra statutului aritmeticii pentru a propune în cele din urmă propria sa viziune, analizând conceptele de bază ale matematicii într-o formă care să permită reducerea aritmeticii la operații al căror caracter este fundamental logic. Primul volum din *Grundgesetze der Arithmetik* (1893) formalizează viziunea asupra matematicii pe care Frege o expusese în *Grundlagen*; această sarcină impunea însă construirea primei teorii formale a claselor. Inconsistența acestei teorii a fost ulterior demonstrată de *paradoxul lui Russell. Volumul al doilea din *Grundgesetze*, axat în principal pe teoria numerelor reale, a apărut în 1903. După aflarea paradoxului lui Russell, Frege a fost inițial consternat, apoi a încercat să-și modifice una dintre axiomele sistemului, fără să obțină un rezultat trainic. Abia o dată cu opera lui Zermelo, concepția modernă asupra *teoriei mulțimilor a primit o fundamentare solidă.

Pe lângă meritele sale de logician, Frege a fost preocupat intens de conceptele semantice de bază pe care le presupun fundamentele logice ale operei sale. A scris succesiv mai multe articole în care a pus la punct conceptele și distincțiile fundamentale care au dominat cercetările filosofice ulterioare asupra logicii și limbajului. Subiectele tratate în aceste scrieri sunt sensul (*_Sinn_) și *referința, *conceptele, *funcțiile și obiectele, *identitatea, *negația, *adevărul / falsitatea, aserțiunea și natura gândirii. Cercetările lui Frege asupra acestor teme au făcut să fie considerat figura fondatoare a *filosofiei analitice, chiar dacă este discutabil în ce măsură a avut legături cu mediul filosofic din timpul său. Cu toate acestea, preocuparea lui de a susține obiectivitatea atemporală a gândirii și a conținuturilor gândirii i-a atras acuzația de *platonism.

Freud, Sigmund (1856–1939). Medic vienez, întemeietorul *psihanalizei. Freud s-a născut la Freiburg și a studiat la Viena. Inițial a lucrat în domeniul biologiei și neurologiei clinice; abia după ce a studiat la Paris cu Charcot a început să se intereseze de hipnoză. La Viena a colaborat cu Breuer, care adoptase o metodă prin care pacientul era făcut să retrăiască experiențele traumatice care i-au provocat nevroza. Freud este însă cel care a postulat că trebuie să înfruntăm și să neutralizăm un proces activ de reprimare. El a extins domeniul experiențelor relevante terapeutic, concentrându-se asupra experiențelor traumatice pe care pacientul și le amintește sau pe care acesta își imaginează că le-a trăit în prima copilărie. În ciuda influenței exercitate de psihanaliză, care a devenit un cadru al gândirii psihologice și sociale, felul în care a tratat Freud câteva dintre cele mai renumite cazuri ale sale a suscitat un scepticism crescând. Astfel, devine din ce în ce mai plauzibilă opinia că Freud însuși a inventat multe scene pe care se presupunea că pacienții săi le repovesteau ca amintiri sau fantasme. Modelul freudian al dinamicii minții (→ **eul**) a rămas totuși destul de influent asupra multor filosofi, punându-și în mod evident amprenta asupra culturii în general.

frumos. Locul central al frumosului în gândirea lui *Platon este atestat de dialogurile _Phaidros_ și _Banchetul_. Percepția frumosului provoacă *_anamnesis_, o reamintire a cunoașterii anterioare a universalului, a realului, sau, într-un cuvânt, a *formelor. Frumosul este capabil de manifestări din ce în ce mai elevate, și, o dată înțeles, provoacă *eros-ul, sau pasiunea care conduce sufletul către înălțarea spirituală, o călătorie a cunoașterii unită cu *iubirea (_Banchetul_, 210 _a_), culminând, în cele din urmă, cu o aprehensiune pur intelectuală a frumosului, binelui, dreptății și înțelepciunii. Legătura dintre frumusețea fizică și cea intelectuală este realizată cu ajutorul noțiunii de lumină: există o analogie intrinsecă între lumina rațiunii (sau Binele) și lumina soarelui, și între imaginea fizică și cea intelectuală. Divinizarea luminii e la fel de veche ca și *zoroastrismul, ea reapare în concepția *heracliteană a focului ca principiu prim și se dezvoltă în *neoplatonism, de unde trece în Evul Mediu. Pentru *Plotin, frumosul nu se rezumă la bine sau la perfecțiune. Întreaga lume sensibilă este frumoasă, ca rezultat al întrupării formelor spirituale cu care lumina umple lumea materială. La *Augustin, frumosul are rolul de a mărturisi divinitatea: partea ne-umană a creației vrea să facă cunoscută (_innotescere_) natura divinității. În frumusețe, desăvârșirea formei radiază din obiect, iar un lucru este așa cum trebuie să fie în cel mai înalt grad (aici Augustin asociază termenul latinesc pentru formă, _forma_, și cel pentru frumos, _formosa_). Întreaga creație radiază în acest fel și este o reflectare sau _speculum_ a frumuseții divine. Celebrarea medievală a luminii și culorii, care culminează în poezia lui *Dante, marchează forța constantă a acestei idei. În epoca modernă, frumosul a devenit un concept contestat al *esteticii, în sensul că unii teoreticieni nu îl consideră necesar și îl văd ca un obstacol în calea perceperii valorilor estetice mai nuanțate, de exemplu, sublimul, armoniosul, grațiosul, gingașul, fermecătorul, elegantul. Pentru ceilalți, frumosul rămâne conceptul central, unificator, rezervat plăcerii conferite de simțuri sau de contemplarea intelectuală. Lucruri din aproape orice categorie (persoane, elemente ale naturii, dar și figuri geometrice și demonstrații matematice) pot fi frumoase, iar faptul de a le experimenta ca atare păstrează legăturile platonice cu valoarea și binele, și cu „revelarea” a ceva profund, după cum și cu plăcerea resimțită. Tema _Criticii facultății de judecare_ a lui *Kant constă în a arăta cum poate un concept să fie supus acestor constrângeri.

fulgurație. O străfulgerare a minții. Pentru *Leibniz, *monadele sunt fulgurații ale lui Dumnezeu.

funcție a bunăstării sociale. O funcție a bunăstării sociale este o *funcție de la mulțimea preferințelor sau voturilor indivizilor într-o societate la preferința sau votul societății ca întreg. Aceasta ne poartă de la modurile în care ordonează indivizii pe cont propriu alternativele înspre modul în care face societatea acest lucru. Dificultățile care stau în calea oferirii unei asemenea funcții sunt ilustrate de *paradoxul votului și de *teorema lui Arrow.

funcție biologică. În biologie, funcția unei trăsături a unui organism este definită adesea ca rolul jucat de acea trăsătură în succesul genetic și în evoluție. Astfel, deși creierul este situat deasupra umerilor, nu aceasta este funcția sa, pentru că nu acesta este motivul pentru care ființele cu creier au un succes mai mare în evoluție. O problemă centrală a fost aceea de a stabili unitatea la a cărei *adaptare ne referim: aceste unități pot fi persoanele, sau *genele, sau îmbinări ale genelor, sau structuri ale genelor. Se poate spune că o persoană este modul în care o genă produce altă genă, așa cum un savant este modul în care o bibliotecă produce altă bibliotecă. Mai există însă dificultăți în stabilirea rolurilor întâmplătoare pe care adaptarea le poate favoriza în virtutea funcției sale propriu-zise.

funcție de adevăr. O funcție de adevăr a unui număr de propoziții este o *funcție a acestora care are o *valoare de adevăr definită, ce depinde numai de valorile de adevăr ale constituenților. Astfel $(p \& q)$ este o combinație a cărei valoare de adevăr este adevărată atunci când p este adevărat și q este adevărat, și falsă altfel. $\sim p$ este o funcție de adevăr a lui p, ce este falsă atunci când p este adevărat și adevărată atunci când p este fals. Modul în care este determinată valoarea întregului de combinațiile valorilor constituenților este prezentat într-o tabelă a adevărului. *Calculul propozițional reprezintă tratamentul standard al combinațiilor funcționale de adevăr. Constantele sale, &, ∨, ~, →, ↔, sunt toate functori de adevăr, adică expresii standard pentru funcțiile de adevăr.

p	q	$p\&q$	$p \vee q$	$p \rightarrow q$	$p \leftrightarrow q$
T	T	T	T	T	T
T	F	F	T	F	F
F	T	F	T	T	F
F	F	F	F	T	T

funcție de delegare. O *funcție care reprezintă obiectele unui domeniu prin obiectele altui domeniu. De pildă, modul de numărare Gödel asociază fiecare formulă a unui sistem cu un număr particular. Un mod radical de apărare a tezei *inscrutabilității referinței este acela de a argumenta că nici un fel de dovadă nu poate determina dacă o persoană se referă la un obiect sau la imaginea acestuia în condițiile unei funcții prin reprezentare; în loc să se refere la o formulă, se poate la fel de bine considera că o persoană se referă la numărul Gödel al formulei. Dacă soarele este pe cer, atunci o funcție prin reprezentare ar fi relația „umbra cuiva", care reprezintă o persoană prin referire la umbra acesteia; ideea inscrutabilității ar consta în aceea că nu putem spune dacă un enunț precum „acea persoană este înaltă" înseamnă că acea persoană este înaltă sau că umbra persoanei este lungă.

funcție enunțiativă. Un predicat poate fi conceput ca o *funcție de la un singur termen la un enunț, și poate fi astfel numit o funcție enunțiativă. De asemenea, conectorii *funcție de adevăr sunt în mod ocazional concepuți ca funcții de la (2) enunțuri la enunțuri, deși ei sunt mai bine concepuți ca funcții de la mulțimi de *valori de adevăr la alte valori de adevăr, deoarece acesta este modul în care sunt evaluați în *interpretările *calculului propozițional. → funcție propozițională.

funcție logică. În logică și în matematică, o funcție este o *relație care asociază membrii unei clase X cu câte un membru y al altei clase Y. Asocierea dintre cele două mulțimi este scrisă în forma $y = f(x)$. Mulțimea X se numește domeniul funcției, sau domeniul pe care funcția este definită, iar mulțimea Y se numește codomeniul său, sau mulțimea în care funcția ia valori. Astfel, „tată al lui x" este o funcție al cărei domeniu cuprinde toți oamenii și al cărei codomeniu este mulțimea părinților de sex masculin. Dar relația „fiu al lui x" nu este o funcție, deoarece o persoană poate avea mai mult de un fiu. „sin x" este o funcție definită pe mulțimea unghiurilor cu valori în mulțimea numerelor reale; lungimea perimetrului unui cerc, πx, este o funcție a diametrului x, ș.a.m.d. Funcțiile pot lua ca argument șiruri $<x_1 \ldots x_n>$, caz în care va trebui să concepem funcțiile ca asociind unui membru unic al lui Y, luând ca argument orice n-tuplu. Dată fiind ecuația $y = f(x_1, \ldots, x_n)$, spunem că $x_1, \ldots x_n$ sunt variabilele independente sau argumentele funcției, și y se va numi variabilă dependentă sau valoare. Funcțiile pot să pună în corespondență mai mulți membri ai domeniului cu mai mulți membri ai codomeniului; astfel, membri diferiți ai lui X pot să ia ca valori același membru al lui Y. Funcțiile pot fi unu-la-unu, atunci când fiecărui membru al lui X îi corespunde un membru distinct al lui Y. O funcție cu un domeniu X și un codomeniu Y mai este scrisă și în forma $f{:}X \rightarrow Y$. Dacă funcția este astfel încât

(i) dacă $x, y \in X$ și $f(x) = f(y)$, atunci $x = y$

atunci funcția este o injecție definită pe X cu valori în Y. Dacă, în plus, mai este satisfăcută și condiția

(ii) dacă $y \in Y$, atunci $(\exists x)(x \in X \;\&\; y = f(x))$

atunci funcția este o bijecție definită pe X cu valori în Y. O funcție bijectivă este o corespondență unu la unu între domeniu și codomeniu. O bijecție este în același timp o injecție și o surjecție; o surjecție este o funcție al cărei domeniu este X și al cărei codomeniu este totalitatea lui Y. Având în vedere că funcțiile sunt relații, o funcție poate fi definită ca o mulțime de *perechi ordonate $<x,y>$, acolo unde x este un membru al lui X și y este un membru al lui Y.

Prima dintre intuițiile logice ale lui *Frege a fost aceea că un concept este analog unei funcții, iar un predicat este analog expresiei unei funcții (un functor). Așa cum „rădăcină pătrată din x" ne duce de la un număr la altul, și „x este filosof" se referă la o funcție care ne duce de la persoane la valori de adevăr: adevăr pentru valorile lui x care sunt filosofi și fals în celelalte cazuri.

funcție propozițională. Conceptul introdus de *Frege, al unei *funcții ce ia un număr de nume ca argumente, oferind ca valoare o propoziție. Ideea este că „x iubește pe y" este o funcție propozițională care face posibilă propoziția „John o iubește pe Mary" potrivit celor două argumente (în ordinea respectivă). Prin urmare, o funcție propozițională este echivalentă, în linii mari, cu o proprietate sau cu o relație. În *Principia Mathematica*, *Russell și *Whitehead consideră funcțiile propoziționale drept funcții fundamentale, deoarece s-ar putea considera că teoria descrierilor arată că alte expresii ce indică funcții sunt simboluri incomplete.

funcții calculabile. Intuitiv, orice *funcție pentru care există un procedeu efectiv sau un *algoritm pentru a calcula o soluție. Din punct de vedere matematic, o funcție a cărei valoare poate fi calculată de *mașina Turing.

funcționalism. În filosofia minții, funcționalismul este succesorul modern al *behaviorismului. Primii adepți au fost *Putnam și *Sellars. Principala deviză a funcționalismului spune că putem defini stările mentale printr-un triplet de relații: ce cauzează cel mai adesea stările mentale, ce efecte au ele asupra altor stări mentale, ce efecte au ele asupra comportamentului. Această definiție nu trebuie să ia forma unei simple analize. Dacă am putea înșira toate axiomele, postulatele sau opiniile de simț comun care stau la baza teoriilor noastre despre lucrurile care pot determina cauzal (de exemplu) o stare de credință, despre efectele pe care le-ar avea această credință asupra altor stări mentale și despre efectele pe care ea le-ar avea asupra comportamentului, atunci am avea tot ceea ce ne trebuie pentru a concepe starea de credință ca pe un concept teoretic în sensul propriu al cuvântului. Astfel, o stare mentală ar fi *definită implicit de aceste teze. Adesea funcționalismul este comparat cu maniera în care descriem computerele: motivul este că funcționalismul susține că descrierile mentale corespund descrierii unei mașini în termeni de *software*, fără a spune nimic despre *hardware* sau despre „realizarea" programului pe care mașina l-a înregistrat. Un atu important al funcționalismului este faptul că el se acordă cu modul în care cunoaștem stările mentale (ale noastre și ale altora);

într-adevăr, noi cunoaștem aceste stări mentale prin intermediul efectelor pe care acestea le au asupra comportamentului și asupra altor stări mentale. La fel ca în cazul behaviorismului, funcționalismului i se reproșează că unele entități înzestrate cu structuri complexe, care totuși nu au stări mentale, pot să imite funcțiile la care se apelează. Adoptând această critică, funcționalismul este însă prea „generos“, acceptând că prea multe lucruri ar fi înzestrate cu minte. Se mai discută și dacă funcționalismul nu este cumva prea îngust, în sensul că poate sesiza asemănările mentale doar atunci când există asemănări cauzale. Practicile noastre interpretative ne autorizează să atribuim gânduri și dorințe unor persoane ale căror structuri cauzale pot fi destul de diferite de structura noastră. În plus, se poate lăsa impresia că dorințele și credințele pot fi „*realizate diferențial“ în arhitecturi cauzale, după cum ele pot fi realizate în stări neurofiziologice diferite. → funcționalism homuncular; fizicalism; test Turing.

funcționalism homuncular. Un sistem inteligent, sau mintea, poate fi considerat în mod profitabil drept rezultatul unui număr de subsisteme care execută sarcini mai simple în coordonare unele cu celelalte. Subsistemele pot fi văzute ca niște homunculi, sau ca niște agenți mici și relativ proști. Arhetipul este un computer digital, în care o baterie de întrerupătoare capabile să ofere numai un singur răspuns (deschis sau închis) alcătuiește o mașină ce poate juca șah, scrie dicționare etc.

fundamentum divisionis (lat., principiul diviziunii). Principiul care asertează că un gen este divizat în specii. → *per genus et differentiam*.

fundaționalism. Concepție *epistemologică ce susține că trebuie să concepem cunoașterea ca pe o structură edificată pe baze sigure și ferme. Aceste baze pot fi găsite în anumite combinații ale experienței și rațiunii. Diferite școli filosofice (*empirismul, *raționalismul) subliniază în moduri diferite preponderența uneia sau a celeilalte. În Antichitate, fundaționalismul a fost legat de școala *stoică, iar în epoca modernă a fost asociat cu numele lui *Descartes, care a crezut că descoperise fundamentele cunoașterii în ideile „clare și distincte“ ale rațiunii. Principalul rival al fundaționalismului este coerentismul, adică perspectiva potrivit căreia putem cunoaște o înlănțuire de propoziții fără să avem vreo întemeiere certă, grație îmbinării lor într-o structură comună, așa cum un joc de cuvinte încrucișate poate fi considerat corect dezlegat chiar dacă fiecare răspuns, luat în parte, nu este neapărat cert. → barca lui Neurath; enunțuri protocol; teoria adevărului-coerență.

furca lui Hume. Nume dat uneori dilemei în care ne aflăm atunci când considerăm că acțiunile noastre sunt fie stabilite dinainte, caz în care nu suntem responsabili pentru ele, fie sunt rezultatul evenimentelor întâmplătoare, caz în care de asemenea nu suntem responsabili pentru ele. → dilema determinismului; liber arbitru; stare de fapt.

futurologie. Activitatea de prezicere a stării lumii într-o perioadă viitoare, pe care o putem cunoaște raționând prin extrapolare asupra activităților din prezent. În cea mai mare parte, futurologia este o pseudoștiință, dată fiind complexitatea factorilor sociali, politici, economici, tehnologici și naturali. → haos.

fuzzy (mulțimi~; logică~). Variantă a *teoriei mulțimilor și a logicii, care admite grade de aplicabilitate a predicatelor. Conform logicii clasice, propoziția „În această cameră este cald“ este considerată adevărată sau falsă. Am reda însă mai adecvat modul în care raționăm efectiv (sau în care ar trebui să raționăm) dacă am spune că propoziția de mai sus este aproape adevărată, sau mai adevărată decât propoziția „În această cameră este frig“. În logica fuzzy, o cantitate determinată de valoare (reprezentată prin 1) este împărțită între o propoziție și negația sa: dacă devine aproape adevărat că în cameră este cald, (de exemplu, în gradul $1-n$), atunci devine aproape fals (gradul n) că nu este cald în cameră. Logica fuzzy este aplicată pe larg în *inteligența artificială și în proiectarea sistemelor ce controlează evenimente reale și care trebuie să răspundă în multe privințe unor schimbări graduale. Prima tratare a acestor probleme este articolul „Fuzzy Sets“, din lucrarea *Information and Control* (1965), de L.A. Zadeh.

G

Gadamer, Hans Georg (n. 1900). Filosof german, născut la Marburg. A fost student al lui *Heidegger. Primul său post a fost la Universitatea din Marburg, urmat de catedre la Leipzig, Frankfurt și Heidelberg. Este renumit pentru contribuția sa la teoria interpretării și pentru studiul asupra a ceea ce urma să fie cunoscut drept teoria receptării (în engl., „reader-response theory"). Potrivit acesteia, sensul unui text nu depinde niciodată doar de evenimente ce privesc autorul și publicul său inițial, ci este în mod egal asociat și cu situarea istorică a interpretului. Metafora călăuzitoare este cea a „fuziunii orizonturilor", fuziune realizată atunci când autorul situat istoric și interpretul de asemenea situat istoric reușesc să participe amândoi la crearea unui sens. Astfel apare posibilitatea unei reinterpretări și reevaluări permanente, în măsura în care asupra operei respective sunt proiectate diferite sensuri. Această idee reprezintă un element fundamental al *postmodernismului. Cea mai influentă lucrare a lui Gadamer este _Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik_ (1960). O serie de eseuri critice sunt adunate în culegerea _Philosophical Hermeneutics_ (1976).

Gaia → panpsihism.

Galen din Pergam (cca 129–199 d.Hr.). Medic și anatomist grec celebru; a scris și ca filosof. Influența lui Galen asupra gândirii și medicinei medievale nu a fost întrecută decât de cea a lui *Aristotel, nu atât datorită unei doctrine filosofice, cât mai ales datorită faptului că el a fost un exemplu de excelență în știința empirică îmbinată cu ceea ce era considerată a fi o credință religioasă pătimașă. Totuși, filosofia sa a redevenit un punct central al interesului academic. → patru umori.

Galileo Galilei (1564–1642). Om de știință italian. Cu toate că renumele lui Galileo este legat mai degrabă de istoria fizicii și astronomiei decât de cea a filosofiei, filosofia și metodologia științei din perioada sa de maturitate, provenite îndeosebi din _Dialog despre cele două principale sisteme ale lumii_ (1632) și _Discurs despre două noi științe_ (1638), au fost dezbătute îndelung. Galileo susține, în mod incontestabil, că știința bazată pe observație este adevărata sursă a cunoașterii lumii fizice, opusă autorității tradiționale și speculației filosofice. De asemenea, el pledează în favoarea unei modestii adecvate în legătură cu ceea ce știm despre natură, în opoziție cu certitudinile dogmatice ale gândirii medievale târzii. În cadrul științei însă, rolurile relative ale matematicii, raționamentului _a priori_, observării pure, construcției de modele nu sunt atât de clare, Galileo fiind considerat deopotrivă un exemplu al raționalismului platonician și al naturalismului aristotelic. Printre doctrinele pentru care este în mod special recunoscut în filosofie se află deosebirea dintre *calitățile primare și cele secundare, precum și relativitatea mișcării. Concepția asupra lumii asociată științei moderne este deseori numită *perspectiva galileană asupra lumii.

gamet. O celulă reproducătoare masculină sau feminină (spermatozoid sau ovul) capabilă să se unească cu o celulă similară de sex opus pentru a forma un *zigot. Fiecare gamet conține un singur *cromozom (haploid): cromozomul pereche (diploid) al zigotului obținut conține informația genetică ce va programa creșterea noului individ.

Gassendi, Pierre (1592–1655). Filosof și matematician francez. S-a născut în Provence și a primit o educație teologică. Gassendi a predat la

Digne și la Aix înainte de a fi numit profesor de matematică la Collège Royal din Paris, în 1645. Prima sa lucrare, *Exercitationes Paradoxicae adversus Aristoteleos* (1624), dezvoltă „scepticismul temperat" care va caracteriza mare parte din concepția sa filosofică. Gassendi a avut un respect adânc pentru *scepticismul antic, iar obiecțiile sale la *Meditațiile* lui *Descartes (adunate sub numele de al Cincilea grup de Obiecții) avansează un atac nimicitor la adresa rolului esențial al „ideilor clare și distincte" din lucrarea lui Descartes. Acestea au fost dezvoltate mai târziu în *Disquisitio Metaphysica* (1644). Alături de scepticism, Gassendi a lăsat loc și pentru cunoașterea și cercetarea științifică autentice și a căutat să dezvolte o teorie atomistă, datorându-i mult lui *Epicur, teorie în ton cu știința materialistă de abia apărută a secolului al XVII-lea. Cele trei volume ale comentariilor sale la lucrările lui Epicur sunt adunate, împreună cu alte studii, în *Opera Omnia*, publicată postum în 1658.

gâdilături. Gâdilăturile sunt în mod frecvent citate ca un exemplu pur de senzație, identificate în întregime cu **qualia* pe care ele le oferă, și fiind lipsite de orice *conținut sau încărcătură informațională despre lume. Oricum, problema este mai complexă decât atât, așa cum apare în mod evident din faptul că cineva nu se poate gâdila singur. Psihologul Havelock Ellis (1859–1939) a considerat reacția ca o apărare împotriva avansurilor sexuale premature, dar aceasta nu explică de ce tălpile picioarelor se gâdilă. Una dintre explicațiile esenței faptului de a fi gâdilat este „interacțiunea rapidă a momentelor de frică incipientă și de recunoaștere bucuroasă a lipsei oricărui pericol". *Aristotel se referă în mod misterios la „cei care nu se gâdilă ei înșiși dacă mai întâi gâdilă pe altcineva" (*Etica nicomahică*, 1150 b 22). → **râs**.

gândacul din cutie. În *Philosophical Investigations* § 293, *Wittgenstein ne cere să ne imaginăm o situație în care fiecare individ are o cutie în care doar el poate privi. Una din activitățile lui poate fi cea de a vorbi despre lucrul găsit în cutie — un gândac —, dar, susține Wittgenstein, natura a ceea ce se află înăuntrul cutiei nu are loc în limbaj. Adică, nu contează dacă ceea ce are fiecare persoană în cutie este la fel cu ceea ce au ceilalți sau este diferit, și nici dacă în cutie nu e nimic. Natura a ceea ce se află în interiorul cutiei „se suprimă". Exemplul și afirmația fac parte din atacul lui Wittgenstein asupra „teatrului interior", sau a conceptului *cartezian al accesului nostru privilegiat către propriile noastre stări mentale. Analogia pare însă insuficient adaptată la scopul lui Wittgenstein, o dată ce în exemplul lui există o asemănare sau o deosebire între gândaci, indiferent dacă oamenii o pot comunica sau nu (pentru că astfel este descris cazul), iar acest lucru pare să fie în bun acord cu teoria carteziană pe care Wittgenstein o contrazice. Astfel de teorii se mulțumesc deseori cu natura *inefabilă a ocurențelor mentale intime. Dar exemplul apare la sfârșitul abordării extinse a lui Wittgenstein asupra *argumentului limbajului privat, despre care se poate spune că anulase posibilitatea oricărei astfel de teorii.

gândire. Este un lucru comun să presupui că oamenii sunt caracterizați de raționalitatea lor, iar cea mai evidentă manifestare a raționalității noastre este capacitatea noastră de a gândi. Aceasta constă în repetarea în minte a ceea ce este de spus sau a ceea ce este de făcut. Nu orice gândire este verbală, întrucât și jucătorii de șah și compozitorii și pictorii gândesc, fără a exista un motiv *a priori* pentru a considera că deliberările lor vor îmbrăca o formă verbală, așa cum nici acțiunile lor nu îmbracă. Este în permanență ispititor să consideri această activitate în termenii prezenței în minte a unor elemente de limbaj sau ale unui alt mediu ce reprezintă aspecte ale lumii (→ **idei**; **ipoteza limbajului gândirii**). Modelul a fost criticat, în special de *Wittgenstein, ca fiind insuficient, întrucât nici o asemenea prezență nu ar putea oferi vreo garanție a corectei sale întrebuințări. Astfel, o asemenea prezență internă pare să nu fie necesară, în măsura în care un rezultat inteligent poate să apară și în absența sa. → **gândire animală**.

gândire animală. În filosofia minții și în etică, tratarea subiectului animalelor pune probleme majore. Dacă restul animalelor diferă de ființele umane, cum va fi caracterizată această diferență: animalele gândesc sau raționează, au gânduri sau convingeri? Filosofi foarte diferiți, precum *Aristotel și *Kant, afirmă că posesia rațiunii separă oamenii de animale și, de asemenea, doar această posesie permite intrarea în comunitatea morală. Pentru *Descartes, animalele sunt simple mașini lipsite de conștiință sau trări. În lumea antică, raționalitatea animalelor este apărată prin exemplul cu câinele lui Chrysippos. Acest animal, urmărind o pradă, ajunge la o răscruce de trei drumuri și, după ce adulmecă două dintre ele fără a da de mirosul pradei, se năpustește pe al treilea fără a se opri pentru a adulmeca, raționând astfel, potrivit lui *Sextus Empiricus: „Vânatul a luat-o sau pe acest drum, sau pe acesta, sau pe acesta. Dar el n-a luat-o nici pe acesta, nici pe acesta. Deci a luat-o pe acest drum (al treilea)". „Silogismul câinelui" a fost discutat în multe scrieri, deoarece în cosmologia *stoică animalele ocupau un loc în marele *lanț al ființei undeva mai jos de ființa umană, singurul agent rațional de pe pământ. *Filon Iudeul a scris un dialog încercând să arate, împotriva părerii lui *Alexandros din Afrodisia, că reacția câinelui nu dovedește raționalitate, ci pur și simplu îl arată luând urma mirosului. În chip de răspuns, Alexandros face animalul să sară într-un puț (în care nu persista mirosul). *Plutarh e de partea lui Filon. *Toma d'Aquino discută și el cazul câinelui (*Summa Theologiae*, I a II ae 13. 2, 3), iar gândirea scolastică era în general foarte favorabilă inteligenței dobitoacelor (în Evul Mediu nu era ceva neobișnuit ca animalele să fie judecate, pentru diverse învinuiri). În epoca modernă, *Montaigne folosește exemplul cu câinele pentru a ne reaminti slăbiciunile rațiunii umane. *Rorarius încearcă nu doar să arate că animalele sunt raționale, ci și că ele se folosesc de rațiune mai bine decât o fac oamenii. James I al Angliei apără câinele capabil să raționeze, iar Henry *More și *Gassendi îl contrazic pe *Descartes în această problemă. *Hume este un apărător fățiș al cogniției animale, dar pe măsură ce câștiga teren ideea că vorbirea este manifestarea esențială a capacității de gândire, tăcerea animalelor începea să cântărească greu împotriva lor, iar gândirea le era complet negată de către *Davidson, de exemplu.

Câinii apar în mod frecvent în tablourile cu filosofi, deoarece asiduitatea și fidelitatea lor sunt un simbol pentru calitățile necesare în accederea la înțelepciune. → instinct.

gândire laterală. Termen curent pentru o abordare creativă, plină de imaginație, în rezolvarea de probleme, care modifică percepțiile și concepția cuiva despre o problemă și despre care se spune că ar contrasta cu gândirea „liniară" sau „logică". Această opoziție induce în eroare prin faptul că *logica nu-ți spune cum să gândești, ci doar cum să eviți inconsistența. → legi ale gândirii.

Geist (germ., spirit, suflet). Calitate care animă mintea. *Zeitgeist* este spiritul epocii (→ romantism). *Geisteswissenschaften* sunt științele omului sau științele spiritului. Termenul acesta apare în unele scrieri hegeliene, dar și în influenta traducere în limba germană a operei lui J.S. *Mill, *Logica*, traducere realizată de Schiel, unde corespunde științelor morale. Termenul este asociat în mod special cu ultimele lucrări ale lui *Dilthey.

gen. **1.** (engl., *gender*) Distincția dintre sex și gen este atribuită antropologului Margaret Mead (*Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935). Sexul reprezintă o categorie biologică, în timp ce genul e expresia adaptată cultural a diferenței sexuale, adică modalitatea masculină în care ar trebui să se comporte bărbații și modalitatea feminină în care ar trebui să se comporte femeile. Simone de *Beauvoir subliniază că în acest sistem femeia este Celălalt: acea persoană ale cărei caracteristici sunt descrise prin contrast cu *norma masculină. Scopul central al multor studii *feministe este să reveleze asimetriile de putere ascunse în diferențele dintre genuri și să acționeze în vederea înfăptuirii unei societăți în care polarizarea genurilor să fie desființată. **2.** (engl., *genus*) O clasă de obiecte care împărtășesc aceleași proprietăți, dar se împart în subclase sau specii diferite. *Genus summum* reprezintă genul cel mai cuprinzător și nu poate fi folosit ca specie pentru un gen de o generalitate mai mare. A defini *per genus et* *differentiam* înseamnă a menționa genul și specia de care aparține un lucru.

genă. „Factorul eredității" care controlează structura proteinelor și a altor materiale genetice, dirijând astfel transmiterea unei caracteristici ereditare de la părinte la urmaș. W.L. Johannsen a introdus în anul 1909 acest termen folosindu-l ca prescurtare pentru „pangenă". Este interesant că s-a intenționat să fie o noțiune pur funcțională: „complet independentă de orice ipoteză; exprimă doar faptul evident că, în orice caz, o mare parte din caracteristicile organismului sunt specificate în gameți prin intermediul unor condiții, fundamente și determinanți speciali..." În zilele noastre genele sunt identificate cu lungimi ale ADN-ului sau ale ARN-ului. Formele simpliste ale *determinismului biologic presupun că particularitățile arbitrare ale unui organism (de exemplu, sărăcia, criminalitatea) sunt specificate genetic.

genă egoistă. Titlul cărții publicate în 1976 de biologul englez Richard Dawkins, ce propune concepția potrivit căreia „noi suntem niște mașini de supraviețuire — vehicule robot ce sunt programate orbește să conserve moleculele egoiste cunoscute ca gene". → funcție biologică; genă.

generalizare. Observație făcută în legătură cu toate lucrurile de un anumit fel, sau în legătură cu lucrurile reprezentative pentru o anumită clasă. În filosofie termenul nu păstrează și sensul peiorativ care îi este asociat uneori în contexte cotidiene. → cuantificator; legi ale naturii.

generațiile viitoare. Având în vedere că noi suntem cei care creăm generațiile viitoare și că noi putem, în principiu, să determinăm cât de mulți oameni vor trăi în viitor, se ridică problema etică a responsabilității noastre pentru generațiile viitoare. Se pun întrebări precum: Sunt preferabile vieți mai multe sau mai puține? Oare toți merită să trăiască? În ce fel trebuie să echilibrăm competiția care va apărea între calitate și cantitate? *Utilitarismul „total" sumează utilitatea imaginată a fiecărei vieți; utilitarismul „mediu" ia în considerare utilitatea medie. Ambele variante sunt problematice. Mai apar și alte probleme referitoare la persoane inexistente, de exemplu, atunci când ne întrebăm ce tip de îndatorire ar fi violată dacă am alege să avem un copil handicapat acum, în loc să avem un copil normal mai târziu? A alege prima dintre cele două variante nu pare să dăuneze nici unei persoane (întrucât, adoptând-o pe cea de-a doua, copilul handicapat nu există încă), și totuși argumentul pare lipsit de conținut și chiar eronat. Cartea lui Parfit, *Reasons and Persons*, este textul în care acest tip de argumente sunt cel mai bine ilustrate.

generozitate. Virtute care se distinge de virtutea carității creștine într-un mod interesant, prin faptul că ultima răspunde nevoilor sau lipsurilor altora, în timp ce generozitatea poate fi doar exercitarea unei abundențe, o revărsare de bunăvoință sau de mărinimie. *Aristotel o consideră drept justa măsură între risipă și zgârcenie, dar alți gânditori admit că oamenii pot fi *prea* generoși, astfel încât, deși nu sunt perfect armonizați, nu pierd din această cauză îndreptățirea de a fi considerați generoși.

gen funcțional. O clasă de obiecte care sunt asociate întrucât au aceeași funcție: cuțite, furculițe, linguri. Uneori se insistă asupra diferenței dintre genurile funcționale și *genurile naturale, deși în unele domenii (mai ales în biologie), nu există nici un motiv pentru care genurile naturale să nu poată fi considerate genuri funcționale: în această situație se află degetele, rinichii, sprâncenele etc.

geniu rău (sau demon) → metoda îndoielii.

gen natural. Un adept al genurilor naturale susține că natura este împărțită în specii și genuri diferite și că predicatele și clasificările noastre trebuie să coincidă cu aceste diviziuni; printr-o metaforă bine cunoscută, trebuie să năzuim să „gâdilăm natura la încheieturi". Adversarii acestei opinii subliniază natura istorică, teoretică și schimbătoare a proceselor clasificării științifice sau taxonomiei, insistând pe faptul că noi vedem încheieturile doar acolo unde o gâdilăm.

genom. Întregul conținut de ADN al organismului. O mare parte din genom este alcătuită din lanțuri de ADN care nu sunt *gene, adică nu iau parte la determinarea *fenotipului.

genotip. Structură genetică a unui organism. → fenotip.

Gentile, Giovanni (1875–1944). Filosof italian, născut în Sicilia. A urmat o carieră pedagogică, devenind profesor de istorie a filosofiei la Palermo în 1906. A predat la Pisa și a fost ministru al educației în guvernul Mussolini, în 1922, iar în 1924 a devenit primul președinte al Institutului Național Fascist de Cultură. Sprijinul său acordat atât *fascismului italian, cât și celui german a dus la asasinarea sa de către partizanii comuniști italieni, spre sfârșitul celui de-al doilea război mondial. Este cunoscut în filosofie datorită „teoriei spiritului ca act pur“ (numită uneori idealism actual sau actualism), o formă a *idealismului ce are antecedente istorice atât la *Berkeley cât și la *Kant. Cu toate acestea, Gentile nu a fost mulțumit cu un temei neanalizat al cunoașterii în experiență sau în senzație, ci a conceput senzația în termenii unui act de autoconstituire sau de autoafirmare. Acest act este, în același timp, o descoperire a sinelui ca participant la un limbaj și la o lume socială definită prin norme și valori. Aspectul social al concepției lui Gentile a fost folosit cu prea multă ușurință pentru a justifica statul organic fascist. Prin îndepărtarea acestei asocieri, gândirea sa, preluată de succesori cum ar fi *Collingwood, constituie o remarcabilă subliniere a rolului limbajului și comunicării în formarea identității noastre ca persoane gânditoare. În Italia, idealismul actualist al lui Gentile a influențat atât gânditorii creștini, cât și pe cei de stânga.

Gentzen, Gerhard (1909–1945). Matematician german care a demonstrat consistența aritmeticii clasice în 1936, bazându-se, totuși, pe *inducția transfinită. Lui Gentzen i se atribuie și primul sistem de *deducție naturală în logica formală.

geometrie. Tratarea sistematică a geometriei prin metoda axiomatică a început o dată cu *Elementele* lui *Euclid, deși diferite legi privitoare la linii și la unghiuri erau cunoscute încă din vremea vechilor egipteni și a *pitagoreicilor. Euclid deduce dintr-un număr mic de *axiome, postulate și definiții explicite, *teoremele referitoare la diverse figuri geometrice. Opera sa a fost considerată, până în secolul al XIX-lea, drept modelul suprem al exercițiului rațiunii, model care trebuie urmat de toate celelalte realizări ale intelectului. Deși, o dată cu creșterea standardelor de rigoare formală, s-a recunoscut că tezele lui Euclid conțin lacune, totuși s-au realizat versiuni complet formalizate ale geometriei sale. De exemplu, în axiomatizarea lui David Hilbert întâlnim șase termeni primitivi, iar în cea a lui E.V. Huntington numai doi: „sferă“ și „include“.

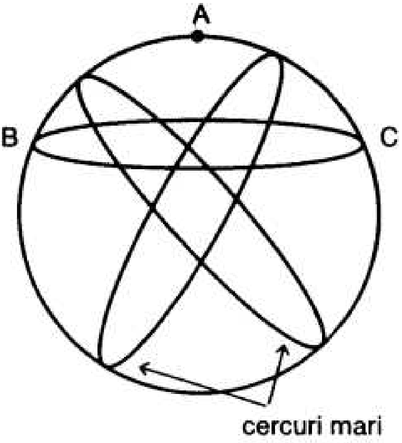

În operele lui *Kant, geometria euclidiană este modelul suprem de construcție sintetică *a priori*, ilustrând modul în care intelectul trebuie să gândească spațiul, datorită structurii intrinseci intelectului. La scurt timp după ce Kant a scris aceste lucruri, geometriile neeuclidiene au fost totuși luate în considerare. Ele au fost anticipate de matematicianul K.F. Gauss (1777–1855), dar prima abordare serioasă a geometriei neeuclidiene, în jurul anului 1820, aparține matematicianului rus N.I. Lobacevski. A cincea axiomă a lui Euclid, axioma paralelelor, postulează că, dată fiind o dreaptă și un punct nesituat pe ea, prin acest punct trece o dreaptă paralelă cu ea și numai una. În geometria lui Lobacevski pot exista mai multe asemenea paralele. Mai târziu, G.F.B. Riemann (1822–1866) a observat că geometria bidimensională a unor persoane care ar locui pe o sferă ar fi diferită de cea a unor persoane care ar trăi pe un plan: de exemplu, π ar fi mai mic, de vreme ce diametrul unui cerc desenat pe o sferă este relativ mare în raport cu circumferința sa. În figură, BCB, circumferința cercului, este mai mică decât $2\pi AB$, unde AB este raza. Generalizând, Riemann a ajuns la ideea unei geometrii în care nu există drepte ce nu intersectează o dreaptă dată, la fel cum pe o sferă toate cercurile mari (cea mai mică distanță între două puncte pe sferă) se intersectează.

Se deschisese astfel drumul pentru diferențierea dintre problema naturii matematice a unei geometrii pur formale și problema aplicațiilor sale fizice. Riemann a demonstrat, în 1854, că oricare spațiu de curbură poate fi descris de un set de numere cunoscut sub numele de tensor metric. De pildă, zece numere sunt suficiente pentru a descrie coordonatele punctului oricărei varietăți cvadridimensionale. A găsi o aplicabilitate geometriei înseamnă a găsi *definiții coordonatoare care să coreleze noțiunile geometriei — în special linia dreaptă și distanța egală — cu fenomene fizice, cum ar fi traiectoria unei raze luminoase sau mărimea unei bare solide în locuri diferite și la momente diferite. Statutul acestor definiții a fost controversat, unii gânditori, precum *Poincaré, văzându-le ca simple *convenții, iar alții ca adevăruri *empirice importante. O dată cu ascensiunea *holismului în filosofia științei, interesul pentru problema statutului a scăzut puțin, recunoscându-se doar rolul important ocupat de coordonare în fizică. → spațiu-timp; teoria relativității.

geometrie neeuclidiană → geometrie.

Gersonides (Levi ben Gerson) (1288–1344). Cel mai important reprezentant evreu al aristotelismului după *Maimonides. Lucrarea sa, *Războaiele Domnului*, analizează probleme pe care el consideră că Maimonides nu le-a rezolvat; Gersonides tinde mai degrabă spre un aristotelism strict și îi ia deseori partea lui *Averroes împotriva lui Maimonides; a fost și astronom și o autoritate în exegeza biblică.

Gestalt (germ., configurație, structură). Teorie a percepției construită în opoziție cu modelul clasic „atomist" al *empiriștilor britanici și al succesorilor lor, precum J.S. *Mill și omul de știință german H.L.F. von Helmholtz. În concepția atomistă, modelele vizuale se nasc dintr-un mozaic de senzații care există independent. Dar fenomene precum alternanța dintre obiect și câmp sau renumita alternanță *rață-iepure pun în evidență că interpretarea unei scene într-un anumit fel este mult mai complexă decât experiența inițial lipsită de conținut și apoi explicată ca rezultat al unui anumit lucru sau al altuia: interpretarea schimbă experiența însăși. Această calitate gestaltistă este ceva dincolo de orice lucru determinat din seria senzațiilor individuale. Prima școală de psihologie gestaltistă a fost fondată în 1910 de Max Wertheimer, Kurt Koffka și Wolfgang Köhler. Deși s-a renunțat la explicațiile efectelor gestaltiste exprimate prin „câmpuri" cerebrale, iar încercarea lor de a formula legi care să determine felul cum vor fi percepuți stimulii s-a perimat de asemenea, s-a reținut în schimb ideea fundamentală că procesele cognitive de nivel mai înalt (amintirea, interpretarea) sunt responsabile de natura experienței. Importanța sa filosofică constă în subminarea *„mitului datului", din moment ce chiar și percepția directă a unor obiecte spațiale tridimensionale se dovedește a nu fi „dată".

Geulincx, Arnold (1624–1669). S-a născut la Antwerpen, a studiat și apoi a predat la Louvain până în anul 1658, când a fost destituit. Părăsind orașul Louvain, s-a stabilit la Leiden și s-a convertit la calvinism. A rămas cunoscut în filosofie în special prin teoria *ocazionalismului, sau negarea relației cauzale dintre minte și corp, și pentru folosirea imaginii celor două ceasornice sincrone, imagine pe care *Leibniz o va face celebră mai târziu (→ armonie prestabilită). Teoria lui Geulincx necesită însă intervenția constantă a lui Dumnezeu, în timp ce pentru Leibniz armonia este rezultatul naturii prestabilite a substanțelor înrudite. Geulincx a scris de asemenea pe larg despre etică.

Glanvill, Joseph (1636–1680). Filosof englez, susținător al Societății Regale, a studiat la Oxford. Este cunoscut mai ales datorită lucrării sale *The Vanity of Dogmatizing* (1661; opera conține povestea care a inspirat poemul lui Matthew Arnold, „The Scholar Gipsy"). Glanvill propune distincția, asociată mai târziu cu numele lui *Locke, între o știință ideală, în care relațiile cauzale și natura lucrurilor pot fi văzute așa cum sunt printr-o intuiție divină, pe de o parte, și lucrul cel mai bun pe care oamenii obișnuiți pot să-l facă, anume să consemneze felul în care ne apar lucrurile, pe de altă parte. Descrierea pe care Glanvill o face cauzalității și orizontului științei conține elemente care-l anticipează pe *Hume, dar care e compromisă de presupunerea că înainte de alungarea din Paradis, oamenii (precum îngerii) ar fi putut dobândi intuiția intelectuală, pe care acum nu o mai posedă. Acest ideal este incoerent pentru inflexibilul Hume. Glanvill a scris de asemenea și *Philosophical Considerations touching Witches and Witchcraft* (1666, republicată ca *A Blow at Modern Sadducism*, 1668), care reflectă munca laborioasă pe care a depus-o în legătură cu ceea ce urma a se numi mai târziu cercetarea psihică. → saducheism.

glosolalie. Capacitatea de „a vorbi limbi", atribuită persoanelor din anumite grupuri religioase.

gnosticism. Doctrină a numeroase secte, ce amestecă elementele creștine și păgâne, care a înflorit în jurul secolului al II-lea î.Hr. Adepții ei conferă o importanță fundamentală „gnozei", cunoașterea revelată, dar secretă, a lui Dumnezeu și a naturii sale, permițând inițiaților care o posedă dobândirea mântuirii. Gnosticismul preia din gândirea păgână conceptul de *demiurg sau zeu subordonat, care conduce lumea în mod direct. Lumea materială, ca și în *maniheism, e „rea", dar în unii oameni există un element spiritual care, prin cunoaștere și cu ajutorul unui anumit ritual asociat, poate fi salvat de rău și atinge o stare spirituală superioară. Hristos nu s-a întrupat niciodată cu adevărat și nici nu a murit, ci a fost doar asociat cu acela care le-a apărut discipolilor. Elemente gnostice sunt prezente în *platonismul mijlociu și au contribuit la alimentarea opiniei că exista un secret lanț de aur sau *aurea catena* al unei doctrine platonice tainice, întinzându-se de la cosmologia pozitivă a lui Platon până la inițiații timpului. Textele gnostice ale primelor patru secole au fost descoperite în Egipt și credința a supraviețuit într-o formă sau alta de-a lungul Evului Mediu.

gnothi se auton (gr., cunoaște-te pe tine însuți). Inscripție de pe frontispiciul Templului din Delphi; un repros adânc făcut celor care cred că pot dobândi înțelepciunea fără această componentă.

gnoză (gr., cunoaștere). Rădăcina cuvântului se găsește în *agnosticism, *gnosticism, diagnoză, prognoză și gnoseologie — un sinonim ieșit din uz al termenului „epistemologie". În scrierile teologice, gnoza reprezintă cunoașterea superioară a celor spirituale și se fac deseori trimiteri la o astfel de cunoaștere realizată de gnosticism.

Gödel, Kurt (1906–1978). Logician matematician, născut în Cehoslovacia din părinți vorbitori de limba germană. A studiat matematica la Universitatea din Viena, unde a intrat în contact cu Cercul de la Viena (→ pozitivism logic). Realizările sale inovatoare din 1931 au fost strânse în teza sa postdoctorală din anul 1932, *Habilitationsschrift* (→ teorema lui Gödel). În 1938 a emigrat în America și a lucrat mai târziu la Institutul de Studii Avansate din Princeton. Realizările lui Gödel sunt aproape sinonime cu rezultatele cercetării logicii matematice de la mijlocul secolului al XX-lea. Printre ele au figurat demonstrația de completitudine a *calculului predicatelor de ordinul întâi și descoperirile inovatoare cunoscute sub numele de *teoremele lui Gödel. El a arătat de asemenea că nici un sistem nu-și poate demonstra consistența, punând astfel capăt în mod efectiv *programului hilbertian; totuși, demonstrația lui Gentzen potrivit căreia dacă admitem *inducția transfinită putem demonstra consistența aritmeticii, i-a oferit o oarecare consolare lui Hilbert. Începând din 1943, Gödel s-a dedicat din plin filosofiei, nu doar filosofiei matematicii, ci și filosofiei referitoare la relativitatea generală și la cosmologie. Concepțiile sale filosofice erau diametral opuse celor aparținând Cercului de la Viena, tinzând spre un *platonism ce conținea elemente religioase abstracte. În anii următori, Gödel a dat adesea dovadă de excentricități. *Einstein povestește cum Gödel l-a chemat la el pe Morgenstern, *teoretician al jocurilor, chiar în seara în care urma să aibă loc interviul pentru acordarea cetățeniei sale americane, pentru a explica cum a descoperit el o problemă logică în Constituție: un model nonstandard care ar da posibilitatea ca o dictatură să fie creată în mod consistent cu constituția. După o perioadă de boală, el a pierit efectiv de foame, fiindu-i teamă că ar putea fi otrăvit. Scrierile sale vaste despre fundamentele matematicii și logicii sunt publicate în *Kurt Gödel: Collected Works*, vol. I — *Publications 1929–1936* (1986) și vol. II — *Publications 1938–1974* (1990).

Godwin, William (1756–1836). Autor și reformator social englez. Godwin s-a bucurat de o carieră lungă, dar în general mediocră, de scriitor. Perioada lui de glorie a fost în jurul anului 1790, când a devenit faimos ca apărător proeminent al radicalismului și *anarhismului. Principala sa lucrare a fost *Enquiry Concerning Political Justice* (1793). Godwin a fost un *utilitarist, crezând că toate formele de guvernare și toate aparatele legale de constrângere corup și pervertesc natura umană. S-a căsătorit cu Mary *Wollstonecraft și a fost tatăl lui Mary Shelley, autoarea romanului *Frankenstein*.

Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832). Om de litere german. Ca filosof, marele scriitor e interesant mai ales datorită influenței pe care a avut-o asupra altora, în special asupra lui *Schiller și a lui *Schelling. Goethe a fost influențat de panteismul lui *Spinoza, de panpsihismul lui *Leibniz și de filosofia morală a lui *Kant, dar a mărturisit că îi lipsește un „*organ adecvat pentru filosofie"; lipsa sa de rigoare poate fi observată în următoarea remarcă: „Suntem panteiști când studiem natura, politeiști când scriem poezie și monoteiști când e vorba de moralitatea noastră." Totuși, studiul său asupra *culorii, provenit dintr-o reacție plină de pasiune împotriva teoriei pur matematice a spectrului dezvoltată de *Newton, a fost redescoperit și reevaluat în lumina cercetărilor recente.

Goodman, Nelson (1906–1998). Filosof american, s-a născut în Massachusetts, a studiat la Harvard. Între anii 1929–1941 a fost negustor de artă în Boston, și a deținut posturi în Pennsylvania și în Brandeis, înainte de a fi numit profesor la Harvard, în anul 1968. Goodman este asociat unui *nominalism extrem, adică unei suspiciuni față de orice invocare a noțiunii de asemănare între două lucruri, atunci când aceasta e considerată ca fiind independentă de aptitudinile noastre lingvistice de a le aplica același termen. Prima sa lucrare, *The Structure of Appearance* (1951), este o dezvoltare a programului reducționist din lucrarea lui Carnap, *Der Logische Aufbau der Welt*. În lucrările sale de mai târziu, Goodman a formulat un *idealism radical, adoptând concepția că există tot atâtea „versiuni" sau „lumi" diferite câte creații narative sau artistice. Alte lucrări importante ale lui Goodman sunt *Fact, Fiction, and Forecast* (1954), *Languages of Art* (1969) și *Ways of Worldmaking* (1978). → paradoxul lui Goodman.

Gorgias din Leontinoi (cca 483–376 î.Hr.). În general, Gorgias este considerat un *sofist, dar el a fost, în primul rând, profesor de *retorică. În anul 427 î.Hr. a venit la Atena ca ambasador al orașului natal din Sicilia, iar stilul său antitetic distinct a avut o influență literară considerabilă. Ca filosof, el era serios interesat de știința vremii și a scris tratatul *Despre Neființă, sau Natură*, cunoscut numai prin intermediul rezumatelor. Acesta cuprindea o extindere a argumentelor *eleaților împotriva mișcării și în favoarea unității, pentru a demonstra imposibilitatea existenței naturii. Rămâne o problemă de dezbatere academică dacă el credea cu adevărat în acest rezultat (dacă, desigur, este posibil să fie crezut), sau dacă tratatul era un exercițiu de retorică. Lucrarea sa *Elogiu Elenei* reprezintă prima abordare clară a problemei *liberului arbitru.

gramatică. Modurile sistematice în care pot fi construite propozițiile unei limbi. Gramatica este studiată de obicei independent de *fonetică și de*semantică. Cele două ramuri ale sale sunt sintaxa, sau modul în care cuvintele se combină pentru a alcătui propoziții, și morfologia, care include recunoașterea părților semnificante din punct de vedere sintactic ale cuvintelor. O gramatică ce urmărește să descopere categorii și reguli aplicabile tuturor limbilor este o gramatică universală. Gramatica poate fi studiată în numeroase feluri: o gramatică formală vizează obținerea unei metode de verificare sau a unui *algoritm care să separe propozițiile bine formate ale unei limbi de alte înșiruiri de cuvinte. Diferitele niveluri de complexitate a acestor algoritmi definesc ierarhia structurilor abstracte ale limbilor, descrisă inițial de *Chomsky. O gramatică descriptivă redă utilizările efective ale limbii, în timp ce o gramatică prescriptivă reglementează întrebuințările ei corecte și incorecte. → gramatică generativă.

gramatică categorială. Un tip de gramatică formală care funcționează cu un număr exact de categorii de bază, cum ar fi propoziția, substantivul sau locuțiunea substantivală. O gramatică categorială poate servi drept bază pentru reguli mai tari, precum cele ale *gramaticii Montague.

gramatică de adâncime → gramatică generativă.

gramatică de adâncime / de suprafață → gramatică generativă.

gramatică generativă. Teoria structurilor limbii care a fost pentru prima dată propusă în lucrarea lui *Chomsky, *Syntactic Structures* (1957). Așa cum fizica studiază forma proceselor fizic posibile, și lingvistica ar trebui să studieze forma limbajelor umane posibile. Astfel s-ar preciza limitele limbajului prin delimitarea categoriilor de procese care pot avea loc într-o limbă de cele care nu pot avea loc. Ar rezulta o gramatică universală din care limbile individuale ar deriva, de fapt, ca modalități diferite de a realiza același lucru. Variațiile, precum vocabularul sau principiile care guvernează ordinea cuvintelor, vor fi dezvăluite ca aplicații diverse ale acelorași reguli de bază. Cunoașterea tacită a acestei gramatici universale e preprogramată, o înzestrare biologică înnăscută a copiilor normali. Chomsky își susține opțiunea pentru o astfel de abilitate folosind un argument cunoscut sub numele de „insuficiența stimulilor": se argumentează că învățarea limbii înaintează atât de rapid, ca reacție la o cantitate de „informații" relativ redusă, încât copilului trebuie să i se atribuie o propensiune înnăscută de a urmări gramatica celorlalți. Limita până la care acest argument tratează copilul ca pe un teoretician sau ca pe un „mic lingvist" a fost îndelung dezbătută (→ ipoteza limbajului gândirii). În modelul inițial al lui Chomsky, limbajul este alcătuit din reguli de structură și transformări ale frazei. Regulile de structură a frazei reprezintă părțile constitutive gramaticale de bază ale unei propoziții (de exemplu, o propoziție poate fi alcătuită dintr-un grup nominal + un grup verbal). Regulile de transformare schimbă relațiile (ca în transformarea activă / pasivă) și determină felul în care pot fi formate propozițiile complexe din unele mai simple. Această ultimă funcție a fost preluată de regulile de structură a frazei în lucrarea de mai târziu, *Aspects of the Theory of Syntax* (1965), care expune ceea ce a devenit teoria standard. În această teorie, regulile de structură a frazei au sarcina de a defini structura de adâncime a propoziției, din care se consideră că este derivată structura ei de suprafață, cu ajutorul unor posibile transformări repetate. Structura de adâncime se aseamănă cu ideea structurii logice a unei propoziții, gândită ca o reprezentare a propoziției care dezvăluie proprietățile sale inferențiale. Această noțiune nu s-a păstrat în semantica generativă, una dintre teoriile ce au urmat teoriei standard a lui Chomsky, în care regulile de transformare stabilesc reprezentări semantice pe structurile de suprafață. Deseori se consideră că introducerea *semanticii este un amendament necesar la abordarea pur sintactică și gramaticală din teoria inițială a lui Chomsky.

Acestei teorii standard i-a urmat teoria standard extinsă și, în cele din urmă, teoria guvernării și legării, ambele păstrând o abordare abstractă și matematică în ceea ce privește descoperirea principiilor lingvistice de cea mai înaltă generalitate. Interesul filosofic principal s-a concentrat în jurul afirmației că principiile gramaticale complexe ar putea fi înnăscute, și asupra relației dintre sintaxă și semantică, presupusă în ideea de gramatică generativă. În general, filosofii formaliști au fost mai interesați de posibilitatea dezvăluirii structurii semantice ascunse decât de problemele pur gramaticale ale lingvisticii.

gramatică Montague. Un tip de limbaj formal stabilit de logicianul Richard Montague în lucrarea „The Proper Treatment of Quantification in English" (1974). O gramatică Montague este bazată pe un *limbaj de ordinul întâi, la care se adaugă instrumente logice puternice pentru construirea și evaluarea propozițiilor. Limbajul formal este alcătuit din: (i) logica predicatelor de ordinul întâi, (ii) operatori *modali, (iii) operatori de timp, (iv) abstractizarea lambda (→ notația lambda), (v) operatori ce formează *intensiunile și *extensiunile predicatelor. Montague ne oferă o structură tip-teoretică, dar permite *cuantificarea oricărui tip de expresie. Acest limbaj este numit LI (limbaj intensional). El oferă LI o teorie a modelelor, în termeni de individuali, valori de adevăr, coordonate ale lumilor și timpurilor posibile (indici) și funcții ale acestora. LI ne permite să dăm o interpretare indirectă a oricărei propoziții a limbajului natural: mai întâi propoziția este reprezentată printr-o traducere în LI, iar apoi este oferită interpretarea acestei propoziții. Idealul lui Montague a fost o traducere completă a limbajului natural în limbajul formal interpretat, generat astfel.

gramatică universală → gramatică generativă.

Gramsci, Antonio (1891–1937). Sociolog și comunist italian, născut în Sardinia. A studiat la Torino. A devenit unul dintre cei mai renumiți interpreți ai lui *Marx din secolul al XX-lea. Fondator principal și primul secretar general al Partidului Comunist Italian, a fost întemnițat începând din anul 1926, și a murit în închisoare. Lucrarea sa semnificativă este *Quaderni del carcere*, scrisă între anii 1929–1935 și publicată postum. Ea propune un marxism umanist, accentuând asupra necesității în societate a unei conștiințe de sine transformate sau a unei „bătălii a ideilor" înainte ca revoluția să aibă loc, și respingând astfel fatalismul istoric și materialismul marxismului ortodox. → hegemonie.

Green, Thomas Hill (1836–1882). Reprezentant englez al *idealismului absolut. S-a născut în Yorkshire și a studiat la Oxford. Green a fost tutor la Balliol College, iar în anul 1878 a fost numit profesor de filosofie morală la Oxford. Introducerea pe care a scris-o la ediția îngrijită de el însuși a operelor lui *Hume (realizată împreună cu T.H. Grose) reprezintă un atac important la adresa *empirismului tradițional, dar Green este în special cunoscut datorită lucrării *Prolegomena to Ethics*, publicată la un an după moartea sa. În această carte, el argumentează că „pasiunile" empiriste nu sunt cauze adecvate ale acțiunilor, acestea fiind asigurate mai degrabă prin urmărirea conștientă a unui bine. Acesta este un exemplu timpuriu de critică actuală încă la adresa teoriei etice a lui Hume și a teoriei *emotiviste, dar la Green cauzele acțiunii umane se identifică rapid cu o scufundare într-un întreg mai mare, produs de o minte absolută care cuprinde în sine bunătatea, adevărul și frumusețea. „Școala lui Green" a reprezentat până după primul război mondial un element influent în climatul filosofic de la Oxford.

Grice, Paul (1913–1988). Filosof englez al limbajului. A studiat la Oxford, și a devenit profesor asociat al Colegiului St. John din Oxford în anul 1939. A emigrat în 1967 pentru a obține o catedră la Berkeley, de unde s-a pensionat în 1980. El a introdus în filosofia limbajului conceptul important de *implicatură (în engl., *implicature*), argumentând că nu tot ceea ce este spus reprezintă o dovadă directă pentru înțelesul unui termen, deoarece există mulți factori care pot determina caracterul adecvat al asertiunilor, independent de faptul dacă ele sunt adevărate. Acest punct de vedere a slăbit atenția excesivă acordată termenilor exacți ai conversației, considerați ca indicatori siguri ai înțelesului, aceasta fiind o metodologie caracteristică *filosofiei lingvistice. În multe studii remarcabile, Grice a introdus și o abordare a conceptului de înțeles al unei propoziții, în care înțelesul propoziției este identificat cu un complex de intenții cu care propoziția este enunțată. Astfel, psihologicul este folosit pentru a explica semanticul, și întrebarea dacă aceasta este prioritatea corectă a determinat o discuție ulterioară considerabilă. Lucrările *Studies in the Way of Words* (1989) și *The Conception of Value* (1991) au fost publicate postum.

Grosseteste, Robert (cca 1168–1253). Filosof medieval englez, născut la Suffolk. Grosseteste și-a câștigat o bună reputație ca medic și, după ce a studiat la Paris, a devenit probabil primul Cancelar al Universității din Oxford. La Oxford, el le-a predat franciscanilor și a ajuns episcop de Lincoln în anul 1235. A reprezentat o tradiție *augustiniană, filtrată prin gândirea lui *Avicenna și a lui *Anselm, aflată în opoziție cu influența aristotelică predominantă din școlile pariziene. Grosseteste a fost interesat de știință și s-a preocupat în mod special de natura luminii, considerând că aceasta trebuia să fie studiată în primul rând prin metode matematice. În tradiție platonică, el aprecia că natura sau forma corpului este ea însăși lumină, deoarece doar lumina este cea care poate să se difuzeze instantaneu în toate direcțiile și astfel să ocupe spațiul. Între anii 1215–1235, Grosseteste a scris numeroase lucrări ce tratează acest subiect, printre ele fiind și studiul *De luce* („Despre lumină"). El a fost unul dintre primii gânditori occidentali care a înțeles că în demersul științei trebuie să adăugăm observației simple și memoriei atenția de a izola factorii relevanți. Preocupările sale științifice l-au influențat îndeosebi pe Roger *Bacon. A mai scris comentarii la *Etica* lui *Aristotel și a tradus lucrări ale lui *Dionisie Pseudo-Areopagitul și ale lui Ioan Damaschinul.

Grotius, Hugo (1583–1645). Filosof olandez al dreptului. Grotius este părintele dreptului internațional modern și a dezvoltat o mare parte dintre corpurile de structură pe care se vor sprijini încercările ulterioare de stabilire a unei ordini internaționale. S-a născut la Delft, a trăit perioada Războiului de 30 de ani și, în anul 1625, a scris capodopera *De Jure Belli ac Pacis* după ce a fugit din închisoare în Franța. Grotius este un susținător al *teoriei legii naturale, dar al unui drept care se întemeiază mai curând pe rațiune decât pe o ordine divină: „Dreptul natural este atât de imuabil, încât nu poate fi schimbat nici de Dumnezeu însuși" (→ dilema lui Eutyphron). Grotius a transformat interesul personal și instinctul de autoconservare în fundamentele moralei, iar aplicarea acestui drept natural a asigurat rațiunea de a exista a societății civile. Prin aceasta, el a influențat considerabil teoria politică a secolului al XVII-lea, și în special pe *Hobbes. Întemeierea relațiilor dintre state se bazează pe ideea că *pacta sunt servanda* (tratatele trebuie respectate). Pornind de aici, din respectul său *stoic pentru rațiune și din experiența sa ca diplomat, Grotius a derivat un corp substanțial de precepte și principii. Ca și *Descartes, s-a îmbolnăvit de pneumonie la curtea reginei *Cristina Wasa și a murit în timpul călătoriei pe care o făcea pentru a se întoarce în Olanda.

Guru (sanscr., maestru). Acest termen poate include părinți, profesori din domeniul artelor și al meseriilor, ca și ghizii spirituali, mult mai familiari. Tuturor li se datorează o încredere și obediență deplină, chiar și atunci când nu sunt înțeleși.

gust. Simțul gustului se află mai puțin în atenția filosofilor decât simțul tactil, al văzului și al auzului, întrucât pare să ne ofere numai o simplă senzație și foarte puțin în ceea ce privește modul de a cunoaște lumea. Judecățile de gust sunt judecăți estetice. Ele exprimă reacțiile pe care subiectul le consideră ca fiind adecvate în ce privește un anumit obiect estetic al contemplației: acesta este frumos, elegant, armonios, sublim etc., sau insipid, sentimental, exagerat de dramatic, lipsit de sens etc. Problema obiectivității sau a lipsei de obiectivitate a unor asemenea judecăți, modul în care pot fi cultivate, precum și legătura lor cu lucruri precum aprobarea morală au reprezentat acea ramură a *esteticii care s-a dezvoltat cel mai mult în secolul al XVIII-lea, începând cu lucrarea lui *Hutcheson, *Inquiry into the Origins of our Ideas of Beauty and Virtue* (1725), continuând cu eseul lui *Hume, „Of the Standard of Taste" (1757), până la *Critica facultății de judecare* a lui *Kant (1790).

H

Habermas, Jürgen (n. 1929). S-a născut în Düsseldorf, a studiat la Bonn și Marburg înainte de a ocupa diverse funcții la Institutul pentru Cercetări Sociale și, în cele din urmă, a devenit profesor de filosofie la Frankfurt. Habermas este principalul reprezentant contemporan al *Școlii de la Frankfurt și este renumit pentru atacul său susținut la adresa problemelor referitoare la natura comunicării și la conștiința de sine și asupra rolului lor în determinarea acțiunii sociale. Habermas distinge trei interese cognitive comune ființelor umane: interesul tehnic în cunoașterea și controlul lumii înconjurătoare, interesul pentru posibilitatea de a ne înțelege unul pe celălalt și a ne alătura într-o activitate comună, și interesul pentru eliminarea distorsiunilor atunci când încercăm să ne înțelegem pe noi înșine, cel din urmă dând naștere științelor critice. Aceste interese distincte stau în calea determinismului economic al marxismului clasic (→ bază și suprastructură). Dintre lucrările sale fac parte: *Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien* (1963), *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) și *Der philosophische Diskurs der Moderne* (1985).

halucinație. Manifestarea unei experiențe care nu se poate deosebi în sine de percepția unui lucru, dar care nu are o cauză externă adecvată. Halucinația este uneori distinsă de pseudo-halucinație, în care experiența are loc, dar nu este luată drept percepția unui obiect extern. Ambele sunt diferite de iluzie, caz în care există o sursă externă, dar natura ei este greșit interpretată (un miraj este, astfel, o iluzie, nu o halucinație). Posibilitatea producerii halucinației este un punct de plecare frecvent pentru evidențierea deosebirii dintre aparență și realitate. → argumentele iluziei.

Hamann, Johann Georg (1730–1788). Teolog și filosof german. Hamann a fost un pionier al spiritului antirațonalist, antiiluminist, reprezentat de mișcarea *Sturm und Drang* din cultura germană, și a fost profund stimat de scriitori precum *Herder. El scoate în relief persoana în întregul ei, criticând *separarea iluministă a rațiunii de pasiune și a teoriei de acțiune. Cu toate acestea, în multe privințe, disconfortul său față de idealurile laice ale Iluminismului se aseamănă cu cel resimțit de englezul Samuel *Johnson, și nu provine dintr-o „dezlănțuire furtunoasă" în stilul *romantismului byronian, ci dintr-o pietate lăuntrică, religioasă și conservatoare a secolului al XVII-lea. Ca și *Kant, a trăit la Königsberg și era cunoscut ca Magul Nordului. Ediția standard a operelor sale, *Sämtliche Werke*, a fost realizată de Joseph Nadler, între anii 1949 și 1957.

hamartia. Termen folosit de *Aristotel pentru a indica greșeala sau culpa („vina fatală") care îl conduce pe personajul principal al tragediei spre inevitabila catastrofă.

Hamilton, William (1788–1856). Filosof și logician scoțian care, începând cu anul 1836, a deținut catedra de logică și metafizică la Universitatea din Edinburgh. A susținut că percepția ne oferă o relație nemijlocită sau directă cu obiectele ei, chiar dacă una care, în schemă kantiană, este „condiționată" de mediu și de natura subiectului cunoscător. Nu putem ști nimic despre realitatea ultimă sau necondiționată, iar Hamilton, ca și *Kant, folosește acest rezultat pentru a demonstra incapacitatea noastră de a cunoaște natura spațiului și a timpului. În logică, Hamilton a fost renumit datorită doctrinei „cuantificării predicatului", subiect al unei dispute sarcastice cu *De Morgan.

Lucrarea sa cea mai importantă, apărută în patru volume, este *Lectures of Metaphysics and Logic* (1859–1860). Una dintre cărțile semnificative ale lui J.S. *Mill este *Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* (1865).

haos. (i) Din perspectivă istorică, haosul, sau începuturile dezordonate, neformate și nediferențiate ale lucrurilor, s-a aflat în opoziție cu *cosmosul, care este universul ordonat. (→ logos). Conceptul este, astfel, implicit în *cosmogonia Greciei timpurii. (ii) În știința modernă, sistemele haotice sunt cele în care o variație mică, oarecare, în condițiile inițiale, poate produce diferite variații mari în stările ulterioare. Exemplul comun este acela al atmosferei: bătaia de aripi a unui fluture într-un anumit punct și la un anumit moment poate determina petrecerea sau nu a unui uragan într-un punct diferit și într-un moment ulterior. Posibilitatea unor astfel de sisteme impune distincția teoretică între sisteme *deterministe și sisteme în principiu predictibile. Sistemele haotice pot fi deterministe, însă nu sunt predictibile: oricât de precisă ar fi o evaluare a stării la un anumit moment, o variație mai mică decât orice variație ce poate fi detectată ar putea fi răspunzătoare de o variație în rezultatul final.

hardware / software Distincția, bine cunoscută în știința computerelor, între tehnica și sistemul de circuite care alcătuiesc un computer și programul sau setul de instrucțiuni pe care acesta îl execută. Această distincție este frecvent utilizată în filosofia minții, unde poate fi edificator să te gândești la descrierea psihologică a persoanelor într-un mod analog cu o descriere a componentei *soft* (*software*), înfățișând „programul“ pe care acestea îl urmează, fără referire la structura neuropsihologică care le permite să funcționeze: componenta *hard* (*hardware*) sau, mai glumeț spus, componenta umedă (*wetware*). Distincția aceasta devine mai problematică atunci când componenta *hard* a unei mașini se modifică permanent pentru a rula un anumit set de comenzi, așa cum se întâmplă în cazul anumitor sisteme *conexioniste. → funcționalism.

Hare, Richard Mervyn (n. 1910). Filosof englez al moralei și profesor de filosofie morală la Oxford și apoi la Universitatea din Florida. Prima sa carte, *The Language of Morals* (1952), a făcut ca *prescriptivismul să devină o teorie importantă a naturii judecății morale. Analizele sale asupra noțiunilor de prescripție (*commendation*) și de *universalizabilitate în etică rămân repere ale aplicării filosofiei limbajului la filosofia morală. În lucrările sale ulterioare (în special *Freedom and Reason*, 1963, și *Moral Thinking: its Levels, Method, and Point*, 1981), Hare a încercat să demonstreze că argumentele etice pot fi garantate de rațiune prin aceea că în morală conceptele se supun unei logici suficient de puternice pentru a arăta că o anumită variantă a *utilitarismului este adevărată. Utilitarismul lui Hare încearcă să echilibreze calitățile versiunilor directe ale doctrinei cu cele ale versiunilor indirecte sau normative. Concepția „în două niveluri“ rezultată s-a dovedit a fi controversată, existând critici care susțin că agentul este lăsat într-o poziție instabilă, fără să știe dacă trebuie să delibereze ca un „arhanghel“, capabil să raționeze în mod utilitarist, sau într-o manieră mai obișnuită, intuitivă și centrată pe agent (→ morala agentului motivat).

Hart, Herbert Lionel Adolphus (1907–1992). Filosof englez al dreptului. Hart a fost la început avocat; el a devenit profesor asociat și Tutor în filosofie la New College, Oxford (1945–1952), iar ulterior profesor de jurisprudență la Oxford (1952–1968) și apoi Director la Brasenose College (1973–1978). A fost cel mai influent filosof al dreptului din vremea sa, iar capodopera lui, *The Concept of Law* (1961), a stabilit programul de lucru în jurisprudență pentru o generație. În lucrare sunt aplicate tehnici ale *filosofiei lingvistice în vederea unei pledoarii sofisticate pentru concepția că legea constă, în mod esențial, dintr-un sistem de reguli stabilite în practicile sociale: o versiune a *pozitivismului juridic. De asemenea, Hart a scris, împreună cu A.M. Honoré, lucrarea *Causation in the Law* (1959), un studiu al cauzalității în problemele de responsabilitate civilă și penală. Hart, liberal în concepțiile sale politice, a devenit bine cunoscut unui public mai larg datorită dezbaterii pe care a avut-o cu Lordul Devlin asupra raportului Wolfenden cu privire la rolul legii în sfera comportamentului sexual, iar lucrarea sa *The Morality of the Criminal Law* (1965) rămâne o pledoarie clasică în favoarea poziției liberale cu privire la limitele legii în chestiunile morale. Printre alte lucrări ale sale amintim *Punishment and Responsibility* (1968), *Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory* (1982) și *Essays in Jurisprudence and Philosophy* (1983).

Hartley, David (1705–1757). Medic și filosof englez. Hartley este cunoscut mai ales ca fondator al psihologiei *asociaționiste. Lucrarea sa *Observations of Man: his Frame, his Duty, and his Expectations* (1749) reprezintă o încercare *naturalistă de a furniza o teorie completă a naturii umane. Hartley credea că sarcina educației constă în înfăptuirea unei îmbinări între plăcerea individuală și exercițiul bunăvoinței și virtuții publice. Într-o persoană bine educată există o „scară a plăcerilor", unde cele provocate de bunăvoință se află pe treapta cea mai de sus, datorită asocierii lor cu numeroase alte tipuri de plăcere. Gândirea lui Hartley a influențat în mod semnificativ generația târzie a *utilitariștilor, printre care și James *Mill.

hatha-yoga. Sistemul de antrenament și disciplină fizică și mentală cunoscut în mod obișnuit sub numele de yoga. El este o parte a sistemului filosofiei **yoga*, însă nu identic cu acesta.

hazard. Hazardul este în mod frecvent considerat nereal, o simplă reflectare a ignoranței umane, menită a fi măcinată de asaltul științei deterministe. În filosofia antică și medievală hazardul putea fi pus în opoziție cu scopul divin, iar până în secolul al XVIII-lea conceptul a avut o aplicare restrânsă, o dată ce nimic nu se datorează strict hazardului, pentru că scopul lui Dumnezeu se arată în întreaga creație. La fel de străvechea opoziție dintre hazard și știință a început să se clatine după apariția statisticii și teoriei probabilității în secolul al XVII-lea. Probabilitatea a devenit „steaua călăuzitoare" ce oferea instrumentele cu care se puteau evalua șansele în asigurări și jocuri de noroc, descoperea relațiile cauzale, găsea ratele de mortalitate, crimă și căsătorie, chiar înainte de asaltul teoriilor probabilistice în fizică, precum mecanica statistică și, mai târziu, *mecanica cuantică. Problema interpretării constă în a decide dacă probabilitățile evaluează ceva „real", sau doar reflectă convingerile persoanelor rezonabile care dispun de cantități diferite de date (→ personalism). Concepția larg răspândită potrivit căreia mecanica cuantică este ireductibil probabilistică, astfel încât evenimentele cuantice nu manifestă pur și simplu o contingență superficială care maschează o bază deterministă, este stimulul principal al încercărilor de a oferi teorii despre ceea ce „este cu adevărat" hazardul, sau despre modul în care legi fundamentale ale naturii pot avea o formă probabilistică. Una dintre dificultăți stă în a înțelege cum două universuri care sunt identice din perspectiva evenimentelor care au loc pot totuși să difere în privința șansei de a se petrece a acelor evenimente.

Hayek, Friedrich (1899–1992). Economist austriac, s-a născut și a studiat la Viena. Hayek a predat la Londra și la Chicago înainte de a se întoarce în anul 1962 în țara sa natală. Într-o serie de analize economice și în lucrări mai puțin tehnice, cum ar fi *The Road to Serfdom* (1944, trad. rom., *Drumul către servitute*, 1993), el a expus un individualism economic extrem, de tip **laissez-faire*, însoțit de opinia politică după care orice altceva în natura acțiunii statului sau acțiunii colective (cum ar fi sindicatele) subminează libertatea și netezește calea spre totalitarism. A avut o influență remarcabilă asupra partidelor politice și teoriilor economice de dreapta, în special în Marea Britanie a anilor '80.

hecceitate (lat., *haecceitas*). Termen folosit de *Duns Scotus spre a desemna acel ceva în virtutea căruia un individual este ceea ce este: esența sa individuală este cea care îl face să fie acest obiect sau această persoană. Doctrina hecceității este cea conform căreia există astfel de concepte individuale. În dezbaterile moderne, termenul a fost resuscitat de filosoful american al limbajului David Kaplan („How to Russell a Frege-Church", *Journal of Philosophy*, 1975), folosindu-l în limbajul *lumilor posibile: „doctrina care susține că are într-adevăr sens să te întrebi — fără referire la atribute comune sau comportament — dacă *acesta* este același individ într-o altă lume posibilă... și dacă o «acest-itate» comună poate corespunde unei nesimilarități extreme sau dacă «acest-ități» distincte pot corespunde unei mari similarități". → teoria omologilor.

hedonism. Urmărirea *plăcerii personale considerată ca scop în sine; în etică, este concepția care susține că o astfel de căutare este scopul adecvat al tuturor acțiunilor umane. Deoarece există diferite concepții asupra plăcerii, există în mod corespunzător și diferite versiuni ale hedonismului. Cu excepția cazului în care propria plăcere poate fi identificată, într-un fel, cu plăcerea celorlalți (→ prietenie), hedonismul se află pe o poziție opusă față de preocuparea dezinteresată pentru ceilalți, considerată în mod obișnuit un element esențial al moralității, deși există numeroase modalități prin care se încearcă să se pună de acord căutarea plăcerii egoiste cu un anumit grad de preocupare pentru ceilalți.

hedonism psihologic → hedonism.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831). Filosof german, născut la Stuttgart. Hegel a studiat la Tübingen, și a fost contemporan cu *Schelling și cu poetul Hölderlin. După ce a ocupat diverse posturi ca preparator, a plecat la Jena în anul 1801 ca *Privatdozent* în filosofie, obținând acest calificativ cu teza *De Orbitis Planetarium* („Despre orbitele planetelor"; concepția falsă potrivit căreia Hegel a crezut că poate dovedi *a priori* că există șapte planete decurge din neînțelegerea ultimului capitol al acestei lucrări). În timpul în care s-a aflat la Jena a colaborat cu Schelling la editarea unui *Kritisches Journal der Philosophie*, la care a contribuit cu multe articole, și a scris prima sa operă importantă, *Phänomenologie des Geistes* (1807, trad. rom., *Fenomenologia spiritului*, 1966). Hegel a fost promovat profesor în 1805 și a fost apoi forțat să părăsească Jena din cauza războiului napoleonian; a devenit editor al unui ziar și, începând cu anul 1807, a fost director al Gymnasiului din Nürnberg timp de opt ani. Acolo a publicat cele două volume din *Wissenschaft der Logik* (1812–1816, trad. rom., *Știința logicii*, 1974). A devenit profesor de filosofie la Heidelberg în anul 1816, unde a publicat lucrarea *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (trad. rom., *Enciclopedia științelor filosofice*). Doi ani mai târziu, devine profesor la Berlin, urmându-i la catedră lui *Fichte, și începe pentru el cea mai renumită și mai influentă perioadă. În anul 1821 au fost publicate lucrările *Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* și *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (trad. rom., *Prelegeri de filosofia dreptului*), iar ulterior au fost adunate multe dintre notițele luate de studenți la cursurile sale. Ediția standard a operelor lui Hegel (Stuttgart, 1927–1930) cuprinde douăzeci de volume. Hegel a atras la Berlin un mare număr de studenți străini și a avut o influență incomparabilă asupra filosofiei germane din secolul al XIX-lea. A reprezentat de asemenea influența filosofică principală pentru *Marx și *Engels, dar și pentru filosofia engleză aflată în faza *idealismului absolut. Cu toate că reputația sa în lumea anglo-americană a suferit și perioade de eclipsă, el continuă să fie o sursă de inspirație pentru mulți gânditori.

La baza sistemului hegelian, sau a concepției sale despre lume, stă ideea de libertate, concepută nu ca o simplă îndreptățire pentru satisfacerea preferințelor, ci ca o condiție prețioasă pentru a trăi având conștiință de sine într-o comunitate sau într-un stat organizat în întregime într-un mod rațional (aceasta nu reprezintă, cum l-a acuzat *Popper de exemplu, o pledoarie pentru statul totalitar sau pentru doctrina că „dreptatea e a celor puternici", deoarece Hegel cere unui stat rațional să satisfacă anumite condiții foarte stricte, inclusiv să aibă consimțământul conștiinței raționale a membrilor săi). În mod surprinzător, istoria poate fi văzută ca o evoluție spre libertate: Hegel urmează prin această idee spiritul epocii sale (→ romantism), exprimându-și încrederea în progres și în existența unui scop, în cazul unui caleidoscop istoric altminteri dezordonat, oferind însă astfel, fără voia sa, un model amețitor de periculos pentru toate mișcările sociale și politice care se laudă a se afla de partea viitorului. La Hegel, un astfel de progres este cerut de o teorie a cunoașterii adecvată.

Hegel admiră *scepticismul, considerându-l drept o mișcare ce respectă libertatea rațiunii, dar, plecând de la răspunsul kantian dat scepticismului, trasează în *Fenomenologie* stadiile de dezvoltare ale tuturor formelor posibile de conștiință, până în punctul în care conștiința realității devine posibilă nu doar ca o conștiință cu privire la simple fenomene, ci în sine, identificată atât cu cunoașterea Absolutului, cât și cu momentul când „spiritul“ ajunge, în cele din urmă, să se cunoască pe sine. Deși acest rezultat dezirabil rămâne destul de neclar, *Fenomenologia* conține analize strălucitoare ale naturii fragile a conștiinței de sine și arată în special modul în care ea depinde de recunoașterea sa de către ceilalți. Astfel, apariția „spiritului“ unic, în opoziție cu pluralitatea normală a mai multor spirite, este justificată de natura socială a conștiinței de sine. Punctul de vedere al lui Hegel, potrivit căruia pentru a avea valoare în proprii mei ochi trebuie să ajung să am valoare în ochii celorlalți, a fost, probabil, fundamentul pentru filosofia socială apărută ulterior (→ alienare; moralitate de stăpân / sclav).

Una dintre cele mai importante moșteniri hegeliene, în afară de filosofia socială și politică, a fost concepția sa asupra logicii (→ dialectică; materialism dialectic). Viziunea lui Hegel asupra logicii este complicată de echivalarea istoriei, pe de o parte, cu gândirea sau spiritul, pe de altă parte, aceasta însemnând că lipsa armoniei sau „contradicția“ din lume este o exemplificare a contradicției din gândire. Ideea lui Hegel că evenimentele reale ar putea conține contradicții și că, astfel, contradicțiile ar deveni adevărate într-un anumit fel a reprezentat subiectul multor dezbateri.

hegelianism. Istoria influenței pe care a exercitat-o Hegel este complicată de elementele contradictorii prezente în cadrul propriului său sistem. Până la apariția lucrării lui *Feuerbach *Reflecții despre moarte și nemurire* (1830), torța a fost purtată de „bătrânii hegelieni“ care au accentuat elementele creștine și conservatoare din scrierile sale. După Feuerbach și mai ales după apariția lucrării lui D.F. Strauss, *Viața lui Iisus* (1835), negarea religiei personale a devenit mai evidentă. În politică, „tinerii hegelieni“, incluzându-l pe tânărul *Marx, au aflat în *dialectica lui Hegel muniția necesară pentru atacul asupra ordinii sociale monarhice, religioase, burgheze, revelată acum doar ca un moment în dezvoltarea ulterioară a istoriei. Hegelianismul, considerat drept o filosofie a conștiinței de sine, a ajuns în Marea Britanie datorită publicării, în anul 1865, a lucrării *The Secret of Hegel*, scrisă de J.H. Stirling. Hegelianismul a fost transformat în *idealism absolut și a devenit o parte a filosofiei academice dominante în Marea Britanie până când a fost atacat, la începutul secolului al XX-lea, de *Russell și *Moore la Cambridge și de scriitori precum J. Cook-Wilson și H.H. Prichard la Oxford.

hegemonie. Termen asociat îndeosebi cu *Gramsci, în scrierile căruia semnifică dominația ascunsă asupra tuturor posturilor puterii instituționale și influența exercitată de membrii unei singure clase. Hegemonia unei singure clase ar putea amâna, pentru un timp nedefinit, desfășurarea unei revoluții; de aceea, o activitate revoluționară importantă constă în infiltrarea și slăbirea structurilor ocupate de clasa dominantă.

Heidegger, Martin (1889–1976). Existențialist și critic social german. Heidegger este, probabil, cel mai controversat filosof al secolului al XX-lea, fiind considerat un exponent de frunte și o figură centrală de mulți filosofi („continentali“), în timp ce pentru alți gânditori („analitici“) el reprezintă fie un exemplu convenabil de metafizică fără sens, fie un apologet al nazismului. Heidegger s-a născut la Baden și a studiat la Freiburg, în tradiția filosofiei fenomenologice a lui *Husserl. A devenit *Privatdozent* la Freiburg în 1915, profesor la Marburg în 1923, și apoi profesor la Freiburg în 1928. Lucrarea sa cea mai importantă, *Sein und Zeit* (1927), pune în joc întrebarea privitoare la Ființă, căutarea Ființei, temă care insuflă operele heideggeriene. Umanitatea modernă a pierdut „vecinătatea și adăpostul“ Ființei; nu ne mai simțim acasă în lume precum se simțea omul primitiv; adevărul nu mai este revelat; gândirea este separată de Ființă și numai câțiva privilegiați au speranța regăsirii unității Ființei. Multe dintre aceste teme, îndeosebi credința în posibilitatea eliberării de metafizică și a reîntoarcerii spre o autentică comuniune cu natura independentă, au reprezentat locuri comune ale *romantismului german, dar Heidegger le-a prelucrat într-o manieră care a captat imaginația secolului al XX-lea. Deși *Aristotel face din știința Ființei apogeul cercetării și subiectul adecvat al metafizicii, este oarecum dificil să spui ceva despre Ființa însăși, astfel încât ceea ce o înlocuiește, de fapt, este conștiința proprie a oamenilor despre locul lor în lume sau despre ceea ce reprezintă lumea pentru ei (*Dasein-ul lor), care devine apoi tematica. Prin urmare, libertatea, existența în lume, neautenticitatea, teama, vina și destinul devin temele majore. Cu toate acestea, înainte să devină subiectele principale ale *existențialismului, ele au avut o întruchipare politică de rău augur; Heidegger a devenit în anul 1933 rector al Universității din Freiburg, iar renumitul său *Rektorsrede*, sau alocuțiunea inaugurală „Rolul Universității în noul Reich", a fost un apel ca Germania să se mute pe tărâmul primordial al puterilor Ființei, având Partidul Nazist în avangardă.

În lucrările sale târzii, Heidegger a devenit mai înclinat spre un fel de fatalism istoric și este văzut uneori drept un succesor al tradiției lui *Dilthey. Influența permanentă exercitată de Heidegger se datorează, cel puțin în parte, criticii aduse modernității și democrației, pe care le asociază cu o lipsă de respect pentru natură, independent de utilizările pe care oamenii i le conferă acesteia. Totuși, el a fost aclamat (de *Rorty în mod considerabil) drept un susținător al *pragmatismului și, ceea ce este și mai remarcabil, mulți intelectuali francezi l-au considerat un profet al stângii politice. Atunci când scrie că „din punct de vedere metafizic Rusia și America sunt la fel; aceeași frenezie tehnologică jalnică, aceeași organizare fără restricții a omului obișnuit" (*Introducere în metafizică*, 1953), este ușor de uitat că disprețul său față de cultura de masă a epocii industriale izvorăște mai curând dintr-un elitism naționalist și conservator, decât din orice fel de iluzii egalitariste sau de stânga.

Héloïse (1101–1164). Filosof și scriitoare franceză, Héloïse a fost educată la mănăstirea benedictină din Argenteuil și a devenit renumită pentru inteligența sa încă de la o vârstă fragedă. Ea a fost meditată în particular de *Abélard, care a și sedus-o (după câte se pare, cu o anumită violență) și a lăsat-o însărcinată. Héloïse s-a măritat în secret, împotriva voinței sale, cu Abélard și apoi s-a reîntors cu Astralabius, copilașul său, în casa unchiului ei, Fulbert. După ce Fulbert a anunțat însă în mod public căsătoria lor, Abélard i-a ordonat Héloïsei să se călugărească. Fulbert l-a castrat pe Abélard, fiind supărat de faptul că acesta a tăgăduit căsătoria. (Compasiunea față de soarta lui Abélard tinde să mascheze faptul că el a jucat în această afacere un rol mai degrabă murdar). Héloïse a devenit abatesă și stareță a casei Paraclet, o mănăstire de maici. Printre scrierile sale se află și lucrarea *Problemata Heloissae*, un set de întrebări filosofice adresate lui Abélard. Corespondența ei cu Abélard s-ar părea că a început după ce Abélard a scris *Historia Calamitatum Abaelardi*. Scrisorile au fost publicate în anul 1616 și sunt o mărturie a profundei educații morale a Héloisei, precum și a pasiunii sale pentru Abélard. Cu toate acestea, din nefericire, ele sunt uneori considerate drept falsuri scrise de Abélard.

Helvétius, Claude–Adrien (1715–1771). Unul dintre spiritele active care au colaborat la elaborarea **Enciclopediei*, Helvétius, a apărat teoria motivației umane aflate în senzație: suntem mânați către acțiune numai de iubirea egoistă de plăceri și de dorința de a evita durerea. Este amintit în principal pentru lucrarea *De l'esprit* (1758), care i-a influențat pe *Bentham și pe susținătorii teoriei *utilitariste ulterioare.

Hempel, Carl Gustav (1905–1997). Filosof al științei, Hempel s-a născut în Germania, în Orianenberg, și a emigrat în Statele Unite ale Americii în perioada anilor '30. Începând cu anul 1939, a predat la New York, Yale, Princeton și Pittsburgh. Studiul său despre natura explicației, precum și despre structura teoriei științifice a fost un punct de referință pentru întreaga cercetare ulterioară desfășurată în legătură cu aceste subiecte. Dintre cărțile sale fac parte *Fundamentals of Concept Formation in Empirical Science* (1952) și *Aspects of Scientific Explanation* (1970).

Heraclit din Efes (mort după 430 î.Hr.). Atât viața cât și opera lui Heraclit sunt obscure și acoperite de legende și reinterpretări ale concepțiilor sale, apărute mai târziu. Singura carte despre care se știe că a scris-o s-a pierdut probabil de timpuriu în Antichitate, deși a fost deseori citat și dezbătut. Ideea călăuzitoare a filosofiei sale a fost cea de *logos* (lege sau principiu) care guvernează toate lucrurile: acest *logos* este capabil să fie auzit sau ascultat de către oameni, unește contrariile și este, într-un anumit fel, asociat cu focul, elementul primordial printre cele patru distinse de Heraclit: foc, aer (respirația, substanța din care sunt alcătuite sufletele), pământul și apa. Deși Heraclit este cunoscut în principal pentru doctrina „fluxului“ tuturor lucrurilor și pentru renumita afirmație potrivit căreia nu poți păși în același râu de două ori deoarece ape noi curg mereu peste tine, el a fost probabil mai interesat de procesele regulate, echilibrate. Implicațiile extreme ale doctrinei fluxului (de pildă imposibilitatea de a clasifica lucrurile cu adevărat) nu par a se concilia cu epistemologia sa generală și cu concepția sa asupra semnificației, rămânându-i lui *Cratylos, adeptul său, să le dezvolte. Primordialitatea *logos*-ului divin și etern și contrastul dintre lumea instabilă a aparențelor și ordinea care se află în spatele ei au exercitat o influență extraordinară asupra lui *Platon și apoi asupra *stoicilor.

Herbert de Cherbury, Edward (1583–1648). Herbert este cunoscut drept țintă a atacului lui *Locke în legătură cu ideile înnăscute (*Essay*, Cartea I. 3, 15). El susținea că *notitae communes*, sau „noțiunile comune“, pot fi văzute ca adevărate prin rațiunea care e înnăscută și nu are nevoie de ajutorul a nimic altceva, fiindu-ne oferită de providența divină. Printre acestea se află cele cinci pe care le citează Locke spre a fi criticate: credința că există un singur Dumnezeu, că el trebuie venerat, că acest lucru trebuie făcut atât cu venerație cât și cu pietate, că păcatul necesită căință și că vom fi răsplătiți după merite și greșeli în viața de apoi (*De Veritate*, 1624). Printre alte lucrări ale lui Herbert se află *De Causis Errorum* (1645) și *De Religione Gentilium* (1663), apărută postum și reprezentând una dintre primele încercări de religie comparată din epoca modernă. A fost cunoscut drept părintele *deismului.

Herder, Johann Gottfried von (1744–1803). Filosof și istoric german care a avut o influență importantă asupra *romantismului german. Herder s-a dedicat inițial medicinei, dar la universitatea din Königsberg și-a schimbat domeniul de studiu cu teologia și a făcut cunoștință cu *Kant și *Hamann. După numeroase călătorii, a ocupat la Weimar postul de *Generalsuperintendent* al clerului. A publicat fără întrerupere, cele mai importante lucrări ale sale fiind *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772) și *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (4 părți, 1784–1791). Opera lui Herder, precum cea a lui *Vico, este marcată de o perspectivă istorică ce l-a condus la dezacordul cu presupozițiile *iluministe asupra unei naturi umane uniforme, deși în progres, și spre accentuarea influenței universale a istoriei în modelarea artei și a limbajului uman. Herder a atacat de asemenea *psihologia facultăților, predominantă în epoca lui, susținând că din distincțiile standard între rațiune, voință, dorință, afecțiune etc. nu se produc decât nonsensuri. De fapt, individul este o singură unitate (însuflețită de spirit sau forță vitală, *Kraft*) care raționează, vrea și dorește. Herder a fost de asemenea unul dintre primii filosofi care au arătat legătura indisolubilă dintre capacitatea de a raționa și capacitatea de a folosi limbajul și care au echivalat gândirea cu vorbirea interioară.

hermeneutică. Metoda de a interpreta în primul rând textele și în al doilea rând întreaga lume psihologică, istorică și socială. Aceste probleme îi erau cunoscute lui *Vico și erau ridicate de către *Schleiermacher în legătură cu criticismul biblic. Metoda de interpretare, purtând titlul de **verstehen*, a fost pusă în contrast cu metoda științifică obiectivă de către *Weber și *Dilthey. Subiectivitatea sa inevitabilă reprezintă tema lucrărilor principale ale lui *Gadamer.

heterofenomenologie (gr., diferit + *fenomenologie). Termen introdus de *Dennett în lucrarea, „Beyond Belief" (1982) pentru a descrie o explorare a conștiinței care preia relatările pe care noi și ceilalți le oferim despre felul în care este o anumită stare ca parte a informației admisibile. Relatările *introspective nu sunt respinse din start, cum se întâmplă în metodologiile influențate de *behaviorism, pentru că realizarea unei astfel de relatări oferă o identificare intențională a stărilor mentale (adică, arată ceea ce noi considerăm că sunt ele) și acest lucru poate fi studiat independent de problema dacă asemenea stări există în mod real sau nu.

heteronomie → autonomie / heteronomie.

hilemorfism. Doctrina care susține că orice lucru este o combinație de materie (*_materia prima_) și formă. Doctrina a fost susținută de *Toma d'Aquino, care este posibil să o fi considerat în mod eronat de sorginte aristotelică, și a fost dezvoltată de scolasticii târzii în moduri din ce în ce mai subtile și mai ferme. A servit drept țintă facilă pentru susținătorii revoluției din științele naturii în secolul al XVII-lea, de exemplu, *Boyle și *Locke.

hilozoism. Doctrina care susține că toată materia este înzestrată cu viață.

himeră. O fantasmă violentă. În mitologia greacă, monstru care suflă flăcări, cu cap de leu, trup de capră și coadă de șarpe.

hinduism. Tradiția religioasă principală a Indiei, axată pe textele sacre ale *Vedelor. Din punct de vedere filosofic, gândirea indiană e divizată în numeroase școli (*_darshana_), exprimând o mare varietate de abordări și interese. Printre conceptele centrale ale gândirii indiene se află *_atman_, *_brahman_, *_karma_, *_moksha_ și *_samsara_.

Hipocrat (Hippokrates) (sec. V î.Hr.). Medic grec. Hipocrat a fost contemporan cu *Socrate. Se cunosc puține lucruri despre el, exceptând faptul că era scund, călătorea mult și a murit probabil la Larissa. Lucrarea _Corpus Hippocraticum_, sau corpusul de scrieri de care este legat numele său, nu conține de fapt nici o parte care să-i poată fi atribuită în mod sigur. Renumele său de doctor ideal și de a fi fost primul care a tratat corpul drept organism întreg i se datorează lui *Platon (_Phaidros_ 270 a) și faptului că ulterior i s-a atribuit tot mai mult înțelepciunea în sfera medicală. Jurământul hipocratic care impune medicilor să vindece mai degrabă decât să vatăme este probabil de origine *pitagoreică.

Hipparchia. Soția lui *Crates *cinicul, pe care l-a ales ca soț în ciuda sărăciei și nonconformismului vieții pe care el i-a oferit-o. A reprezentat o sursă de speculații deoarece — cinicii subliniind faptul că nimic natural nu este rușinos — se spune că ea și Crates s-au împreunat în public. *Augustin (_Cetatea lui Dumnezeu_, XIV, 20) crede că ei doar s-au prefăcut, sub tăinuirea mantiei lui Crates. El a fost însă corect dojenit pentru acest scepticism neîntemeiat de către *Bayle.

Hippasos din Metapontum (sec. VI î.Hr.). Membru al școlii lui *Pitagora, pe seama căruia este pusă descoperirea numerelor iraționale. Conform unei legende, această descoperire a avut loc în timpul unei călătorii, și atunci Hippasos fie a naufragiat ca urmare a pedepsii date de divinitate, fie a fost aruncat în mare de ceilalți pitagoreici.

Hippias (cca 485–415 î.Hr.). Cetățean al *Elisului, Hippias a fost profesor și erudit; este prezentat de *Platon drept un exponent de frunte al *sofiștilor. A fost un matematician remarcabil, care a descoperit, probabil, cvadratura, prima curbă recunoscută în matematica greacă în afară de cerc. Ca filosof, se pare că a susținut un empirism antiplatonician, asemănător probabil cu punctul de vedere ulterior al lui *Aristotel, și se cunoaște că a fost interesat de antiteza dintre natură și convenție.

Hobbes, Thomas (1588–1679). Filosof, matematician și lingvist englez. Hobbes s-a născut într-o familie de clerici săraciți, la Malmesbury, comitatul Wiltshire. Îi plăcea să glumească spunând că pe mama sa au apucat-o durerile facerii auzind vestea că se apropia Armada spaniolă, „astfel încât mama a născut doi gemeni: pe mine și o dată cu mine teama". La școală s-a distins rapid, dobândind o bună reputație ca lingvist și ca poet și traducător abil. După ce și-a terminat studiile la universitatea din Oxford, a intrat în slujba lui William Cavendish, al treilea conte de Devonshire și, cu excepția unei scurte perioade de timp, a rămas secretar, tutore și consilier general al familiei pentru tot restul carierei sale. Slujba sa includea numeroase „Grand Tours", călătorii în cursul cărora i-a întâlnit pe intelectualii europeni de frunte din vremea sa. El și protectorul său au acordat un interes deosebit afacerilor politice duplicitare din Veneția și, prin intermediul acestei literaturi politice, Hobbes a făcut cunoștință cu atitudinile sceptice în legătură cu moralitatea politică (→ Machiavelli), cu lipsa de înțelepciune a angajamentelor de felul celor religioase și patriotice și cu necesitatea ca oamenii să aibă grijă de propriile lor interese, lăsându-i la o parte pe ceilalți. Ca purtător de cuvânt al regaliștilor Devonshire, Hobbes a fost prins în răzmerița ce a precedat războiul civil și a fugit în Franța în 1640, rămânând acolo până în 1651. În această perioadă el a publicat micul tratat politic *Elements of Law*, în parte ca un fel de scrisoare pe care protectorii săi să o folosească în interesul suveranului, dar și ca o expunere generală (și extrem de accesibilă) a filosofiei sale. S-a ocupat de asemenea de scrierea unui tratat important, cunoscut sub numele de *Elements of Philosophy*. Partea a treia a acestei lucrări, purtând denumirea de *The Citizen* (*De Cive*) a fost publicată în 1642. *De Corpore* (*On Matter*) a apărut în 1656 și *De Homine* (*Man*) în 1658. *Human Nature* a apărut în 1650, iar opera sa cea mai renumită, *Leviathan*, a fost publicată în 1651 (titlul se referă la Iov 41, în care este descrisă înspăimântătoarea putere a monstrului marin: o metaforă pentru puterea absolută a statului conceput de Hobbes).

La data apariției sale, *Leviathanul* i-a șocat pe prietenii lui Hobbes (care au contat pe el ca pe un apărător al regalității engleze contra revoluției puritane), mai ales datorită atacului său la adresa Bisericii Anglicane și sprijinirii libertății religiei față de controlul ecleziastic și statal. Aceasta era chiar doctrina asociată cu partidul lui Cromwell. Începând din acest moment Hobbes a devenit „Bestia din Malmesbury", un simbol al ateismului, *egoismului și ereziei, și cu toate că pledoaria sa pentru independența vieții religioase s-a potrivit într-adevăr cu concepțiile lui Cromwell, Hobbes s-a aflat în mare primejdie, riscând să fie acuzat după revenirea pe tron a lui Charles al II-lea. Interesul principal în ultimii săi ani s-a îndreptat spre traduceri. A trăit până la sfârșitul vieții sale îndelungate în casa din Devonshire, Hardwick; se spune că ar fi făcut următoarea apreciere: „timp de 91 de ani am căutat o gaură prin care să părăsesc această lume și în cele din urmă am găsit-o."

Hobbes a împărtășit, în lucrările sale de fizică, concepția *carteziană generală din epoca sa, propunând însă câteva schimbări. Teoria sa (timpurie) despre lumină a anticipat postularea unei surse pulsatorii pentru lumină, concepție opusă legăturii mecanice dintre ochi și obiectul său postulată de *Descartes. El considera că „oricare ar fi accidentele și calitățile pe care simțurile ne fac să credem că există în lume, ele nu sunt de fapt acolo, ci sunt doar aparențe și fantasme" (*Elements of Law*, I. 2.10). Cauza reală a acestor aparențe sunt „mișcările" exterioare. Hobbes nu s-a simțit atras de preocupările carteziene ce considerau divinitatea drept bază a cunoașterii naturii. Aprecierea pe care o arăta concepțiilor solipsiste sau sceptice l-a condus spre poziția interesantă potrivit căreia cuvintele și capacitatea de a judeca (ambele fiind accesibile persoanei, a cărei întreagă viață este un vis) sunt în esență independente; nu relația lor cu lumea exterioară este cea care are importanță pentru înțelesul lor (→ conținut larg și restrâns). Hobbes a luat deseori drept paradigmă a științei sistemul axiomatic independent al geometriei euclidiene, care l-a inspirat întotdeauna și de care s-a ocupat pe larg. O parte din antipatia sa față de creșterea reputației științei din timpul său se referea la utilizarea limbajului tehnic, și Hobbes este unul dintre primii filosofi britanici care au acordat atenție, dar care și-au arătat și neîncrederea față de vraja produsă de cuvinte: „cuvintele sunt piese pe abacul înțelepților, dar ele sunt banii celor neghiobi" (*Leviathan*). Realismul său în legătură cu puterea societății civile și pesimismul față de sistemele filosofice și „dreapta rațiune" implică ceea ce este considerat în mod obișnuit drept *pragmatism modern, sau chiar doctrina *postmodernistă după care în probleme de lingvistică, autoritatea are dreptate. El susținea, de exemplu, că „atunci când se naște o ființă ciudată sau diformă, nu Aristotel va decide, și nici filosofii, dacă acea ființă este Om sau nu, ci Legile" (*Elements of Law*, II, 10. 8), concepție care, dacă ar fi adevărată, ar face ca mulți gânditori, precum cei din tărâmul bioeticii, să rămână fără ocupație. Timpul îndelungat petrecut în controverse politice și religioase l-a făcut să aibă o neîncredere înțeleaptă în puterea retorică a vorbelor goale.

Scrierile politice și etice ale lui Hobbes au stat la baza multor teoretizări ulterioare. În etică, filosofia sa mecanicistă l-a condus spre identificarea judecății că un lucru este bun cu plăcerea pur personală resimțită atunci când îl contempli (sugestie perfecționată mai târziu de *Hume). Pe urmele lui *Grotius, Hobbes consideră că dorința universală pentru autoconservare dă naștere unui drept fundamental. Dacă ne-am imagina oameni care ar trăi într-o lume lipsită de ordine civilă sau socială, am vedea apariția acelei ordini drept un mecanism necesar autoconservării, o modalitate de evitare a „războiului fiecăruia împotriva fiecăruia", situație ce constituie *starea naturală și în care „viața omului ar fi una de singurătate și de sărăcie, primejduită, crudă și scurtă" (*Leviathan*, cap. 13). Remediul constă în alegerea unui suveran și în abandonarea libertății personale în schimbul siguranței personale. Acest lucru pare să implice doctrina puterii absolute deținute de suveran și i-a produs o mulțime de dificultăți lui Hobbes (și comentatorilor săi). Cealaltă dificultate celebră este modul în care oamenii pot încheia contracte unii cu ceilalți (promisiuni) ca să se ridice de la starea naturală la societatea civilă; pentru că Hobbes însuși vede limpede că prima persoană care face o promisiune și apoi se îndepărtează de propriile sale interese pentru a o îndeplini „nu face decât să se trădeze pe el însuși ca dușman al său" (cap. 14).

Hobbes rămâne important în continuare, în foarte mare măsură din cauza adoptării unei metafizici riguros-minimale (materialism) și unei teorii a moralei (un fel de egoism), iar intoleranța sa față de teoria care nu înfruntă în mod corect aceste adevăruri subiacente l-a făcut să devină un model permanent pentru filosofiile sceptice și pragmatice.

Holbach, Paul-Henri Thiry, Baron d' (1723-1789). Intelectual francez de origine germană. Paul Heinrich Dietrich și-a luat numele și naționalitatea franceză după unchiul său din partea mamei, care se îmbogățise la Paris. Salonul lui Holbach din Paris a reprezentat mulți ani locul principal de întâlnire al multor gânditori *iluminiști francezi. Propria lui concepție filosofică susținea cu fermitate un materialism ateist și Holbach s-a străduit să demonstreze că acesta este compatibil cu o viață altruistă și virtuoasă. Lucrarea sa filosofică cea mai importantă a fost *Système de la nature* (1770).

holism. Orice doctrină care subliniază prioritatea întregului asupra părților lui. În filosofia limbajului, teza potrivit căreia semnificația unui cuvânt individual sau a unei propoziții poate fi înțeleasă doar în termenii relațiilor sale cu un sistem al limbajului în mod nedefinit, precum o întreagă teorie, sau chiar un întreg limbaj sau formă de viață. În filosofia minții, o stare mintală poate fi identificată, în mod asemănător, numai în funcție de relațiile ei cu altele. Holismul moderat poate accepta că pe lângă aceste relații contează și alte lucruri; holismul extrem ar susține că rețeaua de relații este tot ceea ce avem. O concepție holistă asupra științei susține că experiența doar confirmă sau infirmă părți însemnate ale doctrinei, afectând-o numai la marginile ei și lăsând o anumită libertate privind ajustările necesare (→ teza lui Duhem).

holism metodologic → individualism.

homoiomerie → Anaxagoras.

homoiousion (gr., dintr-o substanță asemănătoare). Dintr-o esență sau substanță similară, dar nu identică; un compromis subtil între credința că Persoanele Trinității sunt alcătuite din aceeași substanță (**homoousion*) și credința că sunt alcătuite din substanțe diferite.

homologic. Cuvânt care are caracteristica de a-și fi aplicabil sieși. → **autologic; paradoxul lui Grelling.**

homoousion (*homousion*) (gr., dintr-o unică substanță). Termen folosit de *Augustin pentru a exprima identitatea substanței celor *trei Persoane ale Sfintei Treimi. Doctrina principală susținută în crezul atanasian, stabilită pentru a combate *erezia ariană. Nu trebuie să fie confundat cu **homoiousion*.

homosexualitate. Relații sexuale între persoane de același sex. Întrebarea dacă practicile homosexuale prezintă un interes juridic ridică întrebări cu privire la extinderea care i se poate da legii, și la modul în care poate fi trasată o distincție între domeniul public și domeniul *privat. A reprezentat de asemenea un punct central în discutarea relației dintre lege și moralitate, dintre moralitate și *natură, și atunci când se acceptă că homosexualitatea nu e problemă morală, în cercetarea relației dintre lege și preferințele și prejudecățile majoritare.

homuncul. O persoană pitică. O idee nepotrivită din filosofia minții constă în explicarea acțiunilor unei persoane, a inteligenței sau experienței sale, considerând că ar exista un agent mai mic, un lucru inteligent sau un subiect experimentator „în interiorul capului“. *Funcționalismul homuncular descompune însă funcțiile complexe în unele mai simple, evitând astfel regresul evident.

Humboldt, Wilhelm von (1767–1835). Erudit german și filosof al limbajului. Fratele mai mare al exploratorului Alexander, Wilhelm von Humboldt s-a născut în Potsdam și a studiat la Frankfurt și Göttingen. El a îmbinat interesele științifice generale din vremea sa cu un interes special pentru filosofia politică. A activat în serviciul public în Prusia până în 1819. Operele sale complete (șapte volume, 1841–1852) acoperă o mare varietate de subiecte, dar ca filosof este important în principal prin rolul pe care l-a atribuit limbajului, văzut nu ca simplu vehicul extern al gândirii, ci ca un depozitar al spiritului și ceva a cărui „formă lăuntrică“ însăși dictează genul de gândire care poate fi accesibilă înțelegerii. → **ipoteza Sapir–Whorf.**

Hume, David (1711–1776). Filosof, istoric și eseist scoțian. Hume este cel mai influent *naturalist radical din filosofia modernă și o figură centrală a *Iluminismului. S-a născut ca al doilea fiu al unei familii aparținând micii nobilimi scoțiene și a urmat cursurile Universității din Edinburgh. În anul 1734 s-a mutat în orășelul La Flèche din Anjou pentru a scrie și studia (este posibil ca prezența acolo a colegiului iezuit la care au fost educați *Descartes și *Mersenne să-i fi influențat decizia). În 1739 s-a reîntors să supravegheze tipărirea lucrării *Treatise of Human Nature*, prima și cea mai mare operă filosofică a sa. Hume s-a dedicat unei vieți în domeniul creației literare, locuind mai ales la Edinburgh, deși o vreme i-a fost de ajutor, fapt puțin probabil, generalului James St. Clair, cu care a avut o relație distantă între 1746 și 1748. Publicase mai înainte *Essays Moral and Political* (1742). Acestea cuprindeau de la exerciții ușoare în stilul lui Joseph Addison până la tratări importante și serioase ale fundamentelor eticii, politicii și economiei. Eseurile au fost urmate de lucrările *An Enquiry Concerning Human Understanding* (1748) (trad. rom., *Cercetare asupra intelectului omenesc*) și *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* (1751). Aceste opere sunt considerate de obicei încercări de expunere a filosofiei din *Treatise* într-o manieră mai accesibilă, deși a doua *Cercetare* în special conține diferențe clare, cel puțin în privința accentelor. În deceniul următor, Hume a început publicarea lucrării datorită căreia a fost cel mai bine cunoscut în timpul său, și anume *The History of England* (6 volume, 1754–1762; lucrarea a fost ulterior extinsă de Smollett). În timpul acestei perioade reputația lui s-a consolidat treptat până când a fost recunoscut drept unul dintre principalii oameni de litere britanici. A fost numit în 1763 secretar al ambasadei și apoi „chargé d'affaires“ la Paris și, în acest timp, s-a bucurat de o faimă și o admirație extraordinară, fiind considerat unul dintre principalii arhitecți ai Iluminismului. Nu a reușit totuși să obțină mâna Contesei de Boufflers, amanta lui Louis-François de Bourbon, Prinț de Conti, contesă pentru care a avut o adâncă dragoste romantică. Acest lucru s-a întâmplat probabil din cauză că la acea vreme ajunsese să semene cu „un gros Bernardin bien nourri" (un călugăr bernardin gras și bine hrănit), după cum spunea *Diderot. Hume l-a însoțit pe *Rousseau în Anglia în 1766, dar călătoria s-a încheiat cu reclamații paranoice de persecuție din partea lui Rousseau, împotriva cărora Hume s-a apărat cu demnitate. Din cauza unei „prea mari precauții", a amânat apariția ultimei sale lucrări filosofice sceptice, *The Dialogues Concerning Natural Religion*, până după moartea sa, când a fost publicată de nepotul său. Adam *Smith a scris despre Hume că „în linii mari, am considerat întotdeauna, atât în timpul vieții sale cât și după ce a murit, că se apropia de ideea unui om virtuos și desăvârșit de înțelept, atât cât îngăduie, probabil, natura slăbiciunii umane".

Scopul mărturisit al „Tratatului" a fost de a introduce metoda experimentală în studiul gândirii umane. Hume credea că succesul științelor naturii, culminând prin mecanica newtoniană, consta în descoperirea câtorva principii simple care ar permite discernerea ordinii în haosul aparent al sistemelor naturii. Evenimentele care au loc în natură sunt „desprinse unele de altele și separate", iar măiestria omului de știință constă în detectarea modelelor în care acestea se încadrează. În mod similar, evenimentele mentale izolate, cum sunt apariția ideilor, a impresiilor și pasiunilor, ar trebui văzute ca evenimente naturale, ordonate de principii care sunt accesibile descoperirii empirice. Primele componente ale minții sunt „percepțiile" individuale sau impresiile și ideile. Pentru Hume, ca și pentru empiriștii anteriori, precum *Berkeley, ideile sunt versiuni slabe sau mai puțin viguroase ale impresiilor. Ele sunt componentele gândirii și Hume a fost primul filosof modern care a studiat în mod serios dificultatea de a explica cum ajungem, pe baza acestui caleidoscop individual, la o concepție despre noi ca locuind într-o lume comună a obiectelor independente, întinse în spațiu și ordonate de legi cauzale. Naturalismul radical al lui Hume respinge orice model în care experiența senzorială ne dă dreptul să raționăm pe calea ce ne duce spre o astfel de concepție, care apare în schimb în întregime ca rezultat al „obiceiurilor și al deprinderilor", iar rațiunea nu poate nici să sprijine, nici să se opună acestui proces. În mod asemănător, pasiunile, printre care Hume include orice constrângere asupra alegerii practice, deci și constrângerea etică, sunt în afara influenței rațiunii, dar ele cresc și descresc după scheme detectabile în mod natural.

Hume a fost primul empirist modern care a refuzat orice ajutor fie din partea principiilor *a priori* ale gândirii, fie din partea oricărei alte ideologii care asigură armonia dintre percepțiile noastre și lume. Geniul său rezidă în rigoarea cu care reconstruiește eșafodajul gândirii obișnuite pe această bază firavă. Astfel, despre legătura cauzală între evenimente noi nu avem nici o impresie, și deci nici o idee, prin urmare teoria humeană a cauzalității consideră, în schimb, că noi doar proiectăm asupra evenimentelor propria noastră tendință de a le deduce unul din celălalt (→ proiectivism). Mintea care este depozitarul percepțiilor mele nu-mi este nicicând dată prin percepție, astfel încât Hume consideră că sinele este doar o ficțiune izvorâtă din imaginație (→ teoria mănunchiului cu privire la spirit sau sine; identitate personală). O teorie humeană a eticii concepe gândirea morală drept expresia sentimentelor care se dezvoltă din cauză că trebuie să cooperăm în cadrul societăților dacă vrem să ne satisfacem necesitățile naturale. Deși Hume este deseori socotit ca sceptic în aceste domenii sau în altele, el este sceptic doar în legătură cu puterea rațiunii, nu cu adecvarea proceselor naturale de formare a opiniei, împotriva cărora este în orice caz inutil să argumentezi.

În *Enquiries*, Hume acordă mai puțină importanță fundamentelor filosofiei sale, așa cum fuseseră expuse inițial, în favoarea unei prezentări mai accesibile a modului în care considera el că se formează opinia teoretică și rațiunea practică. Scepticismul său asupra rațiunii nu l-a făcut să piardă din vedere distincția între procesele adecvate și cele inadecvate prin care ajungem să ne formăm o opinie, deși îndreptățirea unei astfel de distincții a fost contestată. În prima *Cercetare*, în secțiunea X, despre miracole, el arată cu umor că nu are nici un sens să dăm crezare relatărilor oamenilor despre *miracole: falsitatea unei astfel de mărturii datorată „prostiei sau escrocheriei“ ar fi un eveniment natural, mai puțin miraculos și mai probabil decât ceea ce relatează el. Atitudinea sa sceptică atât asupra *teologiei naturale, cât și a celei revelate a atins un punct culminant în lucrarea postumă *Dialogues* prin atacul susținut contra *argumentului planului divin.

Inteligența olimpiană a lui Hume l-a făcut să aibă o influență nemăsurată asupra celorlalți gânditori: aproape toate studiile comparate, sociologice și antropologice își află germenii în opera sa, iar încercarea de a scăpa de *empirismul său radical i-a motivat pe filosofi de la *Kant și până în zilele noastre.

Husserl, Edmund Gustav Albert (1859–1938). Matematician german și fondator principal al *fenomenologiei. Husserl a făcut studii la Leipzig și Berlin, și a descoperit filosofia urmând cursurile lui *Brentano ținute la Universitatea din Viena. Ulterior, a predat la Halle, Göttingen și Freiburg. A preluat de la Brentano concepția care susține că problema principală în înțelegerea gândirii constă în explicarea modului în care un domeniu sau un conținut intențional poate aparține fenomenului mental care îl manifestă. Fenomenele mentale își au temeiul în datele senzoriale, dar în timp ce pentru Brentano nu există o diferență clară între „intuiții“ (*Anschauungen*) și concepte (*Begriffe*), Husserl restabilește distincția kantiană. Caracteristica principală a acestui mod de gândire constă în caracterizarea conținutului ca imanent în cadrul actului mental, iar orice este exterior este omis ca secundar sau irelevant pentru natura intrinsecă a stării mentale. Husserl aplică în prima sa lucrare (1887, intitulată ulterior *Philosophie der Arithmetik*, 1891) psihologia lui Brentano la problema cunoașterii noastre în domeniul aritmeticii, încercând să descopere o explicație empiristă acceptabilă asupra procesului abstractizării prin care aprehendăm proprietățile numerice ale mulțimilor. *Frege considera că amestecul elementelor obiective și subiective prezent în această lucrare a lui Husserl a produs o „ceață impenetrabilă“, dar e posibil ca el să nu fi împărtășit concepția predominant psihologistă a lucrării lui Husserl. De la acea dată, problema reconcilierii naturii psihologice sau subiective a vieții mentale cu conținutul ei logic și obiectiv l-a preocupat pe Husserl constant. Următorul rezultat al atacării acestei probleme a fost lucrarea greoaie *Logische Untersuchungen* (3 vol., 1900–1913). Husserl a abandonat în cele din urmă încercarea de a aborda cunoașterea deopotrivă în manieră naturalistă și subiectivă, renunțând la naturalism în favoarea unui gen de *idealism transcendental. Natura explicită a acestei modificări este mascată de predilecția sa pentru o terminologie impenetrabilă și nouă (→ *noema*), însă „*punerea între paranteze“ a lumii exterioare — operație pentru care Husserl este renumit — implică un *ego cartezian necorporal, solipsist, ca punct de plecare, considerând drept neesențial faptul că subiectul gânditor este fie corporal, fie înconjurat de alții. Totuși, o dată cu *Meditațiile carteziene* (publicate inițial în franceză cu titlul de *Méditations cartésiennes*, 1931) s-a produs o schimbare a priorităților, prin reîntoarcerea la poziția fundamentală a individului corporal, înconjurat de ceilalți, în locul egoului cartezian necorporal. Rămâne neclar în ce măsură această schimbare dezirabilă subminează programul fenomenologiei care este strâns identificat cu abordarea timpurie a lui Husserl, dar fenomenologii ulteriori, de exemplu, *Merleau-Ponty, au lucrat cu folos pornind de la acest ultim punct de vedere.

Hutcheson, Francis (1694–1746). Filosof al moralei și politicii. Născut în Ulster, Hutcheson a fost educat la Glasgow în spirit prezbiterian, dar s-a întors să lucreze în Dublin până în 1740, când a fost numit profesor de filosofie morală la Glasgow. Interesele sale filosofice principale privesc etica și estetica. În lucrarea *Inquiry into the Origins of our Ideas of Beauty and Virtue* (1725), Hutcheson dezvoltă o *teorie a „simțului moral“ în care a percepe o acțiune ca virtuoasă înseamnă de fapt a simți o plăcere într-un mod foarte special; ideile „plăcute sau dezagreabile“ pe care ni le formăm despre acțiuni constituie încuviințarea sau dezaprobarea noastră morală. Simțul moral este o înzestrare înnăscută și orientarea sa este spre aprobarea acelor acțiuni care sunt benefice pentru oameni. Hutcheson este de aceea unul dintre primii *utilitariști și s-a aflat într-adevăr în primejdia de a fi acuzat de Prezbiteriul din Glasgow pentru propovăduirea unei „doctrine false și periculoase al cărei standard de bunătate morală este promovarea fericirii celorlalți". *Principiul celei mai mari fericiri, lozinca *utilitariștilor din secolul al XIX-lea, este întâlnit pentru prima dată în opera sa. În teoria politică, Hutcheson pledează pentru suveranitatea poporului și pentru dreptul la rebeliune contra autorității politice care nu reușește să-i asigure fericirea. A avut o influență teoretică majoră asupra revoluției americane și a fost autorul preferat al lui Thomas Jefferson și al lui John Adams, al doilea președinte (1796–1800) al Statelor Unite ale Americii. Pe lângă *Origins*, Hutcheson a mai scris *A Short Introduction to Moral Philosophy* (1747) și *A System of Moral Philosophy* (două volume), publicată postum în 1755.

hylē (*hylas*) (gr., materie). Substratul lucrurilor materiale considerat de *Aristotel ca necesitând o *formă pentru a alcătui un lucru. *Berkeley îl numește Hylas pe vorbitorul ce susține materialismul în lucrarea *Three Dialogues*.

Hypatia (cca 370–415). Filosof *neoplatonician, matematician, astronom și autoarea comentariilor despre matematicienii Diophantos și Apollonios. A studiat în epoca lui Plutarh cel tânăr și a trăit în Alexandria, unde a fost o profesoară influentă, devenind conducătoarea academiei tatălui său. Sursa de informații despre viața ei este colecția de scrisori ale unuia dintre elevii săi, Synesios din Cyrene. Hypatia a fost ucisă când Chiril, patriarhul Alexandriei, a pus un grup de creștini să o târască spre o biserică unde călugării săi au jupuit-o cu scoici de stridii; conform istoricului Gibbon, acest eveniment a șocat chiar și opinia creștină contemporană. Chiril a fost ulterior canonizat.

hypostasis (gr., a sta dedesubt). Subiectul subiacent sau *substanța care susține atributele; materia fără formă. A fost un concept criticat până la desființare și reactualizat de nenumărate ori.

I

IA → inteligență artificială.

iad. Loc sau stare rezervate după moarte pentru păcătoșii care nu s-au căit, unde ei suferă atât separarea de Dumnezeu, cât și alte pedepse tradiționale. Iadul este proiectat de o zeitate binevoitoare, lucru care pare surprinzător: *Russell credea că doctrina despre iad n-ar fi putut fi inventată vreodată de o persoană cu adevărat bună. În secolul al XX-lea s-a manifestat o tendință din ce în ce mai mare spre personalizarea problemei. *Sartre susținea că iadul este reprezentat de ceilalți oameni. T.S. Eliot spunea că iadul este în tine însuți. → problema răului.

Ibn Daud, Abraham ben David Hallevi (cca 1110–1180). Ibn Daud, primul filosof aristotelician evreu, a fost interesat, la fel ca *Toma d'Aquino în secolul următor, de reconcilierea filosofiei cu religia revelată. Lucrarea sa principală este *The Exalted Faith*, scrisă în limba arabă, dar care supraviețuiește doar în traducere ebraică. A adoptat un set de opinii raționaliste neortodoxe, care include limitarea omniscienței lui Dumnezeu pentru a face loc *liberului arbitru. Ibn Daud a celebrat de asemenea *via negativa* sau credința că Dumnezeu poate fi descris numai prin ceea ce nu este El.

Ibn Gabirol, Solomon (cca 1022–cca 1057/1070). Cunoscut de asemenea sub numele de Avicebron, primul filosof evreu al Spaniei și un renumit poet evreu ale cărui idei mistice joacă un rol în *cabală. Ibn Gabirol a susținut un *neoplatonism care a reprezentat ulterior una dintre țintele criticii lui *Toma d'Aquino. Lucrarea sa principală a fost *Fântâna* (sau *Sursa*) *vieții*, compusă în limba arabă, dar cunoscută doar în traducere latină.

Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (1336–1406). Istoric islamic cunoscut în filosofie mai ales pentru o versiune simplă a concepției ciclice a istoriei (→ eterna reîntoarcere). El credea că într-o perioadă de aproximativ 120 de ani un popor trece prin ciclul vieții primitive, nomade și al vieții civilizate, ultima dintre ele decăzând pe măsură ce începe un nou ciclu.

Ibn Rushd → Averroës.

Ibn Sina → Avicenna.

icon. În sensul cel mai general, reprezintă un semn sau un simbol. Mai exact, termenul este uneori rezervat unui semn care seamănă cu obiectul semnificat: imagini, diagrame și cuvinte onomatopeice. Caracteristicile iconice ale unui mesaj sunt acelea care sunt similare cu caracteristicile lucrului la care se referă: de exemplu, o ordine temporală într-o relatare oglindește în mod tipic ordinea temporală a evenimentelor, ca în expresia lui Cezar: „veni, vidi, vici" („am venit, am văzut, am învins").

idealism. Orice doctrină care susține că realitatea este în mod fundamental de natură spirituală. Limitele unei astfel de doctrine nu sunt ferm trasate: de exemplu, concepția creștină tradițională că Dumnezeu reprezintă o cauză subzistentă, posedând o realitate mai mare decât creația sa, ar putea fi corect clasificată drept o formă de idealism. O altă versiune timpurie este doctrina lui *Leibniz, care susține că substanțele simple din care sunt făcute toate celelalte sunt ele însele ființe (*monade) ce posedă percepție și apetiție și că timpul și spațiul sunt relații între aceste lucruri. Formele majore ale idealismului includ idealismul subiectiv, sau concepția denumită mai bine *imaterialism și asociată cu *Berkeley, conform căreia a exista înseamnă a fi perceput, *idealismul transcendental și *idealismul absolut. Idealismul se află în opoziție cu credința *naturalistă după care spiritul trebuie înțeles el însuși în mod exhaustiv drept un produs al proceselor naturale. Cea mai obișnuită manifestare modernă a idealismului este concepția numită idealism lingvistic, care susține că noi „creăm" lumea în care locuim folosind categorii sociale și lingvistice dependente de minte. Este dificil să i se dea acestei concepții o formă proprie care să nu se afle în conflict cu faptul evident că noi nu creăm lumi, ci ne găsim noi înșine într-una.

idealism absolut. Versiune din secolul al XIX-lea a *idealismului, potrivit căreia lumea este asimilabilă mai curând cu gândirea absolută sau obiectivă decât cu fluxul personal al experienței, ca în idealismul subiectiv. Doctrina are o sorginte multiplă, ce include Unul *parmenidean, tradiția teologică a unei ființe *necesare, nedeterminată și neschimbătoare, răspunzătoare de lumea contingentă și schimbătoare, convingerea profundă a lui *Spinoza că există doar o singură lume, cu caracteristicile materiale și fizice pe de o parte, și mentale și spirituale pe de altă parte, *idealismul transcendental al lui *Kant, și apariția acțiunii și a voinței ca determinanți principali ai istoriei. Printre alte influențe se află și concepția dinamică asupra naturii ca unitate organică tinzând către perfecțiune, credința că acest proces se oglindește în educația spirituală a individului, și convingerea, împărtășită de mulți gânditori germani de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, că gândirea comună impune categorii și distincții care nu există în imersiunea originală, inocentă, a ființei umane în natură, și care trebuie depășite când această unitate ideală este recâștigată.

Tema Absolutului apare pentru prima oară în lucrarea lui *Schelling, *System des transzendentalen Idealismus* din 1800. Ideea unui Spirit care străbate toate lucrurile era pe atunci parte integrantă a mișcării *romantice, influențând puternic poeți cu o gândire metafizică, precum Shelley și *Coleridge. *Hegel acuză faptul că Absolutul lui Schelling, ca și *noumenul lui Kant, e incognoscibil și, în gândirea lui, Absolutul devine acea ființă manifestată progresiv în desfășurarea istoriei umane, o definiție construită pentru a fi adecvată multor lucruri, inclusiv obișnuitei conștiințe de sine a omului. Fără îndoială, înălțarea idealistă a conștiinței de sine, prezentă pentru prima dată la *Fichte, a favorizat această analogie. Dar conștiința de sine a omului nu poate fi singura componentă a Absolutului, din moment ce Hegel susține, de asemenea, doctrina potrivit căreia finitul simplu nu este real. În afară de Fichte, puțini au fost cei convinși că această conștiință de sine a omului este spiritul răspunzător de întregul cosmos. *Green a scris despre imaginea construită de Wordsworth a „pergamentului desfășurat al lumii, însă al lumii scrise, dinăuntru și dinafară, de către un spirit conștient și independent" (*Works*, III. 119), iar un astfel de spirit transcende mintea omului. În orice caz, punctul culminant al istoriei este acela în care „mintea se cunoaște pe sine", sau în care este înțeleasă libertatea conștiinței ultime. Hegel insistă de asemenea asupra *holismului, susținând că mintea capabilă să înțeleagă orice adevăr trebuie să aibă capacitatea de a înțelege tot adevărul, o dată ce adevărul parțial și divizat este mort sau inexistent.

Cel mai important exponent al idealismului absolut în Marea Britanie a fost *Bradley, cel care, de fapt, a evitat eticheta de idealism, arătând însă în lucrarea *Appearance and Reality* că aparențele comune sunt contradictorii și că pentru a reconcilia această contradicție trebuie să le transcendem, făcând apel la un nivel superior al realității unde armonia, libertatea, adevărul și cunoașterea sunt caracteristicile Absolutului unic. Un punct esențial al studiului lui Bradley este preferința, enunțată cu mult înainte de către *Leibniz, pentru proprietățile *monadice, categorice, ale relațiilor. A fost preocupat în special de relația dintre ceea ce este cunoscut și mintea care cunoaște. Împăcarea progresului și unității cu universul a sugerat verdictul lui *James, nu în totalitate ostil, conform căruia Absolutul face să dispară teama cosmică și conferă recompense morale. Idealismul absolut a fost o țintă majoră a *realiștilor, *pragmatiștilor, precum și a lui *Russell și *Moore în cele mai multe scrieri ale lor de la începutul secolului XX, cu toate că acest curent a rămas influent încă douăzeci de ani după aceea.

idealism critic. Termen folosit uneori pentru a desemna filosofia lui *Kant, dar mai ales filosofia francezului Léon Brunschvicg (1869–1944), care a preluat de la *Hegel accentul pus pe dimensiunea istorică și a considerat istoria ca pe un „progres al conștiinței".

idealism subiectiv → idealism.

idealism transcendental. Termen folosit de *Kant pentru a caracteriza un aspect al filosofiei sale. Kant încearcă să combine *realismul empiric, păstrând independența și realitatea comun acceptate ale obiectelor lumii, cu idealismul transcendental, care permite ca, într-un anume sens, obiectele să-și datoreze proprietățile lor comun acceptate (puterile lor cauzale și poziția lor temporală și spațială) faptului că mințile noastre sunt în așa fel structurate, încât aceste proprietăți sunt rezultatul aplicării categoriilor noastre la varietatea experienței.

idee (gr., *eidos*, formă vizibilă). Noțiune care se întinde de la polul unde desemnează o prezență internă, subiectivă în minte, considerată într-un fel ca reprezentând ceva despre lume, până la celălalt pol unde reprezintă o formă sau un concept etern, veșnic neschimbător: de exemplu, conceptul șirului numerelor sau al dreptății, considerate ca obiecte independente ale cercetării și eventual ale cunoașterii. Acești doi poli nu reprezintă sensuri distincte ale termenului, deși ridică multe probleme de interpretare, ci definesc între ei un spațiu al problemelor filosofice. Ideile sunt, pe de o parte, acelea cu ajutorul cărora gândim, sau, în termenii lui *Locke, orice din minte care poate fi folosit în procesul gândirii. Privite în acest mod, ele par a fi în mod inerent prezențe individuale efemere și instabile. Pe de altă parte însă, ideile furnizează modalitatea în care poate fi exprimată cunoașterea obiectivă. Ele sunt componente esențiale ale comprehensiunii și orice propoziție inteligibilă care este adevărată trebuie să poată fi înțeleasă. Teoria *formelor a lui *Platon reprezintă o celebrare a existenței obiective și veșnice a ideilor, considerate drept concepte și *reificate până la punctul în care alcătuiesc singura lume reală, a modelelor perfecte și distincte, față de care lumea empirică este doar o rudă săracă. Această doctrină, mai ales în *Timaios*, a deschis calea pentru noțiunea *neoplatonică a ideilor considerate drept gânduri ale lui Dumnezeu. Conceptul și-a pierdut treptat acest aspect transmundan până când, după *Descartes, ideile au fost asimilate cu orice se află în mintea unei ființe gânditoare.

Împreună cu o orientare generală spre senzorial, astfel încât ceea ce se află în minte poate fi conceput drept ceva similar imaginilor, și cu opinia că gândirea este bine explicată drept manipulare a imaginilor, această concepție a fost dezvoltată de *Locke, *Berkeley și *Hume într-o viziune de proporții asupra înțelegerii ca domeniu al imaginilor, chiar dacă ei erau toți conștienți de anomaliile care au fost ulterior considerate fatale pentru această doctrină (→ abstragere). *Kant a demascat defectele acestei teorii dându-și seama că înțelegerea reclamă să fie concepută mai mult în termeni de reguli și principii organizatoare, decât ca o copie a ceea ce este dat prin experiență. Kant a recunoscut de asemenea pericolul extremei opuse (cea aparținând lui *Leibniz), care eșuează în a lega elementele înțelegerii cu cele ale experienței (*Critica rațiunii pure*, A 270).

A devenit mai uzual ca ideile sau conceptele să fie considerate ca depinzând mai curând de structurile sociale și în special lingvistice, decât ca fiind creații autonome ale minții individului, însă tensiunea dintre aspectul obiectiv și cel subiectiv al acestei probleme mai supraviețuiește încă, de exemplu, în cadrul dezbaterilor asupra posibilității cunoașterii obiective, a *indeterminării traducerii și a identității dintre gândurile pe care oamenii le nutresc la un moment dat și cele pe care le nutresc într-alt moment.

idee complexă. O doctrină a *empirismului este aceea potrivit căreia mintea este aprovizionată cu materia ei primă prin intermediul percepției. Putem crea idei noi în imaginație și în gând, însă doar prin recombinarea elementelor deja date. Astfel de idei noi ar fi deci complexe, iar elementele de bază din care au fost create sunt ideile simple.

idee compusă → idee complexă.

idei abstracte. Acest concept a fost punctul central al disputei dintre *Locke și *Berkeley. Locke scosese în evidență problema felului în care o idee particulară, fie ea despre o persoană sau o vacă, ajunge să reprezinte clasa respectivă de lucruri: persoane sau vaci în general. Soluția lui consta în a postula o *abstragere a genului suprem, desprins de calitățile particulare ale exemplelor, până ce, în final, dobândim o idee despre gradul corect de generalitate: unul care să cuprindă toate persoanele și doar persoanele, respectiv toate vacile și doar vacile. Berkeley a fost cel mai pregnant opozant al acestei teorii, susținând în schimb că toate ideile sunt absolut particulare și devin generale doar datorită modului în care le utilizăm noi. Adversitatea lui se datorează în parte convingerii că doctrina abstragerii l-a făcut pe Locke să se amăgească singur considerând că putem înțelege lucruri care sunt, de fapt, neinteligibile: obiecte fără culoare, cauze neînsuflețite și calități ale lucrurilor, independente de efectele senzoriale pe care le au asupra noastră.

idei clare și distincte. Termen folosit de *Descartes pentru a desemna calitatea particular transparentă a ideilor pe care suntem îndreptățiți să ne sprijinim, chiar dacă susținea *metoda îndoielii. Natura însăși a acestei calități nu este prezentată limpede și distinct de Descartes, dar există motive să o vedem ca fiind caracteristică mai curând acelor idei pe care pur și simplu nu ni le putem imagina ca fiind false, și deci trebuie să le acceptăm bazându-ne pe aceasta, decât unor idei care au o legătură mai strânsă și mai sigură cu adevărul.

idei înnăscute. Idei înnăscute în minte și care nu sunt produsul experienței. Controversa cu privire la existența lor a constituit un element important pentru respingerea de către *Locke a filosofiei lui *Descartes; Locke a fost la rândul său atacat de *Leibniz în privința acestei chestiuni. Se punea problema dacă mintea este dotată sau nu cu concepte cu grad înalt de generalitate — Dumnezeu, libertate, nemurire, substanță — ce pot fi cunoscute *_a priori_ ca fiind aplicabile lumii și care ne-ar putea da prin urmare o cunoaștere clară și distinctă, spre deosebire de orice altă cunoaștere ce poate fi asigurată prin experiență. Aceasta a constituit deci o dezbatere centrală între raționaliști și adversarii lor empiriști. *Hume a fost cel care a pus sub semnul întrebării legătura dintre inneismul ca atare și orice drept de a considera că aceste idei oferă un gen distinct de cunoaștere, însă *Kant a susținut din nou necesitatea categoriilor _a priori_ ale înțelegerii prin care este organizată experiența. Concepția conform căreia copiii dispun de o *gramatică universală înnăscută ce le permite să realizeze faptul remarcabil de a învăța o primă limbă a fost susținută în secolul al XX-lea de *Chomsky.

idei simple / complexe → idei complexe.

identitate. Suntem toți de acord cu Joseph *Butler că toate lucrurile sunt ceea ce sunt și nu altceva. Dificultatea este să știm când avem un lucru și nu două. O regulă după care putem spune acest lucru este un principiu al *individuației sau un criteriu al identității pentru lucrurile de tipul celor pe care le discutăm. În logică, identitatea poate fi introdusă ca o expresie relațională primitivă sau poate fi definită folosind *identitatea indiscernabilelor. → identitate personală.

identitatea indiscernabilelor. Principiu asociat cu Leibniz, potrivit căruia dacă A și B au exact aceleași proprietăți, atunci sunt identici. → conversă; indiscernabilitatea identicilor.

identitatea tip-tip. O formă a *teoriei identității asupra minții în care se presupune că evenimentele mentale pot fi identificate cu evenimentele fizice într-un asemenea mod, încât oricărui tip dintr-un grup îi va corespunde un tip din celălalt grup. Se consideră că cel care a înțeles că nu există nici un motiv _a priori_ pentru a ne aștepta ca acest lucru să fie adevărat este *Davidson, cu toate că este posibil ca fiecare eveniment mental să fie identic cu un anume eveniment fizic. *Realizarea diferențială a mentalului prin mijlocirea fizicului pare să facă din aceasta o posibilitate reală, deși problema este delicată, în măsura în care există diferite modalități de a contura tipurile sau felurile de evenimente în cauză. O teorie a identității care respinge corelația tip-tip este o teorie a identității exemplu-exemplu. → ambiguitatea tip-exemplu.

identitate calitativă. Două lucruri sunt calitativ identice dacă au în comun toate proprietățile lor, și numeric identice dacă nu sunt două, ci unul. În conformitate cu *identitatea indiscernabilelor, două lucruri distincte nu au niciodată în comun cu adevărat toate proprietățile lor, deși ele pot avea multe lucruri în comun, cum ar fi calitățile formei și ale structurii.

identitate personală. Problema se referă la ce anume formează identitatea unei singure persoane la un anume moment sau de-a lungul timpului. Pentru a considera mai întâi ultimul aspect, ne putem imagina pe noi înșine ca și cum am fi fost mai degrabă diferiți, sau ca devenind mai degrabă diferiți, așa cum într-adevăr vom deveni în cursul normal al vieții. Ce anume face ca eu să supraviețuiesc unei schimbări, ca să fiu tot eu la sfârșitul acesteia? Nu pare necesar să îmi păstrez trupul pe care îl am acum, de vreme ce îmi pot imagina creierul ca fiind transplantat într-un alt trup, după cum îmi pot imagina o altă persoană care îmi ocupă trupul, precum în cazurile de personalități multiple. Dar pot de asemenea să îmi imaginez că se schimbă chiar materia sau funcțiile creierului meu în timp ce continui să fiu tot eu cel care gândește și are experiențe, indiferent dacă mai puțin bine sau chiar mai bine decât înainte. Psihologia mea se poate schimba, astfel încât continuitatea sa poate părea să fie numai în mod contingent legată de continuitatea mea. Astfel, din interior, pare că nu este nimic palpabil care să constituie un eu însumi din cel ce supraviețuiește secvenței de schimbări. Problema identității la un anume moment este similară: dacă pare posibil ca mai mult de o persoană (sau personalitate) să poată locui în același trup și creier, atunci ce anume formează unitatea experienței și a gândirii de care ne bucurăm fiecare dintre noi în viața normală? Problemele identității personale au fost evidențiate pentru prima dată în lumea modernă de *Locke, care a recunoscut că ideea potrivit căreia identitatea unei persoane ar putea consta în identitatea substanței sale mentale fundamentale — soluția propusă de *Descartes — nu putea oferi vreun criteriu de utilizare în lumea empirică obișnuită, de pildă în legătură cu atribuirea corectă a responsabilității pentru o faptă trecută. Soluția lui Locke rezidă în unitatea conștiinței, în mod deosebit în prezența memoriei acțiunilor trecute; această explicație a fost criticată ca fiind fie circulară, întrucât memoria presupune identitate, fie ca fiind insuficient în acord cu practica obișnuită, întrucât oamenii uită lucruri pe care ei înșiși le-au făcut. Unitatea sinelui nu a supraviețuit cercetării atente realizate de *Hume, a cărui teorie proprie potrivit căreia unitatea constă într-un fel de ficțiune (probabil precum cea a unei națiuni sau a unui club, a căror existență de-a lungul timpului nu este o problemă de tipul totul sau nimic) a reprezentat una dintre cele câteva părți ale filosofiei sale de care el însuși era nemulțumit. Principiul organizator ce stă în spatele unității conștiinței a fost un element central în reacția lui *Kant la modul *atomist al empiriștilor de a concepe senzațiile. Filosofia contemporană conține elemente de continuitate din toate aceste abordări ale problemei.

identitate relativă. Concepția susținută de filosoful englez contemporan, Peter Geach, potrivit căreia enunțul de identitate „*a* = *b*" trebuie interpretat ca „*a* este același F ca *b*", unde F este un gen sau un *termen clasificatoriu. Motivația cea mai evidentă a acestei concepții ar fi aceea potrivit căreia alegeri diferite de clasificare produc diferite enunțuri de identitate cu diferite valori de adevăr. Astfel, dacă *a* semnifică o statuie într-un moment temporal anterior și *b* o statuie la un moment temporal ulterior, atunci este posibil ca *a* să conțină același material ca *b*, dar nu și să fie aceeași statuie. Oricum, este de asemenea posibil ca alegerea clasei să fie dinainte înțeleasă din semnificația numelor *a* și *b*, iar în această situație nu mai apare nici o discrepanță de acest fel, în pofida faptului că termenii clasificatorii joacă în continuare un rol important în evaluarea enunțurilor de identitate.

identitate semn-semn → identitatea tip-tip.

ideolect → lect.

idiolect → lect.

idolii minții. Cei patru idoli, evidențiați de Francis *Bacon, sunt idolii tribului, ai peșterii, ai forului și ai teatrului. În acest sens idolii sunt *_eidola_, imagini efemere, deci, potrivit lui Bacon, eronate, ale lucrurilor. (1) Idolii tribului sunt tendințele generale spre a fi înșelați, inerente naturii noastre umane. Între aceștia se numără încrederea necritică în percepția simțurilor și tendințele exagerate de generalizare sau de tragere pripită a unor concluzii și de ignorare a datelor empirice ce contracarează concepțiile noastre. (2) Idolii peșterii sunt distorsiuni determinate de perspectivele noastre particulare (metafora este cea a *mitului peșterii ce-i aparține lui *Platon); remediul constă în a-ți aminti că orice lucru pe care spiritul „îl pricepe și stăruie asupra lui cu ciudată satisfacție trebuie considerat îndoielnic"; (3) Idolii forului sunt erorile care intervin în cursul comunicării cu ceilalți, neînțelegerile ivite din cauza pervertirii cuvintelor; (4) Idolii teatrului sunt erorile introduse de teorii: schemele abstracte aristotelice și introducerea noțiunilor teologice în știință. Bacon a comparat aici sistemele filosofice și religioase cu reprezentările teatrale, și de aceea fantastice, ale lumii.

ierarhia ființei → lanțul ființei; principiul plenitudinii.

ierarhia lui Chomsky. O serie de clase, din ce în ce mai complexe și mai ample, de limbaje formale. Cele mai simple sunt limbajele stării finite, urmate de limbajele libere de *context, dependente de context, recursive și enumerabile recursiv. Descrierile se referă la tipul *gramaticii formale (și deci tipul programului de calcul) necesar pentru a genera propoziții într-un limbaj.

iertare. A acorda cuiva iertare înseamna a renunța la resentiment, mânie sau la orice alte reacții față de acesta, atunci când faptele comise de el ar justifica o asemenea reacție negativă. Problema filosofică este că iertarea pare să însemne tratarea cuiva mai bine decât merită; cum poate însă exista cerința sau chiar și numai permisiunea de a trata pe cineva altfel decât merită? Îndemnul lui *Augustin este să urâm păcatul, nu păcătosul, ceea ce sugerează însă și o atitudine obiectivă sau impersonală față de păcătos, ca și cum caracterul agentului ar fi legat doar în mod accidental de răutatea acțiunilor sale. Unii autori, ca *Strawson, au argumentat că această atitudine obiectivă este inconsistentă cu recunoașterea deplină a personalității celuilalt. → paradoxul iertării.

ignoratio elenchi. Greșeala sau eroarea de argumentare ce duce la o concluzie care nu se bazează pe subiectul tratat și este prin urmare irelevantă.

Iluminism. Perioadă din gândirea europeană caracterizată de accentuarea rolului experienței și al rațiunii, de neîncrederea față de religie și față de autoritatea tradițională, precum și de o cristalizare treptată a idealurilor societății liberale, seculare și democratice. În Anglia, germenii acestei mișcări pot fi sesizați în secolul al XVII-lea, în scrierile lui Francis *Bacon și ale lui *Hobbes. În Franța, primul semn al Iluminismului a fost accentul pus de *Descartes pe forța rațiunii lipsite de orice alt sprijin. Secolul al XVIII-lea a fost însă cel care a asistat la înflorirea deplină a Iluminismului, mai ales în Franța (→ *Enciclopedia*), Scoția (→ Hume; Smith) și Germania, unde filosofia critică a lui *Kant este atât o culminare a idealurilor iluministe, cât și o prevestire a perioadei *romantice care avea să urmeze. Chiar dacă este dificil să găsim doctrine pozitive împărtășite de toți acești gânditori, Iluminismul este de obicei asociat unei viziuni materialiste asupra ființelor umane, optimismului în privința progresului prin educație și abordării, în linii mari, *utilitariste a societății și eticii. Cu toate acestea, Constituția S.U.A., care nu este un document utilitarist, ci unul bazat pe o etică a *drepturilor naturale, este adesea citat ca o întruchipare a idealurilor iluministe. → optimism și pesimism; perfectibilitate.

iluzia lui Müller–Lyer. Iluzia vizuală în care săgețile ce arată spre exterior de la capătul unei linii îi sporesc lungimea aparentă, iar săgețile ce indică spre interior o micșorează, comparativ cu o linie neutră de aceeași lungime.

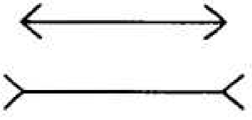

imaginație. Cel mai exact, facultatea de resuscitare sau mai ales de creare a *imaginilor cu ochiul minții. În general însă, capacitatea de a crea și repeta situații posibile, de a combina cunoștințele în moduri neobișnuite sau de a inventa *experimente mintale. *Coleridge a fost primul teoretician al esteticii care a evidențiat posibilitatea unei folosiri creative și disciplinate a imaginației, opusă jocului nefolositor al fanteziei. Imaginația este implicată în orice exersare flexibilă a diferitelor abordări ale unei probleme și este considerată în mod greșit ca fiind opusă rațiunii. Ea comportă de asemenea o relație interesantă cu procesul de decizie asupra problemei dacă un scenariu proiectat este sau nu posibil cu adevărat. Părem capabili să ne imaginăm că am fost Napoleon și incapabili să ne imaginăm că spațiul e sferic, însă o reflecție ulterioară ne poate face să ne gândim că prima supoziție este imposibilă, iar a doua în întregime posibilă.

imagine. Natura, importanța și chiar existența imaginilor mentale reprezintă un subiect de dispută între psihologi și filosofi. Pe de o parte, pare evident că oamenii normali se bucură de o viață interioară moderat de bogată, în care scenele păstrate în memorie, nuanțele, gusturile și mirosurile pot fi reamintite, putându-se crea și savura noi versiuni. O dată ce acest lucru a avut loc, starea mentală este oarecum similară, dar și destul de neasemănătoare cu starea în care vedem, auzim și gustăm originalurile. Imaginile sunt „estompate" sau „neclare", însă a-ți imagina un tigru nu se deosebește numai prin estompare sau neclaritate de faptul de a vedea unul, și nici nu se aseamănă cu vederea prin ceață sau într-o lumină slabă a unui tigru. În plus, nu e necesar ca un tigru imaginat, spre deosebire de unul real, să aibă un anumit număr de dungi sau gheare. Prin urmare, ea nu este pur și simplu o „reprezentare interioară" a unui tigru, iar imaginile vizuale sunt altfel decât reprezentările și în alte feluri: de exemplu, ele nu pot rezista la o cercetare atentă și există o limită a manipulării lor cât timp sunt păstrate în memorie. Concepția că imaginile joacă un rol fundamental în gândire a fost criticată de *Wittgenstein, unul dintre argumentele sale fiind că dacă le considerăm prezențe interioare care explică, de pildă, capacitățile de recunoaștere și clasificare, atunci trebuie să ne întrebăm cum sunt ele însele recunoscute și clasificate. Natura obscură a imaginilor i-a făcut pe unii filosofi să le considere drept un element secundar nefolositor pentru procesele cognitive subiacente ale reprezentării, ele nefăcând parte din mecanism. Este însă posibil ca evoluția să favorizeze un animal ce posedă capacitatea de generare a unei simulări „dincolo de limită" a nenumăratelor situații ale experienței, probabil cu scopul de a exersa strategii încununate de succes. Ostilitatea față de imagini face de asemenea dificilă justificarea rolului lor central în viețile creatoare, mai ales ale gânditorilor nonlingvistici, precum artiștii și muzicienii. → idee.

imaginea celor două ceasuri. Imagine folosită de *Leibniz pentru a ilustra principiul *armoniei prestabilite.

imaginea liniei. Imagine oferită pentru stadiile înțelegerii în *Republica* lui Platon (VI, 509–511), imediat înaintea celebrului *mit al peșterii. În partea inferioară se află lumea imaginilor, cunoscută doar prin **eikasia*. Obiectele sensibile pot fi cunoscute prin **pistis* sau opinie, obiectele matematice și științifice prin **dianoia* sau rațiune, iar la capătul superior se află *formele, ce pot fi cunoscute prin **noesis*.

imagine manifest. Termen introdus de *Sellars în articolele adunate în lucrarea *Science, Perception, and Reality* (1963), pentru modalitatea obișnuită de a te gândi pe tine însuți în lume, ca persoană și agent care percepe, printre alte persoane similare care locuiesc într-un spațiu singular al obiectelor colorate, tridimensionale. Imaginea manifest se află în contrast cu imaginea științifică, imagine care se ocupă de particulele fizice postulate prin teoria științifică. Ceea ce Sellars a numit „filosofia perenă" de la *Platon încoace acceptă realitatea elementelor și proprietăților imaginii manifest, dar rămâne de asemenea o problemă perenă să compari și să împaci pretențiile sale cu cele ale imaginii științifice, care este în realitate arbitrul „a ceea ce există că există și a ceea ce nu există că nu există". Contraste similare pot fi întâlnite pretutindeni în filosofie. → calităţi primare / secundare; culoare; eliminativism; intenţionalitate.

imagine remanentă. Imagine văzută după încetarea unei excitări îndelungate şi intense a ochiului. Imaginile remanente sunt citate frecvent ca exemple de lucruri pur „mentale" care sunt totuşi colorate, contrazicând afirmaţia că doar întinderile reale ale spaţiului pot fi colorate. Din cauza unei scăderi temporare a senzitivităţii receptorilor care au fost excitaţi, imaginile au culoarea complementară luminii originale.

imagini eidetice (gr., *eidos*, formă sau înfăţişare). Imaginile sunt de obicei considerate o sursă slabă de cunoaştere. Imaginile vizuale sunt vagi şi nu pot fi examinate cu atenţie (sau evaluate şi modificate), precum imaginile reale. Cu toate acestea, unele persoane, mai ales copiii, posedă capacitatea de a forma imagini care par mai vii, mai stabile şi mai bogate în conţinut, dovedindu-se deseori în stare să reproducă perfect o scenă la care au fost expuşi pentru scurt timp. Aceste imagini sunt cunoscute sub numele de imagini eidetice.

imanent. Care acţionează din interiorul unui lucru sau al unei persoane: care nu e exterior sau *transcendent.

imaterialism. Negarea *materialismului.

imediat. În logică, o inferenţă imediată este una realizată printr-o singură aplicaţie a unei singure *reguli de inferenţă.

imoral / licenţios. În contrast cu persoana ce suferă de **akrasia*, care simte conflictul şi totuşi cedează tentaţiei, se presupune că persoana licenţioasă nu simte nici un conflict între dorinţele inferioare şi îndemnurile pentru un sine mai bun sau pentru o raţiune superioară. Glasul conştiinţei al acestei persoane din urmă este complet stins. E mai amuzant astfel să fi licenţios, decât akratic.

imparţialitate. O virtute centrală, asociată cu dreptatea şi echitatea. O distribuire a beneficiilor şi a sarcinilor are loc într-un mod imparţial dacă nu se ţine seama de alte considerente cu excepţia celor care determină ceea ce se cuvine fiecărui individ. Concepţiile variate asupra *meritului vor evalua acest lucru într-un mod diferit. O dificultate în aplicarea conceptului constă în faptul că într-o mare parte a vieţii pretenţiile din partea oamenilor faţă de care cineva se află în relaţii speciale, cum ar fi prietenii şi familia, se opun imparţialităţii stricte, făcând-o să pară mai degrabă o parte a moralităţii sociale decât a virtuţii individuale.

imperativ. Modul gramatical standard al propoziţiilor folosite pentru a enunţa rugăminţi şi ordine. Printre problemele determinate de imperative în filosofia limbajului se numără cea care porneşte de la întrebarea dacă necesitatea de a enunţa rugăminţi şi ordine ar putea fi la fel de importantă ca necesitatea de a comunica informaţii (sistemele de semnalizare folosite de animale pot fi deseori interpretate în ambele feluri) şi înţelegerea relaţiei dintre comenzi şi alte întrebuinţări ale limbajului ce au funcţia de orientare a comportamentului, cum ar fi discursul etic. Teoria etică a *prescriptivismului echivalează de fapt cele două funcţii. O problemă suplimentară este dacă există un imperativ logic. „Ridică acel balot!" pare a decurge logic din „Du acea şaluptă şi ridică acel balot!", într-un mod asemănător cu cel în care „Plouă" decurge logic din „Bate vântul şi plouă". Este însă mai greu de spus cum pot fi încadrate alte forme: oare, de exemplu, „Închide uşa sau închide fereastra!" decurge logic din „Închide fereastra!"? Modalitatea obişnuită de a dezvolta un imperativ logic este de a opera în termenii posibilităţii satisfacerii doar a unuia dintre ordine şi a celuilalt nu, deci de a-l transforma într-o variaţie a logicii deductive obişnuite.

imperativ categoric / ipotetic. Pereche analizată prin contrast în etica lui *Kant. Un imperativ ipotetic introduce o normă care funcţionează ca atare numai în cazul existenţei unei dorinţe sau a unui proiect antecedent: „Dacă vrei să pari înţelept, taci." Porunca de a tăcea este valabilă doar pentru cei care manifestă înclinaţia sau dorinţa anterioară. Dacă cineva nu doreşte să pară înţelept, porunca sau sfatul îşi pierd valabilitatea. Un imperativ categoric nu poate fi evitat în acest fel: este o cerinţă ce obligă pe oricine, indiferent de înclinațiile pe care le are. Poate fi reprezentat ca, de exemplu: „Spune adevărul!" (indiferent dacă vrei sau nu). Distincția nu este întotdeauna semnalată de prezența sau absența formei condiționale sau ipotetice: „Dacă arzi după băutură, nu te face barman!" poate fi considerată o poruncă absolută care se referă la toată lumea, deși e valabilă doar în cazul celor care manifestă dorința enunțată.

În *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785), Kant analizează cinci forme ale imperativului categoric: 1) formula legii universale: „Acționează numai conform acelei *maxime prin care să poți vrea totodată ca ea să devină o lege universală"; 2) formula legii naturale: „Acționează ca și cum maxima acțiunii tale ar trebui să devină prin voința ta lege naturală universală; 3) formula scopului în sine: „Acționează astfel ca să folosești umanitatea atât în persoana ta, cât și în persoana oricui altcuiva, totdeauna în același timp ca scop, iar niciodată numai ca mijloc"; 4) formula autonomiei sau care consideră „voința oricărei ființe raționale ca o voință care dă legi universale"; și 5) formula Imperiului Scopurilor, care oferă un model pentru unirea sistematică a ființelor raționale diferite prin legi comune.

Un obiectiv central al studiului eticii kantiene este cel de a înțelege acele expresii ale obligației inevitabile și necesare din imperativul categoric și dacă ele sunt sau nu echivalente la un nivel profund. Aplicațiile date de Kant însuși acestei noțiuni nu sunt întotdeauna convingătoare (→ sex). O cauză a confuziei care apare când asociem etica lui Kant cu teorii ca *expresivismul este aceea că e ușor, dar eronat, să presupunem că natura categorică a imperativului înseamnă că el nu poate fi expresia unui sentiment, ci trebuie să derive din ceva „necondiționat" sau „necesar", precum vocea rațiunii.

imperativ ipotetic → imperativ categoric / ipotetic.

implicatură (engl., *implicature*). Termen introdus de *Grice pentru implicațiile unui enunț care merge dincolo de ceea ce este implicat în mod strict de conținutul enunțului. Astfel, dacă sunt întrebat ce părere am despre noul meu coleg și răspund „Mi se spune că ortografia sa este bună", deși din ceea ce spun eu nu decurge logic nimic despre abilitățile sale filosofice, totuși afirmația mea implică o opinie proastă despre acele abilități. O conversație poate depinde în mare măsură de implicaturi, ca atunci când cineva critică, dar folosește cuvinte ce aduc vagi laude. Concepțiile referitoare la înțelesurile termenilor vor depinde deseori de modul în care sunt clasificate implicațiile afirmațiilor, comportând termeni precum implicaturi sau implicații logice autentice ale rostirilor. Implicaturile se pot împărți în două tipuri: implicaturi conversaționale de genul ilustrat și categoria mai subtilă a implicaturilor convenționale. Un termen poate avea în acest caz același conținut ca și altul, dar uzajul său poate purta, datorită unei convenții, o implicatură. Astfel, un punct de vedere asupra relației dintre enunțurile „el e sărac și cinstit" și „el e sărac, dar cinstit" este că au același conținut (sunt adevărate în exact aceleași condiții), însă datorită sensului termenului „dar", a doua afirmație are implicaturi (și anume că alăturarea termenilor este surprinzătoare sau semnificativă) care lipsesc primei afirmații.

implicatură conversațională → implicatură.

implicație. Relație între o mulțime de premise și o concluzie, atunci când concluzia *decurge din premise sau poate fi inferată valid din premise. Mulți filosofi identifică implicația cu imposibilitatea logică de a avea toate premisele adevărate și concluzia falsă. Alții sunt impresionați de paradoxurile *implicației stricte și caută o relație mai tare, ce ar distinge între argumente valide și nevalide în interiorul sferei propozițiilor necesare. Căutarea unei noțiuni mai puternice ține de *logica relevanței.

implicație formală. Într-un calcul logic, o propoziție, A, implică formal altă propoziție, B, dacă există o *demonstrație (2) ce pornește de la presupunerea lui A și se încheie cu obținerea lui B.

implicație logică → consecință logică; demonstrație; logică.

implicație materială. *Funcția de adevăr a două propoziții, p, q, definită ca falsă dacă p este adevărată și q este falsă, și adevărată în celelalte trei cazuri. De obicei este simbolizată $p \rightarrow q$. Filon din Megara a fost, probabil, în secolul al IV-lea î.Hr., primul logician care a distins cele patru moduri în care valorile de adevăr pot fi atribuite pentru două propoziții (AA, AF, FA, FF) și care a sugerat identificarea lui „dacă p atunci q" drept propoziția adevărată în toate cazurile în afară de cel de-al doilea.

implicație strictă. În *logica modală a lui C.I. Lewis, dacă nu este posibil ca p și non-q, atunci se spune că p îl implică în mod strict pe q. → paradoxul implicației stricte.

imposibilitate. O propoziție este imposibilă dacă nu poate fi adevărată. Pentru anumite probleme. → lumi posibile; necesitate.

impunere. O presiune irezistibilă de a acționa într-un fel anume. Problema-cheie filosofică și juridică indicată de acest concept constă în a distinge impunerea de presiunile care, în fapt, nu au întâmpinat rezistență, dar, într-un anume sens specific, ar fi putut întâmpina. Determinismul tare susține, în mod caracteristic, că nu există nici un fundament pentru această distincție, însă cea mai mare parte a tezelor despre responsabilitate și acțiune o recunosc într-o formă sau alta. → determinism; liber arbitru.

inalienabil. Termen folosit mai ales despre drepturi: un drept inalienabil nu poate fi limitat sau suspendat, sau chiar (într-un mod mai stringent și mai controversat) este unul la care nu se poate renunța în mod voluntar. Dreptul la posesia propriilor organe, dreptul la viață sau dreptul de a nu te afla în proprietatea altcuiva candidează la calitatea de inalienabil, nu însă și dreptul asupra unor lucruri care fac posibile pretenții nelimitate asupra altora, cum ar fi dreptul la concediu sau dreptul de a fi ferit de boală sau lipsuri.

incertitudine, principiu al ~ → principiul de incertitudine al lui Heisenberg.

incoerent. O mulțime de atribuiri de probabilitate este, în teoria *probabilităților, incoerentă dacă îl dă în vileag pe titular unei *cărți olandeze; în mod echivalent, ea este incoerentă dacă încalcă axiomele clasice ale teoriei probabilităților. → teorema reprezentării.

incomensurabil → comensurabil.

incompatibilist. Termen pentru cineva care crede că *liberul arbitru este incompatibil cu *determinismul.

incomposibil. Reciproc exclusiv. Definiția și exemplul lui Ambrose Bierce din *The Devil's Dictionary* nu pot fi îmbunătățite: „Două lucruri sunt incomposibile atunci când în sfera existenței este loc suficient pentru unul dintre ele, dar nu pentru amândouă — precum poezia lui Walt Whitman și milostenia lui Dumnezeu pentru om".

inconsistent → consistent / inconsistent.

inconștient. Ideea potrivit căreia creierul procesează continuu informație fără ca noi să fim conștienți este larg recunoscută în științele creierului și în cele ale comportamentului (→ pată oarbă). Este de asemenea larg recunoscut că oamenii pot avea opinii și dorințe pe care nu și le pot reprezenta lor înșile dacă nu sunt ajutați. Problema metodologică cu care se confruntă aceste procese este de a distinge între aducerea la suprafață a opiniilor și dorințelor inconștiente autentice și detectarea lor, fără o bază reală, în comportamentul unui subiect. Teorii mult mai detaliate ale formei pe care ar trebui să o îmbrace acest ajutor și ale conținutului vag pe care se presupune că îl posedă aceste opinii și dorințe inconștiente sunt controversate. → Freud; psihanaliză.

inconștientul colectiv. Termen utilizat de *Jung în psihologie pentru încărcătura moștenită a experienței trecute a speciei umane, prezervată în inconștientul fiecăruia dintre noi în forma *arhetipurilor, ori a figurilor simbolice sau miturilor. Acestea determină forma imaginației și a visurilor noastre, iar în momente de criză pot reapărea cu o intensitate emoțională mare pentru a ne atrage atenția asupra destinelor noastre.

incontinență → *akrasia*.

incorigibil. O judecată este incorigibilă dacă nu poate fi corectată, sau nu este posibil să se constate că este greșit să crezi în ea. Deși au fost propuși mulți candidați, variind de la relatările introspective la persoana întâi până la axiomele logice de bază, se consideră în mare măsură că o propoziție poate ajunge la acest statut numai neexprimând nimic. Orice propoziție cu un conținut autentic ar implica punerea unei situații particulare sub o anumită regulă de descripție și apare întotdeauna posibilitatea aplicării ei greșite. În acest caz, căutarea unor puncte de plecare incorigibile în cadrul teoriei cunoașterii este greșit orientată. → epistemologie; fundaționalism.

independent. Deseori are o mare importanță întrebarea dacă o *axiomă este independentă de celelalte sau nu. Acest lucru poate fi cercetat în *teoria modelelor prin găsirea unui model pentru mulțimea care constă din celelalte axiome și negația axiomei în cauză. Printre rezultatele mai importante se află independența *axiomei alegerii de restul teoriei clasice a mulțimilor și cea a *ipotezei continuumului de restul teoriei mulțimilor plus axioma alegerii.

indeterminarea traducerii. Doctrina lui *Quine dezvăluită în cap. al 2-lea al lucrării *Word and Object*, care susține că totalitatea comportamentului subiecților lasă sub semnul indeterminării care traducere a afirmațiilor lor este corectă sau nu. Din moment ce nu există nimic mai mult decât totalitatea comportamentului care să fixeze o interpretare ca fiind cea adevărată, tocmai noțiunea unei interpretări corecte în mod determinat, sau, în mod echivalent, înțelesul unic pe care îl au afirmațiile lor, sunt subminate. Quine își argumentează teza pornind „de jos", prin indicarea faptului că, în mod consistent cu ceea ce considerăm a fi comportamentul lingvistic al cuiva, termenilor individuali pe care îi rostește li se pot oferi interpretări diferite care s-ar putea ramifica astfel încât să afecteze întregul limbaj (→ inscrutabilitatea referinței). El a argumentat și „de sus", spunând că în cazul în care două teorii diferite sunt adecvate fiecare la întregul experienței, întrebarea care dintre ele este susținută în mod real de un subiect pare să-și piardă valabilitatea. În momente diferite s-a acordat o greutate sporită unuia sau altuia dintre aceste argumente, însă fiecare dintre ele și-a găsit critici. Cea mai uimitoare implicație a acestei concepții este, probabil, faptul că și în cazul unui singur individ înțelesul termenilor devine indeterminat, astfel încât nu există un adevăr real asupra chestiunii dacă o persoană folosește cuvântul „pisică" pentru a se referi la pisici sau pentru a face ceva foarte diferit. Acest lucru pare greu de pus de acord cu o înțelegere a individului ca fiind cât de cât capabil să gândească. Quine crede că se poate evita o astfel de concluzie catastrofală cu ajutorul a ceea ce el numește „consimțire" în limba naturală a cuiva, însă din nou criticii s-au îndoit dacă lucrul acesta face față dificultății. Doctrina indeterminării traducerii a fost, cu toate acestea, extrem de influentă. Ea reprezintă punctul central pentru multe dezbateri asupra realității stărilor psihologice și se poate spune că reprezintă versiunea tradiției analitice asupra neîncrederii generale în înțelesul determinat, care este caracteristică *postmodernismului.

indeterminism. Concepția conform căreia anumite evenimente nu au cauze. Ele se întâmplă pur și simplu și nimic din starea anterioară a lumii nu le explică. Conform *mecanicii cuantice, evenimentele cuantice au acest caracter. → determinism.

indexical. O expresie a cărei referință într-o anumită situație este dependentă de context: fie cine o rostește, fie când sau unde este rostită, fie ce obiect este indicat la momentul rostirii sale. Termenii eu, tu, aici, acolo, acum, atunci, acesta și acela sunt indexicali.

indicativ. Modul gramatical standard al propozițiilor prin care se fac asertiuni sau se oferă informații; acesta este în contrast cu *imperativul, hortativul („de am fi liberi!") și uneori cu moduri condiționale.

indiscernabilitatea identicilor. Principiul potrivit căruia dacă A este identic cu B, atunci orice proprietate pe care o are A o are și B și viceversa. Acesta este cunoscut uneori ca legea lui Leibniz.

individ. Lucruri considerate, pentru scopul pe care-l avem în vedere, ca reprezentând un singur element. Ceea ce este socotit ca fiind un individ depinde, prin urmare, de ce gen de lucru este luat în considerare: o carte individuală poate consta din mai multe cuvinte și cuvintele individuale constau din mai multe litere. → principiul individuației; termen clasificatoriu.

individualism. Concepția conform căreia persoana individuală este unitatea fundamentală a analizei politice, iar întregurile sociale sunt doar *construcții logice sau modalități de a vorbi despre nenumărați astfel de indivizi și relațiile dintre ei. Consecința pentru studiul faptelor sociale este că acestea trebuie abordate prin prisma acțiunilor și intențiilor indivizilor (individualism metodologic). Această abordare a reprezentat o țintă principală pentru criticile multor sociologi, de exemplu, pentru *Durkheim. În individualismul liberal, individul este posesorul principal de *drepturi, iar activitățile statului se limitează la protejarea acestor drepturi. Individualismul este deseori acuzat de disocierea individului „liber" de matricea relațiilor și normelor sociale care fac posibile de fapt capacitatea de a acționa, libertatea și chiar conștiința de sine. El se opune astfel concepțiilor care susțin că persoanele individuale nu pot fi înțelese separat de factorii lingvistici, morali, juridici și sociali care le modelează naturile: astfel de concepții sunt versiuni ale *holismului, iar metodologia asociată care accentuează asupra întregului social ca bază a descrierii individului se numește holism metodologic. *Marx a expus această poziție în teza a șasea a lucrării *Teze despre Feuerbach*: „Esența omului nu este o abstracțiune inerentă fiecărui individ particular. Adevărata natură a omului este totalitatea relațiilor sociale." Individualismul este asociat din punct de vedere politic cu aripa dreaptă (Margaret Thatcher, fostul prim-ministru al Marii Britanii, a spus într-o formulare celebră că nu există un astfel de lucru precum societatea, ci doar indivizi), în timp ce holismul extrem poate să fie expus în doctrine de tipul *colectivismului și *totalitarismului.

O diviziune similară există în *filosofia limbajului în legătură cu problema dacă proprietățile cuvintelor individuale sunt anterioare sau sunt derivate din proprietățile unor entități lingvistice mai mari, cum ar fi *propozițiile (*sentences*) sau seturi întregi de opinii sau teorii.

individualism metodologic → individualism.

individuație, principiu al ~ → principiul individuației.

indubitabil. Ceea ce nu poate fi pus sub semnul îndoielii. O categorie mai slabă decât *incorigibilul, din moment ce noi am putea de fapt să fim incapabili să ne îndoim de judecăți ce s-ar putea dovedi false prin intermediul unor posibilități destul de bizare. A susține că ar trebui să ne îndoim de lucrurile care nu sunt incorigibile înseamnă să înaintăm pe o cale care duce destul de repede la *scepticism.

inducție. Termenul este folosit mai ales pentru a desemna orice proces de raționare care ne conduce de la premise empirice la concluzii empirice ce se întemeiază pe premise, dar nu sunt *implicate deductiv de ele. Prin urmare, raționamentele inductive sunt genuri de *argumente „ampliative", în care este inferat ceva dincolo de conținutul premiselor ca fiind probabil sau ca întemeindu-se pe ele. Cu toate acestea, inducția este de obicei distinsă de raționamentele explicațiilor teoretice, care împărtășesc acest caracter amplificatoriu, fiind limitată la inferențe în care concluzia implică aceleași proprietăți sau relații ca premisele. Exemplul principal este inducția prin simplă enumerare, în care din premise care susțin că Fa, Fb, Fc..., unde a, b, c sunt toți de același gen G, se inferează că toate elementele nemenționate care sunt G vor fi sau sunt F. Dacă una, două sau trei persoane îi înșeală, atunci copiii pot foarte bine să infereze că fiecare om este un amăgitor. Inferențe de alt fel, însă asemănătoare, sunt cele care trec de la posesia anterioară a unei proprietăți de către un anumit obiect la posesia viitoare de către același obiect a aceleiași proprietăți, sau de la regularitatea unui tipar gen lege pentru evenimente și stări de lucruri la viitoarea lui regularitate: toate obiectele pe care le cunoaștem se atrag reciproc cu o forță invers proporțională cu pătratul distanței dintre ele, deci probabil că toate lucrurile au această proprietate și o vor avea mereu.

Temeiul rațional al oricărei inferențe de acest fel a fost criticat de *Hume, care considera că inducția presupune credința în *uniformitatea naturii, credință care însă nu-și găsește întemeierea în rațiune și reflectă doar un obicei sau o deprindere a minții. Hume nu a fost, prin urmare, sceptic în privința caracterului adecvat al proceselor inductive, ci în privința rolului rațiunii fie în explicarea, fie în întemeierea lor. Atunci când încercăm să-i răspundem lui Hume și să arătăm că există ceva riguros în mod rațional în legătură cu inferența, acest lucru este considerat a fi problema inducției. Se recunoaște în mare măsură că orice întemeiere rațională a inducției va trebui să separe proprietățile normale pentru care inferența este plauzibilă (numite deseori proprietăți proiectibile) de cele care nu sunt normale și pentru care inferența nu este plauzibilă (→ paradoxul lui Goodman). Se recunoaște de asemenea că deprinderile inductive reale sunt mai complexe decât cele ale simplei enumerări și că atât simțul comun, cât și știința acordă atenție unor factori precum: variațiile în cadrul eșantionului de mostre selectat ce ne oferă datele de observație, aplicarea unor credințe subordonate asupra ordinii naturii ș.a.m.d. (→ metodele lui Mill). Cu toate acestea, problema fundamentală este aceea că orice experiență ne arată numai evenimente ce au loc într-o secțiune foarte restrânsă a vastei ordini spațiale și temporale despre care ajungem apoi să credem anumite lucruri. → confirmare; explicație; falsificare; justificare.

inducție eliminatorie. În inducția eliminatorie, sunt presupuse câteva ipoteze posibile referitoare la o stare de lucruri, iar ipotezele rivale sunt treptat eliminate prin noi dovezi. Procesul este o idealizare, întrucât de obicei în practică nu este posibilă nici o mulțime închisă de ipoteze inițiale. → metodele lui Mill; varietate independentă limitată, principiu al ~.

inducție enumerativă. Metodă de raționament care enumeră cazuri în care s-a obținut o anumită regularitate și prezice reapariția sa exclusiv pe baza acestora. Este de obicei prezentată defavorabil față de raționamentele mai teoretice sau față de abordările care iau în considerare și variații ale împrejurărilor sau posibile explicații cauzale. → inducție eliminatorie; metodele lui Mill.

inducție matematică. Principiul potrivit căruia pentru toate proprietățile, fiind dat că primul termen al șirului are o anumită proprietate și fiind dat că dacă un termen al șirului are această proprietate atunci o are și succesorul său, atunci toți termenii șirului au această proprietate.

inducție prin eliminare → inducție eliminatorie.

inducție prin enumerare → inducție enumerativă.

inducție transfinită. Schema demonstrației care corespunde *inducției matematice obișnuite transpusă în transfinit, adică definită pentru ordonări care pot să fie mai cuprinzătoare decât ordonarea standard a mulțimii numerelor naturale. Gentzen a arătat că dacă este acceptată această operație (ceea ce presupune o destindere a metodelor finite ale teoriile aflate sub impactul teoremei incompletitudinii a lui *Godel pentru aritmetică), atunci putem dovedi consistența și completitudinea matematicii. Dar rezultatele Godel se aplică atunci matematicilor transfinitului. → finitism.

inefabil. Ceva ce este specific unei experiențe și nu poate fi comunicat. Uneori se consideră că sunt inefabile senzațiile exacte provocate de o anumită experiență. Celelalte exemple de interes filosofic sunt stările mentale la care se ajunge în cadrul *extazului mistic și care sunt deseori considerate revelatorii mai ales în ceea ce privește adevărata natură a lumii, însă și incomunicabile. Noțiunea de conținut incomunicabil este cu toate acestea privită în mod obișnuit cu multă suspiciune, pe temeiul că un conținut autentic implică recunoașterea unui lucru, că aceasta necesită aplicarea unor reguli, iar regulile trebuie să fie publice și comunicabile. → argumentul limbajului privat; considerații cu privire la urmarea regulilor.

inegalitate → egalitate.

inevitabil → fatalism.

inferență. Procesul de trecere de la acceptarea, probabil provizorie, a anumitor propoziții, la acceptarea altora. Scopul *logicii și *epistemologiei clasice este să codifice genurile de inferențe și să furnizeze principii pentru separarea inferențelor valide de cele nevalide. → reguli de inferență.

infima species. În logica tradițională, termenii sunt ordonați ținând seama de generalitate. Într-o ordine descrescătoare avem o serie de felul următor: lucru, corp, organism, animal, cal. *Infima species* este limita inferioară a acestui proces. Nu este chiar limpede de ce trebuie să existe o astfel de limită, din moment ce procesul subdiviziunii poate continua la nesfârșit. Totuși, ideea este că după un anumit punct, proprietățile ce urmează adaugă numai *accidente și nu calități *esențiale sau esențe, în timp ce speciile autentice sunt determinate de ceea ce este esențial.

infinit. Nelimitatul; ceea ce merge dincolo de orice limită fixă. Cercetarea acestei noțiuni începe cel puțin o dată cu *Zenon din Eleea, iar tratarea matematică extinsă a debutat cu Eudoxos din Cnidos (sec. al IV-lea î.Hr.). Noțiunea matematică a fost dezvoltată ulterior în sec. al XIX-lea de *Cantor și K.T.W. Weierstrass (1815–1897). În filosofia *spațiului și *timpului apar probleme atât în privința infinitului mic (→ paradoxurile lui Zenon; trilema lui Bayle), cât și în legătură cu infinitul mare sau cu natura nelimitată pe care fiecare dintre ele pare, în mod intuitiv, să o posede. *Kant a argumentat, în cadrul *antinomiilor, că este imposibilă conceperea în mod consistent a spațiului sau a timpului ca fiind fie finite, fie infinite, iar acest lucru a devenit un element-cheie în teoria sa *idealistă despre spațiu și timp, considerate ca fiind impuse de către propriile noastre forme ale sensibilității asupra unei naturi necunoscute (*noumenale). Din punct de vedere filosofic, se disting gânditori precum Cantor, care pot susține noțiunea de infinit actual, de cei precum *Aristotel sau matematicianul Leopold Kröneeker (1823–1891), care resping orice noțiune de acest fel în favoarea „infinitului" doar „potențial".

infinitezimal. Atât infinitul mare, cât și inversul său, infinitul mic, provoacă dureri de cap. Primele cercetări filosofice care au transformat neliniștea în legătură cu această noțiune în ceva mai palpabil au fost *paradoxurile lui Zenon. Dezvoltarea calculului infinitezimal în secolul al XVIII-lea a condus la aprecierea că mărimile se modifică după intervale de timp „indefinit" mai mici, iar reacția în apărarea lui Zenon a provenit de la Berkeley, care a observat că infinitezimalii rezultați („fantasme estompate ale cantităților ce s-au stins") erau considerați în mod inconsistent drept cantități finite sau drept nimic, în funcție de necesitățile raționamentului. O tratare riguroasă a noțiunii de limită a fost oferită doar în secolul al XIX-lea de K.T.W. Weierstrass (1815–1897): nu avem nevoie decât de numere finite, ceea ce îndepărtează infinitezimalul din fundamentele matematicii. Cu toate acestea, a fost dezvoltată și o analiză nonstandard consistentă de către matematicianul Abraham Robinson (1918–1974): infinitezimalii au în cadrul ei proprietatea tulburătoare că deși nu sunt chiar nimic, nici o sumă de n infinitezimali nu este mai mare decât un număr finit, astfel încât șirul numeric căruia îi aparțin nu este *arhimedic.

infirmare. O dovadă infirmă o teorie dacă o pune în fața unei anumite dificultăți, sau dacă îi diminuează acceptabilitatea sau probabilitatea.

infuzie de gudron. Substanță înrudită cu terebentina, recomandată de *Berkeley în lucrarea *Siris* (1744) ca medicament ce poate fi utilizat pentru multiple scopuri, în special pentru „persoanele care călătoresc pe mare, doamne și pentru oamenii care duc o viață dedicată studiului și sedentară". Preocupările lui Berkeley în calitatea sa de episcop includeau și efortul de a face tot posibilul pentru a alina viața celor săraci din dioceza sa.

inscrutabilitatea referinței. Doctrina lui *Quine conform căreia nici o dată de observație relevantă pentru interpretarea rostirilor unui vorbitor nu poate decide între modalități alternative și incompatibile de atribuire de referenți cuvintelor folosite; cuvintele nu au deci o *referință sau alta. Deși doctrina este asemănătoare cu cea a *indeterminării traducerii, ele nu sunt identice. În primul rând, inscrutabilitatea referinței ar putea fi compatibilă cu interpretări diferite ale vorbitorului, ce împărtășesc toate aceeași valoare de adevăr, în timp ce Quine presupune deseori că indeterminarea necesită ca interpretările diferite să nu se afle în nici un fel de relație de echivalență, astfel încât ceea ce este spus poate fi adevărat într-o interpretare și fals într-alta. În al doilea rând, traducerea ar putea fi indeterminată chiar dacă referința nu este inscrutabilă, în cazul în care, de exemplu, avem ca scop al traducerii corecte să stabilim mai mult decât referințele termenilor. Totuși, „inscrutabilitatea" nu este chiar termenul potrivit pentru doctrina lui Quine, deoarece el implică ceva real dar incognoscibil, în timp ce poziția lui Quine este că termenii nu au o referință reală unică. Quine preferă, în lucrarea târzie *Pursuit of Truth* (1990), numele de „indeterminarea referinței". → funcție de delegare; indeterminarea traducerii.

instinct (lat., *instinctus*, impuls sau îndemn). Termenul presupune un comportament cu determinare înnăscută, inflexibil la schimbarea de circumstanțe și în afara controlului deliberării și rațiunii. Concepția conform căreia animalele îndeplinesc chiar și sarcini complexe prin natura lor și nu prin rațiune era împărtășită de *Aristotel și de *stoici, iar inflexibilitatea rutinelor lor a fost folosită pentru susținerea acestui punct de vedere încă de *Avicenna. *Hume a propus o continuitate între rațiunea animală și cea umană și el a fost urmat de *senzualiști precum naturalistul Erasmus Darwin (1731–1802). Teoria *evoluției a determinat numeroase concepții despre manifestarea comportamentului stereotip, iar ideea că factorii determinanți înnăscuți ai comportamentului sunt favorizați de anumite condiții de mediu reprezintă un principiu călăuzitor în etologie. În acest sens, faptul de a fi sociale poate fi instinctiv pentru ființele umane și din această cauză poate fi instinctivă și rațiunea. → gândire animală.

instrumentalism. Concepția conform căreia o teorie științifică trebuie văzută ca un instrument pentru obținerea unor noi predicții sau a unor noi tehnici de control al evenimentelor, și nu în sine capabilă de a fi adevărată sau falsă. Cel mai celebru exemplu al acestei aserțiuni este cel al lui Andreas Oseander (sau Osiander, 1498–1552), a cărui prefață la *De Revolutionibus Orbium Coelestium* susținea că teoria heliocentrică a sistemului solar a lui *Copernic ar trebui acceptată ca un instrument pentru prezicerea eclipselor și fluxurilor, dar nu trebuia considerată adevărată (și deci în potențial conflict cu doctrina Bisericii). Instrumentalismul diminuează dificultatea legată de îndreptățirea noastră de a crede în teoria științifică, din moment ce e mai ușor să presupui că suntem îndreptățiți să adoptăm o teorie ca un instrument, decât că suntem îndreptățiți să o considerăm ca fiind adevărată. O reacție tentantă la tensiunile teoretice profunde, cum ar fi dualitatea aparent incompatibilă undă–corpuscul a *mecanicii cuantice, este să sugerăm că fiecare concepție servește ca un instrument în cadrul propriului său domeniu, și prin urmare să lăsăm la o parte necesitatea teoretică de a le concilia. Este de asemenea tentant să adopți o atitudine instrumentalistă (numită uneori euristică) față de folosirea mijloacelor de tipul mulțimilor, numerelor sau lumilor posibile, care par să ne înlesnească fundamental gândirea, dar nu par să merite un loc în *ontologiile noastre.

O problemă dificilă în cadrul filosofiei minții și a limbajului este de a spune ce anume distinge acceptarea într-un spirit pur instrumentalist de opinia adevărată. Filosofii cu tendințe *pragmatiste, deși solidari cu instrumentalismul, vor fi în mod special înclinați să nege că există o diferență reală între ele, în măsura în care pentru o astfel de filosofie toate opiniile sunt simple acceptări în cadrul sistemului considerat ca fiind cel mai folositor.

integritate. Cel mai simplu, un sinonim pentru onestitate. Integritatea este însă deseori pusă în legătură cu noțiunea mai complicată a deplinătății sau armoniei sinelui, asociată cu o concepție adecvată a individului ca fiind cineva a cărui viață și-ar pierde unitatea sau ar fi violată dacă ar săvârși anumite lucruri. S-a argumentat, în special de către *Williams, că *utilitarismul nu poate da seama de șirul de considerații care reies de la sine din această noțiune, deși alții au pretins că năzuința de a trăi viața ca un bun utilitarist furnizează propriile ei standarde de integritate.

inteligență. În sensul cel mai general, capacitatea de a trata în mod flexibil și eficient problemele practice și teoretice. Deoarece capacitățile oamenilor de a face acest lucru variază în funcție de problemă, ne putem îndoi dacă există sau nu un nivel folositor al abstractizării la care un lucru, inteligența, poate fi considerat ca manifestându-se în mod egal în orice fel de performanțe logice, teoretice, practice, matematice, lingvistice etc. pe care le obținem. Nu mai rămâne nici prea multă încredere în faptul că testele de inteligență măsoară vreo capacitate generală de acest fel, ca fiind opusă măsurării capacității subiectului de a trece teste de inteligență, acestea fiind deseori de genuri foarte specifice din punct de vedere cultural. În privința problemei dacă numai oamenii posedă inteligență → gândire animală; instinct.

inteligență artificială. (sau IA). Știința construcției de mașini care pot face lucruri asemănătoare celor făcute de oameni. Printre temele cercetării se află și recunoașterea vorbirii, a imaginii, precum și mai familiarele programe de calcul și de jocuri. Simularea unui fenomen psihologic pe computer poate arăta cum este posibil acel fenomen în lumea fizică, și, de asemenea, este o manieră de a revela complexitățile pe care le implică sarcini în aparență simple. Un concept central în multe din cercetările asupra IA este cel de reprezentare, cu programe destinate să construiască, să adapteze și să lege reprezentări în producerea de răspunsuri inteligente. Această cercetare a fost răspunzătoare de un considerabil regres al *behaviorismului dogmatic, în care ideea manipulărilor mentale era considerată drept neștiințifică, din moment ce tocmai acumularea și manipularea reprezentărilor lumii sunt cerute în problemele abordate de IA. Inteligența artificială în sens tare reprezintă teza filosofică potrivit căreia computere programate în mod adecvat au minte exact în același sens în care avem și noi. IA în sens slab reprezintă convingerea metodologică potrivit căreia cea mai bună cale de a explora mintea este să pornim de la presupoziția că aceasta ar fi o entitate reală, fără comentarii asupra moștenirilor *dualismului care duc la neliniște în legătură cu teza IA în sens tare. → conexionism; cutia chinezească; problema cadrului; test Turing.

intensiune → extensiune / intensiune.

intenție. A avea o intenție înseamnă a fi într-o stare mintală orientată în mod favorabil spre înfăptuirea (sau menținerea, sau evitarea) unei stări de lucruri. Noțiunea preia astfel toate problemele caracteristice *intenționalității. Printre problemele specifice pe care le ridică se numără caracterizarea diferenței dintre a face ceva în mod accidental și a face acest lucru în mod intenționat. Nu este prea nimerit aleasă sugestia că diferența constă într-un act mintal sau de voință premergător, deoarece cineva poate face în mod automat ceva ce este totuși intenționat, de exemplu, a pune piciorul în față în timp ce mergi. Dimpotrivă, prezența voinței ar putea fi neintenționată sau în afara controlului cuiva, cu excepția cazului când formarea unui act de voință este intențional, indicând astfel aceleași probleme. Intențiile sunt mult mai subtile decât mișcările: un set de mișcări poate atât să răspundă unei probleme, cât și să stârnească un război, și cu toate acestea într-un caz poate fi intențional iar în celălalt nu.

intenționalitate. Caracterul orientat sau „referitor la" al majorității, dacă nu chiar al tuturor stărilor de conștiință. Termenul a fost folosit de *scolastici și reactualizat de *Brentano în secolul al XIX-lea. Opiniile, gândurile, dorințele, visurile și poftele noastre se referă la lucruri. Cuvintele pe care le folosim pentru a exprima aceste opinii și alte stări mintale se referă de asemenea la lucruri. Problema intenționalității este cea a înțelegerii relației rezultate între o stare mintală sau expresia ei și lucrurile la care se referă aceasta. Relația este însoțită de un număr de particularități. În primul rând, dacă mă aflu într-o anumită relație cu un scaun, de exemplu, stând pe el, atunci atât scaunul, cât și eu trebuie să existăm. Dar deși oamenii se referă de cele mai multe ori la lucruri care există, uneori (iar acest mod de a pune problema are dificultățile lui) ei au opinii, speranțe și temeri despre lucruri care nu există, ca atunci când un copil îl așteaptă pe Moș Crăciun și când adultul se teme de Zeus. În al doilea rând, dacă stau pe scaun și acesta este cel mai vechi obiect de anticariat din Londra, atunci eu stau pe cel mai vechi obiect de anticariat din Londra. Dacă însă intenționez să-l evit pe nebunul care omoară cu toporul și acesta este de fapt poștașul meu cel prietenos, atunci eu nu plănuiesc din acest motiv să-l evit pe poștașul meu cel prietenos (→ extensiune / intensiune; opac / transparent din punct de vedere referențial). Relațiile intenționale par a depinde de modul în care e specificat obiectul, sau, așa cum spune *Frege, de modul de prezentare a obiectului. Aceasta le face destul de diferite de relațiile a căror logică o putem înțelege prin intermediul *calculului predicatelor, iar această particularitate i-a făcut pe unii filosofi, în special pe *Quine, să le declare nepotrivite pentru a fi folosite în cadrul științei riguroase (→ eliminativism). Mai răspândită este concepția conform căreia trebuie, din moment ce conceptul este indispensabil, fie să declarăm că știința riguroasă nu este capabilă să explice trăsătura esențială a minții, fie să explicăm cum poate o știință riguroasă să includă intenționalitatea. O abordare ar consta în sugestia faptului că în timp ce formele lingvistice prin care comunicăm temeri și opinii au un aspect cu două fețe, implicând atât obiectele desemnate, cât și modul de prezentare în care ele sunt concepute, putem considera că mintea este orientată în primul rând spre lucruri existente și corelată în mod extensional cu ele. Intenționalitatea devine atunci mai curând o caracteristică a limbajului decât o proprietate metafizică sau ontologică a lumii mintale.

interacționism. Concepția conform căreia, așa cum pare a fi cazul într-adevăr, mintea și corpul interacționează. Printre concepțiile opuse se află *epifenomenalismul, *ocazionalismul și *paralelismul.

interacționism bidirecțional. Concepția potrivit căreia evenimentele fizice cauzează evenimentele mentale și invers.

interese. Acele lucruri care sunt necesare unei persoane sau care duc la prosperitatea și succesul său. Printre exemplele referitoare la lucruri care sunt împotriva intereselor cuiva sunt în principal cele care dăunează sau *vatămă acea persoană. Conceptul preia astfel problemele ridicate de înțelegerea a ceea ce determină succesul în viață (→ *eudaimonia*). Oamenii pot să nu dorească sau să nu prețuiască acele lucruri de care au nevoie; deci interesele reale ale oamenilor pot să nu fie revelate de alegerile și preferințele lor directe. Concepțiile politice diferite vor pleda pentru diverse abordări ale acestei divergențe, în special ținând seama de gradul până la care ele permit intervențiile *paternaliste.

inter finitum et infinitum non est proportio. Expresie latină: nu există proporție între infinitate și finitudine.

interpretare (în logică). În mod neformal, o interpretare a unui sistem logic atribuie semnificații sau valori semantice formulelor și elementelor acestora. În sens mai formal, dacă vom considera un limbaj printre ai cărui termeni non-logici se află nume, simboluri funcționale, litere predicat și litere propoziționale, atunci o interpretare a sa precizează următoarele: (1) un domeniu sau univers al discursului. Acesta este o mulțime nevidă și alcătuiește sfera în care ia valori orice variabilă care apare în oricare dintre propozițiile limbajului. (2) Pentru fiecare nume din limbaj, un obiect aparținând domeniului ca referință ori determinant al său. (3) Pentru fiecare simbol funcțional, o *funcție care atribuie o valoare din domeniu oricărui șir de raționamente din domeniu. (4) Pentru fiecare literă predicat, o proprietate sau o relație, specificând care șir de obiecte din domeniu satisface proprietatea sau se află în relație unul cu celălalt. (5) Pentru fiecare literă propozițională, o valoare de adevăr. *Constantelor logice, cum ar fi expresiile pentru *funcții de adevăr și *cuantificatori, li se vor atribui semnificațiile lor standard, prin intermediul unor reguli precum tabelele de adevăr, specificând modul în care trebuie evaluate expresiile în care apar. → teoria modelelor.

interpretarea de la Copenhaga. Interpretare anti-*realistă a *mecanicii cuantice, susținută de fizicianul Niels Bohr (1885–1962), care a lucrat la Copenhaga și a avut îndelungi discuții pe această temă cu *Einstein. În concepția lui Bohr, nu există nici o realitate cuantică profundă, nici o lume a electronilor și fotonilor. Există numai descrierea lumii în termeni de electroni și de fotoni. Mecanica cuantică ne furnizează un formalism pe care îl putem aplica în prezicerea și manipularea evenimentelor descrise în limbajul cotidian sau în limbajul fizicii clasice. Este însă înșelător sau fără rost să postulăm o realitate cuantică ce ar corespunde descrierii. Probleme precum dualitatea undă-particulă, sau problema *pisicii lui Schrödinger, sugerează că nu există nici o realitate dincolo de observațiile noastre.

interpretare radicală. Procesul de interpretare a unei limbi străine, fără a recurge la cunoașterea lingvistică existentă sau la ajutorul vorbitorilor bilingvi. Termenul este folosit deseori ca și cum s-ar aplica oricărui proces prin care se ajunge la înțelegerea unei limbi străine, numai că aceasta este o greșeală, în măsura în care a ajunge să înțelegi nu presupune efectuarea interpretării în cadrul unui mediu anterior înțeles. → indeterminarea traducerii.

intersecție. Intersecția a două mulțimi, notată $A \cap B$, este mulțimea obiectelor care aparțin atât lui A, cât și lui B. Noțiunea este generalizată, astfel încât intersecția unei singure mulțimi A, $\cap A$, devine mulțimea de obiecte care sunt membri ai fiecărei mulțimi ce-i aparține lui A. Spunem că $x \in \cap A$ dacă și numai dacă x aparține fiecărui membru al lui A.

intersubiectivitate. O proprietate intersubiectivă este una despre care opinia mai multor subiecți poate să coincidă sau chiar coincide. Dacă lucrul acesta se produce din cauză că subiecții se întâmplă să împărtășească pur și simplu aceeași natură, atunci proprietatea poate fi considerată ca necorespunzătoare unei obiectivități complete. Gusturile estetice pot fi astfel intersubiective, în sensul că noi reacționăm în fața lucrurilor în mod asemănător, dar nu obiective, dacă faptul că se întâmplă astfel se datorează în aceeași măsură unei coincidențe accidentale a preferințelor și naturii obiectului. → calități primare / secundare; relativism; subiectivism / obiectivism.

intimitate cu sine. Presupusa proprietate a evenimentelor și stărilor mentale grație căreia a intra într-o stare presupune faptul de a ști că ești în acea stare. A simți o durere sau a te gândi la o baie pare să presupună cunoașterea faptului că simți durerea sau că te gândești la o baie.

intonație (tonalitate). Un aspect al înțelesului global al unui enunț, distins de *Frege (ca *Beleuchtung* al unui enunț). Un enunț poate fi făcut într-un mod care să afecteze sentimentele audienței: acesta poate să fie neliniștitor sau stimulator, trist sau mișcător. Astfel, două enunțuri pot avea același *conținut, dar să difere în ceea ce privește intonația, dacă impactul lor afectiv este diferit. Separarea intonației de conținutul propriu-zis, de exemplu, în cazul unui poem, nu este lipsită de dificultăți.

introspecție. Procesul de studiere a propriei minți pentru a afla ceea ce gândim și simțim. Majoritatea filosofilor minții actuali resping ideea că procesul acesta seamănă mai curând cu cel al percepției, orientat însă spre interior. În loc de o percepere a ceea ce simțim și gândim noi înșine, procesul ar fi mai bine explicat în termenii mirării despre ce să spunem sau ai repetării unei relatări ce ar putea fi făcută publică: „Cum știu ceea ce gândesc înainte de a auzi ceea ce spun?" Introspecția a reprezentat o țintă specială a *behaviorismului în psihologie, însă e posibil ca opoziția să fi fost greșită, deoarece a face relatări despre viața mintală a cuiva este de asemenea o componentă a comportamentului, una care poate fi studiată într-un mod la fel de obiectiv ca oricare alta. → heterofenomenologie.

intuiție. Conștientizarea nemijlocită fie a adevărului unei anumite propoziții, fie a unui obiect al aprehensiunii, de exemplu, un concept. Conștientizarea scurgerii timpului sau a naturii inefabile a lui Dumnezeu au fost declarate în egală măsură drept intuiții. Noțiunea este privită deseori cu suspiciune, fiind considerată pur și simplu o etichetă a locului în care ia sfârșit înțelegerea filosofică a sursei cunoașterii noastre. În filosofia lui *Kant, intuiția (*Anschauung*) are o formă empirică, ce dă seama de aprehensiunea sensibilă a lucrurilor, iar ca intuiție pură ea este cea care structurează senzația în experiența lucrurilor în spațiu și timp.

intuiționism (în etică). Concepția asociată cu *Moore care identifică propozițiile etice ca fiind adevărate sau false în mod obiectiv, ca diferind în conținut de orice judecată empirică sau de alt gen și ca fiind cunoscute printr-o facultate specială a „intuiției". Criticii susțin că termenul nu explică nimic, ci poate funcționa doar ca o acoperire pentru prejudecată sau pasiune.

intuiționism (în matematică). Filosofia matematicii elaborată de *Brouwer, deși anunțată încă de concepțiile *constructiviste ale matematicienilor Leopold Krönecker (1823–1891), *Poincaré și Félix Borel (1871–1956). Intuiționismul susține, ca reacție la *platonismul matematic, că obiectul central al matematicii îl reprezintă construcțiile mentale ale matematicienilor. Acestea sunt considerate procese reale care au o existență în timp și care în concepția lui Brouwer sunt puse în relație cu aprecierea timpului și divizarea lui. O dată cu dezvoltarea *logicii intuiționiste, intuiționismul a fost considerat în acest domeniu drept un rival serios al matematicii tradiționale.

inventio medii (lat., descoperirea mediului). Denumire dată în logica tradițională unei metode inventate de Petrus Tartaretus, în jurul anului 1480, prin care poate fi găsit termenul mediu al unui *silogism. A fost denumită uneori **pons asinorum* sau puntea măgarilor în logică.

inversiune. În logica tradițională, producerea *obversei unei propoziții.

ipotetic. Propoziție ce aserteazã că un fapt se petrece pe baza ipotezei cu privire la un alt fapt, adică fiind dat un alt fapt, sau dacă alt fapt este presupus. Termenul mai uzual este cel de *condițional.

ipoteza continuumului. Ipoteză propusă de *Cantor, după care nu există nici o mulțime cu o *cardinalitate mai mare decât aceea a numerelor naturale și mai mică decât cardinalitatea mulțimii tuturor submulțimilor mulțimii numerelor naturale (adică al *mulțimii putere a mulțimii numerelor naturale). Conform ipotezei generalizate a continuumului, cardinalitatea oricărei mulțimi putere a unei mulțimi infinite este succesul cardinalității acelei mulțimi. În 1938, *Gödel a demonstrat că ipoteza continuumului este consistentă cu teoria clasică a mulțimilor; matematicianul american Paul Cohen a demonstrat în 1963 că și negația acestei ipoteze este consistentă, cu alte cuvinte că ipoteza continuumului este independentă de alte axiome.

ipoteza limbajului gândirii. Ipoteză asociată mai ales cu *Fodor, conform căreia procesele mentale au loc într-un limbaj diferit de limbajul nativ obișnuit al cuiva, dar care e subiacent și explică competența noastră în folosirea acestuia. Ideea este o dezvoltare a noțiunii *chomskiene de gramatică universală înnăscută și un mod de semnalare a analogiei dintre activitățile creierului sau ale minții și cele ale unui computer standard, în măsura în care programele acestuia sunt mulțimi de instrucțiuni complexe din punct de vedere lingvistic a căror execuție explică comportamentul de suprafață al calculatorului. Ca explicație a învățării limbajului comun și a competenței lingvistice această ipoteză nu s-a bucurat de o apreciere universală. Se pare că ea nu face decât să explice capacitățile reprezentaționale obișnuite invocând lucruri înnăscute de același tip și sugerează imaginea unui copilaș care învață traducând limbajul care îl înconjoară înapoi într-un limbaj înnăscut ale cărui puteri proprii sunt un dat biologic misterios. → teoria-teoriei.

ipoteza Sapir-Whorf. Cunoscută de asemenea și ca teza determinismului lingvistic, concepția a fost numită astfel după lingviștii Edward Sapir (1884–1939) și Benjamin Lee Whorf (1897–1941), și susține că limbajul pe care îl vorbesc oamenii determină modul în care aceștia percep lumea. De altfel, concepția are o istorie lungă, incluzându-l printre aderenți și pe Aristotel (_Retorica_, cartea III). Ea este o temă centrală la *Vico (_Noua știință_) și o doctrină a lui von *Humboldt. În timp ce mulți filosofi acceptă ideea că percepția este „încărcată teoretic" și că teoriile pe care ajungem să le susținem sunt determinate de conceptele la care avem acces, este mult mai greu să identifici la suprafața fenomenului limbajului care concepte sunt disponibile. În timp ce Sapir însuși a conceput determinismul lingvistic într-un mod relativ _a priori_, discipolul său Whorf a strâns dovezi despre divergența lingvistică și conceptuală din aria mai multor limbaje americane native. Categoriile care pot să difere le includ pe cele ale timpului, cauzalității și sinelui. Ar trebui observat că anumite exemple superficiale de diversitate frecvent citate sunt de fapt inautentice. Nu este adevărat, de exemplu, că limbajele indo-aleutice au un mare număr de cuvinte pentru diferite feluri de zapadă.

ipoteză. Propoziție prezentată mai curând ca supoziție decât ca o aserțiune. O ipoteză poate fi expusă pentru a fi verificată sau pentru a fi dezbătută, posibil ca un preludiu pentru acceptare sau respingere.

ipoteză ad-hoc. Ipoteză adoptată doar cu scopul de a evita dificultățile sau respingerea unei teorii, însă fără să aibă vreo rațiune de a fi de sine stătătoare.

irealism. Termen inventat la sfârșitul anilor '80 pentru pozițiile care fie consideră că dezbaterile tradiționale despre *realism versus antirealism nu sunt bine formate, fie simpatizează cu opoziția față de realism, fără să dorească să se angajeze față de *idealism, *relativism, *reducționism sau alte opțiuni antirealiste. → minimalism.

Irigaray, Luce (n. 1939). Teoreticiană feministă belgiană, a cărei operă cercetează construcția diferenței sexuale în filosofia și psihanaliza occidentală. Irigaray a studiat la Louvain și a predat la Bruxelles și Paris. Opera sa timpurie în domeniul lingvisticii se ocupa de efectele distrugătoare ale bolilor mintale asupra vorbirii. Din momentul în care s-a alăturat Școlii Freudiene a lui *Lacan, ea s-a interesat însă mai ales de reprimarea plăcerii și sexualității feminine, de acea _jouissance féminine_ și de denaturarea naturii sale organice de către categoriile masculine. Este cunoscută mai ales pentru asocierea unei expresii și a unui mod de experiență feminine diferite cu diversele naturi corporale ale bărbaților și femeilor. Corpul unei femei este privit ca un pridvor al minții feminine împreună cu înțelepciunea și credința sa voioasă: „Dincolo de opoziția clasică dintre dragoste și ură, apă și gheață, se află acest pridvor continuu _între-deschis_, alcătuit din _buze_ care sunt străine dihotomiei" („The Politics of Difference"). Unii gânditori feminiști consideră că astfel de declarații amintesc de *esențialism. Printre lucrările sale se află _Speculum de l'autre femme_ (1974), _Ce sexe qui n'en est pas un_ (1977) și _Ethiques de la différence sexuelle_ (1984).

ispășire. În teologia creștină, moartea sacrificială a lui Hristos, văzută ca un fel de plată pentru păcatele omenirii. Mai multe teorii încearcă să lămurească de ce o divinitate perfectă ar pune la cale un astfel de sacrificiu. Acestea cuprind: (a) ideea că acest eveniment este plata unui fel de răscumpărare față de forțele răului. Dar o dată ce Fiul s-a alăturat din nou Tatălui, forțele răului par să fi fost înșelate, și acest lucru pare incompatibil cu dreptatea. (b) Teoria Satisfacției (*Anselm). Sacrificiul reface onoarea lui Dumnezeu, insultată prin păcat. Dar felul în care se petrece această reabilitare rămâne necunoscut, mai ales că insulta continuă. (c) Teoria Acceptării (*Duns Scotus). Dumnezeu a decis în mod deliberat să accepte acest fapt ca o achitare a datoriilor noastre față de el. Dar atunci de ce nu a decis cu generozitate să accepte ceva mai puțin traumatizant, de exemplu, sacrificiul unei oi? (d) Isus suferă în locul nostru. Dar moralitatea faptului de a folosi substitute și țapi ispășitori este îndeosebi needificatoare. (e) Învățătura etică sau exemplul (*Abelard). Isus este trimis pentru a ne da exemplul unei vieți perfecte. Pare stranie, totuși, trimiterea mesajului într-un loc anume și într-un moment anume, mai ales când existau mijloace atât de fragile pentru a înregistra evenimentul. Chestiunea nu devine mai simplă în doctrina identității dintre Fiu și Tată. (→ *homoousion*; *homoiousion*), iar teologia continuă să-și pună această problemă.

istoricism. În opera lui *Popper (*The Open Society and its Enemies*, 1945, trad. rom., *Societatea deschisă și dușmanii ei*, 1993; și *The Poverty of Historicism*, 1957, trad. rom., *Mizeria istoricismului*, 1996), istoricismul reprezintă orice credință în necesitatea proceselor istorice, sau credința că astfel de procese sunt guvernate de legi și sunt imune la alegerile și acțiunea oamenilor. Popper a atacat puternic această credință, așa cum a găsit-o la *Hegel, la *Marx și la succesorii lor, atât ca o mască a unei *ideologii *totalitare, cât și deoarece este în sine neștiințifică, fiind compatibilă cu orice curs al evenimentelor. În sens mai larg, istoricismul se poate referi și la alte poziții. Una dintre ele este concepția generală care susține că perioadele istorice trebuie înțelese „în termenii lor proprii", ca fiind opuși termenilor prezentului, deși nu este atât de clar cum eliminăm categoriile prezentului. O altă poziție constă în concepția care susține că a înțelege un fenomen social înseamnă a fi capabil să îi urmărești originile și dezvoltarea; un fenomen precum democrația sau liberalismul (sau poate chiar limbajul) nu poate fi înțeles prin considerarea lui așa cum ni se prezintă acum, făcând abstracție de istoria sa.

iubire. În gândirea greacă, erosul sugerează dorință, dor, dezechilibru și este în general de natură sexuală. Totuși, la *Platon (mai ales în *Banchetul* și *Phaidros*), deși erosul poate lua naștere având o persoană anume ca obiect al său, el este transferat curând de la persoană la frumusețea (→ frumos) ei (o caracteristică pe care în principiu o altă persoană o poate poseda într-un grad asemănător sau mai mare), și în cele din urmă gravitează spre obiecte imateriale precum *forma frumuseții însăși. Dorința pentru frumusețea imaterială este un fel de reamintire a viziunii formelor (precum cele de dreptate, înțelepciune și cunoaștere) pe care sufletul a fost capabil să le perceapă pe „tărâmurile adevărului" în viața sa anterioară. Frumusețea corporală induce amintirea acestei stări, **anamnesis*, și permite sufletului să înceapă să urce scara înapoi spre adevărul spiritual. Filosoful, poetul, îndrăgostitul și discipolul muzelor (sau artistul creator) sunt toți inspirați de puterea divină a erosului, care dictează urmărirea pasionată a luminii intelectuale pure, cu adevărat reale, prin intermediul frumuseții, înțelepciunii și al artelor muzelor. Nu s-a relatat prea des modul în care ar trebui să acționeze persoanele care se cred iubite în fața acestor rivali necorporali, cu toate că Beatrice a lui *Dante este exemplul principal de persoană iubită care atât inițiază, cât și îndrumă apoi o ascensiune spirituală de acest fel. Din nefericire, înainte de a-l conduce pe Dante în cele mai înalte cercuri ale paradisului, ea trebuie să moară. Ideea de frumusețe ca un stimul vizibil al ascensiunii spirituale a fost transmisă lumii medievale prin *neoplatonism și în special prin lucrarea Sfântului *Augustin *Cetatea lui Dumnezeu*.

În gândirea greacă, *philia* este mai înrudită cu prietenia și include înclinația și dorința pentru binele celuilalt. La *Aristotel, sunt necesare condiții stricte pentru *philia* reciprocă și recunoscută: familiaritate, virtute și egalitate. **Agapē* este completarea creștină la aceste forme de afecțiune și sugerează o bunăvoință universală, mai puțin focalizată și care oferă puțină importanță sau nici una reciprocității. → apatie; sex.

iubire platonică → Ficino.

izolaționism. În estetică, concepția conform căreia o operă de artă ar trebui să fie considerată în mod izolat, să fie înțeleasă în întregime în propriii ei termeni, fără referiri la factori externi cum ar fi locul ei în cadrul unei tradiții, circumstanțele sociale în care este plasată sau viața ori intențiile artistului (→ eroare intențională). Această concepție este asociată cu accentul pus pe forma pur estetică omagiată de criticii englezi Roger Fry (1866–1934) și Clive Bell (1881–1965). Poziția opusă este *contextualismul.

Î

încărcătură existențială. Ceea ce o propoziție implică în privința a ceea ce există. Dacă o propoziție implică existența a ceva, atunci ea are încărcătură existențială. Trebuie să ținem cont de faptul că în *calculul predicatelor *cuantificarea universală $(\forall x)\ (Fx \rightarrow Gx)$ nu are nici o încărcătură existențială, fiind adevărată și atunci când nimic nu este F.

închis. O mulțime este închisă în raport cu o operație dacă rezultatul aplicării acelei operații asupra unui membru al mulțimii este el însuși un membru al mulțimii.

îndoiala carteziană → metoda îndoielii.

înșelătorie. Încercarea deliberată de a induce oamenii în eroare. Problemele care se pun sunt definirea (pentru a o distinge de noțiunile înrudite de exagerare, ironic, parodie) și justificarea ei. Multe tradiții morale disting între minciuna deliberată și refuzul deliberat de a spune întregul adevăr, considerându-se că prima, un act, este mai rea decât cel de-al doilea, în condițiile în care toate celelalte circumstanțe rămân neschimbate (→ doctrina actelor și a omisiunilor). Cu toate acestea, având în vedere că ambele cazuri implică același scop și aceeași strategie de manipulare a opiniilor și acțiunilor celorlalți, distincția nu poate fi întotdeauna susținută. Poziția absolutistă în ceea ce privește minciuna este apărată de *Kant: a spune adevărul este o datorie necondiționată, indiferent de consecințe. Alți autori sugerează că, deși într-o lume perfectă așa ar trebui să stea lucrurile, înșelătoria poate fi totuși justificată atunci când ne confruntăm cu cineva rău sau incompetent, cu nevoia autoapărării în fața nedreptății sau cu necesitatea de a susține valori suficient de importante. Este însă dificil a apăra o abatere de la poziția absolutistă care să nu justifice totuși minciuna doar de dragul utilității.

întâmplare. Neformal, un eveniment, cum ar fi o roată de ruletă care indică un anumit număr, se petrece la întâmplare dacă nu există nici un mod de a spune dinainte când se va produce. Acest lucru ar putea fi interpretat din punct de vedere metafizic în sensul că nu există, la un moment anterior, nici un fapt în domeniu care să determine producerea. De asemenea, ar putea fi interpretat, pur și simplu, ca o limită a cunoașterii noastre, fără nici un fel de implicații *deterministe (→ haos). În matematică, caracterul întâmplător al unui eveniment se manifestă prin aceea că, în cazul unei secvențe infinite de încercări, nu există nici o metodă eficace de selecționare a exact acelor încercări în care se va produce evenimentul, adică nici o funcție *recursivă care să determine membrii secvenței ce corespund evenimentului. → colectiv, substituibilitate.

întrebuințare (a cuvintelor). Formula „înțelesul este întrebuințarea“ este asociată cu filosofia târzie a lui *Wittgenstein. Aceasta are afinități cu *pragmatismul, prin aceea că înțelesul unui semn constă în setul de practici care însoțesc „acceptarea unui simbol“. Dificultatea constă în caracterizarea întrebuințării într-un mod care să fie suficient de general: prin faptul că se spune că întrebuințarea unui predicat este aceea de a se referi la un universal sau că întrebuințarea unui propoziții este aceea de a exprima o judecată asociată nu se obține nici un avantaj în raport cu ideile tradiționale. O schemă folositoare, care i se datorează lui *Sellars, împarte întrebuințarea în trei părți: există „reguli de intrare“, care descriu tipurile de situații ce justifică aplicarea unui termen, „regulile de ieșire", ce descriu consecințele practice ale acceptării aplicării unui termen, și regulile de transformare care ne poartă către alte aplicații lingvistice care au relații definite cu termenul în cauză.

Înțelegere. A avea un cuvânt, o imagine sau orice alt obiect în propria minte pare să fie un lucru, dar a-l înțelege pare să fie cu totul altceva. Una dintre țintele majore ale operei târzii a lui *Wittgenstein este sugestia că această înțelegere este obținută printr-o prezență în plus, astfel încât cuvintele pot fi înțelese dacă ele sunt însoțite de idei, de pildă; Wittgenstein insistă că prezența suplimentară nu face altceva decât să pună din nou același tip de problemă. O sugestie mai bună este aceea că înțelegerea trebuie considerată ca posedarea unei tehnici sau îndemânări, și tocmai acesta este miezul formulei potrivit căreia „înțelesul este întrebuințarea". Ideea este înrudită cu *pragmatismul și ostilă tipurilor de înțelegere inefabilă și incomunicabilă. → ipoteza limbajului privat; înțeles; *verstehen*.

Înțeles. Ceea ce transformă în instrumente ale comunicării și înțelegerii acele lucruri care altfel ar fi simple sunete sau inscripții. Problema filosofică este de a demistifica această capacitate și de a o pune în legătură cu ceea ce știm despre noi și despre lume. Printre contribuțiile aduse la acest studiu se numără teoria *actelor de vorbire și cercetările din domeniul comunicării și relației dintre cuvinte și *idei și dintre cuvinte și lume. Pentru probleme specifice → considerații cu privire la urmarea regulilor; conținut; idei; indeterminarea traducerii; inscrutabilitatea referinței; predicație; referință; semantică; traducere și subiectele la care se face referire în articolele asociate cu domeniul logicii. Pierderea încrederii în sensul determinat („orice decodificare este o altă codificare") este un element comun atât pentru incertitudinile *postmoderniste din teoria criticii, cât și pentru tradiția analitică reprezentată de cei care merg pe linia lui *Quine.

Înțeles cognitiv. Aspectul cognitiv al înțelesului unei propoziții. Acesta este considerat a fi conținutul ei sau strict ceea ce este spus, desprins de *intonație, de *înțeles emotiv sau de alte *implicaturi generate, spre exemplu, de alegerea cuvintelor. Aspectul cognitiv este ceea ce trebuie înțeles pentru a ști ce anume face ca propoziția să fie adevărată sau falsă: este frecvent identificat cu *condiția de adevăr a propoziției.

Înțeles descriptiv. În cazul unor termeni, pare plauzibilă scindarea înțelesului lor în două componente, una descriptivă și alta evaluativă. A spune că cineva este curajos sau cumpătat ar consta parțial în a-l descrie și parțial în a oferi o evaluare pozitivă a ceea ce este descris. Totuși, această analiză bipartită este controversată, atât pentru că este dificil de separat înțelesul descriptiv în absența evaluării, cât și pentru că adesea una sau alta dintre componente par să fie fixate nu ca părți ale înțelesului convențional al termenului, ci mai curând grație unui consens moral. → termeni denși.

Înțeles emotiv. Înțelesul emotiv al unui termen este acea atitudine sau stare emoțională despre care se consideră în mod convențional că este exprimată printr-o folosire directă a lui. Astfel, un termen derogatoriu exprimă în mod convențional un tip de dispreț sau ostilitate față de o clasă de oameni. Termeni ca „super!" sau „uau!" nu au decât o funcție emotivă, însă cei mai mulți termeni prin intermediul cărora comunicăm aprobarea sau dezaprobarea au și aspecte *descriptive. → termeni denși.

Înviere. Revenirea la viață a unei persoane după moartea sa trupească, fie cu trupul său original, fie cu unul nou. Conceptul ridică probleme dificile legate de *identitatea personală. → metempsihoză.

J

jainism. Unul dintre cele trei sisteme heterodoxe *darshana* sau ramuri ale hinduismului. Jainismul a fost întemeiat de Vardhamana, un succesor al celor douăzeci și trei de „făcători de vaduri" anteriori, adică învățați care permiteau credinciosului să treacă peste apa ce conduce la eliberarea de ciclul existenței. Practicile sale necesitau o viață monastică de o austeritate extremă. De exemplu, o sectă este *Digambara*, sau „înveșmântat în aer", identică probabil cu gymnosofiștii (gr., gol + înțelepciune) despre care camarazii de arme ai lui Alexandru din timpul campaniei sale de cucerire a Indiei de Nord relatau că practicau nudismul. *Buddha a practicat ascetismul jainist înainte de a realiza faptul că nu în el se afla cheia spre luminoasa eliberare de grijile lumii pe care o căuta.

James, William (1842–1910). Psiholog și filosof american. James s-a născut într-o familie înstărită din New York și a fost înconjurat încă de la o vârstă fragedă de o atmosferă familială umanistă, literară și erudită (tatăl său era teolog, iar fratele său a fost romancierul Henry James). James petrecuse deja câțiva ani în Europa și începuse să studieze arta atunci când, în 1863, s-a înscris la Școala medicală de la Harvard, și a făcut călătorii în Brazilia și Europa înainte de a absolvi medicina în 1869. Apoi, timp de mai mulți ani, a ținut atât prelegeri de psihologie, cât și de filosofie. Prima lucrare importantă a lui James a fost *Principles of Psychology* (1890), operă în două volume care apreciază atât studiul științific, de laborator, al psihologiei experimentale, cât și importanța unei temeinice fenomenologii a experienței. Propriile sale nevoi emoționale l-au făcut pe James să acorde un interes stăruitor problemelor religiei, libertății și eticii; popularitatea acestor teme și stilul său limpede și accesibil au făcut ca James să devină cel mai influent filosof american de la începutul secolului al XX-lea. Prelegerile sale de la Gifford dintre 1901–1902 au fost publicate sub titlul de *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature* și sunt considerate în mare măsură drept cea mai importantă lucrare scrisă în America asupra religiei (→ Santayana).

Filosofia *pragmatismului, al cărei întemeietor principal este alături de *Peirce, a devenit un bastion al opoziției față de *idealismul absolut. Cu toate acestea tezele sale centrale nu sunt ușor de deslușit la James. El considera că filosofiile exprimă în aceeași măsură fluxuri de sentimente și teoreme intelectuale riguroase, astfel încât exactitatea nu reprezintă o calitate specială a lor și respingerea unui filosof prinzând din zbor și negând un anumit enunț este asemănătoare cu încercarea de a devia cursul unui râu înfigând în el un băț. Aceasta contribuie într-o anumită măsură la a scuza înclinația lectorului său spre aforism și exagerare. Formule precum „adevărul nu este altceva decât ceea ce este oportun pentru modul în care gândim, tot așa cum ceea ce este corect nu este altceva decât ceea ce este oportun în comportamentul nostru" (*Pragmatism: A New Name for some Old Ways of Thinking*, 1907, p. 222) au determinat o denunțare imediată și James a scris multe articole (adunate în lucrarea *The Meaning of Truth*, 1909) în care își atenua doctrina și replica detractorilor. O parte a neînțelegerii apare din cauză că James, deși în multe privințe era un umanist și un empirist, vroia de asemenea să păstreze un loc și pentru credința religioasă, permisă dacă este „eficace", în pofida faptului că a fi eficace nu înseamnă aici a supraviețui verificării sau integrării cu restul concepției noastre despre lume, ci a genera beneficii emoționale. Filosofia ulterioară a lui James a inclus și un „empirism radical", în care fluxurile experienței, concepute într-un fel, alcătuiesc minți, și, într-alt fel, formează obiectele lumii exterioare (→ monism neutru). Printre lucrările sale majore, pe lângă cele deja menționate, se află și *The Will to Believe* (1897) și *Essays in Radical Empiricism* (1912).

jansenism. Sectă creștină ce se bazează pe doctrinele teologului olandez Cornelius Otto Jansen (1585–1638). Teza principală susține că, fără acțiunea grației divine, ascultarea poruncilor lui Dumnezeu este imposibilă. Grația însăși este irezistibilă atunci când e oferită, astfel încât rezultatul este un determinism teologic. Jansenismul a fost condamnat ca erezie de Papa Inocențiu al X-lea. A fost important în istoria filosofiei datorită Logicii de la *Port-Royal și datorită influenței pe care a avut-o conducătorul jansenist *Arnauld.

Jaspers, Karl (1883–1969). Teolog existențialist german. Născut în Oldenberg, în Germania, Jaspers și-a început cariera ca student la medicină. A fost profesor de filosofie la Heidelberg între 1921 și 1937, dar a fost îndepărtat de la catedră de către naziști. Deși a fost reabilitat în 1945, s-a stabilit în cele din urmă la Basel. Jaspers a fost în principal psiholog și teolog, concentrându-se asupra naturii psihologice a întâlnirii cu Dumnezeu și preluând de la *Kierkegaard și *Nietzsche un sens al filosofiei nu ca investigație rațională a lumii, ci ca o luptă individuală, trăită până la sfârșit. Jaspers, deși împărtășește preocuparea *existențialistă pentru momentele morții, vinei și **Angst*-ului, este oarecum mai optimist decât unii dintre contemporanii săi în legătură cu posibilitățile existenței umane. Printre numeroasele sale lucrări se află *Philosophie* (1932), apărută în trei volume.

jen. Etimologic, termen chinezesc desemnând omul în societate. În gândirea *confucianistă, *jen* reprezintă principiul umanității obișnuite, adică virtuțile morale, cum ar fi bunăvoința, care fac posibilă umanitatea.

Jevons, William Stanley (1835–1882). Economist politic și logician englez. Jevons a studiat la Londra și a predat la Manchester și Londra. A scris numeroase lucrări de logică și a expus în 1870 la Royal Society un „pian logic", adică un calculator mecanic primitiv. Nu a fost un logician original de marcă, însă lucrările sale de filosofia științei, în special cele asupra naturii *metodei ipotetico-deductive, merită încă recitite.

joc de limbaj. Schema activităților și practicilor asociate cu o anumită familie de expresii lingvistice. Noțiunea este legată de filosofia târzie a lui *Wittgenstein, încurajându-ne să considerăm folosirea limbajului în termenii unei practici guvernate de o regulă, autoconținută, ca un joc. O astfel de comparație ne permite să evităm teoriile simpliste în legătură cu ceea ce realizăm prin limbaj. Noțiunea prezintă asocieri dificile cu un anumit gen de *relativism, legătura dintre ele constând în faptul că jocurile merită să fie jucate doar pentru ele însele și că nu au nici o însemnătate în afara lor și a satisfacțiilor pe care le oferă participanților. Implicația îngrijorătoare ar părea să fie cea conform căreia, dacă, de exemplu, jocul de limbaj religios e considerat ca meritând să fie jucat, atunci acesta ar lămuri problema valorii și chiar a adevărului observațiilor făcute folosindu-l. → pragmatism.

jocul imitației → test Turing.

Johnson, Alexander Bryan (1786–1867). Filosof american al limbajului. Născut în Anglia, Johnson a emigrat în America în 1801, unde a avut o carieră reușită ca bancher. Preocupările sale filosofice s-au axat pe limbaj, a cărui neînțelegere o considera ca fiind responsabilă de nesfârșită eroare și confuzie. El distinge, într-o manieră ce amintește de *Berkeley, înțelesul „sensibil" al termenilor, legat îndeaproape de experiențele la care se referă, de înțelesul doar „verbal". Înțelesul sensibil al unei propoziții este dat de ceea ce ar fi considerate acum drept condițiile de verificare sau condițiile de asertabilitate ale unei propoziții. Convingerea lui Johnson că noi atribuim în mod greșit o semnificație suplimentară propozițiilor reprezintă o anticipare a polemicii *pozitiviștilor logici asupra aceleiași probleme. Lucrarea principală a lui Johnson a fost *Treatise on Language* (1836). Observația sa că „nu putem exemplifica în cuvinte că există o limită a aplicabilității lor mai mult decât poate un pictor să demonstreze folosind culori că există fenomene pe care culorile nu le pot contura" este o anticipare uimitoare a distincției mai celebre a lui *Wittgenstein dintre ceea ce poate fi arătat și ceea ce poate fi spus.

Johnson, Samuel (1696–1772). Filosof american. Mai degrabă o figură simptomatică decât un filosof important în mod independent, Johnson s-a născut în Connecticut și a predat la Yale. A avut o contribuție esențială la fondarea Universității din Pennsylvania și a Universității Columbia. Cariera sa indică o evoluție graduală cu punctul de plecare în *calvinismul strict de tip „New England", sub înrâurirea lui *Locke, *Newton și mai ales *Berkeley, cu care Johnson s-a împrietenit în timpul vizitei celui din urmă la Rhode Island. Johnson a devenit un *imaterialist entuziast și un apărător al liberului arbitru, temperând doctrina severă a *predestinării, mergând până la alăturarea sa la Biserica Anglicană. → principiul plenitudinii.

Johnson, Samuel (1709–1784). Celebrul om de litere englez și autorul lucrării *Dictionary of the English Language* trebuie să fie distins de americanul ce poartă același nume. Johnson englezul este cel al cărui răspuns dat lui *Berkeley a fost să lovească un bolovan, spunând „Îl resping *astfel*", dezvăluind o completă neînțelegere a gândirii lui Berkeley. Capacitățile analitice ale lui Johnson în privința filosofiei („știm că voința noastră este liberă, și există un scop în ea") nu au avut aceeași vigoare ca disputele sale morale și religioase, iar convingerea sa că nu se poate ca necredinciosul *Hume să fi murit în pace reprezintă un exemplu neatractiv al cuiva care-și proiectează propria sa frică de dispariție asupra altora. Cu toate acestea, definiția sa dată unui lexicograf ca fiind un truditor inofensiv reprezintă o consolare pentru numeroșii săi urmași.

Johnson, William Ernest (1858–1931). Logician de la Cambridge. Născut și educat în Cambridge. Mijlocul său principal de a-și câștiga existența a fost predarea matematicii, până când a fost primit în 1902 ca profesor asociat la King's College, Cambridge. A avut o influență intelectuală și personală considerabilă asupra generației mai tinere de la Cambridge, care-i cuprindea pe *Broad, *Keynes și R.B. Braithwaite — empirist și filosof al probabilității. Opera sa principală, *Logic*, a fost adunată în trei volume în ultimul deceniu al vieții sale, însă nu a avut un mare impact ulterior.

judecată. În diferite momente filosofii și-au exprimat preocuparea față de natura judecății în termeni diferiți: investigarea poate fi numită teoria conținutului, a opiniei, a propozițiilor, a reprezentării, a sensului etc., în funcție de aspectul problemei care este considerat predominant. Chestiunea centrală este cea a înțelegerii capacității minții de a forma, întreține și afirma judecăți, care nu sunt simple înșiruiri de cuvinte, ci elemente ce reprezintă în mod intrinsec anumite stări de lucruri sau moduri în care lumea este ori poate fi. A afirma o judecată înseamnă deci a face o aserțiune adevărată sau falsă. Această capacitate a fost abordată considerând că mintea este înzestrată cu *idei, că e capabilă de aprehensiunea *universaliilor, sau că este înzestrată cu *reprezentări interne, ori considerând această capacitate ca fiind în mod esențial de natură lingvistică sau ca izvorând din comportamentul nostru de rezolvare a problemelor pe care îl împărtășim cu animalele (→ gândire animală), însă nu există nici un consens extins asupra acestei chestiuni.

Jung, Carl Gustav (1875–1961). Psihanalist elvețian. Născut la Kesswil, în Elveția, Jung a absolvit medicina la Basel și a studiat după aceea cu psihiatrul elvețian Eugen Bleuler (1857–1939). În 1907 l-a întâlnit pe *Freud și a colaborat cu el până în 1912. Opera ulterioară a lui Jung este centrată pe procesul „individuației" prin care o persoană parcurge o călătorie de desăvârșire însoțită de fel de fel de mituri, arhetipuri și simboluri ce indică destinul final, care poate fi o plenitudine și o integrare religioasă (→ inconștientul colectiv). Jung nu este un gânditor sistematic în domeniul filosofiei, dar viziunea sa religioasă și spirituală în general și interesul său pentru religia orientală în special au avut o anumită influență.

juridic. Care ține de lege sau de instituțiile juridice. Astfel, medicina legală este medicina care se raportează la activități judiciare. În *Essay*, cartea a doua, par. 27, *Locke consideră că „persoană" este un termen juridic: adică scopul pentru care cineva este descris ca persoană, sau scopul pentru care se stabilește că una și aceeași persoană a fost prezentă la momente de timp diferite, este în esență atribuirea responsabilității pentru faptele sale. Prin urmare, dacă se stabilește că un octogenar este aceeași persoană cu torționarul de douăzeci de ani care a comis crime în urmă cu șaizeci de ani, atunci octogenarul poate fi acuzat pentru crimele celui care a fost la douăzeci de ani, altfel însă nu.

jurisprudență → filosofia dreptului.

justificare. Abordarea pragmatică a problemei *inducției asociată cu *Reichenbach și Herbert Fiegl (1902–1988), care încearcă să arate nu că acele concluzii fundamentate în mod inductiv sunt adevărate, nici că vor fi probabil adevărate, ci că nu există nici o altă strategie pentru prezicerea viitorului sau pentru a generaliza pe baza datelor de observație: inducția pare astfel justificată, dacă orice altă strategie este justificată. O analogie posibilă este aceea a cuiva care a naufragiat pe o insulă pustie și care are posibilitatea de a arunca în mare o sticlă cu un mesaj prin care cere ajutor: este posibil să nu se cunoască probabilitatea ca această acțiune să reușească, dar se poate ști că acțiunea va reuși dacă succesul există, prin urmare strategia este rațională.

K

kabballa(h) → cabala.

kalam (arabă, vorbire). În filosofia islamică, procesul de a invoca dovezi filosofice în justificarea elementelor doctrinei religioase. În cadrul islamismului *kalam*-ul joacă un rol analog celui jucat de filosofia scolastică în dezvoltarea creștinismului. Cei care practicau *kalam*-ul erau numiți *Mutakallimun*.

Kant, Immanuel (1724–1804). Filosof german și întemeietor al filosofiei critice. Fiul unui șelar, Kant s-a născut și și-a făcut studiile în orașul Königsberg (Kaliningrad), aflat în Prusia Răsăriteană. După ce a terminat universitatea și-a petrecut câțiva ani ca preparator particular, iar din 1755, după ce a obținut titlul de doctor, a început să predea ca *Privatdozent*, diferite discipline. Scrierile din tinerețe ale lui Kant tratează despre fizică și astronomie: lucrarea sa *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (1755) a prezis existența planetei Uranus, descoperită mai târziu de Herschel, în 1881. A fost numit la catedra de logică și metafizică din Königsberg în 1770. Din acest moment a intrat în perioada sa cea mai măreață, cea „critică". Viața sa a fost atât de ordonată, încât se învecinează cu parodia: nu a părăsit niciodată Königsbergul și nici nu s-a căsătorit.

Peisajul intelectual în care și-a început Kant cariera era stabilit în mare parte de *Leibniz și filtrat prin *Wolff, care a ridicat un sistem structurat și ordonat din gândirea lui Leibniz. Wolff credea că *principiul rațiunii suficiente și mare parte din metafizica rezultată puteau fi cunoscute *a priori*, deși statutul acestei cunoașteri era deja pus sub semnul îndoielii de gânditori precum *Crusius. Oricum, se considera în general că „intuiția" ne oferea cunoașterea și era garantată de Dumnezeu, așa încât totul era bine. În lucrarea sa precritică *Träume eines Geistersehers* (1766), cea mai ostilă metafizicii din toate operele sale, Kant tratează speculațiile lui Crusius și Wolff ca fiind născocite din nimic, ca și fantasmele spirituale ale lui *Swedenborg. Primul pas către filosofia critică a fost „Disertația Inaugurală" din 1770 (titlul în limba latină: *De Mundi Sensibilis atque Intelligibilis Forma et Principiis*), în care Kant expunea pentru întâia dată concepția conform căreia putem avea o cunoaștere *a priori* a spațiului și timpului numai pentru că ele sunt forme impuse de propriile noastre minți asupra experienței (→ revoluția copernicană). Spațiul este „o schemă, care e derivată de o lege constantă din natura minții, pentru coordonarea tuturor celorlalte simțuri exterioare, oricare ar fi ele". „Disertația" inaugurează teme care vor fi cercetate în următorii zece ani: originea subiectivă a schemei spațiului și timpului, distincția pe care aceasta o creează între lucruri în sine și lucruri așa cum ne apar nouă și distincția dintre experiență și gândire.

Critica Rațiunii Pure (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781, cunoscută ca prima *Critică*) extinde aceste teme pentru a acoperi toate *categoriile utilizate în gândire. Țelul său este să „garanteze rațiunea în pretențiile sale legitime, dar care să poată respinge toate uzurpările neîntemeiate nu prin hotărâri arbitrare, ci după legile ei eterne și imuabile" (Prefață la ediția întâi). Această primă parte a operei, ca răspuns la întrebarea ei călăuzitoare (cum este posibilă o cunoaștere sintetică *a priori*?), izolează categoriile legitime și le obține prin „deducție transcendentală", garantând aplicabilitatea lor obiectivă prin demonstrarea faptului că experiența este ea însăși imposibilă fără ele. Unul dintre pașii fundamentali făcuți de Kant a fost să argumenteze că însăși unitatea conștiinței presupune experiența ordonată, strânsă la un loc în armonie cu legi universale și necesare. Această parte a lucrării este cea care constituie încercarea sa de a răspunde scepticismului inductiv și subiectivității referitoare la cauzalitate, lăsate de *Hume. (Celebra remarcă a lui Kant că Hume a fost cel care l-a trezit din somnul dogmatic a fost făcută în 1783 în *Prolegomene la orice metafizică viitoare*, dar în realitate influența lui Hume asupra primei *Critici* este destul de redusă). După ce a stabilit autoritatea și proveniența exactă a rațiunii, Kant se îndreaptă, cu secțiunea numită *Dialectica* din prima *Critică*, spre cazuri în care pretențiile rațiunii scăpate de sub control elaborează metafizica dogmatică stabilind doctrine referitoare la natura sinelui, la structura unei ordini spațiale și temporale independente și la cognoscibilitatea lui Dumnezeu.

Prima *Critică* reprezintă un preludiu pentru interesul față de rațiunea practică ce i-a captat acum atenția. După ce a elaborat fundamentele unei filosofii critice, a scris *Fundamentele metafizicii moravurilor* (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 1785) și *Critica Rațiunii Practice* (*Kritik der praktischen Vernunft*, 1788, cunoscută ca a doua *Critică*). Kant spunea că „două lucruri umplu sufletul cu mereu nouă și crescândă admirație și venerație, cu cât mai des și mai stăruitor gândirea se ocupă cu ele: cerul înstelat deasupra mea și legea morală în mine“ (concluzia celei de a doua *Critici*; o expresie identică poate fi întâlnită la Sfântul Ioan-Gură-de-Aur și provine din Psalmul al 19-lea). Etica sa își află temeiurile ferme în căutarea unui principiu suprem unic al moralității, principiu ce are mai ales autoritate rațională, care mai degrabă conduce decât urmează pasiunile și care este obligatoriu pentru toate ființele raționale. Fiecare acțiune își are sursa într-un principiu subiectiv sau într-o maximă, iar valoarea morală a unui individ se află în întregime în răspunsul la întrebarea dacă maxima acțiunii lui înseamnă sau nu respect față de lege, față de datoria de a asculta de *imperativul categoric. Propriile sale aplicații în legătură cu acest test interzic minciuna, sinuciderea, revolta contra ordinii politice existente, onania și vânzarea părului pentru confecționarea perucilor, însă este discutabil gradul până la care etica sa poate fi desprinsă de originea ei luterană. Limitarea, impusă de Kant, a valorii morale la un gen special de preocupare pentru datorie a părut deseori să reducă virtuțile umane normale, cum ar fi bunăvoința; comentatorii încearcă însă să evidențieze un Kant mai uman în spatele eticii severe și riguroase a respectului pentru lege (→ apatie). Printre alte elemente contestate ale sistemului său etic se află asocierea libertății cu capacitatea autocontrolului, a autoguvernării, și cu nevoia practică de a gândi în termenii unui Dumnezeu drept care susține ordinea morală.

Cea de-a treia *Critică, Critica facultății de judecare* (*Kritik der Urteilskraft*, 1790), se confruntă cu problema dificilă de-a oferi judecăților estetice o bază obiectivă, atunci când ele nu sunt formulate conform unei reguli, ci ca răspuns la o plăcere subiectivă. Kant corelează îndreptățirea noastră de a cere altuia un acord în privința unor astfel de chestiuni cu *teleologia sau concepția unei naturi orientate către un scop, o idee de altfel împărtășită de *romantismul din acea vreme, căreia el i-a împrumutat marea sa autoritate (→ estetică). Interesul arătat de Kant față de fundamentele metafizicii și ale cunoașterii nu dispăruse, deoarece el a scris tot în acea vreme și *Fundamentele metafizice ale științelor naturii* (*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 1786). Această lucrare analizează natura mișcării, a materiei, a masei și adoptă un gen de teorie a *câmpului ce va deveni influentă în fizica secolului al XIX-lea.

Printre lucrările ulterioare se numără *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, 1793, care i-a produs necazuri din cauza cenzurii religioase represive impuse de Frederik Wilhelm II al Prusiei, *Zum ewigen Frieden*, 1795, și *Die Metaphysik der Sitten*, 1797.

În ciuda dificultății recunoscute de a-l studia pe Kant, îngreunată de predilecția sa pentru sistematizarea scolastică și terminologia obscură, este bine stabilit locul său, drept cel mai mare filosof al ultimelor trei secole. El a produs prima ruptură decisivă de „empirismul senzualist“ care predomina în secolul al XVIII-lea, fără însă a se retrage spre un raționalism imposibil de apărat. Cu toate că încrederea sa în *a priori* și structura *idealismului său au fost în mare măsură respinse, nu este deloc exagerat să spui că toată epistemologia, metafizica și chiar etica modernă sunt implicit influențate de arhitectura creată de el.

karma (sanscr., acțiune). În filosofia hinduistă și în cea budistă, legea universală a cauzei și efectului, așa cum se aplică acțiunilor oamenilor. O acțiune (intenționată) bună sau rea conduce destinul unei persoane în direcția corespunzătoare. Desăvârșirea acțiunii poate dura mai mult timp decât cel al unei singure vieți, legându-l pe agent de ciclul renașterilor sau **samsara*; doar acțiunile eliberate de dorință și iluzie nu au consecințe asupra *karmei*.

katalepsis (gr., prindere, luare în stăpânire). În concepția *stoică, adevărurile esențiale erau înțelese prin *katalepsis*, în sensul că erau intuite sau „date". Doctrina a reprezentat obiectul central al majorității criticilor venite din partea *scepticilor.

katharsis → catharsis.

Kelsen, Hans (1881–1973). Jurist și filosof austriac al dreptului. Kelsen este cunoscut pentru cea mai riguroasă dezvoltare a unei teorii a dreptului „pozitivist", adică una care exclude în mod strict din analizele sale orice considerații etice, politice sau istorice și află esența ordinii legale în „litera de tipar" sau în legea stabilită. Un sistem juridic este întemeiat pe o *Grundnorm* sau regulă fundamentală, din care decurge logic validitatea altor enunțuri juridice din cadrul sistemului. Regula fundamentală ar putea fi aceea că trebuie respectate anumite dictate sau propoziții particulare, cum ar fi cele formulate de puterea suverană. *Grundnorm* poate fi schimbată doar prin revoluție politică. Teoria este cel mai bine cunoscută prin dezvoltarea ei în cadrul lucrării *Allgemeine Staatslehre* (1925).

Kepler, Johannes (sau Keppler, 1571–1630). Kepler, întemeietorul astronomiei moderne, s-a născut lângă Stuttgart. Și-a început cariera în domeniul astronomiei ca asistent al astronomului danez Tycho Brahe (1546–1601), de la care a preluat respectul pentru observația minuțioasă și exactă. Kepler a spus că există o ușoară discrepanță între poziția actuală a planetei Marte și poziția ei prezisă (opt minute de arc de cerc), ceea ce a indicat calea unei reformări complete a astronomiei. Kepler a împărtășit multe credințe *pitagoreice, oculte și mistice, dar legile de mișcare ale planetelor pe care le-a descoperit sunt primele legi matematice, științifice, ale astronomiei epocii moderne. Ele afirmă (1) că planetele se mișcă pe orbite eliptice, având Soarele într-unul din focare; (2) că raza vectoare dintre Soare și planetă parcurge arii egale în perioade de timp egale; și (3) că pătratele perioadelor de revoluție ale oricăror două planete sunt direct proporționale cu cuburile distanțelor lor medii față de Soare.

Keynes, John Maynard (1883–1946). Economist și filosof englez. Deși Keynes este cunoscut în primul rând ca economist, el a scris o lucrare clasică de filosofie, *Treatise on Probability* (1921). Aici sunt dezvoltate teoria probabilității și *teoria confirmării pe baza unei relații obiective, logice, a gradelor de implicație între propoziții. Deși lucrările ulterioare nu au fost îngăduitoare față de o astfel de noțiune, elaborarea amănunțită de către Keynes a posibilităților sale rămâne, alături de opera lui *Carnap, expunerea cea mai importantă a teoriei confirmării. Keynes a observat, în special, că pentru ca inducția să mărească probabilitatea generalizărilor pe măsură ce datele progresive de observație elimină falsificările potențiale, trebuie asumat un „principiu al *varietății independente limitate", oferind astfel structura necesară pentru ca probabilitatea să crească.

Kierkegaard, Søren Aabye (1813–1855). Filosof și teolog danez, recunoscut în general ca fiind primul *existențialist. S-a născut într-o familie pietistă de învățați și s-a înscris în 1830 la Universitatea din Copenhaga, ce se afla atunci sub puternica înrâurire a lui *Hegel. S-a revoltat atât împotriva construcției sistemice a lui Hegel, cât și împotriva formalităților care țineau de biserica luterană daneză. După o perioadă de hedonism moderat, și-a încheiat studiile religioase, dar evitând cu greu căsătoria, a dus mai departe viața unui sihastru erudit. Kierkegaard a respins total sistemul hegelian, considerându-l o încercare de a-l pune pe om în locul lui Dumnezeu, ignorând punctul de plecare parțial, subiectiv și limitat de pe care este făcută orice judecată omenească. El ajunge astfel să accentueze primordialitatea voinței și a liberei alegeri, ferite de constrângeri raționale sau cauzale: nu există obiectivitate, nici îngrădiri sau autoritate exterioare acolo unde sunt implicate acțiunea și judecata umană. Credincios acestui crez, lucrările sale sunt complexe și aparent contradictorii; unele dintre ele au fost publicate sub pseudonime, astfel încât putea el însuși să le critice în opere ulterioare. Înrâurirea lui s-a extins în secolul al XX-lea, în special asupra gânditorilor preocupați de problemele alegerii religioase și etice și mai ales asupra existențialiștilor atrași de aceleași probleme. Printre lucrările sale se numără *Enten-eller* (*Sau-sau*, 1843), *Afsluttende Uvidenskabelig Efterskrift* (*Postscriptum definitiv și neștiințific*, 1846) și *Sygdomen Til Døen* (*Boala către moarte*, 1849).

koan (jap., literal, un document oficial sau o înștiințare publică; un arbitru ultim al adevărului și al falsității). *Koan* reprezintă povestiri, având deseori forma unor întrebări și răspunsuri, propuse ca probleme pentru meditație în practica *budismului Zen, deși ele nu se pot soluționa pe calea proceselor liniare sau raționale. Problema cea mai celebră este cea a zgomotului făcut atunci când cineva bate din palme. *Mu-koan* este replica dată de maestrul Joshu, *mu* (însemnând nimic), ca răspuns la întrebarea dacă un câine are sau nu natura lui Buddha. Un alt exemplu poate fi schimbul de replici: „Ce este Buddha?", „Un kilogram și jumătate de in".

Kripke, Saul Aaron (n. 1940). Logician și filosof american. S-a născut la New York și a studiat la Harvard și Oxford. Kripke și-a câștigat de timpuriu o reputație de logician extraordinar de talentat, mai ales prin studiile despre completitudinea sistemelor logicii modale. Cele trei articole devenite clasice sunt „A Completeness Theorem in Modal Logic" (1959, *Journal of Symbolic Logic*), „Semantical Analysis of Modal Logic" (1963, *Zeitschrift für Mathematische Logik und Grundlagen der Mathematik*) și „Semantical Considerations on Modal Logic" (*1963, Acta Philosophica Fennica*). Kripke a oferit în lucrarea *Naming and Necessity* (1980) o tratare modernă, devenită clasică, a subiectului referinței, clarificând distincția dintre nume și *descripțiile definite și deschizând calea pentru numeroasele încercări ulterioare de înțelegere a noțiunii de referință în termenii unei legături cauzale între folosirea unui termen și episodul originar de atribuire a unui nume unui subiect. Cartea sa, *Wittgenstein on Rules and Private Language* (1983), s-a dovedit de asemenea fructuoasă, așezând *considerațiile cu privire la urmarea regulilor în centrul studiilor wittgensteiniene și susținând că *argumentul limbajului privat este o aplicație a lor. Kripke a scris și lucrări influente asupra teoriei adevărului și soluției *paradoxurilor semantice.

Kristeva, Julia (n. 1941). *Feministă franceză. Născută în Bulgaria, Kristeva a venit la Paris în 1965 și a devenit un membru de frunte al grupului *Tel Quel* al teoreticienilor adepți ai orientării de stânga. Din 1974 a lucrat ca profesor de lingvistică la Universitatea din Paris și ca psihanalist practician. Kristeva a fost, alături de *Irigaray și *Cixous, cea mai influentă feministă franceză, a cărei gândire a fost modelată de psihanaliză, precum și de marxism, filosofie și literatură. La fel cum trecutul ei bulgăresc a împiedicat-o să îmbrățișeze maoismul cu entuziasmul multora dintre intelectualii parizieni de la sfârșitul anilor '60, și experiența ei psihanalitică a ținut-o la o anumită distanță de declarațiile *postmoderniste extreme asupra morții subiectului și nonexistenței sensului, dragostei și a altor categorii umane. Opera ei s-a axat pe echilibrul dintre o ordine „semiotică", pre-oedipiană, ritmică și senzuală și sistemul convențional sau „simbolic" al propozițiilor și reprezentărilor. Spre deosebire de Cixous și Irigaray, ea nu apelează, în concepția sa despre feminitate și despre literatura feminină, la *determinismul biologic (o concepție depre ceea ce este inerent sau esențial feminin). Atunci când lucrează ca artiști marginali sau avangardiști, bărbații, precum poetul

Mallarmé, pot de asemenea să-și îndrepte irumperea semioticului spre ordinea simbolică. Printre scrierile sale se numără *La Révolution de langage poétique* (1974) și *Histoires d'amour* (1983).

Kropotkin, Petr (1842–1921). Nobil rus și promotor principal al anarhocomunismului. Kropotkin considera că teoria evoluției a lui *Darwin, aplicată corect, demonstrează că ființele umane sunt creaturi sociale care prosperă cel mai bine în comunități mici, fiind strâns legate împreună prin ajutor reciproc și asociații voluntare (→ altruism). Statul centralizat împreună cu aparatul său coercitiv reprezintă un pas înapoi sau un obstacol pentru implementarea acestui ideal. Printre lucrările lui Kropotkin se află *Mutual Aid* (1897) și *Fields, Factories, and Workshops* (1901). A trăit multă vreme în Anglia, dar a murit în Rusia.

Kuhn, Thomas Samuel (n. 1922). Filosof american al științei. Kuhn s-a născut în Ohio și a studiat la Harvard, ca fizician, înainte ca lucrarea sa *The Structure of Scientific Revolutions* (1962, trad. rom., *Strucura revoluțiilor științifice*, 1976) să devină una dintre cele mai influente opere moderne din istoria și filosofia științei. Kuhn, la fel ca Alexandre Koyré (1892–1964) și scriitorii francezi *Bachelard și Jean Cavaillès (1903–1944), reliefează faptul că istoria științei nu este o acumulare progresivă și lină de informații și teorii care au succes, ci rezultatul rupturilor, pistelor false și constrângerilor imaginative care reflectă ele însele multe variabile diferite. În acest sens, știința din timpul unei perioade normale se desfășoară în cadrul unei scheme conceptuale numită *paradigmă, iar în timpul perioadelor excepționale și revoluționare paradigma veche nu mai funcționează și după un timp de competiție ea este înlocuită de una nouă. Procesul este oarecum asemănător cu schimbarea *gestaltistă și a părut multora că are implicații tulburătoare asupra raționalității și obiectivității științei. Printre alte cărți scrise de Kuhn se numără *The Copernican Revolution* (1957) și *Sources for the History of Quantum Physics* (1967).

L

Lacan, Jacques (1901–1981). Psihanalist și intelectual francez, Lacan a fost din 1963 director la École Freudienne de Paris, însă influența sa se datorează mai ales seriilor de seminarii susținute din 1953 la Universitatea din Paris, care au înrâurit în mod hotărâtor gândirea franceză din acea vreme. Efortul său consta în a-l reinterpreta pe Freud în lumina abordării structuraliste a lingvisticii, inaugurate de *Saussure. Limbajul devine astfel o manifestare a structurilor prezente în inconștient. Tema centrală este că, de-a lungul dezvoltării sale, copilul trebuie să renunțe la stadiul narcisic al captivării sale de către mamă și să devină conștient de pierdere și de diferență pe măsură ce începe să-și ocupe locul într-o rețea de roluri lingvistice și sociale. Refulările implicate în această procedură deschid o lume a dorințelor nesatisfăcute. Opera lui Lacan este notorie pentru obscuritate, repetând aceeași natură schimbătoare a viselor și, probabil, a inconștientului; ea abundă de asemenea în calambururi, jocuri de cuvinte și salturi care sfidează rațiunea, după cum va fi ulterior și opera lui *Derrida. Prelegerile sale, transcrise după stenograme, sunt adunate în lucrarea *Écrits* (1966, 1971), publicată în două volume.

laissez-faire (fr., a nu interveni). În gândirea economică și socială, doctrina care susține noninterventionismul guvernământului în funcționarea piețelor. Îi este atribuită în mod eronat lui Adam *Smith, care pleda de fapt în favoarea intervenției sociale reglementate în cazul eșecurilor pieței, de exemplu, în scopul de a asigura educația săracilor.

lamarckism. Doctrina conform căreia progenitura poate moșteni caracteristicile dobândite ale părinților (adică, mai degrabă, trăsăturile pe care le-au dobândit în timpul vieții, nu cele cu care au fost înzestrați genetic). Concepția botanistului și zoologului Jean-Baptiste de Lamarck (1744–1829) a fost de fapt puțin diferită. El susținea că o dorință de schimbare, sau *besoin*, este cea care provoacă schimbarea în organism și de aici în progenitura sa. Această concepție este discreditată o dată cu teoria evoluționistă îmbinată cu mecanismul variației genetice aleatorii urmat de selecția naturală.

La Mettrie, Julien Offroy de (1709–1751). Materialist francez. La Mettrie a fost inițial medic și a lucrat între 1743 și 1745 pe post de chirurg în armată, în timpul războiului de succesiune austriac. A publicat în 1745 lucrarea *Histoire naturelle de l'âme*, ale cărei tendințe materialiste au provocat suficientă rumoare pentru a fi nevoit să se retragă în Olanda. Cu toate acestea, nu a ezitat să scrie în 1748 opera sa cea mai renumită, *L'Homme machine*, de un ateism și materialism care i-au ultragiat chiar și pe olandezi. La Mettrie a fost invitat la Berlin de Frederic cel Mare al Prusiei, continuând acolo să ofenseze ortodoxia pioasă și *dualistă prin lucrările *L'Homme plante* (1748), *Le Système d'Epicure* (1750) și *Discours sur le bonheur* (1750). În ciuda opiniilor sale scandaloase, atunci când La Mettrie a murit prematur (datorită răsfățului hedonist excesiv, cum susțin dușmanii săi), elogiul său a fost compus de Frederic. Materialismul lui La Mettrie se întemeiază ferm pe fizica, chimia, anatomia și fiziologia acelei vremi. Pledoaria sa fermă pentru dependența funcțiilor mentale de starea sistemului nervos central și a creierului și abordarea științifică hotărâtă a dinamicii mișcării și motivației au făcut însă ca el să fie considerat primul susținător a ceea ce numim astăzi abordarea bio-medicală *funcționalistă și *fizicalistă dominantă a naturii ființelor umane. În etică, La Mettrie a conceput fericirea drept țelul natural suprem al fiecărui organism (asemănător sănătății) și a dedus corolarul, cu un secol înaintea lui *Nietzsche, că o gândire negativă, ca prim dușman al fericirii, este mai curând o boală ce necesită tratament.

langue / parole. Distincția datorată lui *Saussure între limba folosită, *parole*, și limba ca sistem, *langue*. → competență / performanță.

lanț cauzal. Secvența de evenimente care duce la un efect final, în care fiecare membru al secvenței determină ocurența membrului următor. În timp ce noțiunea se aplică acelor cazuri identificabile (împiedicarea determină căderea, care determină fractura, care determină vizita la spital...), nu e clar, pentru cauzalitate în general, dacă poate fi analizată în lanțuri liniare de evenimente punctuale. Printre problemele clasice se află și cea a timpului: dacă evenimentul anterior îl precede pe cel ulterior, cum poate fi el eficace din punct de vedere cauzal după ce încetează să existe? Dacă sunt însă simultane, cum putem găsi lanțul desfășurat înapoi în timp?

lanț cauzal deviant. Noțiune utilizată în testarea și ameliorarea *teoriilor cauzale ale percepției, acțiunii, înțelesului și memoriei. Să presupunem că pentru a-mi aminti corect un eveniment este suficient ca (a) să fi fost martor la el și (b) ca aceasta să fi fost cauza inițială a gândului meu prezent referitor la el. Lanțul cauzal deviant ar consta atunci în aceea că eu am fost martor la eveniment, motiv pentru care am scris despre el în jurnal, și acum mă gândesc la eveniment în timp ce citesc jurnalul. Avem aici un lanț cauzal, dar acesta nu este suficient pentru a stabili că eu îmi amintesc evenimentul; posibilitatea ca eu să fi uitat complet de eveniment este consistentă cu cele de mai sus. Lanțurile cauzale deviante mai speciale conțin obiecte ce cauzează halucinații, asemănătoare cu înfățișarea obiectului, gânduri ce cauzează spasme care determină evenimente ce s-ar fi produs dacă gândul ar fi dat naștere unei intenții de a acționa ș.a.m.d.

lanțul ființei. *Marele lanț al ființei* este titlul unei cărți a filosofului și istoricului ideilor american A. O. Lovejoy (1873–1962), în care autorul explorează noțiunea *neoplatonică și medievală a ierarhiei lucrurilor actuale existente, ordonate de la cel mai de jos, urcând prin toate treptele intermediare posibile, cuprinzând omul, îngerii și culminând cu Dumnezeu. Cea mai însemnată consacrare literară a acestui tip de ierarhie este *Divina Commedia* a lui *Dante. Noțiunea se leagă de concepția potrivit căreia ar fi o imperfecțiune inexplicabilă în universul creat dacă o posibilitate reală ar rămâne neactualizată. → principiul plenitudinii; principiul rațiunii suficiente.

Lao zi (cca sec. VI î.Hr.). Întemeietorul legendar al *daoismului, ale cărui învățături sunt prezentate succint în *Dao De Jing* (*Cartea despre Dao și Putere*). În timp ce *confucianismul reprezintă dezvoltarea socială a potențialului uman, Lao zi reprezintă unitatea cu universul realizată printr-o viață simplă, necomplicată, caracterizată de dorințe foarte puține și un maxim de integrare în natură. Identitatea și viața lui Lao zi sunt obscure și există controverse în privința secolului în care a trăit: secolul al VI-lea sau cu două–trei secole mai târziu. Se consideră că e originar din statul Chu, provincia Hunan.

Laplace, Pierre Simon de (1794–1827). Matematician francez, rămâne cunoscut în filosofie în parte pentru contribuțiile sale la teoria probabilității și de asemenea pentru *determinismul său riguros. El este cel care a demonstrat stabilitatea mecanică a sistemului solar, în cadrul mecanicii newtoniene, îndepărtând prin aceasta necesitatea oricărei regularizări prin intervenție divină. Acest lucru a provocat celebra sa replică dată lui Napoleon în privința lui Dumnezeu: „Je n'ai pas besoin de cette hypothèse": nu am nevoie de această ipoteză. Determinismul său este prezentat deseori prin intermediul unei inteligențe supraumane, căreia îi este cunoscută întreaga stare a naturii la un moment dat, și care poate prin urmare calcula modul în care aceasta se va desfășura la momente ulterioare. Totuși, Laplace a acceptat că oamenii vor trebui să se mulțumească doar cu probabilitățile.

Lucrarea sa *Essai philosophique sur les probabilités* (1814) nu este celebră doar pentru originalitatea sa în domeniul matematicii, ci și pentru încrederea cu care Laplace aplică *metodele inverse ca să calculeze probabilități pentru lucruri precum răsăritul soarelui sau corectitudinea unui verdict pus de un juriu compus dintr-un număr dat de persoane. A fost criticat ulterior pentru faptul că se baza atât pe *regula de succesiune, cât și pe *principiul de indiferență.

lect. O variantă a limbajului ce are un anumit temei în cadrul unei comunități. O variantă literară (în lb. engl., *acrolect*) este una asociată cu prestigiul (de exemplu, engleza BBC), iar o variantă colocvială (în lb. engl., *basilect*) este opusul primeia. *Dialectul* este varianta regională, iar varianta specifică genului persoanei (în lb. engl., *genderlect*) este reprezentată de diferența de vorbire întemeiată pe genul atât al vorbitorului, cât și al ascultătorului. Un *idiolect* este dialectul specific unei persoane. În filosofia minții și a limbajului se consideră că este important să nu se conceapă limbajul public, împărtășit de toți, doar ca un număr de idiolecte ce coincid, ci mai curând drept ceva anterior, din care sunt derivate idiolectele.

legalism. Respectul excesiv pentru litera legii, precum și pentru formele și instituțiile de drept, în defavoarea unor considerații morale și sociale mai extinse.

legea contiguității. În opera lui *Leibniz, legea contiguității este principiul după care în natură nu există schimbări discontinue: *natura non facit saltum* (natura nu face salturi). Leibniz a recurs la acest principiu pentru a critica sistemul mecanicist al lui *Descartes (care presupune, în unele împrejurări, astfel de salturi) și pentru a critica *atomismul din vremea sa, care presupunea schimbări discontinue ale densității la marginile unui atom. → acțiune la distanță.

legea efectului. Concepție elaborată de psihologul E.L. Thorndike (1874–1949), conform căreia acțiunile care conduc imediat la plăcere sunt reamintite și repetate, fosilizându-se în cele din urmă în obișnuințe, în timp ce sunt suprimate și evitate acțiunile care provoacă durere. Este de remarcat faptul că legea explică acțiunile în termenii trecutului și nu în termenii de plăcere sau durere așteptată. Se consideră în mod obișnuit că, deși a reprezentat o teză majoră a teoriei conform căreia învățarea este în mod esențial o problemă de *condiționare și deci că a decăzut o dată cu *behaviorismul, legea efectului prezintă succint ceva esențial pentru natura durerii și plăcerii, și anume care este funcția lor în controlul învățării. O versiune a legii efectului se aplică rețelelor neuronale sau sistemelor de procesare artificiale cu distribuție paralelă, care sunt dirijate prin „propagarea înapoi a erorii". → conexionism.

legea lui Hume. Nume dat concepției contestate care susține că este imposibil să derivăm pe „trebuie" din „este", sau, altfel spus, că nu există un pod logic peste prăpastia dintre fapt și valoare. Enunțul formulat de Hume apare în lucrarea *Treatise of Human Nature*, III. 1.1, unde el scrie că pare „cu totul de neconceput ca această nouă relație [trebuie] să fie derivată din altele care sunt complet diferite de ea". „Legea" apare de fapt ca un fel de reflecție târzie la o altă discuție.

legea lui Leibniz → indiscernabilitatea identicilor.

legea lui Peirce. *Teorema *calculului propozițional care afirmă că

$$((p \to q) \to p) \to p.$$

legea numerelor mari → teorema lui Bernoulli.

legea parcimoniei. Altă denumire pentru *briciul lui Ockham, sau, mai general, pentru principiul metodologic care ne sfătuiește să ne așteptăm ca natura să folosească cele mai simple mijloace posibile pentru a obține orice scop dat.

lege morală. Unele teorii ale eticii înțeleg subiectul în termenii unui anumit număr de legi (cum ar fi „Cele zece porunci"). Statutul acestor legi poate fi ori acela de decrete ale unui făuritor de legi divin, ori de adevăruri ale rațiunii, cognoscibile *a priori*. Alte abordări ale eticii (de exemplu, *eudemonismul, *etica situațională, *etica virtuții) evită pe cât posibil principiile generale, privindu-le, în cel mai bun caz, ca pe niște metode empirice, mascând în mod frecvent marea complexitate a noțiunii practice. Pentru noțiunea *kantiană de lege morală. → imperativ categoric.

legi ale gândirii. *Logica este descrisă inadecvat drept cercetarea legilor gândirii. Logica urmărește să descopere modul în care trebuie să fie structurate gândurile, în sensul îmbinării propozițiilor susținute la un moment dat, pentru a fi în conformitate cu exigențele de consistență. Ea nu se ocupă cu procesele diacronice prin care un gând urmează altuia. Legile gândirii văzute în acest sens nu sunt cunoscute și nu se știe nici că ar trebui să existe astfel de legi, aceasta nu din cauză că mintea este o sferă a *haosului, ci pentru că descripțiile mentale ar putea să nu fie potrivite pentru a fi încorporate în legi. → monism anomal.

legi ale naturii. Una dintre importantele concepții contestate din filosofia științei. Expresia sugerează dictatul sau decretul cuiva care prescrie legi, și, pentru cei mai mulți gânditori, cel puțin până în secolul al XVIII-lea, descoperirea legilor naturii va însemna descoperirea modului în care a predestinat Dumnezeu ordinea în care ar trebui să se desfășoare evenimentele. Fără acel sprijin, noțiunea ar părea să dispară, lăsând doar o concepție a naturii drept o succesiune de evenimente diferite care prezintă în mod întâmplător scheme și regularități: „Doar un amărât de lucru care urmează altuia". Acesteia i se poate adăuga concepția conform căreia mintea umană, contemplând regularitățile evenimentelor, selectează câteva considerându-le temeinice și le adoptă ca premise fixe în scopul predicției și acțiunii: pe acestea le numim legi. Aceasta este de fapt abordarea propriu-zisă a lui *Hume. Ea dă naștere unui program care descrie doar care dintre regularități sunt „tip lege", sau corespunzătoare pentru a fi selectate pentru acest statut. Au fost sugerate cele care sunt universale, simple, sau care conțin genul adecvat de vocabular ori se potrivesc cu alte opinii ale noastre în diferite moduri. Cei care sunt *realiști în legătură cu legile naturii insistă asupra faptului că nici o astfel de abordare nu este suficientă. Ei pretind o concepție mai substanțială sau mai solidă despre legile ca proprietăți reale ale lumii: un gen de clei fixator sau de înveliș exact care garantează că evenimentele naturale nu doar se întâmplă așa cum le constatăm noi, ci ele *trebuie* să fie astfel. În cazul concepției realiste asupra legilor naturii, problema este de a da sens acestei necesități. Ea pare că transcende experiența, deoarece metodele științelor naturii par a fi adaptate doar pentru a ne demonstra cum se produc lucrurile, nu cum sau de ce trebuie ele să se producă în modurile în care le constatăm noi.

legile lui De Morgan. Echivalențele (i) non (A sau B) dacă și numai dacă non-A și non-B, și (ii) non (A și B) dacă și numai dacă non-A sau non-B sunt cunoscute ca legile lui De Morgan, chiar dacă De Morgan însuși a dat formulările corespunzătoare în *algebra booleană. Fiecare dintre aceste echivalențe este o teoremă a *calculului propozițional.

legile mișcării ale lui Newton. Legile mișcării formulate de Newton asertează că: (1) fiecare corp își menține starea de repaus sau de mișcare uniformă și rectilinie în măsura în care nu e determinat să-și schimbe această stare datorită forțelor care acționează asupra lui; (2) variația impulsului liniar este proporțională cu forța aplicată și se desfășoară în aceeași direcție cu ea; (3) pentru orice acțiune există o reacțiune egală ca mărime și de sens contrar.

legile termodinamicii. Cele trei legi au fost într-un mod memorabil formulate de omul de știință și romancierul englez C.P. Snow: (1) nu poți să câștigi (materia și energia se conservă); (2) nu poți să începi la același nivel (nu te poți întoarce la aceeași stare de entropie, deoarece dezordinea crește întotdeauna); (3) nu poți să părăsești jocul (nu se poate atinge zero absolut).

legi naturale → legi ale naturii.

legi psihofizice. Legi care leagă stările psihologice sau mentale cu stările fizice. Existența unor asemenea legi a fost în mod răsunător negată de *Davidson, care a argumentat că descrierile evenimentelor mentale sunt în mod intrinsec inadecvate apariției legilor autentice (→ monism anomal).

Ideea este aceea că modul de a lucra al mentalului răspunde unei mari varietăți de factori contextuali și de altă natură, ceea ce face ca acesta să fie incapabil de o corelație precisă cu descrierile fizice, fie ale comportamentului, fie ale neurofiziologiei ce stă la baza sa. Cu toate acestea, Davidson împreună cu mulți alți filosofi ai minții acceptă *supervenienţa mentalului în raport cu fizicul, iar întrebarea dacă putem să avem supervenienţa fără o legătură tip-lege a constituit obiectul unei dispute aprinse.

Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716). Filosof, matematician și erudit german. Leibniz s-a născut la Leipzig, unde, începând de la 15 ani, a urmat universitatea și la douăzeci de ani a susținut teza de doctorat în drept. În 1667 a intrat în serviciul principelui elector de Mainz, unde a rămas până în 1672, angajându-se din plin în scrierea politică. A călătorit la Paris în 1672, în parte pentru a-l convinge pe Ludovic al XIV-lea să-i dea afară pe turci din Egipt (abătându-i astfel atenția de la Germania; planul nu a reușit). A vizitat Anglia în 1673 și apoi din nou în 1676, când își încheiase descoperirea calculului diferențial. Tot în acest an a călătorit la Amsterdam, unde l-a întâlnit pe *Spinoza; a devenit bibliotecar al ducelui de Brunswick la Hanovra, post pe care l-a ocupat până la moartea sa. Între 1680 și 1697 a elaborat propriul său sistem de filosofie. Leibniz a fost eruditul cel mai remarcabil dintre filosofii moderni, aducând contribuții în domeniul matematicii, jurisprudenței, istoriei, precum și al filosofiei. A purtat corespondență pe larg cu toți învățații importanți ai vremii și a fost fondatorul Academiei din Berlin.

Sistemul filosofic matur al lui Leibniz este atât complex, cât și straniu, întemeindu-se pe un număr mic de principii cu grad înalt de generalitate. Fundamentul concepției sale este convingerea că fiecărui individ îi corespunde o noțiune completă, cognoscibilă doar de către Dumnezeu și din care se pot deduce toate proprietățile posedate de individ în fiecare moment al istoriei sale. Faptul că Dumnezeu actualizează individul care corespunde unui astfel de concept este contingent, dar faptul că El procedează astfel este explicabil prin *principiul rațiunii suficiente, prin care Dumnezeu trebuie să fi actualizat doar acea posibilitate care face ca lumea aceasta să fie cea mai bună dintre toate lumile posibile (teza a fost satirizată ulterior de *Voltaire în *Candide*). Această deductibilitate a fiecăreia dintre proprietățile unui individ din conceptul său complet se datorează faptului că există o corelație ontologică a conceptului complet, sau, cu alte cuvinte, o modificare a substanței unui individ corespunzând fiecărui adevăr despre el. Aceasta are legătură cu opinia lui Leibniz conform căreia relațiile, inclusiv relațiile cauzale dintre indivizi separați, sunt doar **phenomena bene fundata*, sau construcții pe care mintea le așază deasupra celor ce sunt în fond fapte monadice, nonrelaționale. Cu toate acestea, Leibniz s-a opus cu desăvârșire *atomismului din secolul al XVII-lea, încât, în cele din urmă, entitățile din sistemul său matur sunt *monadele: unități individuale noncorporale, fiecare „fără ferestre", sau independentă de alte lucruri, și desfășurându-se într-un mod care este dependent în întregime de naturile lor intrinseci, dar fiind fiecare capabilă de percepții care „exprimă" la rândul lor natura realității exterioare. Rămâne discutabil dacă în acest punct (al dezvoltării sistemului) Leibniz revine la o concepție *aristotelică a naturii, văzută ca tinzând în mod esențial să-și actualizeze potențialul. Firește că nu este ușor ca într-un astfel de sistem să-și găsească loc și spațiul (pe care Leibniz îl considera relațional), substanța corporală, materia (pe care o concepea din nou drept un *phenomenon bene fundatum*) sau liberul arbitru. Sistemul leibnizian este cel de-al treilea sistem *raționalist important din secolul al XVII-lea, alături de cele ale lui *Descartes și Spinoza, și în multe privințe cel mai neobișnuit. Operele capitale ale lui Leibniz, dintre care nici una nu cuprinde o expunere dezvoltată până la capăt a sistemului său, sunt *Discours de Métaphysique* (1685); *Système nouveau de la nature et de la communication des substances* (1695); *Teodiceea* (1710) și *Monadologia* (c. 1713). Corespondența sa cu *Arnauld, Jean Bernoulli, Burcher de Volder, Bartholemew des Bosses și *Clarke a fost publicată în volume separate, precum a fost și disputa sa cu *Bayle și lucrarea

Nouveaux Essais sur l'entendement humain, care conține reacția sa la *Eseul* lui *Locke.

lema lui Zorn. O propoziție în teoria mulțimilor echivalentă cu *axioma alegerii. Numim o mulțime A lanț dacă pentru oricare doi membri B și C, fie B este o submulțime a lui C, fie C este o submulțime a lui B. Să considerăm acum o mulțime D cu proprietățile că pentru fiecare lanț E, care este o submulțime a lui D, reunirea lui E este un membru a lui D. Lema afirmă că D conține un membru care este maximal, adică nu este o submulțime a nici unei alte mulțimi din D.

lemă. O concluzie intermediară în cadrul unei *demonstrații, indicând un pas *en route* spre o concluzie.

Lenin, Vladimir Ilici (1870–1924). Conducătorul revoluționar și arhitectul principal al reușitei revoluției bolșevice din Rusia, în 1917. Din punct de vedere filosofic, Lenin a contribuit cu câteva idei la *marxism: printre acestea fac parte accentul pus pe rolul avangardei revoluționare profesioniste, provenite din intelectualitate, absolutismul moral prin care poate fi sacrificat totul în numele revoluției și asocierea imperialismului cu *capitalismul, care explica în parte de ce Rusia, țară ce nu avea o economie capitalistă dezvoltată, s-ar putea afla cu toate acestea în avangarda revoluției. Printre lucrările influente ale lui Lenin se numără *Dezvoltarea capitalismului în Rusia* (1899), *Ce este de făcut?* (1902) și *Imperialismul, cel mai înalt stadiu al capitalismului* (1916). Lucrarea sa timpurie *Materialism și empiriocriticism* (1909) este o critică la adresa a ceea ce el considera a fi idealismul subiectiv al gânditorilor ruși influențați de *Avenarius și *Mach.

Lessing, Gotthold Ephram (1729–1781). Dramaturg și critic german. Lessing nu a rămas cunoscut datorită unei filosofii de prim rang, dar a avut o influență semnificativă asupra gândirii germane din vremea sa. Lucrarea *Laokoön* (1766) adoptă concepția conform căreia poezia se preocupă de acțiune și pasiune, în timp ce idealurile clasice ale armoniei statice nobile sunt foarte bune pentru pictură. F.H. Jacobi a relatat, în 1785, apropierea lui Lessing, spre sfârșitul vieții, de filosofia pe atunci șocantă a lui *Spinoza, ceea ce a precipitat apariția lucrării *Pantheismusstreit*, adică rânduri asupra panteismului, în care *Mendelssohn a încercat să-l apere pe Lessing, după moartea acestuia, de acuzațiile aduse.

Leucip din Milet (maturitate 450–420 î.Hr.). Atomist grec. Se cunosc puține lucruri despre viața lui Leucip, care este totuși considerat de *Aristotel drept fondatorul atomismului grec. Îi sunt atribuite două lucrări: *Despre Spirit* și *Marele sistem al lumii*, dar nu se știe aproape nimic despre ceea ce cuprindeau ele. Este imposibil să distingi doctrinele sale de cele ale lui Democrit, ale cărui scrieri mai vaste formează baza a ceea ce este cunoscut din sistemul pe care l-a împărtășit cu Leucip. Pentru o prezentare în linii mari. → atomism; Democrit din Abdera.

Leviathan → Hobbes.

Lévi-Strauss, Claude (n. 1908). Antropolog și structuralist francez. Lévi-Strauss a studiat dreptul și și-a luat teza de doctorat în filosofie la Sorbona. A fost numit la catedra unei misiuni a universității franceze din Brazilia, lucrând ca profesor la São Paulo din 1935 până în 1938. A condus de acolo numeroase expediții în Mato Grosso și pe Amazon. A predat ulterior în Statele Unite, înainte de a fi numit la catedra de antropologie socială din Collège de France, de unde s-a pensionar în 1982. Lévi-Strauss este cel mai însemnat antropolog structuralist. El a învățat de la *Saussure importanța studierii infrastructurii inconștiente a fenomenelor umane și a considerării elementelor unui sistem doar în termenii semnificației lor poziționale sau ai relațiilor cu alte elemente. O parte a tezei sale de doctorat a alcătuit *Les Structures élémentaires de la parenté* (1949), demonstrând asemănarea formală între sistemele de rudenie și sistemele fonetice studiate de Saussure. Printre lucrările sale ulterioare se află *La Pensée sauvage* (1966), în care se opune doctrinei lui *Lévy-Bruhl asupra „mentalității primitive", și *Tristes Tropiques* (1955).

Lévy-Bruhl, Lucien (1875–1913). Filosof și antropolog social francez, cunoscut pentru accentuarea necesității unei cercetări empirice a categoriilor și metodelor de gândire ale diverselor societăți, precum și pentru interpretarea concluziilor în termenii unei mentalități „pre-logice" primitive. Printre scrierile sale se află *Les Fonctions mentales dans les sociétés inférieures* (1910) și *La Mentalité primitive* (1922).

Lewis, Clarence Irving (1883–1964). Logician și filosof american. A predat o scurtă perioadă de timp în California, apoi la Harvard, din 1920 până la pensionarea sa. Deși a scris pe larg despre cele mai multe dintre subiectele filosofice importante, el este recunoscut în principal ca un critic al naturii *extensionale a logicii moderne și drept părintele fondator al *logicii modale. Cele două demonstrații independente ale sale, arătând că dintr-o contradicție decurge logic orice, rămân încă problema principală pentru dezvoltarea unei logici a *relațiilor, folosind o noțiune a *implicației logice mai puternică decât cea a *implicației stricte. Printre lucrările sale se numără *A Survey of Symbolic Logic* (1918) și *Mind and the World-order* (1929).

Lewis, David (n. 1941). Filosof american. Lewis s-a născut la Oberlin, Ohio, și a studiat la Swarthmore, la Oxford timp de un an și apoi la Harvard, unde și-a susținut doctoratul în 1967. A predat la Universitatea din California, Los Angeles, din 1966 până în 1970, apoi la Princeton. Lewis și-a adus contribuția la o gamă amplă de probleme și este probabil metafizicianul contemporan cel mai influent din tradiția analitică. Prima sa carte, *Convention: A Philosophical Study* (1969), a reabilitat noțiunea de *convenție, privită pe atunci cu suspiciune profundă, atât de filosofii limbajului, cât și de teoreticienii politicii. Lucrarea sa, *Counterfactuals* (1973), a introdus tratarea, devenită clasică, a unor astfel de enunțuri în termenii *lumilor posibile. Lewis este faimos pentru *realismul său intransigent în legătură cu lumile posibile, pe baza căruia funcționează analizele sale, și mare parte a discuției moderne s-a axat pe modalitățile de a obține beneficii din expunerile sale fără asumarea unor costuri metafizice. Astfel de încercări sunt respinse categoric în lucrarea *The Plurality of Worlds* (1986). Lewis abordează în *Collected Papers* (2 vol., 1983, 1986) o varietate bogată de alte probleme. Opera sa *Parts of Classes* (1991) dezvoltă o abordare *mereologică a teoriei mulțimilor.

lexem. Un cuvânt, în sensul unui articol de dicționar. O înșiruire distinctă de litere poate alcătui forme ale aceluiași lexem („umple", „umplut", „umplând"); invers, înșiruiri identice de litere (bancă, instituția, bancă pe care stai) pot fi forme ale unor lexeme diferite, deoarece ele ar fi considerate în mod standard, în dicționare, drept cuvinte diferite, adică având sensuri diferite. Cu toate acestea, principiile lexicografice prin care socotim cuvintele ca fiind aceleași sau distincte nu au o formă definitivă.

lexical. Un lexicon este un dicționar, iar lexical este un aspect descriptiv fie al dicționarelor, fie al termenilor la care se referă. O *ambiguitate lexicală este o ambiguitate a unui termen, fiind opusă unei ambiguități structurale care decurge din faptul că există două structuri posibile distincte pentru o propoziție.

_li._ În gândirea chineză, _li_ înseamnă inițial un sacrificiu religios. Prin extensie: reguli de bună-cuviință, maniere adecvate, etichetă. _Li_ are de asemenea rolul unei legi superioare sau legi naturale, aproximând *_logos_-ul grecesc. → _qi_.

liberalism. O ideologie politică axată pe individ (→ individualism), considerat ca posedând drepturi împotriva guvernării, printre acestea aflându-se drepturile la egalitate și la respect, libertatea de expresie și acțiune, precum și independența de constrângeri religioase și ideologice. Liberalismul este criticat de *stânga politică pentru că ar fi ideologia piețelor libere, fără apărare împotriva acumulării de bunăstare și putere doar în mâinile câtorva oameni, și întrucât îi lipsește orice analiză a naturii sociale și politice a persoanelor. De *dreapta politică este criticat ca insuficient de sensibil la valoarea instituțiilor și obiceiurilor consacrate sau la nevoia de structuri și constrângeri sociale care să furnizeze matricea pentru libertățile individuale.

liber arbitru. Cum este posibilă reconcilierea dintre, pe de o parte, faptul că suntem în mod obișnuit conștienți de noi înșine ca oameni capabili să acționeze și, pe de altă parte, modul cel mai adecvat de a înțelege ceea ce știința spune despre noi ca persoane? *Determinismul constituie o parte a acestei probleme. Putem defini determinismul ca doctrina după care orice eveniment are o cauză. Mai exact, pentru orice eveniment e vom avea o stare a naturii N, anterioară lui e, și o lege a naturii L, astfel încât, dat fiind L, atunci lui N îi va succede e. Dar dacă această formulare este adevărată pentru orice eveniment, atunci ea este adevărată și în privința unor evenimente cum ar fi faptul că eu fac ceva, sau că aleg să îndeplinesc o anumită acțiune. Așadar, dacă eu aleg sau săvârșesc ceva, faptul este deja fixat de o stare prealabilă N și de legi, iar acestea din urmă, la rândul lor, sunt deja fixate, întrucât determinismul este universal; putem regresa în acest fel spre evenimente aflate într-un trecut oricât de îndepărtat, evenimente pentru care este clar că eu nu am nici o responsabilitate (de exemplu, evenimente anterioare nașterii mele). Deci nici un eveniment nu poate fi liber sau voluntar, în sensul că nu poate apărea doar pentru că doresc eu ca el să se producă, deși aș fi putut acționa altfel. Dacă determinismul este adevărat, atunci vor exista stări antecedente și legi ale naturii care au determinat deja care evenimente să se producă; atunci cum oare aș mai putea eu să fiu considerat responsabil pentru producerea lor? Reacțiile față de această problemă sunt de obicei clasificate în felul următor: (i) Determinismul radical, care acceptă conflictul de mai sus și neagă libertatea sau responsabilitatea reală a persoanelor. (ii) Determinismul moderat, numit și compatibilism. Reacțiile de acest tip asertează că tot ceea ce am putea aștepta de la o noțiune precum libertatea este compatibil cu determinismul. În particular, chiar dacă acțiunea cuiva este cauzată, se poate să fie totuși de multe ori adevărat că acea persoană ar fi putut să acționeze altcumva *dacă* ar fi ales altfel, ceea ce poate fi suficient pentru a face ca acea persoană să fie pasibilă de răspundere sau de vinovăție, în cazul în care fapta sa este inacceptabilă. (Nu se ia în considerare faptul că evenimente anterioare ar fi determinat acea persoană să acționeze așa cum a acționat.) (iii) *Libertarianism. Conform acestui punct de vedere, compatibilismul nu este decât un subterfugiu. Există o noțiune autentică, mai substanțială, a libertății, care poate fi apărată în fața provocării determinismului (sau a *indeterminismului). În opera lui *Kant, eul empiric sau fenomenal este determinat și neliber, însă eul numenal sau rațional este capabil să acționeze în mod liber și rațional. Însă, având în vedere că eul numenal nu există decât în afara categoriilor spațiului și timpului, valoarea libertății deținute de acesta este destul de îndoielnică. Alte abordări libertariene includ: sugestia că întreaga problemă este greșit încadrată, de exemplu, datorită eșecului de a oferi o definiție satisfăcătoare a determinismului; postularea unei categorii speciale de acte de voliție lipsite de orice determinare cauzală; insinuarea că există două moduri independente, dar consistente, de a considera un agent, și anume unul științific și altul umanist; ideea că doar confundarea acestora face ca problema libertății voinței să pară presantă. Nici una dintre abordările menționate mai sus nu a întrunit o aprobare generală. Este greșit să confundăm determinismul cu *fatalismul. → dilema determinismului.

libertarianism (metafizic). Concepție ce urmărește să protejeze realitatea *liberului arbitru a omului presupunând că o alegere liberă nu este determinată cauzal, dar nici la întâmplare (→ dilema determinismului). Este necesară conceperea unei intervenții raționale, responsabile, în mersul evenimentelor. În anumite elaborări este postulată o categorie specială a *cauzalității de agent, dar relația acesteia cu activitățile neurofiziologice ale creierului și corpului, sau orice concepție naturalistă, într-adevăr moderată, despre noi, tinde să fie dificilă și este ridiculizată deseori drept dorința de a proteja fantezia unui agent situat cu totul dincolo de domeniul naturii.

libertarianism (politic). În politică, libertarienii pledează în favoarea maximizării drepturilor individului, mai ales a celor legate de activitatea unei piețe libere, și a minimizării rolului statului. În viziunea libertariană, exercitările puterii statale în scopuri pozitive, precum ameliorarea dezavantajului social prin programe de asistență socială, constituie încălcări ale drepturilor celorlalți („impozitarea este muncă forțată"). Statul este limitat să aibă un rol de „paznic de noapte" pentru menținerea ordinii și să furnizeze doar acele servicii din domeniul public ce nu vor apărea în mod spontan datorită pieței libere. Textul libertarian modern cu cea mai mare influență este *Anarchy, State, and Utopia* (1974, trad. rom., Anarhie, Stat și Utopie, 1997), scris de filosoful american Robert Nozick.

libertate. În timp ce protejarea libertăților persoanei reprezintă unul dintre țelurile (și mândria) principale ale aproape tuturor constituțiilor, există un consens mai slab în legătură cu ce trebuie să cuprindă acele libertăți sau cu momentul în care libertatea (bună) devine abatere (rea). Problema este de a defini o clasă de acțiuni ce se află în afara jurisdicției corespunzătoare a legii, adică acelea pe care cineva are dreptul să le realizeze [→ drepturi; privat (social)]. Valoarea libertății depinde de cea a autoguvernării raționale, adică a *autonomiei, în tradiția kantiană, precum și de natura contextului social, mai curând decât de drepturile individuale din filosofiile politice *colectiviste.

libertatea de exprimare. Constituțiile liberale acceptă un principiu sau altul prin care se protejează libertatea de exprimare, însă există controverse cu privire la extinderea și justificarea acesteia. Există diferite forme pe care le poate lua exprimarea: de exemplu, expunerea de afișe, arborarea de lozinci politice, arderea unor drapele. Pe de altă parte, unele forme ale libertății de exprimare nu par să merite vreo protecție legală specială: de exemplu, a striga „Foc!" într-un teatru aglomerat sau a da cuiva ordinul sau sfatul de a recurge la violență împotriva altcuiva. Principalul argument pozitiv pentru protejarea explicită a libertății de exprimare este faptul că astfel se obțin unele avantaje deosebite, fie în sensul că protejarea libertății de exprimare contribuie la descoperirea adevărului și a erorii, fie în sensul că ea servește ca o componentă necesară în adoptarea conștientă de decizii politice. Un argument negativ este acela că daunele produse datorită libertății de exprimare sunt într-un fel mai puțin semnificative decât cele produse de alte acțiuni umane („bastoanele și pietrele pot să-mi zdrobească oasele, dar cuvintele nu mă vor lovi niciodată"). Sau, dacă libertatea de exprimare provoacă realmente daune, motivul poate fi acela că ascultătorii au o parte de responsabilitate, de exemplu, fiind dispuși să primească un anumit tip de mesaj. Acest din urmă argument este totuși discutabil. Un argument mai temeinic în favoarea libertății de exprimare este acela că a reduce pe cineva la tăcere constituie un abuz la adresa demnității sale și a respectului datorat unui agent liber. Un argument pragmatic pentru acest principiu este acela că exprimarea publică este prin excelență un domeniu în care statul este tentat să intervină în mod represiv.

libertate negativă → libertate pozitivă / libertate negativă.

libertate pozitivă → libertate pozitivă / libertate negativă.

libertate pozitivă / libertate negativă. În sens restrâns, sau negativ, libertatea este concepută ca absența constrângerii: *Hobbes scrie că „libertatea este tăcerea legii". În sens pozitiv, libertatea este o condiție a ieșirii de sub autoritatea forțelor sociale și culturale, percepute ca obstacole în calea deplinei realizări a personalității. Astfel, în gândirea *romantică și individualistă, a deveni liber constituie o provocare căreia nu i se poate da curs decât printr-o transformare personală; în alte concepții (de exemplu, în aceea a lui *Hegel), obținerea libertății presupune transformări sociale.

Lichtenberg, Georg Cristoph (1742–1799). Om de știință și filosof german. Lichtenberg s-a născut în apropierea orașului Darmstadt, fiind al șaptesprezecelea copil al unui preot protestant. Încă din copilărie a fost afectat de deformația coloanei vertebrale. Din 1763 a urmat cursuri la Universitatea din Göttingen și, cu excepția câtorva călătorii scurte, printre care și vizite în Anglia, a rămas acolo tot restul vieții, predând în principal matematica și fizica. Reputația filosofică a lui Lichtenberg se întemeiază pe aforismele pe care le-a adunat în caiete de-a lungul vieții adulte. Cel mai celebru este probabil cel care se referă la *cogito*-ul lui *Descartes, însușit de empiriștii ulteriori, precum *Mach, într-un mod plin de admirație: „Ar trebui să spunem «gândește» exact la fel cum spunem «tună». Chiar să spunem *cogito* este prea mult dacă îl traducem cu «Eu gândesc». Există o necesitate practică de a-l presupune pe «Eu», de a-l postula." Lichtenberg a susținut o doctrină cu rezonanțe actuale, conform căreia sarcina filosofiei nu este de a rezolva dispute precum cele dintre *realism și idealism, ci de a ne permite să trecem dincolo de ele. A scris de asemenea că întreaga lui filosofie a fost o corectare a uzajului lingvistic. Se știe că *Wittgenstein i-a admirat opera și a adoptat un stil aforistic asemănător.

limbaj artificial → sistem formal.

limbaj de ordinul întâi. Limbaj în care *cuantificatorii se aplică numai asupra unor variabile care iau ca valori indivizi (mai precis, nu iau ca valori proprietăți ale acestor indivizi). De asemenea, într-un limbaj de ordinul întâi *funcțiile au ca argumente doar variabile individuale sau constante. Într-un limbaj de ordinul doi, variabilele legate de cuantori pot lua ca valori funcții și proprietăți, iar în limbaje de ordin superior variabilele pot lua ca valori și proprietăți ale proprietăților.

limbaj formal → calcul logic; sistem formal.

limbaj natural. Orice limbaj realmente vorbit, ca opus limbajelor artificiale ale căror sintaxă și reguli sunt stabilite în scopuri teoretice.

limbaj-obiect → metalimbaj.

limbaj obișnuit. Limbajul comun, de fiecare zi. Filosofia limbajului obișnuit a fost o variantă a *filosofiei lingvistice care acorda o atenție deosebită nuanțelor uzului curent al limbajului, considerând că greșelile filosofice s-au ivit deseori din cauza neglijării distincțiilor conținute în acel uz.

limbaj perfect din punct de vedere logic. Limbajul în care forma de suprafață a fiecărei propoziții reflectă în mod corect *forma sa logică: prin urmare unul în care capacitățile inferențiale ale propozițiilor sunt reprezentate la suprafață.

limbaj privat. În *Investigații filosofice*, § 258, *Wittgenstein ne invită să consideram exemplul unui individ care ține un jurnal unde înregistrează manifestările unui anume tip de senzație, pe care el propune să o numim într-un fel oarecare. Wittgenstein argumentează că în măsura în care senzația este considerată ca fiind pur privată, nefiind legată de comportament și de simptomele acestuia, procedura este o pantomimă, în măsura în care subiectul nu poate oferi el însuși o relatare precisă a ceea ce face. Nu există nici o deosebire între a fi corect, în înregistrarea unei repetiții evidente, și a părea că ești corect. Argumentul face parte din atacul împotriva modului *cartezian de a concepe mintea ca un teatru interior, al cărui spectacol este vizionat într-un mod privilegiat și unic de către posesorul său.

Un mod de a considera strategia lui Wittgenstein este de a o vedea ca pe una care sugerează că precum alte persoane și mințile acestora devin problematice pentru un cartezian, la fel ar trebui să se întâmple și cu trecutul propriei noastre minți. „Scapă întotdeauna de ideea unui obiect privat în acest fel: presupune că acesta se schimbă în mod constant, dar că nu poți să observi schimbarea deoarece memoria te înșală în mod constant" (*Investigații filosofice*, Part. II, XI). Natura lipsită de substanță a acestei ipoteze arată că este iluzoriu să presupui că există ceva care ar putea să fie adevărat sau fals. Deși argumentul a fost extrem de influent și în mare măsură acceptat, comentatorii nu s-au pus de acord dacă el admite o ipoteză *verificaționistă, iar dacă aceasta există, în ce măsură micșorează forța argumentului. Au planat de asemenea îndoieli asupra faptului că acest argument ar duce la o concepție *behavioristă asupra minții. → funcționalism; qualia; spectru inversat.

limbaj privat din punct de vedere logic → limbaj privat.

litigios. În dispută. O chestiune este litigioasă atunci când reprezintă în continuare subiectul unei dispute.

Locke, John (1632–1704). Filosof englez. Locke s-a născut în Wrington, Somerset, și a studiat la Oxford, unde părea să fie destinat unei carieree medicale. L-a întâlnit în 1666 pe Anthony Ashley-Cooper, mai târziu primul Conte de Shaftesbury, care i-a devenit prieten și protector. Locke a condus în 1668 o operație de mare importanță suportată de Shaftesbury, prin care i se elimina un chist hidatic al ficatului; persoanele spirituale ale vremii au considerat foarte amuzant faptul că ficatul lui Shaftesbury avea nevoie de un „robinet" de argint pentru tot restul vieții. Între anii 1675 și 1679, Locke a trăit în Franța, unde a studiat opera lui *Descartes și *Gassendi. Shaftesbury, care se implicase foarte mult în demersurile opoziției parlamentare contra casei Stuart, a fugit în Olanda în 1681, iar Locke l-a urmat în 1683, înapoindu-se în Anglia în 1688, după ascensiunea la tron a lui Wilhelm de Orania. În decursul anului următor au fost publicate operele filosofice fundamentale ale lui Locke, și anume *Essay Concerning Human Understanding*, *Two Treatises of Government*, precum și *Letter on Toleration*, ultimele două dintre ele anonim. În anii din urmă ai vieții sale, Locke a publicat *Some Thoughts Concerning Education* (1693) și *The Reasonableness of Christianity* (1695). I-au fost oferite din partea guvernului funcții administrative minore și a trăit liniștit până la sfârșitul zilelor sale în casa Lady-ei Damaris *Masham, în Essex.

Deși Locke este consacrat drept figura marcantă a *empirismului britanic, filosofia lui este mai complexă decât sugerează acest lucru. În *Eseul* său refuză să acorde vreun loc „ideilor înnăscute" în fundamentele cunoașterii, și în acest sens lucrarea este anti-*raționalistă. El așază ferm experiența, sau ideile de senzație și reflecție, la baza intelectului uman. Cu toate acestea, Locke ia în considerare și posibilitatea cunoașterii faptului că unele dintre ideile noastre (cele ale calităților primare) ne oferă o reprezentare adecvată a lumii înconjurătoare. Însă capacitatea de a cunoaște lucruri derivă de la Dumnezeul atotcunoscător și „știm cu mai multă siguranță că există un DUMNEZEU decât știm că există altceva în afara noastră" (*Essay*, IV, 10). Deși Locke este considerat primul mare filosof englez al revoluției științifice, aliatul și „subordonatul în muncă" al lui *Boyle și *Newton, el însuși s-a îndoit că o astfel de filosofie a naturii ar putea aspira la statutul unei științe, prin care el înțelegea orice activitate capabilă să ne ofere o înțelegere adecvată și rațională, precum cea a lui Dumnezeu, a adevăratelor esențe ale lucrurilor (*Essay*, III. 26). Sarcina epistemologiei este să prezinte ceea ce știm într-adevăr, sursele variate ale cunoașterii, folosirea corectă și, înainte de orice, limitele și capacitățile îndoielnice ale minților noastre. Prin această temă Locke a pus în legătură epistemologia sa cu pledoaria pentru toleranța religioasă. Această doctrină radicală, împreună cu studiul său despre proprietate și despre relația dintre cârmuire și consimțământ reprezintă moștenirea sa durabilă lăsată filosofiei politice.

Celebritatea lui Locke se datorează analizei atente a fenomenului real al vieții mentale, însă filosofia sa ezită, de fapt, în mod nejustificat, între empirismul radical al succesorilor săi, precum *Berkeley și *Hume, și lumea teologică ce se întemeia pe rațiune, consolidând ideile religiei creștine ce alcătuiau climatul în care trăia. Concepția sa potrivit căreia religia și moralitatea sunt la fel de deschise *demonstrației și raționamentului ca matematica îl definește drept o figură preiluministă, întocmai cum accentul pus pe primatul ideilor a deschis calea unor îndepărtări mai radicale de acel climat.

logica relevanței. Logică ce explorează proprietățile relațiilor de implicație mai puternice decât *implicația strictă. C.I.*Lewis a arătat că, în cazul noțiunii clasice de *implicație, dintr-o contradicție poate să decurgă orice, iar din orice propoziție arbitrară rezultă o tautologie. Considerând aceste consecințe ca inacceptabile, logicienii au încercat să definească relații de implicație mai puternice (mai restrictive) decât implicația strictă, pentru a păstra distincția dintre moduri de argumentare corecte și incorecte, chiar și în prezența contradicțiilor și a tautologiilor.

logică. Știința generală a inferențelor. Logica deductivă, în care o concluzie *decurge logic dintr-un set de premise, se distinge de logica inductivă, care studiază modul în care premisele pot sprijini o concluzie fără să o implice cu necesitate. În logica deductivă concluzia nu poate fi falsă dacă premisele sunt adevărate. Țelul logicii este mai curând de a explicita regulile prin care pot fi construite raționamentele, decât de a studia procesele de raționare reale pe care le folosesc oamenii, care se pot sau nu conforma acestor reguli. În cazul logicii deductive, dacă întrebăm de ce este necesar să urmăm regulile, forma cea mai generală de răspuns este că dacă nu facem acest lucru, atunci ne contrazicem. (Adică, strict vorbind, suntem gata să ne contrazicem. Cineva care nu reușește să tragă o concluzie ce decurge logic dintr-un set de premise nu e necesar să se contrazică, ci doar să eșueze în observarea unui anumit lucru. Cu toate acestea, el nu este apărat împotriva adăugării concluziei contradictorii la opiniile lui.) Nu există un răspuns la fel de simplu în cazul logicii inductive, care este în general o disciplină mai puțin viguroasă, dar obiectivul ei va fi descoperirea unor moduri de raționare astfel încât oricine se abate de la ele va avea opinii improbabile. *Aristotel este recunoscut în general drept primul mare logician, iar logica aristotelică, sau logica tradițională (→ silogism), a dominat această disciplină până în secolul al XIX-lea. În secolul al XX-lea s-a recunoscut din ce în ce mai mult că în cadrul acestei tradiții s-a realizat o muncă de cercetare remarcabilă, însă raționamentul silogistic este considerat acum un caz special, restrâns, al formelor de raționament care pot fi reprezentate în cadrul *calculului propozițional sau al *calculului predicatelor. Acestea formează miezul logicii moderne. Noțiunile lor centrale, de *cuantificatori, *variabile și *funcții, au fost create de matematicianul german *Frege, care este recunoscut drept părintele logicii moderne, deși tratarea sistemului logic ca o structură matematică abstractă, sau algebră, a fost prefigurată de *Boole (→ algebră booleană). Astfel, logica modernă este numită logică matematică din două motive: în primul rând, logica însăși este un obiect al studiului matematic, dar, în al doilea rând, formele stabilite de Frege au furnizat un limbaj capabil să reprezinte toate raționamentele matematice. Logica tradițională a fost incapabilă să abordeze acest lucru. Calculul propozițional și al predicatelor studiază cum sunt satisfăcute modalitățile de combinare a propozițiilor cu conectorii care exprimă *funcții de adevăr și cele de combinare a informației despre mărimea predicatelor temporale. Aceste operații cât se poate de generale pot apărea în orice discurs, de la matematică la discuțiile despre rezultatele unui meci de fotbal. Logicile mai specifice studiază subiecte precum timpul, posibilitatea și obligația. Astfel, există *logici deontice, *logici modale, logica timpului ș.a.m.d. Pentru alte noțiuni asociate cu studiul logicii → calcul logic; constante logice; cuantificator; formă logică; funcție de adevăr; interpretare; teoria demonstrației; teoria modelelor; variabilă.

logică deontică. Un *calcul logic creat prin adăugarea operatorilor „Op“ (se cuvine ca p) și „Pp“ (este permis ca p) unui sistem de bază precum *calculul propozițional, împreună cu regulile de inferență pentru acești operatori. O logică deontică va studia inferențe între aceste forme, spunând, de exemplu, dacă din $Op \,\&\, p \to q$ decurge Oq, sau dacă $Op \to \sim O \sim p$. Asemenea principii s-au dovedit a fi controversate și nu există nici un sistem „clasic“ de logică deontică. → paradoxul crimei blânde.

logică de ordin superior. O logică în care *variabilelor *cuantificatorilor li se permite să se aplice atât la proprietăți și la funcții, cât și la indivizi (→ limbaj de ordinul întâi).

logică de ordinul întâi. Studiul inferențelor făcute în *limbaj de ordinul întâi.

logică inductivă → confirmare.

logică intuiționistă. Sistemul logic dezvoltat inițial de A. Heyting (n. 1898) pentru a formaliza raționamentele permise de *intuiționismul matematic. El este astfel construit încât $p \vee \sim p$ nu este o teoremă în sistem și *regula de inferență de la $\sim\sim p$ la p este respinsă (logica poate fi obținută din schemele de *deducție naturală standard ale calculului propozițional prin eliminarea acestei reguli, cu condiția să fie adăugată o regulă care afirmă că dintr-o contradicție decurge logic orice. Ar trebui remarcat că intuiționismul nu asertează negația lui $p \vee \sim p$. Din contră, dubla sa negație, $\sim\sim(p \vee \sim p)$ este ea însăși o teoremă a logicii intuiționiste. O altă proprietate importantă este că din $\sim(\forall x)Fx$ nu poate fi demonstrat că $(\exists x)\sim Fx$. Acest lucru se află în acord cu intuițiile *constructiviste ce stau la baza intuiționismului, deoarece premisa nu ne oferă nici o modalitate de a construi o instanță a unui lucru care nu este F. *Gödel a demonstrat că logica intuiționistă poate fi transpusă în logica modală S_4 prin diferite traduceri, dintre care vă prezentăm un exemplu. Aici *v* este o variabilă propozițională; A, B sunt formule bine formate oarecare din logica intuiționistă și $Tr(\alpha)$ este traducerea oricărei formule în S_4:

$Tr(v) = \Box v$
$Tr(A \vee B) = TrA \vee TrB$
$Tr(A \,\&\, B) = TrA \,\&\, Tr\,B$
$Tr(A \rightarrow B) = Tr\,A \rightarrow TrB$
$Tr{\sim}A = \sim\Diamond TrA$

Aceasta sugerează că Heyting a fost călăuzit de ideea că a face un enunț este echivalent cu a afirma că acel enunț este demonstrabil sau poate fi construit. Negarea unui enunț ar însemna atunci a susține că nu este posibilă construirea lui sau că din afirmația că el a fost construit poate decurge logic o contradicție. Deși aceste echivalențe îi pot ajuta pe logicienii clasici să înțeleagă intuiționismul, intuiționiștii nu ar accepta totuși, din punct de vedere filosofic, că logica modală clasică este fundamentală sau că astfel de explicații în termenii clasici sunt adecvate. O proprietate interesantă a logicii intuiționiste este că nu pot fi alcătuite *tabele de adevăr finite pentru conectori.

logică liberă. Orice logică ce diferă de logica clasică prin aceea că nu presupune că numele pe care le folosim se referă efectiv la ceva. Astfel, nu trebuie să presupunem că din Fa ar decurge $(\exists x)(Fx)$, după cum nici în limbajul natural, din faptul că Pegas este un cal înaripat nu decurge că ar exista ceva de felul cailor înaripați. O alternativă ar fi să spunem că sunt cai înaripați în sensul în care Pegas este cal înaripat, adică să interpretăm ambele enunțuri declarative de mai sus ca fiind implicit aflate în sfera de aplicație a unui operator precum „în mituri se spune că...".

logică matematică. Termen pentru logica formală modernă, în special acele *calcule logice suficient de tari pentru exprimarea matematicilor clasice.

logică modală. Logică ce studiază noțiunile de necesitate și posibilitate. Logica modală a avut o mare importanță de-a lungul istoriei, mai ales în lumina mai multor doctrine referitoare la proprietățile necesare ale divinității, dar nu a fost un subiect central al logicii moderne în perioada ei de aur de la începutul secolului al XX-lea. Cu toate acestea, ea a fost resuscitată de C.I. *Lewis prin adăugarea, la *calculul propozițional sau *calculul predicatelor, a doi operatori, $\Box$ și $\Diamond$ (câteodată notați N și P), însemnând necesar și respectiv posibil. Va fi nevoie de teze precum $p \rightarrow \Diamond p$ și $\Box p \rightarrow p$. Printre tezele controversate se află $\Box p \rightarrow \Box\Box p$ (dacă o propoziție este necesară, ea este în mod necesar necesară, caracteristică a sistemului cunoscut drept S4) și $\Diamond p \rightarrow \Box\Diamond p$ (dacă o propoziție este posibilă, ea este în mod necesar posibilă, caracteristică a sistemului cunoscut drept S5). *Teoria clasică a modelelor pentru logica formală, datorată lui *Kripke și logicianului suedez Stig Kanger, implică evaluarea propozițiilor nu ca fiind adevărate sau false *simpliciter*, ci ca fiind adevărate sau false în *lumi posibile, necesitatea corespunzând atunci cu ceea ce este adevărat în toate lumile, iar posibilitatea corespunzând cu ceea ce este adevărat într-o lume oarecare.

logică multisortală. O logică în cadrul căreia *variabilele parcurg domenii diferite. În *calculul predicatelor tradițional, o propoziție de tipul „Toți F sunt B" este reprezentată ca și cum ai spune: fie orice; dacă este F, atunci este G. Într-o logică multisortală reprezentarea va fi de felul următor: fie orice F; el este G. Aceasta poate concorda mai bine cu limbajul natural și se potrivește cu formele silogistice tradiționale mai bine decât o face calculul predicatelor.

logică multivalentă → logică polivalentă.

logică pleonotetică. Logica *cuantificatorilor plurali, precum „cei mai mulți" și „câțiva".

logică plurală → logică pleonotetică.

logică polivalentă (sau multivalentă). O logică în care sunt acceptate mai mult decât cele două *valori de adevăr clasice — adevăr și fals. Valorile intermediare pot fi motivate de cerințele *ambiguității, de încercări de evitare a *paradoxurilor logice, și de evitare a concepției conform căreia propozițiile contingente viitoare sunt în mod determinat adevărate sau false, acest lucru fiind considerat că duce la *fatalism. Sistemul original trivalent din logica modernă îi aparține logicianului polonez Jan Lukaziewicz. → bătălie navală; fuzzy, logică ~.

logică simbolică. Termen general, nu prea folosit, pentru studiul *logicii formale. În general, studiul *formei logice necesită folosirea de litere și variabile schematice specifice („simboluri") care înlocuiesc în enunțuri termenii specifici unei categorii.

logică tradițională → logică; silogism.

logicism. Abordare a filosofiei matematicii avându-i ca pionieri pe *Frege și *Russell. Conform logicismului, adevărurile matematicii sunt adevăruri logice, ce pot fi deduse prin legi logice din *axiomele logice de bază. Programul care urmărea să arate acest lucru a început cu demonstrația strălucită a lui Frege conform căreia adevărurile elementare ale numărării (de exemplu, „aici sunt patru mere") pot fi formalizate folosind doar *cuantificatorii și identitatea, nefiind necesară o menționare ireductibilă a numărului. Marea realizare a logicismului a fost lucrarea *Principia Mathematica* (1912) scrisă de Russell și *Whitehead. Problema acestui program a fost că, de fapt, complexitatea necesară pentru a evita *paradoxurile a condus la o aplicație a matematicii la *teoria mulțimilor, cu propriile structuri și axiome, mai degrabă decât la ceva recunoscut ca fiind „pur" logic.

logic proprii, nume ~ → nume logice proprii.

logocentrism. Termen folosit în scrierile *postmoderne pentru a critica ceea ce este perceput ca încredere excesivă în stabilitatea înțelesurilor sau ca preocupare exagerată pentru distincțiile sau validitatea inferențelor, pentru folosirea atentă a rațiunii sau pentru alte mijloace tradiționale de selectare a adevărului de falsitate; termen folosit de asemenea pentru a critica încrederea excesivă în noțiunile însele de adevăr și falsitate.

logomahie (gr., *logos*, cuvânt + *machē*, luptă). O dispută pur verbală.

logos (gr., rostire, principiu, lege, rațiune, proporție). La *Heraclit, principiul cosmic care conferă ordine și raționalitate lumii, într-un mod analog celui în care rațiunea omului dirijează acțiunea. La *Platon și la *Aristotel o funcție similară este îndeplinită de **nous*. Pentru *stoici rațiunea seminală (*logos spermatikos*) este sursa cosmică a ordinii; aspectele sale sunt soarta, providența și natura. *Logoi* subordonați par să îndeplinească ceva din funcția *formelor lui Platon. *Logos* are și o altă accepțiune: este ceea ce ne permite să înțelegem principiile și formele, adică un aspect al propriei noastre gândiri. Conceptul se îmbină cu doctrina creștină atunci când *logos*-ul este instrumentul lui Dumnezeu pentru construirea (mântuirea) lumii. Noțiunea se regăsește încă în ideea de *legi ale naturii, dacă acestea sunt concepute drept ceva independent care orientează cursul natural al evenimentelor, existând dincolo de lumea trecătoare pe care o guvernează.

loialitate. Prezintă interes pentru etică deoarece, deși loialitatea față de un prieten, familie sau un alt grup poate fi o *virtute, ea se află în conflict cu *imparțialitatea necesară dreptății sau altruismului universal generalizat. → prietenie; recunoștință.

Lotze, Rudolf Hermann (1817–1881). Logician și metafizician idealist german. Lotze a studiat la Leipzig și în 1844 a devenit profesor la Göttingen, unde a rămas până în ultimul an al vieții sale, când a deținut pentru o scurtă perioadă de timp o catedră la Berlin. Filosofia sa a conciliat idealismul cu *empirismul, și, în contrast cu sistemele monolitice ale epocii, adoptă pluralitățile universului, deși descoperă inteligibilitatea ultimă numai în activitățile spiritului și în relația lor cu Dumnezeu (→ panpsihism). Principalele lucrări ale lui Lotze sunt *Logik* (1874) și *Metaphysik* (1879).

luare la cunoștință și descriere. (engl., *acquaintance and description*, n. t.). Distincție între modurile noastre de a cunoaște lucrurile, relevată de *Russell. Această distincție constituie un element central al filosofiei lui după descoperirea teoriei *descripțiilor definite. Un lucru este cunoscut prin luare la cunoștință atunci când există o experiență directă a acelui lucru și e cunoscut prin descriere dacă poate fi doar descris ca un lucru având cutare și cutare proprietăți. În vorbirea curentă, cineva își poate cunoaște soția și copiii prin luare la cunoștință, însă poate cunoaște pe cineva ca pe „prima persoană născută pe mare" doar prin descriere. Totuși, din mai multe motive, Russell reduce domeniul lucrurilor ce pot fi cunoscute prin luare la cunoștință până ce sunt incluse, în final, doar experiențe imediate, probabil cea a propriului eu, a anumitor universalii sau a unor înțelesuri. Orice altceva este cunoscut doar ca lucrul care are calitățile cutare și cutare. → atomism logic.

Lucrețius (Titus Lucretius Carus, 99/94–55/51 î.Hr.). *Epicureu roman. Se cunoaște foarte puțin despre viața lui. Singura sa operă cunoscută este poemul filosofic *De Rerum Natura* (*Despre natura lucrurilor*), care reflectă filosofia atomistă a lui Epicur. Poemul conține șase cărți: (1) prezintă atomismul elementar al lui *Democrit și respinge concepțiile rivale ale lui *Empedocle, *Heraclit și *Anaxagoras; (2) prezintă distincția între *calitățile primare și secundare ale lucrurilor și doctrina creației și distrugerii continue a lumilor; (3) explică natura compusă și perisabilă a sufletului și nebunia temerii de moarte; (4) redă teoria epicureică a percepției și a pasiunilor cuprinzând faimoasa învinuire a dragostei; (5) se ocupă de progresul evenimentelor în lumea naturală; și (6) tratează ciudățeniile și minunile naturale precum cutremurele și molimile. Poemul este faimos, pe bună dreptate, deopotrivă pentru consolarea sa morală și pentru cosmologia sa, iar autoritatea sa literară durabilă este comparată deseori, în mod favorabil, cu cea a lui Virgilius.

lucru în sine. Pentru întrebuințarea *kantiană, vezi *noumen*. → ființare-în-sine / ființare-pentru-sine.

Lukács, György (1885–1971). Filosof marxist maghiar. Lukács a fost pentru scurt timp ministru în guvernul ungar în 1919 și apoi în 1956, deși a petrecut ani întregi în exil în Rusia. Lukács a văzut în marxism modalitatea de a depăși dualitatea subiect–obiect inerentă în gândirea occidentală: experiența clasei muncitoare poate deveni atât subiectul, cât și obiectul istoriei, dobândind astfel armonia și totalitatea necesare (gândirea depinde aici de schema conceptuală *hegeliană). De asemenea, în acest punct ochelarii de cal ai ideologiei capitaliste și în special fetișismul *mărfurilor vor fi depășite. Lukács a scris pe larg despre teoria literară și despre interpretarea lui Marx. Printre lucrările sale se află *Die Seele und die Formen* (1911) și *Geschichte und Klassen-bewußtsein* (1923).

Lull, Ramón (sau Llull, cca 1232–1316). Filosof și cruciat franciscan spaniol. Viața lui Lull a fost o încercare neobosită de a converti musulmanii și evreii. Acesta era scopul „Artei" sale, publicată în *Ars Magna* (cca 1274) și în *Ars Generalis Ultima* (1308). Este o dezvoltare a *neoplatonismului, o tentativă riguroasă de identificare a categoriilor (demnităților) ce alcătuiesc principiile absolute ale lui Dumnezeu. Acestea se dezvăluie în triade ale agentului, pacientului și acțiunii. Lull a împărtășit credința gânditorilor evrei și musulmani ai vremii sale în cunoașterea numerică și geometrică secretă prin care alesul poate înțelege natura cosmosului. Arta combinațiilor este considerată prin urmare o primă tentativă a unui limbaj perfect din punct de vedere logic în care puteau fi încadrate demonstrații ale corectitudinii creștinismului. E posibil ca poziția lui să fi influențat ambiția de mai târziu a lui *Leibniz de a elabora o *characteristica universalis*. Lull a fost omorât în Africa de Nord în cursul unei campanii purtate contra păgânilor.

lume exterioară. Lumea obișnuită a locurilor și lucrurilor pe care le percepem, printre care ne mișcăm, asupra cărora acționăm. Cuvântul „exterior" sugerează (în mod înșelător, după mulți filosofi) că această lume este distinctă de lumea minții noastre, astfel încât experiența noastră imediată este una, și problema naturii lumii pe care această experiență o reprezintă este alta. Imaginea de mai sus este numită de obicei imaginea *carteziană a minții, și împotriva ei s-au îndreptat atacurile a numeroși epistemologi, mai ales din a doua jumătate a secolului al XX-lea. → experiență; percepție.

lume sensibilă. Lumea așa cum este pentru noi: lumea culorilor, a gusturilor și a sunetelor, precum și a obiectelor caracterizate de relații geometrice și mecanice. → calități primare / secundare; imagine manifest.

lumile gemene. *Experimentele mintale referitoare la lumile gemene sunt desfășurate prin imaginarea unei lumi posibile care este la fel ca aceasta în privința multor sau chiar a tuturor aspectelor fenomenale, dar care diferă în alt mod. Apoi este comparată propria situație cu cea a unui geamăn sau *Doppelgänger*. Ideea esențială a scenariului este aceea de a determina dacă fratele tău geamăn sau *Doppelgänger* împărtășește o stare psihologică sau alta cu tine, argumentându-se că, dacă nu o împărtășește, aceasta dovedește că starea este în mod esențial „determinată de lume", adică identitatea sa depinde de mai mult decât de circumstanțele fenomenale. De exemplu, putem să ne gândim la Homer, dacă acesta a existat, și putem să ne imaginăm un geamăn pe un pământ-pereche care este la fel de atras de asemenea povești și care contemplă același cuvânt, „Homer", dar care nu se gândește la Homer, întrucât Homer nu este un locuitor al lumii sale pereche. → conținut larg și restrâns.

lumină. Deși lumina este înțeleasă corect în fizică drept energie electromagnetică având specifică o anumită lungime de undă (între 390 și 740 nanometri: un nanometru este egal cu 10^{-9} metri), faptul că aceasta este tocmai energia care luminează lumea pentru noi este, în mod evident, contingent prin natura simțurilor noastre și prin adaptările la mediul înconjurător. Lumina poate astfel ajunge să preia problemele calităților secundare (→ calități primare / secundare), și întocmai cum faptul că pomii sunt verzi poate părea că se datorează alcătuirii noastre în aceeași măsură în care s-ar datora unei naturi non-umane, la fel faptul că este lumină sau întuneric poate părea tulburător de antropocentric sau subiectiv. *Descartes ridică problema întrebând „n-ar fi putut natura să fi stabilit și un anume semn care ne-ar face să avem senzația luminii, chiar dacă semnul nu conține nimic în el însuși care să fie asemănător acestei senzații?" (*Le Monde*). Lumina a fost asociată cu principiul creator originar fundamental în multe tradiții religioase și filosofice, printre care *zoroastrismul și *neoplatonismul.

lumi posibile. Noțiunea centrală în explorarea semantică, sau din perspectiva teoriei modelelor a logicii modale. În acest domeniu o lume posibilă este considerată ca fiind o stare de lucruri completă, sau una în care fiecare propoziție luată în considerare are o valoare de adevăr definită. O propoziție p este necesară (□ p) dacă este adevărată în toate lumile posibile, posibilă (◇ p) dacă este adevărată numai în unele, și imposibilă dacă nu este adevărată în nici una. În legătură cu lumile posibile pot fi definite relații variate. De exemplu, pentru a modela probleme ce apar în legătură cu repetarea operatorilor modali, cum ar fi aceea dacă □ p implică □ □ p, *Kripke a definit o relație de accesibilitate în ceea ce privește lumile, care i-a permis să transforme această problemă în enunțul potrivit căruia, dacă o propoziție este adevărată pentru toate lumile accesibile din aceasta, atunci ea este adevărată pentru toate lumile accesibile din limbile ce sunt accesibile din aceasta. În vederea oferirii unei teorii a contrafactualilor, David *Lewis a folosit o relație de similaritate, astfel încât un *condițional contrafactual „Dacă *p* ar fi fost adevărat, atunci și *q* ar fi putut fi" poate fi considerat adevărat dacă este adevărat pentru toate lumile cele mai asemănătoare cu a noastră în care *p* este adevărată.

Cu toate că utilitatea modelelor lumilor posibile în explorarea logicii modale este dincolo de orice îndoială, calitatea filosofică a noțiunii a fost îndelung dezbătută, generând același tip de poziții precum cete din *filosofia matematicii: *platonism, ce afirmă realitatea acestora (→ realism modal), forme de *constructivism, care susține faptul că noi le creăm, și *formalism, ce consideră aceste simboluri ca un instrument folositor pentru logică.

lupta de clasă. *Marx a scris în *Manifestul comunist* că „istoria tuturor societăților existente până în prezent este istoria luptelor de clasă". Dar afirmația necesită precizări suplimentare în aplicarea ei la societăți în care există mai curând gradații line ale păturilor decât clase definite net prin relațiile lor diferite cu modurile de producție economică. O problemă critică pentru marxismul modern este dacă lupta de clasă se intensifică o dată cu dezvoltarea societăților capitaliste, sau dacă „îmburghezirea" claselor muncitoare nu subminează rolul lor revoluționar. → burghezie / proletariat.

Lyceum. Numele școlii întemeiate în Atena, de *Aristotel, într-o grădină publică sau gimnaziu în onoarea lui Apollo Lyceus (provenit fie din *lukeios*, care aparține unui lup, fie din Lycian, care vine din Lycia, fie din *lukē*, lumină). Membrii săi au fost *peripateticienii.

M

Mach, Ernst (1838–1916). Fizician și filosof austriac. Născut la Turas, Mach a studiat la Viena și a deținut catedre de matematică la Graz și de fizică la Praga, iar apoi a fost profesor de istorie și teoria științelor inductive la Viena. Este considerat de mulți drept precursorul major al *pozitivismului logic. Filosofia sa este interpretată de obicei ca fiind radical empiristă: mintea își cunoaște doar propriile senzații, iar teoria nu este altceva decât un instrument pentru predicția modului în care se vor desfășura ele. Ea a fost criticată de *Lenin ca fiind un gen de idealism subiectiv și, în mod ironic, opinia conform căreia creatorul teoriei relativității a fost inspirat de ideile lui Mach a întârziat acceptarea acestei teorii în Uniunea Sovietică. Empirismul lui Mach se îmbină însă cu o nouă accentuare a importanței analizei logice a structurii unei teorii științifice. Cea mai însemnată operă în care este dezvoltată această combinație este probabil _Die Mechanik in ihrer Entwicklung historisch-kritisch dargestellt_ (1883). Un alt tratat important scris de Mach a fost _Beiträge zur Analyse der Empfindungen_ (1906). *Einstein i-a adus următorul omagiu: „Pot să spun cu certitudine că studiul lucrărilor lui Mach și Hume a reprezentat direct și indirect un ajutor esențial în activitatea mea..." (necrolog, _Physikalische Zeitschrift_, 1916).

Machiavelli, Niccolò (1469–1527). Filosof politic florentin și o prezență importantă în filosofia politică ulterioară. Operele sale _Il Principe_ (1512 / 1513, trad. rom., _Principele_) și _Discorsi_ (cca 1516) au adus un realism nou în studiul politicii. Punctul de vedere șocant formulat de Machiavelli era cel conform căruia, deși se presupune că principele sau conducătorul ar trebui să fie întruchiparea virtuții și a moralei, totuși, dat fiind felul de a fi al lumii, un conducător triumfător este doar cel care acționează eficient fără să țină cont de moralitatea convențională a acțiunilor. Machiavelli poate fi privit și ca primul sociolog, deoarece a considerat organizațiile politice drept entități organice supuse propriilor lor legi de dezvoltare, înflorind și destrămându-se în diverse moduri ce nu datorează nimic unei ordini morale independente.

macrocosmos și microcosmos. Macrocosmosul este lumea ca întreg, iar un microcosmos este o mică parte a acestei lumi, deseori omenirea, luată drept model al său. Astfel, universul poate fi privit drept un mare organism viu (→ panpsihism). Aceasta a fost o idee centrală în cea mai mare parte a gândirii grecești antice, în special în doctrinele lui *Pitagora și *Platon și în *neoplatonismul ulterior. La *Leibniz, monadele sunt microcosmosuri ale lumii, deoarece fiecare oglindește în sine întregul univers.

Madhyamika (sanscr., calea de mijloc). Școală a filosofiei budiste. Calea de mijloc subliniază deșertăciunea (*_shunyata_) lucrurilor și modul în care adevărul se află dincolo de toate dihotomiile și opozițiile. Ea acordă însă o anumită valoare și cunoașterii relative sau fenomenale a lucrurilor. Calea de mijloc se aseamănă în anumite privințe cu conjuncția *kantiană a naturii incognoscibile a *noumenelor și posibilitatea unei științe a fenomenelor. Școala a fost întemeiată de *Nagarjuna și a cunoscut o dezvoltare filosofică îndelungată.

magie. Problemele filosofice puse de practica magiei și a vrăjitoriei în cadrul multor culturi privesc natura raționalității și cea a interpretării.

Cea mai simplă interpretare a practicilor magice este cea conform căreia ele sunt o știință falsă, adică reprezintă încercări de a controla evenimentele cu mijloace care sunt de fapt neadecvate. Numai o „mentalitate primitivă", inferioară gândirii științifice occidentale, ar putea să nu țină seama de această neadecvare (→ Lévy-Bruhl). Problema este că dacă o interpretare a unei practici trebuie să susțină o iraționalitate larg răspândită, atunci ea încalcă *principiul umanității și conduce spre necesitatea unei înțelegeri cu mai puține prejudecăți și cu mai multă empatie.

Alternativa inițiată de antropologul E.E. Evans-Pritchard în lucrarea _Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande_ (1937) scoate în evidență funcția credinței în magie în menținerea ordinii sociale, în disiparea tensiunilor și agresiunilor, și slujirea drept supapă pentru invidii și gelozii. Magia, ca și alte practici religioase, apare mai degrabă ca fiind non-rațională decât irațională, având o funcție socială simbolică. Evans-Pritchard însuși credea că populația azandă oferă explicații ale evenimentelor la două niveluri, unul dintre ele fiind în acord cu normele occidentale ale rațiunii, iar celălalt nu, astfel că rămâne încă deschisă problema dacă nivelul acesta din urmă implică iraționalitatea sau nu. Un răspuns în întregime *relativist la această chestiune este oferit de filosoful britanic Peter Winch în lucrarea _The Idea of a Social Science_ (1958), unde se argumentează că realitatea însăși este o construcție socială, în cadrul căreia concepțiile occidentale ale raționalității nu se bucură de nici un statut privilegiat asupra celorlalte modalități de considerare a lumii.

Magul Nordului → Hamann.

Maimonides (sau Moses ben Maimon, 1135–1204). Cel mai important filosof evreu al lumii medievale, Maimonides s-a născut la Cordoba, în Spania, și a studiat atât învățăturile rabinice și biblice, cât și filosofia și știința. O dată cu cucerirea orașului Cordoba în 1148 de către almohazi, familia a fugit în Africa de Nord, în Palestina, și în cele din urmă s-a stabilit în Egipt. El s-a întreținut lucrând ca medic și a devenit apoi șeful venerat al evreilor din Egipt. Maimonides a scris pe larg și cu competență despre legea evreiască, dar ca filosof este cunoscut mai ales pentru lucrarea _Călăuza celor rătăciți_, scrisă inițial în arabă și tradusă ulterior în ebraică și latină. Fiind consecventă cu doctrina rabinică după care anumite subiecte sunt rezervate numai câtorva aleși, opera lui Maimonides are o formă enigmatică și a cunoscut diferite interpretări. Ea este o călăuză pentru cei care cred în Lege, dar rămân nedumeriți în fața sensului diferiților termeni biblici. Aceasta îl conduce pe Maimonides la o discuție asupra naturii atributelor divine. El susține, ca și *Avicenna, diferența între existență și esență, adăugând însă doctrina distinctivă conform căreia nici o esență pozitivă nu-i poate fi atribuită lui Dumnezeu, care este prin urmare cunoscut numai prin termeni negativi. Cu toate acestea, mai departe stabilește existența, unitatea și incorporalitatea naturii lui Dumnezeu și îi demonstrează existența cu ajutorul *argumentelor fizico-teologice standard (se pare că a susținut că argumentul cosmologic al lui Avicenna era un argument fizic).

major ilicit. Eroare comisă atunci când un *silogism are termenul major *distribuit în concluzie, dar nu și în premisă. „Unele muritoare sunt ierbivore; nici un leu nu e muritor; prin urmare nici un leu nu e ierbivor."

Malebranche, Nicolas (1638–1715). Filosof *cartezian francez. Malebranche s-a născut la Paris și a studiat filosofia și teologia la Sorbona. Impresionat profund de filosofia lui *Descartes, el a scris în 1674 și 1675 cele două volume ale lucrării _De la recherche de la vérité_. În această operă Malebranche expune și dezvoltă multe dintre tezele lui Descartes, dar propria sa originalitate este vizibilă în două domenii principale. El preia concepția carteziană conform căreia senzația pură nu are putere reprezentativă și îi adaugă doctrina potrivit căreia cunoașterea obiectelor necesită alte *idei reprezentative care sunt cumva surogate pentru obiectele din afară. Acestea sunt arhetipuri sau idei ale obiectelor așa cum există în mintea lui Dumnezeu, astfel că „vedem toate lucrurile în Dumnezeu". *Berkeley (_Three Dialogues_, II, 43) are grijă să se delimiteze de Malebranche, a cărei doctrină ar putea părea asemănătoare. Această opinie a fost subiectul unor dezbateri acrimonioase cu *Arnauld. Cealaltă teză pentru care este cunoscut este negarea eficacității cauzale a corpurilor. La fel ca *ocazionaliștii islamici, precum *Al-Ghazali, Malebranche conferă putere cauzală doar lui Dumnezeu. Atât din punctul de vedere al negării cauzalității empirice, cât și din cel referitor la natura sufletului, filosofia sa are multe lucruri în comun cu cea a lui *Hume, care îl menționează întotdeauna cu respect. Malebranche și-a apărat sistemul în lucrarea *Entretiens sur la métaphysique et sur la religion* (1688).

malin génie. În franceză, geniu rău sau demon. Expresia franceză obișnuită pentru „mauvais génie", introdusă în prima dintre *Meditațiile* lui *Descartes. → metoda îndoielii.

Malthus, Thomas Robert (1766–1834). Teoretician englez al socialului. Deși este catalogată în principal ca aparținând istoriei științei, lucrarea lui Malthus, *Essay on Populations* (1798), a influențat din punct de vedere filosofic subminarea credinței *Iluminismului în posibilitățile nelimitate ale progresului uman și în *perfecțiune. „Principiul populației", adică tendința naturală a populațiilor de a crește în progresie geometrică și deci mai rapid decât producția de resurse (care este limitată datorită suprafeței disponibile), părea să promită în schimb o perspectivă posomorâtă a epidemiilor și foametei inevitabile. Principiul a fost și rămâne un argument incomod împotriva încercării de a controla sărăcia prin furnizarea de alimente și a celorlalte resurse, deoarece o astfel de politică nu va face altceva decât să reînnoiască aceleași probleme pentru generațiile ulterioare mai numeroase.

Mandeville, Bernard (cca 1670–1733). Doctor și filosof moral olandez. Născut în Rotterdam, într-o distinsă familie de medici, Mandeville s-a stabilit în Marea Britanie la scurt timp după ce și-a obținut diploma în 1691. Este cunoscut pentru lucrarea *The Fable of the Bees; or Private Vices, Public Benefits* (opera își are originea într-un poem publicat în 1705, ajungând la forma sa finală la cea de-a șasea ediție din 1729). Mandeville analizează modul în care viciile individuale, precum vanitatea, luxul și dorința de schimbare și de a fi la modă, dau naștere beneficiilor publice, precum hărnicia și locurile de muncă. Viciul este singurul comportament care promovează activitatea economică profitabilă. Implicațiile sardonice sau chiar cinice ale acestei lucrări au suscitat patru respingeri atât din partea lui *Berkeley, cât și din cea a lui *Hutcheson, însă opera l-a influențat evident pe Adam *Smith și anticipează doctrina consumului ostentativ pe care a făcut-o celebră *Veblen.

maniheism. Doctrina conform căreia lumea nu este guvernată de o singură ființă perfectă, ci de un echilibru între forțele binelui și ale răului. Concepția îl înalță pe diavol, ca personificarea răului, într-o poziție în care are o putere comparabilă cu cea a lui Dumnezeu. Provine din *zoroastrism și a fost susținută de maniheeni, urmași ai întemeietorului persan Mani sau Manichaeus. A atins perioada de înflorire maximă între secolele al III-lea și al V-lea d.Hr.

Mannheim, Karl (1893–1947). Sociolog german. Născut la Budapesta, Mannheim a studiat la Heidelberg înainte de a deveni profesor de sociologie la Frankfurt. În 1933 a părăsit Germania și a predat la Londra până în 1946. Opera sa capitală, *Ideologie und Utopie* (1929), a avut o mare influență în inițierea sociologiei cunoașterii, adică încercarea de a asocia toate modurile de gândire cu forțele economice și culturale ce constituie mediul în care se manifestă. (→ bază și suprastructură). Propriile sale tentative de a explica modul în care este posibilă cunoașterea obiectivă, în ciuda matricei de interese care îi dau forma, nu au fost acceptate în totalitate.

mantră. O mulțime de silabe elocvente și pline de semnificație, repetată în incantațiile religioase. Cea mai celebră este „*Om Mani Padme Hum*" (sanscr., „O, tu giuvaer din floarea de lotus"), o mantră centrală în budismul tibetan.

maoism. Numit după revoluționarul și liderul Mao Țzedun (sau Zedong, 1893–1976), maoismul este transpunerea teoriei și practicii *marxiste astfel încât să fie aplicabile nu la condițiile proletariatului urban, ci la cele ale țărănimii chineze. În anumite cercuri din Occident, mai ales la sfârșitul anilor '60, a ajuns să fie privit drept idealul politic egalitarist și comunitar ultim.

Marcel, Gabriel (1889–1973). *Existențialist creștin francez. S-a convertit la catolicism, deși lui Marcel îi displăcea să fie etichetat astfel, însă meditațiile sale asupra conceptelor centrale ale vieții creștine au o savoare existențialistă specifică. Accentul pe care-l pune pe natura personală a „misterului", ca fiind opusă naturii exterioare a simplelor probleme, a avut o anumită influență în cercurile religioase. Printre lucrările sale se află *Misterul ființă* (1951), transcrierea prelegerilor sale Gifford ținute la Aberdeen, și *Fundalul existențialist al demnității umane* (1963), transcrierea prelegerilor sale William James ținute la Harvard.

Marcuse, Herbert (1898–1979). Teoretician al politicului și al socialului. Marcuse s-a născut la Berlin și numele său este asociat cu *Școala de la Frankfurt. Opera sa timpurie a fost o sinteză între *marxism, *fenomenologie și *existențialism. În 1934 a fugit din Germania nazistă în America și a început să predea la Universitatea Columbia, lucrând ulterior în cadrul Oficiului pentru cercetări strategice și al Oficiului pentru cercetări în domeniul informației. A deținut catedre la Brandeis (1954) și la San Diego (1965). Prima sa lucrare în engleză, *Reason and Revolution* (1941), este o introducere în gândirea lui Hegel și a lui Marx, în timp ce *Eros and Civilization* (1955) îl ia pe Freud ca asociat pentru cauza schițării unei societăți nerepresive. Celebritatea lui Marcuse se sprijină în mare parte pe înălțarea sa la titlul de „Părinte al Noii Stângi", atunci când cartea sa *One-Dimensional Man* (1964) a devenit o biblie a mișcărilor studențești radicale din anii '60. Ca și alți analiști ai Școlii de la Frankfurt și teoreticieni, precum *Gramsci, Marcuse a căutat să arate că muncitorii din societățile moderne sunt amețiți de produsele propriei lor munci; revoluția trebuie, prin urmare, să vină de la cei din afara sistemului, precum studenții, intelectualii și minoritarii.

marfă. Forma pe care o ia un produs atunci când mijloacele materiale de existență sunt organizate prin intermediul schimbului se numește marfă. Mărfurile au două valori: folosirea lor imediată în satisfacerea unor nevoi sau dorințe, și folosirea lor ca vehicule de schimb. Banii nu sunt decât o măsură a celui de-al doilea tip de valoare, făcând posibil ca bunuri diferite să fie comensurabile pe piață. Fetișismul mărfurilor este, în gândirea *marxistă, procesul prin care produsele muncii ajung să pară a avea o valoare independentă, separată de munca oamenilor care le-au creat. Rolul pe care îl au mărfurile în comerț camuflează felul în care valoarea lor ar trebui să fie în întregime derivată din munca ce le produce. În analiza lui Lukács, toate relațiile umane ajung să fie tratate ca mărfuri, o specie de conștiință falsă caracteristică ideologiei capitaliste.

Maritain, Jacques (1882–1973). Filosof *tomist francez, exercitând cea mai mare influență în timpul anilor în care a predat la Institut Catholique din Paris, începând cu 1914. Maritain, inițial protestant, a studiat la Sorbona. El și soția sa s-au convertit la catolicism în 1906, în parte sub influența lui *Bergson. Maritain a fost ambasadorul francez la Vatican din 1945 până în 1948. Scrierile sale urmăreau să susțină un „realism" aristotelic și tomist împotriva subiectivismului filosofiei de la *Descartes încoace. Acest lucru implica admiterea unor căi multiple de cunoaștere, și Maritain este amintit de asemenea pentru studiul său asupra cunoașterii neconceptuale, precum cea care se manifestă în momentele de misticism și de intuiție poetică. Printre numeroasele sale lucrări se află *Distinguer pour unir* (1932) și *Humanisme intégral* (1936).

Marsilio de Padova (sau Marsiglio, 1275/1280–1342). Marsilio a studiat probabil la Padova și a fost rectorul Universității din Paris în 1313. Renumele său în domeniul filosofiei se datorează lucrării *Defensor Pacis* (1324), o incriminare devastatoare a pretențiilor papale la puteri seculare. Marsilio pledează pentru o teorie aristotelică a statului politic care contribuie la o viață bună. Legea este, în mod esențial, puterea coercitivă a statului necesară pentru a promova acest scop. Poporul alcătuiește, prin urmare, singura sursă legitimă a autorității politice. Implicațiile pozitiviste și republicane ale acestor concepții erau mult prea avansate pentru acele timpuri, și în 1326 Marsilio a fost obligat să fugă la curtea lui Ludovic de Bavaria, iar Papa Ioan al XXII-lea l-a înfierat ca eretic.

Marx, Karl (1818–1883). Fondatorul comunismului revoluționar. Marx s-a născut la Trier și a studiat dreptul la Universitatea din Bonn, apoi istoria și filosofia la Berlin. Din 1841 a redactat un ziar radical, *Rheinische Zeitung*. În 1843 Marx s-a căsătorit și s-a mutat la Paris, unde l-a cunoscut pe *Engels. Cea mai importantă lucrare a sa din această perioadă a fost textul cunoscut acum cu titlul de *Manuscrisele economico-filosofice din 1844*, publicat în anii '30. În acest timp s-a distanțat de grupul tinerilor hegelieni și a studiat operele economiștilor politici englezi Adam *Smith, David Ricardo (1772–1823) și James *Mill. Marx introduce în *Manuscrise* conceptul central de *alienare și nu este de acord cu tradiția economiei politice care privește inegalitatea drept un fapt natural, nereușind să înțeleagă că este o creație socială. Lucrările *Teze despre Feuerbach* (1845) și *Ideologia germană* (1846) marchează începutul preocupărilor lui Marx pentru diversele forme ale societății umane și succesiunea lor evolutivă ca răspuns la „*contradicțiile" sau tensiunile fără soluție dintre clasele diferite, sau forțele de producție din societate. În 1848 Marx s-a stabilit la Londra, unde a terminat de scris cea mai celebră lucrare a sa, *Manifestul Partidului Comunist*. Explicația teoretică pe care o dă Marx societății umane și economiei sale și-a aflat apogeul în *Capitalul*, ale cărui trei volume au apărut în 1867, 1885 și 1893. → bază și suprastructură; materialism dialectic; materialism istoric; teoria valorii-muncă.

marxism. Din punct de vedere teoretic, marxismul este aderarea la cel puțin câteva dintre ideile centrale ale lui *Marx. În general acestea vor include: perceperea vieții sociale în termenii categoriei de clasă, aceasta fiind definită prin relație cu procesele economice și de producție; credința în dezvoltarea societății dincolo de faza capitalistă, spre o revoluție a proletariatului, iar în economie *teoria valorii–muncă și, mai presus de toate, respingerea *exploatării inerente controlului privat asupra proceselor de producție. Practic, marxismul este o angajare față de clasele exploatate și oprimate și față de revoluția care ar trebui să le îmbunătățească condiția.

masculinitate → gen.

Masham, Damaris (1658–1708). Fiica lui *Cudworth și o bună prietenă a lui *Locke, care a locuit împreună cu ea și cu soțul ei în ultima perioadă a vieții sale, din 1691 până în 1704, în casa lor din Oates, în Essex. A fost o protagonistă timpurie a educației acordate femeilor, a corespondat cu Leibniz și a scris lucrările *A Discourse Concerning the Love of God* (1696) și *Occasional Thoughts in Reference to a Christian Life* (1694), un îndemn făcut femeilor să studieze în mod inteligent fundamentele credinței lor religioase.

mașina Darwin. Model pentru creier ce consideră acest organ ca un instrument flexibil în care funcția grupurilor de neuroni este selectată de presiunea exercitată asupra organismului în sensul adaptării acestuia la lumea înconjurătoare. Asemenea funcții includ recunoașterea tiparelor care se repetă în mediul exterior și în corpul agentului, și inițierea, ca replică a deprinderilor corespunzătoare.

mașina Turing. Un instrument matematic folosit de matematicianul englez Alan Turing (1912–1954) pentru a preciza noțiunea de *algoritm sau de calcul exact. O mașină Turing este un computer cu o bandă de magnetofon liniară potențial infinită în ambele direcții, împărțită în pătrate separate ce sunt scanate fiecare la momente diferite. Simbolurile din pătrate sunt dintr-un alfabet finit. Instrucțiunile pentru mașină sunt mulțimi ordonate de câte cinci: $<q_i, s_i, s_k, M, q_j>$. q_i este starea în care se află mașina în primul moment, s_i este simbolul care se citește în pătrat, s_k un simbol cu care acesta este înlocuit, M este instrucția de a mișca un pătrat la dreapta sau la stânga sau de a-l lăsa acolo unde se află, și q_j este starea la momentul următor. O funcție $f(x)$ este calculabilă Turing dacă atunci când o reprezentare a argumentului *x* este redată de banda de magnetofon, mașina se oprește la o reprezentare a valorii f(*x*). Clasa funcțiilor calculabile Turing este identică cu clasa funcțiilor generale *recursive (→ teza lui Church).

mașina von Neumann. Numită după matematicianul John von Neumann (1903–1957), o mașină von Neumann este un computer construit pe baza (I) unei unități de control, o unitate aritmetică și logică, o memorie și facilități *input* și *output*; (II) un mod de stocare a programelor în memorie; și (III) o metodă prin care unitatea de control citește și execută în mod secvențial instrucțiunile din program. O mașină non-von Neumann este o construcție căreia îi lipsesc toate aceste elemente: cele mai discutate exemple în filosofie sunt rețelele care aplică procesarea paralel distribuită (→ conexionism).

mașină semantică → reprezentaționalism.

matematică, inducție ~ → inducție matematică.

materialism. Concepția conform căreia lumea este compusă în întregime din materie. Filosofii tind astăzi să prefere termenul *fizicalism, întrucât fizica a demonstrat că materia însăși se descompune în forțe și energii și este doar unul dintre locuitori respectabili din punct de vedere fizic ai universului. Materialismul văzut în acest sens filosofic are o istorie ce se întinde încă de la *atomismul grecesc, iar în perioada modernă apare în lucrarea lui *Hobbes, *Leviathan*, și în operele lui *La Mettrie. Teoria se opune dualismului minte–corp și nu are nimic de-a face cu dorința excesivă de bunuri și bunăstare, care reprezintă un alt sens al termenului. → materialism dialectic; materialism istoric; materialismul stării centrale.

materialism dialectic. Componenta filosofică dominantă în *marxism, ce combină *materialismul, ca filosofie globală a naturii și științei, cu noțiunea *hegeliană a dialecticii, ca forță istorică ce face ca evenimentele să înainteze către o rezolvare progresivă a *contradicțiilor ce caracterizează fiecare epocă istorică. Primul care a dezvoltat pe larg această combinație este probabil *Engels, în *Anti-Dühring* (1878). Gândirea umană însăși tinde spre reflectarea caracterului uniform dar contradictoriu al realității exterioare. Plehanov și *Lenin au interpretat materialismul dialectic în sensul că natura lumii coincide cu idealurile revoluției. Credința îmbătătoare că istoria însăși garantează victoria propriei cauze sau a propriului partid s-a dovedit a fi una dintre cele mai ispititoare consolări filosofice.

materialism istoric. Concepția *marxistă clasică asupra istoriei. Este descrisă de *Engels în introducerea la *Socialism: Utopian and Scientific* drept căutarea „cauzei ultime și a marii puteri motrice din spatele tuturor evenimentelor istorice importante în dezvoltarea economică a societății, în schimbările survenite în modurile de producție și schimb, în împărțirea corespunzătoare a societății în clase distincte și în lupta între ele a acestor clase". Materialismul istoric este descris de Marx și Engels ca o ipoteză empirică, științifică, dar el este de fapt o schemă conceptuală sau un ghid al explicației istorice, și ca atare este valorizat mai mult prin înțelegerea unificatoare pe care o oferă și prin succesul programului de cercetare pe care îl generează. Conform materialismului istoric, schimbările petrecute în cadrul forțelor de producție ale unei societăți conduc spre conflicte sociale, iar formele specifice de organizare socială care apar reflectă structura subiacentă a mijloacelor de producție (→ bază și suprastructură). Una dintre problemele principale ridicate de înțelegerea marxismului constă în asocierea materialismului istoric cu *istoricismul, sau concepția potrivit căreia istoria ia o formă determinată, inevitabilă, în care mișcările și țelurile ce nu sunt în concordanță cu acea formă sunt condamnate dinainte la eșec. În principiu, materialismul istoric nu conține o astfel de implicație, și Marx însuși a avut grijă să îl distanțeze de orice interpretare *fatalistă.

materialismul stării centrale (engl., *central state materialism*, n.t.). Filosofie a minții ce identifică evenimentele mentale cu evenimente fizice care se petrec în creier și în sistemul nervos central. Este, astfel, o formă a *fizicalismului. Cele două forme semnalate cel mai adesea sunt teoria *identității semn-semn și teoria *identității tip-tip.

materia prima (lat., cea dintâi sau prima materie). Materia primordială este natura comună nedeterminată ce necesită o formă sau un principiu specific care să determine substanța existentă în realitate în orice moment. Materia primă se află în relație cu formele specifice așa cum potențialitatea este în relație cu actualitatea. Materia fără formă este indescriptibilă, întrucât numai forma sa îi oferă diferențele specifice prin care ne putem referi la orice substanță. Termenul este folosit în gândirea *aristotelică și *scolastică pentru descrierea schimbării în lumea fizică. Să luăm în considerare modul în care o substanță (o ghindă, un corp viu) se poate schimba într-alta (un stejar sau țărână). Ar trebui să fie ceva comun celor două stări, cea inițială și cea finală, altfel prima nu s-ar schimba în cealaltă, ci ar înceta să mai existe și ar fi înlocuită în întregime de altceva. Conceptul a reprezentat o țintă majoră a criticilor venite din partea susținătorilor noii concepții științifice sau *corpusculare, precum *Boyle și *Locke, deși, probabil ironic, Locke este criticat de *Berkeley pentru aderarea la o noțiune asemănătoare a *substanței. → hilemorfism; materie.

materie. Ceea ce ocupă spațiul, posedând mărime și formă, masă, mobilitate și soliditate (care poate fi același lucru cu impenetrabilitatea). Natura sa a reprezentat dintotdeauna unul dintre subiectele majore ale filosofiei, fiind studiată în zilele noastre în mare măsură de filosofia fizicii. *Platon și *Aristotel au transmis o clasificare a materiei în patru tipuri (pământ, aer, apă și foc), dar și concepția (care n-a fost în mod necesar susținută de Aristotel însuși) conform căreia orice astfel de împărțire reflectă o formă diferită luată de o singură materie primă, nediferențiată, sau **hylē* (→ *materia prima*). La Aristotel mai există un al cincilea fel de materie (*chintesența), întâlnit în lumea celestă și ai cărei posesori erau astfel nesupuși schimbării. Această fizică a fost înlocuită începând din secolul al XVII-lea prin concepția clasică despre corpusculi, mai întâi (→ corpuscular, atomism ~), iar apoi despre atomii moderni. În fizica modernă imaginea ordonată a atomilor solizi și inerți, pe de o parte, și a forțelor care acționează între ei, pe de altă parte, a cedat în întregime. Descrierea dată de *mecanica cuantică particulelor fundamentale estompează distincția dintre materie și energie și dintre particulele și forțele care descriu interacțiunea lor. Din punct de vedere filosofic, mecanica cuantică lasă totuși și ea nelămuriri considerabile.

maxima sau paradoxul lui Tertulian. → *credo quia absurdum est.*

maximă. În general, orice regulă simplă și memorabilă care ne călăuzește viața: să nu împrumuți și nici să nu dai cu împrumut etc. Tennyson vorbește despre „un mic tezaur de maxime ce vorbesc împotriva inimii unei fete" (Locksley Hall), iar maximele au fost în mare măsură asociate cu o abordare „populară", sau „tip carnețel", a moralității. În întrebuințarea pe care i-o conferă *Kant, fiecare acțiune are loc potrivit unei maxime sau unui principiu subiectiv, fiind efectuată în conformitate cu aceasta. Prima formă a *imperativului categoric asertează că putem spune dacă o acțiune este moralmente corectă sau nu văzând dacă maxima sa poate fi dorită în mod consistent drept lege universală.

maya (sanscr., vălul iluziei). Modul în care avem experiența lumii și care maschează adevărata unitate a realității (→ *atman*; *brahman*).

măgarul lui Buridan. Animalul care, așezat la mijlocul distanței dintre două căpițe de fân identice, moare de foame pentru că nu are nici un motiv să se îndrepte mai degrabă într-o direcție decât în cealaltă. Referința la măgar nu există în *Sophismata* lui *Buridan, dar probabil că era un exemplu folosit pentru a-l combate, o dată ce el susținea că alegerea este întotdeauna întârziată până în momentul în care rațiunea decide în favoarea unui mod de a acționa și nu al altuia. Un exemplu similar, despre un câine, există la *Aristotel, în *De Caelo* (295 b 32).

mărime → măsură.

mărime intensivă. Măsurarea unor proprietăți cum ar fi duritatea, pentru care nu există un proces fizic de adăugare pentru obținerea unei proprietăți mai bune prin combinarea unor cantități date. Astfel de mărimi se diferențiază de mărimile extensive (lungime, volum), pentru care acest lucru poate fi realizat.

mărinimie (engl., *benevolence*, n. red.). Dorința generală pentru binele celorlalți și dispoziția de a acționa în sprijinul acestui bine. Filosofii moralei sunt mai mult sau mai puțin optimiști în legătură cu intensitatea și scopul unei astfel de dorințe, sau în legătură cu prezența ei generală în natura umană. → altruism; egoism.

mărturisire. Un *act de vorbire văzut mai curând ca expresia unei stări mentale decât ca o descriere a ceva. *Wittgenstein considera rostirile de genul „Sufăr" sau „Vreau să iau prânzul" nu ca descrieri ale stărilor interioare sau mentale, ci ca simptome comportamentale ale unor astfel de stări.

măsurare. Conceptele fundamentale ale teoriei măsurării sunt următoarele: mărime ce este măsurată, determinarea empirică a raporturilor de mai mic, egal sau mai mare față de acea mărime și apoi o regulă care atribuie valori numerice mărimilor determinate. Mărimile diferite sunt astfel reprezentate prin numere diferite. Regula necesită proceduri pentru atribuirea acelorași numere pentru aceleași obiecte în aceleași condiții și trebuie să fie nedegenerată, adică să permită atribuirea unor numere diferite pentru obiecte diferite sau pentru același obiect aflat în alte condiții. Regula definește atunci o scară de la cea mai mică valoare a acelei mărimi până la cea mai mare. Scara de duritate a lui Moh este o ordonare a mineralelor de la cel mai puțin dur (talc, 1) până la cel mai dur (diamantul, 10). O astfel de scară face fără sens ideea conform căreia un punct de pe scară (să zicem, ortoclaz, 6) este de două ori mai dur decât altul (calcit, 3), sau întrebarea dacă diferența dintre o pereche de intervale de pe scară este sau nu aceeași cu diferența dintre altă pereche. În terminologia lui Brian Ellis, *Basic Concepts of Measurement* (1966), scara lui Moh este doar o ordonare sau o scară ordinală. Proprietățile care pot fi ordonate, dar atât, sunt numite uneori calitative sau nonmetrice. Dacă, în plus, formulele oferite pentru asemănarea absolută sau pentru diferența intervalelor de pe scară pot fi interpretate, atunci avem o scară interval; dacă astfel de intervale pot fi comparate, atunci este vorba de o scară ordinală-interval; iar dacă poate fi interpretată expresia $a = nb$, unde (a, b) sunt numere pe scară și n este număr întreg pozitiv, atunci avem o scară proporțională. Scările calendaristice sunt scări ordinale-interval, în timp ce scările obișnuite de masă, lungime și timp sunt scări proporționale. Printre problemele ridicate pentru filosofia științei se află natura și obiectivitatea măsurării, întrebarea dacă o aceeași mărime poate fi sau nu măsurată prin intermediul unor scări care nu sunt simple transformări dintr-una într-alta (cum sunt scările de temperatură Celsius și Fahrenheit), și natura considerațiilor ce ghidează alegerea scărilor fundamentale pentru măsurarea mărimilor fizice, precum simplitatea matematică. În cadrul unor anumite discipline, de exemplu, în economie, întrebarea dacă o mărime precum utilitatea sau bunăstarea este doar calitativă sau este susceptibilă de o măsurare mai structurată poate dobândi o mare importanță. În mod similar, considerațiile filosofice, științifice și pragmatice influențează găsirea mărimilor corecte care să fie măsurate pentru a înțelege complexele multidimensionale, precum o economie sau o societate.

mâna invizibilă → Smith, Adam.

McTaggart, John McTaggart Ellis (1866–1925). *Idealist britanic. Născut la Londra, McTaggart a studiat la Trinity College, Cambridge, unde a rămas și și-a desfășurat apoi activitatea. Filosofia sa a avut ca punct de plecare *idealismul hegelian sau absolut, însă a dezvoltat o combinație unică între opinia conform căreia realitatea este esențialmente spirituală, credința în nemurirea sufletului și credința într-o relație de dragoste directă între suflete, asociată însă cu negarea existenței obiectelor materiale, a spațiului și, cea mai celebră, a timpului. Demonstrația lui McTaggart conform căreia *seriile-a sunt necesare timpului, deși implică o contradicție, este considerată frecvent contribuția sa cea mai cunoscută în cadrul metafizicii și încă reprezintă o problemă centrală în acest domeniu. Printre operele sale se află *Studies in the Hegelian Dialectic* (1896) și *The Nature of Existence* (1921–1927), apărută în două volume.

mecanica cuantică. Teoria cuantică, avansată de Max Planck (1858–1947) în 1900, a fost prima îndepărtare științifică serioasă de la mecanica newtoniană. Teoria cuantică presupune că anumite cantități fizice pot avea numai valori discontinue. În următoarele două decenii, această teorie a fost aplicată cu succes unor probleme fizice diferite de *Einstein și de fizicianul danez Niels Bohr (1885–1962). Ea a fost depășită de mecanica cuantică în anii de după 1924, când fizicianul francez Louis de Broglie (1892–1987) a avansat ideea că o particulă poate fi privită și ca undă. Ecuația undei Schrödinger leagă energia sistemului de funcția unei unde: pătratul amplitudinii undei este proporțional cu probabilitatea unei particule de a se afla într-o anumită poziție. Funcția de undă exprimă imposibilitatea de a defini atât poziția, cât și impulsul particulei (→ **principiul incertitudinii al lui Heisenberg**). Funcțiile de undă care sunt posibile, sau „eigen-funcțiile", au „eigen-valori", care descriu stările staționare ale sistemului.

O parte din dificultatea pe care o ridică aceste noțiuni este creată de faptul că sistemul poate să fie într-o stare indeterminată într-un anumit moment, caracterizat numai de probabilitatea unui rezultat ce s-ar obține pentru o observație, pentru ca apoi starea acestuia să „devină" determinată („reducerea pachetului de unde") atunci când este efectuată o observație (→ **experimentul Einstein-Podolsky-Rosen; pisica lui Schrödinger**). Lucrurile se prezintă ca și cum nu ar exista decât un potențial pentru observație sau o undă de probabilitate înainte ca observația să fie efectuată, pentru ca atunci când aceasta are loc unda să devină particulă. Dualitatea undă-corpuscul pare să blocheze orice mod de a concepe realitatea fizică în termeni cuantici. În celebrul experiment al celor două fante, un electron bombardează un ecran cu două fante (ca o minge de tenis aruncată pe un perete cu două uși). Dacă se montează detectoare în fiecare fantă, fiecare electron care ajunge pe ecran este văzut cum se duce exact printr-o fantă. Dar atunci când sunt îndepărtate detectoarele, electronul se poartă ca o undă trecând prin ambele fante și interferând cu el însuși. O particulă de tipul electronului este concepută de regulă ca având o poziție exactă, dar natura sa de undă oferă garanția faptului că amplitudinea undei sale nu este pretutindeni zero (există prin urmare o probabilitate finită „să se strecoare" dintr-o poziție și să se ivească în alta).

Succesul indiscutabil al mecanicii cuantice a dat naștere unei vaste dezbateri filosofice referitoare la inteligibilitatea ultimă a acesteia și la consecințele ei metafizice. Dualitatea undă-particulă este deja o îndepărtare de la modalitățile obișnuite de a concepe lucrurile în spațiu, iar dificultatea sa este sporită de natura probabilistică a stărilor fundamentale ale sistemului, așa cum sunt concepute în mecanica cuantică. Opțiunile filosofice referitoare la interpretarea mecanicii cuantice au cuprins variațiuni ale credinței că aceasta este, în cel mai bun caz, o descriere incompletă a unei realități fundamentale de tip clasic care se comportă într-un mod mai rezonabil (Einstein), ori *interpretarea de la Copenhaga, după care nu există nici un fel de evenimente obiective neobservate în microunivers (Bohr și W.K. Heisenberg, 1901–1976), sau o concepție „acauzală" a reducerii pachetului de unde (J. von Neumann, 1903–1957), și o interpretare a „lumilor plurale" în care timpul se bifurcă continuu în direcția unui viitor multiplu, astfel încât stări diferite ale aceluiași sistem există în diferite universuri paralele (H. Everett).

În ultimii ani, proliferarea particulelor subatomice (numai quarcii sunt în număr de 36, în șase arome diferite și de trei culori) a stimulat lumea fizicienilor să caute în cele mai diferite direcții de unificare. O cale de abordare este teoria *superstring*-urilor, în care lumea cvadridimensională este concepută ca rezultatul unui colaps al unei lumi cu zece dimensiuni, unde cele patru forțe fizice fundamentale (gravitațională, electromagnetică, nucleară slabă și nucleară tare) ajung să fie concepute ca rezultatul unei fracturări a unei singure forțe fundamentale. Deși acceptabilitatea unor asemenea teorii este o problemă care ține de fizică, inteligibilitatea lor ultimă necesită în mod evident reflecție filosofică. → teorema lui Bell.

mecanicism. Opinia conform căreia totul poate fi explicat după modelul concepțiilor din secolul al XVII-lea asupra explicației științifice. Aceasta și-a preluat *paradigma din legile cantitative care guvernează interacțiunea particulelor, în funcție de care ar putea fi în ultimă instanță înțelese celelalte proprietăți ale substanțelor (→ atomism; corpuscular, atomism ~; perspectiva galileană asupra lumii). Mecanicismul în biologie este concepția conform căreia animalele trebuie considerate drept sisteme materiale și se opune doctrinei *cauzelor ultime sau *teleologiei. *Fizicalismul modern are o concepție mai sofisticată atât despre explicația științifică, cât și despre posibilitatea reconcilierii ei cu explicația teleologică, considerată ca fiind întemeiată pe baza selecției naturale.

mecanism sintactic → reprezentaționalism.

mediană → medie (matematică).

medie (matematică). Care se găsește la mijloc. În matematică media aritmetică a n mărimi numerice este egală cu rezultatul obținut prin împărțirea sumei lor la numărul n. Media geometrică a n mărimi pozitive este egală cu rădăcina de ordinul n a produsului lor. Media armonică este inversa mediei aritmetice a inverselor mărimilor pozitive considerate. În statistică, valoarea medie a distribuirii unei *variabile întâmplătoare *x* este o medie ponderată a valorilor sale, unde ponderea unei valori f(*x*) este probabilitatea acelei valori. Modul de distribuire este valoarea comună celor mai multe variante și mediana este valoarea obținută astfel încât probabilitatea ca *x* să fie mai mică sau mai mare decât această valoare este, în fiecare caz, de 0·5 (sau atât de aproape de 0·5 pe cât permite distribuirea).

Meinong, Alexius von (1853–1920). Psiholog și filosof austriac. Student al lui *Brentano la Universitatea din Viena, Meinong a predat la Graz din 1882 până la moartea sa. A înființat acolo un laborator de psihologie experimentală, și, în tradiția lui Brentano, a ajuns la filosofie datorită problemei întemeierii unei psihologii satisfăcătoare. Doctrina cea mai celebră a lui Meinong își are originea în problema *intenționalității, care l-a condus la obiectele descriptive, precum muntele de aur, care sunt capabile să fie obiect al gândirii, deși nu există în realitate. Această doctrină a fost una dintre principalele ținte ale criticii formulate de teoria lui *Russell despre *descripțiile definite. Cu toate acestea, ea a devenit o parte a unui set de concepte complex și interesant în cadrul teoriei înțelesului, iar savanții nu sunt de acord în unanimitate că Russell a fost corect în aprecierea făcută. Printre lucrările lui Meinong se numără *Über Annahmen* (1907) și *Über Möglichkeit und Wahrscheinlichkeit* (1915).

meioză. Procesul de diviziune al celulelor sexuale, în urma căruia se formează gameții (ovule sau spermatozoizi). În cadrul meiozei nucleul suferă două divizări, dar cromozomii se dublează numai o dată. Deci cele patru celule-fiică au doar jumătate din cromozomii celulei-mamă. Atunci când ovulul și spermatozoidul, fiecare cu jumătate din garnitura de cromozomi, se unesc, cele două jumătăți se alătură, rezultând un ovul fecundat ce are numărul întreg de cromozomi. Aceasta este o sursă principală a diferenței dintre urmași și părinți. În timpul meiozei cromozomii originari se pot despărți și alătura altora care se află lângă ei; acest proces (de încrucișare) este de asemenea o sursă a variației genetice. În discuțiile filosofice despre problema *avortului, se sugerează uneori că numai după procesul de alăturare avem o singură entitate cu potențial pentru viață și că lucrul acesta distinge moralitatea avorturilor de cea a controlului nașterilor.

Melissos din Samos (maturitate, 441–440 î.Hr.). A fost probabil cel mai puțin influent dintre filosofii *eleați, însă un bun comandant de marină, întrucât flota sa i-a învins pe atenieni în anul 441 î.Hr. A fost aspru criticat de către *Aristotel (*Despre respingerile sofistice*, 167 b și *Fizica*, 186 a 6). Melissos susținea o cosmologie comparabilă cu cea a lui *Parmenide. El a argumentat că schimbarea este imposibilă, pe temeiul că orice schimbare implică ceva care devine nimic; ceea ce există trebuie prin urmare să fie etern, spațial infinit și în cele din urmă necorporal. Melissos rămâne cunoscut mai ales pentru transformarea argumentului împotriva neființei într-un argument împotriva vidului și în favoarea **plenum*-ului, care este bineînțeles populat cu ceva necorporal.

memă. O memă este un obiect cultural precum mini-jupa, virusul calculatorului sau credința în stafii, care poate fi copiat sau transmis și care în procesul transmiterii evoluează și pare să aibă o viață proprie. Termenul a fost inventat de zoologul Richard Dawkins în cartea *The Selfish Gene* (1976): are afinități cu *gena (unitatea selecției biologice), cu memoria și cu *mimesis sau imitația. Concepția lui Dawkins este că, dată fiind orice entitate care poate fi copiată, poate avea loc un proces evolutiv. Teoretic, procesul nu necesită ca entitățile implicate să fie definite biologic.

memorie. Capacitatea minții de a se gândi la un trecut care nu mai există ridică atât probleme empirice, psihologice, cât și unele mai abstracte, filosofice. Omul de știință vrea să știe cum își înmagazinează creierul amintirile și dacă mecanismul este sau nu similar în cazul unor tipuri diferite de memorie, precum memoriile pe termen scurt și pe termen lung. Filosoful este intrigat în special de capacitatea reprezentativă a memoriei. Adică, dacă apelăm amintirea pe care o avem despre un anumit eveniment, cum știu să o interpretez mai degrabă ca reprezentând trecutul decât ca fiind un simplu exercițiu al imaginației? Există o „senzație a stării de trecut“ specifică? Dar dacă ar fi așa, atunci nu s-ar putea ca eu să nu am senzația, ci să nu știu să o interpretez ca senzație a stării de trecut? Mai mult decât atât, există întotdeauna o reprezentare prezentă, sau s-ar putea ca memoria să fie o formă de cunoaștere directă despre trecut? Aceasta ne-ar putea oferi măcar o justificare a încrederii pe care o avem în memorie. Însă nu este oare posibilă, cel puțin din punct de vedere logic, ipoteza sceptică propusă de *Russell conform căreia pământul s-ar putea să se fi născut acum cinci minute, având o populație care-și „amintește“ un întreg trecut nereal? Dacă este posibilă din punct de vedere logic, atunci întrebarea cum de știm că nu s-a întâmplat acest lucru pare să fie de nerezolvat.

Mencius (371–289 î.Hr.) (forma occidentalizată a numelui Meng Zi). Meng Zi, cel mai important *confucian, s-a născut în Shandong și a studiat împreună cu nepotul lui Confucius, Zi Xu. Ca și Confucius, a călătorit foarte mult, încercând în zadar să-i convingă pe cârmuitori să-și îmbunătățească guvernarea, înainte de a se retrage să scrie cele șapte cărți care au alcătuit *Cartea lui Meng Zi*. El a adăugat confucianismului doctrina referitoare la bunătatea originară a naturii umane, astfel încât scopul educației este căutarea stării pierdute a virtuții. Calea dreptății se opune considerațiilor utilitariste referitoare la avantaj și profit. Din punct de vedere politic, una dintre consecințe este că, întrucât bunătatea le este inerentă, oamenii au dreptul să ia parte la guvernare și să se revolte împotriva unei guvernări necorespunzătoare.

Mendelssohn, Moses (1729–1786). Filosoful evreu german cel mai influent al secolului al XVIII-lea. Născut în Dessau, Mendelssohn a primit o educație rabinică. Este cunoscut mai ales pentru studiul său despre estetică, care a avut o oarecare influență asupra lui *Kant, deși demonstrația dată de el nemuririi sufletului (sufletul este simplu, prin urmare indestructibil) este una din țintele cele mai celebre ale criticii kantiene. Mendelssohn a fost prieten cu *Lessing și în anii din urmă ai vieții sale va fi implicat în *Pantheismusstreit*, sau controversa panteismului, al cărui scop aparent a fost să se descopere dacă *Lessing era sau nu un spinozist secret, dar care i-a atras pe toți filosofii germani importanți ai vremii în apele nămoloase ale teleologiei și teologiei.

mentalitate. A avea o anumită gândire; genul de gândire pe care îl ai.

menționarea (și folosirea) **cuvintelor** → distincția întrebuințare / menționare.

mereologie. Logica relației părții față de întreg.

merit. 1. (engl., *desert*) Termenul denotă ideea că felul în care se cuvine ca o persoană să fie tratată depinde de acțiunile sau caracterul său: un acord între fericire și virtute sau între nefericire și viciu. Astfel, tratarea persoanelor după cum merită înseamnă a acționa conform dreptății. Există unele probleme referitoare la distincția dintre meritul moral și cel non-moral; se pune de asemenea întrebarea dacă tratarea diferită a persoanelor ocupă un loc fundamental în etică, sau dacă ea trebuie justificată pe temeiuri *consecinționiste. → liber arbitru. **2.** (engl., *merit*) Meritele unei persoane sunt calitățile ei demne de admirat. Printre meritele morale se află de obicei *virtuți precum bunăvoința, cumpătarea, dreptatea, mila etc. Printre meritele non-morale se numără voioșia, inteligența, puterea, muzicalitatea etc. Temeiul acestei distincții este neclar, mai ales că lipsa meritului moral este considerată a fi un defect, în timp ce lipsa meritului non-moral pledează doar pentru ghinion. La *Kant, meritul moral este inferior datoriei de a te comporta potrivit *imperativului categoric, orice altceva fiind doar un instrument în vederea acestui scop. La celălalt capăt al acestei scări, în gândirea greacă și la *Hume, nu există o distincție importantă între meritele morale și cele non-morale. → noroc moral.

Merleau-Ponty, Maurice (1908–1961). *Fenomenolog francez, a fost numit profesor la Collège de France în 1952. Opera sa principală, *Phénoménologie de la perception* (1945), anticipează multe dintre preocupările filosofiei analitice a percepției apărute ulterior. Merleau-Ponty reliefează îndeosebi modul în care experiența noastră nu alcătuiește un domeniu închis, personal, ci un mod de a-fi-în-lume; ne trăim viețile în mediul perceptual al lumii oamenilor sau *Lebenswelt*, reductibil la conștiința pură sau personală. Opera lui Merleau-Ponty se inspiră din psihologia empirică, dar și din tradiția care-l continuă pe *Husserl, de a investiga natura relației de experiență pe care o avem cu lumea. Cartea sa este remarcabilă în mod deosebit pentru descrierea pe larg și edificatoare a relației cu corpurile noastre în cursul percepției și acțiunii. → corp.

Mersenne, Marin (1588–1648). Figură centrală a secolului al XVII-lea francez, Mersenne a studiat, precum *Descartes, la La Flèche și ulterior a predat la Nevers și la Paris. Mersenne a corespondat cu toți matematicienii și oamenii de știință importanți ai vremii și a fost descris de Hobbes ca „polul în jurul căruia se învârte fiecare stea din lumea științei". Preocuparea filosofică principală a lui Mersenne a fost respingerea *scepticismului pyrrhonian și acceptarea și interpretarea corectă a cunoașterii științifice și matematice. Atitudinea sa față de știință și matematică anticipează *instrumentalismul modern, pentru că deși pyrrhonistul are dreptate când spune că este imposibil de atins cunoașterea realității, știința ajunge să servească drept ghid al acțiunilor noastre. Printre lucrările lui Mersenne se numără *La Vérité des sciences contre les sceptiques ou pyrrhoniens* (1625), și el este autorul șirurilor al doilea și al șaselea de *Întâmpinări* la *Meditațiile* lui Descartes. A murit în brațele lui *Gassendi.

metaetică. Activitatea de ordinul al doilea de investigare a conceptelor și metodelor eticii, mai degrabă decât angajarea directă în problemele practice („de ordinul întâi") referitoare la ce să facem și cum să ne comportăm. Distincția poate să se estompeze, prin aceea că diferitele concepții despre structura eticii au de obicei implicații în luarea deciziilor de ordinul întâi.

metafizica prezenței. Termen folosit pentru prima dată de *Heidegger pentru a caracteriza greșeala fundamentală a metafizii occidentale. În viziunea sa, de la Platon la Nietzsche metafizica postulează un agent autonom care se cunoaște pe sine și care se autosusține în acțiunile sale, pentru care natura există numai în măsura în care este prezentă, ceea ce înseamnă folositoare. Această concepție metafizică face imposibil respectul autentic pentru natură, și duce la acaparatoarele societăți de consum ale epocii tehnologice. Criticii *poststructuraliști și reprezentanții teoriei literare își însușesc termenul din perspectiva pentru care există un punct fix privilegiat unde sunt ancorate înțelesurile termenilor. Acest punct se poate situa în intențiile vorbitorului sau ale scriitorului, sau în alt punct de ancorare semantic, cum ar fi prezența unei idei non-lingvistice sau prezența unui lucru arătat. Concepția preferată opusă acesteia este cea potrivit căreia nu există decât textul, sau cu alte cuvinte orice încercare de a fixa înțelesul are ca rezultat sporirea textului, el însuși pasibil de mai multe interpretări. Această concepție se aseamănă cu doctrina *indeterminării traducerii totale și cu discutarea wittgensteiniană a aspectelor legate de urmarea regulilor (→ considerații cu privire la urmarea regulilor).

metafizică. Inițial, titlul acelor cărți ale lui *Aristotel care au fost scrise după *Fizica*. Termenul este folosit astăzi pentru orice investigație care ridică întrebări cu privire la realitatea de dincolo de, sau din spatele a ceea ce poate fi abordat prin metodele științei. Evident, imediat se pune problema dacă există sau nu astfel de întrebări, sau dacă nu cumva orice text despre metafizică ar trebui, după cum spune *Hume, să fie „încredințat focului, căci nu poate conține nimic altceva decât sofisme și iluzii" (*Cercetare asupra intelectului omenesc*, XII, partea a III-a). Printre exemplele tradiționale se vor afla problemele referitoare la minte și corp (→ problema minte–corp), *substanță și accident, *evenimente, *cauzalitate și categoriile lucrurilor care există (→ ontologie). Nemulțumirea permanentă față de metafizică este că, în măsura în care există probleme reale în aceste domenii, metoda științifică obișnuită reprezintă singura abordare posibilă a lor. Adversitatea față de metafizică a fost una dintre lozincile *pozitivismului logic și ea continuă să se manifeste într-un mod diferit în *naturalismul științific al unor scriitori precum *Quine. Metafizica tinde atunci să se preocupe mai mult de presupozițiile gândirii științifice sau ale gândirii în general, deși se întâlnesc și aici critici severe în privința sugestiei conform căreia ar exista o singură modalitate veșnică în care ar trebui dirijată gândirea.

Strawson trasează o distincție utilă între metafizica descriptivă, care se mulțumește cu descrierea schemelor conceptuale fundamentale cu ajutorul cărora este dirijată gândirea și care se opune metafizicii revizioniste care năzuiește spre o critică și o revizuire ale unui mod de gândire considerat nepotrivit. Deși posibilitatea existenței metafizicii revizioniste poate fi îndoielnică, ea continuă și în prezent: *eliminativismul din cadrul filosofiei minții și dezvrăjirea *postmodernistă a obiectivității și adevărului sunt exemple elocvente.

metaforă. Cea mai importantă figură de stil, prin care ne referim la un subiect (numit uneori conținut) printr-un termen sau o propoziție (vehicul) care nu-l descriu ad litteram: corabia statului, lumina credinței etc. Printre problemele filosofice se află deciderea modului în care trebuie trasată granița dintre înțelesul literal și cel metaforic (*Nietzsche, de exemplu, credea că adevărul literal e doar o metaforă moartă sau fosilizată), înțelegerea felului în care interpretăm metaforele cu viteza și siguranța cu care o facem de obicei și stabilirea faptului dacă metaforele pot sau nu să fie ele însele vehicule ale înțelegerii sau dacă ar trebui considerate doar indicatoare ale adevărurilor literale și falsități despre subiect. Anumite dispute din cadrul filosofiei se pot axa pe gradul până la care este metaforică o expresie, ca atunci când filosofii vorbesc de fundamentele cunoașterii, de opinii pe care le avem, de bunătatea lui Dumnezeu sau de obiecte abstracte. Într-o metaforă compusă, sau catacreză, combinarea proprietăților sugerate devine ilogică sau ridicolă, deși chiar și atunci este posibilă interpretarea, cum se întâmplă când Hamlet contemplă cu brațele ridicate o mare de necazuri.

metaistorie. Teoria globală, sau „grand récit", care conferă ordine și înțeles consemnărilor istorice, precum acele filosofii ale istoriei ale lui *Hegel, *Marx sau *Spencer.

metalimbaj. Limbajul în care se fac observații despre un alt limbaj. Limbajul despre care se vorbește este limbajul-obiect. Distincția este făcută de *Tarski, al cărui răspuns la paradoxurile semantice a fost că nici un limbaj n-ar putea să fie complet semantic, deci capabil să spună tot ce este de spus. Dacă luăm totuși în considerare un limbaj capabil să spună multe lucruri, atunci, sub amenințarea cu apariția unei contradicții, acesta nu poate oferi o *definiție a adevărului definindu-și propriul său *predicat adevăr. Pentru a discuta veridicitatea și falsitatea în primul limbaj (sau limbajul-obiect) trebuie să urcăm un nivel, până la metalimbaj, și tot așa în cadrul unei ierarhii. Termenul este folosit abuziv atunci când se spune că orice discurs despre alte rostiri (de exemplu, discursul criticii literare) este exprimat într-un metalimbaj, întrucât nu avem aici nici un temei pentru a nu fi formulat exact în același limbaj ca și primul, și de obicei chiar așa este.

metalogică. O teorie al cărei subiect este un sistem *logic. → metamatematică.

metamatematică. Teoria limbajelor formale suficient de puternice pentru a servi drept limbaje ale matematicii. Într-o tratare metamatematică formală, formulele care apar în matematică — axiome, teoreme și demonstrații —, sunt considerate ele însele obiecte matematice, și sunt stabilite teoreme cu privire la ele. Printre rezultatele metamatematice remarcabile se află *teoremele lui Gödel și *teorema lui Church.

metamerie. Două materiale colorate sunt metamere, adică formează o pereche metamerică, atunci când se potrivesc în privința culorii, însă lumina pe care o reflectă diferă în compoziția spectrală. Când se întâmplă acest lucru, suprafețele vor avea culori distincte sub o iluminare incidentală diferită. Existența metameriei reprezintă o dificultate serioasă pentru teoriile care încearcă să identifice *culoarea suprafețelor cu natura fizică a luminii reflectate. Interesant este că nu există un fenomen asemănător pentru sunet, întrucât sunetele compuse din niveluri de energie diferite la frecvențe diferite sunt auzite diferit.

metempsihoză. Trasmigrația sufletului, prin care, după moarte, acesta va locui într-un nou corp. Doctrina este cuprinsă în noțiunea indiană de *samsara*, iar în tradiția occidentală este asociată în special cu *Pitagora și cu *Empedocle și este deseori susținută prin apel la memoriile vieților trecute.

metoda axiomatică → axiomă.

metoda baconiană. Metodă a inducției, promovată de Francis *Bacon, în special în partea a II-a a lucrării *Novum Organon*. Scopul științei constă în a stabili legi. Pentru aceasta trebuie făcută o enumerare exhaustivă a tipurilor de fenomene împreună cu felul în care variază și cu ocurența situațiilor negative. Rezultatele sunt verificate apoi prin experimente. Metoda anticipează *metodele lui Mill. Uneori se presupune în mod eronat că metoda baconiană se limitează la o simplă enumerare de exemple selectate într-o manieră mecanică și la generalizarea rezultată din acestea.

metoda diagonalei. Metodă folosită pentru prima oară de *Cantor pentru a arăta că mulțimea numerelor reale nu este numărabilă. Orice număr real poate fi scris sub forma unei fracții zecimale infinite. Putem așadar să ne imaginăm o corespondență cu numerele naturale, astfel încât să obținem un număr real ca fiind primul, altul ca fiind al doilea ș.a.m.d. Dat fiind o asemenea listă, Cantor definește un număr real care diferă de primul număr real în privința primei zecimale, de al doilea în privința celei de-a doua zecimale ș.a.m.d., pentru orice număr real inclus în listă. Astfel, primul număr real este scris în formă zecimală ca șirul cifrelor $x_{01}, x_{02}, x_{03} \ldots$ și numerele reale sunt prezentate în ordinea următoare:

$$\begin{array}{ccccc} x_{00} & x_{01} & x_{02} & x_{03} & \ldots \\ x_{10} & x_{11} & x_{12} & x_{13} & \ldots \\ x_{20} & x_{21} & x_{22} & x_{23} & \ldots \\ x_{30} & x_{31} & x_{32} & x_{33} & \ldots \end{array}$$

Luăm apoi în considerare diagonala pe care se află numerele reale $x_{00}, x_{11}, x_{22} \ldots$ și definim o fracție zecimală infinită care diferă cu fiecare cifră de una dintre zecimalele înșirate anterior: de exemplu, fie $y_{nn} = 5$ dacă $x_{nn} \neq 5$ și $y_{nn} = 6$ dacă $x_{nn} = 5$. Obținem astfel un număr real care nu se afla pe lista inițială, întrucât este diferit de al n-lea număr real de pe listă în privința celei de-a n-a zecimale. Din această construcție se vede clar că nu putem susține că am enumerat toate numerele reale. Argumentele în diagonală sunt unul dintre cele mai puternice instrumente ale teoriei mulțimilor și ale meta-matematicii. Ele mai sunt strâns legate de argumentele de forma *paradoxului mincinosului; un exemplu explicit de raționament diagonal apare în *paradoxul lui Richards.

metoda diferenței → metodele lui Mill.

metoda ipotetico-deductivă. Metoda asociată în special cu o filosofie a științei care accentuează virtuțile *falsificării. Cel mai simplu mod este de a propune o ipoteză din care se deduc consecințe; acestea sunt apoi verificate prin experimente. Dacă ipoteza e falsificată, atunci învățăm ceva din această încercare și suntem în măsură să producem una mai bună. Dacă nu, atunci putem încerca alte teste. Există o divergență filosofică între succesorii radicali ai lui *Popper, care neagă creșterea probabilității unei teorii prin faptul că ea a supraviețuit unor astfel de teste, și alții care insistă că probabilitatea trebuie să crească deoarece altfel ar fi irațional să te bazezi pe ipoteze care au supraviețuit până acum. → explicație; verosimilitate. Alte critici ale metodei arată că în practică sunt întotdeauna făcute asumpții auxiliare în cadrul studierii consecințelor experimentale ale unei teorii și că teoriile dobândesc credibilitate pe alte căi, indirecte. → teza lui Duhem.

metoda îndoielii. Cunoscută uneori drept folosirea îndoielii hiperbolice (extreme), adică a îndoielii carteziene. Aceasta este metoda de cercetare a întinderii cunoașterii și a temeiurilor sale aflate în rațiune sau experiență, folosită de *Descartes în primele două *Meditații*. Prin ea se încearcă așezarea cunoașterii pe un fundament sigur, invitându-ne mai întâi să abandonăm judecata făcută despre orice propoziție al cărei adevăr poate fi îndoielnic, fie și numai ca o simplă posibilitate. Standardele acceptării cresc treptat, pe măsură ce ni se cere să ne îndoim de datele furnizate de memorie, de simțuri și chiar de rațiune, care toate sunt în principiu capabile să ne înșele. Procesul pune în cele din urmă în scenă figura demonului cel rău, sau **malin génie*, al cărui țel este să ne înșele, astfel încât simțurile, amintirile și raționamentele noastre să ne conducă pe un drum greșit. Sarcina devine atunci găsirea unei certitudini diabolice a dovezii, iar Descartes o oferă în faimosul „Cogito ergo sum“: gândesc, deci exist. Pe această bază firavă trebuie restabilită folosirea corectă a facultăților noastre, deși se pare că Descartes și-a refuzat să folosească vreun material în reconstrucția edificiului cunoașterii. El are o bază, însă nu are nici un mod de a construi folosindu-se de ea fără să invoce principii care nu vor fi dovezi diabolice și deci nu vor îndeplini standardele pe care se pare că și le-a impus el însuși. Este posibil să interpretăm că el folosește sintagma „idei clare și distincte“ pentru a demonstra existența lui Dumnezeu, a cărui bunăvoință justifică atunci folosirea de către noi a ideilor clare și distince („Dumnezeu nu este amăgitor“): acesta este bine cunoscutul cerc cartezian. Poziția lui Descartes față de această problemă nu este destul de clară: uneori pare preocupat mai curând să furnizeze un corp stabil de cunoștințe pe care îl vor susține facultățile noastre naturale, decât unul care să se conformeze standardelor severe de la care pornește. De exemplu, în al doilea set al *Răspunsurilor*, el abandonează posibilitatea unei „falsități absolute“ a sistemului nostru natural de formare a opiniilor, în favoarea dreptului nostru de a reține „orice convingere atât de fermă, încât nu poate fi distrusă“. Necesitatea de a adăuga o astfel de credință naturală oricărui lucru garantat de rațiune constituie în cele din urmă temelia filosofiei lui *Hume și fundamentul celor mai multe dintre reacțiile secolului al XX-lea la metoda îndoielii. → epistemologie naturalizată.

metoda logistică. Abordarea unei teorii științifice, matematice sau de alt fel, care o înfățișează ca un *sistem formal, făcând astfel posibilă tratarea formală a chestiunii implicațiilor sale, a compatibilității sale cu alte teorii și a independenței logice a diferitelor sale axiome.

metoda maieutică (gr., *maieutikos*, cineva care procedează ca o moașă). Metoda maieutică este cea prin care reușești să scoți la iveală ideile punând întrebări; această figură de stil sugerează că ideile se află deja în mintea rodnică a subiectului, însă necesită să fie moșite ca să se manifeste.

metoda reziduurilor → metodele lui Mill.

metoda socratică. Metoda de predare prin care învățătorul nu oferă nici o informație, punând în schimb un șir de întrebări, răspunsurile date de elev ducându-l pe acesta în cele din urmă la cunoașterea urmărită. Ironia socratică, de exemplu, constă în simularea ignoranței din partea învățătorului, care poate de fapt să știe mai multe despre subiectul în cauză decât lasă să se vadă. → *élenchos*; metoda maieutică.

metodă. Întrucât filosofia este în mare măsură activitatea de reflecție asupra modurilor de gândire, nu este surprinzător că propriile sale metode sunt subiect al investigației sale. Deși diferite școli filosofice au susținut în mod frecvent că dețin abordarea corectă a problemelor filosofice, istoria n-a consemnat nici un consens în această privință. La începutul secolului al XX-lea a dominat atenția filosofică acordată naturii limbajului, având ca rezultat cercetările din cadrul școlilor de *filosofie analitică și *fenomenologie. *Pozitivismul logic și *filosofia lingvistică ulterioară i-au succedat primei școli, în timp ce abordarea cu caracter mai mult istoric a naturii schemelor conceptuale este una dintre moștenirile celei de-a doua școli. De obicei, se manifestă un entuziasm rezonabil în privința unui „naturalism" care consideră activitatea filosofiei ca fiind în continuarea celei științifice, diferențiindu-se mai ales prin natura abstractă a problemelor și subiectului său: → epistemologie naturalizată. Cu toate acestea, criticii se îndoiesc că există o știință similară în opera gânditorilor care adoptă această imagine de sine, ce pare să fie prin urmare mai mult o chestiune de autoamăgire și invidie. Există o tentație firească a filosofilor să ia ca model paradigmele cele mai bine acceptate ale disciplinelor de succes ale timpului, fie ele matematică, teologie, istorie, lingvistică, fizică sau neurologie.

metodă științifică → metodologie.

metode finitare → finitism.

metode idiografice / nomotetice. Distincție de metodă trasată de istoricul Wilhelm Windelband (1848–1915). O metodă idiografică se preocupă de faptele individuale, ca în istorie sau în realizarea hărților. O metodă nomotetică se interesează de formularea legilor generale. Windelband a încercat să arate că științele umane sau *Geisteswissenschaften*, cum ar fi istoria, au propriile lor metode și ramuri, în ciuda neasemănării lor cu științele naturii. Este discutabil până la ce punct discipline de tipul economiei sunt nomotetice sau idiografice.

metode inverse. Matematica probabilităților ne permite să deducem unele judecăți de probabilitate din altele. De exemplu, dacă ni se dă probabilitatea ca un eveniment de un anumit gen să se petreacă într-o anumită ocazie, putem deduce probabilitatea ca frecvența producerii evenimentului într-o succesiune de ocazii să fie cuprinsă într-un anumit interval. O metodă inversă este o încercare de deducere a probabilităților însele doar din frecvența observată a evenimentelor. Posibilitatea metodelor inverse a reprezentat subiectul corespondenței dintre Jakob Bernoulli (1654–1705), care era optimist în privința lor, deși nu și în *Ars Conjectandi*, și *Leibniz (care era sceptic). Cel mai cunoscut exemplu de argument invers este *regula de succesiune a lui *Laplace.

metodele lui Mill (sau canoanele). Cele cinci principii inductive propuse de Mill drept cele care uniformizează cercetarea științifică. Ele sunt: (1) Metoda concordanței. Dacă două cazuri în care se produce un fenomen împărtășesc o singură circumstanță, atunci acea circumstanță unică este cauza sau efectul fenomenului. (2) Metoda diferenței. Dacă un caz în care se produce un fenomen și altul în care acesta nu se produce diferă doar printr-o singură circumstanță, acea circumstanță este cauza, ori o parte indispensabilă a cauzei acelui fenomen, sau este efectul său. (3) Metoda combinată a concordanței și diferenței. Aceasta le combină pe cele două anterioare. (4) Metoda reziduurilor. Scăzând dintr-un fenomen acea parte despre care știm deja că este efectul anumitor evenimente antecedente, ceea ce rămâne din fenomen este rezultatul restului antecedentelor. (5) Metoda variațiilor concomitente. Fenomenele care variază împreună sunt legate printr-o anumită relație de cauzare. Deși metodele au un bun sens științific, ele nu depind de o analiză anterioară a factorilor relevanți și nu au aplicabilitate imediată în privința cazurilor în care cauzarea se produce „holistic" sau în virtutea unui câmp de factori aflați în strânsă legătură.

metodologie. Studiul general al metodei în anumite domenii de cercetare: știință, istorie, matematică, psihologie, filosofie, etică. Este un lucru evident că oricare dintre aceste domenii poate fi abordat cu mai mult sau mai puțin succes, într-un mod mai mult sau mai puțin inteligent.

Este tentant prin urmare să presupunem că există o modalitate corectă de cercetare, garantată logic, pentru a găsi adevărul, dacă el poate fi găsit prin vreo metodă. Atunci rolul filosofului unei discipline ar fi să scoată la iveală metoda corectă și să demaște contrafacerile. Deși această opinie se află în spatele unei bune părți din filosofia *pozitivistă a științei, puțini filosofi îi subscriu acum. Ea acordă prea multă încredere posibilității existenței unei „filosofii prime" pur *a priori*, sau a unui punct de vedere dincolo de cel al oamenilor de știință care lucrează efectiv, față de care pot fi evaluate ca fiind utile sau inutile eforturile lor cele mai mari. Acest punct de vedere le pare acum o fantezie celor mai mulți dintre filosofi. Sarcina mai modestă a metodologiei este cercetarea metodelor care sunt adoptate de fapt în diferite stadii istorice ale cercetării în două domenii distincte, având drept țel nu atât criticarea, cât mai ales sistematizarea presupozițiilor unui anumit domeniu într-un anumit moment (→ epistemologie naturalizată). Disputele metodologice locale din interiorul comunităților de cercetători asupra unui fenomen, unde abordări diferite se acuză reciproc că ar fi nesănătoase și neștiințifice, încă joacă un rol, însă logica și filosofia, în concepția lor modernă, nu vor furniza un arsenal independent de arme pentru asemenea lupte, care deseori par să fie într-adevăr asemenea tentativelor politice de ascensiune în interiorul unei discipline.

microcosmos → macrocosmos / microcosmos.

milangular. (engl., *chiliagon*; gr., *chilioi*, 1 000 + *gonia*, unghi, n.t.). O figură plană închisă care are 1 000 de unghiuri interioare (fiind astfel aproape identică cercului). Chiliasmul este doctrina potrivit căreia Hristos va veni din nou și va domni 1 000 de ani, aceasta fiind o formă de *milenarism.

milenarism. Orice mișcare religioasă care predică năruirea ordinii lumii așa cum o știm și înlocuirea ei de către mileniu, adică timp al justiției, egalității, salvării etc. Mișcările milenariste sunt considerate un exemplu extrem al folosirii religiei drept o „ieșire" sau reacție la stresul social și la consecința sa numită *anomie. Ele apar în interiorul creștinismului și islamismului și în culturile cargo din Melanezia.

Mill, James (1773–1836). Filosof, economist și om de litere scoțian. Născut în Forfar, Mill a studiat la Universitatea din Edinburgh. În timp ce lucra în Londra, mai întâi ca jurnalist independent, iar apoi pentru Compania Indiilor de Est, Mill s-a împrietenit cu *Bentham și a devenit un membru de marcă al „filosofilor radicali", grupul liberal și în mare majoritate utilitarist care-i includea pe John *Austin și pe economistul David Ricardo (1772–1823). Deși cele mai multe dintre lucrările sale sunt aplicații ale principiilor utilitariste la subiecte practice precum educația, libertatea presei și guvernarea, Mill a scris și *An Analysis of the Phenomena of the Human Mind* (1829), o dezvoltare a *psihologiei asociaționiste a lui *Hume și *Hartley. Asociaționismul este o filosofie a minții adecvată utilitarismului, de vreme ce susține că sarcina educatorului este de a face studentul să asocieze plăcerea personală cu sporirea bunăstării publice. În ciuda preocupărilor considerabile ale lui Mill în privința educației, educarea fiului său J.S. *Mill a fost considerată în general excesiv de riguroasă.

Mill, John Stuart (1806–1873). Filosof și economist englez, cel mai influent gânditor liberal al secolului al XIX-lea. Fiind fiul lui James *Mill, John Stuart a primit o educație particulară intensivă, în timpul căreia a început să învețe limba greacă la vârsta de trei ani și limba latină (și șase dintre dialogurile lui *Platon) la opt ani (Mill însuși observă că dialogul *Theaitetos* ar fi fost cam prea mult pentru el). Ca adolescent a fost absorbit de interesele filosofice și politice ale tatălui său, până când o depresie nervoasă survenită la vârsta de douăzeci de ani l-a condus spre o reevaluare și îmblânzire a poziției sale inspirate de *Bentham. Ulterior, influențat de *Saint-Simon și de alții, Mill a susținut o apreciere mai rafinată a forțelor istorice care modelează ideile oamenilor și o concepție mai puțin cinică privind forțele de reacțiune. Începând din 1831 prietenia cu Harriet Taylor, pe vremea aceea căsătorită, a reprezentat un lucru major în viața lui Mill; în 1849, după moartea soțului ei, s-au căsătorit. Harriet Taylor a murit în 1858 la Avignon; natura influenței pe care a avut-o asupra gândirii lui Mill este interesantă și complexă.

În filosofia luată în genere, Mill a fost un *empirist al cărui țel era să construiască un adevărat sistem al cunoașterii empirice, care să poată fi folosit deopotrivă în cadrul chestiunilor sociale și morale, și în știință. În vederea acestui scop a început să elibereze doctrina de asociațiile sale sceptice, humeene. Analiza sa majoră a fundamentelor cunoașterii și inferenței este reprezentată de lucrarea *System of Logic* (1843), ale cărei șase cărți tratează despre inferența deductivă în general, cunoașterea matematică, inducție (→ metodele lui Mill), observație, abstractizare și clasificare, sofisme, și în cele din urmă despre științele sociale, politice și morale. Distincțiile făcute de el între *conotație și denotație și între *termeni singulari și generali au influențat semantica ulterioară a lui *Frege (care, cu toate acestea, a respins fără menajamente concepția sa empiristă asupra aritmeticii văzută ca fiind alcătuită din „prundiș și turtă dulce"); însă studiul său asupra inducției încă reprezintă baza metodologiei descoperirii legilor cauzale. Ca și în lucrarea următoare, *Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* (1865), proiectul lui Mill este cel care a fost ulterior numit *epistemologie naturalizată: tentativa de a înțelege operațiile mentale drept consecințe ale acțiunii legilor cunoscute ale psihologiei asupra informațiilor provenite din experiență.

În etică, Mill este recunoscut mai ales pentru scrierile *Utilitarianism* (1861, în *Fraser's Magazine*, 1863, ca publicație separată; trad. rom., *Utilitarism*, 1994) și *On Liberty* (1859, trad. rom., *Despre libertate*, 1990). Fiecare rămâne o lucrare clasică a genului, deși *Utilitarianism* suferă de o răstălmăcire victoriană în combinarea hedonismului cu distincțiile calitative între plăceri, ca și de un amestec incomod al elementelor caracteristice utilitarismului acțional cu cele ale utilitarismului normelor (→ utilitarism). Aceasta a reprezentat ținta majoră a tuturor criticilor ulterioare aduse utilitarismului, în special din partea idealiștilor *Green și *Bradley. Eseul *On Liberty* este pledoaria clasică în favoarea principiului libertății opiniei, a cuvântului scris și vorbit, argumentând că „singurul scop pentru care omenirea este justificată, individual sau colectiv, să intervină în libertatea de acțiune a oricărui individ este autoapărarea". Printre alte lucrări, Mill a scris și *Principles of Political Economy* (1848) și *Subjection of Women* (1861, publicată în 1869).

Mimamsa (sanscr., investigare). Una dintre cele șase școli ortodoxe (**darshana*) ale filosofiei hinduiste și cea mai preocupată să interpreteze textele *Vedelor drept un sistem ritualic. Fundamentalismul sistemului *Mimamsa* cuprinde o concepție pioasă și neconvențională asupra naturii sensului limbii sanscrite în care au fost scrise scrierile sacre. În această școală, precum și în unele teologii moderne, ritualul și venerarea devin scopuri în sine, iar divinul, prin comparație, nu mai este luat în seamă. Ca și Vedele, *Mimamsa* concepe raiul mai curând ca pe un scop pozitiv decât ca pe o eliberare de ciclul vieților, ca în alte școli indiene.

mimesis (gr., imitație). Un concept-cheie la Platon privind raportarea sa problematică la activitatea artistică. Artistul care produce imitații ale lucrurilor pare să fie un fel de înșelător; în cel mai bun caz, este preocupat doar să reprezinte aparențele, nu realitatea însăși (*Republica*, cartea a X-a). Prin urmare, artistul este un colaborator în obținerea stării de **eikasie*: lucrurile sunt deja imitații ale *formelor lor, iar imitațiile imitațiilor ne duc departe de cunoaștere. Platon nu i-a atribuit artistului un rol semnificativ în călăuzirea noastră spre contactul direct cu forma de frumusețe (→ frumos), sau cu frumusețea însăși.

minciună. Discuțiile filosofice adoptă ideea comună conform căreia o minciună este o enunțare deliberată a unei falsități cu intenția de a înșela sau a induce în eroare auditoriul. A spune ceva fals din neatenție sau știind că auditoriul va înțelege greșit și va interpreta acest lucru drept ceva ce este de fapt adevărat, sau, pur și simplu, a rosti complimente false când nu se pune problema înșelăciunii nu reprezintă prin urmare cazuri de minciună. Interzicerea minciunii în orice circumstanță (chiar atunci când nebunul cu toporul te întreabă unde-ți dorm copiii) este o parte notorie a eticii *kantiene.

Pe de altă parte, teoriile *consecinționiste și *utilitariste sunt deseori acuzate de eșec în explicarea gravității deosebite a minciunii, de vreme ce unele minciuni au puține consecințe neplăcute, dacă le au și pe acestea.

minimalism. O teorie minimală a unui termen sau a unui concept respinge ideea după care acesta este nucleul teoriei. O teorie minimală a adevărului susține, de exemplu, că nu există o problemă generală cu privire la ce face ca enunțurile sau propozițiile să fie adevărate; o teorie minimală a valorii susține că nu există în general nimic folositor de spus despre valori și evaluare. Abordările minimaliste apar atunci când se estompează perspectivele unei metateorii substanțiale asupra unui anumit termen. Astfel, ele sunt consonante cu ideea de „filosofie primă", sau posibilitatea unui punct de vedere care să stea deasupra implicării într-un anumit aspect al activităților noastre, punct de la care aceste activități pot fi observate și descrise. Minimalismul este deseori asociat cu aspectele antiteoretice ale scrierilor târzii ale lui *Wittgenstein și a fost acuzat de asemenea că este o acoperire pentru falimentul sau anorexia filosofică. → irealism; quetism; teoria adevărului-redundanță; teorii decitaționaliste ale adevărului.

minor ilicit. Eroare comisă în cadrul unui *silogism atunci când termenul minor este *distribuit în concluzie, dar nu și în premisa în care apare. „Unii lei sunt prietenoși; nici un lucru prietenos nu rage; prin urmare nici un leu nu rage."

miracol (lat., *miror*, mă mir). Augustin propune o definiție subiectivă a miracolului: acesta este „tot ceea ce este greu de înțeles sau apare ca neobișnuit, dincolo de așteptarea sau înțelegerea observatorului". Prin urmare, doar deprinderile minții noastre sunt cele care ne împiedică să vedem întregul cosmos ca pe un adevărat miracol, așa cum este el de fapt și cum ar apărea cuiva care l-ar vedea pentru prima dată. În perioada medievală, apare ideea conform căreia un miracol este ceva special, „contra consuetum cursum naturae" (contra cursului obișnuit al naturii). Apariția conceptului tare de *legi mecanice ale naturii, în secolul al XVII-lea, a pregătit scena pentru expunerea definitorie a lui Hume din celebrul său eseu „On Miracles" (1750): „Un miracol poate fi definit cu acuratețe drept o depășire a legii naturii printr-o anumită voință a divinității sau prin intervenția unui anumit agent invizibil." Hume argumentează că niciodată nu poate fi rațional să crezi într-un astfel de eveniment pe temeiul mărturiei omenești, cel puțin atunci când mărturia este folosită pentru susținerea unui sistem religios. Aceasta deoarece un miracol trebuie să fie în afara mersului normal al lucrurilor, pe când „necinstea și prostia" omenească, genul de lucru care conduce spre o relatare falsă sau greșită, sunt recunoscute și complet naturale. Deci șansa ca o relatare să se datoreze necinstei sau prostiei este întotdeauna mai mare decât șansa ca ea să se datoreze unui eveniment care se află cu totul în afara mersului normal al lucrurilor. Prin urmare, ele furnizează explicația cea mai bună a mărturiei.

misticism. Credință în unirea cu natura divină, prin intermediul contemplației extatice, și în posibilitatea accesului spiritual la domenii ale cunoașterii inaccesibile gândirii comune. Aplicat în mod peiorativ și teoriilor care presupun calități sau activități oculte, cărora nu li se poate oferi o explicație empirică sau rațională.

mișcare → paradoxurile lui Zenon; spațiu-timp.

mișcătorul nemișcat. Ceea ce inițiază mișcarea, dar care este el însuși nemișcat. Prima dintre *cele cinci căi ale lui *Toma d'Aquino pledează în favoarea unei astfel de entități. S-ar părea că este o versiune a *argumentului cauzei prime, unde Dumnezeu pare motorul unei locomotive care demarează manevra vagoanelor legate de ea. Argumentul este însă diferit în tradiția *aristotelică și medievală. La greci, natura este caracterizată de un **nisus*, adică tendința de actualizare a ceea ce e potențial; schimbarea este produsă de un gen de năzuință sau tendință spre un scop, o acțiune etică la distanță. Procesul schimbării sau al devenirii este inteligibil doar în acțiunile făcute în vederea unui scop în lume; el este inițiatorul mișcării pentru că este *cauza ei finală. Ideea este că o mișcare naturală, precum cea a piliturii de fier atrase de magnet, este analoagă impulsurilor agenților (astfel, spunem încă dintr-o suflare că pilitura este atrasă de magnet și că bărbatul este atras de femeie). Singurul mișcător nemișcat este acel unic lucru care are o activitate proprie independentă (conștiință) și care, prin urmare, nu este determinat să se miște de nevoia de a actualiza vreun potențial. El este într-un anumit fel asemănător formelor pe care le gândește, iar mișcările naturii sunt inspirate de lucrurile din natură care sunt atrase spre el. Astfel, *_primum mobile_ sau sfera cea mai din afară a cerurilor imită cel mai bine natura independentă a lui Dumnezeu prin rotația sa perfectă, sferică. În cadrul acestui sistem, dragostea este cea care, literal, face lumea să se învârtească. Totuși, din nefericire, mișcătorul nemișcat, fiind întru totul învăluit în sine însuși, nu poate nici acționa în lume, nici să o conștientizeze, iar acest aspect al doctrinei a fost condamnat formal în 1277. → neoplatonism.

mitul datului. Titulatura adoptată de *Sellars pentru concepția, respinsă acum în mare măsură, conform căreia experiența simțurilor ne oferă certitudini caracteristice, potrivite pentru a servi drept fundamente ale întregii cunoașteri empirice și ale științei. → date ale simțurilor; enunțuri protocol; fundaționalism.

mitul lui Er. Parabola de încheiere din _Republica_ lui *Platon, în care războinicul Er, ucis în luptă, se întoarce ca să povestească despre natura vieții de apoi, arătând importanța înțelepciunii și dreptății pentru sănătatea pe termen lung a sufletului. Sufletelor necorporale li se atribuie viețile viitoare în funcție de necesitate.

mitul peșterii. Nu este un mit propriu-zis, ci figura de stil sau alegoria folosită de *Platon în _Republica_ (Cartea a VII-a, 514–518) pentru a demonstra gradele până la care naturile noastre pot fi luminate sau nu. Primul stadiu este cel al prizonierilor legați astfel încât nu pot percepe decât umbrele din fundul peșterii. Umbrele sunt produse de obiecte artificiale, iar lumina e dată de un foc. Singura lor realitate va fi umbra acestor obiecte artificiale. O dată cu luminarea, prizonierul ar putea fi făcut să vadă mai întâi obiectele artificiale, apoi focul, lumea reală și în cele din urmă Soarele. Fiecare etapă va fi dificilă și străină, iar la sfârșit subiectul iluminat va fi incapabil să-și comunice cunoașterea prizonierilor rămași în urmă. Platon spune că ascensiunea simbolizează călătoria sufletului spre sferele înalte, în domeniul inteligibilului (*formele), singurul cu adevărat real. Mitul poate fi interpretat, pur și simplu, mai curând ca o invitație la meditație, în defavoarea încrederii în modul în care ne apar lucrurile, însă este deseori folosit ca o invitație deschisă la credința în stările de cunoaștere esoterice și mistice. → _eikasia_; imaginea liniei; neoplatonism.

moarte. Întrucât moartea este încetarea vieții, ea nu poate fi o experiență și nici nu poate fi un rău sau un obiect adecvat al vreunei temeri. Cel puțin așa au argumentat mulți filosofi, în primul rând *Epicur și *Lucrețius. O primă considerație a fost aceea că starea de a fi mort este analoagă stării de a nu exista încă. Pe de altă parte, moartea este temută și considerată un rău (chiar dacă este instantanee: nu procesul de părăsire a vieții este cel care poate explica diferența). Alternativa, *nemurirea, pare promițătoare până la obținerea sa efectivă, când poate începe să fie resimțită ca insuportabilă (→ cazul Makropoulos). Controlul și supravegherea morții constituie teme ale bioeticii.

moartea lui Dumnezeu. Aserțiunea că Dumnezeu a murit, dar că trebuie să îi biruim umbra, apare pentru prima dată în _La gaya scienza_ (_Știința voioasă_, III. 108) a lui *Nietzsche. Acesta vorbește, în fragmentul 125, despre nebunul care salută uciderea lui Dumnezeu, ca și transformarea bisericilor în morminte și cavouri ale divinității ca pe cel mai mare triumf al omenirii. Lumea însă nu-l ascultă pe nebun pentru că „fapta le este încă mai depărtată decât cele mai depărtate stele — _și totuși au făcut-o_".

moarte demnă. Deviză a mișcării etice care se opune pretenției că autoritatea doctorului poate fi extinsă până la menținerea pacienților în viață indiferent de dorințele efective ale acestora, sau indiferent de ceea ce ar dori ei dacă și-ar da seama în mod rațional de starea lor.

mod 1. (engl., _mode_) Termen folosit în filosofia *scolastică pentru o determinare, o concentrare a ființei, considerată în mod abstract, în anumite forme specifice. În epoca modernă, termenul devine proeminent în lucrările lui *Locke (*Essay*, II, 12). Modurile sunt prezentate ca fiind un gen de idee complexă și sunt împărțite în moduri simple, care sunt „combinații diferite ale aceleiași idei simple" (Locke citează numere, precum o duzină sau douăzeci), și moduri mixte, care sunt „compuse din idei simple de diferite feluri, puse laolaltă pentru a alcătui una complexă" (Locke citează frumusețea și hoția). Ulterior, calitățile fundamentale ale spațiului, timpului și simțului sunt descrise ca moduri simple, iar modurile mixte devin „idei împrăștiate și independente pe care mintea le adună laolaltă": din nou, exemplele importante sunt ideile legate de acțiune, categoriile morale și cele aparținând filosofiei dreptului. Se înțelege că în cadrul acestor domenii putem amesteca idei pentru a da definiții în acord cu scopurile noastre, în timp ce în știință găsirea cuvintelor potrivite este o chestiune ce ține de depistarea genurilor de substanțe, cu esențele lor diferite, ce există în mod independent. La *Berkeley și la *Hume nu există nici o deosebire între moduri și calități. Pentru *Spinoza, există o deosebire fundamentală între substanță și modurile ei, iar obiectele obișnuite sunt de fapt moduri ale unicei substanțe adevărate, identificate atât cu universul, cât și cu Dumnezeu. **2.** (engl., *mood*) (i) În teoria *silogismului, formele valide ale fiecărei figuri sunt numite moduri ale acelei figuri. (ii) În filosofia limbajului, modul unei propoziții (indicativ, imperativ, conjunctiv etc.) este o caracteristică a cărei reprezentare optimă este problematică. Concepția cea mai obișnuită este cea conform căreia modul indică mai curând forța unei rostiri și nu este o caracteristică care îi influențează sensul, astfel încât „închide ușa!" și „ușa este închisă" pot fi considerate ca având un conținut comun, dar prezentându-l într-un fel și într-un scop diferit. → frastic / neustic.

modalitate. Modalitatea unei propoziții este modul în care ea poate fi adevărată sau falsă. Cea mai importantă distincție se face între propoziții adevărate cu necesitate și cele adevărate pentru că așa stau lucrurile: propozițiile necesare, opuse celor contingente. Printre alți indicatori calificativi, numiți câteodată modali, se află indicatorii temporali „va fi cazul că *p*" sau „a fost cazul că *p*", și există afinități între indicatorii deontici „ar trebui să fie cazul că *p*" sau „este permis că *p*" și modalitățile logice. → logică modală.

mod de vorbire material → mod de vorbire formal / material.

model. Un model pentru o mulțime de propoziții este o *interpretare pentru care toate sunt adevărate.

model (știință). Reprezentarea unui sistem prin altul, care este de obicei mai cunoscut și ale cărui moduri de operare sunt presupuse a fi analoage cu ale primului. Astfel, s-ar putea modela felul cum se comportă undele sonore prin cel al valurilor, sau felul cum se comportă un gaz prin cel al unui volum conținând bile de biliard în mișcare. Cu toate că nimeni nu se îndoiește de faptul că modelele au un rol *euristic folositor în știință, s-a purtat o dezbatere aprinsă asupra faptului dacă o bună explicație a unui fenomen necesită sau nu un model, sau dacă o structură organizată de legi din care acesta poate fi dedus este suficientă pentru explicația științifică. Dezbaterea a fost inaugurată de *Duhem în lucrarea *The Aim and Structure of Physical Theory* (1906), care a criticat reprezentările picturale „superficiale" ale fizicienilor britanici, opunându-le structurile deductive pure ale științei adevărate.

modelul legii generale → explicație.

mod material / mod formal al vorbirii. Distincție căreia *Carnap i-a acordat o mare importanță în opera sa, mai ales în *Logical Syntax of Language* (1934). În modul material al vorbirii se discută despre lucrurile însele și despre relațiile dintre ele; în modul formal, limbajul însuși este cel menționat. Astfel, distincția dintre cele două moduri ale vorbirii corespunde *distincției dintre întrebuințare și menționare. La Carnap, toate acestea se bazează pe concepția despre „enunțurile cvasi-sintactice", în care unele proprietăți aparente ale obiectelor au în realitate un caracter sintactic. Astfel, „Cinci este un număr" este modul material al propoziției care ar putea fi exprimat formal prin „Cuvântul «cinci» este un termen numeric". Evidențiindu-se fundamentul sintactic al acestui enunț, se înlătură impresia aparentă că aici am avea de-a face cu un adevăr profund din domeniul logicii sau al metafizicii. Aceste idei sunt reprezentative pentru teza lui Carnap după care logica științei nu este altceva decât sintaxa limbajului științei. Procedeul prin care discutăm despre un enunț, și nu despre acel ceva la care enunțul urmărește să se refere, este uneori numit ascensiune semantică. Analog, coborârea semantică constă în înlocuirea unor aserțiuni referitoare la aplicarea unei părți a limbajului cu însăși folosirea acelei părți a limbajului: de exemplu, înlocuirea expresiei „Cuvântul «cinci» este un termen numeric" cu „Cinci este un număr". Numeroși autori consideră că putem recurge fără nici un fel de probleme la coborârea și la ascensiunea semantică, însă alții se interesează de schimbările de înțeles pe care le presupun aceste treceri. De exemplu, este o mare diferență între a accepta că „cinci" este în mod convențional un termen numeric, și a considera că cinci este în mod convențional un număr. → teorii decitaționaliste ale adevărului.

modulo. Al modulului. În matematică, se spune că două numere sunt congruente modulo n dacă se diferența lor este divizibilă cu n. De exemplu, 40 este congruent cu 24 și cu 32 modulo 8. În lucrarea lui *Quine, *Word and Object*, modulul unui stimul este durata lui, și doi stimuli pot fi echivalenți modulo o durată, dar nu modulo o alta. Alte utilizări ale termenului trebuie desprinse din context, dacă este posibil.

modus ponens. Prescurtare uzuală pentru „modus ponendo ponens", regula de inferență ce ne îndreptățește să trecem de la p, și $p \to q$, la q.

modus tollendo ponens. Un argument de forma p sau q, non-p, deci q.

modus tollens. Prescurtare uzuală pentru „modul tollendo tollens", principiul de inferență ce ne îndreptățește să trecem de la non-q, și $p \to q$, la non-p.

moksha (sanscr., eliberare). Eliberarea din ciclul existenței (**samsara*), identificată deseori cu o stare de cunoaștere în care lumea fenomenală și lucrurile care țin de ea sunt lăsate deoparte în favoarea unei identificări mistice cu temeiul ultim, neschimbător, al tuturor lucrurilor.

molecularism → propoziție (2).

molinism → *scientia media*.

monadă. Concept dezvoltat de *Leibniz, în a cărui filosofie monadele sunt adevăratele unități și, prin urmare, singurele substanțe adevărate. Monadele sunt entități mentale fără întindere spațială, capabile de percepții și stări apetitive, dar fiecare dintre ele este independentă și se dezvoltă fără legătură cu alta (→ armonie prestabilită). Independența lor este deseori menționată prin numirea lor drept monade „fără fereastră". Fundamentul doctrinei este faptul că relațiile trebuie să fie în cele din urmă explicate prin natura categorială, non-relațională a lucrurilor. → Conway.

monadic. Un predicat este monadic dacă reclamă un termen singular pentru a deveni propoziție: „… este muritor" este un predicat monadic. Deosebirea se face cu predicatele n-adice (predicate relaționale), care necesită completarea a n locuri, unde $n > 1$. Calculul predicatelor monadice este o parte a *calculului predicatelor, restrâns la folosirea predicatelor monadice.

Monadologie. Titlul unei lucrări a lui *Leibniz și nume dat oricărui sistem ce adoptă conceptul fundamental de monadă.

monism. Monismul găsește unul acolo unde *dualismul găsește doi. Fizicalismul este doctrina conform căreia tot ceea ce există este fizic, fiind un monism ce contrastează cu dualismul minte-corp; *idealismul absolut este doctrina conform căreia singura realitate consistă în modificări ale Absolutului. *Parmenide și *Spinoza credeau fiecare că există motive filosofice pentru a presupune că poate exista un singur gen de lucru subzistent în sine, real. → monism neutru.

monism anomal. Doctrină în filosofia minții asociată cu *Davidson. În influenta sa lucrare

„Mental Events“ (1970), el analizează cum pot fi făcute compatibile următoarele trei propoziții: (1) evenimentele mentale cauzează evenimente fizice; (2) acolo unde există cauzalitate există și regularitate legică; (3) nici o regularitate legică nu leagă domeniul mental de domeniul fizic. Soluția lui constă în identificarea evenimentelor mentale cu evenimentele fizice (deci *monism), dar și în negarea faptului că o clasificare a evenimentelor drept mentale ne oferă o descriere susceptibilă de a elabora generalizări legice (deci anomal, sau care nu este legic). Criticii i-au adus acuzația că, din această perspectivă, faptul că un eveniment fizic este cuprins în descrierea mentală nu are nici o implicație asupra puterilor lui cauzale, care există în virtutea naturii sale pur fizice, astfel că puterea cauzală a mentalului nu este, de fapt, protejată de această combinație. Dar acuzația a fost la rându-i respinsă, adepții doctrinei observând că inexistența unor legi care să descrie uragane și acțiunile lor nu afectează cu nimic puterea cauzală a unui uragan.

monism neutru. Doctrina expusă de *James în eseul „Does Consciousness Exist?“ (1904, republicat în *Essays in Radical Empiricism*, 1912), potrivit căreia natura este alcătuită dintr-un gen de substanță primă, care nu e în sine nici mentală, nici corporală, dar e capabilă de aspecte sau atribute mentale și corporale. *Russell a îmbrățișat această doctrină o scurtă perioadă de timp.

monofizit. Doctrina conform căreia Iisus Hristos a avut o singură natură, divină, nu două naturi, una divină și una umană. Un subiect de dispută între bisericile copte și abisinice, care acceptă doctrina, și catolicismul roman, ce o neagă, în favoarea doctrinei opuse, duofizită, a celor două naturi.

monoteism. Credința într-un singur Dumnezeu. Nu este întotdeauna ușor să numeri zeii. → politeism.

Montaigne, Michel Eyquem de (1533–1592). Eseist francez. Părinte al scepticismului în Franța și în Europa modernă, Montaigne s-a născut lângă Bordeaux. A avut o carieră sporadică în viața publică înainte de a se retrage în 1571, deși a continuat să joace un rol în politică de partea protestantului Henri de Navarre, și a fost primar al orașului Bordeaux în 1581. După cum îi stă bine unei persoane implicate în agitația civilă și religioasă a timpului, Montaigne nu avea o opinie prea bună în legătură cu realizările și capacitățile omenirii. Atitudinea sa își găsește o amplă confirmare în lucrarea lui *Sextus Empiricus, al cărui moto, „Que sais-je“ („Ce știu eu?“), a fost adoptat de Montaigne. Faima sa se întemeiază pe lucrarea *Essais* (1580, posibil să-i fi fost cunoscută lui Shakespeare), care relevă o personalitate filosofică atrăgătoare, umană, subtilă și lucidă. Cel mai celebru eseu filosofic al său, „Apologia lui Raimond Sebond“, este un compendiu artistic de argumente sceptice și a avut o influență imensă asupra generației următoare de filosofi francezi (→ Descartes; Foucher; Gassendi; Mersenne). În „Apologie“, Sebond, altfel un teolog minor care a încercat să arate cum poate fi întemeiată credința catolică prin lumina rațiunii, este apărat printr-un procedeu fals, admițând că motivele pentru credința sa sunt rele, dar arătând că nu sunt cu nimic mai rele decât alte motive umane în favoarea credinței. Montaigne poate fi considerat atât un precursor al lui Kant, limitând rațiunea pentru a face loc credinței, cât și o figură *iluministă aflată în avangarda timpului său.

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de (1689–1755). Născut la Bordeaux ca membru al aristocrației, Montesquieu a avut o mare admirație pentru revoluția engleză de la 1688 și pentru idealurile asociate, exprimate în special de *Locke, de toleranță, libertate și guvernare constituțională. Totuși, în versiunea lui, aceasta înseamnă o întărire a vechilor privilegii ale aristocrației împotriva puterii acaparatoare a monarhiei franceze. Viața personală a lui Montesquieu, care a inclus o căsătorie făcută după câte se pare pentru avere, dorința de ascensiune socială și o zgârcenie mai curând nearistocratică, duce oarecum la impresia că doctrina sa îi servea propriile interese. Capodopera *De l'esprit des lois* (1748) a introdus o notă *pozitivistă în discuția asupra legilor naționale, care fusese până la el rezultatul unor variate

ramificația pe care se află cinci oameni, iar tu, ca unul care treci pe acolo, poți să intervii, schimbând macazul astfel încât trenul să vireze înspre cealaltă ramificație. Este corect, sau obligatoriu, sau chiar permis ca tu să intervii, devenind, se pare, responsabil pentru moartea acelei persoane? La urma urmei, pe cine nedreptățești dacă lași vagonul să-și continue drumul? Situația este în mod structural asemănătoare cu altele în care modul de a raționa *utilitarist pare să ducă înspre un anumit curs al acțiunii aflat în opoziție cu *integritatea persoanei sau cu principiile la care aderă aceasta. → doctrina actelor și a omisiunilor; principiul dublului efect.

procedură de decizie → algoritm.

procedură efectivă. Procedură care oferă, într-un număr finit de pași, soluția unei probleme. Sinonim pentru *algoritm.

proces. O secvență de evenimente. În filosofia procesului a lui *Whitehead, faptul fundamental al cosmologiei este desfășurarea proceselor, care nu sunt concepute în termenii modificării unor substanțe fundamentale, ci ca fiind unite prin intermediul unor rețele de relații, selectate anterior de către Dumnezeu. O teorie procesuală a minții nu înțelege unitatea acesteia în termenii unei substanțe fundamentale (→ identitate personală), ci o înțelege ca fiind forma sau structura relativ permanentă, ce este desfășurată de procesele aflate continuu în schimbare, la fel cum un val își păstrează forma în pofida faptului că este constituit din cantități diferite de apă în momente temporale diferite.

procesare paralel distribuită → conexionism.

proces stocastic. Proces caracterizat de valorile luate de o mulțime de *variabile întâmplătoare a căror valoare se schimbă în timp. Exemplele standard includ lungimea unei cozi, unde există probabilitatea ca cineva să o părăsească sau să i se alăture într-un interval dat de timp — evenimentele reale de acest tip fiind însă distribuite în mod întâmplător — sau volumul unei populații, sau cantitatea de apă dintr-un rezervor.

Proclos (cca 410–485). Ultimul mare filosof clasic (grec) important. Proclos a fost elev al lui Plutarh din Atena. A fost un *neoplatonician sistematic, ale cărui *Elemente de teologie* și *Teologie platoniciană*, precum și diferitele comentarii, au influențat filosofii creștini ulteriori, ca *Dionisie Pseudo-Areopagitul și *Eriugena.

produs cartezian. Produsul cartezian a două mulțimi A și B (scris A x B) este mulțimea tuturor *perechilor ordonate al căror prim membru este un element din A, iar al doilea membru un element din B.

produs logic. Produsul logic a două propoziții *p* și *q* este *conjucția lor, *p* & *q*. Produsul logic a două mulțimi este *intersecția lor.

programul lui Hilbert. În anul 1900, matematicianul David Hilbert (1862–1943) a identificat, într-un celebru discurs, 23 de probleme de rezolvat în matematică. Prima se referea la *ipoteza continuum-ului. A doua era problema consistenței matematicii. Aceasta a fost dezvoltată într-un program de formalizare a raționamentului matematic, urmărind să ofere demonstrații *metamatematice ale consistenței sale. (Este limpede că nu există nici o speranță de furnizare a unei demonstrații consistente corespunzătoare pentru matematica clasică, prin oferirea unui *model într-un alt domeniu. Orice domeniu suficient de vast și complex pentru a furniza un model ar ridica aceleași dificultăți). Programul a luat efectiv sfârșit o dată cu formularea *teoremei lui Gödel din 1931, care arăta că orice sistem suficient de puternic pentru a furniza o demonstrație de consistență a aritmeticii ar necesita să facă asumpții logice și matematice cel puțin la fel de puternice ca aritmetica însăși și, prin urmare, ar fi în aceeași măsură victima unei inconsistențe ascunse.

progres. Credința după care epocile ulterioare sunt îmbunătățiri ale celor anterioare. Aceste îmbunătățiri se pot referi numai la aspecte limitate, cum ar fi gradul de întindere al cunoașterii științifice sau aptitudinile morale ale ființelor umane. Dar îmbunătățirea poate fi concepută și într-o manieră globală, așa cum presupune viziunea totalizatoare a lui *Hegel, care vede istoria ca realizarea progresivă a principiilor raționale. Secolul al XVIII-lea (*Voltaire, *Condorcet, *Kant) a cunoscut cea mai mare înflorire a credinței în progres, însoțită de credința că o providență binevoitoare a asigurat *perfectibilitatea pe pământ, printr-o dezvoltare continuă a cunoașterii și rațiunii. În secolul al XIX-lea, credința în progres a continuat să înflorească la *Comte și *Marx, fiind la fel de importantă pentru amândoi. Teoria *evoluției prin selecție naturală a oferit (într-un mod eronat) sprijin acestei idei prin opera unor adepți ai evoluționismului social, precum *Spencer. Natura progresivă a cercetării științifice pare să fie cel mai impresionant exemplu ce poate fi oferit pentru progres, în pofida faptului că până și aceasta este pusă la îndoială de filosofii de orientare sceptică și relativistă, care văd în știință doar o istorie a revoluțiilor. → perfectibilitate.

proiectibil. O proprietate a predicatelor, care măsoară gradul în care exemplele trecute pot fi utilizate ca repere orientative pentru cele viitoare. Faptul că toate vacile pe care le-am observat în trecut au avut patru picioare poate reprezenta o bază rezonabilă pentru a prezice că vacile viitoare vor fi și ele aidoma. Rezultă că această calitate, de a avea patru picioare, este un predicat proiectibil. Faptul că acestea au trăit toate la sfârșitul secolului al XX-lea nu reprezintă o bază pentru a prezice în mod rezonabil că și vacile viitorului vor fi la fel. → consolidare; paradoxul lui Goodman).

proiectivism. Este un loc comun faptul că frumusețea rezidă în ochii privitorului, dar în același timp vorbim cu folos despre frumusețea lucrurilor și a oamenilor, ca și cum ar fi identificabilă cu proprietățile reale pe care acestea le posedă. Proiectivismul se referă la orice concepție potrivit căreia noi proiectăm în mod asemănător asupra lumii modificările petrecute în propria noastră minte. Termenul este deseori asociat cu concepția despre senzații și în special despre *calitățile secundare tratate de autori precum *Hobbes (*De Corpore*, 1655) și *Condillac (*Traité des sensations*, 1754). Potrivit acestei concepții, senzațiile sunt strămutate din locul lor firesc pe care-l ocupă în minte atunci când concepem lumea ca fiind colorată sau zgomotoasă. Alte exemple ale acestei idei implică lucruri deosebite de senzații. Unul dintre acestea presupune contingența ca pe o proiecție a ignoranței noastre (*Spinoza); pentru altul, ordinea cauzală a evenimentelor este o proiecție a propriei noastre convingeri mentale că evenimentele se succed unul după altul (*Hume). Dar cea mai des întâlnită aplicare a acestei idei se găsește în etică și estetică, unde mulți autori au susținut că discursul despre valoarea sau frumusețea lucrurilor nu este decât o proiecție a atitudinilor pe care le avem față de acestea și a plăcerii pe care ele ne-o oferă.

Este natural să asociem proiectivismul cu ideea potrivit căreia este greșit să vorbim și să gândim ca și cum lumea ar conține diferitele trăsături pe care noi i le atribuim atunci când o descriem, atunci când în realitate lucrurile nu stau deloc așa. În același timp, este susținută și concepția potrivit căreia nu greșim, ci pur și simplu adoptăm expresia lingvistică adecvată unor moduri de gândire necesare. → cvasirealism; expresivism; teoria erorilor.

prolepsis → Epicur.

proletariat → burghezie / proletariat.

promisiune. A-ți da cuvântul că vei face ceva creează un temei pentru acțiune în viitor. Dar atunci când vine vremea, prin respectarea promisiunii se creează impresia că cel care acționează acum o face deoarece s-a petrecut ceva în trecut, și nu pentru că trebuie realizat un scop în viitor. Prin urmare, promisiunea stimulează teoria filosofică în două moduri. Mai întâi este vorba de problema obligației de a respecta o promisiune: cum poate aceasta să existe, dată fiind natura sa orientată către trecut, și care sunt urgențele și limitele sale? În al doilea rând, originea actului de a promite comportă o anumită particularitate: e de la sine înțeles că, într-o societate lipsită de o asemenea instituție, aceasta s-ar putea să nu apară niciodată. Aceasta deoarece una dintre componentele esențiale ale promisiunii este aceea că, la o dată ulterioară, vor trebui date la o parte propriile interese pentru a respecta promisiunea, iar un individ care face acest lucru este relativ dezavantajat în comparație cu unul care nu o face.

Problema este prezentată limpede de *Hobbes. Ea este dramatizată în situația *dilemei prizonierului, caz în care faptul de a promite celuilalt prizonier că nu va fi trădat poate părea o simplă șaradă, pentru că vorbele nu pot schimba pedepsele și recompensele. Soluția socială este aceea că prin instituționalizarea actului de a promite, strategiile de cooperare pot dezvolta binele comun într-o măsură mai mare, în pofida potențialului lor conflict cu interesul individual. → contract social; convenție.

propensiune → dispoziție.

propoziția Ramsey. Enunțul produs prin considerarea tuturor enunțurilor făcute într-o teorie științifică care folosesc un anume termen (de pildă, „quark"), înlocuirea termenului printr-o variabilă, și cuantificarea existențială a rezultatului. În loc să spunem că quarcii au anumite proprietăți, enunțul Ramsey spune că există ceva care are acele proprietăți. Dacă procesul este repetat pentru toți membrii unui grup de termeni teoretici, enunțul conferă structura „*referențial-neutră" a teoriei, dar îndepărtează orice implicație că noi am cunoaște ce anume semnifică termenii tratați astfel. El lasă deschisă posibilitatea de a identifica termenul teoretic cu orice s-ar potrivi mai bine descrierii făcute.

propoziție. 1. (engl., *proposition*) Ceea ce este susținut sau afirmat; conținutul unei formulări declarative, ce poate fi adevărată sau falsă. A înțelege o propoziție înseamnă a înțelege ceea ce este spus, presupus, sugerat și așa mai departe. Aceeași propoziție este exprimată de oricare două enunțuri, din aceeași limbă sau din limbi diferite, dacă acestea sunt sinonime sau reciproc traductibile în mod corect (unde traducerea este judecată fără a lua în seamă tonul, ritmul și alte *implicaturi). Doctrina *indeterminării traducerii totale face să planeze îndoiala asupra obiectivității acestui test, iar unii filosofi, în special *Quine, au tras concluzia că nu poate fi oferit nici un criteriu de identitate solid pentru propoziții. Pentru unii filosofi, propozițiile sunt purtătorii fundamentali ai adevărului și falsității, în timp ce enunțurile sunt adevărate sau false doar în mod derivat, în virtutea faptului că exprimă propoziții adevărate sau false, în timp ce pentru alții propozițiile sunt umbrele îndoielnice a ceea ce este dat în mod empiric, adică enunțuri formulate în contexte specifice. → atitudini propoziționale. **2.** (engl., *sentence*) La modul cel mai general, unitatea de bază a comunicării: cea mai mică entitate a cărei producere reprezintă un mesaj, precum o afirmație, un ordin sau o întrebare. Datorită unor factori precum variațiile *fonetice sau pronunția, recunoașterea a două *acte de vorbire ca producție a aceluiași enunț este deja o problemă de interpretare, dar una care de regulă se face automat la vorbitorii aceleiași limbi native. Din punct de vedere gramatical, un enunț este unitatea la a cărei structură se subordonează alte elemente recunoscute ale limbajului. Prioritatea atribuită enunțului într-o mare parte a *filosofiei analitice este rezumată de spusele lui *Frege potrivit cărora numai în contextul enunțului cuvintele au sens. Interpretarea cea mai puțin controversată a acestui slogan este aceea că pentru ca un cuvânt să însemne ceva trebuie ca acesta să contribuie în mod sistematic la înțelesul întregului enunț în care este incorporat. Un cuvânt nu este ceva care să aibă propria sa „proiecție" asupra unor părți ale lumii; din contră, prezența unui cuvânt (sau mai exact a unui *morfem) este o trăsătură a enunțului, una care joacă un rol în determinarea înțelesului acestuia și a cărei variație determină în mod sistematic înțelesul enunțurilor înrudite. O extindere mai radicală a acestei interpretări sugerează că un enunț singular înseamnă ceva numai în contextul unei întregi teorii sau al unei concepții despre lume sau limbaj. În terminologia lui *Dummett, a acorda prioritate cuvintelor reprezintă „atomism" semantic, a o acorda enunțurilor reprezintă „molecularism" semantic, iar a acorda prioritate oricărui alt lucru mai cuprinzător înseamnă „holism". → teza lui Duhem.

propoziție afirmativă sau negativă. Putem sesiza intuitiv o diferență între a aserta că ceva există și simplul fapt de a nega că acel ceva există. Însă nu există nici o metodă logică sau filosofică valabilă pentru a face această distincție. Logica modernă acceptă că există, în mod frecvent, o echivalență între enunțuri care par afirmative și enunțuri care par negative. Dacă o aserțiune va fi pozitivă sau negativă depinde de felul în care sunt stabilite lucrurile și de natura termenilor folosiți: *x nu este căsătorit* poate fi spus *x este burlac*; *x nu este vinovat* poate fi spus *x este inocent*, și așa mai departe. Non (*p* & non-*q*) (negativă?) este echivalentă cu *p*→*q* (pozitivă?), iar non-non-*p* (negativă?) este echivalentă cu *p* (pozitivă?).

propoziție categorică. În mod tradițional, propoziția care nu e o *implicație este o propoziție categorică. Ca și în cazul *propozițiilor afirmative și negative, opinia modernă se ferește de această distincție, dat fiind că ceea ce pare a fi categoric poate varia în funcție de alegerea unui vocabular primitiv sau a sistemului de notație. Propozițiile categorice aparente pot și ele să se dovedească a fi implicații deghizate: X este inteligent (categorică?) = dacă lui X i se dă o sumă de sarcini, le îndeplinește mai bine decât mulți alți oameni (condițională?). Problema nu este doar una de clasificare, o dată ce întrebări metafizice profunde survin atunci când fapte ce par a fi categorice, și deci temeinice, ajung să ne apară, prin contrast, condiționale, ori pur ipotetice sau potențiale. → câmp.

propoziție de reducție. Un instrument propus de *Carnap pentru a trata propozițiile unei teorii științifice a căror formă logică nu este în mod simplu dată în termenii *calculului predicatelor. „*x* este solubil în apă“ nu poate fi definit ca „*x* este pus în apă → *x* se dizolvă“, întrucât calculul predicatelor este o *implicație materială, iar consecința ar fi aceea că toate lucrurile care nu sunt puse în apă sunt solubile. Soluția lui Carnap a fost aceea de a defini „solubilul“ numai în cadrul domeniului celor puse în apă: dacă ceva este pus în apă, atunci este solubil dacă și numai dacă se dizolvă ((∀*x*) (*x* este pus în apă → (*x* este solubil ↔ *x* se dizolvă))). Propoziția prin reducție nu definește solubilitatea pentru alte lucruri.

propoziție deschisă. O propoziție care conține *variabile libere, adică o expresie care nu este în sine interpretabilă ca adevărată sau falsă, ci necesită adăugarea unuia sau mai multor *cuantificatori spre a deveni o *propoziție închisă. „*x* îl iubește pe *y*“ este o propoziție deschisă; „(∃ *x*) (∀ *y*) *x* îl iubește pe *y*“ este un exemplu de propoziție închisă, însemnând că cineva iubește pe toată lumea. O propoziție deschisă cu n variabile libere poate fi considerată un *predicat poliadic (n-ar).

propoziție existențială → cuantificator.

propoziție universală. O propoziție care asertează ceva despre toate lucrurile care întrunesc o condiție. → cuantificator.

propria sa cauză → *causa sui*.

proprietate. În viața socială, a avea ceva ca proprietate înseamnă a avea dreptul de a folosi acel ceva. Folosința se poate referi aici la excluderea altor oameni, la consum, transfer, împrumut, schimbare, distrugere etc., astfel încât ea poate să se manifeste în diferite grade. Nu există nici un motiv pentru a proteja prin lege, sub forma unui întreg indivizibil, toate aceste modalități de folosire (de pildă, un drept de proprietate asupra pământului nu e necesar să includă dreptul de a exclude publicul sau cel de a distruge pământul; e posibil ca proprietatea asupra unei clădiri să nu includă dreptul de a o modifica după plac; dreptul meu de a-mi folosi brațul poate să nu includă dreptul de a-l vinde altcuiva). Fundamentul drepturilor individuale la proprietate este una dintre temele principale ale teoriei politice. Printre ideile vehiculate se numără cea a lui *Locke, potrivit căreia avem un drept natural asupra acelor lucruri în care „am pus munca noastră“; apoi argumentul *consecinționist potrivit căruia fără aceste drepturi situația s-ar înrăutăți peste tot; de asemenea concepția *hegeliană după care numai în interiorul unui cadru al drepturilor la proprietate este posibilă libertatea individuală. Există, de asemenea, diferențe referitoare la tipul de proprietate care este în cauză: proprietatea privată asupra mijloacelor de producție a bunurilor poate fi tratată cu totul diferit de dreptul privat de a consuma bunuri (→ Proudhon). Desființarea proprietății private este unul dintre scopurile *Manifestului Comunist* (→ Marx).

proprietate ereditară. Spunem că o proprietate este ereditară asupra unei relații R, când: pentru două obiecte oarecare *x* și *y*, dacă *x* are acea proprietate și *x* stă în relația R cu y (Rxy), atunci y are de asemenea proprietatea respectivă.

proprietăți emergente → supervenientă.

proprium. La *Aristotel, orice proprietate ce aparține tuturor lucrurilor de un anume fel și numai acestora, nefiind însă parte a esenței acestora. Faptul de a fi singura creatură care poartă haine este un *proprium* al ființelor umane.

Protagoras din Abdera (cca 490–cca 420 î.Hr.). Cel mai faimos dintre *sofiști, a cărui importanță de sine stătătoare este confirmată de *Platon, *Aristotel și *Sextus Empiricus. El a propăvăduit virtutea (**aretē*) la Atena, a fost unul dintre prietenii lui Pericle și a fost angajat să conceapă codul de legi pentru colonia ateniană Thurioi. Este celebru pentru afirmația potrivit căreia „omul este măsura tuturor lucrurilor": un dicton *relativist al cărui sens exact este încă supus dezbaterii, deoarece dacă admitem că nu conduce la *idealism subiectiv, ca în cazul lui *Berkeley, pare să atribuie proprietăți contradictorii aceluiași obiect, în măsura în care cineva îl consideră într-un fel și altcineva în alt fel (→ peritrop; perspectivism). Pare să fie limpede că Protagoras credea nu numai că percepțiile senzoriale ale fiecărei persoane sunt adevărate (pentru posesorul acestora), dar și că doctrinele morale și politice, pentru care relativismul său părea a fi extrem de potrivit, pot fi îmbunătățite și predate altora. Este foarte posibil ca Protagoras să fi fost cel care a încetățenit în Atena metoda dialectică, devenită celebră mai târziu prin dialogurile socratice ale lui Platon.

pro tanto → *prima facie*.

protasis. Un termen mai vechi pentru antecedentul unui *condițional.

Proudhon, Pierre-Joseph (1809–65). Gânditor francez, întemeietor al *anarhismului. Proudhon și-a dobândit faima cu *Qu'est-ce que la propriété?* (1840). Celebra definiție a *proprietății ca furt denaturează de fapt preocuparea centrală a cărții, care are în vedere nu abolirea proprietății private, ci nevoia fiecărei persoane de a controla mijloacele de producție pe care le întrebuințează. Proudhon a considerat atât drepturile nelimitate la proprietate, cât și *comunismul drept mijloace de a controla oamenii și de a distruge egalitatea. Modul corect de a depăși această situație se bazează pe o rețea de contracte libere care vin în întâmpinarea intereselor fiecărui participant și fac de prisos puterea coercitivă a guvernământului. Socialismul liberal sau libertarian al lui Proudhon a reprezentat principala contrapondere la versiunea autoritaristă a *marxismului. Proudhon a jucat un rol în revoluția din 1848 și a fost închis pentru atacurile din ziarul său, *Le Représentant du peuple*, la adresa lui Ludovic Napoleon. Alte opere includ *Les Confessions d'un révolutionnaire* (1849).

prozodie. Studiul modalităților în care variațiile de intonație — înălțimea, volumul, cadența și ritmul — afectează semnificația enunțurilor.

pseudoafirmație. Categorie folosită de *pozitivismul logic, prin care o afirmație făcută cu scopul de a formula un enunț factual se dezvăluie ca fiind imună la confirmarea sau infirmarea sa prin experiență. Astfel, prin *principiul verificării aceasta este demascată ca fiind lipsită de înțeles cognitiv.

Pseudo-Dionisie → Dionisie Pseudo-Areopagitul.

psihanaliză. Metodă de terapie pentru disfuncționalitățile psihologice, descoperită de *Freud. Metoda se bazează pe interpretarea a ceea ce spune pacientul în contextul „asocierii libere" sau a expunerii spontane a ceea ce temele sugerate de terapeut declanșează în mintea sa. Interpretarea se desfășoară în conformitate cu schema aleasă de analist și dezvăluie ideile dominante din inconștient, ce au fost anterior respinse de instanța conștientă a subiectului. În urma confruntării cu acestea, este așteptată o îmbunătățire. Practica larg răspândită a psihanalizei nu este confirmată de statistici ale unor astfel de îmbunătățiri.

Din punct de vedere filosofic, inconștientul postulat de psihanaliză este o temă controversată, întrucât implică conceperea minții ca fiind compartimentată și aplicarea unui vocabular mental (intenții, dorințe, refulare) unei părți a acesteia la care nu avem nici un fel de acces conștient.

Problema este dacă pur și simplu se folosește o inofensivă metaforă spațială a minții, sau dacă implică o neînțelegere filosofică a atributiilor mentale. Alte rezerve filosofice formulate la adresa psihanalizei se referă la natura aparent arbitrară și nefalsificabilă a schemelor interpretative folosite. Opere ca *Fundamente ale psihanalizei* (1984) a lui Adolf Grünbaum contestă în mod efectiv baza științifică a interpretărilor psihanalitice, în timp ce există suficiente dovezi referitoare la faptul că terapeuții, inclusiv Freud însuși, sunt responsabili de multe dintre relatările unor amintiri sau fantezii reprimate pe care, prin sugestie, pacienții le creează sau le descriu ca având loc. Oricum, asemenea scheme au fost folosite pentru a explica aspecte problematice ce țin de toate dimensiunile vieții umane, în special visele, ritualurile, miturile și literatura, în timp ce unii filosofi, îndeosebi în Franța, au văzut în psihanaliză cheia pentru orice teorie a naturii umane.

psihokinezie. Capacitatea *paranormală de a mișca alte lucruri decât propriul trup în absența contactului fizic cu acestea.

psihologia facultăților. Teoria după care mintea este împărțită în capacități sau facultăți distincte, precum inteligența, memoria, percepția etc. Ideea că aceste facultăți ar fi asociate unor regiuni diferite ale creierului a dat naștere pseudo-științei numite frenologie, conform căreia protuberanțele craniene pot fi interpretate ca determinând caracteristici psihologice. Interacțiunea evidentă a unor facultăți precum percepția și memoria a compromis psihologia facultăților, care totuși supraviețuiește în *științele cognitive contemporane. Acestea admit în general că mintea și creierul efectuează sarcini care pot fi într-adevăr separate în „module". Putem astfel modela sistemul complex unic în termeni de organizare și cooperare a subsistemelor. Concepția modernă este însă cu mult mai subtilă: de exemplu, se poate considera că o aptitudine cum este recunoașterea fețelor are mai multe componente, și firește că ea nu face apel la o singură facultate, aceea a „memoriei". Sintagma de „psihologie a facultăților" este uneori folosită ca descriere depreciativă a încrederii acordate unor anumite distincții, precum cea dintre judecată și sentiment sau dintre credință și atitudine.

psihologie existențială. Școală de psihologie care subliniază nevoia înțelegerii pacienților prin surprinderea în întregime a orientării acestora față de lume. Se opune deci *reducționismului, *behaviorismului și metodelor științifice care obiectivează pacientul în psihologie. Această abordare a exercitat o mare influență în primul rând asupra tehnicilor psihoterapeutice.

psihologie populară. La origine, o sintagmă depreciativă, utilizată astăzi pe scară largă pentru a desemna procesul prin care ne atribuim unii altora gânduri, opinii, credințe, intenții și înțelesuri (termenul de „populară" se referă în egală măsură la unii maeștri în înțelegerea oamenilor, precum Shakespeare și Tolstoi, ca și la fiecare dintre noi). Sintagma „psihologie populară" a apărut datorită insatisfacțiilor provocate de faptul că procesele obișnuite prin care atribuim de obicei stări mentale altora nu au un aspect prea „științific"; de asemenea, categoriile la care apelează aceste procese nu corespund categoriilor științei fizice. (→ teza lui Brentano). Adeseori, sintagma sugerează contrastul cu o ipotetică epocă viitoare în care va exista o știință ai cărei termeni ne vor permite să ne dispensăm de categoriile prin intermediul cărora formulăm în mod normal descrieri ale diferitelor persoane umane, eventual fiind mai cuprinzătoare, mai puțin vagă și mai aptă să furnizeze o înțelegere mai bună a propriilor noastre persoane. → eliminativism; reducționism.

psihologism. În filosofia logicii, psihologismul este concepția potrivit căreia logica se bazează pe legile gândirii, acestea fiind înțelese ca descrieri ale unor procese reale prin care gândesc ființele umane. În felul acesta, logica devine, dintr-o disciplină normativă, ce oferă legile adevărului cărora trebuie să li se conformeze gândirea, o construcție bazată pe modele cărora gândirea noastră li se conformează deja. Termenul a fost folosit pentru prima dată de J.E. Erdmann în 1878, dar nu a ajuns să fie folosit pe scară largă până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Definirea sa exactă este îngreunată de diferitele concepții despre psihologie ce au dominat acea perioadă. Psihologismul este un aliat firesc al *naturalismului, datorită suspiciunii la adresa oricărui domeniu de propoziții caracterizate de relații logice atemporale. *Frege este considerat cel mai mare adversar al psihologismului, concepția sa despre subiect generând, în același timp, impresia îngrijorătoare a unui *platonism aparent. Abordarea a câștigat din nou popularitate o dată cu redescoperirea *epistemologiei naturalizate și cu încercările lui *Wittgenstein, din opera sa târzie, de a găsi un mod de a întemeia logica și matematica pe istoria naturală a ființelor umane.

psyche (gr., suflet). Minte, spirit, principiu însuflețitor.

punere între paranteze (engl., *bracketing*, n.t.). Termen folosit de *Husserl pentru a descrie procesul de gândire care suspendă interpretarea naturală a unei experiențe pentru a se concentra pe natura ei intrinsecă sau pe fenomenologia ei. Cunoscut și ca *epochē*.

pur. (i) În terminologia lui *Kant, ceva este pur în măsura în care nu este amestecat cu elemente derivate din experiență. Cunoașterea este de regulă rezultatul a ceea ce primim prin intermediul simțurilor și a ceea ce facultatea noastră de cunoaștere oferă prin ea însăși; cunoașterea este absolut pură dacă este obținută în întregime **a priori*. Rațiunea pură este rațiunea neamestecată cu nimic empiric sau practic, având a face mai curând cu formele decât cu substanța cunoașterii. Un concept pur sau o *noțiune* se opune unui concept empiric, avându-și originea doar în intelect, și nu în experiență. Printre conceptele pure sunt timpul și spațiul, care se aplică experienței. Dar există și noțiuni pure care transcend posibilitatea experienței: Dumnezeu, *liberul arbitru și *nemurirea. (ii) În *teoria mulțimilor, o mulțime pură este una din ierarhia Zermelo, în întregime construită din *mulțimea vidă și din mulțimea tuturor mulțimilor (→ teoria mulțimilor Zermelo–Fraenkel).

purusha (sanscr., omenire). Omul cosmic sau izvorul creator. Diviziunile pe ocupații ale societății vedice și, în cele din urmă, sistemul de caste indian corespund celor patru părți ale trupului sacrificat al lui *purusha*. Zeul sacrificat sau *demiurgul este un instrument esențial al creației în multe mitologii.

putere (socială). Puterea unui individ sau a unei instituții este capacitatea de a realiza ceva, pe cale legală, prin control ori prin influență. Puterea este capacitatea de a mobiliza forțe economice, sociale sau politice în vederea atingerii unui rezultat. Ea poate fi măsurată prin probabilitatea rezultatului respectiv de a fi atins în lupta cu diferitele tipuri de obstacole sau de opoziție. Pentru această definiție nu este esențial ca rezultatul să fie în mod conștient urmărit de agentul care deține puterea: puterea poate fi exercitată într-un mod care ignoră deținerea sa, deși deseori manifestarea ei este desigur deliberată. Cu toate acestea, în concepția anumitor teoreticieni, îndeosebi *Foucault, toate relațiile sociale sunt sisteme de putere: puterea fundamentală nu este exercitată de indivizi, ci este un aspect dispersat, impersonal al societății, manifestându-se îndeosebi în modurile supravegherii, ale reglementării sau disciplinei care adaptează ființele umane la structura socială înconjurătoare. Puterea societății nu este limitată la capacitatea acesteia de a împiedica oamenii să facă anumite lucruri, ci ea include controlul definirii de sine și al modului în care au ales să trăiască membrii săi. Unul dintre interesele principale ale teoriei politice este acela de a determina când anume este legitimă exercitarea puterii; acesta este deseori formulat ca problema distincției dintre *autoritate și putere. → asuprire; exploatare.

Putnam, Hilary (n. 1926). Filosof american. Născut la Chicago, Putnam și-a făcut studiile la University of Pennsylvania și la University of California, Los Angeles. A predat la Northwestern, Princeton și Massachusetts Institute of Technology, înainte de a merge la Harvard în 1965. Putnam este privit ca unul dintre cei mai importanți filosofi ai generației care îi urmează lui *Quine, cu toate că, spre deosebire de Quine, el nu optează pentru un sistem monolitic sau pentru un corp doctrinar, în scrierile sale târzii dovedindu-se într-un mod impresionant capabil să-și schimbe fără temeri modul de a gândi. Opera timpurie a lui Putnam s-a concentrat asupra filosofiei științei, dar în ultima parte a carierei a devenit mai pregnant interesul său pentru științele umane. Lucrarea sa *Reason, Truth and History* (1981) a marcat o îndepărtare de realismul științific în favoarea unei poziții subtile pe care el o numește realism intern, inițial legat de *teoria adevărului ca limită ideală, având în aparență afinități cu *verificaționismul, dar mai apropiat de *minimalism în opera sa ulterioară. În mare măsură preocuparea lui Putnam în ultima perioadă a activității sale a fost aceea de a nega orice asimetrie semnificativă între adevăr și cunoaștere, așa cum aceasta este obținută în știința naturală și așa cum este obținută în morală și chiar în teologie. Printre cărțile sale se numără *Philosophy of Logic* (1971), *Representation and Reality* (1988) și *Renewing Philosophy* (1992); antologiile de articole includ *Mathematics, Matter, and Method* (1975), *Mind, Language, and Reality* (1975) și *Realism and Reason* (1983).

Pyrrhon din Elis (cca 365–275 î.Hr.). Întemeietorul *scepticismului grec. Inițial, Pyrrhon a fost pictor, dar l-a însoțit pe *Anaxarchos în Persia, făcând parte din suita lui Alexandru cel Mare. Tradiția spune că acolo a fost influențat de gimnosofiști (probabil de *jainiști) și de magi (*zoroastrieni); în orice caz, el a revenit la o viață respectabilă, dar săracă, în orașul său natal Elis, împreună cu sora sa, care era moașă. Nu a lăsat nici o scriere. Este clar că modul său de viață s-a conturat în paralel cu recunoașterea scopurilor deșarte și puerile ale omenirii, dar dincolo de această explicație, se bifurcă două tradiții. Potrivit uneia dintre ele, reluată de *Diogenes Laertios și urmată de *Hume, pyrrhonismul presupunea un refuz suprauman de a accepta mărturia simțurilor, într-o asemenea măsură încât Pyrrhon avea nevoie de supraveghere constantă pentru a nu permite aberații, precum atunci când a refuzat să-l recunoască pe Anaxarchos, care se împotmolise într-o mlaștină. Cealaltă tradiție, mai veridică, acceptată, de pildă, de *Montaigne, îl pune în legătură pe Pyrrhon cu curentul dominant al scepticismului antic, prin faptul că acesta acceptă fenomenele sau aparențele lucrurilor, morala și deprinderile societății în care trăiește, și evită orice speculație inutilă. Probabil că Pyrrhon însuși nu a fost un dialectician, și astfel nu a dezvoltat întreaga recuzită sceptică târzie folosită de *Academie împotriva *stoicilor. Dar lui îi este atribuit ritmul sceptic fundamental al noțiunilor de *isosthenia*, sau cântărirea opiniilor opuse; **epochē*, sau suspendarea opiniei; **aphasia*, sau tăcerea; și scopul **ataraxiei* sau al serenității.

Q

qi (ch., respirație, spirit vital, forță). Forța vitală, în particular așa cum este ea exprimată în combinația principiilor pasiv și activ (**yin* și *yang*). În filosofia chineză *qi* joacă un rol asemănător celui al *formei aristotelice, fiind ceea ce distinge și individualizează lucrurile particulare, și ceea ce se pierde o dată cu moartea sau cu dispariția oricărui lucru. În *confucianism se referă, de asemenea, la orice este material sau corporal. *Qi* este în mod frecvent opus lui **li* sau principiului.

quadrivium. Cele patru studii liberale care urmau după studiile de bază — **trivium* — în programa universităților medievale. Ele cuprind aritmetica, muzica, geometria și astronomia.

quaestio (lat., întrebare). Una dintre formele de scriere și dezbatere din filosofia *scolastică. În *quaestio disputata* se propune o teză, apoi argumentele pro și contra, după care problema este rezolvată și se răspunde argumentelor ce au fost formulate împotriva tezei.

qualia. Calitățile percepute sau fenomenale, asociate cu experiențele, precum senzația de durere, de ascultare a unui sunet sau de vizualizare a unei culori. A ști cum este să ai o experiență înseamnă să cunoști *qualia* acesteia. Ideea potrivit căreia cunoaștem mai întâi de toate *qualia*, și numai indirect și prin mijlocirea acestora cunoaștem proprietățile lucrurilor externe, este atacată prin argumentul *limbajului privat, al lui *Wittgenstein, însă *qualia* sunt deseori considerate ca fiind o adevărată piatră de încercare pentru filosofiile științifice ale minții, precum *funcționalismul și *fizicalismul. Apărătorii acestor filosofii subliniază faptul că, în măsura în care *qualia* reprezintă ceva peste și deasupra datelor fizice și funcționale despre organism, ele capătă un caracter ce le face incognoscibile, nu numai pentru ființe diferite, dar chiar și la nivelul aceleiași conștiințe, atunci când s-au risipit în negura trecutului. *Eliminativiștii („qualiafobii") cred că modurile de a gândi care consideră *qualia* ca fiind deopotrivă importantă și greu de pătruns sunt în întregime greșite. → acces privilegiat; privat (în filosofia minții).

quetism. În teologie, o doctrină care condamnă orice strădanie și implicare în lume, în favoarea unei contemplări religioase pasive. În filosofie, doctrină atribuită lui *Wittgenstein, potrivit căreia nu există nici un punct de vedere din care să fie realizat scopul filosofic tradițional al unei teorii despre un concept sau altul (de exemplu, adevăr, experiență). → minimalism.

quidditate (lat., *quidditas*, ceea ce este ceva). *Esența reală sau natura unui lucru; ceea ce îl face să fie acel fel de lucru care este (uneori opus *hecceității, care îl face să fie acel lucru particular care este). „Ceea ce este un lucru" este astfel un *universal, în sensul în care mai mulți indivizi diferiți pot avea în comun aceleași proprietăți esențiale. Cunoașterea quiddității ar fi, atunci, cunoașterea esenței reale sau a naturii a ceva; potrivit tradiției teologice dominante, nu putem avea acces la cunoașterea quiddității lui Dumnezeu, ci, în cel mai bun caz, putem cunoaște unele lucruri despre El într-un mod *referențial-neutru. → abstragere; universalii.

Quine, Willard van Orman (n. 1908). Cel mai influent filosof american din cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea, Quine s-a născut în Akron, Ohio, dintr-un părinte olandez și unul provenind din insula Man. După Oberlin College, a absolvit facultatea la Harvard, luându-și titlul de doctor în 1932, cu o lucrare care dezvolta și rafina sistemul de logică al lui Russell și Whitehead din *Principia Mathematica*. O bursă și un an de studiu în străinătate l-au pus pe Quine în legătură cu Cercul de la Viena (→ pozitivism logic), cu *Carnap la Praga și cu *Tarski la Varșovia. Întors la Harvard, Quine a devenit asistent în 1936 și profesor asociat în 1941. După ce în timpul războiului a fost în serviciul de informații al marinei, Quine a fost numit profesor la Harvard în 1948, presărându-și restul carierei cu multe conferințe, cursuri și călătorii în străinătate.

Cercetările desfășurate inițial de Quine au fost în domeniul logicii matematice și au avut ca rezultat *A System of Logistic* (1934), *Mathematical Logic* (1940) și *Methods of Logic* (1950). O dată cu antologia de articole *From a Logical Point of View* (1953), importanța sa filosofică a ajuns să fie larg recunoscută. Faimosul său atac la adresa distincției *analitic / sintetic a anunțat o schimbare majoră față de concepțiile despre limbaj derivate din pozitivismul logic, și o nouă apreciere a dificultății generate de încercarea de a găsi o bază empirică solidă pentru problemele ce se referă la *convenție, *înțeles și *sinonimie. Opera lui Quine a fost structurată de preocuparea pentru aceste probleme. Reputația lui s-a consolidat cu lucrarea *Word and Object* (1960), în care *indeterminarea traducerii totale este adusă în prim-plan pentru prima dată. În aceasta și în alte scrieri ulterioare, Quine abordează într-un mod frontal natura limbajului prin care atribuim gânduri și opinii celorlalți și nouă înșine. Aceste „limbaje intenționale" nu pot fi incorporate cu ușurință în concepția științifică despre lume, iar Quine este relativ sceptic la acestea, fără a opta pentru *eliminativism, dar considerându-le, totuși, limbaje de gradul al doilea, inadecvate unei descrieri stricte și literale a faptelor. Din motive asemănătoare, el a fost în mod constant suspicios la adresa legitimității logice și filosofice de a apela la posibilități logice și la *lumi posibile. Limbajele care se comportă corect și sunt adecvate pentru o descriere literală și adevărată a lumii sunt cele ale matematicii și științei. Entitățile la care se referă cele mai bune dintre teoriile noastre trebuie să fie preluate cu toată seriozitatea în ontologii: cu toate că este un empirist, Quine presupune astfel că obiectele abstracte ale teoriei mulțimilor sunt necesare în știință, și, prin urmare, există. În teoria cunoașterii, Quine este asociat cu o concepție *holistă a verificării (→ teza lui Duhem), deoarece concepe un corp de cunoștințe în termenii unei țesături ce vine în contact cu experiența la periferie, dar fiecare punct al său fiind prins într-o rețea de relații cu alte puncte. Quine este de asemenea cunoscut pentru concepția potrivit căreia epistemologia ar trebui să fie naturalizată, sau construită într-un spirit științific, obiectul investigației fiind relația, la ființele umane, între *input*-urile experienței și *output*-urile opiniilor. Deși modalitățile în care a abordat Quine problemele majore ale filosofiei au fost contestate ca trădând un *scientism exagerat și uneori *behaviorism, claritatea viziunii și orizontul scrierilor sale au făcut din el punctul central al cercetării filosofice anglo-americane în ultimii patruzeci de ani, în logică, semantică și epistemologie. Alături de operele citate, scrierile sale mai includ: *The Ways of Paradox and Other Essays* (1966), *Ontological Relativity and Other Essays* (1969), *Philosophy of Logic* (1970), *The Roots of Reference* (1974) și *The Time of My Life: An Autobiography* (1985).

R

Radhakrishnan, Sarvepalli (1888–1975). Filosof și om de stat indian. Născut în India de Sud, Radhakrishnan a predat filosofie la diferite universități, înainte de a deveni profesor de religii orientale și etică la Oxford și, în cele din urmă, președinte al Indiei. Opera sa filosofică este o interpretare și o apărare a unui hinduism modernizat, bazat pe *Vede și influențat în special de școala *Shankara. În pofida acestora, Radhakrishnan a reușit să păstreze conceptul unui Dumnezeu personal, la care teologia indiană renunță deseori, ca și pe cel de sine personal unic. Operele sale sunt menționate mai degrabă pentru eclectismul lor și pentru pledoaria în favoarea toleranței în probleme religioase, decât pentru originalitatea filosofică. Printre ele se numără lucrarea în două volume *Indian Philosophy* (1923–1927) și *Eastern Traditions and Western Thought* (1939).

Rai → cazul Makropoulos; eternitate; iad; *summum bonum*.

Ramsey, Frank Plumpton (1903–1930). Matematician și filosof de la Cambridge, Ramsey a avut contribuții importante în logica matematică, teoria probabilității, filosofia științei (→ propoziția Ramsey) și economie. El a arătat că distincția dintre paradoxurile semantice, precum cel al mincinosului, și *paradoxul lui Russell a făcut ca *teoria ramificată a tipurilor din *Principia Mathematica* și axioma reductibilității ce rezultă din aceasta să devină ne-necesare. O mare parte a operei lui Ramsey a avut ca scop salvarea matematicii clasice de *intuiționism, sau de ceea ce el a denumit „amenințarea bolșevică a lui Brouwer și Weyl“. El a fost primul care a arătat, în cadrul teoriei probabilității, cum ar putea fi dezvoltată o teorie *personalistă, întemeiată pe noțiunile comportamentale precise de preferință și așteptare. În filosofia limbajului, Ramsey a fost unul dintre primii gânditori care a acceptat o *teorie a adevărului-redundanță, pe care a combinat-o cu concepții radicale referitoare la funcția diferitelor tipuri de propoziții. Nici generalizările, nici propozițiile cauzale, nici cele care au de a face cu probabilitatea sau etica nu descriu fapte, ci fiecare are o funcție specifică diferită în economia noastră intelectuală. Ramsey a fost unul dintre cei dintâi comentatori ai operei de început a lui *Wittgenstein, iar prietenia sa neîntreruptă cu acesta din urmă l-a determinat pe Wittgenstein să se întoarcă în 1929 la Cambridge și la filosofie.

rasism. Incapacitatea sau refuzul de a recunoaște drepturile, nevoile, demnitatea sau valoarea oamenilor de o anumită rasă sau origine geografică. Într-un sens mai larg, devalorizarea diferitelor trăsături de caracter sau a inteligenței considerate ca „tipice“ pentru anumite popoare.

rața-iepure. Figură ambiguă din punct de vedere vizual, folosită inițial de psihologul J. Jastrow și publicată în cartea sa *Fact and Fable in Psychology* (1900).

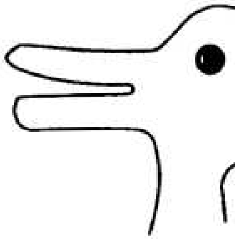

Figura este discutată de *Wittgenstein în *Cercetări filosofice*, partea a doua, secțiunea XI.

rațiocinare. Un proces explicit de *raționare.

raționalism. Orice filosofie care amplifică rolul jucat de rațiune, nesprijinită de nimic, în dobândirea și justificarea cunoașterii. Preferința exprimată pentru rațiune, în detrimentul simțurilor, ca o sursă de cunoaștere, a început cu *eleații și a jucat un rol central în *platonism. Cea mai semnificativă dezvoltare a acesteia s-a produs prin credința secolului al XVII-lea, potrivit căreia paradigma cunoașterii a fost intuiția intelectuală nonsenzorială pe care ar fi avut-o Dumnezeu atunci când a creat toate lucrurile, și pe care ființele umane o împărtășesc atunci când se ocupă de matematică. Raționaliștii de pe continent, în special *Descartes, *Leibniz și *Spinoza, sunt deseori prezentați în opoziție cu empiriștii britanici (*Locke, *Berkeley și *Hume), dar de regulă asemenea opoziții simplifică prea mult un tablou mult mai complex. De pildă, merită luată în considerare măsura în care Descartes aprobă cercetarea empirică, dar și măsura în care Locke împărtășește viziunea raționalistă a cunoașterii adevărate ca fiind un fel de intuiție intelectuală. În pofida autorității lui *Kant, istoria ulterioară a filosofiei a tins să reducă sau chiar să nege posibilitatea cunoașterii *_a priori_, astfel încât raționalismul care depindea de această categorie a intrat și el în declin. Oricum, ideea potrivit căreia mintea are propriile sale categorii pre-formate, care determină structura limbajului nostru și modurile noastre de gândire, a supraviețuit în opera unor lingviști influențați de *Chomsky. Termenul raționalism este utilizat și într-un sens mai larg pentru orice *umanism anticlerical, antiautoritar; din păcate, tocmai empiriștii precum Hume sunt raționaliști în acest sens.

raționalitate. Aspecte ale comportamentului, credințe, argumente, politici și alte activități ale minții umane pot fi toate descrise ca fiind raționale. A accepta ceva ca rațional înseamnă a-l accepta ca având sens, ca adecvat, ca necesar sau ca fiind în acord cu un anumit scop recunoscut (acceptat), cum ar fi căutarea adevărului sau aspirația către bine. Deși adesea se crede că ceea ce deosebește ființele umane de animale este capacitatea de a raționa, există un consens minor în ceea ce privește natura acestei capacități: de pildă, dacă ea necesită un limbaj (→ gândire animală). Unii filosofi (*Platon, *Aristotel) au considerat că exercitarea rațiunii reprezintă o mare parte din ceea ce este binele suprem pentru ființele umane. Alții (*Kant, *Hegel) consideră că exercitarea rațiunii este singura cale pe care persoana poate acționa în mod liber, opunând acțiunea rațională și acțiunea datorată afectelor necontrolate. Unii, precum *Hume, limitează în mod sever orizontul raționalității, permițând acesteia să caracterizeze gândirea matematică și logică, dar nu și să se situeze la baza proceselor empirice normale de formare a opiniei, și nici să joace vreun rol în judecata practică sau în deliberarea etică ori în cea estetică. Afirmația celebră a lui Hume din *Treatise*, potrivit căreia „rațiunea este roaba pasiunilor, și nu poate să aspire la altă poziție decât aceea de a servi acestora și de a li se supune", este o răsturnare deliberată a imaginii platoniciene a rațiunii (conducătorul carului) care domină pasiunile nestrunite (caii).

raționamentul mijloace-scopuri. O funcție caracteristică a rațiunii este studierea modului în care adaptăm mijloacele la scopuri. Afirmația controversată, asociată cu *Hume și *Weber, este cea care susține că o astfel de raționalitate instrumentală sau tehnică epuizează poziția deținută de rațiune în problemele practice. Potrivit unei astfel de abordări, problemele referitoare la scopuri nu sunt subiect pentru rațiune, ci sunt chestiuni neraționale ținând de emoție sau dorință, prin urmare, rațiunea nu poate să judece care e mai potrivit dintre scopurile aflate în conflict, ci doar ne spune cum să le realizăm. Pentru mulți gânditori, această echivalare a rațiunii cu raționalitatea instrumentală reprezintă un simptom al societăților industriale, tehnice. → dezvrăjire; teoria legii naturale.

raționare. Orice proces de obținere a unei concluzii dintr-un set de premise poate fi numit proces de raționare. Dacă concluzia se referă la ceea ce trebuie făcut, atunci procesul se numește raționare practică, altminteri se numește raționare pură sau teoretică. Este evident că aceste procese pot fi corecte sau nu: dacă sunt corecte, atunci premisele sprijină sau chiar *implică concluzia trasă; dacă sunt incorecte, atunci premisele nu oferă nici o bază pentru concluzie. *Logica formală studiază cazurile în care concluziile sunt formulate în mod valid din premise. Numai că formele pe care le identifică logicienii dezvăluie prea puțin despre modul uman de a raționa. Pe de o parte, urmărim să tragem concluzii care „depășesc" premisele, într-un mod nepermis de concluziile argumentelor logic valide (→ abducție; inducție). Pe de altă parte, trebuie să nu uităm că raționarea este un proces dinamic, iar ceea ce îi apare logicianului ca fiind o contradicție statică poate fi înlocuirea apreciabilă, pe măsură ce procesul se desfășoară, a unui set de presupuneri cu altul. Mai mult, în procesele de raționare noi folosim un set indefinit de presupoziții din cunoașterea comună, sau a bunului-simț, referitoare la ceea ce este probabil și la ceea ce nu este (→ competență narativă; problema cadrului). O sarcină a unui proiect de raționare automat este cea de a reproduce întrebuințarea comună a cunoașterii despre lume în programele de computer.

rațiune → raționalitate.

rațiune insuficientă, principiu al ~ → principiul rațiunii insuficiente.

rațiune practică. În modul cel mai general, orice raționare care vizează o concluzie referitoare la ceea ce este de făcut. Într-un mod mai restrâns, încercarea lui *Aristotel de a analiza acest proces în termenii *silogismului practic. → *phronēsis.*

rațiune suficientă, principiu al ~ → principiul rațiunii suficiente.

Rawls, John (n. 1921). Filosof american al moralei și politicului. Născut la Baltimore, Rawls a studiat la Harvard și Oxford. După ce a predat la Princeton și Cornell, în 1959 s-a mutat la Harvard. Opera sa majoră, *Theory of Justice* (1971), a revigorat studiul gândirii politice în filosofia anglo-americană, devenind un punct de referință pentru orice discuție ulterioară. În această carte, Rawls are în vedere instituțiile fundamentale ale unei societăți, care ar putea fi alese de oameni raționali în condiții ce asigură imparțialitatea. Aceste condiții sunt concepute sub forma unei situații originare, prezentată astfel încât participanții încheie contractul referitor la structura socială fundamentală ca și cum s-ar afla în spatele unui *văl de ignoranță, ceea ce îi face incapabili să ia în calcul considerațiile lor egoiste sau pe cele care favorizează anumite categorii de persoane. Rawls argumentează că atât un cadru fundamental de libertăți, cât și o preocupare pentru membrii cei mai dezavantajați sunt trăsături ce ar putea descrie orice societate pe care ar fi rațional să o alegi. Pentru detalii suplimentare. → principiul diferenței; situație originară.

rău, problemă a ~ → problema răului.

răutate. Teza *socratică sau paradoxul potrivit căruia nimeni nu face răul în mod voluntar este pusă în cumpănă de răutate, care în anumite sisteme morale este universală (→ păcatul originar), în timp ce în altele este numai episodică. Răutatea este deseori asimilată cu pierderea controlului (→ *akrasia*), ideea fiind aceea că deplinul control ar fi capabil să reinstaureze rațiunea ca dominantă în raport cu orice pasiuni nestăpânite și inferioare. O răsturnare de secol XX a acestei idei, ce își are rădăcinile în de *Sade și *Nietzsche, proslăvește în mod romantic libertatea care se presupune că vine dintr-o înălțare (transcendere) deliberată deasupra normelor etice, concepute ca sisteme exterioare de încătușare a comportamentului.

război drept. Doctrina care susține că un stat poate intra în război în mod drept din anumite temeiuri limitate, printre care cel al autoapărării și cel al salvării unui alt stat de un agresor sunt esențiale. Printre probleme se află și decizia faptului dacă autoapărarea poate fi extinsă de la apărarea contra atacului real la apărarea contra amenințărilor, sau contra amenințărilor percepute ca atare, și dacă este permis să dai lovituri înaintea agresorului. În plus față de teoretizarea situației privitoare la momentul în care e drept să mergi la război (*jus ad bellum*), teoria războiului drept cuprinde principii referitoare la modul în care poate fi dus războiul (*jus in bello*), interzicând în general violența gratuită, asasinatele, războiul contra civililor ș.a.m.d., cu toate că orice distincție între acele părți ale populației angajate într-un război modern și acei inocenți a căror muncă nu este relevantă pentru așa ceva se confruntă cu dificultăți serioase.

râs. Râdem de lucruri care sunt de râs, dar râdem de asemenea jubilând pentru un succes, sau cu amărăciune în cazul unui eșec, ori în fața unui lucru neașteptat sau chiar tipic. Putem râde chiar fără vreun motiv anume — pur și simplu de bucurie, din nervozitate, jenă sau doar pentru că am fost *gâdilați. Teoreticienii nu au fost descurajați de varietatea cauzelor sau lucrurilor ce produc râsul și de absența oricărei explicații clare a funcției sale. *Hobbes credea că izbucnirea în râs este „bucuria bruscă ce se naște în noi datorită înțelegerii spontane a unei situații interioare" (*Human Nature*, IX, 12). *Hutcheson a scris împotriva egoismului acestei remarci („Reflections on Laughter", *Dublin Journal*, 1725), situând în schimb umorul într-o percepție a lipsei de potrivire, deși nu a dat nici un argument clar în legătură cu faptul că lipsa de potrivire este fie o condiție necesară, fie una suficientă a unui lucru care ne pare comic. *Bain (*The Emotions and the Will*, 1859) identifică ridicolul cu „degradarea demnității unei persoane sau a unui lucru ce prezintă interes pentru ea, în circumstanțe care nu provoacă nici o altă emoție puternică". *Kant (*Critica facultății de judecare*, 1790) accentuează elementul surprizei, identificând râsul cu „un sentiment ce se naște dintr-o așteptare încordată ce a fost redusă dintr-o dată la nimic". Concepția sa va fi dezvoltată de *Schopenhauer, care din nou va considera că lipsa de potrivire este temeiul râsului. După cum ne amintește însă abordarea lui Hobbes și Bain, nu doar afrontul adus rațiunii este amuzant, ci deseori ofensa adusă altor oameni. *Bergson, în cartea sa *Le Rire: essai sur la signification du comique* (1900), anticipându-i probabil pe comicii Jacques Tati sau Charlie Chaplin, consideră comedia drept o apărare împotriva calităților automate, nearticulate care nu respectă spontaneitatea esențială a vieții.

Capacitatea de a vedea ceva drept o ocazie ce provoacă râsul are evident o funcție socială, în legătură cu jocul și cu repetarea sau atenuarea unui conflict potențial, dar poate determina excluderea și mai agresivă a unor persoane sau grupuri de la apreciere, prin refuzul de a le lua în serios, ridiculizându-le ori batjocorindu-le.

rea-credință. Situație — adusă în centrul atenției de *Sartre — în care cineva ignoră fapte, opțiuni sau alternative, deși știe, la alt nivel, că sunt oportune.

real. Termenul este folosit într-un mod lipsit de echivoc atunci când trebuie calificat un alt adjectiv: un x real poate fi opus unui x fals, unui x greșit, unui x aproximativ și așa mai departe. A trata ceva ca real, pur și simplu, înseamnă a presupune că acesta este o parte a lumii actuale. A *reifica ceva înseamnă a presupune că am adoptat o doctrină care ne cere să tratăm acel ceva ca pe un lucru. Eroarea centrală în gândirea realității și a existenței este aceea de a crede că nerealul este un domeniu de lucruri separat, lipsit, pe nedrept, de privilegiile existenței. → cuantificator; existență; ființă; nimic; realism / antirealism.

realism / antirealism. Opoziția standard dintre cei care afirmă și cei care neagă existența reală a unui anume gen de lucru, sau a unui anume gen de fapt sau stări de lucruri. Aproape orice arie a discursului poate fi centrul acestei dispute: lumea exterioară, trecutul și viitorul, alte minți, obiectele matematice, posibilitățile, universaliile și proprietățile morale sau estetice sunt câteva exemple. Un realist ar susține în legătură cu subiectul S: (1) că există genurile de lucruri descrise de către S; (2) că existența lor este independentă de noi, sau că nu este o creație a minților noastre, a limbajului nostru sau a schemei noastre conceptuale; (3) că afirmațiile pe care le facem în cazul lui S nu sunt *reductibile la alte tipuri de afirmații, ceea ce ar dovedi că acestea sunt, de fapt, afirmații despre un subiect diferit; (4) că afirmațiile pe care le facem despre S îndeplinesc *condițiile de adevăr, fiind descrieri lipsite de echivoc ale aspectelor lumii, stabilite ca adevărate sau false de către fapte ale lumii; (5) că suntem capabili să aflăm adevăruri despre S și suntem îndreptățiți să credem lucrurile pe care le afirmăm despre S. Puncte de vedere opuse se concentrează asupra uneia sau alteia dintre aceste afirmații. *Eliminativiștii consideră că discursul S trebuie respins. Scepticii fie resping condiția (1), fie neagă îndreptățirea noastră de a o afirma. *Idealiștii și *conceptualiștii neagă condiția (2), *reducționiștii neagă condiția (3), în timp ce *instrumentaliștii și *proiectiviștii neagă condiția (4). *Empiriștii constructiviști neagă condiția (5). Există și alte combinații posibile, după cum în multe arii consensul este redus în ceea ce privește modul în care ar trebui elaborată disputa realism / antirealism. Una dintre reacții este aceea că realismul încearcă să „privească peste propriul său umăr", sau crede că, la fel cum putem să formulăm enunțuri despre S sau putem să ne abținem de la acest lucru, tot așa putem în mod fructuos să edificăm o explicație filosofică despre ceea ce facem atunci când formulăm asemenea enunțuri, iar filosofii de orientare *verificaționistă și-au manifestat suspiciunea la adresa posibilității unui asemenea tip de teoretizare metafizică: dacă aceștia au dreptate, atunci disputa dispare, *minimalismul fiind cel care afirmă că se petrece acest lucru. Prin urmare, problema metodei prin care poate fi identificat realismul autentic este supusă criticii.

O remarcă influentă, vehiculată de *Dummett și împrumutată din critica *intuiționistă a matematicii clasice, sugerează că întrebuințarea nelimitată a principiului *bivalenței este marca distinctivă a realismului. Oricum, aceasta trebuie să depășească contraexemplele în ambele sensuri: deși *Toma d'Aquino a fost un realist moral, el a susținut că realitatea morală nu este suficient structurată pentru a face din fiecare enunț moral unul adevărat sau fals, în timp ce *Kant a crezut că putem folosi legea bivalenței în matematică într-un mod lipsit de probleme, tocmai datorită faptului că nu este decât propria noastră construcție. Realismul poate fi el însuși subdivizat: Kant, de pildă, combină realismul empiric (în interiorul lumii fenomenale realistul spune ceea ce trebuie — obiectele înconjurătoare există cu adevărat și sunt independente de noi și de stările noastre mentale) cu idealismul transcendental (lumea fenomenală ca întreg reflectă structura impusă asupra sa de activitatea minților noastre în măsura în care acestea o fac să fie inteligibilă pentru noi). În filosofia modernă, opoziția ortodoxă la adresa realismului a venit din partea unor filosofi ca *Goodman, asupra cărora a avut un mare impact gradul sporit în care percepem lumea prin intermediul lentilelor noastre conceptuale și lingvistice, care sunt propria noastră creație.

realism critic. Orice doctrină care admite caracterul real, obiectiv, independent al lumii (realism), acordând în același timp atenția cuvenită dependenței față de mental a experiențelor senzoriale prin intermediul cărora cunoaștem lumea (de aici, critic). Conform realismului critic, care nu trebuie confundat cu realismul naiv, mintea sau spiritul cunoaște lumea numai prin intermediul unui mediu sau unui vehicul de percepție și gândire: problema este de a explica relația dintre mediu și ceea ce reprezintă el. Poziția a fost asociată în primul rând cu R.W. *Sellars (1880–1973), a cărui lucrare *Critical Realism* (1916) a fost parțial o reacție împotriva presupusului realism simplist al lui *Russell și al lui *Moore. În 1920, unii filosofi, printre care și A. O. Lovejoy (1873–1962) și *Santayana, și-au adus contribuția la lucrarea *Essays in Critical Realism*, care a jucat rolul unui manifest al școlii.

realism juridic → filosofia dreptului.

realism modal. Doctrină susținută de David *Lewis, conform căreia diferitele *lumi posibile trebuie considerate ca existând exact la fel ca a noastră. A gândi în termeni de posibilități înseamnă a te gândi la lumi reale unde lucrurile sunt diferite. Această opinie a fot acuzată de faptul că face imposibil să înțelegem de ce este bine să salvăm copilul de la înec, de vreme ce există totuși o lume posibilă în care acesta (sau *omologul său) s-a înecat, și din punctul de vedere al universului nu contează care lume este actuală. Criticii mai acuză și faptul că noțiunea nu reușește să fie în acord cu o teorie coerentă care să ne explice cum putem cunoaște despre lumile posibile, sau cu una care să ne spună de ce ne interesează acestea, însă

Lewis neagă că ar putea fi susținut vreun alt mod de interpretare a enunțurilor modale.

realism moral. *Realismul aplicat judecăților etice și valorilor, obligațiilor, drepturilor etc. la care se face referire în cadrul teoriei etice. Ideea călăuzitoare este de a vedea adevărul moral ca fiind mai curând întemeiat pe natura lucrurilor decât pe reacțiile umane, subiective și variabile, la lucruri. Asemenea realismului din alte sfere, și aceasta este susceptibil de multiple formulări. În general vorbind, realismul moral aspiră să protejeze obiectivitatea judecății etice (opunându-se *relativismului și *subiectivismului); el poate echivala adevărurile morale cu cele ale matematicii, poate spera că au o anumită confirmare divină (însă → dilema lui Eutyphron), sau le poate considera garantate de natura umană. → cvasi-realism; naturalism etic; proiectivism.

realism naiv. Realismul direct este doctrina care susține că în experiența senzorială percepem în mod direct obiectele lumii exterioare. Aceasta e concepția naturală a oamenilor din întreaga lume și a filosofilor când nu filosofează, însă rămâne naivă dacă nu e susținută de explicații ale modului în care e supusă experiența schimbării în timp ce lucrurile nu, în care este posibilă iluzia, în care pot fi considerate culorile și sunetele drept proprietăți ale lucrurilor, independente de noi ș.a.m.d.

realitate. Ceea ce există. Problema referitoare la cât de multe există formează obiectul disputei dintre *realiști și antirealiști. Ce se poate spune că există: numere, posibilități, viitorul, trecutul, alte minți, culori, gusturi, lumea exterioară, mintea, dar și materia, sau materia, dar și experiența?

realizare diferențială. Descrierile unui lucru la un nivel pot fi adevărate în virtutea unor proprietăți fundamentale, în modul în care descrierea unui computer ce derulează un anume program este adevărată în virtutea configurațiilor schemei sale de circuite. Atunci se poate să fie adevărat că alte configurații de la un nivel inferior pot avea același rezultat, și acolo unde se întâmplă astfel se spune că proprietățile de la nivelul superior pot fi în mod diferențial realizate de nivele inferioare. În filosofia minții se crede că este plauzibil ca stările psihologice ale unei persoane să poată fi realizate la nivel neural printr-o varietate de configurații diferite. Această idee este folosită uneori pentru a susține superioritatea *funcționalismului față de teoriile care susțin identitatea între minte și creier.

reamintire, argument al ~ → *anamnesis.*

reciprocitate. Practică de efectuare a unui gest de răspuns corespunzător pentru un bine sau un rău provocat de cineva. Altruismul reciproc este sistemul prin care unui bine i se răspunde cu altul; în cele mai diferite condiții de existență, un grup care îl practică va evolua într-o măsură mai mare decât dacă ar cultiva în mod liber interesele personale.

recunoștință. În general, este considerată o *datorie, însă una interesantă, deoarece datoria nu este cea de a acționa, ci de a simți într-un anumit fel. Deși conceptul implică ideea de răsplată, recunoștința nu este doar achitarea corectă a datoriei, deoarece binefăcătorul nu poate pretinde recunoștință în felul în care un creditor poate cere restituirea datoriei. De asemenea, ar trebui să simțim recunoștință pentru lucruri cum ar fi viața (sau, cum susține *Aristotel, educarea în domeniul filosofiei), pe care nu le putem răsplăti într-un mod semnificativ. Este necesară prezența unui sentiment de iubire sau respect pentru binefăcător, iar lipsa acestuia reprezintă un defect atât de grav, încât *Hume îl denunță ca fiind „cea mai odioasă și nenaturală dintre toate crimele pe care ființele umane sunt capabile să le comită".

recursiv. Un procedeu care se aplică o dată, apoi se aplică la rezultatul obținut și așa mai departe. O definiție recursivă (definiție prin inducție) stabilește rezultatul unei operații pentru 0, apoi rezultatul pentru orice număr (n+1) în termenii rezultatului pentru n; astfel, operația se definește pentru toate numerele (noțiunea poate fi extinsă pentru a descrie același proces în cazul oricărei mulțimi ordonate). De exemplu, dacă n' desemnează succesorul lui n, atunci înmulțirea poate fi definită ca: $a * x = 0$; $a * b' = (a * b) + a$.

În matematică, o funcție este recursivă primitivă dacă poate fi definită prin recurență și substituție dintr-un număr de funcții de bază. Acestea sunt, de obicei, funcția succesor, funcția zero (funcția a cărei valoare este zero pentru orice argument), funcțiile de proiecție (care extrag un anumit termen dintr-o funcție n-tuplă) și funcțiile constante (care oferă același număr ca valoare pentru orice argumente).

O funcție este recursivă generală (sau recursivă) dacă poate fi definită prin intermediul funcțiilor recursiv primitive și al operatorului minimizării sau μ. Acesta definește o funcție h, care rezultă dintr-o funcție dată f, potrivit schemei:

$$h(x_1 \dots x_n) = \text{cel mai mic } y \text{ pentru care are loc } f(x_1 \dots x_n, y) = 0$$

și este nedefinită dacă nu există nici un astfel de y.

O mulțime este numărabilă în mod recursiv, dacă există o funcție recursivă care îi numără membrii, adică aceștia pot fi ordonați ca f(0), f(1), f(2)... unde f este o funcție general recursivă. Importanța noțiunii este aceea că ea corespunde faptului de a fi decidabilă sau în mod efectiv calculabilă. Să presupunem, de exemplu, că teoremele unui anumit sistem formează o mulțime recursivă, atunci putem afla dacă o formulă ce candidează pentru această funcție este o teoremă prin enumerarea atât a teoremelor, cât și a nonteoremelor; putem fi siguri că într-un timp finit formula se va fixa într-o listă sau în alta, și această procedură decide problema. Potrivit *teoremei lui Church, mulțimea teoremelor din calculul predicatelor nu poate fi reprezentată ca o mulțime recursivă, astfel încât prin *teza lui Church calculul este indecidabil.

redefinire restrângătoare / relaxantă. Termen introdus de filosoful american contemporan Paul Edwards pentru procedeul de redefinire a unui termen într-un mod mai rigid sau mai puțin rigid, astfel încât un enunț aparent fals este făcut adevărat dacă este interpretat în lumina noii definiții. O redefinire restrângătoare micșorează domeniul de discurs al termenului: „Nu, el nu era beat — pentru a fi beat trebuie să fii, la urma urmei, cu adevărat în comă." O redefinire relaxantă îl lărgește: „Erai beat — un singur pahar de vișinată este de ajuns pentru a-ți afecta facultățile." Edwards consideră că disputele filosofice, de pildă cele privitoare la problema dacă unele procese de formare a credinței pot fi considerate ca fiind rezonabile, sunt adâncite de schimbările neavizate ale definirii termenilor-cheie.

reductio ad absurdum (lat., reducere la absurd). Procesul de *raționare care derivă o *contradicție dintr-un anumit set de presupoziții și conchide că setul ca întreg nu se poate susține, astfel încât cel puțin una dintre presupoziții trebuie respinsă. Din punct de vedere formal, dacă $\{A_1 \dots A_n\} \vdash (B \& \sim B)$, atunci $(A_1 \dots A_{n-1}) \vdash \sim A_n$.

reducționism (reductivism). Un reducționist susține că se poate renunța la fapte sau entități ce par necesare pentru a face adevărate enunțurile dintr-un anumit domeniu de discurs în favoarea unor alte fapte sau entități. Reducționismul este una dintre soluțiile oferite pentru problema relației dintre diferitele științe. Astfel, s-ar putea pleda în favoarea reducerii biologiei la chimie, presupunând că nu există nici un fel de fapte biologice specifice, sau a chimiei la fizică, presupunând că nu există nici un fel de fapte chimice specifice (→ unitatea științei). În filosofie, între pozițiile reducționiste se numără: opinia potrivit căreia ceea ce face adevărate descrierile mentale sunt faptele despre comportament (*behaviorism); ceea ce face adevărate enunțurile despre lumea exterioară sunt faptele despre structura experienței (*fenomenalism); că enunțurile despre problemele morale sunt de fapt enunțuri despre fapte naturale (*naturalism), și multe altele. Reducționismul nu este, de fapt, o formă de *scepticism (deoarece afirmațiile din domeniul restrâns pot fi adevărate și cunoscute ca atare: într-adevăr, unul dintre scopurile reducției va fi de regulă acela de a arăta cum se întâmplă acest lucru). De asemenea, nu este în mod necesar nici o formă de antirealism (→ realism / antirealism), deși deseori este clasificat astfel. Afirmațiile reducționiste au fost răspândite în primii ani ai *filosofiei analitice, fiind cultivate de scriitori ca *Russell și *Carnap în forma programelor de traducere a tezelor din știința sau discursul avut în vedere în teze din domeniul la care acestea trebuiau reduse. Adoptarea ulterioară a *holismului relativ la înțeles și eșecul aparent al acestor programe reducționiste au reorientat atenția către alte moduri de a atinge rezultatele reducționismului, dar evitând atragerea acelor probleme pe care le presupun traducerile promise. → superveniență.

referent. Cel la care se face referință într-o expresie. → referință.

referențial-neutru. Termen folosit pentru prima dată de *Ryle (*topic-neutral*, n. red.) pentru a se referi la termenii care apar în enunțuri despre orice fel de subiect. *Constantele logice sunt cel mai clar exemplu. În opera ulterioară a lui *Smart, expresiile care se referă la lucruri sunt referențial-neutre dacă lasă deschisă problema de conținut referitoare la tipul de lucru la care se referă. „Persoana care a omorât-o" nu este un enunț referențial-neutru, întrucât trebuie să se refere la o persoană, dar „oricine sau orice a produs sunetul" este, întrucât lucrul la care se referă poate să fie vântul, o persoană, sau orice altceva. → propoziția Ramsey; quidditate.

referință. Exemplul fundamental pentru referință este relația dintre un nume și o persoană sau un obiect pe care acesta îl denumește. Între problemele filosofice se numără încercarea de a elucida această relație, de a înțelege dacă alte relații semantice (precum cea dintre un predicat și proprietatea pe care acesta o exprimă, sau cea dintre o descriere și ceea ce aceasta descrie, sau cea dintre mine însumi și cuvântul „eu") sunt exemple ale aceleiași relații sau ale altor relații. O mare parte din cercetarea modernă pe această temă a fost stimulată de lucrarea lui *Kripke, *Naming and Necessity* (1970). Ar fi de dorit și să știm dacă ne putem referi la asemenea lucruri precum obiectele abstracte și cum putem purta discuția în jurul unui asemenea subiect. O abordare foarte cunoscută, mergând pe urmele lui *Frege, susține că unitatea fundamentală a analizei ar trebui să fie întregul enunț. Referința unui termen devine astfel o noțiune derivată: indiferent ce ar fi, ea definește contribuția termenului la *condiția de adevăr a întregii propoziții. Astfel, nimic nu ar mai fi de adăugat în această privință, dat fiind faptul că avem un mod de a înțelege atribuirea de semnificații, sau de condiții de adevăr, propozițiilor. Alte abordări caută relații mult mai consistente între cuvinte și lucruri, eventual relații cauzale sau modelate psihologic ori social. → denotație; descripții definite; nume logice proprii.

referitor la altul. A avea drept obiect situația unei alte persoane. Printre virtuțile care îi privesc pe ceilalți fac parte bunăvoința și sensibilitatea. Printre virtuțile ce mă privesc pe mine se numără prudența și cumpătarea, care, deși ar putea aduce beneficii și altora, nu urmăresc acest scop.

referitor la sine → referitor la altul.

reflexiv. O *relație este reflexivă într-un domeniu dacă orice lucru din acel domeniu i se supune prin referire la sine: $(\forall x)\, Rxx$. Identitatea și relațiile definite în termeni de identitate sunt reflexive: oricine are aceeași înălțime, greutate etc., ca propria sa persoană.

regele filosof. Potrivit lui *Platon (*Republica*, cartea a V-a), singurul personaj capabil să conducă o societate dreaptă trebuie să fie cel pasionat de adevăr și care a dobândit înțelepciunea supremă sau cunoașterea Binelui: filosoful. → paznici.

regres cauzal, infinit → argumentul cauzei prime.

regresie. O strategie dă naștere unei regresii vicioase dacă, indiferent ce problemă a avut de rezolvat, este nevoie și după aplicarea strategiei de același tratament. Astfel, (de regulă) o definiție este regresivă în mod vicios dacă termenul de definit apare în definiție. Definiția „x este bun" = „x este ceva despre care credem că este bun" se confruntă cu întrebarea ce caută cuvântul „bun" în partea dreaptă a ecuației: ce se spune despre ceea ce credem despre x. După ce reaplicăm strategia avem: „x este bun" = „x este ceva despre care noi credem că este ceva despre care credem că este..." și procedura continuă astfel la nesfârșit. O regresie benignă este o regresie care nu presupune un asemenea eșec. „Este adevărat că p" = "este adevărat că este adevărat că... p" fără să existe vreo temere că s-ar fi schimbat conținutul a ceea ce este spus. Disputa despre caracterul benign sau vicios al regresiei poate apărea în mod frecvent, în măsura în care obiectul discuției va fi dacă este sau nu necesară reaplicarea procedurii. → cerc vicios.

regresie vicioasă → regresie.

regres la infinit → regresie.

regula de aur. Orice variantă a maximei „Poartă-te cu ceilalți așa cum ai vrea ca ei să se poarte cu tine". Această regulă e întâlnită, sub diverse forme, în aproape toate sistemele etice și religioase. Scrierile de filosofie morală ale lui *Kant sunt concentrate asupra proiectului de a face obligatorie o versiune a acestei reguli pentru toți agenții raționali (→ imperativ categoric / ipotetic). Regula este uneori parodiată astfel: „Poartă-te cu ceilalți așa cum ai vrea ca ei să se poarte cu ei înșiși."

regula de inferență. Lewis Carroll a formulat, în stilul lui Zenon, problema modului în care ar putea începe vreodată o demonstrație. Să presupunem că avem premisele (1) p și (2) $p \to q$. Pot să inferez q? Se pare că pot numai dacă sunt sigur că (3) $[p \& (p \to q)] \to q$. Pot apoi să-l inferez pe q? Se pare că pot numai dacă sunt sigur că (4) $[p \& p \to q \& (p \& p \to q) \to q] \to q$. Pentru fiecare nouă axiomă (N) am nevoie de o nouă axiomă (N+1) care să îmi spună că șirul anterior îl implică pe q, iar regresia nu se oprește niciodată. Soluția obișnuită este aceea de a considera un sistem ca și cum acesta nu ar conține numai axiome, dar și reguli de inferență, ce permit îndepărtarea de axiome. Regula *_modus ponens_ ne permite să trecem de la primele două premise la q. Problema pusă de Carroll arată că este esențial să distingem între două categorii teoretice, deși ar putea să fie nevoie să alegem și ce teze să punem în fiecare categorie.

regula demonstrației condiționale. Într-un sistem deductiv, regula potrivit căreia dacă

$$A_1 \ldots A_n \vdash B \text{ atunci } A_1 \ldots A_{n-1} \vdash A_n \to B.$$

regula succesiunii. Principiu folosit de *Laplace în *Essai philosophique sur les probabilités* (1814), și denumit astfel de *Venn, pentru determinarea probabilității repetării unui eveniment din frecvența apariției sale în cadrul unui anume tip de încercare. Aceasta este o „metodă inversă", adică una care pretinde că oferă o regulă formală sau matematică pentru derivarea probabilităților din frecvențele întâlnite. Regula aserteazâ că dacă un eveniment a apărut de m ori și nu a apărut de n ori în condiții date, atunci probabilitatea apariției sale atunci când sunt din nou întrunite acele condiții este m+1 / m+n+2. Laplace folosește principiul pentru a dovedi că, dată fiind experiența rasei umane, probabilitatea ca soarele să răsară din nou a doua zi este de 1 826 214 la 1.

Din nefericire același mod de a raționa arată că șansa ca acesta să răsară în fiecare zi pentru următorii 4 000 de ani nu este mai mare de 2 / 3. O anumită formă a principiului a fost acceptată de *De Morgan, *Lotze și de statisticianul Karl Pearson; acesta a fost respins de *Boole, *Venn, J. Bertrand (1822–1900) și *Keynes.

regulă / principiu. Distincție întâlnită în filosofia dreptului între regulile de drept, așa cum se întâlnesc acestea în corpul instituit de legi, și principiile mai generale, care se presupune că structurează modul în care se judecă. Aceste principii pot avea o sursă etică sau politică mai largă. *Dworkin a susținut afirmația controversată că ele formează o parte integrantă a legii însăși.

reguli de bună formare. Regulile de bună formare ale unui *calcul logic sau ale unui limbaj formalizat stabilesc care anume înșiruiri de expresii pot fi considerate ca *formule bine formate. Aceste reguli au cel mai adesea un caracter *recursiv și conțin trei tipuri de clauze. Există, în primul rând, reguli care definesc o mulțime de *formule bine formate atomare (sau fundamentale); apoi reguli care permit ca formulele bine formate să fie obținute unele din altele prin intermediul unor operații specifice. În cele din urmă există o clauză de închidere care spune că nu este permis în sistem nimic care să nu fi fost generat prin intermediul primelor două tipuri de reguli.

reguli de transformare. În logică, o regulă care permite transformarea unei expresii de o anumită formă într-o expresie de altă formă. Transformarea lui ~ (*p*&*q*) în ~ *p* ∨ ~ *q* este un exemplu al legilor lui *De Morgan.

Reichenbach, Hans (1891–1953). Filosof al științei și teoretician al probabilității. Născut în Hamburg, Reichenbach a lucrat în Berlin până în 1933, când a părăsit Germania, mai întâi pentru a merge la Istanbul și apoi în Statele Unite. Deși nu a fost un membru al Cercului de la Viena, el a simpatizat cu idealurile empiriste ale *pozitivismului logic, punând însă în locul idealului pozitivist al *reducției relațiile de probabilitate dintre diferitele straturi ale teoriilor științifice. Printre lucrările importante se numără *Philosophie der Raum-Zeit-Lehre* (1928) și *Experience and Prediction* (1938).

Reid, Thomas (1710–1796). Filosof scoțian al simțului comun. Reid s-a născut lângă Aberdeen și a făcut studiile la Marischal College. După ce o vreme a fost preot prezbiterian, a fost numit ca profesor în 1751 la King's College, Aberdeen. În 1764 a ocupat catedra de filosofie morală la Universitatea din Glasgow. Cele trei lucrări importante ale lui Reid sunt *Enquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense* (1764), *Essays on the Intellectual Powers of Man* (1785) și *Essays on the Active Powers of Man* (1788). Reid a fost primul filosof important care a criticat încrederea *empirismului britanic în „*idei", înțelese ca unități de sine stătătoare pe care poate fi întemeiată teoria cunoașterii și a înțelesului. El i-a considerat pe *Berkeley și mai ales pe *Hume ca înfățișând o **reductio ad absurdum* a abordării cunoașterii prin mijlocirea ideilor. Potrivit propriei sale abordări, senzațiile despre calitățile primare ale obiectelor ne vorbesc precum cuvintele, oferindu-ne „semne naturale" ale calităților lucrurilor. Mintea nesocotește cuvântul pentru a avea în vedere semnificația lui, după cum într-un mod similar își neglijează propria-i experiență pentru a lua în seamă, direct, calitățile pe care le semnifică. Așa stau lucrurile în cazul „percepțiilor originare" ale calităților primare; percepțiile calităților secundare trebuie dobândite. Concepția lui Reid în această privință a fost reluată în secolul al XX-lea, în cadrul unor diferite variante de *realism. Această concepție i-a permis să apere schema conceptuală fundamentală a simțului comun împotriva *scepticismului coroziv al lui Hume. Pentru Reid, ca pentru *Moore mai târziu, principiile fundamentale ale simțului comun nu pot fi evitate sau abandonate, deși, dacă punem problema adevărului lor, nu putem decât să apelăm la armonia divină (se pare că astfel el nu a fost atât de departe pe cât a crezut de poziția lui Hume). Influența lui Reid a fost dominantă în cadrul Școlii scoțiene a filosofiei simțului comun, iar intuițiile sale fenomenologice continuă încă să exercite o atracție asupra modernilor.

reificare. A reifica înseamnă a trata ceva ca pe un lucru. A arăta că filosofia reifică înseamnă, de obicei, a-i acuza pe filosofi de faptul că se lasă înșelați de forma verbală astfel încât ajung să creadă că, pentru simplul fapt că un substantiv are o întrebuințare, trebuie să existe ceva la care acesta se referă. Astfel, *platonicienii sunt acuzați de faptul că au reificat numerele sau *universaliile, iar alții sunt acuzați de a fi reificat într-un mod neadecvat o mare varietate de lucruri, printre care mulțimi, colecții infinite, lucruri finite, senzații, obiecte fizice, viitorul, trecutul, posibilul sau voința oamenilor. Acuzația nu este în sine foarte clară, și greșeala pe care o comit acești filosofi poate fi formulată într-un mod util spunând că aceștia consideră lucruri de un anume tip ca și cum ar fi lucruri de un tip diferit. → ontologie; realism / antirealism.

reincarnare → metempsihoză.

relativism. Doctrină mereu atrăgătoare, potrivit căreia, cel puțin în anumite domenii, adevărul însuși este relativ la punctul de vedere al subiectului care judecă („frumusețea se află în ochii privitorului"). Prima formulare clasică este doctrina sofistului *Protagoras, pentru care „omul este măsura tuturor lucrurilor". Relativismul poate fi o doctrină globală referitoare la întregul cunoașterii, sau o doctrină locală despre anumite arii ale cunoașterii (estetică, etică sau judecăți ale calităților secundare, de pildă). Aspectele subiective care se presupune că determină ceea ce este adevărat „pentru subiecți" pot cuprinde fundalul lor istoric, cultural, social, lingvistic sau psihologic, ori constituția senzorială brută. Relativismul este o încercare de a lua în considerare aceste fapte contingente pentru a exprima relația dintre cel care crede în adevăr și adevărul crezut. El poate fi privit ca o încercare de a evita *scepticismul care rezultă, aproape inevitabil, atunci când o concepție fermă despre adevăr se împletește cu recunoașterea faptului că modurile noastre de a formula judecăți au rădăcini diferite, sunt variabile și contingente.

În mod frecvent, relativismul este respins pe temeiul că ideii de opinie sau de judecată îi sunt esențiale anumite standarde cărora trebuie să li se conformeze indiferent de vreo înclinație a cuiva de a le accepta sau nu. Incapacitatea de a fi conștient de aceste standarde paralizează, în cele din urmă, întreaga gândire. Relativiști rafinați, precum *James (care a descris *pragmatismul ca pe o formă de relativism), apreciază că asertarea adevărului sau a falsității poate fi făcută într-un mod ordonat în interiorul unui cadru, chiar dacă acesta este el însuși contingent, și că „presiunea circumstanțială exercitată de experiență" este singura de care avem nevoie și de care dispunem ca „garant împotriva gândirii inadecvate" (*The Meaning of Truth*, 1909). Problema centrală a relativismului este aceea de a-l formula în mod coerent, făcând ca doctrina să fie mai mult decât platitudinea potrivit căreia oameni situați diferit judecă în chip diferit, și mai puțin decât falsitatea potrivit căreia concepțiile contradictorii sunt toate adevărate. O mare parte a gândirii *postmoderniste poate fi privită ca un fel de pledoarie nestăvilită pentru relativism. → perspectivism.

relație. Din punct de vedere filosofic, relațiile sunt interesante datorită prejudecății istorice, formulată cel mai expresiv de *Leibniz, potrivit căreia ele sunt într-un sens „nereale" în comparație cu proprietățile intrinseci, *monadice, ale lucrurilor. Un mod de a formula ideea este acela potrivit căruia dacă toate proprietățile monadice ale obiectelor unui domeniu sunt fixe, atunci proprietățile relaționale sunt și ele fixe (relațiile sunt *superveniente în raport cu proprietățile monadice). Dar în logica și în știința modernă nu există nici o justificare a acestei afirmații.

Noțiunile centrale în abordarea logică a relațiilor sunt următoarele. Domeniul unei relații este mulțimea de lucruri care au relația respectivă cu ceva. Intervalul este mulțimea lucrurilor cu care ceva are o relație. Câmpul unei relații este mulțimea de lucruri care aparțin fie domeniului, fie intervalului acesteia. O relație binară leagă un element din domeniul său cu unul din intervalul său: *Rxy*. Relațiile pot fi definite pentru un număr mai mare de lucruri: de exemplu, putem defini *Rxyz* ca fiind relația dintre trei numere atunci când $x + y = z$, și tot așa până la relațiile definite pentru *n-upli de orice dimensiune. Pentru scopuri matematice și formale, o relație poate fi identificată cu o clasă de *perechi ordonate (sau în general de *n-upli ordonați) care o satisfac. Astfel, „tatăl lui" devine mulțimea tuturor perechilor x, y, astfel încât x este tatăl lui y; „mai mare decât" devine mulțimea tuturor perechilor x, y, astfel încât x este mai mare decât y, și așa mai departe. Principalele proprietăți ce trebuie observate în teoria relațiilor sunt indicate de propria lor denumire: → antisimetric; asimetric; nonreflexiv; reflexiv; relație de echivalență; relație ordonatoare; simetric; tranzitiv.

relație ancestrală. În mod intuitiv, este o relație care înlocuiește altă relație, așa cum „strămoș al" stă pentru „părinte al": un strămoș este un părinte, sau părintele unui părinte și așa mai departe. Definiția formală a relației ancestrale i se datorează lui *Frege. Presupunând, pentru simplificare, că admitem faptul că y este unul din proprii lui strămoși, atunci strămoșii lui y formează o mulțime care îndeplinește două condiții: prima condiție, ca y să fie un membru, iar a doua condiție, ca toți părinții membrilor să fie, la rândul lor, membri. Deci x este un strămoș al lui y dacă

x aparține grupului care îndeplinește cele două condiții. În mod formal, aceasta poate fi scris $(\forall z)((y \in z)\ \&\ (\forall u)\ (\forall w)(u \in z\ \&\ Pwu \rightarrow w \in z) \rightarrow x \in z)$. Ceea ce demonstrează că toate clasele satisfac această condiție: dacă y aparține, și dacă el aparține întotdeauna, atunci și părinții lui aparțin, și deci x aparține. Este de remarcat faptul că această definiție poate fi dată doar prin *cuantificarea claselor. Cu termenul „strămoș“ astfel definit, strămoșul unei relații este acea relație care o înlocuiește, așa cum „strămoș“ trimite la „părinte“. Clasa de numere mai mari decât un număr dat este străbuna relației succesoare. → postulatele lui Peano.

relație (sau clasă) **de echivalență.** O *relație de echivalență este o relație tranzitivă, simetrică și reflexivă care își împarte domeniul în clase reciproc exclusive de obiecte. În interiorul fiecărei clase, orice obiect stă în relație cu oricare altul, și nimic nu stă în relație cu ceva dintr-o clasă diferită. „A avea aceeași înălțime ca“ sau „a avea același număr de membri ca“ sunt relații de echivalență. Prima dintre ele împarte domeniul oamenilor în clase de oameni la fel de înalți, cea de-a doua împarte mulțimile în clase diferite, în funcție de câți membri conține fiecare. A defini o clasă de echivalență a lucrurilor situate pe același punct al scalei este o operație fundamentală în vederea efectuării oricărei măsurători asupra unei proprietăți sau cantități. În logica matematică, numărul cardinal a fost inițial definit (de *Frege) ca o clasă de echivalență a claselor echinumerice.

relație ordonatoare. O relație de ordine parțială pe o mulțime este o relație $<$ care este tranzitivă, reflexivă și antisimetrică. Aceasta înseamnă că: (1) $x < y\ \&\ y < z \rightarrow x < z$; (2) $x < x$; (3) $x < y\ \&\ y < x \rightarrow x = y$. Dacă adăugăm punctul (4) că cel puțin una din relațiile $x < y$, $x = y$ și $y < x$ are loc (relația este totală, sau toate elementele mulțimii sunt comparabile), atunci ordonarea este o ordonare totală (în mod intuitiv, elementele pot fi aranjate de-a lungul unei drepte); altfel ea este o ordonare parțială. O bună-ordonare este o ordonare astfel încât fiecare submulțime nevidă a mulțimii să conțină un element minimal, adică un anumit element m astfel încât nu există în mulțime un $x \neq$ m astfel încât $x <$ m. O bună ordonare pe o mulțime A este o ordonare liniară ce are proprietatea că fiecare submulțime nevidă a lui A conține un element minimal.

relații externe → relații interne / externe.

relații interne / externe. Doctrina potrivit căreia toate relațiile sunt interne a fost una dintre tezele cardinale ale *idealismului absolut și un punct central al criticii lui *Moore și *Russell. Este vorba de un fel de *esențialism, pentru care dacă două lucruri se află într-o anumită relație, atunci acestea nu ar fi ceea ce sunt dacă nu ar exista această relație. Dacă, de pildă, acum eu port o pălărie, în clipa în care ne imaginăm o situație posibilă pe care am putea să o descriem ca fiind una în care eu nu port pălăria în acest moment, atunci ceea ce ne-am imagina nu ar fi strict vorbind persoana mea și pălăria, ci niște indivizi diferiți (→ teoria omologilor). Moore („External and Internal Relations“, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1919–1920) consideră că doctrina depinde de simpla eroare de inferență de la „în mod necesar, dacă port o pălărie, atunci eu port o pălărie“ la „dacă port o pălărie, în mod necesar port o pălărie“. Oricum, este clar că o combinație mai complexă de gânduri stă la baza doctrinei idealiste, inclusiv *doctrina holistă pentru care proprietățile indivizilor sunt, într-un anume sens, secundare în raport cu proprietățile întregului univers în care aceștia există, împreună cu o neîncredere epistemologică în separarea a ceea ce este cunoscut de mintea care cunoaște. Combinația a creat o anumită bază pentru afirmația potrivit căreia orice lucru își dobândește identitatea prin simplul fapt că este un aspect al unui întreg indivizibil, *parmenidian. Respingerea acesteia în favoarea unei concepții mai *atomiste despre lume ca o pluralitate de indivizi liberi a creat spațiu pentru relațiile externe, acestea fiind relații pe care indivizii le pot sau nu avea, în funcție de circumstanțe contingente.

relații între idei. Termen folosit de *Hume în prima *Cercetare* pentru cunoașterea **a priori*: „Toate obiectele rațiunii sau cercetării omenești pot fi împărțite în mod firesc în două categorii, și anume: relații între idei, și fapte" (*Enquiry Concerning Human Understanding*, trad. rom., *Cercetare privind intelectul omenesc*, 1988). Termenul exprimă credința că orice lucru care poate fi cunoscut *a priori* trebuie să fie interior minții, și astfel transparent pentru noi. → demonstrație; stare de fapt.

rememorare → memorie.

reprezentaționalism. În general, doctrina potrivit căreia mintea (sau uneori creierul) lucrează cu reprezentări ale lucrurilor și ale trăsăturilor acestora pe care le percepem sau despre care gândim. În filosofia percepției această concepție a fost în mod special asociată cu *Malebranche și *Locke, care, susținând că mintea este containerul ideilor, a susținut de asemenea că „dintre ideile noastre reale, unele sunt adecvate, altele inadecvate. Cele pe care le numesc adecvate sunt cele care reprezintă în mod perfect arhetipurile în care mintea presupune că acestea își au originea, pe care mintea consideră că acestea le reprezintă și la care se referă" (Locke, *Essay*, II. 31). Problemele generate de această concepție au fost expuse fără nici un fel de rețineri de *Arnauld și *Foucher, care au scris împotriva lui Malebranche, și de *Berkeley, care a scris împotriva lui Locke. Problema fundamentală este aceea că mintea „presupune" că ideile sale reprezintă ceva diferit, neavând însă nici un fel de acces la acest ceva diferit decât pe baza formării unei alte idei. Dificultatea este de a înțelege cum poate mintea să scape vreodată din lumea reprezentărilor, sau, cu alte cuvinte, cum pot reprezentările să dobândească un conținut autentic, care să indice dincolo de ele. În filosofia mai recentă, analogia dintre minte și computer a inspirat ideea că mintea sau creierul manipulează simboluri, ce sunt concepute după modelul instrucțiunilor în programul unei mașini, aceste simboluri fiind reprezentări ale aspectelor lumii. Dificultatea exprimată de Berkeley apare însă din nou. Computerul programat se poartă în același fel fără să știe dacă semnul „$" se referă la o unitate monetară sau la altceva. Elementele unui program de mașină sunt identificate în mod pur sintactic, astfel încât operațiile reale ale sistemului se derulează fără nici o referință la vreuna dintre interpretările lor (→ sintaxă). Astfel, potrivit criticilor, nu există nici o posibilitate, în limitele acestui model, pentru a considera mintea ca orientată către proprietățile reprezentaționale ale simbolurilor. Uneori problema este formulată spunându-se că mintea, potrivit acestei teorii, devine mai degrabă o mașină sintactică decât una semantică.

res cogitans (lat., un lucru gânditor). Faimosul răspuns dat de *Descartes la întrebarea „Ce sunt eu?", așa cum s-a conturat aceasta după ce *metoda îndoielii nu l-a lăsat decât cu o singură propoziție: „Gândesc, deci exist."

respect de sine. Capacitatea de a nu te pierde pe tine însuți din vedere. Expresia este a lui *Hume, dar respectul de sine este o preocupare centrală pentru teoreticienii eticului din tradiția *kantiană. Respectul de sine este un bun, și trebuie distins prin urmare de alte concepte înrudite ca vanitatea sau prețuirea de sine. El este o bază de pe care pot fi criticate instituțiile care subminează sau blochează deplina sa exprimare, prin faptul că fac ca anumiți membri ai comunității să nu se poată întrutotul respecta pe ei înșiși. În tradiția kantiană, este legat de faptul că toți indivizii au *drepturi egale și de capacitatea de a aprecia propriile acțiuni și modele de viață ca fiind în acord cu propriile valori.

responsabilitate. Din punct de vedere social, responsabilitățile oamenilor sunt acele lucruri pentru care ei pot fi trași la răspundere; eșecul îndeplinirii unei responsabilități poate atrage asupra cuiva aplicarea criticii sau a pedepsei. O slujbă, o profesie sau un rol social vor fi parțial definite în termenii responsabilităților pe care le implică. Aria de întindere a responsabilității atât pentru propria persoană, cât și pentru ceilalți este o temă centrală a teoriei politice și etice („Sunt eu custodele fratelui meu?"). Principala problemă în orice teorie a acțiunii este înțelegerea naturii cauzale a responsabilității noastre pentru propriile noastre gânduri, naturi și acțiuni. → liber arbitru.

retic → act de vorbire.

retorică. Arta folosirii limbajului ce are ca rezultat convingerea sau influențarea celorlalți. Cu toate că în aparență retorica se opune idealului filosofic al căutării riguroase a adevărului, reconcilierea lor a părut uneori dezirabilă, cel mai pregnant pentru *Cicero. Dacă filosofia este concepută mai degrabă ca o activitate argumentativă, decât ca o doctrină, așa cum au procedat *scepticii academici, atunci retorica este o practică eficientă în argumentare. Cultivarea acestei arte a constituit un important obiect de studiu în universitățile medievale și a început să recâștige teren o dată cu credința, larg împărtășită la sfârșitul acestui secol, că orice discurs și argument conține un miez politic și persuasiv. → postmodernism.

retributivă, justiție ~ → justiție retributivă.

retrocauzalitate → cauzalitate regresivă.

retrodicție. Ipoteza că un anumit eveniment s-a întâmplat în trecut, prin opoziție cu predicția care spune că un eveniment se va întâmpla în viitor. O retrodicție reușită poate să confirme o teorie la fel de bine ca o predicție reușită.

rețea neuronală → conexionism.

reuniune. Reunirea a două mulțimi este mulțimea lucrurilor care sunt membrii ambelor. Din punct de vedere formal, $x \in S \cup R$ dacă și numai dacă $x \in S \vee x \in R$. Oricum, reuniunea unei singure mulțimi, $\cup A$, este reuniunea tuturor submulțimilor acesteia, adică $x \in \cup A$ dacă și numai dacă $(\exists S)(S \in A \,\&\, x \in S)$. Aceasta se leagă cu prima noțiune prin faptul că $\cup \{S, R\} = S \cup R$.

revoluția copernicană. Copernic a transformat mișcarea observată a corpurilor cerești într-o funcție a mișcărilor reale ale observatorului. În prefața la *Critica rațiunii pure* (ediția a doua B XVI), *Kant folosește expresia „revoluție copernicană“ ca pe o analogie pentru a descrie modul în care progresul metafizic presupune ca aparenta ordine temporală, spațială și cauzală a lumii să fie atribuită structurii intelectului cunoscător.

revoluție. Orice transformare socială sau politică majoră, suficient de puternică pentru a înlocui vechile instituții și relații sociale și pentru a iniția noi relații de putere și autoritate. Revoluțiile pot să fie sau să nu fie violente, progresiste, rezultatul conflictului de clasă, inițiate de agenți revoluționari sau inevitabile. → Bakunin; Lenin; Marx. Pentru revoluții științifice → Kuhn; paradigmă; perspectiva galileană asupra lumii.

rezervă nemărturisită. Actul intern de adăugare a unui calificativ sau prin care se exploatează o ambiguitate din cuvintele cuiva, sau jurământul tainic conform căruia cineva nu vorbește serios când spune ceea ce spune, precum copiii care își țin degetele încrucișate pentru a anula o promisiune pe care o fac. Câțiva *cazuiști au argumentat, neconvingător, că adăugarea confidențială a unei astfel de rezerve poate face admisibil ceea ce altfel ar părea să fie o minciună. *Hume a dat un răspuns scoțian hotărât că ea ar putea merge în cazul unor chestiuni ce privesc salvarea unui individ, dar nu ar trebui să fie permisă în cursul afacerilor.

Ricoeur, Paul (n. 1913). Existențialist, teolog, filosof și critic literar francez. Născut în Valence, Ricoeur a fost educat în tradițiile *existențialistă și *fenomenologică. Luat prizonier în cel de al doilea război mondial, el s-a familiarizat cu opera lui *Husserl, *Heidegger și Jaspers. În 1948 Ricoeur a devenit profesor la Strasbourg, iar din 1957 la Universitatea Paris-X, Nanterre. A predat și la Universitatea din Chicago. În spiritul tradiției franceze, opera lui Ricoeur este vastă și dificilă, dar ea include o accentuare binevenită a necesității modestiei în căutarea adevărului. Operele sale includ seriile cu titlul general de *Philosophie de la volonté*; vol.1, *Le Volontaire et l'involontaire* (1950); vol.2, *Finitude et culpabilité*, partea I, *L'Homme faillible* (1965); și partea a II-a, *La Symbolique du mal* (1967).

romantism. Mișcare ce a invadat cultura europeană și pe cea americană aproximativ între 1755 și 1830, anunțată totuși de elemente anterioare din secolul al XVIII-lea (cultul Antichității, romanele înălțătoare, gustul pentru *sublim și pitoresc, și mai presus de orice, preamărirea naturii și a sentimentului ca situându-se deasupra civilizației și a intelectului, realizată de *Rousseau).

În parte, romantismul a fost o reacție la raționalitatea rigidă a *Iluminismului și împotriva artei oficiale, statice, neoclasice a acestuia, în favoarea imaginativului și emoționalului, a inspirației și eroicului în manifestarea lor spontană, descătușată și subiectivă. În filosofie, romanticii au preluat de la *Kant atât accentul pus de acesta pe *liberul arbitru, cât și doctrina că realitatea este în ultimă instanță spirituală, natura însăși fiind o oglindă a sufletului uman. La *Schelling natura devine un spirit creator a cărui aspirație este aceea de a atinge o cât mai deplină și completă realizare de sine. Cunoașterea naturii acestui spirit (Absolutul) nu poate fi obținută prin mijloace raționale și analitice, ci numai prin scufundarea emoțională și intuitivă în acest proces. Inocența spontană a copilului (și a omenirii în copilăria sa) este coruptă din clipa în care intelectul începe să se separe de natură, dar individul, ca și istoria umană, pot depăși această separare printr-un proces circular de redobândire a unității pierdute, care se descoperă pe sine clarificată și perfecționată de această călătorie. Arta romantică este astfel în mod esențial una a mișcării, reprezentată prin cuceriri, călătorii și pelerinaje al căror scop este întoarcerea într-un cămin sau într-un paradis pierdut. *Coleridge și de *Staël au fost principalii transmițători ai romantismului filosofic german în Anglia. Deși are o importanță culturală mult mai mare, romantismul s-a bazat în mare măsură pe aceleași resurse emoționale și intelectuale ale *idealismului german, care își atinge apogeul în filosofia lui *Hegel și în *idealismul absolut.

Rorarius, Hieronymus (1485–1556). Nunțiu papal la curtea lui Ferdinand al Ungariei. Este reținut numai datorită articolului cu numele său din *Dictionnaire historique et critique* al lui *Baile, conținând analiza incipientă pe care Bayle o face filosofiei lui *Leibniz. Pretextul oficial este acela că Rorarius a susținut despre animale că își folosesc rațiunea mai bine decât oamenii (→ **gândire animală**). Aceasta l-a condus pe Bayle la o discutare pe larg a naturii sufletului și în cele din urmă a *armoniei prestabilite.

Rorty, Richard (n. 1931). Filosof și critic american. După ce a studiat la Chicago și Yale, Rorty a fost profesor de științe umane la Universitatea Virginia începând cu 1982. Este cunoscut mai ales ca unul dintre filosofii analitici care a criticat categoriile tradiționale ale cercetării în filosofia occidentală — adevăr, cunoaștere, obiectivitate —, cărora le-a substituit o versiune *postmodernistă nonconformistă a *pragmatismului, influențată de autori precum *Heidegger și *Gadamer, la care aceste teme sunt exilate. Eliberat de asemenea preocupări, intelectualul liberal își păstrează o atitudine ironică și detașată chiar și față de propriile sale atitudini fundamentale; viața intelectuală devine un fel de conversație diletantă, criticii considerând neliniștitoare *quetismul politic și *conservatorismul ce sunt inspirate de această orientare.

Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778). Născut la Geneva dintr-o mamă cultivată, care a murit după o săptămână de la nașterea sa, și un tată artizan, Rousseau a fost crescut în spiritul idealului civic al republicii romane antice. Tatăl său fiind exilat pentru un duel ce a fost judecat în mod nedrept, Rousseau a crescut împreună cu un văr până când a venit vremea să fie inițiat ca gravor. Nedorind acest lucru, el a părăsit Geneva, fiind primit la Torino în cadrul Bisericii catolice. În Savoia, a aparținut curții frivole a baronesei de Warens, dar numai după ce a devenit tutorele familiei abatelui de Mably s-a familiarizat cu filosofii Iluminismului francez, inclusiv cu fratele lui Mably, *Condillac. În Paris s-a împrietenit cu *Diderot; un an petrecut la Veneția a dus la demiterea lui din serviciul ambasadorului, contele de Montaigu, pe motive de comportament necorespunzător. Întors la Paris, a devenit secretarul unui opulent perceptor, numit Dupin, ceea ce a marcat pentru Rousseau începutul unei plăcute vieți literare petrecute în magnificul castel Chenonceaux, unde și-a scris diferitele contribuții la **Enciclopedie*.

În 1749 eseul său premiat de Academia din Dijon, *Discours sur les sciences et les arts* (1751, cunoscut ca *Primul discurs*) exprima concepția sa potrivit căreia artele și științele nu au contribuit nici la virtutea, nici la fericirea ființelor umane, aducând în schimb distrugerea și corupția. *Romantismul implicit al viziunii sale s-a manifestat din nou în îndelungata controversă cu compozitorul Rameau pe tema naturii adevărate a muzicii. În timp ce pentru Rameau muzica era academică, cerebrală, carteziană și conservatoare în ceea ce privește ordinea și complexitatea, pentru Rousseau aceasta era melodică, flexibilă, inspirată de emoție și democratică. În 1753, Rousseau participă din nou la concursul Academiei din Dijon, de data aceasta fără succes, cu *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (publicat în 1755, cunoscut ca al Doilea discurs). Acest eseu argumenta că neajunsurile condiției umane au la origine societatea, și că în starea naturală viața este liberă și independentă, sănătoasă, fericită și inocentă. Oamenii sunt înzestrați de la natură cu sentimentul milei (ce este sufocat pe măsură ce rațiunea se dezvoltă, separând oamenii de natură și unii de alții). Viziunea mai puțin idilică a stării naturale propovăduită de filosofi ca *Hobbes este inadecvată: ei „vorbesc despre omul sălbatic, dar îl descriu pe cel civilizat". Numai o dată cu trecerea (oarecum inexplicabilă) de la această idilă pastorală la societate a ființelor umane, acestea părăsesc lumea „bunului sălbatic" și se îndreaptă înspre nefericire și viciu. Atingerea condiției sociale și căderea din starea naturală fac necesară, potrivit motivelor oferite de Hobbes, apariția unui sistem de legi, deși în această etapă a gândirii sale Rousseau nu își face nici un fel de iluzii în ceea ce privește obiectivitatea sau dreptatea acestuia: nu este decât o fraudă impusă săracilor de cei bogați. În mod asemănător, în timp ce în natură sexul este simplu, iubirea nu este decât un mijloc artificial prin care femeile îi manipulează pe bărbați, în vederea obținerii adăpostului și protecției de care starea lor dependentă și casnică le face să aibă nevoie.

Cu toate acestea, un fel de organizare politică salvatoare este posibilă, iar pesimismul lui Rousseau este moderat de aprecierea orașului Geneva ca fiind o „democrație bine echilibrată" (el a revizitat orașul după ce a terminat eseul și a fost în mod previzibil dezamăgit). În *Du contrat social* (1762, trad. rom., *Contractul social*), Rousseau revine la apărarea idealurilor democratice, republicane, modelate după cele ale vechii Sparte, și centrate pe ideea de libertate, înțeleasă ca o participare activă la politică și legiferare. Așa cum o persoană este liberă în măsura în care își dă singură regulile vieții, tot la fel o societate civilă este o unitate organică cu o singură voință: „la volonté générale" sau voința generală. *Contractul social* ia în considerare condițiile diferite ale unor societăți diferite, precum și diferitele aranjamente legale, politice și sociale de care acestea ar avea nevoie. Lucrarea a inaugurat o nouă epocă a studiilor antropologice și comparative ale societăților umane, reacționând împotriva ideii clasice a unei uniformități umane invariabile, ce caracterizează mai degrabă Iluminismul. Întors în țară în 1756, Rousseau începe romanul *La Nouvelle Héloïse*, și se îndrăgostește de vecina sa, Sophie d'Houdetot. Reconvertit deja la *calvinism, Rousseau a susținut de asemenea condamnarea teatrului ce era în vigoare în Geneva, în *Scrisoarea despre teatru către domnul D'Alembert*. Acest lucru a surprins, în măsura în care el însuși a scris opere și piese de teatru. Rousseau subscrie la versiuni ale *argumentului planului divin și chiar la ideea *mișcătorului nemișcat în *Profesiunea de credință a vicarului savoiard*, o respingere a deismului și ateismului lui *Voltaire și a materialismului filosofilor *Iluminismului. Oricum, potrivit filosofiei sale a naturii, adevărata credință religioasă este mai degrabă o problemă a sufletului decât una a minții. De regulă, natura și inocența sunt corupte de educație, iar în *Emile, ou de l'éducation* (1762) Rousseau propune un sistem mai bun, centrat asupra sănătății senzoriale și corporale, în detrimentul intelectului, descurajând cărțile și apreciind „somnul rațiunii". *Emile* a fost imediat condamnat. Rousseau a fugit la Neuchâtel, în Elveția (Geneva condamnase și ea *Emile* și *Contractul social*), unde pastorul local a ridicat populația împotriva sa. Și-a trăit ultimii ani într-o stare mentală precară, călătorind în diferite locuri, inclusiv Anglia, unde scurta sa ședere s-a terminat printr-o ceartă paranoică cu *Hume. În acești ani a creat însă *Les Confessions* (1782–1789), o autobiografie care a croit o nouă modalitate de a zugrăvi elementele meschine şi ruşinoase ale vieţii umane.

Imensa influenţă a lui Rousseau vine din faptul că a fost primul filosof adevărat al *romantismului. În scrierile sale se întâlnesc pentru prima dată multe dintre temele care au ajuns să domine viaţa intelectuală a următorilor o sută de ani: unitatea pierdută dintre umanitate şi natură; proslăvirea simţirii şi inocenţei şi micşorarea meritelor intelectului; o concepţie dinamică despre istorie şi diferitele sale etape; credinţa în teleologie şi în redobândirea libertăţii pierdute.

Royce, Josiah (1855–1916). *Idealistul absolutist american cel mai reprezentativ. Royce a studiat sub îndrumarea lui *Lotze în Germania şi a predat la Harvard din 1892. A fost unul dintre prietenii lui *James, şi probabil că gândirea lui exprimă o mare parte din ceea ce acesta a respins în *pragmatismul său. Operele lui Royce includ *Religious Aspects of Philosophy* (1885) şi *The World and the Individual* (1901).

rozicrucianism. Scrierile lui Jean Valentin Andreae (1589–1674), ce relatează aventurile unui anume Christian Rosenkreuz şi rătăcirile acestuia în domeniile alchimiei, astrologiei şi ale *cabalei nu erau menite a fi luate în serios. Dar societăţi secrete dedicate studiilor oculte au aflat în aceste rătăciri o sursă folositoare. Printre filosofii şi oamenii de ştiinţă care e posibil să fi avut legături rozicruciene se află Francis *Bacon, *Leibniz şi *Newton.

Russell, Bertrand Arthur William (1872–1970). Filosof englez. Russell s-a născut într-o familie liberală şi aristocratică, descendentă a primului-ministru John Russell, şi a fost educat mai întâi acasă şi apoi, din 1890, la Trinity College, Cambridge, unde a descifrat matematicile. De la o vârstă fragedă, mai ales după ce s-a întâlnit cu matematicianul G. Peano (1848–1932) în 1900, interesele sale s-au orientat către fundamentele matematicii. *The Principles of Mathematics* a fost publicată în 1902, la un an după descoperirea *paradoxului lui Russell. După ce a petrecut o vreme încercând să descifreze problema, Russell a propus teoria *descripţiilor definite şi *teoria tipurilor, care erau elemente centrale în propria sa soluţie. Din 1907 până în 1910 a lucrat împreună cu *Whitehead preţ de 10 până la 12 ore pe zi, pentru o perioadă de opt luni, la *Principia Mathematica*, publicată în trei volume, între 1910–1913. În timpul acestei perioade el a pus de asemenea temeliile vieţii sale ca intelectual liberal radical, activ, începând prin a fi un candidat pentru Parlament ce milita pentru dreptul la vot al femeilor. În cursul primului război mondial a stat în închisoare pentru şase luni pe motiv că a publicat afirmaţia potrivit căreia soldaţii americani ar fi angajaţi ca spărgători de grevă în Marea Britanie, „o ocupaţie cu care aceştia erau deja obişnuiţi în ţara lor".

După război, Russell a vizitat Rusia şi a trăit pentru o vreme în China. În timpul anilor '20 operele sale filosofice principale au inclus *The Analysis of Mind* (1921) şi *The Analysis of Matter* (1927), pe lângă care a publicat şi un mare număr de opere de popularizare pe teme sociale şi morale. Russell a deschis şi a condus o şcoală, dar începând cu 1938 şi până în 1944 a predat la un număr de universităţi americane, inclusiv la Chicago şi Universitatea California din Los Angeles. Totuşi Universitatea din New York a refuzat să-l angajeze pe motivul că operele sale erau „senzuale, libidinoase, desfrânate, erotomane, afrodisiace, ireverenţioase, limitate ca deschidere spirituală, neadevărate şi lipsite de fibră morală". În timpul celui de al doilea război mondial a scris *History of Western Philosophy* (1945). Cea mai importantă carte târzie de filosofie a lui Russell este *Human Knowledge: its Scope and Limits* (1948), dar la vremea publicării acesteia Russell era deja un simbol mondial celebru al filosofiei şi al potenţialului acesteia. A primit Premiul Nobel pentru literatură în 1950 şi, în calitate de patriarh neîndoielnic al lumii academice liberale, şi-a petrecut restul vieţii militând pentru dezarmarea nucleară.

În general se consideră că filosofia lui Russell a atins apogeul în primele două decenii ale secolului al XX-lea. Investigaţia incipientă a fundamentelor matematicii este însoţită de investigația lucidă asupra adevărului și asupra întemeierii acestuia în experiență; teoria descripțiilor definite a oferit cadrul logic pentru o epistemologie bazată pe distincția dintre *luare la cunoștință și descriere, deși rolul restrâns pe care Russell îl acordă familiarizării este considerat în general ca fiind problematic. La vremea publicării lucrării *Our Knowledge of the External World* (1914) Russell era convins că filosofia științifică necesita analizarea multor obiecte ale credinței ca fiind „*construcții logice" sau „ficțiuni logice", iar programul de analiză pe care l-a inaugurat această idee a dominat filosofia ulterioară a *atomismului logic și apoi opera lui *Carnap și pe cea a *pozitiviștilor logici. În *The Analysis of Mind*, mintea însăși este tratată, într-o manieră ce amintește de *Hume, ca fiind nimic mai mult decât o colecție de percepții sau date ale simțurilor neutre ce alcătuiesc fluxul experienței conștiente, și care, privite dintr-un unghi diferit, constituie de asemenea lumea exterioară (*monism neutru). În perioada sa de început Russell se mulțumește doar să extindă realismul său la *universalii, dar *An Inquiry into Meaning and Truth* (1940) reprezintă o abordare mai empirică a problemei.

În abordarea sa filosofică generală Russell a fost nu numai un realist, dar și, probabil, într-o continuă opoziție cu natura monolitică a *idealismului absolut, un pluralist și un fundaționalist, urmărind să folosească resursele logicii moderne în favoarea unui empirism fundamental. El a manifestat puțină simpatie față de orice îndepărtare de aceste idei, așa cum, de pildă, s-a întâmplat în opera târzie a lui *Wittgenstein. Russell a fost un povestitor talentat, și pe lângă operele filosofice a scris o atrăgătoare *Autobiografie* în trei volume (1967–1969).

rușine → vină / rușine.

Ryle, Gilbert (1900–1976). Filosof și clasicist englez. Ryle s-a născut la Brighton, și-a făcut studiile la Oxford și, după ce a predat între 1924 și 1945 la Christ Church, a devenit profesor la Oxford. Interesele sale timpurii s-au îndreptat către tradiția fenomenologică a lui *Husserl și *Heidegger. Începând cu anii '30, însă, a intrat sub influența operei târzii a lui *Wittgenstein, devenind un apărător îndârjit al tipului de atenție ce trebuie acordată limbajului pe care îl cereau Wittgenstein și J.L. Austin. Lucrarea sa *Concept of Mind* (1949) este o critică susținută la adresa filosofiei *carteziene a minții, sau la adresa „fantomei din mașină". Behaviorismul pe care îl pune în loc este cam aspru, dar Ryle a făcut totuși foarte mult în direcția așezării temeliei pentru dezvoltări ulterioare, cum ar fi *funcționalismul. Vioiciunea și verva operei sale sunt neobișnuite pentru filosofia analitică, fiind exprimate și mai târziu în *Dilemmas* (1953) și în *Plato's Progress* (1966).

S

Saadia ben Joseph (882–942). Părintele filosofiei iudaice medievale, Saadia s-a născut și a studiat în Egipt, continuându-și educația în Palestina. În 928 a fost numit conducătorul academiei rabinice din Sura, de lângă Bagdad, dar fiind foarte implicat în disputele sectare ale timpului, a fost exilat pentru un timp, înainte de a fi definitiv reinstalat în funcție. Principala sa operă filosofică este *Cartea doctrinelor și credințelor*, modelată după opera teologilor islamici, dar bazată mai degrabă pe tradiția iudaică decât pe scriptura islamică. Saadia apără cunoașterea umană împotriva criticilor scepticismului și încearcă să demonstreze creația lumii. Împărțirea pe care a făcut-o poruncilor din Tora între cele raționale și cele tradiționale sau revelate a fost respinsă mai târziu de *Maimonides.

Sade, Donatien Alphonse, marchiz de (1740–1814). Pornograf și nebun francez. Nihilismul său și obsesia sa pentru psihopatologia senzualității violente neînfrânate i-au conferit un rol simbolic remarcabil în gândirea unor scriitori ca *Foucault, teoreticianul francez Gilles Deleuze (n. 1925) și alții, preocupați de dorința sexuală și de relația acesteia cu *puterea politică. → răutate.

saducheism. Saducheii erau o sectă iudaică în timpul lui Hristos, care nega învierea trupului și existența spiritelor. În secolul al XVII-lea termenul a fost folosit de ortodocși pentru cei care negau existența fantomelor, vrăjitoarelor etc. și care se situau astfel pe drumul periculos către ateism. → Glanvill.

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy (1760–1825). Filosof francez al socialului și părintele întemeietor al socialismului. După o considerabilă activitate politică în timpul Revoluției franceze, Saint-Simon a înființat ziarul *L'Industrie*. Experiența sa din timpul revoluției l-a condus la opinia că optimismul general al *Iluminismului avea nevoie de o înțelegere mai adâncă a condițiilor istorice și sociale ale societății, pentru ca o schimbare durabilă în mai bine să fie posibilă. Saint-Simon a fost primul care a înțeles că ceea ce duce la ruina sistemului feudal de guvernare și a concepției ecleziastice despre lume este conflictul întemeiat economic dintre clase. Ținta sa particulară a fost clasa lipsită de utilitate a birocraților, a leneșilor și a risipitorilor, pe care i-a comparat, în defavoarea primilor, cu muncitorii de care ar trebui să depindă viitorul. Saint-Simon l-a influențat pe *Comte (care a fost secretarul său) și mai presus de orice pe *Marx.

salva veritate (lat., salvând adevărul). Două expresii sunt intersubstituibile *salva veritate* dacă rezultatul înlocuirii uneia cu cealaltă păstrează valoarea de adevăr a oricărui enunț în care acestea sunt folosite. Dacă limbajul este suficient de puternic pentru a exprima distincții subtile, atunci acesta va fi un criteriu al asemănării înțelesului. Dar dacă limbajul are numai tipurile de context luate în considerare de *calculul predicatelor, atunci nu putem decât să conchidem că cele două expresii au aceeași *extensiune.

Samkhya (*Sankhya*). Una dintre cele șase filosofii hinduiste „ortodoxe" (*darshanas*), *Samkhya* este și cea mai veche, fiind atribuită înțeleptului Kapila (cca sec. al VII-lea î.Hr.). Metafizica sa se întemeiază pe o subtilă analiză a *cauzalității, prin prisma căreia efectele sunt văzute ca preexistând în cauzele lor (atât această doctrină, *satkaryavada*, cât și negația sa, *asatkaryavada*, sunt criticate de școala *_Vedanta_, ca și de *budism, în favoarea unei respingeri *parmenidiene a oricărui fel de schimbare). _Samkhya_ critică conceptul de cauzalitate înțeleasă ca o succesiune regulată de evenimente, sau ca orice relație între evenimente distincte și stări de lucruri, promovând în schimb un concept al desfășurării cosmosului într-un singur proces unificat, în care fiecare stare conține deja toate celelalte stări ce urmează să apară. Doctrina recunoaște două realități, _purusha_, a cărei esență este conștiința, și _praktri_, principiul etern, inconștient și neschimbător care este cauza lumii. Sinele real este separat de trup, iar suferința este provocată de lipsa discriminarii între sinele real și non-sinele. Acest eșec poate fi depășit printr-un lung antrenament în *_Yoga_ și prin meditația asupra naturii eterne și transcendente a sinelui adevărat.

samsara. În filosofia hindusă și în cea *budistă, „legătura dintre viață, moarte și renaștere": ciclul nașterii și al renașterii dictat de *_karma_. Eliberarea vine numai prin atingerea cunoașterii adevărate, care cere o disciplină austeră.→ calea-cu-opt-ramuri; patru adevăruri nobile.

Sanai, Hakim (cca 1046–1141). Autorul lucrării _Hadiqa_ sau _Grădina îngrădită a adevărului_, primul poem epic mistic al *sufismului.

Santayana, George (1863–1952). Om de litere și filosof american. Santayana s-a născut la Madrid, dar mama sa a emigrat în SUA, iar el și-a făcut studiile sub oblăduirea lui *James la Harvard. James a descris disertația doctorală a acestuia despre *Lotze ca „perfecțiune a descompunerii" (Santayana a descris în schimb lucrarea lui James, _Varieties of Religious Experience_, ca „periferică"); în pofida acestui fapt, Santayana a predat la Harvard până în 1912, când s-a retras în Europa. În operele de început, ca _The Sense of Beauty_ (1896) și opera în cinci volume _The Life of Reason_ (1905–1906), el urmează o metodă psihologică, naturalistă, dar mai târziu (în lucrarea în patru volume _Realms of Being_, 1927–1940) a dezvoltat o combinație originală a *platonismului și a *materialismului. Este menționat atât pentru operele sale de literatură și critică, cât și pentru contribuțiile sale filosofice.

Sartre, Jean-Paul (1905–1980). Filosof, romancier și intelectual francez de marcă al timpului său. Sartre s-a născut la Paris și a studiat la École Normale Supérieure. Din 1933 a studiat în Germania cu *Husserl și *Heidegger. Primul său roman, _La Nausée_, a fost publicat în 1938 (trad. rom., _Greața_). _L'Imaginaire_ (1940) este o contribuție la psihologia fenomenală. Capturat pentru scurtă vreme de germani, Sartre a petrecut anii de război în Paris, unde _L'Être et le néant_, opera sa pur filosofică majoră, a fost publicată în 1943. Cursul _L'Existentialisme est un humanisme_ (1946) a consolidat poziția lui Sartre în Franța ca filosof *existențialist de frunte. Sartre a fost fundamental interesat de politică, devenind în timpul său un simbol a tot ceea ce era viguros și complex în gândirea franceză de stânga. Deși *marxist, el a avut relații încordate cu partidul comunist. Împreună cu de *Beauvoir și cu *Merleau-Ponty a înființat ziarul _Les Temps modernes_, în care erau exprimate probleme politice și ideologice, iar în 1951 a încercat să creeze propriul său partid politic.

Filosofia lui Sartre este în întregime preocupată de natura vieții umane și de structurile conștiinței. Ca urmare, aceasta își găsește expresia deopotrivă în romanele și piesele sale de teatru, ca și în tratatele academice mai ortodoxe. A fost influențat de tradiția fenomenologică a profesorilor săi, și Sartre poate fi în mod simplist considerat ca fiind preocupat de îndepărtarea acuzației de idealism ce plana asupra *fenomenologiei. Agentul nu este un spectator al lumii, ci, ca orice altceva din aceasta, este constituit prin acte de intenționalitate și de conștiință. Sinele astfel constituit este situat istoric, dar ca un agent al cărui mod propriu de a se situa în lume face posibile responsabilitatea și emoția. Responsabilitatea este, totuși, o povară pe care de regulă nu o putem purta, iar *reaua-credință apare atunci când ne negăm calitatea de autori ai propriilor noastre acțiuni, văzându-le în schimb ca fiind răspunsuri pe care situațiile ne-au forțat să le dăm. Sartre identifică astfel natura esențială a existenței umane în capacitatea de a alege, cu toate că alegerea, fiind incompatibilă deopotrivă cu determinismul și cu existența unei legi morale *kantiene, implică o sinteză a conștiinței (a fi pentru sine) și a obiectivului (a fi în sine) care este perpetuu instabilă. Natura instabilă și constant dezintegratoare a *liberului arbitru generează angoasa. Operele „ontologice" ale lui Sartre, între care *L'Être et le néant*, încearcă să dezvolte implicațiile concepțiilor sale pentru natura conștiinței și a judecății. Pentru Sartre, capacitatea noastră de a face judecăți negative este unul dintre miracolele fundamentale ale conștiinței. Ca și Heidegger, el a folosit abordarea „ontologică" pentru a face o legătură între aceasta și natura neființei, o mișcare care îl deosebește în mod decisiv de tradiția anglo-americană a logicii moderne (→ cuantificator; ființă; nimic; variabilă). Opera lui Sartre despre *alte minți ilustrează prin contrast o vigoare a abordării psihologice, ca atunci când sondează în amănunt experiențe precum faptul de a fi în raza privirii altei persoane și leagă aceste experiențe de alegerile care rezultă. Opera lui Sartre este dificilă, dar din punct de vedere emoțional este neîndoielnic că el s-a adresat cu vigoare anilor sumbri de după război, când problemele de responsabilitate și de negare a acesteia au ocupat avanscena vieții politice în Franța.

sarvastivada. Doctrină *budistă potrivit căreia totul există: ceea ce a fost, ceea ce este și ceea ce are să vină.

satisfacere. Un set de enunțuri este satisfăcut într-un domeniu dacă îi poate fi oferită o *interpretare în domeniu care este adevărată. → teoria modelelor.

satisfăcător. O soluție la o problemă este satisfăcătoare dacă funcționează, dar nu există nici un motiv particular pentru a o considera fie cea mai bună soluție, fie una care maximizează *utilitatea scontată. Strategiile satisfăcătoare se mențin în limitele a ceea ce face lucrurile să meargă, fără a cheltui eforturi pentru a căuta soluții posibil mai bune.

sau. *p sau q*, scrisă de obicei $p \vee q$, reprezintă acea propoziție care e adevărată în afară de cazul când atât *p* cât și *q* sunt false. Este numită uneori disjuncție inclusivă, deoarece e adevărată atunci când *p* sau *q*, sau amândouă, sunt adevărate. Se deosebește de disjuncția exclusivă, care este falsă în toate cazurile cu excepția celor în care când numai una dintre *p* și *q* e adevărată.

Saussure, Ferdinand de (1857–1913). Lingvist elvețian, considerat părintele lingvisticii structurale și al *structuralismului în înțelesul său mai larg. Saussure situează studiul lingvisticii mai degrabă în relațiile sincrone date de *langue* decât de *parole*: aspectele structurale și comune ale limbajului ce sunt responsabile pentru utilizarea acestuia ca mediu de comunicare. Semnele, care pentru Saussure sunt combinații de semnificanți și semnificați (mai curând un concept sau element al gândirii, decât un lucru care este reprezentat), sunt produsul „sistemelor de diferențe": un semn are valoarea pe care o are în virtutea locului pe care îl ocupă într-o rețea de alte posibile opțiuni. În celebrele sale cuvinte, „există numai diferențe". Un cuvânt își are locul său într-un enunț sau în altă porțiune de discurs (relațiile sale „sintagmatice"), dar și relațiile sale „asociative" cu alte cuvinte din familia sa (termenii care pot fi enumerați ca înlocuitori parțiali într-un dicționar, de pildă). Opera lui Saussure formulează în propria sa terminologie multe dintre distincțiile teoriei semantice analitice: → competență / performanță; holism; *Sinn / Bedeutung*. Cursurile sale au fost adunate și publicate în 1916 sub titlul de *Cours de linguistique générale*.

săgeata timpului. Spre deosebire de spațiu, timpul, așa cum îl percepem noi, are o direcție. Există o asimetrie între trecut (fix) și viitor (care nu există încă). Săgeata timpului este ceea ce imprimă timpului această direcție. Cinci dintre aspectele acestei direcții sunt: (I) faptul că, în conformitate cu a doua *lege a termodinamicii, dezordinea (*entropia) crește dinspre trecut înspre viitor; (II) universul se extinde în timp; (III) eficiența cauzală acționează în timp într-o singură direcție, întrucât evenimentele viitoare nu pot influența evenimentele trecute; (IV) putem să ne amintim evenimentele trecute, dar nu și pe cele care urmează acestora; și (V) putem schimba viitorul într-un mod care nu este valabil și în cazul trecutului. O înțelegere completă a timpului ne-ar permite să conectăm aceste cinci aspecte ale săgeții timpului și să aflăm dacă ele sunt adevărate în mod necesar sau numai ca o consecință a unor aspecte contingente. → seriile a de timp.

scepticism (gr., *skepsis*, cercetare sau investigație). Deși scepticismul grec s-a concentrat asupra valorii cercetării și investigației, astăzi prin scepticism se înțelege negarea posibilității cunoașterii sau chiar a credinței raționale, fie despre un subiect specific (etica, de pildă), fie în oricare dintre domenii. În mod clasic, scepticismul apare din observarea faptului că cele mai bune metode dintr-un domeniu par să eșueze în încercarea de a ne pune în contact cu adevărul (de pildă, există o prăpastie între aparență și realitate), fiind adesea oferite ca exemplu judecățile contradictorii la care ne conduc metodele noastre, astfel încât problemele legate de adevăr devin indecidabile. În gândirea clasică diferitele exemple ale acestui conflict au fost sistematizate în cei zece tropi ai lui *Enesidemos. Scepticismul lui *Pyrrhon și al noii *Academii a fost un sistem de argumentare și de etică opus dogmatismului, și în particular construcției filosofice a *stoicilor. În forma în care ne-a fost transmis, îndeosebi în scrierile lui *Sextus Empiricus, metoda sa a fost în mod tipic aceea de a menționa motivele ce fac ca o problemă să fie indecidabilă (scepticii și-au cheltuit în mod deosebit forțele pentru a submina concepția stoică după care unele adevăruri ne sunt oferite printr-o înțelegere directă sau **katalepsis*). Ca rezultat, scepticii recomandă *epochē* sau suspendarea opiniei, și apoi continuă prin proslăvirea unui mod de viață al cărui obiect este **ataraxia* sau liniștea ce vine dintr-o asemenea suspendare a opiniei. Acest proces este des ironizat, precum în istorisirile lui *Diogenes Laertios despre faptul că Pyrrhon trebuia împiedicat să nu pășească indiferent într-o prăpastie, să nu lase oamenii împotmoliți într-o mlaștină și așa mai departe, întrucât metoda sa nu îi oferea încredere în existența prăpastiei sau a mlaștinii (este posibil ca legendele să fi apărut dintr-o neînțelegere a lui *Aristotel, *Metafizica*, Γ, IV.1008 b, unde el spune că întrucât scepticii nu fac asemenea lucruri, atunci ei de fapt acceptă doctrinele pe care se prefac că le resping). De fapt, scepticii antici admiteau încrederea în „fenomene", rezervându-și scepticismul pentru aspecte mult mai teoretice ale încrederii, deși nu este întotdeauna clar cât de multă încredere le era acordată fenomenelor.

Tendințe sceptice au apărut în secolul al XIV-lea în scrierile lui Nicholas de Autrecourt (maturitatea 1340). Critica făcută de el ideii că ar exista vreo certitudine dincolo de ceea ce ne oferă în mod imediat simțurile și logica fundamentală, și în particular a ideii că ar exista cunoaștere fie a substanțelor intelectuale, fie a celor materiale, anticipează scepticismul mai târziu al lui *Bayle și *Hume. Ultimul distinge între scepticismul pyrrhonian sau excesiv, considerat inacceptabil, și scepticismul mai moderat care admite credințele de zi cu zi sau ale simțului comun (deși nu ca fiind oferite de rațiune, ci ca datorându-se mai degrabă tradiției și obiceiului), fiind însă precaut în ceea ce privește puterea rațiunii de a ne oferi cu mult mai mult. Scepticismul moderat este astfel mai aproape de atitudinea elaborată de scepticii antici de la Pyrrhon până la Sextus Empiricus. Deși este folosită uneori expresia „scepticism cartezian", *Descartes însuși nu a fost un sceptic, ci el folosește în *metoda îndoielii un scenariu sceptic pentru a începe procesul de aflare a unui fundament sigur al cunoașterii. Descartes însuși se încrede într-o categorie de idei „clare și distincte", care nu se deosebesc prea mult de *phantasia kataleptikē* ale stoicilor.

Scepticismul nu trebuie confundat cu *relativismul, care este o doctrină despre natura adevărului, motivată uneori de încercarea de a evita scepticismul. La fel, acesta nu este identic nici cu *eliminativismul, care îndeamnă la părăsirea cu totul a unei arii de cunoaștere, nu pentru că nu putem cunoaște adevărul, ci întrucât nu există adevăruri care să poată fi formulate în termenii pe care îi folosim noi.

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von (1775–1854). Principalul filosof al *romantismului german. Schelling s-a născut la Leonberg și a studiat la Tubingen, unde a fost contemporan cu

*Hegel și cu poetul Friedrich Hölderlin. Schelling a devenit profesor la Jena în 1798, și a colaborat câțiva ani cu *Fichte. În 1803 s-a căsătorit cu Caroline, fosta soție a lui August Schlegel, cu a cărei fiică (care a murit, probabil din cauza experimentelor lui Schelling într-ale medicinei) fusese anterior logodit neoficial. În spiritul romantismului, opera de început a lui Schelling, în special *System des transzendentalen Idealismus* (1800), accentuează forța, conștiința de sine, spiritul dinamic care se desfășoara în mod inerent în toate lucrurile, precum și lupta morală pentru atingerea idealurilor irealizabile. Schelling este cu deosebire pasionat de elogierea artei și esteticii; numai în artă abstracția este lăsată deoparte, natura și istoria sunt reconciliate și este atinsă deplina conștiință de sine. „Filosofia identității“ exprimată în *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums* (1803) susține identitatea absolută dintre natură și intelect, dintre cel care cunoaște și obiectul cunoașterii, fiind o punte importantă între *Kant și Fichte, pe de o parte, și Hegel, pe de altă parte. După ce Caroline a murit în 1809, Schelling nu a mai scris nici o carte, îndreptându-și atenția mai mult către mitologie și religie. În ultima perioadă a vieții sale a exprimat o filosofie mistică, personală și sumbră, recunoscută ca anticipând nuanțe asemănătoare cu ale *existențialismului.

Schiller, Johann Cristoph Friedrich (1759–1805). Poetul și omul de litere german este demn de amintit din punct de vedere filosofic în principal pentru accentul major pe care l-a pus pe estetică. În timp ce *Kant a identificat libertatea cu exercitarea rațiunii, pentru Schiller impulsul estetic este un element fundamental al naturii umane, ale cărei expresie adevărată și dezvoltare sunt ele însele punctul în care lumile fenomenală și numenală ale lui Kant fuzionează, acesta fiind astfel exercițiul suprem al libertății umane (estetica este de asemenea legată de joc sau de activitate ca scop în sine). Schiller a împărtășit *idealismul școlii germane contemporane lui (→ Fichte; Schelling) și a jucat un rol important în aderarea mișcării literare *romantice la temele filosofice ale vremii. El dezvoltă concepția sa despre estetică într-o explicație epistemologică generală care subliniază caracterul și temperamentul diferite pe care oamenii le imprimă interpretărilor lor despre lume. În particular, arta naivă sau clasică este subordonată materialului; arta sentimentală sau romantică îl domină. Cele mai importante opere filosofice ale lui Schiller sunt *Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen* (*Scrisori despre educația estetică a omului*, 1794–1795), și *Über naive und sentimentalische Dichtung* (*Despre poezia naivă și sentimentală*, 1795).

schimbare. Problema centrală a unei filosofii a schimbării constă în relația dintre schimbare și *timp, și în relația ambelor cu noi. Deși schimbarea este un element fundamental al lumii percepute, o temă constantă atât în filosofia orientală, cât și în cea occidentală, este transcendentalitatea potrivit căreia lumea fără odihnă de zi cu zi a lucrurilor și evenimentelor schimbătoare trebuie privită ca ireală în comparație cu o realitate mai fundamentală și imuabilă. Prima expresie a acesteia în tradiția apuseană apare la *Parmenide. Argumentele lui *Zenon din Elea împotriva mișcării sunt de obicei interpretate ca fiind, în parte, o apărare a monismului parmenidean. Reacția a apărut o dată cu *Heraclit, a cărui viziune asupra lumii ca eternă curgere a găsit totuși ceva contradictoriu în această noțiune: „Pășim și nu pășim în același râu, suntem și nu suntem.“ Ideea că există o contradicție în noțiunea schimbării este apărată, în perioada modernă, de *McTaggart (→ seriile a de timp), care considera de asemenea că realitatea trebuie concepută ca statică în mod esențial, schimbarea aparentă fiind un artefact al minții noastre. Ideea că lumea nestatornică și decăzută este o reflectare a unei lumi eterne, pure și imuabile este centrală în metafizica creștină și își găsește expresia în doctrina kantiană potrivit căreia timpul este doar forma simțului intern impus de minte. În *idealismul absolut, în special în cel al lui *Bradley, apare aceeași doctrină potrivit căreia schimbarea este contradictorie și, în consecință, ireală: Absolutul este imuabil. O cale de a simpatiza oarecum cu această idee este aceea de a gândi că orice explicație științifică a schimbării se va face prin găsirea unei legi operante neschimbătoare sau a unei cantități neschimbate conservată în schimbare, astfel că explicația schimbării se va face întotdeauna prin găsirea a ceea ce este neschimbat. Problema metafizică a schimbării constă în a înlătura ideea că fiecare moment este creat ca ceva nou, *ex nihilo*, și în a obține o concepție a evenimentelor sau proceselor ca având o realitate istorică autentică, cu adevărat extinse și desfășurate în timp, opusă ideii că ar fi compuse din atomi temporali discreți. Un pas spre această concluzie ar putea fi acela de a vedea timpul însuși nu ca pe un recipient infinit în care se află evenimente discrete, ci ca pe un fel de *construcție logică din curgerea evenimentelor. Această concepție relațională despre timp a fost susținută de *Leibniz și a fost un subiect de polemică între el și *Clarke, elevul absolutist al lui Newton.

schimbare (de tip) **Cambridge.** Un lucru se schimbă într-un sens asociat cu *Russell (deci, la Cambridge) dacă el corespunde într-un moment unei descrieri căreia nu-i corespunde în alt moment. Totuși, unele dintre aceste schimbări sunt „simple“ schimbări (de tip) Cambridge: dacă tu crești mai mult decât mine, atunci eu corespund descrierii potrivit căreia sunt la fel de înalt ca tine într-un anumit moment, însă în alt moment nu mai corespund acestei descrieri. Astfel, după criteriul Cambridge, eu m-am schimbat, însă cu siguranță n-am suferit nici o schimbare serioasă sau substanțială, deoarece e posibil să fi rămas la exact aceeași înălțime. Termenul a fost introdus de P. T. Geach (*Logic Matters*, 1972). O posibilă aplicație a noțiunii ar fi stabilirea unei compatibilități între natura imuabilă (substanțială) a lui Dumnezeu și relațiile lui variabile (simple relații Cambridge) cu lumea temporală.

Schleiermacher, Friedrich Ernst Daniel (1768–1834). Filosof al *idealismului absolut și teolog german. Schleiermacher s-a născut la Breslau și și-a făcut studiile la Universitatea din Halle. A activat în principal în Berlin, iar filosofia sa conține multe dintre temele timpurii ale idealismului absolut. În teologie, se remarcă prin asocierea religiei nu cu încercarea de a obține cunoașterea transcendentului, pe care, urmându-l pe *Kant, a considerat-o imposibilă, ci cu emoțiile, precum sentimentul pios al dependenței absolute. Opera sa de început *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (*Despre religie: Discursuri către denigratorii săi cultivați*, 1799) a avut un succes imediat în atmosfera represivă a Prusiei timpului său (→ Kant). Aceasta a fost urmată de alte contribuții monumentale la teologie, în timp ce traducerea sa în germană a *Dialogurilor* lui *Platon a devenit de asemenea un reper esențial pentru științele umaniste ale secolului al XIX-lea. În general, Schleiermacher este considerat primul filosof german care a reflectat temeinic asupra unor probleme de *hermeneutică, influențându-i pe urmașii săi în această tradiție, printre care *Weber și *Dilthey.

Schopenhauer, Arthur (1788–1860). Filosof german. Născut la Danzig într-o familie bogată, anglofilă și cosmopolită, Schopenhauer a fost educat atât în Franța cât și în Marea Britanie, vorbind în mod fluent limbi clasice și europene. Destinat inițial unei cariere de om de afaceri, Schopenhauer a putut intra la universitate numai după moartea tatălui său. S-a dus la Universitatea din Göttingen în 1809 pentru a studia medicina, dar și-a orientat interesul înspre filosofie, iar în 1811 a studiat pentru o vreme în Berlin, unde a dezvoltat o profundă antipatie pentru *Fichte și *Schleiermacher. Și-a obținut doctoratul cu o lucrare care a devenit *Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde* (*Cvadrupla rădăcină a pricipiului rațiunii suficiente*, 1813). Rădăcinile sunt cauzalitatea sau devenirea, cunoașterea, ființa și acțiunea. Se spune că mama sa, cu care relațiile lui erau foarte proaste, ar fi spus că o carte intitulată *Cvadrupla rădăcină* este probabil o carte pentru farmaciști. Opera sa majoră, *Die Welt als Wille und Vorstellung* (*Lumea ca voință și reprezentare*, 1818), nu a reprezentat de la început un succes, dar i-a adus poziția de asistent la Berlin. Aici Schopenhauer a predat într-un mod care i-a adus faima în același timp cu *Hegel, pe care îl considera un sofist și un șarlatan, dar care la acea vreme se afla de fapt la apogeul celebrității sale. Nereușind să-l îndepărteze pe Hegel, Schopenhauer a încetat să mai predea și în cele din urmă s-a retras din viața publică în 1831. A trăit la Frankfurt, a publicat diferite lucrări, ajungând să fie foarte cunoscut însă doar prin cele două volume de aforisme, *Parerga und Paralipomena* (în linii mari: comentarii și omisiuni), din 1851. În pofida faimosului său pesimism, Schopenhauer a trăit o viață moderat egoistă și nu în întregime retrasă, iar după câte se pare nu și-ar fi reprimat cu totul partea apetitivă: își lua mesele de seară la Englischer Hof, a avut legături amoroase, a fost vestit ca partener strălucit și plin de vervă într-ale conversației și citea în fiecare zi ziarul londonez *The Times*. Avea o dispoziție extrem de agitată și schimbătoare, având de plătit o sumă de bani trimestrială unei croitorese mai în vârstă pe care a insultat-o, aruncând-o în jos pe scări (pe certificatul de deces al acesteia a scris remarca „obit anus, abit onus" (bătrâna este moartă, povara dispare).

Schopenhauer a luat din *Kant distincția între fenomenal și noumenal, dar, spre deosebire de majoritatea urmașilor acestuia, el s-a așezat de partea „lucrului în sine" și, urmând o direcție din Kant, l-a identificat cu voința. Voința se situează în afara spațiului și timpului, întreaga rațiune și cunoaștere fiind subordonate acesteia. Numai în contemplația estetică putem să scăpăm de sub dominația voinței. Într-un mod notoriu, Schopenhauer asociază această doctrină cu un pesimism extrem, deoarece conformarea la dictatele voinței nu conduce decât la iluzie și suferință. Admirând filosofia resemnării caracteristică *Upanișadelor și *budismului, Schopenhauer preamărește un anume fel de anihilare ca scop ultim al vieții bune; într-adevăr, nu este în întregime clar de ce sinuciderea propriu-zisă nu este cel mai bun mod de a părăsi scena. Astfel, *Nietzsche (*Ecce Homo*, *Dincolo de bine și de rău*, sec. II) spune că (împreună cu Platon și creștinismul) el nu pretinde nici o respingere: figura dionysiacă autentic activă nu poate decât să miroasă descompunerea.

Deși atitudinea lui Schopenhauer față de lume a influențat mulți scriitori, strălucirea pe care a dat-o disperării este de regulă considerată ca fiind ușor forțată. Oricum, concepția sa despre felurile în care mintea este subordonată vieții organismului și despre felul în care impulsurile și dorințele ajung să fie suprimate și deformate marchează o anticipare majoră a doctrinei *psihanalitice. Schopenhauer a fost unul dintre cei câțiva filosofi pe care *Wittgenstein i-a citit și admirat.

scientia media (lat., cunoaștere de mijloc). Modalitatea specială în care cunoaște Dumnezeu adevărul despre evenimentele viitoare, care se presupune că reconciliază cunoașterea sa prezentă despre acestea cu posibilitatea ca ele să depindă de alegeri reale, deschise. Ideea centrală este aceea că există mai curând un act simultan prin care Dumnezeu acordă grația și prin care individul o primește în mod liber, decât o acordare anterioară a grației care determină acceptarea individului. Conceptul a fost elaborat în *Concordia* lui Luis de Molina (1535–1600) și a stat la originea unei aprige controverse cu continuatorii lui *Toma d'Aquino, care au respins ideea că eficacitatea grației divine poate să depindă de noi. → omnisciență.

scientism. Termen peiorativ pentru credința că metodele științei naturii sau categoriile și lucrurile recunoscute în știința naturii constituie singurele elemente autentice în orice filosofie sau în orice alt tip de cercetare. Enunțul clasic al scientismului îi aparține fizicianului E. Rutherford, care a spus că „există fizică și există hobby-ul de a colecționa timbre".

scolastică. Filosofia predată în școlile bisericilor și pregătirea teologică în perioada medievală. Scolastica a fost abordarea filosofică dominantă în Europa începând aproximativ cu secolul al XI-lea și până în secolul al XVI-lea, sau începând cu vremea lui *Abelard și încheind cu cea a lui *Suárez. Aceasta a combinat doctrina religioasă, studiul părinților Bisericii și operele de filosofie și logică bazate în particular pe *Aristotel și comentatorii săi, dar și, într-o oarecare măsură, pe teme din *Platon. Printre filosofii scolastici proeminenți se numără *Toma d'Aquino, *Buridan, *Duns Scotus și *Ockham.

scop în sine. Ceva dorit, sau urmărit, sau valorizat exclusiv în vederea sa, și nu ca mijloc pentru altceva. → *summum bonum*; voința bună.

scopuri și mijloace. Scopul unei acțiuni este acel ceva în vederea căruia este îndeplinită acțiunea; mijlocul este modul în care scopul poate fi atins. Distincția apare în legătură cu multe probleme morale (nu poți face răul în vederea binelui; cine dorește scopul dorește și mijloacele; oamenii trebuie tratați întotdeauna ca scopuri și niciodată ca mijloace). Aplicarea acestei distincții nu este întotdeauna clară: de exemplu, poți să tratezi pe cineva ca pe un simplu mijloc dacă el dorește să fie tratat astfel și tu nu faci decât să răspunzi dorinței sale? → principiul dublului efect; raționamentul mijloace–scopuri.

scotism. Sistemul de filosofie *scolastică al lui *Duns Scot.

secundum quid (lat., potrivit cu care). Formulă prescurtată pentru **a dicto simpliciter ad dictum secundum quid*.

secvență → n-uplu ordonat.

selecție naturală → darwinism.

Sellars, Wilfrid (1912–1989). Fiul filosofului Roy Wood Sellars (1880–1973). Sellars a studiat în Michigan, începându-și studiile de doctorat la Buffalo și Oxford și încheindu-le la Harvard. A predat la Iowa, Minnesota și Yale, dar s-a stabilit începând din 1963 la Pittsburgh. Opera sa de început este un amestec de *filosofie analitică și *pozitivism logic. Împreună cu alți filosofi a înființat revista *Philosophical Studies*, menită să acționeze ca platformă pentru această abordare, editând în același timp opere influente, care prezentau comunității filosofice americane asemenea metode (*Readings in Philosophical Analysis*, 1949 și *Readings in Ethical Theory*, 1952). Opera lui Sellars a pivotat în jurul dificultăților create de combinarea imaginii științifice a oamenilor și a lumii acestora cu *imaginea manifest sau concepția naturală despre noi înșine ca fiind familiarizați cu prezența intențiilor, sensurilor, culorilor și a altor aspecte caracteristice lumii umane. Reputația sa a fost creată de articolul lui cel mai influent, „Empiricism and the Philosophy of Mind" (1956), care a fost probabil textul cel mai important care a introdus *funcționalismul în filosofia minții [→ întrebuințare (a cuvintelor)]. În acest articol și în multe altele Sellars a investigat natura gândirii și a experienței, susținând conceperea gândirii ca un fel de discurs interior și, mai presus de orice, atacând în toate formele sale *mitul datului. Pentru Sellars toate evenimentele intenționale trăiesc în „spațiul rațiunilor"; adică, chiar și experiența în aparență brută este un concept teoretic sau un fel de reflectare a gândurilor noastre despre lume și a autorității pe care o acordăm fiecăruia în ceea ce privește diferitele descrieri ale lumii. Rezultă că nici un fel de experiență nu poate să joace rolul cerut de *fundaționalism în teoria cunoașterii. Antologiile de articole cuprind *Science, Perception and Reality* (1963), *Philosophical Perspectives* (1967) și *Essays in Philosophy and its History* (1974).

semantică. Una dintre cele trei ramuri în care este împărțită de regulă *semiotica: studiul înțelesului cuvintelor și relația dintre semne și obiectele la care acestea sunt aplicabile. În studiile formale, *limbajului *formal îi este conferită o semantică atunci când se precizează o *interpretare sau un *model. Oricum, un limbaj natural este ușor de interpretat și problema semantică nu este cea a precizării, ci aceea a înțelegerii relației dintre termeni de diferite categorii (nume, descrieri, predicate, adverbe...) și sensurile lor. O propunere importantă este aceea că relația este cel mai bine înțeleasă dacă încercăm să oferim o *definiție a adevărului pentru limbaj, ceea ce va implica o descriere completă a efectelor sistematice pe care termeni și structuri de tipuri diferite le au asupra *condițiilor de adevăr ale enunțurilor care le conțin.

semantică procedurală. O abordare a *semanticii care concepe comprehensiunea în termenii unui set de proceduri ce decid dacă termenii se aplică lucrurilor, sau proceduri pentru stabilirea valorii de adevăr a enunțurilor. Ideea este înrudită cu o abordare *verificaționistă a înțelesului și cu concepția generală potrivit căreia înțelesul trebuie legat de practică.

semantică situațională. O abordare a *semanticii care se îndepărtează de tradiția ortodoxă fregeană susținând că referința enunțurilor este constuită din stări de lucruri. Abordarea este obligată să evite argumentul *praștiei, prin care adepții lui Frege din semantică încearcă să dovedească faptul că referința tuturor enunțurilor adevărate este aceeași — valoarea de adevăr, Adevăr.

semiologie → semiotică.

semiotică. Studiul general al sistemelor simbolice, inlusiv al limbajului. Subiectul este împărțit în mod tradițional în trei domenii: *sintaxa, sau studiul abstract al semnelor și al relațiilor dintre ele; *semantica, sau studiul relației dintre semne și obiectele la care acestea se aplică; și *pragmatica, sau relația dintre utilizatori și sistem (C.W. Morris, *Foundations of the Theory of Signs*, 1938). Semiotica de tradiție saussuriană (→ *Saussure) este denumită uneori *semiologie. În mod derutant, în opera lui *Kristeva termenul este însușit pentru a desemna revărsările nonraționale ale părții infantile a sinelui.

semn de aserțiune. Semnul ⊢ a fost folosit de *Frege pentru a-l așeza la începutul propozițiilor asertate ca adevărate, în opoziție cu propozițiile care sunt implicate într-un proces de raționare, dar care nu sunt ele însele enunțate ca adevărate. Această utilizare a fost înlocuită în logica modernă de folosirea semnului pentru relația de demonstrabilitate dintr-un sistem. $\{A_1 \ldots A_n\} \vdash B$ înseamnă că B poate fi demonstrat din premisele $\{A_1 \ldots A_n\}$. $\vdash B$ înseamnă că B nu poate fi demonstrat din nici o premisă, adică B este o *teoremă a sistemului.

semnificație existențială → încărcătură existențială.

semn / simbol. Distincție formulată de *Peirce. Un semn al unui lucru sau al unei stări de lucruri este orice indiciu sau urmă a acestuia care poate fi folosită pentru a-i infera prezența. Putem să facem în așa fel încât o imagine pe o conservă să fie un semn al conținutului acesteia. Peirce a descris simbolurile ca fiind asemenea semne artificiale, ceea ce este o greșeală, deoarece simbolurile nu sunt folosite de regulă pentru a infera prezența a ceea ce simbolizează, ci pentru a le reprezenta pe acestea în absența lor sau pentru a exprima intențiile, ori a evoca gândurile și emoțiile canalizate asupra acestora. Teoria acestei diferențe constituie miezul filosofiei limbajului.

Seneca, Lucius Annaeus (4 î.Hr.–65 d.Hr.). Om de stat roman și un exponent de seamă al *stoicismului. Principalele sale scrieri etice sunt *Epistolae Morales* („Scrisori morale"), o utilizare literară timpurie a formei epistolare. A avut o carieră agitată, care a inclus și exilul în Corsica pentru adulter cu Iulia Livilla, nepoata împăratului Claudius; sinuciderea către care a fost împins a oferit un model celebru de stoicism în acțiune.

sensa. Acele lucruri care sunt simțite; *date ale simțurilor.

sensibilia. Acele lucruri care sunt simțite; obiectele imediate ale percepției senzoriale.

sensibilitate. Un mod de a simți. Sensibilitatea estetică sau etică a unei persoane este descrisă prin specificarea tipurilor de situații care generează diferite tipuri de reacții estetice sau etice. Cultul sensibilității de la mijlocul secolului al XVIII-lea a preamărit reacția puternic încărcată emoțional la adresa vieții, ca în cazul romancierului Samuel Richardson și al filosofilor *Rousseau și *Goethe. → romantism.

sensorium. Locul din creier în care se produc senzațiile: „teatrul interior" al minții, potrivit concepției *carteziene. Termenul se găsește la *Boethius, dar devine comun în secolul al XVII-lea și este asociat îndeosebi cu *Newton, care a susținut că lumea este sensorium-ul lui Dumnezeu.

sens și referință → *Sinn / Bedeutung.*

sentiment → emoție; exprimare; percepție; senzație.

sentimentalism. (i) Poziția din teoria morală, asociată îndeosebi lui *Shaftesbury, *Hutcheson și

*Hume, care consideră că etica se întemeiază pe sentimentele umane, cum ar fi simpatia. Sentimentalismul s-a delimitat în special față de concepția potrivit căreia etica este produsul rațiunii sau al revelației. (ii) Răsfăț superficial și exagerat al sentimentelor.

senzație. Senzațiile sunt lucruri ca *gâdilatul, mâncărimile, durerile, a simți rece sau fierbinte etc. Apariția unei senzații este cea mai fundamentală modificare a *conștientului, preluând toate problemele acestui concept. Ea este de regulă concepută drept un eveniment interior primitiv, care se distinge numai prin faptul că este direct simțit. Senzațiile se deosebesc de gânduri și percepții, care poartă cu ele un *conținut, deși relația dintre simplele apariții care compun senzațiile și aceste stări cognitive este aprins dezbătută. *Argumentul *limbajului privat al lui *Wittgenstein reprezintă una dintre încercările de a elimina ideea potrivit căreia cunoașterea noastră despre propriile noastre senzații este privată, infailibilă și fundamentul întregii cunoașteri. → percepție; *qualia.*

senzaționalism. Concepție asociată lui *Mach, după care senzațiile și tiparele lor formează singurele date și unica *ontologie pe care o putem înțelege. Concepția este o versiune radicală a accentului *empirist pus pe prioritatea experienței și a „percepțiilor", împărtășind ambițiile și problemele *fenomenalismului.

seriile a de timp. Termen datorat lui *McTaggart, cu privire la ordonarea evenimentelor în trecut, prezent și viitor. Argumentul lui McTaggart în ce privește irealitatea timpului arată mai întâi că această ordonare este esențială pentru a surprinde natura timpului (→ seriile b de timp), și apoi, că ea implică o contradicție, o dată ce a fi trecut, prezent și viitor reprezintă proprietăți incompatibile, și totuși fiecare eveniment trebuie să aibă toate aceste trei coordonate: orice eveniment are să fie, pe rând, viitor, prezent și apoi trecut. Se consideră, uneori, că acest lucru nu este contradictoriu într-o mai mare măsură decât o casă care este, deopotrivă, apropiată (de mine) și îndepărtată (de tine). Dar principala nemulțumire a lui McTaggart stă în aceea că distincțiile temporale aparțin unor schimbări de perspectivă, deși este oarecum impropriu să ne gândim la realitatea însăși ca fiind esențial iluzorie.

seriile b de timp. Ordonarea evenimentelor ca anterioare sau posterioare unul față de altul, fără nici o referire la locul lor în trecut, prezent sau viitor. → seriile a de timp.

sex. Dificultățile pe care tradiția filosofică occidentală le-a avut cu dorința sexuală sunt exprimate într-un mod impresionant de *Kant: „Luată în sine (iubirea sexuală) este o degradare a naturii umane: deoarece în clipa în care o persoană devine obiect al dorinței celeilalte, toate motivele unei relații morale încetează să mai funcționeze, deoarece ca obiect al dorinței altcuiva o persoană devine un lucru și poate fi tratată și folosită ca atare de oricine." (*Prelegeri de etică*). Kant pare să descrie mai degrabă un viol decât iubirea sexuală, dar el considera că singura modalitate, precară, de a scăpa de soarta de a fi „dat la o parte așa cum cineva aruncă o lămâie după ce i-a stors toată zeama" este o relație contractuală bazată pe căsătorie, în pofida faptului că el însuși nu a încercat acest lucru (și nici, probabil, sexul). La *Platon dorința sexuală este un pas bine făcut, deși numai cel dintâi pe scara perfecțiunii (→ frumos; iubire; Dante). Curentele de gândire prin care concepția lui Platon a degenerat în *calvinismul lui Kant includ dezgustul crescând pentru simpla existență materială opusă celei spirituale, și convingerea paveliană și *augustiniană că *păcatul originar este asociat într-un fel cu dorința sexuală (→ concupiscența).

O concepție mai optimistă decât cea a lui Kant asupra acestui subiect a fost exprimată de *Hobbes: „Pofta pe care oamenii o numesc *trupească*... este o plăcere a simțurilor, dar nu numai atât; există în ea de asemenea o încântare a minții: căci ea constă în două dorințe împreunate, a dărui și a oferi plăcere, iar plăcerea pe care oamenii o au atunci când primesc și oferă plăcere nu este a simțurilor, ci o plăcere sau bucurie a minții ce constă în imaginarea puterii pe care o au de a oferi atâta plăcere" (*Human Nature*, IX, 10). În această arie profețiile sunt *autoîmplinitoare: este previzibil că dacă suntem de partea lui Kant, atunci relațiile noastre sexuale vor fi într-o situație mult mai rea decât dacă îl aprobăm pe Hobbes. Puterea tradiției *păcatului este încă vizibilă în ponderea scrierilor care acordă o atenție serioasă concepției lui Kant, deseori dintr-o perspectivă *feministă, în opoziție cu a celor care pornesc de la Platon și Hobbes.

sexism. Incapacitatea sau refuzul de a recunoaște drepturile, nevoile, demnitatea sau valoarea oamenilor de un anumit sex sau *gen. Mai general, devalorizarea unor trăsături de caracter sau ale inteligenței ca fiind „tipice" pentru un gen sau altul. → feminism.

Sextus Empiricus (maturitate: cca 200 d.Hr.). Doctor în medicină și autor al celei mai respectabile opere de scepticism antic care a ajuns până la noi. Sextus a fost un grec care se poate să fi petrecut ceva timp în Roma și Alexandria, dar despre viața lui nu se știu prea multe, inclusiv unde s-a născut și unde a murit. Operele sale sunt divizate în *Schițe pyrrhoniene* și *Împotriva învățaților* (*Adversos Mathematicos*). Aceste opere oferă principala sistematizare a scepticismului grec. Sextus apără o poziție *pyrrhoniană potrivit căreia chiar și dialectica care subminează „perfida rațiune" este privită cu ironie: în celebra sa metaforă, aceasta acționează ca un purgativ, eliminându-se pe sine o dată cu bolile pe care le vindecă. Scepticismul său se limitează la *adela* sau lumea teoretică ce depășește experiența; centrală pentru filosofia sa este distincția dintre semnele „indicative", considerate impropriu ca indicând lucruri situate dincolo de experiență, și semne „comemorative", sau care aduc aminte luate ca indicii ale altor semne, care sunt legitime. Distincția anticipează dificultățile *empiriștilor britanici de a înțelege modul în care ideile pot să reprezinte altceva decât tot idei. Scrierile lui Sextus includ multe dintre temele centrale ale acestor urmași, inclusiv distincția dintre *calitățile primare și cele secundare și o concepție despre *cauzalitate asemănătoare cu cea a lui *Hume. Scopul scepticismului este acela de a arăta că în viață trebuie să luăm totul așa cum ni se prezintă, iar virtutea unui sceptic este imperturbabilitatea (**ataraxia*) cu care înfruntă faptul că acesta este singurul lucru pe care îl poate face. → Carneades; Enesidemos; Pyrrhon.

Sfântul Duh. În teologia creștină reprezintă a treia Persoană consubstanțială Sfintei Treimi. Este simbolizat de obicei printr-o porumbiță sau un porumbel. Existența sa substanțială distinctă a fost negată, de exemplu, de pneumatomachii (adversari ai spiritului) din secolul al IV-lea, acuzați de Sfântul Atanasie.

Shaftesbury, al treilea conte de (Anthony Ashley Cooper, 1671–1713). Filosof britanic al moralei. Bunicul său a fost protectorul lui *Locke și apoi a devenit tutorele lui Shaftesbury (tatăl fiind incapabil: „o brută amorfă", potrivit poetului Dryden), încredințându-i lui Locke o mare parte a educației nepotului său. Shaftesbury a avut o sănătate foarte fragilă, ceea ce l-a determinat să schimbe viața politică pentru una literară, și a murit la Napoli fugind de rigorile climatului englez. Lucrarea sa *Characteristics of Men, Manners, Opinions, and Times* (1711) adună împreună scrierile sale elegante și stilizate. Principala moștenire filosofică pe care a lăsat-o este „Inquiry Concerning Virtue" (inclusă în *Characteristics*, dar completată în 1699), care conține prima apariție a expresiei „simț moral", folosită mai târziu de *Hutcheson. El a fost atacat ca *deist de apologeții creștini ai timpului, inclusiv de *Berkeley. În propria sa epocă reputația lui a fost schimbătoare: era mult admirat de gânditorul scoțian Lord Monboddo (1714–1799) și de Diderot, dar a fost văzut de către *Mandeville ca un orator bombastic. Oricum, *Leibniz considera că a găsit aproape întreaga sa *Teodicee* în *Characteristics*, numai că prezentată într-un mod mai plăcut.

Shankara (cca 788–820). Filosof indian. Născut la Kerala, Shankara este recunoscut ca lider al renașterii hinduse de după perioada *budistă și ca întemeietor de ordine religioase după modelul budist. A călătorit mult și a scris mai multe tratate, în particular un comentariu asupra lucrării din secolul al IV-lea *Brahma-sutra* („aforisme ale puterii") și unul asupra *Vedelor. Din punct de vedere filosofic, a fost adept al doctrinei *_advaita_ sau non-dualismul, având afinități atât cu budismul, cât și cu *idealismul.

shunyata (sanscr., gol, vid). Concept filosofic central în *hinduism și *budism, semnificând lipsa de substanță sau de realitate independentă a elementelor lumii fenomenale. Experiența acestui vid este o parte necesară a iluminării religioase și filosofice.

Sidgwick, Henry (1838–1900). Filosof englez, reprezentant pur al epocii victoriene târzii de la Cambridge. A fost profesor asociat la Trinity College din 1859 până în 1869, când și-a dat demisia datorită îndoielilor religioase care îl împiedicau să mai subscrie la cele Treizeci și nouă de articole, și profesor de filosofie morală din 1883 până în 1900. Sidgwick a fost un promotor al educației femeilor, fiind, împreună cu soția sa, Eleanor Balfour, unul dintre principalii fondatori ai Colegiului Newnham, al cărei director a devenit soția sa în 1892. Sidgwick a fost de asemenea un membru de bază al Society for Psychical Research. Opera sa cea mai importantă este monumentala *Methods of Ethics* (1874). Metodele sunt, mai întâi, cele ale simțului comun intuitiv, care au ca scop perfecțiunea și se bazează pe o diversitate de principii morale evidente prin sine; în al doilea rând, metoda calculării interesului personal; și în al treilea rând, cea a utilitarismului general. Opera este privită în general ca o expunere clasică a diferitelor tipuri de argument etic. În particular, Sidgwick l-a anticipat pe *Moore în ceea ce privește negarea posibilității de a defini termenii etici. Oricum, spre sfârșitul vieții s-a aflat în imposibilitatea de a reconcilia cerințele interesului personal cu cele ale eticii (→ escrocul sensibil), astfel încât relația dintre cerințele etice și alte tipuri de cerințe rămâne dificilă.

Siger de Brabant (maturitate, cca 1270). Liderul recunoscut al celor care l-au interpretat pe *Aristotel din perspectiva lui *Averroës, în Parisul secolului al XIII-lea. *Dante îl așază în cercul oamenilor înțelepți din Paradis, și a fost apreciat de *Toma d'Aquino, ceea ce îi încurcă pe comentatori, în măsura în care averroiștii se numărau printre adversarii lui d'Aquino. Siger era perfect conștient de natura nonaristoteliciană a noțiunii de existență a lui d'Aquino. Tratatul său principal a fost *Despre necesitatea și contingența cauzelor*, condamnat în 1277 ca negând libertatea voinței.

silogism. Un silogism (mai exact un silogism categoric) este inferarea unei propoziții din două premise. Un exemplu este: toți caii au coadă; toate lucrurile cu coadă au patru picioare; deci toți caii au patru picioare. Fiecare premisă are un termen în comun cu concluzia și un termen în comun cu cealaltă premisă. Termenul care nu apare în concluzie se numește termenul mediu. Premisa majoră a silogismului este premisa care conține predicatul concluziei (termenul major), iar premisa minoră conține subiectul acesteia (termenul minor). Astfel, prima premisă a exemplului este premisa minoră, cea de a doua este premisa majoră, iar „a avea o coadă" este termenul mediu. Cele patru tipuri de propoziții diferențiate în cadrul raționării de tip silogistic sunt afirmativele universale (toți oamenii sunt muritori), denumite propoziții A, afirmativele particulare (unii oameni sunt bolnavi), denumite propoziții I, negativele universale (nici un om nu este de încredere), denumite propoziții E și negativele particulare (unii oameni nu sunt avocați), denumite propoziții O. Aceasta permite ca silogismele să fie clasificate potrivit cu forma premiselor și a concluziilor (→ pătratul opozițiilor). Cealaltă clasificare se face prin figura sau prin modul în care termenul mediu este așezat în premise. Concluzia este întotdeauna de forma subiect-predicat (S-P), iar termenul mediu este M. Cele patru figuri sunt reprezentate în diagrama:

Figura 1	Figura 2	Figura 3	Figura 4
M-P	P-M	M-P	P-M
S-M	S-M	M-S	M-S
S-P	S-P	S-P	S-P

Exemplul dat a fost un silogism din prima figură. Mnemotehnica, în forma numelor compuse din vocalele ce indică formele A, E, I, O, îi ajută pe studenți să își amintească formele valide, denumite moduri ale silogismului. Silogismele valide ale primei figuri sunt Barbara (AAA), Celarent (EAE), Darii (AII) și Ferio (EIO); ale celei de a doua, Cesare, Camestres, Festino și Baroco; ale celei de a treia, Darapti, Disamis, Datisi, Felapton, Bocardo și Ferison; și ale celei de a patra, Bramantip, Camenes, Dimaris, Fesapo și Fresison. Pentru convertirea unei forme în alta există reguli, fiecare silogism valid putând fi convertit într-un silogism din prima figură. Un alt set de reguli se referă la distribuirea termenilor. În linii mari, un termen este distribuit dacă se referă la întreaga sa clasă. Un mod de a verifica este acela de a vedea dacă propoziția ce conține termenul rămâne adevărată dacă termenul este precizat. Astfel, „toți oamenii sunt muritori" distribuie termenul „om" deoarece implică și precizarea că toți oamenii orbi sunt muritori; „nu orice animal este folositor" nu distribuie termenul „animal" deoarece nu implică precizarea că nu orice animal de fermă este folositor. Un silogism nu poate să fie valid decât dacă termenul mediu este distribuit cel puțin o dată, și dacă orice termen distribuit în concluzie este în mod obligatoriu distribuit în premisă. Deși teoria silogismului a dominat logica până în secolul al XIX-lea, ea a devenit numai o parte a acesteia, fiind capabilă să se ocupe numai de un număr relativ mic de forme valide ale argumentului. Au existat încercări ulterioare de a se extinde puterea raționării de tip silogistic, dar în general aceasta a fost eclipsată de teoria modernă a *cuantificării (→ **calculul predicatelor**), care oferă o putere expresivă mai mare în condițiile unei complexități mai scăzute.

silogism practic. *Aristotel pare să fi considerat că raționarea practică ar putea fi reprezentată în forma unui silogism, în pofida faptului că pasajele sunt fragmentare și nu întotdeauna coerente. Într-una dintre versiuni, prima premisă ar oferi o caracteristică de dezirabilitate unei acțiuni sau unui rezultat, cea de a doua ar identifica un exemplu particular, iar concluzia ar fi o acțiune sau ar înfățișa o relație practică în mare măsură legată de acțiune. „Toate alimentele care conțin vitamina C sunt sănătoase; această portocală conține vitamina C, deci o voi mânca!" poate reprezenta un exemplu. Alții merg mai departe prin avansarea unui scop și prin oferirea mijloacelor pentru atingerea acestuia: „Am nevoie de ceva cu care să mă acopăr, o manta este un asemenea lucru, deci să fac rost de o manta!". Totuși aceasta nu este în mod limpede o formă universal validă de raționament, deoarece greșeala logică nu rezidă în acceptarea premiselor, ci în faptul de nu avea nici o pornire de a mânca portocala ori de a procura o manta. Ideea potrivit căreia concluzia unui argument este ceva în genul unei acțiuni nu este lesne inteligibilă, îndeosebi pentru că acțiunile se referă la particulari, în timp ce concluziile silogismelor nu se aplică particularilor.

simbol incomplet. Termen folosit de *Russell pentru *descripțiile definite și alte expresii care au proprietatea că nu pot fi definite izolat, ci doar într-o analiză a oricărei propoziții întregi în care apar.

simbol reflexiv. Termen folosit de *Reichenbach (*token-reflexiv*) pentru ceea ce acum este numit mai degrabă expresii *indexicale, adică acele expresii a căror interpretare necesită cunoașterea vorbitorului, a locului, a timpului sau a contextului în care este formulat enunțul. Ideea este că aceste indexabile pot fi în schimb indicate prin intermediul unui semn sau chiar al unui enunț: „Îmi este frig" devine „Emițătorului acestui semn îi este frig"; „Aici este frig" devine „Este frig acolo unde este enunțat acest lucru" și așa mai departe.

simetric. O *relație este simetrică dacă $Rxy \rightarrow Ryx$. De exemplu, dacă o persoană x are aceiași părinți ca și y, atunci y are aceiași părinți ca și x.

simpatie. Capacitatea de a împărtăși sentimentele și preocupările altei persoane, însoțită de plăcerea produsă de bucuriile acestora și de mâhnirea pentru supărările lor. *Hume presupune că simpatia este fundamentul unui interes moral imparțial pentru bunăstarea umană, aceasta fiind de asemenea un aspect central al teoriei etice a lui Adam *Smith.

simple povestiri (engl., *just so stories*, n.t.). O explicație de natură recunoscut speculativă, croită să dea rezultatele ce necesită a fi lămurite, dar lipsindu-i de obicei orice rațiune independentă. Termenul este aplicat, mai mult sau mai puțin agresiv, în special justificărilor oferite în cadrul *sociobiologiei și provine din explicațiile modului în care și-a dobândit leopardul petele și din altele expuse de Rudyard Kipling în *Just So Stories* (1902).

simptom. O trăsătură detectabilă empiric a unei situații, ce reprezintă un semn pe care te poți bizui pentru a descoperi un adevăr ulterior. Simptomul este uneori opus *criteriului, în măsura în care posedă numai o legătură contingentă cu faptul ulterior al cărui semn este.

simț comun. În scrierile moderne timpurii (de exemplu, *Descartes), facultatea răspunzătoare de coordonarea datelor transmise de diferite simțuri. În acest sens, obiectele simțului comun sunt „date sensibile comune", adică acele calități precum întinderea și mișcarea, care pot fi detectate prin mai multe simțuri. Mai târziu, termenul pierde orice înțeles special, ajungând să facă referire doar la judecata bună și fermă, necontaminată de prea multă teorie și invulnerabilă la *scepticism, pe care se presupune că o au persoanele înainte să devină prea filosofice. *Ryle a sugerat la un moment dat că *Locke a inventat simțul comun, iar *Russell a adăugat că nimeni în afară de englezi nu l-a avut vreodată. Termenul a devenit însemnat în filosofie după ce *Moore a arătat în „A Defence of Common Sense" că nici un argument filosofic ce intenționează să instituie scepticismul nu este mai cert decât convingerile sale de simț comun. Cunoștința lui Moore că are o mână este mai sigură decât orice premise sau lanțuri de argumente ce pretind să demonstreze că nu știe acest lucru.

simulare. Concepția potrivit căreia înțelegerea celorlalți nu se obține prin folosirea tacită a unei „teorii", care ne permite să inferăm ce gânduri sau ce intenții explică acțiunile acestora, ci prin re-trăirea situației „în pielea acestora" sau din punctul lor de vedere, înțelegând astfel ceea ce au trăit și gândit aceștia, și prin urmare ceea ce au exprimat. Înțelegerea celorlalți se produce în clipa în care putem noi înșine să deliberăm așa cum au făcut-o aceștia, și să auzim cuvintele lor ca și cum ar fi ale noastre. Ideea este o dezvoltare modernă a tradiției lui *verstehen* asociată cu *Dilthey, *Weber și *Collingwood. → teoria-teoriei.

sincategorematic. În mod tradițional, un termen categorematic este orice termen care stă prin sine, ca un component cu sens al unei propoziții, în timp ce termenii sincategorematici au nevoie de alții pentru a alcătui o unitate cu sens. O definiție mai exactă poate fi dată pentru un limbaj formal, unde distincția corespunde în linii mari cu cea dintre expresiile cărora le sunt atribuite obiecte, funcții și relații în interpretarea unei formule, și cele cărora nu le sunt atribuite. De pildă, parantezele din „(3 + 4) × 2" nu sunt interpretate ca referindu-se la ceva atunci când este evaluată această expresie, deși ele joacă un rol în determinarea modului în care se evaluează. Totuși, logica modernă conferă o interpretare termenilor ca „și" și „nu", care în mod tradițional sunt sincategorematici. Distincția pierde din caracterul său net în teoriile post-*fregeene ale înțelesului, care tind să facă din *propoziție cea mai mică unitate cu sens a limbajului, descriind toate sensurile cuvintelor în termenii contribuției acestora la înțelesul propoziției.

sincretism. O mișcare ce aspiră la instituirea unei armonii între poziții aparent opuse din filosofie și teologie.

sindereză (sau sintereză). Presupusa capacitate naturală sau înnăscută a minții de a cunoaște primele principii ale eticii și raționării morale. Deși poate fi urmărită până la *Aristotel, expresia a ajuns în epoca modernă prin Sfântul Ieronim, a cărui *scintilla conscientiae* (licărire de conștiință) a fost un concept popular în scolastica timpurie. Ea este însă în principal asociată cu *Toma d'Aquino, ca înțelegere infailibilă, naturală, simplă și imediată a primelor principii morale. Spre deosebire de aceasta, *conștiința se referă mai degrabă la întruchipările particulare a ceea ce este bine și rău, și poate greși.

sindicalism. Mișcare care are în vedere transferul controlului asupra mijloacelor de producție asociațiilor de muncitori, mai degrabă decât statului. În Franța secolului al XIX-lea mișcarea a avut legături cu *anarhismul (creând anarho-sindicalismul), întrucât fiecare mișcare a manifestat o neîncredere atât față de proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, cât și față de centralizarea puterii statului. → Owen; Proudhon.

sine. Evazivul „eu", care prezintă o tendință îngrijorătoare de a dispărea atunci când încercăm să-l supunem introspecției. → dualism cartezian; identitate personală; teoria mănunchiului.

sinestezie. Confuzie între simțuri, ca atunci când notele muzicale sunt percepute ca fiind colorate.

singularitate. În cosmologie, un punct în care calculele obișnuite eșuează deoarece anumite cantități fizice devin infinite: de exemplu, „evenimentul" de la începutul big bang-ului, în cazul căruia, potrivit anumitor teorii, densitatea materiei și curbura spațiu-timp sunt infinite.

Sinn / Bedeutung (ger., sens / referință). În faimosul său articol „Über Sinn und Bedeutung" („Despre sens și semnificație", 1892), *Frege deosebește sensul (*Sinn*) unei expresii de referința acesteia (*Bedeutung*). Două expresii pot avea aceeași referință, pe care o prezintă însă în moduri diferite, și acest mod de prezentare este sensul unei expresii. Astfel, „George Eliot" și „Mary Anne Evans" se referă la aceeași persoană, ceea ce poate fi surpinzător pentru cineva care află că persoana pe care a cunoscut-o ca acea persoană este persoana pe care el o cunoaște ca altă persoană. Potrivit lui Frege, acest lucru se întâmplă deoarece termenii sunt asociați cu diferite moduri de prezentare a unei persoane. Sensul expresiilor este cel care determină gândul exprimat prin enunțul în care apar, în timp ce referința determină adevărul sau falsitatea. Două condiții ce acționează asupra noțiunii de sens sunt acelea că dacă două expresii împărtășesc același sens atunci n-ar trebui să eșueze să împărtășească aceeași referință; de asemenea, sensurile trebuie să fie publice și obiective, așa cum sunt și gândurile pentru Frege. S-a dovedit că este greu de identificat o concepție despre sens care să satisfacă amândouă aceste condiții. Întrebuințarea unei teorii semantice astfel bifurcate a fost criticată de *Russell în articolul „On Denoting" (1905), însă teoriile semnificației sunt de regulă întemeiate pe o variantă sau alta a acestei distincții. → extensiune / intensiune.

sinonim. Două cuvinte sunt sinonime atunci când ele înseamnă același lucru. La fel, două expresii sau propoziții sunt sinonime atunci când înseamnă același lucru. Criteriul obișnuit este acela potrivit căruia înțelesul se păstrează atunci când acestea sunt înlocuite una cu cealaltă. Doi termeni pot fi sinonimi din punct de vedere cognitiv în pofida *intonației diferite, iar alegerea unui sinonim sau a altuia poate avea *implicaturi, numai că acestea nu se vor datora unei diferențe date de ceea ce se spune în mod actual. Oricum, dificultățile bine cunoscute ale traducătorilor de a găsi sinonime în trecerea de la o limbă la alta dovedesc cât de delicată este problema înțelesului termenului și cât de importantă. Din punct de vedere filosofic, sinonimia a fost crucială pentru metodologia tradiției *analitice, al cărei scop de a formula structura conceptelor noastre este realist numai în măsura în care știm dacă ceea ce este reprezentat este cu adevărat structura originalului și nu o reconstrucție sau un concept cu totul diferit. Cunoașterea acestui lucru va impune judecarea faptului dacă expresia care analizează este într-adevăr sinonimă cu expresia de analizat. Deși dificultățile ce însoțesc această relație au fost întotdeauna recunoscute, cel care a atacat pentru prima dată în mod decisiv noțiunea de sinonimie a fost *Quine, în bine cunoscutul său articol „Două dogme ale empirismului" (1951). Quine a semnalat faptul că idealul sinonimiei cere o diviziune categorică între ceea ce considerăm ca fiind o convenție lingvistică și ceea ce considerăm ca fiind adevăruri generale despre lume, numai că în practică această diviziune nu poate fi efectuată. Problema „schimbării înțelesului" unui termen atunci când îmbrățișăm un nou mod de gândi despre obiectul acestuia este în general fără soluție și ineficientă. Bătaia criticii lui Quine este, totuși, problematică. Se pare că pentru orice înțelegere a limbajului și mai ales pentru orice credință potrivit căreia logica se aplica limbajului este esențial ca termenii să însemne același lucru într-o apariție ca și în alta, astfel ca, cel puțin în anumite cazuri, noțiunea de sinonimie să poată fi aplicată. O modalitate de compromis poate fi aceea că noțiunea de sinonimie este aplicabilă atunci când, în practicile noastre actuale de interpretare, refuzăm să considerăm posibilitatea schimbării înțelesului; oricum, atunci când asemenea posibilității se ivesc în mod real, modul în care rezolvăm problema poate fi supus unui grad ridicat de indeterminare. → indeterminarea traducerii.

sintaxă. Sintaxa unui limbaj este gramatica acestuia, sau modul în care expresiile sale pot fi așezate împreună pentru a forma propoziții. Un studiu sintactic nu se ocupă cu înțelesul propoziției, ci numai cu aspectele pur formale ale modului în care se combină cuvintele într-un limbaj. În studierea limbajelor formale (→ calcul logic) noțiunea de *formulă bine formată este pur sintactică, așa cum este și aceea de *demonstrație, întrucât fiecare este definită fără a considera interpretarea pe care se presupune că o au propozițiile limbajului. → teoria modelelor. Una dintre doctrinele lingvisticii *chomskyiene este aceea că sintaxa unui limbaj natural este atât de complexă, și totuși ea este însușită atât de rapid de un copil, încât suntem nevoiți să postulăm o gramatică universală înnăscută, sau o dispoziție de a selecta dintre posibilitățile teoretice numai anumite forme pe care le admitem ca fiind gramaticale.

sintetic → analitic / sintetic.

sinteză. Procesul care reconciliază o teză și o antiteză, sau rezultatul unei asemenea proceduri. → materialism dialectic.

sinucidere. Provocarea intenționată a propriei morți. Definițiile în sens larg ar putea include martirajul și sacrificiul de sine; definițiile în sens restrâns ar putea fi motivate de ideea că aceste cazuri sunt în mod frecvent nobile și eroice, în vreme ce sinuciderea este de regulă interzisă din punct de vedere moral. Această prohibiție nu a fost foarte fermă în cadrul tradiției creștine timpurii, fiind în același timp neobișnuită în alte culturi, unde în anumite situații sinuciderea poate fi instituționalizată. Interdicția a fost întărită în Evul Mediu și a devenit obiect de dispută între gânditorii *Iluminismului, în special *Hume, și conservatori, precum *Kant. Sinuciderea a ajuns să fie la modă în perioada *romantică, dar către secolul al XX-lea aceasta ajunge să fie înțeleasă ca rezultat fie al dereglării psihologice (*Freud), fie al presiunii exercitate de condițiile sociale (*Durkheim). O percepție revelatoare a modului în care mânuiesc moartea medicii a dus, în special în Statele Unite, la mișcările ce au în vedere actul de a muri cu demnitate, cu ajutorul unor medici înțelegători și al unor grupuri care se bazează pe ajutorarea reciprocă, prin propriile puteri, a membrilor lor. → euthanasie.

sistem conceptual. Sistemul general de concepte cu care ne organizăm gândurile și percepțiile. Printre elementele importante ale sistemului nostru conceptual de zi cu zi se află relațiile spațiale și temporale dintre evenimente și obiecte, relațiile cauzale, alte persoane, rostirile purtătoare de sens ale celorlalți și așa mai departe. Unul dintre argumentele controversate ale lui *Davidson susține că ar trebui să fim incapabili să interpretăm vorbirea dintr-un sistem conceptual diferit ca având sens. Davidson continuă să argumenteze, cu îndrăzneală, că o dată ce *traducerea se face potrivit unui *principiu al carității, și o dată ce trebuie să fie posibil ca un traducător omniscient să ne înțeleagă, atunci putem fi convinși că cele mai multe dintre opiniile noastre, formate în interiorul cadrului conceptual de simț comun, sunt adevărate. → ipoteza Sapir–Whorf.

sistem formal (sau teorie formală). Teorie ale cărei enunțuri sunt *formule bine formate ale unui *calcul logic și în care *axiomele sau regulile ce se aplică asupra termenilor particulari corespund principiului după care a fost formalizată teoria. Se spune atunci că teoria este exprimată sau încadrată în limbajul unui calcul, de exemplu, în limbajul *calculului predicatelor de ordinul întâi. Teoria mulțimilor, matematica, mecanica și multe alte ramuri ale științei pot fi expuse formal, permițând astfel analiza logică a unor teme cum sunt independența axiomelor sau relațiile dintre o teorie și alta.

sistem inerțial. Un sistem de referință pentru măsurarea mișcării, spațiului și timpului. Un sistem inerțial (numit de asemenea cadru sau sistem newtonian) este acel cadru în care un corp care nu este supus nici unei forțe are o mișcare rectilinie și uniformă. În fizica newtoniană, distanțele măsurate în două sisteme de acest fel vor fi corelate prin „transformarea Galilei", $x' = x + vt$., unde x', x sunt cele două mărimi măsurate, t este timpul comun și v este viteza relativă. Experimentul Michelson-Morley a demonstrat că această ecuație nu e adevărată pentru viteza luminii, care este o constantă pentru toți observatorii. → paradoxul ceasului; teoria relativității.

sistem logic. Un sistem logic este orice încercare de a codifica regulile prin care pot fi făcute inferențe valide. Termenul preferat este cel de *calcul logic sau de limbaj formal, în care ideea de codificare primește un înțeles precis.

sistemul ptolemeic. Sistemul de astronomie geocentric, dominant înainte de *Copernic. Ptolemeu a fost un astronom, matematician și geograf care a profesat între 127 și 148, în Alexandria. Capodopera sa este cunoscută prin numele arab de *Almagesta*, o expunere completă a cunoașterii astronomice în treisprezece cărți. Această lucrare a dominat teoria astronomică în Bizanț, în lumea islamică și în Europa medievală. Ptolemeu își aduce tributul de recunoștință lui Apollonius și Hipparchos din Rhodos, scrierea sa reprezentând o sursă importantă pentru istoria astronomiei.

Deși astronomia lui Ptolemeu s-a bazat pe o excelentă structură matematică, adecvată din punct de vedere observațional până în secolul al XVI-lea, și nu cu mult mai complexă decât rivala sa, astronomia copernicană, baza sa era constituită dintr-o serie de *ipoteze ad-hoc nelegate între ele; prin urmare, ea a devenit un simbol al oricărei teorii ce presupune o complexitate inutilă.

Sittlichkeit (ger., moralitate, viață etică). La *Hegel, un mod de a fi în lume: implicarea în viața etică și politică a timpului.

situație originară. Situație definită de *Rawls în lucrarea *A Theory of Justice* (1971) în vederea analizei dreptății. În teoria *contractualistă a lui Rawls, o structură socială este dreaptă numai dacă ar putea fi contractată de către agenți raționali ipotetici care au „eliminat" interesele și pretențiile particulare, reținând doar nevoile omenești esențiale. Această idee dramatizează imparțialitatea implicită în ideea de dreptate, deoarece în situația originară nimeni nu poate îngădui solicitările speciale sau părtinirea în folosul unui singur grup (ideea este asemănătoare cu cea a realizării unei împărțiri juste a prăjiturii, solicitând unei persoane să o taie și unei alte persoane să aleagă ce bucată dorește). Rawls însuși și-a botezat concepția dreptate-ca-echitate. → principiul diferenței; vălul ignoranței.

slăbiciunea voinței → *akrasia*.

Smart, J.J.C. (n. 1920). Filosof australian născut la Cambridge. Smart a emigrat din Anglia în Australia în 1950, predând ulterior la diferite universități australiene, printre care și Universitatea Națională Australiană. A fost un adept de frunte al *realismului științific și *materialismului, în vreme ce în etică apărarea fermă pe care a făcut-o *utilitarismului a oferit repere fundamentale atât susținătorilor cât și criticilor acestuia. Printre cărțile sale se numără *Philosophy and Scientific Realism* (1963), *Utilitarianism: For and Against* (împreună cu Bernard *Williams, 1973) și *Essays Metaphysical and Moral* (1987).

Smith, Adam (1723–1790). Filosof și economist scoțian. Deși este cel mai des menționat ca economist, Smith a fost un erudit și un eminent teoretician al socialului și filosof al moralei. Născut la Kirkcaldy, și-a făcut studiile la Universitatea Glasgow și la Colegiul Balliol de la Oxford. A locuit în Edinburgh, devenind prieten al lui *Hume și al cercului acestuia, din 1748 până în 1751, an în care a fost numit profesor de logică la Universitatea din Glasgow. În anul următor a ocupat, în schimb, catedra de filosofie morală. După publicarea lucrării *The Theory of Moral Sentiments* (1759) a primit patronajul Ducelui de Buccleuch, ceea ce i-a permis să renunțe la catedră și să se dedice studiului. Lucrarea *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* a fost publicată în 1776. Filosofia morală a lui Smith diferă de cea a lui *Hutcheson și Hume prin accentul pe care îl pune pe virtuțile *stoice, în particular pe stăpânirea de sine. În viziunea lui Smith, omul perfect virtuos „asociază celei mai desăvârșite stăpâniri de sine a sentimentelor sale proprii și egoiste cea mai excepțională sensibilitate atât pentru sentimentele deosebite cât și pentru cele înțelegătoare ale celorlalți" (The *Theory of Moral Sentiments*, II. 3. 34). Sistemul său se bazează pe acțiunea simpatiei, ce se ivește dintr-o evaluare intelectuală sau morală a situației celui cuprins de simpatie, provocând un sentiment asemănător sau o senzație similară în spectatorul atent. „*Spectatorul imparțial" este introdus ca o explicație a activității conștiinței: acesta este o interiorizare a privirii celorlalți, prin care îmi imaginez ceea ce aș simți dacă ar fi să am o perspectivă neafectată de prejudecăți și nedeformată asupra propriilor mele acțiuni. Spectatorul imparțial funcționează ca un „tribunal în inimă", a cărui autoritate derivă din cenzura lumii, dar care are cu toate acestea puterea de a respinge judecata celorlalți (III. 2. 31).

Expresia „Mâna invizibilă" pentru care este celebru Smith apare întâia dată într-un eseu pe care l-a scris despre istoria astronomiei. Aceasta reapare în The *Theory of Moral Sentiments* la IV. 1. 11. În pofida lăcomiei lor insațiabile și a rapacității lor, cei bogați sunt de fapt incapabili să consume cu mult mai mult decât oricine altcineva, și astfel sunt conduși de mâna invizibilă către „aproape aceeași distribuire a celor necesare vieții, către care ar fi fost conduși dacă pamântul ar fi fost împărțit în părți egale între locuitorii săi". În *The Wealth of Nations* accentul cade mai puțin pe o distribuție egală și mai mult pe promovarea binelui comun ce apare ca rezultat al urmăririi interesului personal (→ Mandeville). În economie, Smith oferă o analiză de pionierat a structurii unei economii în funcțiune și prima discuție a avantajelor pe care le presupune „diviziunea muncii". Optimismul său general despre rezultatele economice ale economiei libertariene de piață a oferit strălucire numelui său în cercurile politice *liberale, pe care acesta este posibil să nu le fi agreat în întregime, dată fiind părerea sa nu foarte favorabilă la adresa motivelor care duc la activitatea economică (→ vanitate). De fapt, în partea a V-a a cărții el este de acord cu oferirea de servicii publice din impozite generale, acolo unde mecanismele pieței nu reușesc, și argumentează că statul are un rol vital în oferta de servicii educaționale pentru cei săraci, deopotrivă pentru a preveni „mutilarea mentală" care apare ca urmare a condițiilor de muncă industrială și pentru a le permite acestora să devină muncitori și cetățeni mai buni.

social, contract ~ → contract social.

socialism. Sistem politic în care mijloacele (principale) de producție nu se află în proprietate privată sau instituțională, ci sub control social. În mod normal este văzut ca un aspect mai general al preocupării pentru drepturile egale ale oamenilor în ceea ce privește diferite beneficii (sănătate, educație) și al preocupării pentru limitarea inegalităților de bogăție și putere produse de funcționarea necontrolată a forțelor pieței. Socialismul evită implicațiile totalitare ale *comunismului și acționează în limitele constituțiilor liberal democrate.

societate. Un grup de persoane unite printr-un set distinct și sistematic de relații normative, prin care acțiunile unuia sunt percepute ca implicând anumite reacții caracteristice din partea celorlalți. A fi parte a aceleiași societăți înseamnă a fi supus acelorași *norme de interacțiune.

societate deschisă / societate închisă. Opoziție devenită bine cunoscută prin lucrările lui *Popper, în special *The Open Society and its Enemies* (1945, trad. rom., *Societatea deschisă și dușmanii ei*, 1993). Societățile deschise sunt acelea în care acțiunile indivizilor pot fi apreciate și verificate în mod liber și pot fi supuse criticii în dezbateri democratice și liberale. Ele se schimbă astfel prin „ingineria socială graduală". Într-o societate închisă, aceste procese normale ale schimbării sunt înlocuite prin structuri de ordine ineficiente ale guvernământului *totalitarist.

sociobiologie. Disciplină academică cel mai bine cunoscută prin opera lui Edward O. Wilson, care a creat termenul în lucrarea sa *Sociobiology: the New Synthesis* (1975). Abordarea comportamentului uman se bazează pe premisa că orice comportament social are o bază biologică și urmărește să înțeleagă această bază în termenii codificării genetice a unor trăsături care sunt mai apoi selecționate pe parcursul istoriei evolutive. Problema filosofică este în mod esențial una de metodologie: de găsire a criteriilor pentru identificarea trăsăturilor care pot fi în mod util explicate în acest mod, și a criteriilor de formulare a diferitelor scenarii genetice care ar putea oferi explicații utile. Printre trăsăturile propuse pentru acest tip de explicație se numără aspecte ca dominația masculină, promiscuitatea masculină în opoziție cu fidelitatea feminină, înclinația către simpatie și alte emoții și *altruismul limitat ce este caracteristic ființelor umane. Strategia a stârnit controverse inutile, susținătorii ei fiind acuzați de ignorarea influenței factorilor de mediu și sociali în modelarea caracteristicilor umane (de exemplu, la limita absurdității, prin postularea unei „gene a sărăciei"). Oricum, nu este obligatoriu ca abordarea să comită asemenea greșeli, întrucât trăsătura explicată din punct de vedere sociobiologic poate fi atribuită mediului: de pildă, poate exista o tendință către dezvoltarea unei anumite trăsături într-un anumit mediu social (sau chiar tendința de a dezvolta tendințe...). Principala problemă este aceea de a separa explicația autentică de simplele povestiri speculative, despre care nu se poate spune dacă au identificat sau nu mecanisme selective reale. → **biologie, filosofie a ~; etică evoluționistă.**

sociologia cunoașterii. Studiul factorilor sociali care oferă fundalul pentru apariția unui întreg sistem de opinii sau pentru modificarea unor asemenea sisteme prin intermediul unor schimbări în teorie, prin experimente și prin acceptarea de *paradigme diferite ale explicației. Analizele vizează de exemplu, răsturnările de popularitate ale unor direcții de cercetare și mecanismele care duc la propulsarea unor teorii în detrimentul altora. Factorii menționați pot include situația socială și ambițiile cercetătorilor. Studiul interferează cu domeniul mai general al istoriei ideilor și devine mult mai controversat decât este cazul dacă se consideră că asemenea explicații sunt în mod necesar sceptice și relativiste, în competiție cu explicarea progresului științific în termenii unei neîntrerupte descoperiri a adevărului.

Socrate (cca 470–399 î.Hr.). Figură stimulatoare și incomodă din dialogurile de tinerețe ale lui *Platon, Socrate a reprezentat punctul de cotitură al filosofiei grecești, prin care reflecția autocritică asupra naturii conceptelor și gândirii noastre s-a impus ca preocupare majoră alături de speculația și cercetarea cosmologică. Socrate, ca personaj istoric, nu poate fi cu ușurință separat de personajul platonician, în măsura în care există puține alte surse care să ne prezinte viața și învățăturile lui Socrate (una dintre ele este *Xenofon). A luptat ca soldat în Războiul Peloponeziac și a fost căsătorit cu Xantipa, cu care a avut trei băieți. A fost un om puternic, foarte rezistent și cu totul indiferent față de bogăție și lux.

Subordonarea tuturor celorlalte preocupări față de căutarea înțelepciunii este cel mai impunător exemplu — rareori urmat — de autentic mod de viață pentru un filosof. Socrate rămâne modelul unui mare profesor, deși nu se știe sigur dacă a avut sau nu o școală organizată. Prietenia sa cu unii dintre membrii partidei aristocratice din Atena este de multe ori considerată cauza judecării sale pe baza acuzației de introducere a unor noi zei și de corupere a tineretului. Dialogurile *Criton* și *Phaidon* ale lui Platon înregistrează modalitatea inspirată prin care Socrate a refuzat să încalce legile Atenei și să fugă în timpul celor treizeci de zile dintre judecarea sa și execuție, și elogiază tăria cu care și-a înfruntat moartea. În vreme ce abilitatea sa dialectică de formulare a întrebărilor este dincolo de orice îndoială metoda socratică, contribuțiile sale efective și învățăturile sale constituie un subiect de dezbatere, părerile împărțindu-se între cele care îi atribuie acestuia multe dintre ideile lui Platon și cele care neagă faptul că ar fi avut vreo doctrină proprie, cu excepția atașamentului pentru metoda dialectică riguroasă, concepută ca instrument de delimitare a adevărului de eroare. Toate școlile grecești de filosofie s-au considerat extrem de îndatorate lui Socrate, cu excepția *epicureicilor, care l-au respins radical, numindu-l „bufonul atenian".

Sofia, Principesă de Hanovra (1630–1714). Fiica lui Friedrich V și a Elisabethei Stuart (fiica lui James I al Angliei), Sofia a fost mama lui George I al Angliei. Sora ei a fost *Elisabeta de Boemia, ea însăși fiind o persoană deosebit de învățată. Este cunoscută în filosofie ca prietenă apropiată și ocrotitoare a lui *Leibniz, a cărui slujbă principală a fost la curtea de Hanovra.

sofismul leneș. Poreclă pentru raționamentul ce conduce la *fatalism și, în consecință, la paralizarea acțiunii.

sofiști. Deși inițial termenul desemna oameni înțelepți în general, el a fost aplicat dezaprobator de *Platon unor profesori de meserie, între care *Protagoras, *Gorgias, Thrasymachus și Hippias din Elea. În general, Platon îi tratează ca șarlatani care țineau discursuri numai pentru a învinge și care pretindeau bani pentru a-i învăța pe tineri tehnicile oratorice. De fapt, poziția generală a acestora pare să nu fi fost diferită de cea a lui *Socrate, fiind însoțită de o atitudine rezonabil sceptică față de cosmologiile speculative, precum cele ale *eleaților, și de accentul rezonabil pus pe investigarea fundamentelor moralității și epistemologiei.

software. Termen folosit pentru instrucțiunile sau programele executate de computer, în opoziție cu *hardware*-ul fizic, care permite mașinii să le execute. Compararea descrierii psihologice a unei persoane cu o descriere *software* a unei mașini este folosită în *funcționalism.

solipsism. Credința potrivit căreia există numai propriul sine și propria experiență. Solipsismul este consecința extremă a credinței după care cunoașterea trebuie întemeiată pe stări interioare, personale ale experienței, și a eșecului încercării de a găsi o punte de legătură prin care acestea să ne poată informa despre ceea ce se întâmplă în afara noastră. Solipsismul referitor la momentele prezente își întinde *scepticismul chiar și asupra propriilor stări trecute, astfel încât tot ceea ce rămâne este sinele meu, acum. *Russell povestește că a întâlnit pe cineva care pretindea că este solipsist, fiind surprins de faptul că nu există mai mulți oameni care să declare acest lucru despre ei înșiși.

solipsism metodologic. Concepția conform căreia studiul proceselor cognitive ar trebui să ia în considerare acele procese care fac abstracție de mediul în care este plasat subiectul. Motivul cel mai puternic pentru această sugestie este reprezentat de comparația făcută între procesarea cognitivă și desfășurarea unui program pe computer. Orice interpretare pe care elementele unui program pe computer o pot avea în lumea exterioară (de exemplu, faptul că simbolul $ reprezintă o unitate de schimb valutar) este irelevantă pentru executarea programului. Doctrina poate fi motivată și de ideea conform căreia stările psihologice ale unei persoane trebuie să fie *superveniente doar pe stările cerebrale și atât. Mediul afectează într-adevăr starea cerebrală, dar apoi numai acea stare creează și fixează psihologia rezultantă. Acest mod de gândire a fost sever criticat, mai ales în cadrul dezbaterilor purtate despre *conținutul larg și conținutul restrâns.

solo numero (lat., numai în număr). *Leibniz a negat că două lucruri pot să difere *solo numero*: pentru orice două lucruri distincte trebuie să existe o proprietate pe care o are unul, dar nu și celălalt. → identitatea indiscernabililor.

sophrosynē (gr., control de sine, moderație, echilibrul minții). Una dintre virtuțile fundamentale, ce constă într-o stare armonioasă de control rațional a propriilor dorințe. La *Aristotel, persoana moderată este cea care se poate abține sau care poate să-și satisfacă dorințele într-o măsură potrivită fără un efort mare al voinței; persoana care are nevoie de efortul voinței nu este moderată și are nevoie de cumpătare (→ *akolasia*; *akrasia*).

Sorel, Georges (1847–1922). Inginer, filosof și teoretician francez al socialului. În principal, Sorel este menționat pentru _Réflexions sur la violence_ (1908). Sorel susține că violența adversarilor statului (acesta nefiind nici el străin de violența războiului și de constrângerea legală) nu poate fi blamată fără a se înțelege situația și scopurile celor care o folosesc. Poate că cea mai scandaloasă parte a doctrinei a fost recunoașterea de către Sorel a faptului că violența poate fi în egală măsură folosită împotriva celor care, deși în aparență simpatizează cu o mișcare, de fapt colaborează cu sistemul care urmărește să o răstoarne. Sorel a înțeles de asemenea rolul central al mitului și al imaginii în crearea unui focar dramatic al emoțiilor politice: miturile sunt produsul forțelor sociale viguroase și vii care pot să transforme societățile în modalități necesare pentru crearea adevărului propriu acestora. Deși Sorel a fost un teoretician de *stânga, disprețul său pentru liberalismul democratic a fost cel mai îndeaproape împărtășit de regimurile *fasciste violente, conduse pe baza mitului, ale secolului al XX-lea.

spațiu. Problemele clasice sunt: este spațiul real sau este un construct mental sau un artefact al modurilor noastre de a percepe și de a gândi? Este „substanțial" sau „relațional"? Potrivit substanțialismului, spațiul este un lucru obiectiv compus din puncte sau regiuni în care sunt localizate lucrurile. În opoziție cu acesta se situează relaționalismul, pentru care singurul lucru real în legătură cu spațiul sunt relațiile spațiale (și temporale) dintre obiectele fizice. Substanțialismul a fost susținut de *Clarke, în numele lui Newton, și relaționalismul de *Leibniz, în celebra lor corespondență, dezbaterea continuând și azi. Se mai pune problema dacă unitățile de măsură ale spațiului și ale timpului sunt obiective, ori sunt determinate de un element de *convenție.

spațiu-timp. Structură conturată prin considerarea împreună a spațiului și timpului ca o grupare cvadridimensională. Punctele în spațiu-timp sunt numite evenimente. În *teoria relativității, fiecare eveniment în spațiu-timp este asociat cu un con de lumină anterior (mulțimea evenimentelor trecute care ar fi putut să-l influențeze) și cu un con de lumină viitor (mulțimea de evenimente viitoare pe care ar putea să le influențeze), unde posibilitatea în cauză este limitată de viteza luminii. Regiunile aflate în afara oricărui con de lumină al unui eveniment sunt „altundeva". Se pare că *D'Alembert a fost primul care a sugerat că timpul trebuie privit ca fiind cvadridimensional, în articolul său „Dimensiune" pentru *_Enciclopedie_, dar el nu a putut să prevadă principalul aspect fizic al conceptului, care este acela că în teoria relativității spațiul și timpul sunt interșanjabile, ca masa și energia; ceea ce este invariant în relaționarea a două evenimente nu este distanța lor spațială și nici distanța temporală, ci numai distanța acestora în spațiu-timp.

specie. Orice clasă de indivizi care au în comun anumite proprietăți și care sunt desemnați printr-un singur substantiv comun. În biologie, clasa situată mai jos de gen, ce cuprinde organisme capabile de încrucișare. Numele biologic, de pildă _homo sapiens_, constă în numele unui gen mai cuprinzător (_homo_) plus o calificare distinctivă (_sapiens_). → **per genus et differentiam**. „Realitatea" speciilor este unul dintre aspectele problemei *universaliilor. → **gen natural**.

specism. Prin analogie cu *rasismul sau *sexismul, poziția incorectă de a refuza respectul pentru viețile, demnitatea, drepturile sau nevoile animalelor aparținând altor specii decât cea umană.

spectatorul imparțial. Concept central în sistemul etic al lui Adam *Smith. Spectatorul imparțial este un „om din sinea fiecăruia", imaginat, a cărui aprobare sau dezaprobare ne determină conștiența asupra naturii propriului nostru comportament. Smith este preocupat să dea o explicație vocii conștiinței, fără să se îndepărteze complet de tradiția *sentimentalistă și *naturalistă a filosofiei morale scoțiene. Conștiința nu este o forță misterioasă sau inexplicabilă, deoarece „jurisdicția celui din sinea fiecăruia se întemeiază în întregime pe dorința pentru ceea ce e merituos și pe aversiunea față de ceea ce este condamnabil", care se află la baza „temerii noastre de a poseda acele calități și de a face acele acțiuni pe care le urâm și le disprețuim la alți oameni" (*Theory of the Moral Sentiments*, III. 2.33).

spectru inversat. Posibilitatea aparentă ca două persoane să împărtășească același vocabular al culorilor și capacitatea de a le distinge, deși culorile văzute de una dintre ele sunt în mod sistematic diferite de cele văzute de cealaltă. O dată ce această posibilitate este permisă, pare să nu existe nici o dată de observație care ar putea decide dacă vedem sau nu culorile în același mod și mulți filosofi ai minții au considerat important să nege că aceasta este o posibilitate reală.

Spencer, Herbert (1820–1903). Filosof englez evoluționist. Spencer s-a născut la Derby, într-o familie de metodiști radicali, care i-a oferit o educație sporadică, ceea ce a făcut din el într-o mare măsură un autodidact. O mărturie timpurie a individualismului său este redată de anecdota potrivit căreia, fiind trimis la școală cu unul dintre unchii săi în Somerset, la vârsta de treisprezece ani, el a fugit, întorcându-se la Derby în trei zile, mergând pe jos 48 de mile în prima zi, 47 în a doua și aproximativ 20 în a treia, având puțină mâncare și fără să fi dormit. A intrat în politică, iar din 1848 a lucrat în Londra la ziarul *Economist*, devenind cunoscut în cercurile literare și fiind aproape de a se logodi cu romanciera George Eliot. Șubrezindu-i-se sănătatea, a trăit din mici moșteniri și apoi din drepturile considerabile pentru scrierile sale. Prima sa lucrare importantă a fost *Social Statics* (1851), care apăra un *libertarianism politic extrem. *The Principles of Psychology* a fost publicată în 1855, iar opera sa foarte influentă, *Education*, ce pledează în favoarea dezvoltării naturale a inteligenței, formării unor țeluri plăcute și importanței științei în educație, a apărut în 1861. În 1857 a început să lucreze la un sistem vast de filosofie, care, după publicarea de către Darwin a *Originii speciilor* în 1859, a devenit un proiect de sintetizare a întregii cunoașteri științifice întemeiat pe principiile evoluției. Lucrarea sa *First Principles* (1862) a fost urmată în anii care au venit de volumele despre principiile biologiei, psihologiei (care reformula opera mai timpurie cu același titlu), sociologiei și eticii. Deși a atras un public larg, căpătând aura unui înțelept, opera sa speculativă nu a rezistat prea mult, și chiar în vremea sa au existat unii care au criticat-o. T.H. Huxley a spus că definiția dată de Spencer tragediei a fost o deducție ucisă de un fapt, *Carlyle l-a numit un vid perfect, iar *James s-a întrebat de ce jumătate din Anglia a vrut să îl înmormânteze în Catedrala Westminster, menționând „monotonia de flașnetă a acestuia... întregul său sistem înțepenit, ca și cum ar fi fost înjghebat din scânduri de cucută crăpate" (*Pragmatism*, p. 39).

Spengler, Oswald (1880–1936). Istoric și filosof german al istoriei. Spengler a studiat la diferite universități, luându-și doctoratul cu o teză despre *Heraclit. Faima sa decurge în întregime din lucrarea *Der Untergang des Abendlandes* (*Declinul Occidentului*, 1918), al cărei pesimism profetic s-a imprimat asupra stării de spirit a Germaniei de după primul război mondial. Spengler a considerat istoria nu ca pe o progresie lineară, ci ca înflorirea unui număr (nouă sau zece) de culturi de sine stătătoare, fiecare cu tonalitatea sa spirituală caracteristică sau cu propria sa concepție despre spațiul în care se manifestă. Opera sa a marcat ruptura importantă față de conceptul hegelian de istorie ca proces guvernat de rațiune. În schimb, metaforele lui Spengler sunt biologice: culturile trec printr-un proces de sine stătător de creștere, parcurgând diferite vârste și în cele din urmă pierind. Nu există legi inteligibile din punct de vedere istoric ale acestui proces. Speculațiile sale au fost pe larg criticate ca fiind opace la interacțiunea culturilor și la gândurile și intențiile agenților implicați în acest proces.

Speusip (cca 407–339 î.Hr.). Nepot al lui *Platon și urmașul acestuia la conducerea *Academiei din 347 până în 339. Sub Speusip Academia s-a orientat către studiile matematice abstracte și către identificarea efectivă a filosofiei și matematicii, ceea ce a condus probabil la retragerea lui *Aristotel.

Spinoza, Benedictus de (1632–1677). Filosof evreu olandez de orientare raționalistă. Baruch sau Benedict de Spinoza s-a născut la Amsterdam într-o distinsă familie evreiască, exilată din Spania și trăind în contextul relativei libertăți religioase din Olanda. A mers la școala evreiască și s-a instruit în domeniul teologiei iudaice și arabe; unul dintre profesorii săi a fost Rabbi Manasseh ben Israel, o figură liberală cunoscută a timpului. Oricum, contactul cu mișcările disidente creștine și cu gândirea filosofică și științifică a lui *Descartes l-a făcut pe Spinoza să se îndepărteze de viața ortodoxă a comunității iudaice, fiind damnat ca eretic în 1656, alungat din sinagogă și blestemat cu atotcuprinzătoarea anatemă cu care a blestemat Iosua Ierihonul, dintre ale cărei clauze numai una singură blestează prin invocarea tuturor relelor cerului.

Pentru un scurt timp, Spinoza a fost exilat din Amsterdam, dar s-a întors și a început să se întrețină singur din șlefuirea lentilelor și predând. În timpul acestei perioade, a scris *Scurtul tratat despre Dumnezeu și despre beatitudine, despre om și despre sănătatea sufletului său* (scris în latină, dar păstrat în olandeză). În 1660 s-a mutat la țară și a început să compună *Renati Descartes Principiorum Philosophiae* (1663), o expunere structurată geometric a sistemului filosofic al lui Descartes. Trăind acum la Voorburg, Spinoza a devenit unul dintre apropiații lui Jan de Witt, principalul catalizator al opoziției față de Casa de Orania. Aceasta a condus în 1670 la *Tractatus Theologico-Politicus*, o lucrare care prin apărarea toleranței și a păcii a dus la condamnarea sa de către Biserica Reformată în. 1673 și apoi la interzicerea sa în anul următor. În această vreme, Spinoza s-a mutat la Haga, unde a trăit dintr-o mică pensie, lucrând la *Etica* sa și la o gramatică a limbii iudaice. În 1672 Spinoza a întreprins o mică misiune diplomatică pe lângă armata invadatoare a Franței, dar la întoarcere a fost bănuit de spionaj, abia reușind să nu fie ucis de mulțime, așa cum se întâmplase cu de Witt înaintea sa. O figură celebră de acum, Spinoza a refuzat diferite oferte de posturi și și-a trăit ultimii ani de viață în același mod simplu, scriind și corespondând. A renunțat la intenția inițială de a publica *Etica*, crezând că acest lucru va provoca controverse și ranchiună. Ultima lucrare publicată de Spinoza a fost *Tractatus de Intellectus Emendatione* (*Tratat despre ameliorarea intelectului*), aceasta întâmplându-se în anul morții sale. A murit de ftizie, generată probabil de munca sa ca șlefuitor de lentile. Au rămas multe mărturii ale simplității sale, virtuții, farmecului și curajului său.

Temele centrale ale *Eticii* sunt dezvoltate în cele patru părți ale cărții. Acestea se referă mai întâi la Dumnezeu, apoi la originea și natura minții, originea și natura emoțiilor și subjugarea umană față de puterea emoțiilor. Cadrul este creat prin acceptarea unei presupoziții raționaliste fundamentale, aceea că natura lumii este transparentă pentru intelect, astfel încât relațiile de dependență între idei reflectă (sau sunt poate identice cu) relațiile de dependență dintre evenimentele și stările din natură. Substanța fiind concepută ca ceea ce este dependent doar de sine, urmează *argumentul ontologic pentru existența lui Dumnezeu ca singura ființă necesară, dar nu și distinctă de lume (deoarece există o singură substanță: orice altă substanță nu își poate datora existența decât lui Dumnezeu, nefiind astfel autodependentă). Dumnezeu este mai curând imanent lumii, iar lucrurile individuale sunt moduri sau modificări ale lui Dumnezeu: singura realitate este „Dumnezeu sau natura", **deus sive natura*. Acest Dumnezeu este unul conceput mai degrabă într-o manieră ce se desprinde de Dumnezeul simplei credințe religioase, și în timp ce remarca limpede a lui Spinoza potrivit căreia „oricine îl iubește pe Dumnezeu nu trebuie să se aștepte ca Dumnezeu să îl iubească la rândul său" a avut multe de spus multor gânditori, în vremea sa a făcut ca acuzația de ateism să planeze în permanență asupra lui.

*Monismul lui Spinoza se întinde și asupra minții și materiei: fiecare este o caracteristică diferită sau un mod de a percepe în chip rațional esența uneia și aceleiași realități eterne. Ca și Descartes, Spinoza a crezut că intelectul, mai degrabă decât simțurile, este cel care pătrunde natura esențială a lucrurilor. O idee completă și adecvată a lui Dumnezeu arată că acesta posedă două atribute: el poate fi conceput din perspectiva întinderii sau din cea a gândirii. Cu alte cuvinte, Dumnezeu, sau realitatea, poate fi conceput în aceste două moduri incomensurabile, și fiecare dintre ele dezvăluie un atribut sau o parte a esenței acestuia (o problemă în interpretarea lui Spinoza este aceea că Dumnezeu este presupus ca având infinit de multe atribute, deși numai două dintre acestea îi sunt accesibile omului). Înțelegerea vizează creșterea cunoașterii pe care o avem despre Dumnezeu (sau despre univers) prin descoperirea modului în care acesta alcătuiește un sistem închis, autosuficient și complet unificat, în care tot ceea ce se întâmplă este necesar și nimic nu poate fi altfel decât este. Pe fundalul acestui cadru metafizic, Spinoza se confruntă în mod clar cu dificultatea de a conferi sens naturii sinelui și activității umane, acestea formând subiectul ultimelor două cărți ale eticii. Pentru Spinoza gândirea este o conștiință a trupului. Același mod este conceput sub atributul întinderii și sub cel al gândirii, astfel încât trupul și mintea nu sunt legate în mod cauzal, ci ca expresii paralele ale singurei realități. În cadrul acestui sistem îmbibat de Dumnezeu (cum a fost numit de poetul romantic german Friedrich Hardenberg), trebuie explicate eroarea și răul, și în fiecare caz Spinoza le identifică cu lipsa. Eroarea este lipsa de idei adecvate, iar relele sunt simple absențe sau lipsuri, care „nu exprimă nici o esență". (Această abordare a problemei răului a fost cercetată de *Hume într-un mod extrem de critic, mai târziu.) Simțurile oferă numai modificări ale trupului nostru, dar nici un fel de cunoaștere, și multe dintre noțiunile noastre sunt doar confuze și lipsite de însemnele unei adecvări fundamentale, ceea ce reiese din versiunea spinozistă a ideilor clare și distincte ale lui Descartes: concepțiile despre esența formală a lui Dumnezeu, ca fiind în mod necesar unite cu propria lor dovadă. Ca și teoremele matematicii, acestea nu pot fi înțelese dacă nu sunt văzute ca fiind adevărate.

Într-o lume atât de rigidă și de deterministă pare să nu mai rămână loc pentru *liberul arbitru al omului. Dar Spinoza îi găsește locul eliberându-l de dimensiunea timpului. Libertatea devine capacitatea de a vedea lumea din perspectiva eternității și fără înlănțuirea emoțiilor și a dorințelor. Acestea sunt rezultatul ignoranței în ceea ce privește cauzele care ne determină. Activitatea și calitatea de agent a omului sunt rezultatul unei cunoașteri adecvate. Cu alte cuvinte, încetează să mai fie adevărat că eu sunt controlat de lucruri și începe să fie adevărat că eu le controlez pe acestea, în măsura în care în gândurile mele cursul evenimentelor este desfășurat așa cum acesta se va derula ulterior. (Identificarea libertății cu această unitate a rațiunii și a realității a jucat un rol major în filosofia ulterioară a lui *Kant.) Pentru a înainta către această adecvare, trebuie ca emoțiile să fie înțelese, iar scopul subtilei încercări a lui Spinoza de a oferi o „geometrie a emoțiilor" este acela de a arăta că o mare parte din ceea ce ne pune în mișcare ne este necunoscut, dar atunci când ajungem să ne înțelegem motivațiile câștigăm controlul asupra acestora și le corectăm sau le îmbunătățim (această idee a fost proclamată ca fiind adevărul fundamental de care depinde *psihanaliza). În cele din urmă, adevărata religie, adevărata știință și adevărata filosofie sunt identice și fiecare constă în iubirea intelectuală pentru Dumnezeu.

În scrierile sale politice, Spinoza extrage implicațiile sistemului său pentru teoria guvernării. Datoria statului este aceea de a nu încerca să pună limite exercițiului rațiunii, ci de a oferi condițiile în care aceasta poate înflori: este necesară o democrație constituțională care să ofere un forum pentru rațiune și libertatea opiniei în cadrul legii.

Metoda și sistemul lui Spinoza au fost în mare măsura lipsite de apreciere în perioada ulterioară, a înfloririi idealurilor *empiriste și ale *Iluminismului, precum și a declinului argumentului ontologic grație lui Hume și Kant. El a fost redescoperit de idealiștii germani, și pe bună dreptate *idealismul absolut este conceput ca adăugând pur și simplu un element temporal sau o capacitate de realizare dinamică de sine la atributele Dumnezeului unic al lui Spinoza, a cărui esență este în mod egal cea a lumii întinse spațial și a rațiunii însăși.

spirit (lat., *spiritus*: respirație, viață, suflet, minte). Când descriem lucrurile în termeni de răspunsuri însuflețite, comportament însuflețit de scopuri ignobile sau vals însuflețit, și așa mai departe, le caracterizăm ca fiind pur și simplu vii sau animate. De aici până la a ne gândi la un spirit care le animă nu mai este decât un pas, dar unul fatal din punct de vedere filosofic: principiul sau sursa imaterială din care se revarsă animarea. Propriul spirit al cuiva devine suflet, minte sau Eu, în timp ce principiul din care emană toate evenimentele naturale devine principiul care animă cosmosul sau spiritul-lumii. Noțiunea de *_Geist_ este cea a unui spirit care respiră prin lucruri, iar la *Hegel cel mai înalt nivel al spiritului, deosebit de spiritul individual și de spiritul social sau politic, este spiritul absolut înspre a cărui realizare este orientată istoria lumii. → idealism absolut.

spiritism. În întrebuințarea contemporană, termenul nu reflectă o versiune a doctrinei după care *spiritul este substanța ultimă a lumii (→ idealism absolut), ci credința că spiritele celor morți comunică cu cei vii, de regulă prin acțiunea unui medium.

spontaneitate / indiferență. Opoziția este folosită de *Locke și apoi de *Hume în discuțiile despre *liberul arbitru. Libertatea spontaneității este libertatea de a face ceva dacă alegem să facem acel lucru și se opune împiedicării prin forță sau incapacității. Aceasta trebuie deosebită de libertatea indiferenței, un concept echivoc care implică absența cauzalității sau a necesității, din fericire însoțit de responsabilitate. → libertarianism (metafizic).

Staël, Anne-Louise-Germaine Necker, Doamna de (1766–1817). Scriitoare franceză. Doamna de Staël a fost fiica bancherului Jacques Necker și a devenit una dintre cele mai celebre _salonistes_, a cărei carieră politică, filosofică și literară a fost strâns împletită cu *romantismul. A fost exilată după dizgrația în care a căzut tatăl său în timpul Revoluției franceze, și din nou în 1804 de către Napoleon, revenind la Paris în 1814. Principala sa operă filosofică a fost _De l'influence des passions sur le bonheur des individuels et des nations_ (1796), în care dezvoltă tema legăturii indestructibile dintre gândire și simțire. Lucrarea sa _De l'Allemagne_ („Despre Germania", 1813, publicată la Londra) a constituit un vehicul important al romantismului german către publicul francez și englez.

Stagiritul. Denumire folosită uneori pentru a-l desemna pe *Aristotel, care s-a născut la Stagira.

stare de fapt. La *Hume, obiectele cunoașterii sunt împărțite în stări de fapt (lucruri brute, empirice, cunoscute prin intermediul impresiilor) și relații între idei. Acest contrast, sau *furca lui Hume, este o versiune a distincției _a priori / a posteriori_, însă reflectă credința caracteristică secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea (în prima sa parte) conform căreia cunoașterea _a priori_ se stabilește prin înlănțuiri de comparații intuitive între idei. → demonstrație; relații între idei.

stare naturală. Starea în care s-ar afla ființele umane în absența societății civile, invocată de filosofi ca *Hobbes, *Locke și *Rousseau în vederea clarificării a ceea ce se poate explica prin natură prin opoziție cu ceea ce se poate explica prin convenție, și a ceea ce poate fi justificat în ambele cazuri. Pentru *Hobbes starea naturală este un război al tuturor împotriva tuturor, iar viața omului este „singuratică, săracă, mizerabilă, rudimentară și scurtă". Societatea este justificată ca remediu pentru această stare îngrozitoare (→ contract social). Alții, precum Rousseau, au fost mai optimiști, mergând până la imaginarea unei stări naturale descrise ca o nobilă anarhie în care nu există decât relații de tip familial ce îndeplinesc rolul tuturor legăturilor sociale cărora societățile moderne le-au adăugat constrângerea legală. Noțiunea în întregul ei este respinsă, ca un mijloc analitic, de către *Hegel și *Marx, întrucât chiar societatea este cea care a creat natura ființelor umane și capacitatea acestora pentru acțiunea rațională. *Sociobiologia confirmă faptul că noi moștenim în mod natural o rețea de adaptări pentru viața în societate.

stânga (în politică). În sensul cel mai general, orice atitudine politică în favoarea săracilor, oprimaților și a celor fără privilegii, și împotriva puterii, a proprietății și a privilegiilor conferite în mod selectiv prin interesele de clasă și instituțiile economice și sociale stabilite. → anarhism; colectivism; dreapta (în politică); marxism; socialism.

stenic (gr., *sthenos*, forță). Adjectiv aplicat de medicul John Brown la jumătatea secolului al XVIII-lea pentru bolile ce se manifestă printr-o energie nervoasă excesivă și folosit de *Kant pentru emoțiile viguroase sau incitante.

stereotip. În unele abordări ale *semanticii se presupune că termenii generali funcționează printr-o legătură inițială cu un stereotip (uneori un prototip) sau un exemplu tipic al unei clase, în raport cu care alte exemple pot să difere în diferite moduri și în grade diferite până la pierderea clasificării. În contexte etice și politice, stereotipia constă în presupunerea că unele trăsături considerate adevărate pentru exemplele centrale ale clasei se aplică tuturor membrilor acesteia.

stipendium peccati mors est. Lat., plata pentru păcate este moartea.

stipulare. Ceva care este avansat ca o ipoteză folositoare sau ca un punct de pornire, ce nu este considerat ca fiind în mod necesar adevărat.

stoa (gr., galerie). În special *stoa poikile* sau galeria pictată în care au predat inițial *stoicii.

stoicism. O filosofie care combină elemente de logică, fizică și morală unificată, care își ia numele de la *stoa poikile* sau galeria pictată din Atena unde era predată doctrina stoică. Primul stoic recunoscut ca atare a fost *Zenon din Citium, care a întemeiat școala în jurul anului 300 î.Hr. Printre primii stoici se mai numără *Cleanthes din Assos și *Chrysippos din Soli. Stoicismul mediu, care i-a inclus pe *Panaetios din Rhodos și Posidonios din Apamea (cca 135–cca 51 î.Hr.), a introdus doctrina în lumea romană, unde a avut cel mai durabil efect. Școala stoică târzie a fost romană, și printre membrii săi cei mai proeminenți s-au numărat *Epictet, *Seneca și împăratul Marcus *Aurelius. Ca sistem de sine stătător, stoicismul a polemizat în special cu filosofii sceptici ai *Academiei.

Epistemologia stoică a avut ca temei *phantasia kataleptikē* sau percepția aprehensivă. O percepție trebuie să întrunească anumite condiții pentru a fi veridică, iar aceste condiții (claritate, adeziunea comună, probabilitate, organizare) au fost atacate în diferite moduri de adversarii sceptici. Cosmologia stoicilor a fost în mod categoric deterministă și accentuând noțiunea de ordine, întrucât cursul etern al lucrurilor se derulează prin revenirea ciclurilor creatoare (→ **eterna reîntoarcere**) în acord cu principiul creator sau cu **logos spermatikos*. Demonstrațiile stoice ale existenței lui Dumnezeu s-au concentrat asupra unor versiuni ale *argumentului planului divin (de unde și numele de Cleanthes în lucrarea lui Hume, *Dialogues concerning Natural Religion*).

Cheia de boltă a filosofiei stoice a fost o etică a consolărilor pe care le oferă identificarea cu ordinea morală imparțială și inevitabilă a universului. Este o etică a unei liniști autosuficiente și binevoitoare, a unei păci virtuoase care îl face pe omul înțelept indiferent la sărăcie, suferință și durere, semănând cu pacea spirituală a lui Dumnezeu. Această tărie și indiferență poate să sune sublim, dar ea are de asemenea și rezonanța unei insensibilități dezolante. După cum obiectează Adam *Smith, „prin Natură evenimentele care afectează în mod imediat mica lume asupra căreia avem un oarecare control și în care ne orientam... sunt evenimentele care ne interesează cel mai mult și care incită în mod fundamental dorințele și aversiunile noastre, speranțele și temerile noastre, bucuriile și suferințele noastre“ (*Theory of the Moral Sentiments*, VII. 2. 1). Fiind deasupra tuturor acestora, stoicul este de asemenea mai puțin decât un om, iar urmărirea indiferenței stoice ajunge să fie o celebrare a *apatiei (→ **moralitatea agentului motivat**). Oricum, tendința general individualistă a eticii grecești este temperată în stoicism prin nevoia de a recunoaște scânteia creatoare în fiecare individ, ceea ce îi conferă stoicului datoria de a promova o ordine politică și civilă care oglindește ordinea cosmosului creat.

Straton din Lampsacus (m. 269 î.Hr.). Conducătorul *Școlii peripatetice după *Teofrast. A susținut o teorie limitată a vidului ca un fel de porozitate în spațiu. A argumentat de asemenea împotriva teleologiei universale a *stoicilor, cu toate că nu se știe până unde anume a respins gândirea teleologică aristotelică în biologie.

Strawson, Peter Frederick (n. 1919). Filosof englez. Născut la Londra și cu studiile făcute la Colegiul St. John, Oxford, Strawson a predat la University College, Oxford, din 1948, și a devenit profesor de metafizică în 1968. Opera sa timpurie a avut ca obiect logica și limbajul, foarte mult în spiritul tradiției generale a *filosofiei limbajului comun a timpului. Acestei perioade îi aparține și faimosul său atac la adresa teoriei *descripțiilor definite a lui *Russell (→ presupoziție). În 1959, lucrarea sa *Individuals* a marcat o cotitură către preocupările metafizice mai ample. Reputația sa a fost consolidată de *The Bounds of Sense* (1966) — o trecere în revistă impresionantă a metafizicii lui *Kant — și de numeroase articole despre epistemologie, libertate, naturalism și scepticism. În general Strawson se situează pe o poziție ce susține *imaginea manifest sau modul comun de a privi lumea. Chiar și în privința unor subiecte ca cel al *liberului arbitru, el este deopotrivă sceptic în ceea ce privește puterea teoriei științifice sau a argumentului filosofic de a motiva schimbările aduse schemei conceptuale a simțului comun.

străinul (sau oaspetele) **din Elea.** Personaj din dialogurile platoniciene *Sofistul* și *Omul politic*. El prezintă problemele cu care se confruntă *Parmenide și *eleații în privința neființei și a posibilității de a rosti falsul.

structuralism. O mișcare intelectuală generală cu centrul în Franța și al cărei apogeu s-a situat în anii 1960. Trăsătura comună a pozițiilor structuraliste este credința că fenomenele lumii umane nu sunt inteligibile decât prin prisma relațiilor dintre ele. Aceste relații constituie o structură și dincolo de variațiile locale de la suprafața fenomenelor există legi constante ale unei structuri abstracte. Astfel, grupuri de mituri, de opere de artă sau de practici ale căsătoriei, care la prima vedere par a fi extrem de variate, pot de fapt să aibă în comun același tipar. Structuralismul își are originea în opera lui *Saussure din domeniul lingvisticii, iar una dintre formele doctrinei susține că toate sistemele de semne sunt de natură lingvistică. Unul dintre primele succese ale investigației structuraliste în lingvistică a fost descoperirea faptului că unitățile fonetice (fonemele) își dobândesc identitatea printr-o rețea de relații (opoziție, diferență) între sunete, mai degrabă decât prin mijlocirea naturii fizice brute a sunetului dat. În lingvistică, structuralismul a îmbrățișat nu numai fonetica, dar și semantica, fiind reprezentat în prima jumătate a secolului al XX-lea de abordarea școlii de la Praga și de școala americană de lingvistică (E. Sapir, L. Bloomfield). Deși abordarea lingvisticii de către *Chomsky este structuralistă în acest sens larg, opoziția sa față de școala lui Bloomfield se datorează canalizării acesteia asupra structurii de suprafață, în detrimentul structurii de adâncime (→ gramatică generativă).

În antropologie, cel mai important structuralist a fost *Lévi-Strauss, a cărui lucrare *Les Structures élémentaires de la parenté* (1949) încearcă să arate cum o varietate de moduri de organizare a rudeniei și instituțiilor poate fi redusă la structuri de bază ale comunicării, concepute ca tipare fundamentale ale felului de a funcționa al minții, și din care este generată varietatea de suprafață. Tot structuraliste au fost teoriile psihanalitice ale lui *Lacan și marxismul lui *Althusser. → post-structuralism.

structură de adâncime / de suprafață → gramatică generativă.

structură de suprafață → gramatică generativă.

Sturm und Drang (ger., furtună și avânt). Prima reacție *romantică în Germania împotriva calmului clasic al *Iluminismului. Mișcarea, printre ai cărei conducători se numără *Herder, *Goethe și *Schiller, accentua valoarea geniului, zbuciumului emoțional și entuziasmului creator. Mișcarea și-a luat numele de la o piesă de Maximilian Klinger.

Suárez, Francisco (1548–1617). Important filosof și teolog *scolastic iezuit. Născut în Granada, Suarez a devenit iezuit în 1564. Opera sa principală este *Disputationes Metaphysicae* (1597), deși scrierile sale cuprind 28 de volume în ediția Paris din 1856. De regulă este pus alături de *Toma d'Aquino drept cel mai mare gânditor scolastic, fiind principalul exponent al gândirii doctrinare a iezuiților; scrierile sale au fost studiate pe larg de marii filosofi al secolului al XVII-lea, și opera sa despre legea divină, naturală și umană l-a influențat pe *Grotius. Ultimele sale cuvinte au fost „N-am crezut niciodată că este atât de plăcut să mori."

subaltern → silogism.

subconștient → inconștient; psihanaliză.

subcontrarii → silogism.

subdeterminare (a teoriei). Subdeterminarea teoriei față de date este concepția potrivit căreia vor exista întotdeauna mai mult de o teorie care să fie consistente cu orice corp de date empirice. O versiune mai tare susține că acest lucru se va întâmpla chiar dacă datele ar fi de așa natură, încât să includă toate datele empirice posibile. Dacă aceste teze sunt pur logice în ce privește forma lor, atunci ele nu fac decât să susțină că datele nu vor implica faptul că numai o singură teorie este cea adevărată, iar aceasta va fi în așa fel construită încât conținutul său va fi mai mult decât o simplă consecință a datelor.

O versiune și mai tare (subdeterminarea metodologică) susține că nici măcar toate datele posibile plus cele mai bune canoane ale explicației științifice (simplitate, un simț inductiv bun) nu vor face dintr-o teorie cea mai bună alegere. În această formă teza este frecvent citată în sprijinul teoriilor constructiviste *relativiste și sociale ale științei. Ea cere încredere în distincția dintre *teorie și datele de referință, în capacitatea noastră de a înțelege ce ar însemna ca o teorie să fie cu adevărat adecvată tuturor datelor empirice, și în cele din urmă în capacitatea noastră de a distinge teoriile care diferă în mod real de variantele de notare ale uneia și aceleiași teorii.

subiect → eul; sine.

subiectiv / obiectiv. Una dintre polaritățile fundamentale în jurul căreia gravitează o mare parte a *epistemologiei și în special o mare parte a teoriei eticii. Concepția după care unele angajamente sunt subiective poate fi urmărită cel puțin începând de la *sofiști, iar modul în care părerea variază în funcție de constituția subiectivă, situație, perspectivă etc. este o temă constantă a *scepticismului grec (→ Enesidemos; Pyrrhon; Sextus Empiricus). Discordanța dintre sursa subiectivă a judecăților într-un domeniu și aparența obiectivă a acestora, ce poate fi percepută în mod corect sau incorect, reprezintă principalul ferment al *teoriilor erorii și al *eliminativismului. Încercări de a reconcilia cele două aspecte includ *antropocentrismul moderat și anumite tipuri de *proiectivism. → realism / antirealism.

subiectivism naiv. Doctrina din teoria eticii care susține că atunci când o persoană face o judecată morală asupra unui subiect, ea își descrie strict și literal propriile ei sentimente asupra acelui subiect. Concepția are dezavantajul că dacă vorbitorul este sincer, atunci ceea ce e spus va fi adevărat. Aceasta înseamnă că dacă atunci când spun că liberalismul este bun descriu doar sentimentele mele în legătură cu liberalismul, atunci, atât timp cât simt că este bun, ceea ce spun va fi adevărat. Această combinare între sinceritate și adevăr este evitată de abordări mai subtile ale discursului moral. → expresivism; proiectivism.

subiect logic. Subiectul logic al unei propoziții este orice poate fi desemnat prin expresii *referențiale într-o propoziție a cărei formă de suprafață reflectă cu adevărat *forma sa logică.

sublim. Un concept adânc înrădăcinat în *estetica secolului al XVIII-lea, dar avându-și originea în tratatul retoric din secolul I, *Despre sublim*, al lui Longin. Sublimul este măreț, înfricoșător, nobil, de așa natură încât trezește atât sentimente de mândrie și maiestate, cât și sentimente de spaimă și uneori teroare. În teoria estetică a lui *Kant, sublimul „înalță sufletul deasupra lumii comune obișnuite". Trăirea pe care o trezesc în noi mărețele spectacole ale naturii este „cu totul înălțătoare" și de o forță și putere irezistibile. Acest mod de a percepe este înspăimântător, dar învingând această frică și reușind să privim „acele lucruri care de obicei ne neliniștesc" ca fiind minore, reușim să impulsionăm sentimentul libertății morale. Înlocuim astfel experiența slăbiciunii și a neputinței noastre cu experiența libertății noastre morale interioare și adevărate, în măsura în care mintea triumfă asupra naturii, și acest triumf al rațiunii este cu adevărat sublim. Astfel, într-un mod paradoxal, Kant așază sentimentul sublimului în conștiința noastră de sine ca ființe care transcend natura, mai degrabă decât în conștiința de sine ca parte fragilă și nesemnificativă a acesteia. Mulți dintre cei care colindă munții și dintre cei care străbat mările nu sunt de acord. → etica mediului.

substantiv colectiv. Termen care clasifică mai degrabă un tip de materie (de exemplu, lână sau tutun) decât un gen de lucruri (pulovere, țigară), opus în general *substantivelor numărabile.

substantiv numărabil. Substantiv care indică o specie care poate fi numărată: poți număra cărțile sau mesele dintr-o cameră, dar nu materia brută. → substantiv colectiv; termen clarificatoriu.

substanță (lat., *sub*, dedesubt, *stare*, a sta: ceea ce se află dedesubt). Multe preocupări și dispute se grupează un jurul ideilor legate de acest termen. Substanța unui lucru poate fi: (I) esența sa sau ceea ce îl face să fie ce este. Aceasta face ca substanța unui lucru să fie ceea ce rămâne de-a lungul schimbărilor prin care trec proprietățile acestuia. La *Aristotel (*Metafizica*, Z, VII) această esență ajunge să fie mai mult decât simplă materie, devenind unitatea materiei și a formei; (II) Ceea ce poate exista prin sine sau care nu are nevoie de un subiect pentru a exista, așa cum au proprietățile nevoie de obiecte; (III) ceea ce susține proprietățile. O substanță este atunci subiectul predicației, acel ceva despre care se spun lucrurile, prin opoziție cu lucrurile care se spun despre el. Substanța în ultimele două sensuri stă în opoziție cu modificările, cum ar fi cantitatea, calitatea, relațiile etc. Este greu ca acest set de idei să fie ferit de contaminarea cu noțiunea îndoielnică de *substrat, ceva distinct de oricare dintre proprietățile sale și astfel imposibil de caracterizat. Noțiunea de substanță tinde să dispară în gândirea empiristă în favoarea calităților sensibile ale lucrurilor, părăsindu-se astfel noțiunea acelui ceva în care acestea rezidă în favoarea unei noțiuni empirice care se referă la îmbinarea regulată a acestora. Dar acest lucru este la rândul său problematic, în măsura în care nu se poate vorbi decât de îmbinarea *exemplelor* de calități, și nu a calităților însele, astfel încât problema a ceea ce înseamnă pentru o calitate să fie instanțiată rămâne încă în picioare.

Metafizica inspirată de știința modernă tinde să respingă conceptul de substanță în favoarea unor concepte precum *câmp sau *proces, fiecare dintre acestea părând să ofere un exemplu mai bun de categorie fizică fundamentală.

substituibilitate. În teoria *personalistă sau subiectivă a probabilității, trebuie găsit un înlocuitor pentru noțiunea aparent obiectivă sau *„realistă" a unei probabilități necunoscute, de exemplu, extragerea unei bile negre dintr-o urnă în care numărul bilelor albe este egal cu cel al bilelor negre. Substitutul personalist al acestei noțiuni, elaborat de *de Finetti, privește evenimentul ca pe un membru al unui șir de extrageri, gândite la rândul lor ca având proprietatea ca probabilitatea oricărei mulțimi de n extrageri a câte unei bile negre să depindă exclusiv de n. A privi un șir în acest fel înseamnă a considera evenimentele din el ca substituibile; ni se oferă astfel un înlocuitor personalist al noțiunii clasice a unui șir de evenimente independente ce au în comun o probabilitate necunoscută.

substrat. Partea ascunsă a *substanței. Ceea ce suportă calitățile, în opoziție cu acestea, dar conceput ca „ceva care nu știm ce este", de nedescris, întrucât orice caracterizare a sa nu face decât să menționeze una dintre proprietățile de care trebuie distins. *Berkeley îl acuza pe *Locke, poate pe nedrept, că ar fi susținut caracterul inteligibil al acestei idei, în timp ce, după Berkeley, nu poate fi astfel.

subzistență. O existență care posedă mai degrabă un caracter ireal, adecvat *universaliilor, personajelor fictive și altor entități nesubstanțiale. Termenul este asociat cu *Meinong, dar ideea potrivit căreia pot fi distinse diferite moduri de existență a fost una dintre țintele favorite ale logicienilor moderni. → descripții definite.

sufism. În jurul anului 800, termenul *Sufi* (de la cuvântul persan pentru lână netoarsă din care erau făcute veșmintele acestora) a fost aplicat misticilor islamici care au îmbrățișat practicile ascetice ca mijloace de realizare a comuniunii cu Dumnezeu. Filosofii *Al-Ghazali și *Al-Farabi au practicat sufismul și și-au adus contribuția la doctrinele mistice ale acestuia.

suflet. „Eul" imaterial care posedă experiența conștientă, controlează pasiunea, dorința și acțiunea și își menține o identitate perfectă începând din momentul nașterii (sau înainte) și încheind cu cel al morții (sau după). Filosofia modernă a minții a fost deseori preocupată să demonteze mănunchiul de concepții care conferă plauzibilitate modului de a gândi în termenii sufletului. → identitate personală; paralogism; teoria mănunchiului.

sufletul lumii → panpsihism.

sui generis. Lat., aparținând propriului său gen.

sumă logică. Suma logică a două propoziții *p* și *q* este *disjuncția lor, $p \vee q$. Suma logică a două mulțimi este *reuniunea lor.

sumă mereologică. Suma mereologică a două elemente este întregul alcătuit din ambele, indiferent de distanța lor spațială sau de alt fel. Noțiunea nu coincide cu cea de *mulțime, ai cărei membri sunt perechi de obiecte: o sumă mereologică a două obiecte spațiale este la rândul ei un obiect spațial mai mare, în timp ce o mulțime nu este.

summum bonum. Binele suprem; ceea ce este un *scop în sine. Natura acestei stări i-a preocupat atât pe autorii antici, cât și pe cei creștini (→ *agathon*), deși cel care a avut ultimul cuvânt este probabil *Hobbes: „În ceea ce privește un scop *suprem*, în care filosofii vechi au așezat *fericirea*, purtând nenumărate controverse în ceea ce privește calea către acesta, nu există nici un asemenea lucru în această lume, și nici vreo cale de a ajunge la el, așa după cum nu există o cale pentru a atinge Utopia: deoarece atâta vreme cât trăim, avem dorințe, iar dorința presupune un scop în plus."

sunet. Obiectul imediat al percepției auditive, pe care îl percepem însă într-un mod afectat de factori precum contextul sunetelor pe care le auzim sau propria noastră experiență și înțelegere muzicală. Sunetele împărtășesc problemele calităților secundare: un copac ce se prăbușește singur într-o pădure produce vreun sunet? → calități primare / secundare.

supererogatoriu. Fapte care nu sunt „cerute", dar care pot trece dincolo de chemarea datoriei, de exemplu, acte de bunătate și de eroism ieșite din comun. Categoria este interesantă prin aceea că multe teorii etice nu reușesc să o recunoască: de exemplu, pentru un *utilitarist direct, o acțiune fie maximizează fericirea, și în acest caz trebuie înfăptuită, fie nu o face, și în acest caz nu trebuie înfăptuită. Teologia protestantă a respins de asemenea această categorie, în măsura în care în teologia catolică surplusul moral care vine din actele de sfințenie era proprietatea Bisericii și astfel putea fi cumpărat și vândut.

supervenientă. Termen introdus de către *Hare pentru a descrie modul în care se află în relație proprietățile etice cu alte proprietăți psihologice și naturale ale lucrurilor. Proprietăți de un fel, F, survin pe baza altora de tip G, atunci când lucrurile sunt F în virtutea faptului că sunt G. Astfel, o persoană nu poate să fie pur și simplu bună, ci trebuie să fie bună în virtutea faptului de a poseda alte proprietăți, cum ar fi curajul sau bunătatea. Proprietatea supervenientă se întemeiază pe calitățile de bază cel puțin în acest mod: dacă un lucru posedă proprietățile de bază și este F, atunci orice alt lucru cu aceleași proprietăți de bază trebuie să împărtășească această proprietate rezultantă F. Uneori se distinge între supervenientă în sens slab, unde acest lucru este valabil numai pentru alte lucruri reale, și survenientă în sens tare, unde aceasta se aplică tuturor lucrurilor posibile.

Noțiunea este folosită în multe domenii: de exemplu, proprietățile biologice supervin în mod plauzibil pe baza celor chimice; proprietățile mentale pe baza celor fizice; proprietățile și puterile *dispoziționale pe baza celor categorice, și așa mai departe. Una dintre calitățile pe care le are această noţiune este aceea că putem înţelege prin intermediul ei relaţia dintre straturi diferite ale descrierii fără a fi nevoiţi să recurgem la o *reducţie a unei arii la alta. Valoarea acestei calităţi depinde de cât de bine înţelegem relaţia însăşi de superveniență. Dacă modul în care lucrurile ce posedă proprietăţile F survin celor care posedă proprietăţile G este un fapt metafizic inexplicabil, izolat, atunci supervenienţa mai degrabă moşteneşte decât rezolvă problemele legate de înţelegerea diferitelor domenii. → realizare diferenţială.

supoziţie. O *propoziţie este tratată ca o supoziţie atunci când ea se adaugă la un număr de *premise ale unui *argument. Concluzia este astfel condiţionată de acea supoziţie, în afară de cazul în care supoziţia poate fi eliminată, sau se dovedeşte a fi inutilă în dezvoltarea argumentului.

suppositio. Termen medieval pentru subiectul unei propoziţii, sau acel ceva pentru care stă termenul general din poziţia subiectului. Potrivit doctrinei medievale, termenii generali într-un *silogism desemnează lucruri şi sunt interşanjabili din punct de vedere gramatical, fiind legaţi prin *copulă cu un predicat într-o propoziţie categorică. Aceasta ridică problema acelui ceva pentru care stă fiecare şi a relaţiei pe care trebuie să o susţină între lucrurile pentru care stau, astfel încât propoziţia să spună ceva adevărat. Dacă se prespune de asemenea că, pentru ca o propoziţie să fie adevărată, termenii trebuie să stea pentru acelaşi lucru, atunci problema devine extrem de complexă, doctrina lui *suppositio* apelând în cele din urmă la distincţii precum cele dintre *suppositio* formală, materială, simplă, personală, determinată şi altele.

supradeterminare. Un eveniment este supradeterminat atunci când există mai multe evenimente antecedente (cel puţin două), oricare dintre ele putând fi o *condiţie suficientă pentru evenimentul care tocmai are loc. În mod analog, o concluzie este supradeterminată dacă poate fi demonstrată în orice mod pe care îl selectăm dintr-un număr de moduri independente. Conceptul este utilizat de *Freud pentru a descrie posibilitatea cauzelor şi interpretărilor multiple ale viselor.

Supraom → *Übermensch*.

supravieţuire şi nemurire → nemurire.

surjectiv → funcţie (logică).

Swedenborg, Emanuel (1688–1772). Filosof naturalist, teolog şi mistic suedez. Swedenborg s-a născut într-o importantă familie ecleziastică şi a studiat la Uppsala. În timp ce lucra în Comisia Minelor, între 1716 şi 1747, a făcut diferite descoperiri ştiinţifice, fiind considerat ca unul dintre întemeietorii cristalografiei. Oricum, ajungând la convingerea că a avut un contact direct cu lumea spirituală, şi-a dat demisia şi a început să predea, întemeind o nouă biserică sau fraternitate a celor care au aderat la doctrinele sale. Filosofia sa este un amestec de *panpsihism, *panteism şi *teozofie.

Ș

Școala alexandrină. Școală *platonică impregnată de elemente creștine, care s-a dezvoltat în Alexandria vreme de două secole, înainte de anul 642, când orașul a fost cucerit de arabi. Membrul cel mai cunoscut al acestei școli a fost *Hypatia.

Școala de la Frankfurt. Școală critică de orientare *marxistă apărută în Frankfurt în anii 1920–1930 în jurul Institutului de Cercetări Sociale, fondat în 1923. Principalii reprezentanți de formație filosofică ai școlii au fost Max Horkheimer (director între 1931 și 1958), *Adorno, *Marcuse și *Benjamin. Dintre reprezentanții mai târzii, cel mai cunoscut este *Habermas. Viziunea lor este uneori cunoscută sub numele de *teorie critică. Scopul Școlii de la Frankfurt a fost să promoveze o versiune a marxismului care să nu fie contaminată de *pozitivism și *materialism. Această versiune a marxismului ar fi trebuit să ia în considerare influența pe care a exercitat-o suprastructura (sau cultura și imaginea de sine a oamenilor dintr-o perioadă istorică) asupra schimbării sociale. Școala de la Frankfurt s-a confruntat atât cu degenerarea marxismului sovietic în stalinism, cât și cu încercarea nereușită a comunismului de a deveni popular în rândul clasei muncitoare din Occident. În replică, a manifestat un interes de sorginte kantiană pentru condițiile de posibilitate ale rațiunii și cunoașterii, îmbinat cu sublinierea (în stil hegelian) a condiționării istorice a oricărei gândiri: ambele elemente au condus spre o atitudine sceptică față de ideologiile dominante ale epocii, adică acele răstălmăciri ale gândirii care provin din inegalități sociale reale, dar le camuflează. Școala de la Frankfurt a pus în evidență sincronizarea dintre estetică, psihanaliză și cultura populară: toate acestea contribuie la întărirea stării sociale predominante de acceptare pasivă și depersonalizată a *status quo*-ului („sistemul"). Fetișizarea *mărfii, *fascismul și naționalismul sunt rezultate ale acestei pasivități. Atât timp cât majoritatea indivizilor se află într-o stare de dependență față de aceste forțe, nu există perspectiva unei revoluții inevitabile, așa cum preconizează marxismul clasic. În schimb, devine foarte important rolul unei conduceri înțelepte a luptei pentru emancipare. Analog, fiind subliniată necesitatea unei transformări realizate printr-o înțelegere mai bună, se consideră că psihanaliza ar furniza un model pentru emancipare, întrucât oferă speranța că, devenind conștienți de aspectele ascunse ale psihicului nostru, vom fi în stare să le depășim. Școala de la Frankfurt a exercitat o influență majoră asupra Noii Stângi și asupra altor mișcări radicale din anii șaizeci.

Școala de la Marburg. Școală *neokantiană preocupată în special de presupozițiile științelor naturii. Printre membrii săi s-au numărat Hermann Cohen (1842–1918), Paul Natorp (1854–1924) și *Cassirer.

Școala ioniană. *Presocraticii din Ionia, cunoscuți și sub numele de milesieni: *Thales, *Anaximandru și *Anaximene.

Școala megarică. Școala filosofică din Megara, lângă Atena, activă între finele secolului al V-lea și începutul secolului al III-lea î.Hr.; influențată atât de *Socrate, cât și de *eleați. Megaricii au fost celebri pentru subtilele lor despicări logice ale firului în patru. Întemeietorul școlii a fost Euclid, iar membrul ei cel mai remarcabil a fost Filon din Megara.

Școala milesiană (sau ioniană). Primii *presocratici erau cetățeni ai Miletului, un port comercial unde influențele orientale și egiptene se puteau amesteca cu gândirea grecească. Au rezultat o cosmologie îndrăzneață, speculativă, și convingerea că explicația rațională trebuie să înceapă cu identificarea unei substanțe prime, considerată de Thales (ca în miturile babiloniene) ca fiind apa. Printre filosofii milesieni se numără *Anaximandru și *Anaximene.

Școala peripatetică. Școală întemeiată de *Aristotel la Atena în anul 335 î.Hr., numită, probabil, astfel după *peripatos* sau drumul acoperit din grădina *Lyceum*-ului, unde acesta a predat. În afară de Aristotel, alți membri importanți ai acesteia au fost *Teofrast, Eudemos din Rhodos și *Straton din Lampsacos.

și → conjuncție.

ștersătură. În scrierile *deconstructiviste, un cuvânt este scris sub ștersătură (fr., *sous rature*) dacă folosirea lui este necesară în ciuda inteligibilității sale îndoielnice. Acest procedeu este înrudit cu punerea unui cuvânt între ghilimele pentru a arăta că utilizarea sa este problematică, de exemplu, conceptul de „substanță" al lui Locke.

știință a cogniției. Studiul științific al proceselor de cunoaștere, gândire sau organizare mentală, deseori prin intermediul modelării pe computer sau al studiului *inteligenței artificiale

T

tabela adevărului → funcție de adevăr.

tabula rasa (lat., tablă sau tăbliță nescrisă). Termenul folosit de *scolastici, de exemplu, de către *Toma d'Aquino (*Summa*, I a 79.2), pentru a indica starea unei minți pe care nu s-a imprimat nici o senzație. Este în mod frecvent folosit pentru a descrie teza similară a lui *Locke potrivit căreia nu există *idei înnăscute. → *nihil in intellectu nisi prius in sensu.*

tacit(ă) (comunicare; consimțământ; cunoaștere). Starea unei persoane sau a unei relații între oameni care nu este exprimată, sau una de care subiecții pot chiar să nu fie conștienți, dar care poate fi dedusă din alte capacități și activități ale acestora. Se poate spune că un agent capabil să construiască un număr indefinit de enunțuri ale unui limbaj posedă o cunoaștere tacită a gramaticii acelui limbaj. Cineva care rămâne în mod voluntar în cadrul jurisdicției unui stat este considerat de *Locke ca aflându-se în situația celui care a consimțit în mod tacit la legile statului. Comunicarea tacită este recunoașterea neexprimată a poziției celorlalți, care conduce la strategii în vederea activității comune (→ convenție). Noțiunea reflectă faptul că oamenii se comportă deseori „ca și cum" ar poseda cunoașterea descrisă sau ca și cum ar fi efectuat consimțământul sau comunicarea în cauză. A-i atribui însă conceptului o realitate psihologică mai bogată este problematic: de exemplu, *Hume a criticat aplicarea politică de către Locke a acestei noțiuni pe temeiul că subiectul nu are de regulă unde să se ducă și deci el nu se poartă ca și cum ar fi consimțit la autoritatea statului, ci se comportă ca și cum ar fi ales, dintre două rele, pe cea mai mică.

Tagore, Rabindranath (1861–1941). Filosof și poet indian. Tagore s-a născut la Calcutta și a studiat la Londra, devenind una dintre figurile internaționale cele mai cunoscute ale lumii intelectuale în primele decenii ale secolului al XX-lea. A obținut Premiul Nobel pentru literatură în 1913, fiind înnobilat în 1915. Operele sale filosofice dezbat teme religioase și etice, tendința lor fiind aceea de a uni și sintetiza aspectele cele mai bune din cuprinsul unor poziții aparent opuse, în mod deosebit în tradițiile Orientului și ale Occidentului. Probabil că lucrarea sa cea mai cunoscută în Occident este *Religia omului*, care a fost prezentată mai întâi sub forma conferințelor Hibbert la Oxford, fiind publicată în 1931.

tantra (sanscr., țesătură, text continuu). Un text sacru în tibetană și în alte forme ale *budismului. Multe tantre se referă la echilibrul dintre Shiva și Shakti, principiile masculin și feminin, formând baza pentru diferitele practici de meditație.

tarot. Un set de 22 de cărți de joc pictate, folosite în jocul antic de cărți al tarotului sau tarokului, cunoscut pentru prezicerea viitorului.

Tarski, Alfred (1901 / 1902–1983). Născut și educat în Varșovia, Tarski a plecat în SUA în 1939. A predat la Harvard și apoi s-a mutat la Universitatea din California, la Berkeley, în 1942. În 1930 și-a început munca de pionierat asupra conceptului de adevăr în limbajele formalizate, ce a culminat în 1933 cu binecunoscutul studiu cu același nume (→ convenție T; teoria adevărului). Împreună cu Abraham Robinson (1918–1974), a creat *teoria matematică a modelelor. Cercetările sale asupra sistemelor axiomatice decidabile și indecidabile l-au consacrat ca un pionier al științei computerelor, în decursul carierei sale de matematician publicând peste 300 de studii și cărți ce acoperă o arie de probleme ce se întinde de la teoria mulțimilor la geometrie și algebră. Cercetările sale din domeniul logicii sunt pozitiv apreciate în *A Decision Method for Elementary Algebra and Geometry* (1948), iar pentru filosofi este cel mai bine reprezentat în colecția de articole *Logic, Semantics, and Metamathematics* (1956).

tautologie. Din punct de vedere tehnic, o formulă a *calculului propozițional care este adevărată indiferent de valoarea de adevăr atribuită variabilelor propoziționale care o compun. (O tautologie este astfel validă sau adevărată în toate *interpretările.) În contexte mai neformale, o tautologie este deseori considerată o propoziție care „nu spune nimic" sau care repetă pur și simplu o definiție.

teamă → alienare; *Angst*.

technē (gr., îndemânare sau meșteșug). Cunoașterea modului în care se fac sau se fabrică lucrurile.

Teilhard de Chardin, Pierre (1881–1955). Filosof al naturii și paleontolog francez, iezuit. Lucrarea sa principală, *Le Phénomène humain* (terminată în 1946, publicată în 1955), expune o sinteză a științei și religiei, ce vede universul ca un sistem care evoluează de la o etapă la alta către forme tot mai înalte ale conștiinței, țintind către o unitate cu Dumnezeu. Perspectiva are rădăcini filosofice în *Bergson. Deși influent la vremea sa, pretențiile sale referitoare la credibilitatea rațională a ideilor sale au fost dărâmate de biologul Peter Medawar în *Mind*, în 1961.

teism. Credința în existența lui Dumnezeu. De asemenea, teismul reprezintă o stare morbidă creată de băutul excesiv de ceai, dar acesta este un sens diferit al cuvântului, sau o exemplificare a *omonimiei. → deism; filosofia religiei; monoteism; politeism.

telekinezie. Mișcarea obiectelor prin mijloace așa-zis *paranormale.

teleofuncționalism. Specie a *funcționalismului care îl sporește prin referire la *teleologie, considerată de regulă ca fiind analizată prin trimiterea la selecția naturală. Ideea fundamentală este aceea că putem gândi stările mentale nu numai în termenii relațiilor lor cauzale reale, dar și în termenii rolului pe care „se presupune" că acestea îl joacă într-o structură cauzală globală, unde „se presupune" este stabilit pe baza scopului adaptativ pe care acestea îl servesc.

teleologie (gr., *telos*, scop). Studiul finalităților sau scopurilor lucrurilor. Ideea potrivit căreia există ceva în genul finalității sau scopului vieții este proeminentă în concepția aristotelică despre *natură (și etică), și apoi în tradiția creștină. Teoria evoluției prin selecție naturală face posibilă speculația despre funcția în vederea căreia sunt adaptate lucrurile particulare, și astfel permite aserțiunile despre scopul pe care îl servește o *adaptare, în absența oricărei credințe în ideea existenței unui creator care a conceput-o pentru un scop anume și în absența credinței neștiințifice conform căreia utilitatea viitoare a unei trăsături generează într-un anume fel existența acesteia printr-un fel de *cauzalitate regresivă. Teleologia eliberată de aceste implicații este denumită uneori teleonomie. Teleologia unei trăsături poate avea implicații metafizice: astfel, este posibil să se sugereze (într-un mod disputabil) că vederea noastră spațială face posibilă adaptarea la lumea spațială, în timp ce nu este obligatoriu ca vederea în culori să facă posibilă adaptarea cu succes la o lume colorată, deși ea poate să fie adaptată pentru trasarea cu pricepere a suprafețelor pe baza schimbărilor luminii. Acesta ar putea fi un mod de a apăra distincția dintre *calitățile primare / secundare. → funcție (biologică).

telepatie. Presupusa capacitate de a transmite gânduri în mod direct în mintea altcuiva sau de a primi gânduri în mod direct din mintea altcuiva, fără nici o interacțiune cauzală normală.

teleportare (teletransportare). Mod fictional de a schimba locul, prin care o persoană „se dematerializează" într-un loc și apare în altul. *Experimentul mintal prin care se imaginează asemenea cazuri își are locul în filosofia *identității personale, întrucât dacă admitem că teleportarea nu implică nici o contradicție, atunci este ca și cum am gândi identitatea noastră ca fiind în mod potențial distinctă de continuitatea noastră corporală.

telos (gr., finalitate sau scop). → *aretē*; natură; teleologie.

temeiuri / cauze. Atunci când acționăm pe baza unui temei, este oare acest temei o cauză a acțiunii noastre? Dacă explicăm o acțiune prin invocarea temeiului pentru care a fost săvârșită, atunci este aceasta o explicație cauzală? Concepția potrivit căreia aceasta nu este o explicație cauzală va invoca existența unei relații logice între o acțiune și temeiul ei: va spune că acțiunea nu ar mai fi ceea ce este dacă nu și-ar fi dobândit identitatea din locul pe care îl ocupa într-un plan intențional al agentului (ar fi pur și simplu un exemplu de comportament, care nu poate fi defel explicat prin temeiuri). Temeiurile și acțiunile nu sunt evenimentele „neînchegate și separate" ținute laolaltă de relații cauzale. Concepția contrară, expusă de *Davidson în articolul său celebru „Actions, Reasons, and Causes" (1963), afirmă că existența unui temei este un eveniment mental, și atâta vreme cât acest eveniment nu este legat în mod cauzal de acțiunea în desfășurare, nu putem spune că este temeiul pentru care are loc acțiunea; acțiunile pot fi înfăptuite mai degrabă pentru un temei decât pentru altul, iar temeiul care le explică este cel care a fost eficient din punct de vedere cauzal în declanșarea acțiunii.

temperament sensibil / insensibil. Distincție făcută de *James, care a considerat-o clarificatoare pentru clasificarea filosofilor într-una dintre aceste două tabere (*Pragmatism*, cap. 1). Cei sensibili sunt: raționaliști (lucrând cu „principii"), intelectualiști, idealiști, optimiști, religioși, adepți ai libertății voinței, moniști și dogmatici. Cei caracterizați de temperamentul insensibil sunt: empiriști (lucrând cu „fapte"), acordând importanță simțurilor, materialiști, pesimiști, nereligioși, fataliști, pluraliști și sceptici. Ca și *Nietzsche; James a crezut că până și construcțiile intelectuale și raționale, așa cum tind să fie sistemele filosofice, sunt expresii ale temperamentului individual.

teodicee. Parte a teologiei care se ocupă de apărarea bunătății și omnipotenței lui Dumnezeu în fața suferinței și răului din lume. → apărarea liberului arbitru; problema răului.

Teofrast (cca 370–cca 288 î.Hr.). Elev și colaborator al lui *Aristotel și succesorul acestuia în calitate de conducător al *peripateticienilor. Deși a fost un profesor faimos și un autor prolific, puține dintre operele sale au supraviețuit. Filosofia lui s-a diferențiat de cea a lui Aristotel, în principal în direcția empirismului și a scepticismului, în ceea ce privește exagerările abordării teleologice a naturii a lui Aristotel, dar în linii mari el a urmărit linia științei și a sistematizării aristotelice. Tratatul său *Despre opiniile filosofilor naturii* a reprezentat sursa majoră pentru cunoașterea ulterioară a *presocraticilor.

teologie naturală. Doctrine despre Dumnezeu la care se poate ajunge prin procesele naturale de raționare, prin contrast cu acelea care reclamă ajutorul revelației. Ateiștii și agnosticii neagă că există asemenea doctrine, ca și teologii protestanți, care subliniază limitările facultăților omului „căzut", accentuând în schimb necesitatea specială a grației divine. → deism.

teologie revelată. Teologia ce are ca obiect doctrine cunoscute sau înțelese fără ajutorul rațiunii, ci printr-un act special de revelație divină, de pildă prin incarnare sau prin transmiterea cunoașterii biblice.

teorema lui Arrow. Cea mai cunoscută teoremă din logica alegerii sociale sau a votării. Teorema (intitulată în mod adecvat teorema posibilității generale) arată imposibilitatea ca o *funcție a bunăstării sociale să satisfacă o sumă de constrângeri foarte slabe. În esență, acestea sunt: (1) trebuie să funcționeze pornind de la orice set posibil de ordonări individuale ale alternativelor; (2) trebuie să satisfacă *principiul Pareto potrivit căruia dacă fiecare persoană preferă pe *x* lui *y*, atunci societatea trebuie să prefere pe *x* lui *y*; (3) pentru orice submulțime de alternative, doar preferințele indivizilor asupra alternativelor din submulțimea de alternative vor fi luate în considerare; și (4) nondictatura: nu trebuie să existe nici un individ ale cărui preferințe exclusive să dicteze preferințele societății. *Paradoxul votului este un exemplu simplu de problemă care poate apărea.

teorema lui Bayes. Teoremă din teoria probabilităților. Thomas Bayes (1702–1761) a fost un cleric englez, a cărui lucrare *An Essay towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances* a apărut în două studii prezentate de *Price (Bayes nemaifiind în viață) în *Philosophical Transactions* (din 1763 și 1764). Bayes a dat o soluție pentru probabilitatea ca reușita unui eveniment la o singură încercare să se situeze în cadrul unui anumit interval, fiind cunoscut de câte ori s-a petrecut evenimentul și de câte ori a eșuat. Dar forma în care este amintită teorema lui este cea a unei expresii a probabilității posterioare a unei ipoteze (probabilitatea ipotezei după ce este obținută demonstrația). Aceasta este un produs al: (1) probabilității ei înainte de demonstrație sau probabilitate anterioară și (2) probabilitatea demonstrației în sine, dată fiind ipoteza, separată de probabilitatea anterioară a demonstrației (adeseori exprimată ca probabilitatea probei văzută în lumina tuturor celorlalte ipoteze posibile). În teoria statisticii, adepții lui Bayes consideră că această teoremă este fundamentală pentru a atribui probabilități ipotezelor. Cei care nu sunt de acord cu Bayes consideră că aplicarea teoremei este extrem de restrânsă, deseori menționând natura abstractă și artificială a probabilităților anterioare care sunt cerute. → personalism.

teorema lui Bell. Teorema interconexiunii a lui Bell, demonstrată de fizicianul John Bell în 1964, care afirmă că nici un model local de realitate nu poate aprecia corect un comportament cuantic (→ mecanică cuantică). Un model local de realitate este unul în care toate conexiunile cauzale se propagă prin semnale care circulă cu o viteză mai mică decât cea a luminii. Bell a arătat că mecanica cuantică descrie corelații care nu pot fi explicate printr-un model local. Teorema ia în discuție o structură care este o variație a celei din *experimentul Einstein-Podolsky-Rosen, și dovedește că, dacă realitatea este locală, e de așteptat ca anumite măsurări precise să arate o anumită inegalitate (inegalitatea Bell). Rezultatele experimentale sunt însă altele, sugerând un conflict cu teoria relativității, care pare să necesite localizare. Teoreticienii nu au căzut de acord dacă acest conflict este real — de exemplu, cineva ar putea susține că aceste corelații sunt fapte brute neexplicate.

teorema lui Bernoulli. Nume folosit pentru „legea numerelor mari" din teoria probabilităților, demonstrată de Jakob Bernoulli (1654–1705). Teorema oferă cea mai cunoscută relație dintre probabilitate și frecvența ocurenței evenimentelor într-un eșantion de încercări. Astfel, teorema este fundamentală pentru epistemologia probabilisticii. Bernoulli a demonstrat că dacă avem un eșantion de n încercări și la fiecare dintre ele un rezultat r are probabilitatea p, atunci cel mai probabil număr de ocurențe ale evenimentului este pn (sau cel mai apropiat număr întreg). Mai mult decât atât, pentru orice număr mic e, probabilitatea ca frecvența ocurenței să se afle în interiorul intervalului $np \pm e$ se mărește cu n, și tinde la 1 pe măsură ce n tinde la infinit.

teorema lui Cantor. Teoremă fundamentală a *teoriei mulțimilor, demonstrată de *Cantor în 1891. Este de obicei împărțită în două. Teorema lui Cantor spune că mulțimea numerelor reale este non-*enumerabilă. Teorema mulțimii putere a lui Cantor demonstrează că *mulțimea putere a oricărei mulțimi este întotdeauna mai mare decât mulțimea însăși. Cantor demonstrează ambele rezultate prin *metoda diagonalei.→ continuum; număr; teoria mulțimilor.

teorema lui Church. Teoremă datorată matematicianului și filosofului american Alonzo Church (n. 1903), care susține că teoremele *calculului predicatelor nu formează o mulțime general recursivă. Dată fiind *teza lui Church, aceasta înseamnă că nu există un procedeu sau un algoritm prin care să decidem dacă o formulă arbitrară a calculului predicatelor de ordinul întâi este o teoremă de calcul.

teorema lui Craig. Teoremă a logicii matematice, considerată importantă pentru filosofia științei. Logicianul William Craig de la Universitatea Berkeley a demonstrat că, dacă obținem o partiție a vocabularului unui sistem formal (de exemplu, îl împărțim în T = clasa termenilor teoretici, și 0 = clasa termenilor observaționali), și dacă există un sistem *T* *formalizat în întregime, ce are o mulțime *S* de consecințe care conțin numai termeni 0, atunci va exista și un sistem *0* ce va conține numai vocabularul 0, fiind însă suficient de puternic pentru a produce aceeași mulțime S de consecințe. Teorema lui Craig este pur formală, în sensul că *T* și *0* nu fac decât să distingă pe criteriul preferinței între anumite formule (care conțin ca termeni nelogici doar un anumit tip de vocabular) și celelalte formule. Teorema poate stimula opinia că ne putem, în principiu, dispensa de termenii teoretici ai unei teorii științifice, întrucât aceleași consecințe pot fi derivate și fără ei. Procedeul folosit de Craig nu oferă totuși nici o metodă efectivă de a ne dispensa de termenii teoretici în avans, adică în timpul procesului actual în care ne gândim la premisele din care decurge mulțimea S și le stabilim. În acest sens, *0* continuă să fie parazitară pe mulțimea *T*, din care provine.

teorema (teoremele) **lui Gödel.** Prima teoremă de incompletitudine a lui *Gödel afirmă că, pentru orice sistem logic consistent S, capabil să exprime aritmetica, vor exista propoziții care sunt adevărate în interpretarea standard a lui S, dar nu pot fi demonstrate. Mai mult, dacă sistemul S este *omega-consistent, atunci există propoziții astfel încât nici ele, nici negațiile acestora nu pot fi demonstrate. A doua teoremă afirmă că nici un astfel de sistem nu este suficient de puternic pentru a-și demonstra propria consistență.

Aceste rezultate, publicate în 1931 în „Über formal unentscheidbare Sätze der *Principia Mathematica* und verwandter Systeme I", au stabilit limitele metodelor pur formale în matematică și, în mod special, au marcat sfârșitul *programului hilbertian. Felul în care Gödel a demonstrat primul său rezultat a dobândit o semnificație filosofică suplimentară. Aceasta s-a realizat prin definirea unei formule *P*, care, deși nedemonstrabilă, poate fi considerată adevărată, dat fiind felul în care e construită. Învățătura cuprinsă aici este că adevărul, într-un anume fel, depășește demonstrabilitatea, cel puțin pe cea formală.

Gödel a procedat prin codificarea formulelor logice prin numere, astfel încât unui enunț despre demonstrabilitate în metateorie îi corespunde, prin aplicație, un enunț simplu din matematica elementară. Formalismul aritmeticii conține astfel propoziții care, considerate prin prisma enumerării, exprimă judecăți despre propria lor metamatematică. *P* este o astfel de formulă: ea exprimă, pentru cineva care o interpretează prin prisma enumerării, propria sa indemonstrabilitate. Metoda lui Gödel este astfel un exemplu al *metodei diagonalei și are o similitudine clară cu exemplele *paradoxurilor semantice. Este deci extrem de important că toate metodele folosite de Gödel sunt absolut riguroase.

Procedeele și rezultatele sale au deschis calea atât unei tratări pe deplin riguroase a noțiunii de *funcție calculabilă, cât și înțelegerii noastre de astăzi în legătură cu puterea și limitele calculului, și cu posibilitatea sau imposibilitatea programelor care testează consistența și completitudinea.

teorema lui Löwenheim–Skolem → teorema Skolem–Löwenheim.

teorema Skolem-Löwenheim. Orice clasă de formule bine formate din *calculul predicatelor care are un *model, are unul cu un domeniu *enumerabil. → paradoxul Skolem.

teoremă. Ceva dovedit într-un sistem logic sau într-un *calcul logic. Din punct de vedere formal, ultima treaptă a unei *demonstrații.

teoretic-încărcat. Un enunț este teoretic încărcat dacă termenii săi au sens numai în lumina unui set de principii teoretice. Judecata că un electron a fost emis este, de pildă, mult mai adânc încărcată teoretic decât judecata potrivit căreia pe ecran a apărut o lumină albă. Oricum, se crede în general că toate enunțurile sunt teoretic încărcate și că nici unul nu are statutul atribuit de *pozitivismul logic de *enunțuri de bază sau *enunțuri protocol, ce oferă o relatare neafectată teoretic a experienței brute. → mitul datului.

teoria adevărului. O teorie care oferă *definiția adevărului pentru un limbaj.

teoria adevărului ca limită ideală. Teorie a adevărului de tipul celei asupra căreia s-ar cădea de acord în cadrul limitei ideale a cercetării. Această perspectivă a fost sugerată de *Peirce în eseul său „How to Make our Ideas Clear" (1868). Meritul său principal constă în asocierea ideii adevărului ca scop al cercetării cu ideea calităților (simplitate, putere explicativă) care sunt proprii unei cercetări. Este necesară totuși o anumită lămurire a modului în care se transformă aceste proprietăți în calități, în afara presupunerii că ele acționează ca niște moașe pentru adevăr. Teoria se confruntă și cu problema dacă există perspectiva unei determinări empirice care să indice că limita ideală a cercetării a fost atinsă și dacă în absența unui astfel de criteriu noțiunea de limită mai are sens.

teoria adevărului-coerență. Concepția potrivit căreia adevărul unei propoziții constă în apartenența ei la un corp de alte propoziții în mod adecvat definit: un corp care este consistent, coerent și probabil înzestrat și cu alte virtuți, dacă acestea nu sunt definite în termeni de adevăr. Teoria, deși surprinzătoare la prima vedere, are două puncte tari: 1) noi testăm adevărul opiniilor noastre în lumina altor opinii (inclusiv opinii peceptuale); 2) nu putem ieși în afara celui mai bun sistem al nostru de opinii, pentru a vedea cât de bine funcționează în termenii corespondenței cu lumea. Pentru mulți gânditori, punctul slab al teoriilor coerentiste pure stă în aceea că ele omit să includă un sens adecvat al felului în care sunt susținute sistemele reale de opinii de către persoane cu experiență perceptuală, influențate de către mediul lor. Pentru un teoretician al coerenței, experiența este relevantă doar ca sursă a opiniilor perceptuale ce intervin ca parte a mulțimii coerente sau incoerente. Acest lucru nu pare să țină seama de sentimentul nostru că experiența joacă un rol special în controlul sistemelor noastre de opinii, însă coerentiștii au contestat obiecția în diferite feluri. → teoria adevărului-corespondență.

teoria adevărului-corespondență. *Aristotel spunea că un enunț este adevărat dacă spune despre ceea ce este că este și despre ceea ce nu este că nu este (*Metafizica*, Γ, *iv.* 1011). O teorie a corespondenței nu este însă pur și simplu echivalentă cu teza că adevărul constă în corespondența cu *faptele, ci mai degrabă susține că interesul teoriilor este să realizeze această corespondență. Ideea lui Aristotel, luată ca atare, este o banalitate inofensivă împărtășită de toate concepțiile despre adevăr. O teorie a corespondenței susține, în plus, că noțiunile de corespondență și de fapt pot fi elaborate în mod suficient pentru a face din această banalitate o teorie interesantă a adevărului. Adversarii obiectează susținând în primul rând că nu avem acces la fapte independent de enunțurile și opiniile pe care le adoptăm. Nu putem să privim îndărătul nostru, pentru a ne compara opiniile cu o realitate accesibilă prin alte mijloace decât aceste opinii (sau alte opinii). Nu avem așadar nici un fel de acces la acele structuri cărora opiniile noastre le pot corespunde sau nu. → teoria adevărului–coerență; teoria adevărului-redundanță; teoria identității asupra predicației (adevărului); teoria pragmatistă a adevărului; teoria semantică a adevărului.

teoria adevărului-redundanță. Teoria cunoscută și sub numele de minimalism sau sub cel de teoria deflaționistă a adevărului, elaborată de *Frege și *Ramsey. Afirmația esențială este aceea că predicatul „...este adevărat" nu are un sens, adică nu exprimă nici un concept substanțial, profund sau explicativ, care trebuie să constituie subiectul cercetării filosofice. Abordarea are mai multe versiuni, însă se concentrează asupra următoarelor aspecte: (1) „este adevărat că *p*" nu spune nici mai mult nici mai puțin decât *p* (prin urmare, redundanță); (2) în contexte mai puțin directe, precum „tot ceea ce a spus el a fost adevărat", sau „toate consecințele logice ale propozițiilor adevărate sunt adevărate", predicatul funcționează mai degrabă ca un instrument care ne permite să generalizăm, decât ca un adjectiv sau ca un predicat care descrie ceea ce a spus el, sau tipurile de propoziție care rezultă din propozițiile adevărate. De exemplu, al doilea enunț se poate traduce ca „$(\forall p, q)\,(p \,\&\, p \to q \to q)$", caz în care nu se întrebuințează deloc noțiunea de adevăr.

Apar probleme tehnice create de interpretarea tuturor întrebuințărilor noțiunii de adevăr în asemenea moduri, numai că, în general, ele nu sunt resimțite ca fiind insurmontabile. Trebuie ca abordarea să înlăture din explicație întrebuințări aparent esențialiste ale noțiunii, cum sunt „Știința se află în căutarea adevărului" sau „Adevărul este o normă care guvernează discursul". Într-adevăr, deseori scrierile *postmoderniste pledează în favoarea abandonării unor asemenea norme, ca și a discreditatei concepții „obiective" a adevărului. Ar fi totuși posibil să păstrăm normele chiar și atunci când obiectivitatea este problematică, în măsura în care acestea pot fi modelate și fără implicarea adevărului: este în spiritul științei să impună ideea că ori de câte ori ea susține că p, atunci p. Este necesar ca discursul să fie prezidat de principiul potrivit căruia este greșit să afirmi p, atunci când non-p. → teorii decitaționaliste ale adevărului.

teoria adverbială. O teorie adverbială a percepției folosește *ambiguitatea act-obiect a experienței pentru a justifica gândirea percepției în termenii acțiunii. Obiectul percepției devine, astfel, nu un obiect adevărat, ci un adverb care descrie felul în care este realizată acțiunea. Astfel, în loc de „Văd o pată albastră" am putea avea „Văd (în mod) albastru", descriind felul în care are loc procesul sau activitatea de a vedea. Deseori se obiectează că adverbele cerute devin prea complexe și, în mod evident, denaturate: „Văd o pată albastră la dreapta unei pete roșii" devine ceva de genul „Eu văd (în mod) roșu-dreapta-albastru", însă, fără a menționa în mod subtil petele, este dificil să ne dăm seama cum am putea acorda sens acelui adverb complex folosit în enunț.

teoria atribuirii. Teoria care încearcă să cerceteze regulile ce guvernează modurile în care oamenii atribuie un comportament cauzelor exterioare, circumstanțelor sociale sau factorilor de personalitate.

teoria „boo-hooray". Nume peiorativ pentru teoria *emotivistă a eticii.

teoria cauzală a cunoașterii / justificării. Concepția potrivit căreia un agent știe că ceva este într-un anume fel atunci când există o conexiune cauzală adecvată între faptul că ceva este într-un anume fel și convingerea agentului. Exemplul cel mai clar este percepția directă, în care faptul că există un scaun în cameră determină natura vizuală a percepției mele că el există și, deci, determină cunoștința mea că el există. Printre dificultăți se numără și identificarea relației adecvate, extinderea ideii la cazuri mai puțin directe, mai ales cele care implică lucruri aparent noncauzale, precum obiectele abstracte, și asimilarea unor exemple în care ar putea exista o conexiune cauzală, dar ar fi cu totul absurd ca agentul să creadă în existența unei astfel de conexiuni. → lanț cauzal deviant.

teoria cauzală a identității. Teoria potrivit căreia relația care unifică stări succesive în stări ale unui singur lucru este legătura lor cauzală, prin care stările ulterioare sunt efecte ale celor anterioare.

teoria cauzală a înțelesului. Concepția potrivit căreia legătura între cuvinte și lume, prin care cuvintele au înțelesul pe care îl au, este o legătură cauzală. Teoria este expusă în lucrarea lui *Kripke, *Naming and Necessity*, pentru cazul special al numelor proprii. Un mod plauzibil de a ne gândi la legătura dintre numele „Platon" și filosoful Platon este acela că a existat o numire originală a filosofului printr-un termen care este un predecesor al cuvântului pe care îl folosim noi, și o legătură ce conservă referința răspunzătoare în mod cauzal pentru utilizarea actuală a termenului. Chiar și în acest caz există dificultăți referitoare la ce anume înseamnă o legătură care conservă referentul, iar extinderea teoriei asupra altor categorii de termeni, precum cei care desemnează *genurile naturale, nu e una justă.

teoria cauzală a percepției (sau a memoriei). Concepția potrivit căreia a percepe un obiect înseamnă a fi într-o stare care are o relație cauzală adecvată cu acel obiect, ori că a rememora un eveniment înseamnă a te afla într-o relație cauzală similară cu apariția lui inițială. În timp ce ideea fundamentală este în general acceptată, stabilirea cu exactitate a tipului de relație considerată adecvată s-a dovedit a fi dificilă, deoarece *lanțul cauzal deviant poate să ne conecteze cu lucruri pe care, totuși, nu le percepem sau nu ni le amintim.

teoria confirmării. Teoria măsurii în care probele sprijină o teorie. O teorie a confirmării complet formalizată ar impune gradul de încredere pe care un cercetător rațional îl poate avea într-o teorie, dat fiind un corp de dovezi. Părintele teoriei confirmării este *Leibniz, care credea că un limbaj al științei transparent din punct de vedere logic ar fi capabil să rezolve toate disputele. În secolul al XX-lea, o teorie a confirmării complet formală a constituit un scop principal al *pozitiviștilor logici, pentru că fără ea însuși conceptul fundamental al verificării prin evidența empirică rămâne în mod dureros neștiințific. Dezvoltările principale se datorează lui *Carnap și culminează în lucrarea sa, *Logical Foundations of Probability* (1950). Ideea lui Carnap consta în aceea că măsura necesară ar fi proporția stărilor de lucruri logic posibile în care teoria și evidența se susțin împreună, comparate cu numărul celor în care se susține evidența însăși (→ teoria probabilității serie). Prin urmare, se pretinde că putem măsura „seria" de posibilități compatibile cu teoria și evidența, în comparație cu seria compatibilă doar cu evidența. Printre obstacolele pe care le întâmpină proiectul se află și faptul că, atât timp cât evidența acoperă doar o serie finită de date, ipotezele științei pot acoperi o serie infinită. În plus, confirmarea se dovedește a varia cu limbajul în care este exprimată știința, iar programul carnapian are dificultăți în separarea varietății probelor, care confirmă în mod autentic, de repetarea mai puțin constrângătoare a aceluiași experiment. Confirmarea se dovedește, de asemenea, a fi susceptibilă de paradoxuri grave (→ paradoxul lui Goodman; paradoxul lui Hempel). În cele din urmă, judecata științifică pare să depindă de factori intangibili precum problemele cu care se confruntă teorii rivale, iar cei mai mulți cercetători au ajuns, în schimb, să pună accentul pe sensul, situat istoric, a ceea ce pare plauzibil, caracteristic unei culturi științifice la un moment dat. → varietate independentă limitată, principiu al ~.

teoria cuantificării. Teoria logică a inferențelor ce presupune *cuantificatori, cunoscută îndeobște sub numele de *calculul predicatelor.

teoria cutiei negre. Înțelegerea a ceva doar în termenii funcției sale. Aceasta lasă deoparte întrebarea cu privire la mecanismul ce-i permite să îndeplinească acea funcție. Lucrul respectiv este văzut ca o cutie neagră a cărei activitate internă este invizibilă. O teorie a științei de tipul cutiei negre, de exemplu, ar trata o teorie științifică doar ca un simplu formalism sau ca un simplu mecanism care face predicții pe baza datelor; o teorie a minții de tipul cutiei negre ar afirma că mintea este înțeleasă în mod exhaustiv dacă știm rezultatul oricărui impuls sau intrări.

teoria deciziei. Teoria alegerilor făcute atunci când fiecare opțiune este asociată unui risc, ori așteptării unui câștig sau unei pierderi, unde așteptarea este o funcție a probabilității unui rezultat și a câștigului sau pierderii totale implicate. → dominație; utilitate așteptată.

teoria demonstrației. Studiul relațiilor de deductibilitate dintre propoziții într-un *calcul logic. Deductibilitatea este definită într-un mod pur sintactic, adică fără referire la *interpretarea calculului pe care urmărim să o obținem. → teoria modelelor.

teoria descripțiilor → descripții definite.

teoria dispariției. Orice teorie care, urmărind să ofere o explicație unui fenomen, ajunge de fapt la concluzia că acel fenomen nu există. Multe teorii ale minții sunt acuzate de acest defect. De exemplu, o concepție care abordează problema lui „ce este a gândi", examinând ce înseamnă ca un interpret să atribuie gândire, se confruntă cu o potențială *regresie vicioasă atunci când i se cere să explice ce înseamnă că interpretul gândește. → eliminativism.

teoria dublului aspect. Concepția conform căreia trebuie să renunțăm să considerăm mintea și corpul ca lucruri a căror relație ar fi problematică. În schimb, ar trebui să admitem că subiectul ca întreg, o persoană, poate fi descris la fel de bine în termeni mentali și în termeni fizici, care denotă astfel aspecte diferite ale aceleiași entități. Chiar dacă este o alternativă la *dualismul cartezian demnă de luat în seamă, teoria dublului aspect se confruntă cu dificultatea de a evita un dualism al proprietăților la fel de nepromițător, cu probleme similare legate de modul în care interacționează proprietăți diferite.

teoria erorilor. Expresia se datorează filosofului contemporan J. L. Mackie și descrie o teorie conform căreia gândirea de zi cu zi, în anumite domenii, este contaminată de concepții filosofice greșite într-o măsură atât de mare, încât în cea mai mare parte este eronată. Mackie crede că gândirea morală obișnuită conține credința într-o proprietate de „a trebui să fie făcut“ (*to-be-doneness*), proprietate gândită ca fiind obiectivă, constrângătoare rațional și aflată în lucruri. Mackie a respins această credință. O teorie a erorii se opune în mod direct concepției lui Wittgenstein, după care limbajul obișnuit este perfect în ordine așa cum este el, iar gândirea filosofică este cea care a dat naștere confuziilor. Principala problemă cu care se confruntă o teorie a erorii este de a spune cum trebuie să fie remediată gândirea noastră pentru a ne elibera de eroare. Una dintre sugestii este adoptarea pe scară largă a *eliminativismului, sfatul pe care îl primim fiind acela de a abandona subiectul în întregime. Alte soluții mai puțin radicale ar îndemna la diferite operații de curățare. → cvasirealism.

teoria frecvențială a probabilității. Concepție elaborată de Richard von Mises (1883–1953) în lucrarea *Probabilitate, statistică și adevăr* (1928), care susține că probabilitatea unui eveniment într-o situație poate fi definită în termenii frecvenței cu care apar evenimentele de același tip într-o populație ipotetică de repetări ale aceleiași situații. Teoria expune cea mai simplă relație între probabilități și frecvența evenimentelor pe care se bazează probabilitățile. Totuși, trebuie definit tipul relevant de evenimente, situația și populația ipotetică; dacă aceasta din urmă este infinită, atunci trebuie să definim noțiunea unei limite, iar probabilitatea devine sensibilă la ordonarea rezultatelor în serii. Teoria este dificil de aplicat la evenimente singulare — cum ar fi probabilitatea ca un anumit cal să câștige derby-ul din acest an — întrucât se pare că nu putem defini nici un „tip“ unic de eveniment pentru care acest exemplu ar fi un caz particular. Cu alte cuvinte, nu există o cale unică de a specifica evenimentele care trebuie considerate repetări ale uneia și aceleiași situații, astfel încât să poată fi stabilită frecvența ei. Cealaltă problemă cu care se confruntă teoria este aceea că nu reiese cu claritate faptul că limita ne oferă ceea ce așteptăm realmente de la judecățile de probabilitate; această limită este o construcție non-empirică, constituind ținta celebrei remarci a lui *Keynes: pe termen lung, suntem cu toții morți.

teoria ideațională a înțelesului. Concepție conform căreia înțelesul afirmațiilor ține de ideile pe care le exprimă. → filosofia limbajului; idee; înțeles.

teoria identității asupra minții. Teoria care susține că evenimentele mentale sunt identice cu cele fizice, numită de obicei *fizicalism. Pe plan istoric, filosofia identității, asociată cu *Schelling, susține că spiritul și natura sunt în mod fundamental aceleași, ambele fiind aspecte ale absolutului. În sens mai general, orice *monism reprezintă expresia identității celor ce pot părea a fi multiple genuri distincte de lucruri.

teoria identității asupra predicației (sau adevărului). Teorie elaborată de *Bradley, conform căreia nu există nici o diferență între o judecată adevărată și faptul care o face să fie adevărată. Această idee reprezintă atât rezultatul concepției lui Bradley că numai un întreg de mărimea unei lumi poate fi de fapt adevărat (în mod strict nu există adevăr parțial), cât și al negării sale *idealiste a unei distincții între subiectul cunoscător și ceea ce e cunoscut.

teoria informației. Teoria măsurării informației în cadrul căreia conținutul informațional al unui eveniment este măsurat prin improbabilitatea sa statistică.

teoria înțelesului-imagine. Concepția exprimată în *Tractatus logico-philosophicus* al lui *Wittgenstein, după care o propoziție trebuie să aibă în comun o formă picturală cu oricare dintre stările de lucruri pe care le descrie. Wittgenstein a fost impresionat de felul în care un model, de pildă al unui accident de trafic, poate fi folosit pentru a ilustra evenimentele reale, iar teoria sa consideră relația dintre model și situație drept relația semantică fundamentală. Aceasta cere ca elementele modelului să corespundă elementelor situației și ca structura modelului să fie împărtășită de cea a situației.

teoria James–Lange a emoției. Teoria publicată pentru prima dată de *James în *Mind*, în 1884, și de psihologul olandez C.G. Lange (1834–1900), în 1885, conform căreia o *emoție, în loc de a fi cauza unor răspunsuri corporale și viscerale, este ea însăși mai degrabă o percepție a acestor reacții specifice.

teoria jocurilor. Teoria matematică având ca obiect situațiile în care doi sau mai mulți jucători au posibilitatea de a adopta anumite decizii (strategii), unde rezultatul depinde de toate strategiile, iar fiecare jucător are un set de preferințe definit cu privire la rezultat. → convenție; dilema prizonierului; echilibru Nash.

teoria legii naturale. Concepție cu privire la statutul legii și moralității asociată în special cu *Toma d'Aquino și cu tradiția *scolastică ulterioară. În sens mai larg, orice încercare de a lega la un loc ordinea legală și morală cu natura cosmosului sau natura ființelor umane, sens în care această teorie se găsește de asemenea la câțiva scriitori protestanți și este derivată în mod discutabil dintr-o concepție platoniciană asupra eticii, și implicită în *stoicismul antic. Legea este deasupra și distinctă de activitățile legislaturilor umane; ea constituie o mulțime de principii obiective care pot fi văzute ca adevărate prin „lumina naturală" sau rațiune și care (în versiunile religioase ale teoriei) exprimă voința lui Dumnezeu pentru creația Sa. Versiunile nereligioase ale teoriei propun în schimb condiții obiective pentru prosperitatea oamenilor ca sursă a constrângerilor asupra acțiunilor permise și aranjamentelor sociale.

În cadrul tradiției legii naturale au fost susținute diferite opinii asupra relației dintre domnia legii și voința lui Dumnezeu: *Grotius, de exemplu, este de partea concepției conform căreia conținutul dreptului natural este independent de orice voință, inclusiv de cea a lui Dumnezeu, în timp ce *Pufendorf adoptă concepția opusă, fiind astfel pus în fața problemelor ridicate de un corn al *dilemei lui Eutyphron. Pentru autorii moderni tradiția dreptului natural poate fie să asume o formă mai tare, în care se pretinde că diferite fapte implică valori, fie o formă mai slabă, care se limitează să susțină că rațiunea singură este capabilă prin ea însăși să discearnă cerințele morale. Ca în etica lui *Kant, aceste cerințe sunt presupuse a fi obligatorii pentru toți oamenii, indiferent de dorințele lor. → imperativ categoric; natură; sindereză.

teoria mănunchiului cu privire la spirit sau sine (engl., *bundle theory of the mind or self*, n.t.). Concepția, în special asociată cu *Hume, dar anticipată de *budism, potrivit căreia noi nu avem nici un motiv să gândim în termenii unui sine independent care posedă o varietate de experiențe sau stări; avem acces doar la succesiunea stărilor înseși. Sinele care dăinuie este, astfel, o ficțiune sau o născocire a imaginației. Totuși, Hume s-a arătat nemulțumit de propria-i părere în această problemă (*Treatise*, I-ul apendice). Problema e că ideea unui sine determinat, care supraviețuiește schimbărilor firești de experiență și personalitate ale vieții, pare a fi extrem de metafizică. Dacă însă o evităm, se pare că rămânem doar cu experiențele în sine, fără nici o perspectivă a unității lor în decursul unei vieți sau, așa cum se spune uneori, fără nici o idee despre frânghia care leagă mănunchiul. O metaforă seducătoare este aceea a sinelui „construit" din experiențe individuale, probabil ca miezul fictiv al poveștii vieții cuiva pe care cineva este tentat să i-l atribuie. Însă dificultatea acestui concept constă în aceea că experiențele sunt prea mici din punct de vedere individual pentru a „construi" ceva, iar orice lucru capabil de vreo construcție pare a fi tocmai de felul acelui subiect inteligent călăuzitor care s-a pierdut atunci când ne-am îndepărtat de perspectiva metafizică. → *atman;* identitate personală.

teoria modelelor. Folosirea unui *model pentru a testa consistența unui sistem *axiomatic este mai veche decât logica modernă. Interpretarea algebrică dată de Descartes geometriei euclidiene furnizează un mod de demonstrare a faptului că dacă o teorie a numerelor reale este consistentă, atunci și geometria este astfel. Aplicații similare au fost folosite de matematicieni din secolul al XIX-lea, de exemplu, pentru a demonstra că dacă geometria euclidiană este consistentă, atunci la fel sunt și diferitele geometrii neeuclidiene. Teoria modelelor este studiul general al acestui gen de procedură: studiul *interpretărilor sistemelor formale. *Teoria demonstrației studiază relația de deductibilitate între formulele unui sistem. O dată ce stabilim o noțiune de *interpretare, ne putem însă întreba dacă un sistem formal îndeplinește sau nu anumite condiții. În particular, oare ne poate conduce de la propoziții care sunt adevărate într-o anumită interpretare la altele care sunt false în aceeași interpretare? Și dacă o propoziție este adevărată în toate interpretările, ea este și teoremă a sistemului? Putem da o definiție a conceptului de validitate (o formulă este validă dacă este adevărată în toate interpretătile) și a consecinței semantice (o formulă B este o consecință semantică a unei mulțimi de formule, notată $\{A_1 \ldots A_n\} \vDash B$, dacă ea este adevărată în toate interpretările în care acestea sunt adevărate).

Problemele importante ale unui calcul vor fi atunci dacă toate teoremele sale și numai ele sunt valide sau nu, și dacă $\{A_1 \ldots A_n\} \vDash B$ dacă și numai dacă $\{A_1 \ldots A_n\} \vdash B$. Acestea sunt chestiuni care vizează consistența și completitudinea unui sistem formal. În cazul calculului propozițional, acestea se transformă în întrebarea dacă teoria demonstrației ne oferă sau nu ca teoreme toate *tautologiile și numai tautologii. Există multe axiomatizări ale calculului propozițional care sunt consistente și complete. *Gödel a demonstrat în 1929 completitudinea *calculului predicatelor de ordinul întâi: orice formulă care este adevărată în orice interpretare este o teoremă a calculului.

teoria mulțimilor. Teoria modernă a mulțimilor a fost inspirată în mare măsură de *Cantor, a cărui demonstrație că mulțimea numerelor reale nu poate fi pusă într-o *corespondență biunivocă cu mulțimea numerelor naturale a deschis calea către ierarhia teoretică a mulțimilor și către studiul numerelor transfinite. Prima axiomatizare propriu-zisă a teoriei a fost cea a lui Ernst Zermelo (1871–1953), realizată în 1908. Axiomatizarea a fost ghidată de controversa aprinsă în jurul naturii ierarhiei teoretice a mulțimilor, de legitimitatea *axiomei alegerii și de abordarea corectă a paradoxurilor din concepțiile naive despre mulțimi, dintre care cel mai cunoscut este *paradoxul lui Russell. Teoria clasică a mulțimilor folosește axiomatizarea lui Zermelo, căreia i s-a adăugat *axioma înlocuirii datorată lui A. Fraenkel (1891–1965). S-a demonstrat că aceasta este echivalentă cu o concepție „iterativă" naturală, prin care, pornind de la *mulțimea vidă și formând numai mulțimi de mulțimi, poate fi generată întreaga ierarhie teoretică a mulțimilor. Din punct de vedere filosofic, teoria mulțimilor este esențială deoarece mulțimile sunt cele mai pure obiecte matematice, știut fiind că restul matematicii poate fi formulat în cadrul teoriei mulțimilor (astfel încât numerele, relațiile și funcțiile devin toate mulțimi particulare). Problemele specifice din cadrul teoriei mulțimilor sunt indicate sub propriul lor titlu.

teoria mulțimilor Zermelo–Fraenkel. Prima axiomatizare riguroasă a *teoriei mulțimilor a fost prezentată de Ernst Zermelo (1871–1953) în 1908, iar dezvoltarea acesteia, de A. A. Fraenkel (1891–1965), care a adăugat *axioma înlocuirii, cunoscută ca ZF. Dacă se adaugă *axioma alegerii, aceasta este cunoscută ca ZFC. Pentru alte axiome.

→ axioma extensionalității; axioma înlocuirii; mulțimea totală; mulțime putere.

teoria nonproprietății. Teorie a sinelui care respinge modelul unui singur proprietar absolut al mai multor experiențe, de obicei în favoarea unei anumite versiuni a *teoriei mănunchiului. → *atman*; identitate personală.

teoria omologilor. Teoria omologilor este concepția susținută de David *Lewis, conform căreia în lumi posibile diferite nu există entități identice, și că enunțurile care par să presupună existența unor entități identice în lumi diferite trebuie evaluate postulând omologi în lumi diferite. Astfel, „dacă ai fi atins sârma electrică, te-ai fi curentat“ va fi adevărată dacă tu te electrocutezi într-o lume posibilă identică lumii noastre în aproape toate privințele, cu excepția faptului că tu atingi sârma electrică. Dar, adoptând această analiză, „tu“ *nu* se mai referă la tine, ci la un „tu-omolog“ care atinge sârma electrică. Doctrina omologilor se aseamănă întrucâtva cu concepția metafizică susținută de *Leibniz, după care dacă o persoană ar fi avut alte atribute decât cele pe care le are, ea nu ar mai fi fost aceeași persoană. Leibniz a crezut că atunci când ne întrebăm ce s-ar fi întâmplat dacă Petru nu ar fi fost Petru, pentru că renegarea lui Isus este un atribut conținut în noțiunea completă a lui Petru. Dar Leibniz a admis că prin numele „Petru“ putem înțelege „ceea ce este implicat în acele atribute ale lui Petru din care nu decurge renegarea lui Isus“. Un argument controversat împotriva teoriei omologilor, asociat cu numele lui *Kripke, se întreabă de ce ar trebui să-mi pese că nu am atins sârma electrică, dacă tot ceea ce îmi poți spune este că, în eventualitatea în care aș fi atins-o, un omolog al meu ar fi fost electrocutat.

teoria pragmatistă a adevărului. Concepția, asociată îndeosebi cu *James, potrivit căreia adevărul unui enunț poate fi definit în termenii *utilității acceptării sale. Exprimată atât de fățiș, concepția aceasta este expusă obiecțiilor, în măsura în care există lucruri false pe care este totuși folositor să le acceptăm, și, invers, există lucruri adevărate pe care ar fi dăunător să le acceptăm. Oricum, există legături profunde între ideea potrivit căreia un sistem de reprezentări este exact și succesul probabil al proiectelor și scopurilor formate de posesorul acestuia. Evoluția unui sistem de reprezentare, perceptiv sau lingvistic, pare să fie însoțită obligatoriu de punerea în legătură a succesului cu adaptarea evolutivă, sau cu utilitatea în sensul său cel mai larg. Doctrina *wittgensteiniană potrivit căreia sensul este *întrebuințare împărtășește accentul pragmatic pus pe tehnică și practică drept matrice în cadrul cărora este posibil înțelesul. → pragmatism.

teoria probabilității serie. Teoria probabilității serie susține că probabilitatea unei propoziții, raportată la anumite probe, este raportul dintre seria de posibilități în care propoziția este adevărată, și seria totală de posibilități care nu este acoperită de probe. Teoria se găsește inițial la *Laplace, și a inspirat *teoria confirmării, de pildă cea din opera lui *Carnap. Dificultatea creată de teorie rezidă în identificarea setului de posibilități astfel încât să fie posibilă măsurarea acestora. Laplace a făcut apel la *principiul indiferenței, presupunând că posibilitățile au o probabilitate egală, exceptând situația în care există un motiv pentru a le distinge. Oricum, apelul necondiționat la acest principiu creează inconsistența (→ paradoxul lui Bertrand). Tratarea posibilităților ca probabil egale poate fi considerată ca depinzând de alegeri metafizice sau de alegeri logice, așa cum stau lucrurile în concepția lui *Keynes, ori de alegeri semantice, ca în opera lui Carnap. Este greu de găsit, în cazul fiecărui eveniment, o sursă obiectivă pentru autoritatea unei asemenea alegeri, și aceasta este una dintre dificultățile principale ce stau în fața formalizării teoriei confirmării.

teoria ramificată a tipurilor → teoria tipurilor.

teoria relativității. Presupozițiile pe care se bazează teoria restrânsă a relativității a lui *Einstein (1905) sunt: (1) toate *sistemele inerțiale sunt echivalente din punctul de vedere al descrierii tuturor fenomenelor fizice, și (2) viteza luminii în spațiul vid este constantă pentru fiecare observator, indiferent de mișcarea acestuia sau a sursei de lumină. (Deși cea de a doua aserțiune pare să fie plauzibilă în lumina experimentului Michelson-Morley din 1887, experiment care nu a reușit să găsească nici o diferență a vitezei luminii atunci când aceasta este măsurată în direcția mișcării de rotație a pământului sau atunci când este măsurată perpendicular pe această direcție, se poate ca Einstein să nu fi fost influențat de experiment și chiar să nu fi știut rezultatul acestuia.) Ca o consecință a celui de al doilea postulat, indiferent de viteza cu care se deplasează, un observator nu poate niciodată să depășească viteza luminii și să o vadă staționar în urma sa. Oricât de mult s-ar apropia acesta de viteza luminii, lumina rămâne la viteza sa clasică. Consecința este că spațiul, timpul și masa devin relative la observator. Măsurătorile care s-au aplicat cantităților într-un sistem inerțial care se mișcă relativ la alt sistem arată că timpul ceasurilor se scurge mai încet, că lungimile se contractează și masele devin mai mari, efectul sporind pe măsură ce viteza relativă a sistemelor se apropie de viteza luminii. Evenimente considerate ca fiind simultane atunci când sunt măsurate în interiorul unui asemenea sistem, nu mai sunt simultane atunci când sunt măsurate din interiorul unui alt sistem: timpul și spațiul își pierd astfel identitatea separată, devenind părți ale unui *spațiu-timp unic. Teoria restrânsă a relativității conține, de asemenea, faimoasa consecință ($E = mc^2$) a echivalenței energiei și masei.

Teoria generală a relativității a lui Einstein (1916) se ocupă de sistemele neinerțiale, adică cele accelerate unul în raport cu celălalt. Ideea centrală este aceea că legile mișcării într-un sistem accelerat sunt echivalente cu cele din câmpul gravitațional. Teoria consideră gravitația nu ca pe o forță newtoniană, care acționează la distanță într-un mod necunoscut, ci ca pe o proprietate metrică a continuum-ului spațiu-timp care se curbează în vecinătatea materiei. Gravitația poate fi gândită ca un câmp ce poate fi descris de către tensorul metric (→ geometrie) în fiecare punct al său. Analogia clasică este cea cu o piatră așezată pe un pat. Dacă este aruncat un rulment peste pat, el este deviat către piatră nu de o forță misterioasă, ci de către deformația spațiului, adică de adâncitura cearșafului din jurul pietrei. În mod semnificativ, teoria generală creditează într-o anumită măsură o versiune newtoniană a *teoriei spațiului absolut, în sensul în care însuși spațiul este privit ca un lucru cu proprietăți metrice proprii (→ paradoxul ceasului). Căutarea unei teorii unificate a câmpurilor reprezintă încercarea de a arăta că așa cum gravitația este explicabilă ca o consecință a naturii spațiu-timp, tot așa sunt și celelalte trei forțe fizice fundamentale: forțele nucleare slabe și cele tari și forța electromagnetică (→ filosofia fizicii). Teoria relativității este cea mai radicală provocare la adresa concepției „simțului comun“ despre spațiu și timp considerate fundamental separate unul de celălalt, timpul fiind un flux liniar absolut în care evenimentele sunt fixate în cadrul unor relații obiective.

teoria reprezentațională a percepției. Concepția potrivit căreia percepția trebuie gândită în termenii prezenței unei stări mentale (uneori ai unor stări ale creierului), care reprezintă trăsături ale lumii percepute. Concepția este atrăgătoare, dar ea este confruntată cu problema că dacă aceste stări sunt singurele la care putem avea acces direct, atunci nu putem să le comparam cu trăsături ale lumii pe care se presupune că le reprezintă. Ar fi ca și cum am compara un portret cu modelul, dar fără a avea vreun acces la model decât prin intermediul portretului. Teoria reprezentațională îi este în general atribuită lui *Locke, care a considerat că ideile noastre reprezintă calitățile primare ale corpurilor, iar acuzația că teoria duce la scepticism în ceea ce privește lumea exterioară a fost formulată de *Berkeley. Filosofia percepției este esențial preocupată de dificultățile legate de ideea de stare mentală reprezentațională. → calități primare / secundare; idealism; realism; reprezentaționalism.

teoria semantică a adevărului. Concepția potrivit căreia, dacă un limbaj este dotat cu o *definiție a adevărului, aceasta este o caracterizare suficientă a conceptului său de adevăr; nu mai este nevoie de nici un comentariu filosofic ulterior despre adevăr în sine sau despre adevăr în cadrul unor limbaje diferite. Concepția este similară cu cea a *teoriilor decitaționaliste. → teoria adevărului-redundanță.

teoria simțului moral. Concepție asociată în mod special cu *Hutcheson, conform căreia noi avem un simț moral în parte asemănător cu celelalte simțuri, care ne predispune la un mod în care aprobăm sau dezaprobăm. „Simțul" în discuție trebuie distins de orice exercițiu al raționalității, însă, spre deosebire de văz sau auz, pare că determină o atitudine, semănând astfel mai curând cu simțul umorului sau al echilibrului. Hutcheson a fost un membru al școlii „sentimentaliste" inițiate de *Shaftesbury și s-a opus unor raționaliști precum *Price și *Clarke. Deși Hume se referă la simțul moral pe un ton aprobator, el își dezvoltă propria versiune asupra moralității, ca fiind bazată pe pasiuni, fără să folosească deloc conceptul: în acest sens el îl anticipează pe Adam *Smith, care consideră că nu este necesar să postulăm vreun simț în plus. În schimb, moralizarea este explicată prin activitatea normală a celorlalte sentimente, precum compasiunea, reglată prin diverse mecanisme.

teoria simulacrelor. Teoria *presocratică după care percepția se datorează faptului că obiectele fizice emit niște modele ale lor; aceste *pattern*-uri sau simulacre întâlnesc o emanație corespunzătoare a corpului, producând percepția. Ulterior, *Epicur a susținut că simulacrele intră în „porii" corpului. → *eidola*.

teoria tipurilor. Reacția lui *Russell la propriul său paradox al clasei tuturor claselor care nu se conțin pe ele însele (→ paradoxul lui Russell) a fost aceea de a sugera că definiția nu este corect formulată deoarece implică noțiunea nefundamentată de „toate clasele". Dacă entitățile unei teorii sunt clasificate într-o ierarhie, cu indivizii situați la nivelul cel mai de jos, cu mulțimile de indivizi la următorul, apoi cu mulțimile de mulțimi și tot așa, și dacă sunt introduse restricții în ceea ce privește mulțimile care conțin membri de diferite tipuri, atunci paradoxul nu mai poate fi formulat.

Atunci când a publicat soluția, Russell a fost influențat de asemenea și de răspunsul constructivist al lui *Poincaré în ceea ce privește contradicțiile *teoriei mulțimilor. Acesta a sugerat că în orice aplicare a *axiomei comprehensiunii, $(\exists y)((\forall x)(x \in y \leftrightarrow Fx))$, variabila x nu trebuie ordonată alături de entități ce includ mulțimea y. Dacă se întâmplă astfel, definiția devine *nepredicativă și încalcă *principiul cercului vicios. Pentru a împiedica acest lucru, Russell a clasificat predicatele pe ordine, din nou cu restricții în ceea ce privește corectitudinea formulării. Rezultatul este numit teoria ramificată a tipurilor. Din nefericire, construirea matematicii clasice în cadrul teoriei ramificate s-a dovedit a fi imposibilă, și Russell a fost obligat să introducă *axioma reductibilității, al cărei efect este acela de a demola ierarhia predicatelor.

Deși s-a depus foarte mult efort pentru teoria nonramificată sau simplă a tipurilor, orice teorie a tipurilor este afectată de problema dublării neintuitive. Astfel, pentru Russell nu există un singur număr 2, ci un număr infinit de numere 2, întrucât există mulțimi ale tuturor mulțimilor care au doi membri la fiecare nivel în ierarhie. Expresiile necesare la fiecare nivel tip, precum „=", se presupune că sunt în mod sistematic ambigue, iar în anumite dezvoltări există un număr infinit de simboluri ale identității.

Consistența relativă a teoriei tipului a fost demonstrată în cadrul *teoriei mulțimilor Zermelo-Fraenkel, arătându-se astfel și că cea de a doua teorie este mai puternică decât prima. Astăzi, puțini logicieni cred că este posibil să mai existe un motiv pentru a modela restricții ale tipurilor în sistemele formale în cadrul cărora judecata set-teoretică și matematică să poată fi cel mai bine reprezentată.

teoria valorii-muncă. În economie, concepția conform căreia valoarea unui obiect se reflectă în cantitatea de muncă depusă pentru producerea lui. Deși a fost adoptată ca o aproximare de *Pufendorf, *Hutcheson, Adam *Smith și David Ricardo (1772–1823), teoria este susținută astăzi mai ales de economiștii *marxiști, întrucât ea neagă capitalului orice rol productiv real.

teoria-teoriei. Concepția potrivit căreia atribuirea cotidiană de intenții, credințe și sensuri altor persoane se petrece prin intermediul întrebuințării tacite a unei teorii care permite construirea acestor interpretări ca explicații ale faptelor acestora. Această concepție este de regulă îmbrățișată împreună cu *funcționalismul, pentru care stările psihologice sunt entități teoretice, identificate prin intermediul rețelei lor de cauze și efecte. Teoria-teoriei are diferite implicații, în funcție de acestea fiind accentuate anumite trăsături ale teoriei. Teoriile pot fi considerate ca fiind capabile de formalizare, de producere de predicții și explicații, ca fiind obținute printr-un proces de teoretizare, ca răspunzând probelor empirice, fiind, în principiu, descriptibile fără ajutorul lor, ca fiind expuse răsturnării de către teorii mai noi și mai bune și așa mai departe. Principala problemă în ceea ce privește considerarea modului în care îi înțelegem pe ceilalți, ca rezultat al unui fragment de teoretizare, este nonexistența unui mediu în care să poate fi integrată această teorie, așa cum arată cazul unui copil care învață în mod simultan ceea ce se petrece în mințile celorlați și sensurile termenilor în limbajul său nativ. → ipoteza limbajului gândirii; simulare.

teorie logică → logică.

teorii decitaționaliste ale adevărului. Cea mai simplă formulare a unei astfel de teorii este a susține că expresiile de forma „S este adevărat" au același înțeles ca expresiile de forma S. Unii filosofi nu agreează ideea identității de înțeles și, dacă această identitate este respinsă, se susține că cele două forme sunt echivalente în orice sens relevant al echivalenței. Adică nu este nici o diferență între cazul în care spunem că „pisicile miaună este adevărat", și cazul în care spunem că „pisicile miaună". În prima reprezentare a ceea ce se spune, enunțul „pisicile miaună" este menționat, însă în cea de-a doua formulare el apare folosit, astfel încât a pretinde că cele două sunt echivalente obligă la o formulare atentă și la precauții suplimentare. O posibilă replică este aceea că cineva ar putea ști că „pisicile miaună" este adevărat fără să știe ce înseamnă acest enunț (de exemplu, îl găsește într-o listă de adevăruri recunoscute, chiar dacă nu știe limba în care sunt exprimate), ceea ce este diferit de a avea cunoașterea că pisicile miaună. Teoriile decitaționaliste sunt de obicei prezentate ca versiuni ale *teoriei adevărului-redundanță.

teozofie (gr., Dumnezeu + înțelepciune). În general, termenul este restrâns la sisteme, ca cel al lui *Swedenborg, de natură panteistă și mistică, și în mod deosebit la sistemul asociat cu Madame Blavatsky (1831–1891), care include transmigrarea sufletelor, înfrățirea dintre oameni, negarea unui Dumnezeu personal și a nemuririi personale și credința în cea de *a patra dimensiune.

termen. Un termen singular este orice expresie care se *referă la un obiect. Termenii singulari includ nume, termeni *indexicali și *descripții definite, iar în *interpretarea *calculelor logice, *variabilele legate sunt tratate ca termeni singulari, fiind obiecte desemnate în evaluarea propozițiilor care le conțin. Termenii generali sunt acele lucruri care, adăugate la termenii singulari, constituie propozițiile: *predicate. În teoria tradițională a *silogismului o asemenea distincție nu este făcută, termenii incluzând totuși toate substantivele comune care apar în formele de enunț la care se referă teoria.

termen clasificatoriu. Termen folosit de *Locke (*Eseu*, III. 3) și reluat de *Strawson (*Individuals*, p. 168) pentru un substantiv sau un termen „predicabil", precum „om", „femeie", „tigru", care furnizează un principiu al individuației și al numărării exemplelor de lucruri de un anume tip. „Unt" și „lucru" nu sunt termeni clasificatorii (sortali) deoarece nu există nici un principiu pentru numărarea untului (în opoziție cu bucățile de unt etc.) sau lucrurilor (nu poți să spui când ai un lucru și când două). „Roșu" nu este un termen clasificatoriu, ci un adjectiv. → substantiv numărabil.

termeni denși. Termen creat de *Williams pentru acele expresii din etică ce au atât o componentă descriptivă, cât și una evaluativă. Exemplele cele mai frecvente includ epitetele rasiste și sexiste negative, deși termenii care se referă la *virtuți sunt de asemenea deseori considerați ca purtători ai ambelor tipuri de sens. Noțiunea este deseori asociată cu concepția potrivit căreia asemenea termeni sunt învățați ca o unitate, astfel încât cele două componente nu pot fi concepute separat, ceea ce presează în direcția regândirii distincției *fapt / valoare.

termen major → silogism.

termen mediu → silogism.

termen mediu ambiguu, eroare prin ~. Eroare într-un *silogism datorată unei *ambiguități a *termenului mediu, de exemplu: „Toți bărbații sunt crai; craii apar doar în povești; toți bărbații apar doar în povești."

termen minor → silogism.

termen singular → termen.

terorism. Folosirea intenționată a violenței, în particular pentru a răspândi o teamă generalizată, în vederea atingerii scopurilor politice. → Sorel.

test Turing. Testul sugerat de către Alan Turing (1912–1954) în studiul „Computing Machinery and Intelligence" (*Mind*, 1950), pentru a stabili dacă o mașină realizează o simulare adecvată a minții umane. Testul este de asemenea cunoscut ca jocul imitației. O persoană și o mașină comunică cu un interogator ce este separat de acestea. Interogatorul poate să pună întrebări cu intenția de a distinge omul de mașină. Mașina trece testul sau câștigă jocul dacă, după un interval de timp, interogatorul nu poate să distingă mașina de om. Turing a fost optimist în ceea ce privește faptul că în câțiva ani vor putea fi perfectate mașini de calcul care ar putea să câștige jocul. Ulterior însă, dificultăți precum *problema cadrului sugerează faptul că este mult mai greu decât a crezut Turing să concepi un instrument care să ofere o imitație acceptabilă a capacităților de a judeca ale simțului comun și îndemânării umane obișnuite.

teurgie → filosofia religiei.

textură. Conceptul explicativ principal în știința naturală *corpusculară a lui *Boyle și a lui *Locke. Corpurile sunt conglomerate de corpusculi, dar modul particular în care sunt legați corpusculii determină textura unui corp și explică puterile acestuia într-o modalitate rațional satisfăcătoare, potrivit căreia forma unui lacăt și cea a unei chei explică puterea unei chei de a fi pe măsura lacătului.

textură deschisă. Termen datorat lui *Waismann, utilizat pentru a indica că oricât de bine gândim că definim o expresie, întotdeauna rămân o mulțime de posibilități (chiar și îndepărtate) pentru care nu vom avea un răspuns corect la întrebarea dacă termenul li se aplică sau nu. Aceasta este porozitatea sau textura sa deschisă. Nu este identic cu *ambiguitatea, din moment ce aplicarea termenului poate fi pe deplin stabilită în situații reale. De exemplu, termenul „mamă" nu este vag, dar textura sa deschisă este evidentă dacă, cu ajutorul progresului tehnologic, apar diferențe între mama care produce ovulul, mama care poartă fătul până la termen și mama care crește copilul. Va fi atunci inutil să cercetăm chestiunea care se referă la cine este mama „reală", din moment ce termenul nu e adaptat să ofere o decizie în noile circumstanțe.

teza lui Adams. Ipoteză datorată lui Ernest Adams (*The Logic of Conditionals*, 1975, p. 3), conform căreia probabilitatea unui condițional indicativ de forma „dacă *p* atunci *q* " este o probabilitate condițională; adică probabilitatea lui „dacă *p* atunci *q*" ar trebui să fie egală cu raportul dintre probabilitatea lui (*p* & *q*) și probabilitatea lui *p*.

teza lui Brentano. Teză propusă de Brentano în *Psychologie vom empirischen Standpunkt* (1874), potrivit căreia *intenționalitatea sau direcționarea stărilor mentale este cea care distinge mentalul de fizic.

teza lui Church. Teza potrivit căreia orice funcție efectiv calculabilă este general recursivă. Este vorba mai curând de o teză, decât de o teoremă, deoarece noțiunea calculabilității efective rămâne definită mai degrabă intuitiv decât matematic. Teza este în general acceptată, o dată ce un număr de noțiuni, inclusiv calculabilitatea Turing, coincid în privința identificării acestei clase de funcții, și nimeni nu a găsit încă ceva care să fie efectiv calculabil, în mod intuitiv, dar să nu fie recursiv.

teza lui Duhem. Numită uneori teza Quine-Duhem sau Duhem-Quine. Teza potrivit căreia o ipoteză științifică izolată nu poate fi niciodată testată de una singură, deoarece pentru a trage consecințele empirice din ea va fi mereu nevoie de alte ipoteze auxiliare. Din teza lui Duhem decurge că respingerea unei teorii este o chestiune mai complexă decât pare la prima vedere. Uneori, teza este înțeleasă în sensul că o ipoteză izolată poate fi păstrată în ciuda oricărei dovezi empirice care ar amenința-o, dacă suntem dispuși să facem modificări în alte părți ale sistemului. La drept vorbind, aceasta este o teză mai puternică, întrucât se poate dovedi imposibil din punct de vedere psihologic a face acceptabilă ipoteza că, de exemplu, în această cameră se află un hipopotam, atunci când vedem că nu este nici unul.

teza Quine-Duhem → teza Duhem.

teză → materialism dialectic.

Thales din Milet (maturitate, 585 î.Hr.). Unul dintre cei șapte înțelepți ai Greciei antice, considerat de *Aristotel ca fiind întemeietorul științei fizicii; aceasta înseamnă că el a fost primul grec care s-a aflat în căutarea substanței ultime a lucrurilor, pe care a identificat-o cu apa. Un erudit, se presupune că a prezis eclipsa solară din 28 mai 585 î.Hr. și că ar fi introdus studiul geometriei în Grecia. Se pare că ar fi crezut în unele forme de *hilozoism și de *panpsihism, numai că afirmațiile referitoare la doctrinele și descoperirile sale, formulate în Antichitatea târzie, sunt considerate ca lipsite de credibilitate.

Theaitetos (cca 414–cca 369 î.Hr.). Theaitetos a fost unul dintre prietenii lui Platon, matematician, care a dat numele său unuia dintre cele mai faimoase dialoguri ale lui Platon. Se presupune că ar fi contribuit la teoria numerelor iraționale a lui *Euclid, Cartea X, și la geometria în spațiu din Cartea XIII.

thema (pl., *themata*). Termen *stoic pentru principiile care permit derivarea unui argument valid din altul, prin opoziție cu schemata, care permit derivarea enunțurilor din alte enunțuri.

Thoreau, Henry David (1817–1862). Scriitor și poet american. Născut la Concord, Massachusetts, Thoreau a fost unul dintre prietenii lui *Emerson, fiind ca și acesta influențat de ideile *transcendentalismului „New England". În cazul lui Thoreau acesta s-a armonizat cu un ascetism natural și cu o elevație și adâncime a spiritului. În pofida disprețului său adânc pentru ceea ce numea „masa omenirii", opera sa cea mai cunoscută, *Walden* (1854), reprezintă o sursă continuă de inspirație pentru mișcările care predică întoarcerea la natură. Thoreau a fost închis pentru o zi, deoarece a refuzat să-și plătească impozitele, pe motivul că o parte a acestora era folosită pentru războiul mexican, promovând astfel expansiunea sclaviei sudice. Înregistrarea acestei experiențe, eseul „Civil Disobedience" („Nesupunearea civilă", 1849), a devenit un model pentru avocații de mai târziu ai rezistenței pasive, în special Mahatma Gandhi.

Tillich, Paul (1886–1965). Teolog luteran german. Tillich a emigrat în SUA în 1933 și a predat teologia la Union Theological Seminary, Harvard și Chicago. Lucrarea sa *Systematic Theology*, în trei volume (1951–1963), încearcă să formuleze o „metodă de corelație" prin care revelația creștină răspunde unor probleme culturale contemporane. Aceasta este scrisă într-o tonalitate existențialistă, dar este penetrată de psihologia jungiană și de metafizica neoscolastică.

timocrație. O guvernare a oamenilor de valoare și competenți, care nu sunt aristocrați, aleși printr-un fel de aclamare publică.

Timon din Phlios (cca 320–230 î.Hr.). Unul dintre continuatorii sceptici ai lui *Pyrrhon, cunoscut în principal pentru stilul caustic și satiric al lucrării sale *Silloi* sau pentru pamfletele la adresa filosofilor „dogmatici". Ideii potrivit căreia, deoarece atât simțurile, cât și rațiunea sunt fiecare în parte nesigure, acestea ar trebui să coopereze în vederea obținerii cunoașterii, el i-a răspuns că păsările vioaie „de aceeași culoare se adună împreună".

timp. Natura timpului a fost una dintre problemele majore ale filosofiei încă din Antichitate. Este corect să gândim timpul ca aflat în curgere? Dacă da, atunci acesta curge dinspre viitor înspre trecut, noi fiind prinși la mijloc precum corăbiile pe un fluviu, sau curge dinspre trecut înspre viitor, purtându-ne cu el? Poate timpul să curgă mai repede sau mai încet? Aceste întrebări par suficient de dificile (sau absurde) pentru a ne încuraja să respingem metafora curgerii timpului. Dar, dacă nu ne gândim la timp în termenii curgerii, atunci cum concepem trecerea acestuia? Ce deosebește prezentul de trecut și de viitor, sau poate că nu există nici o diferență obiectivă (→ seriile a de timp)? Ce oferă timpului direcția sa — ce anume explică asimetria dintre trecut și viitor? Are sens pentru noi existența lipsită de timp sau numai cea care se înscrie în timp? Este timpul în mod infinit divizibil sau acesta ar putea avea o existență granulară, ceea ce presupune existența celei mai mici unități sau felii de timp? Multe dintre aceste probleme sunt pentru prima dată formulate în *Fizica* lui *Aristotel, în forma paradoxurilor sau problemelor referitoare la simpla existență a timpului. Una dintre probleme este aceea că timpul nu poate să existe, deoarece nici una dintre părțile sale nu există (momentul prezent neavând nici o durată, nu poate să conteze ca parte a timpului). Mai departe, dacă ne întrebăm când încetează să existe momentul prezent, fiecare răspuns implică o contradicție: el nu încetează în prezent, deoarece atâta vreme cât există el există; nici în momentul următor, deoarece în cadrul continuumului nu există nici un moment următor (tot așa cum nu există ceva în genul fracției următoare pentru o fracție dată); și nici în orice alt moment ulterior, căci atunci deja a trecut. Dar nu putem totuși să ne gândim la momentul prezent ca și cum acesta ar exista în mod continuu, căci atunci lucruri care s-au întâmplat acum zece mii de ani ar fi simultane cu lucruri care s-au întâmplat astăzi. Problemele formulate de Aristotel și *paradoxurile timpului și spațiului ale lui Zenon au încurajat soluțiile atomiste, în care structura timpului este concepută ca fiind granulară. Printre adepții atomismului s-au numărat Diodorus Cronos (maturitate, cca 300 î.Hr.) și *Epicur, aflați în opoziție însă cu *stoicii; argumentele dominante atât de o parte, cât și de cealaltă au fost prezentate și folosite de *Sextus Empiricus în favoarea atitudinii sceptice. O soluție fundamental idealistă, ce permite existența unor timpuri diferite în sensul unor obiecte simultane ale contemplației, este propusă de *Augustin în *Confesiuni*, Cartea 11, și este evidențiată de către *Leibniz, *Berkeley, *Kant și *Bergson. Alte probleme derutante sunt cele referitoare la faptul dacă timpul poate avea un început și dacă poate să existe un timp lipsit de evenimente. → spațiu-timp; teoria relativității.

tip lege → legi ale naturii.

tipuri, teorie a ~ → teoria tipurilor.

toleranță. Reținerea de a acționa împotriva a ceea ce este dezaprobat sau a ceea ce este opus din punct de vedere politic sau străin. Toleranța în probleme religioase este unul dintre pilonii centrali ai statului democratic modern: *Scrisoarea despre toleranță* (*Letter on Toleration*, 1689) a lui *Locke este autoritatea de bază, în pofida faptului că Locke însuși i-a scos pe catolici de sub umbrela protecției, pe temeiul că angajamentul lor primar va fi față de biserică, nu față de puterea politică. Problema filosofică centrală este înțelegerea modului în care principiul toleranței poate să coincidă cu convingerea morală și religioasă autentică.

Toma d'Aquino, Sfântul (cca 1225–1274). Născut în castelul de la Roccasecca, în regatul Neapole din sudul Italiei, în familia conților de Aquino, Toma a fost educat la mănăstirea benedictină Monte Cassino. La vârsta de 14 ani a fost trimis să-și termine studiile la Universitatea din Neapole, una dintre puținele universități ale vremii unde se studia în totalitate ceea ce se știa din doctrina aristotelică. Aici a fost influențat de ordinul dominican, căruia i s-a alăturat la vârsta de douăzeci de ani. A studiat la Paris și apoi la Köln, în vremea lui *Albert cel Mare, și s-a întors la

Paris în 1251 / 1252. Ulterior s-a mutat la Orvieto, Roma, Viterbo, din nou la Paris și Neapole, scriind și participând cu consecvență la dezbaterile doctrinale și filosofice ale vremii. Dintre lucrările lui fac parte numeroase traduceri și comentarii ale operei lui *Aristotel, scrieri teologice și cele două texte esențiale prin care devine cunoscut: *Summa contra Gentiles* („Împotriva greșelilor celor necredincioși"), un „manual" pentru misionari, și *Summa Theologiae*, începută în 1266 și universal recunoscută ca încununarea teologiei sistematice medievale.

Preocuparea majoră a lui Toma d'Aquino, de-a lungul scrierilor sale, este să apere un creștinism „naturalist" sau aristotelic, în opoziție nu doar cu scepticii, ci și cu tendința colaterală de a interpreta creștinismul în termeni *neoplatonici, provenită în mare parte de la *Augustin, și, totodată, transmisă către secolul al XIII-lea prin autori ca *Avicenna. Toma contrazice *ocazionalismul neoplatonicienilor care reduce omul la un simplu spectator al ordinii lumii, ordine în care întreaga cauzalitate este în cele din urmă o expresie a voinței lui Dumnezeu. Ca și Aristotel, Toma este preocupat de prezervarea noțiunii de agent uman pur, răspunzător de propriile lui (ei) acțiuni. Ființa umană este un compozit, însă nu un amalgam ciudat de două lucruri, este un suflet într-un trup asemeni unui marinar pe vas, așa cum se presupune că afirmase *Platon. La fel ca *Aristotel, Toma consideră că e lipsit de sens să ne întrebăm dacă ființa umană constă din două lucruri (suflet și trup) sau din unul singur, așa cum ar fi fără rost să ne întrebăm dacă „ceara și forma pe care i-o dă pecetea sunt unul și același lucru" (*De Anima*, 412 b 6). Pe baza acestei analogii, sufletul este forma corpului. Viața după moarte este posibilă doar pentru că forma în sine nu moare (moartea fiind pierderea formei), și este, astfel, într-un anumit sens, dispusă să reactiveze un nou corp. Astfel, nu sunt eu cel care supraviețuiește morții trupești, dar eu pot fi resuscitat dacă același corp devine însuflețit din nou de către aceeași formă. Este de remarcat că, potrivit lui Toma, o persoană nu are garanția înțelegerii de sine. Ne înțelegem pe noi înșine, așa cum înțelegem orice altceva, prin experiență senzorială și prin abstracție, iar cunoașterea principiilor propriilor noastre vieți este o realizare, nu un dat. În teoria cunoașterii, Toma d'Aquino susține doctrina aristotelică potrivit căreia a ști impune o anumită similaritate între cunoscător și cunoscut; astfel, natura corporală a omului impune ca acesta să înceapă cunoașterea cu percepția senzorială. Această insuficiență nu e valabilă și pentru ființe aflate mai sus în lanțul ființei, cum ar fi îngerii.

În domeniul teologiei, Toma dezvoltă distincția reliefată de *Eriugena între rațiune și credință. Deși expune dovezi ale existenței lui Dumnezeu (→ cele cinci căi), el admite că există doctrine, de exemplu, doctrina Întrupării și a naturii Treimii, cunoscute doar prin revelație și a căror acceptare este mai mult o chestiune de voință morală. Esența lui Dumnezeu este identificată cu existența lui, ca actualitate pură. Dumnezeu este simplu, fără nici o potențialitate. Dar noi nu putem obține cunoașterea a ceea ce este Dumnezeu (a *quiddității lui) și trebuie să ne mulțumim cu descrieri care i se aplică parțial, prin intermediul analogiei: ceea ce Dumnezeu revelează din El însuși nu este El însuși. În 1277, după o scurtă perioadă în care câteva din vederile lui au fost condamnate, dominicanii impun în mod oficial în ordinul lor învățăturile tomiste. A fost canonizat în 1323, cu rezerva că nu îndeplinise în viață miracolele necesare, rezervă respinsă de Papa Ioan al XXII-lea, care a spus că fiecare întrebare la care a răspuns Toma reprezintă un miracol. Armonizarea pe care a realizat-o între filosofia aristotelică și doctrina creștină avea, în cele din urmă, să ofere principalele fundamente filosofice ale bisericii catolice.

tomism. Filosofia lui *Toma d'Aquino și dezvoltarea acesteia, îndeosebi în tradiția catolică. → neotomism.

totalitarism. Principiul de guvernare potrivit căruia toate structurile instituționale și private sunt supuse controlului statului. Nu există astfel nici un fel de asociații autonome, după cum nu există nici o distincție de principiu, legal recunoscută, între privat și public. → privat (social).

toți, toate → cuantificator.

traducere. Asigurarea faptului că expresii diferite din limbaje diferite înseamnă același lucru. În măsura în care diferite limbaje reflectă istorii sociale și culturale diferite, datorită *holismului înțelesului și datorită diferitelor asocieri și *intonații ale diferitelor cuvinte, traducerea poate să fie un ideal ce poate aproximat, dar niciodată atins. Teza *indeterminării traducerii totale trece dincolo de aceasta prin susținerea faptului că traduceri radical diferite pot fi în egală măsura corecte, negând astfel caracterul determinat al înțelesului în expresia originală. → ipoteza Sapir–Whorf.

traducere radicală. Proces asemănător cu *interpretarea radicală, dar care presupune, într-un mod mai pregnant, faptul că procesul trebuie gândit în întregime în termenii traducerii, în vreme ce, în principiu, un limbaj poate ajunge să fie înțeles, chiar și ca limbaj secundar, fără a fi nevoie să fie tradus în altul. → indeterminarea traducerii.

traducianism. Teoria potrivit căreia sufletul unui copil îi este transmis acestuia (împreună cu *păcatul originar) de părinții săi. Doctrina evită problema conform căreia, dacă Dumnezeu creează fiecare suflet din nou, putea să facă astfel încât să-l creeze liber de păcat. → creaționism.

transcendent. Un subiect sau o problemă este transcendentă dacă rezolvarea sa nu este pur și simplu o chestiune de logică sau de matematică, situându-se de asemenea dincolo atât de orizontul experienței, cât și de cel al întrebuințării propriu-zise a teoriei în limitele experienței simțurilor. Problemele transcendente includ întrebările religioase, după cum ele pot de asemenea să includă și întrebările puse de problemele metafizice, cum ar fi *scepticismul și *fizicalismul. Atitudinile filosofice față de asemenea întrebări se întind de la fascinație la negarea fermă a existenței lor (→ pozitivism logic).

transcendentală, analitică ~ → analitică transcendentală.

transcendentalism → transcendentalism „New England".

transcendentalism „New England". Mișcarea avându-l ca lider pe *Emerson și drept centru „Clubul Transcendental" format la Boston în 1836. A fost influențată mult de *idealismul și *romantismul german și s-a îndreptat spre *panteism, *misticism și spre un optimism general înălțător în ceea ce privește progresul spiritului. Încrederea în propriile puteri și traiul simplu în comun au fost asociate cu doctrina care susține că sufletul este în sine un microcosmos, reflectând întreaga lume. *The Dial* a fost revista trimestrială a clubului. Printre alți membri ai mișcării s-au aflat *Thoreau, W.E. Channing (1817–1901) și Bronson Alcott (1799–1888).

transcendent semnificat. Termen peiorativ folosit în unele scrieri *postmoderniste pentru a desemna un punct exterior, obiectiv și independent de limbaj care fixează referința sau semnificația. Se consideră că aceste puncte nu pot juca nici un rol în interpretarea textelor: introducerea lor nu face decât să ofere mai mult text. Astfel, dacă intențiile unui autor sau ale unui legislator sunt invocate în vederea interpretării unui text sau a unui statut, ne lovim de problema că aceste intenții nu ar putea fi cunoscute, chiar și pentru aceștia, decât în forma unor noi enunțuri. Nu se poate ieși în afara domeniului textelor: orice decodare este o nouă codificare. Acest termen nu este însă foarte bine adaptat scopului său, întrucât sugerează credința că singure cuvintele nu sunt *transcendente, în timp ce de fapt lucrurile obișnuite sunt empiric identificabile ca și cuvintele însele.

transevaluarea valorilor. Termen folosit de *Nietzsche pentru procesul de depășire a principiilor etice decadente și corupte dominante.

transmigrarea sufletelor → metempsihoză.

transparent → opac / transparent din punct de vedere referențial.

transplanturi de creier. Un fel de *experiment mintal utilizat frecvent pentru a infirma teoriile noastre despre *identitatea personală. Două persoane, A și B, intră într-un mecanism de inversiune, de unde A (adică persoana care are înfățișarea lui A și corpul pe care l-a avut A înainte) iese având creierul lui B, și invers. Care dintre persoane este acum A: persoana cu înfățișarea celei care a fost A, sau persoana controlată de creierul pe care l-a avut A, și care, astfel, posedă amintirile și personalitatea lui A? Situația admite variații. Printre reacții se află și verdicte categorice în favoarea fiecărei propuneri, dar și respingerea cazului, fie ca fiind unul în care concepția noastră zilnică despre identitate nu se susține, fie pentru că transgresează în mod inadecvat datele neurofiziologiei și ale posibilității științifice.

transpunere. Termen folosit uneori în logică pentru transformarea (→ reguli de transformare) cunoscută de regulă sub numele de contrapunere, prin care din $(p \rightarrow q)$ putem deriva $(q \rightarrow \sim p)$.

transsubstanțiere. În doctrina creștină, trecerea substanței pâinii și vinului în substanța trupului lui Hristos, în vreme ce forma acestora rămâne neschimbată. Distincția dintre *substanță și *accident pe care o presupune aceasta a reprezentat unul dintre principalii stimulenți ai gândirii metafizice *scolastice.

transsubstațiere. Unirea substanțială a naturii umane și divine în persoana unică a lui Isus Hristos. A crede în acest lucru reprezintă o doctrină formală a bisericii creștine. → nestorianism.

tranzitiv. O *relație este tranzitivă dacă ori de câte ori Rxy și Ryz atunci Rxz. De exemplu, dacă x este mai înalt decât y, și y este mai înalt decât z, atunci x este mai înalt decât z.

trebuie. Termenul principal pe care îl folosim atunci când exprimăm *obligația și *datoria, dar și concluzia unui raționament practic mai puțin important: „Dacă dorim să bem ceva, ar trebui să găsim un restaurant". → etică; imperativ categoric / ipotetic.

trecut → memorie; seriile a de timp.

trilema lui Bayle. În faimosul său articol despre *Zenon din Elea din *Dictionnaire historique et critique*, *Bayle prezintă un Zenon contemporan, pledând împotriva mișcării cu argumente împotriva existenței întinderii spațiale. Există trei teorii posibile ale întinderii spațiale: (1) spațiul este alcătuit din puncte matematice, (2) spațiul este „granular", alcătuit din atomi finiți, (3) spațiul este alcătuit din părți divizibile *in infinitum*. Aceste trei teorii epuizează teoriile posibile, dar nici una nu poate fi susținută. Prima cere ca o cantitate de lucruri fără întindere să producă în cele din urmă întindere, ceea ce este absurd. A doua ne împiedică să admitem că atomii au părți, de exemplu, extremitatea stângă și cea dreaptă, lucru pe care trebuie să-l admitem. A treia teorie, aristotelică, se ascunde în mod incorect în spatele noțiunii de infinitate pur potențială, omițând faptul că îndinderea spațială (și temporală) este actuală; omite de asemenea și faptul că spațiul este continuu, adică părțile lui se află în contact, pe câtă vreme între orice două elemente ale unei serii infinite, de tipul celei propuse, există un număr infinit de alte elemente. Nu există două elemente care să se atingă, exact așa cum orice două fracțiuni nu se află decât „alături" una față de cealaltă. O abordare matematică modernă a paradoxurilor (de exemplu, Adolf Grünbaum, *Philosophical Problems of Space and Time*, 1963) poate fi folosită pentru a arăta cum se poate argumenta pentru prima alternativă întrucât, fiind definită conform teoriei mulțimilor, suma oricărui număr finit sau infinit de puncte fără dimensiune nu trebuie în mod necesar să fie zero. Putem atribui lungimea zero unor mulțimi de puncte unitate și să diferențiem lungimi finite pentru reuniri sau sume de astfel de mulțimi, care constituie un interval finit. Totuși, soluția cere să fim mulțumiți de coordonarea punctelor fundamentale ale spațiului cu mulțimile de puncte ale teoriei, și de felul în care spațiul devine descriptibil în acești termeni, sau, cu alte cuvinte, problema ontologică pe care o expune Bayle (sau Zenon) poate fi luată ca neavând obiect. *Kant face din divizibilitatea spațiului subiectul celei de-a doua *antinomii și o parte esențială a argumentului *idealist, potrivit căruia noi suntem cei care organizăm experiența din punct de vedere spațial, și nu lumea este constituită dintr-o diversitate spațială. → paradoxurile lui Zenon.

trivium. Diziviunea inferioară a artelor liberale în universitățile medievale, constând din gramatică, retorică și logică.

trop. (i) În filosofia clasică, un tip anume de argument, așa cum sunt de pildă cei zece tropi ai lui *Enesidemos. (ii) Într-o întrebuințare fidelă operei lui D.C. Williams (1899–1983), un trop este o întruchipare a unui *universal într-un anume loc și timp, un „particular abstract", pe care unii îl consideră fundamental pentru ontologie.

Trotter, Catherine → Cockburn.

tyhism (gr., *tychē*, noroc sau șansă). Concepția asociată cu *Peirce, conform căreia șansa este o forță reală în univers; mai recent, concepția după care schimbările de șansă sunt baza adaptării evolutive.

U

Übermensch. „Supraomul" sau „Omul de dincolo" al viziunii etice a lui *Nietzsche. Supraomul transcende granițele claselor, credințelor și naționalităților; el trece și dincolo de natura umană însăși, păstrându-și o superioritate aristocratică în raport cu convențiile și regulile normale ale vieții sociale. Deși Nietzsche leagă acest caracter de virtutea aristotelică, viziunea este esențial *romantică, în timp ce cea a lui Aristotel nu este. Ideea unei libertăți care rupe orice lanțuri își găsește ecouri mai pesimiste în doctrina *existențialistă potrivit căreia existența precede esența. → voința de putere.

ucidere. Pentru distincția dintre a ucide și a lăsa să moară. → avort; doctrina actelor și a omisiunilor; eutanasie; moarte; război drept.

Ulise (sirene). În *Odiseea* XII. 39. 184, Homer relatează că Ulise s-a legat de catarg pentru a auzi cântecul sirenelor, fără să pățească precum alți marinari, care, auzind cântecul, au mers în direcția sunetului, ajungând să naufragieze și să piară. Mitul focalizează dezbaterea în jurul *paternalismului și al relației dintre înclinațiile superioare și cele inferioare, sau dintre rațiune și dorință (pentru un exemplu spectaculos, → Democrit). Deși sirenele sunt de regulă descrise ca niște nimfe victoriene, trebuie ținut cont de faptul că în variantele inițiale ale legendei sunt masculine și au barbă: reprezintă înstrăinarea, puterile de natură divină de a căror forță ar trebui să fim conștienți și împotriva cărora trebuie să fim pregătiți.

umanism. În sensul cel mai larg, reprezintă orice filosofie preocupată de sublinierea bunăstării și demnității umane, și care este optimistă în privința puterilor intelectului omenesc, fără un ajutor exterior. În sens mai restrâns, reprezintă mișcarea intelectuală caracteristică *Renașterii, care era preocupată de studiul înnoit al literaturii clasice din Grecia și Roma: o redescoperire a unității oamenilor și a naturii, o celebrare reînnoită a plăcerilor vieții, toate acestea presupuse a se fi pierdut în lumea medievală. Umanismul considerat în acest sens renascentist a fost perfect compatibil cu credința religioasă, fiind presupusă ideea că Dumnezeu ne-a așezat în acest loc tocmai în scopul de a continua acele lucruri privite de umaniști drept importante. Mai târziu, termenul a fost însușit de mișcările sociale și politice antireligioase. În cele din urmă, spre sfârșitul secolului al XX-lea, umanismul este folosit uneori ca termen peiorativ de autori *postmoderni, și în special de cei *feminiști, fiind aplicat filosofiilor, precum cea a lui *Sartre, care se bazau pe posibilitatea existenței eului solid, rațional, având conștiință de sine și autonomie, și care sunt, după cum se presupune, insensibile față de natura condiționată istoric, inevitabil fisurată și fragmentată a personalității și a motivației.

umor → râs.

umori. În teoria medicală a lui *Galen, cele patru umori sunt lichidele al căror echilibru este esențial pentru sănătate. Aceste lichide sunt sângele, mânia (corespunzătoare bilei galbene), flegma și melancolia (corespunzătoare bilei negre).

uniformitatea naturii. Principiul potrivit căruia trecutul va semăna cu viitorul: atunci când vor apărea situații suficient de asemănătoare, se vor produce efecte asemănătoare. Se pare că principiul este presupus într-o anumită formă atât de încrederea pe care o acordăm predicției științifice, cât și de certitudinile vieții cotidiene. Formularea sa exactă și justificarea reprezintă problema *inducției. → Hume; paradoxul lui Goodman.

uniformitate cauzală, principiu al ~. O combinație a principiului *uniformității naturii cu ideea că legile naturii sunt legi cauzale, stipulând corelația între evenimente și efectele lor respective. *Russell susținea că natura matematică a legilor fizicii moderne arată că știința trebuie să postuleze o uniformitate a naturii, însă fără a exprima uniformitățile în termen de cauzalitate.

unii → cuantificator.

unitatea științei. Doctrina pentru care științele speciale — biologie, chimie, geologie, economie, psihologie — pot fi reduse, de regulă, dar nu întotdeauna, la o singură știință fundamentală, considerată ca fiind fizica. Reducerea va fi săvârșită prin oferirea unei „imagini" a științei speciale în știința universală, astfel încât legile științei speciale se dovedesc a fi cazuri speciale ale modului universal de a fi al lucrurilor. Idealul acesta a constituit o parte centrală a gândirii *pozitivist-logice despre știință, influențând încă mulți filosofi de orientare *fizicalistă.

universal concret. O concepție cheie în filosofia lui *Hegel, care certifică realitatea categoriilor. O categorie este o sinteză a două abstracții opuse (de exemplu, devenirea este o sinteză între ființă și neființă) și va fi, pe rând, câte un membru dintr-o pereche de opuși: progresul *dialectic al istoriei unește sau reduce perechea la o categorie încă și mai înaltă. Singurul universal concret absolut este realitatea ca întreg: un sistem de gândire atotcuprinzător. Adepții britanici ai *idealismului absolut, precum *Bosanquet și *Bradley, presupuneau că, dacă universalul concret este substanțial și real, el trebuie identificat cu lucrurile individuale.

universali (universalii). Un universal este o proprietate sau o relație care poate fi întruchipată sau concretizată de un număr de diferite lucruri particulare: fiecare lucru galben oferă o exemplificare a proprietății de a fi galben și fiecare lucru pătrat, o exemplificare a proprietății de a fi pătrat. Lucrurile subsumate unui universal sunt astfel similare în unele privințe. Întrebările generale care se pun în ceea ce privește universaliile includ: sunt acestea descoperite sau inventate? Cum putem să gândim despre ceva care nu posedă o poziție spațială, dar care este totuși concretizat în diferite locuri și momente? Ce este relația de concretizare? Poate fi analizată posesia în comun a acelorași proprietăți în termeni de asemănare? Cum percepe mintea atât proprietatea generală, cât și concretizarea particulară a acesteia? Abordări ale universaliilor includ *platonismul, sau poziția pentru care universaliile există independent de lucruri (*ante rem*); credința aristotelică potrivit căreia universaliile există în lucruri (*in re*) și nu independent de acestea; *conceptualismul sau teza că acestea sunt reflecții ale capacității minții de a grupa lucrurile (*post rem* sau abstrase din lucruri); *nominalismul sau concepția conform căreia universalul nu este decât suflarea vocii (*flatus vocis*), adică, a împărtăși un universal înseamnă a fi descris prin același cuvânt; și, în cele din urmă, teoria sceptică potrivit căreia întreaga problemă este rezultatul unei *reificări înșelătoare care ne face să gândim lucrul prin prisma a două categorii (particularul și universalul pe care acesta îl concretizează), în loc să gândim numai în termenii particularilor. Oricum, o teorie a universaliilor este vitală în multe domenii: de exemplu, atitudinea cuiva față de știință și cunoaștere va depinde de considerarea genurilor naturale ca fiind descoperite sau ca fiind inventate, iar problema *inducției devine și mai dificilă dacă similaritățile pe care le proiectăm sunt concepute ca având numai un statut convențional sau nominalist. Problema universaliilor a fost un subiect major de controversă în filosofia medievală. → Boethius; forme; Ockham; Porphyrios.

universalizabilitate. Trăsătura judecăților morale potrivit căreia, deși o judecată morală se poate referi la un subiect particular într-o situație particulară, aceasta trebuie să se afle într-o relație de *superveniență față de unele trăsături generale ale situației, care pot în principiu să apară și în alte cazuri. Cineva care face o judecată se obligă astfel să trateze în mod similar celelalte cazuri. Principiul este pur formal, întrucât aplicarea sa va depinde de o selectare a ceea ce face ca celelalte cazuri să fie similare: aceasta poate să fie o trăsătură foarte abstractă („a spune o minciună“) sau o concurență foarte particulară de împrejurări (→ etică situațională). Deși se admite de regulă că această idee indică o trăsătură esențială a gândirii morale, există mai puțină siguranță în ceea ce privește definirea sa, sursa autorității sale și semnificația pe care o are în poziții morale ce pot fi constrângătoare. *Hume apreciază adoptarea punctului de vedere comun ca pe o trăsătură necesară a evaluării; Adam *Smith consideră că autoritatea ei derivă din faptul că nu ne place să nu putem să ne justificăm în fața celorlalți; *Kant o vede ca pe o cerință a rațiunii. *Hare a fost cel mai hotărât suporter recent al semnificației etice substanțiale a universalizabilității. → imperativ categoric; observator ideal.

univers de discurs. Lucrurile asupra cărora se pot extinde *cuantificatorii unei teorii formale: acestea pot fi punctele de pe o linie, mulțimile, obiectele fizice sau orice altceva se întâmplă să avem în vedere. Universul de discurs poate sau nu să formeze o mulțime: de exemplu, universul de discurs al teoriei mulțimilor include orice mulțime, dar nu există nici o mulțime a tuturor mulțimilor.

univoc. Având un sens; neambiguu.

Upanișade (sanscr., *upanisad*, actul de a sta pe ceva). Colecția de versuri filosofice care încheie *Vedele și care constituie principalul comentariu filosofic original al scrierilor hinduse.

urât. Un subiect mai puțin discutat în *estetică decât *frumosul, dar care merită totuși atenție. Mai întâi, are implicații etice și politice, întrucât a fi înconjurat de urât este în mod evident un lucru rău sau dăunător, și încă unul care îndreptățește un remediu etic sau politic. În al doilea rând, este important faptul că există „lipsa de valoare“ estetică, sau cu alte cuvinte că tipurile contemplației ce sunt caracteristice pentru atitudinea estetică față de un anume obiect nu sunt pur și simplu propria lor recompensă, fiind uneori preludii ale dezgustului sau dezamăgirii.

utilitarism. Teoria etică propusă de *Bentham, James și J.S. *Mill, *Sidgwick și mulți alții, care formulează răspunsuri la problemele referitoare la ce trebuie făcut, ce trebuie admirat, sau cum trebuie trăit, în termenii maximizării *utilității sau fericirii. Nefiind doar o teorie etică, utilitarismul este, de fapt, concepția despre viață pe care se bazează o mare parte din planificarea politică și economică modernă, atunci când se presupune că fericirea este măsurată în termeni economici. În formularea pe care a dat-o doctrinei J.S. Mill, „acțiunile sunt moralmente corecte în măsura în care ele tind să promoveze fericirea, și greșite în măsura în care tind să producă contrarul fericirii“. Concepția este o formă de *consecinționism, întrucât consecințele relevante sunt identificate din perspectiva cantității de fericire. Concepții diferite despre fericire au separat versiunea lui Mill („mai bine un Socrate nefericit decât un porc mulțumit“), care admitea diferențe calitative între diferite tipuri de plăcere, de încercarea frontală a lui Bentham de a reduce toate aspectele fericirii la prezența plăcerii sau a durerii („toate celelalte lucruri rămânând la fel, activitatea de a înfige pioneze este la fel de bună ca poezia“). Versiunea lui Bentham țintește să facă din conceptele fundamentale ale eticii unele susceptibile de comparare și măsurare (→ calculul fericirii; hedonism), dar acest obiectiv nu se întâlnește în sistemul lui Mill. Critici ai acestui aspect al doctrinei caută de asemenea să afle dacă nu cumva există o concepție despre fericirea umană separată de concepțiile generale referitoare la cum e bine să te porți și să acționezi, ceva care să existe ca o țintă independentă a acțiunii (→ etica virtuții; *eudaimonia*).

Doctrina care aplică utilitarismul în mod direct la acțiuni, astfel încât o acțiune individuală este bună dacă aceasta duce la creșterea fericirii mai mult decât orice altă alternativă, este cunoscută ca utilitarismul direct sau acțional. Versiuni indirecte se aplică în primul rând unor lucruri ca instituțiile, sistemele de reguli de comportament sau caractere umane: acestea sunt cele mai bune dacă ele duc la maximizarea fericirii, iar acțiunile sunt judecate numai în măsura în care sunt în conformitate cu instituţiile sau cu sistemele de reguli, sau cu acele acţiuni care ar fi îndeplinite de o persoană cu un caracter adecvat. Versiunile indirecte ale doctrinei rezolvă o parte a problemei potrivit căreia este posibil ca noi să nu cunoaştem, în situaţiile individuale, care acţiune anume va duce la maximizarea fericirii. Chiar dacă nu ştim acest lucru, putem totuşi să avem idee despre impactul general pe care instituţiile, regulile şi caracterul îl au asupra fericirii celor afectaţi de ele.

utilitarism acţional (engl., *act utilitarianism*, n. t.). Versiune a *utilitarismului, asociată în special cu *Bentham, potrivit căreia măsura valorii unui act este cantitatea cu care acel act face să crească *utilitatea sau fericirea generală. Un act va fi preferat, în defavoarea alternativelor lui, în funcţie de măsura în care duce la sporirea utilităţii comparativ cu creşterea pe care ar produce-o actele alternative. O acţiune este, astfel, bună sau rea în funcţie de cantitatea cu care creşte (sau scade) fericirea generală, comparativ cu cantitatea care ar fi putut fi dobândită acţionând diferit. Utilitarismul acţional se distinge nu doar prin accentul pe care îl pune pe utilitate, ci şi prin faptul că fiecare acţiune individuală face obiectul prim al evaluării etice. Aceasta îl deosebeşte de variantele utilitarismului indirect, ca şi de sistemele etice care acordă prioritate datoriei sau virtuţii personale.

utilitarism indirect → utilitarism.

utilitarismul narativ → utilitarism.

utilitate. Unitatea de bază a dezirabilităţii într-o mare parte a *teoriei deciziei, *teoriei jocului şi economiei. Dificultatea este aceea de a şti cu siguranţă dacă noţiunea se referă la ceva suficient de definit pentru a putea fi utilizată. Aceasta necesită, de pildă, ca cel puţin anumite comparaţii de utilitate între diferiţi oameni din diferite perioade de timp să fie posibile. Este posibil ca presupoziţii mai tari să ceară ca utilităţile să fie ordonate pe diferite scale sau însumate şi manipulate aritmetic (→ calculul fericirii; măsurare). Aceasta pare să implice o idealizare nelimitată, întrucât deşi este posibil să considerăm că vacanţa din acest an a fost mai bună decât cea de anul trecut, nu credem că are sens să spunem că a fost de două ori mai bună, sau că a produs cu jumătate mai mult unităţi de utilitate ca atunci când (să spunem) comparăm consumul de ciocolată dintr-o viaţă. Abordarea moderată preferă să folosească ordonările de preferinţe: un rezultat A are mai multă utilitate decât rezultatul B (pentru subiectul *x*) dacă şi numai dacă *x* îl preferă pe A lui B. Preferinţele sunt în schimb dezvăluite în alegerile reale sau ideale, oferind astfel conceptului o anumită respectabilitate comportamentală şi ştiinţifică. Oricum, multe dintre tradiţiile gândirii etice recunosc că viaţa are scopuri mai valoroase şi meritorii decât simpla satisfacere a unei secvenţe arbitrare de preferinţe.

utilitate aşteptată. În *teoria deciziei, utilitatea aşteptată asociată unui rezultat este utilitatea atribuită ocurenţei sale, înmulţită cu probabilitatea acestei ocurenţe. Conceptul central a fost formulat pentru prima oară de Christian Huygens (1629–1695).

utopie (gr., fără loc). O utopie este un loc ideal sau o stare de viaţă ideală. Termenul derivă din *Utopia* lui Thomas *More (1516). Reprezentări ale comunităţilor şi ale modurilor de viaţă ideale au influenţat multe platforme politice, în pofida faptului că perspectivele despre *natura umană ce le caracterizează sunt de regulă foarte simpliste. Rezultă astfel utopismul, sau orientarea şi criticarea acţiunii politice în lumina unor presupuse sisteme ideale sau utopii. *Distopia tinde să fie mai viu imaginată, aşa cum este mai uşor să concepi iadul decât raiul.

V

Vaihinger, Hans (1852–1933). Filosof german. Vaihinger a studiat teologia la Tübingen și a devenit profesor la Halle. Este amintit pentru „ficționalism" sau filosofia lui „ca și cum". Influențat de concepția lui *Kant după care intelectul își pune probleme pe care nu le poate rezolva și de pesimismul lui *Schopenhauer, Vaihinger a negat că ar exista vreo speranță în ceea ce privește aflarea adevărului în multe dintre domeniile cunoașterii umane. În schimb, gândirea înaintează prin întrebuințarea ficțiunilor sau a ideilor despre care se știe că sunt false. Idei precum cele de Dumnezeu, nemurire, libertate, contract social sau concepere imaculată pot fi „frumoase, sugestive și folositoare", deși știm că nu au nici o aplicare la sfera realului. Teoriile sunt folositoare deoarece ne permit să înfruntăm ceea ce în caz contrar nu ne-ar apărea decât în forma complexității inabordabile a lucrurilor. Doctrina seamănă în anumite privințe cu *pragmatismul, dar diferă prin aceea că Vaihinger consideră și teoriile folositoare la fel de false. Opera cea mai cunoscută a lui Vaihinger a fost *Die Philosophie des Als Ob* (1911).

Vaisheshika (sanscr., *visesa*, diferență). Una dintre cele șase școli ortodoxe ale filosofiei indiene. *Vaisheshika* se ocupă de lucrurile care sunt sau de *categoriile ființei. *Vaisheshika* este un fel de *atomism, susținând că fundamentul realității fizice este o pluralitate de atomi infinitezimali. Școala indiană a fost conștientă de dificultatea înțelegerii modului în care combinarea *infinitezimalelor produce o cantitate finită de materie (→ **trilema lui Bayle**). *Vaisheshika* este aliată din punct de vedere filosofic cu școala **Nyaya*, completând analizele pe care le face cunoașterii cu o filosofie a naturii lucrurilor ce sunt cunoscute.

validitate. În sens fundamental, se referă la argumentele care sunt valide sau nevalide în funcție de faptul dacă concluzia *decurge din premise. Premisele și concluziile însele nu sunt valide sau nevalide, ci adevărate sau false. În *teoria modelelor, o formulă este denumită validă atunci când este adevărată în toate *interpretările sale.

Valla, Lorenzo (1405–1457). Umanist renascentist italian. Valla a înfățișat pentru prima dată Donația lui Constantin ca pe o fraudă, documentul prin care se presupunea că împăratul Constantin ar fi oferit ca dar papei Silvestru Imperiul de apus, și care astfel dovedea suveranitatea papei asupra conducerii seculare. Unul dintre tratatele sale influente a fost *De Voluptate* (*Despre plăcere*), ce prezenta sistemele *stoicilor, *epicurienilor și etica creștină. *De Libero Arbitrario* (*Despre libera alegere*) se ocupă de modul în care a abordat *Boethius *liberul arbitru, argumentând că omnisciența lui Dumnezeu este compatibilă cu liberul arbitru al omului, dar că puterea acestuia nu este. Valla a fost de asemenea unul dintre primii critici pătrunzători ai abundenței de *categorii și distincții scolastice și unul dintre primii scriitori care a înțeles că *existența nu este un tip de predicat.

valoare. A recunoaște o trăsătură a lucrurilor ca valoare înseamnă a angaja această trăsătură în luarea unei decizii, cu alte cuvinte înseamnă a fi de acord să admiți importanța acesteia în influențarea alegerii și în îndrumarea de sine și a celorlalți. Cei care văd valorile ca „subiective" le consideră ca expresie a poziției personale, ca implicare într-un anume fel de alegere și ca indiferență față de argumentul rațional (deși deseori, și în mod curios, meritând atenție și respect). Cei care concep valorile ca obiective presupun că dintr-un anume motiv — cerințele raționalității, natura umană, Dumnezeu sau o altă autoritate — alegerea poate fi îndrumată și corectată dintr-o perspectivă independentă. → dilema lui Eutyphron; proiectivism; relativism; subiectivism.

valoarea unei funcții → funcție.

valoare de adevăr. În logica clasică, o propoziție poate să fie adevărată sau falsă. Dacă e adevărată, atunci se spune că a luat valoarea de adevăr adevărat, și dacă este falsă atunci a luat valoarea de adevăr fals. Ideea care stă la baza termenului este analogia dintre atribuirea unei variabile propoziționale uneia sau alteia dintre aceste valori, așa cum se întâmplă atunci când este oferită o *interpretare pentru o formulă a *calculului propozițional, și atribuirea unui obiect ca valoare a unei variabile. Logicile cu valori intermediare sunt numite logici polivalente.

valoare desemnată. Valoarea pe care o iau formulele *valide într-o interpretare intenționată a unui *calcul logic. → teoria modelelor.

valoare instrumentală. Valoare pe care o are un lucru ca intermediar pentru altceva.

valori estetice. Acele caracteristici ale unei lucrări care contribuie la succesul și importanța ei ca operă de artă: caracteristicile din care îi survine frumusețea sau semnificația. Între ele se numără forma, conținutul, deplinătatea, armonia, puritatea și proporția operelor. În estetica filosofică, aceste caracteristici s-au dovedit a fi greu de definit în termeni specifici și obiectivi utili; oricum, ele rămân calități a căror aprehensiune ne provoacă satisfacție și plăcere.

vanitate. A avea o opinie extrem de bună despre propriile realizări și calități. *Toma d'Aquino nu face o distincție clară între vanitate și mândrie, dar le asociază pe amândouă cu dorința de superioritate și importanță. Potrivit lui Adam *Smith, vanitatea este „întotdeauna întemeiată pe credința că ființa noastră este obiectul atenției și al aprobării". Atât Toma d'Aquino cât și Smith consideră vanitatea ca fiind principalul imbold pentru urmărirea avuției și a prestigiului (*Summa Theologiae*, IaIIae 84; *The Theory of Moral Sentiments*, I. 3. 2). → Mandeville; Veblen.

variabilă (logică). O noțiune fundamentală a logicii moderne. Să presupunem în mod intuitiv că avem o clasă de obiecte care e posibil să ne intereseze (un domeniu) și începem cu o propoziție simplă „Jane este flămândă". Apoi omitem să o mai menționăm pe Jane, lăsând un loc gol pe care îl marcăm cu litera *x*: „*x* este flămând". Aceasta reprezintă ceva mai puțin decât o propoziție (este numită *propoziție deschisă sau predicat). Putem „orienta" litera *x* către membrii domeniului, oferind propoziții succesive ca și cea cu care am început. Într-un asemenea proces se spune că litera *x* funcționează ca o variabilă luând ca valori, pe rând, fiecare membru al domeniului. Putem încheia demersul cu o concluzie ca aceasta: undeva în acest proces, una dintre propoziții este adevărată, sau oriunde o asemenea propoziție este adevărată. O asemenea informație nu ne spune cine este flămând, dar ne spune de câte ori este satisfăcut predicatul. Informația că undeva predicatul F se aplică valorii este reprezentată ca $(\exists x)Fx$; informația că se aplică întotdeauna este reprezentată ca $(\forall x)Fx$. Expresiile $(\exists ...)$ și $(\forall ...)$ sunt *cuantificatorii existențial și universal. Forța ideii devine manifestă numai atunci când considerăm cuantificatorii multiplii. Dacă începem cu o propoziție relațională, „Fred o iubește pe Jane", și eliminăm amândouă numele, marcând spațiile cu diferite variabile, obținem „*x* îl iubește pe *y*". Putem acum să modelăm diferite tipuri de informație: fiecare iubește pe cineva: $(\forall x)(\exists y)$ x îl iubește pe y; cineva iubește pe fiecare: $(\exists x)(\forall y)$ *x* îl iubește pe y, și așa mai departe. Studiul acestor forme și al relațiilor dintre ele reprezintă teoria cuantificării. Calculul de bază care formalizează logica acestora este *calculul predicatelor.

variabilă întâmplătoare. În mod intuitiv, o *variabilă, cum ar fi înălțimea, care poate să ia diferite valori într-o populație, astfel încât unele valori au o anumită probabilitate de apariție, în timp ce alte valori au o probabilitate diferită (de exemplu, există probabilitatea de 1 la 10 ca o persoană să aibă 1,70 metri înălțime, dar numai

1 la 100 pentru înălțimea de 2 metri). În teoria probabilității o variabilă întâmplătoare este o variabilă X care poate să ia orice valoare dintr-o serie finită de valori sau dintr-una infinit numărabilă de valori, fiecare având propria sa probabilitate. Distribuția unei variabile întâmplătoare este setul de perechi (x_i, Prob X = x_i), fiind dată probabilitatea asociată cu fiecare valoare în serie. De exemplu, (1,7, 0.1) ar fi un membru al distribuției variabilei întâmplătoare înălțime într-o populație, dacă 10% din populație are 1,7 metri înălțime.

variabilă legată. O *variabilă x este legată într-o formulă dacă acea variabilă se află în sfera de acțiune a cuantorului (în *logica de ordinul întâi, ($\forall x$) sau ($\exists x$)). Intuitiv, aceasta înseamnă că, dacă se face calculul formulei, iar lui x i se atribuie un obiect, atunci expresia cuantificată în care apare x este evaluată în funcție de acel obiect. Dacă o variabilă nu este legată, atunci ea este liberă. În ($\forall x$) (Fx → Gx) toate variabilele sunt legate. În ($\forall x$)(Fx → Gx) & Gx variabila x care apare în final este liberă, deci expresia este un enunț deschis sau un *predicat. Pentru a-l transforma într-un enunț închis trebuie fie să înlocuim variabila cu o constantă sau cu un termen închis care se referă la un lucru, fie să extindem sfera de acțiune a cuantorului inițial sau să introducem alt cuantor: de exemplu, ($\forall x$)(Fx → Gx) & ($\exists x$)(Gx).

variabilă liberă. Variabilă care nu este legată de nici un *cuantificator.

variabile intermediare (engl., *intervening*, n.t.). Noțiune ce reprezintă o parte esențială a structurii deductive a unei teorii științifice, dar care nu se referă ea însăși la un lucru sau la un aspect al unui lucru real. O variabilă intermediară poate să nu aibă realitate fizică, deși organizează gândirea despre lucruri care au realitate fizică.

varianta specifică genului persoanei (engl., *genderlect*) → lect.

variații concomitente, metodă a ~ → metodele lui Mill.

varietate. În filosofia *kantiană, varietatea este fluxul neorganizat înfățișat simțurilor, dar nesupus experienței, deoarece experiența rezultă din intelectul care structurează varietatea prin intermediul conceptelor. Natura varietății nestructurate este incognoscibilă (transcendentă).

varietate independentă limitată, principiu al ~. Principiu necesar lui *Keynes în lucrarea *Treatise on Probability* (1921, cap. 22) în încercarea sa de a dezvolta o logică a *probabilităților. Principiul ne garantează că „obiectele din cadrul câmpului, asupra căruia se extind generalizările noastre, nu au un număr infinit de calități independente; adică, altfel spus, caracteristicile lor, oricât ar fi de numeroase, se înlănțuie logic împreună în grupuri de relație invariabilă care sunt în număr finit". Principiul este necesar pentru ca metodele inductive, precum *metodele lui Mill, să ne ofere concluzii demne de încredere; în sens mai restrâns, avem nevoie de o probabilitate finită ca un obiect asupra căruia vrem să generalizăm să nu fie infinit de complex, încât să fie exclus de la generalizare. Keynes a fost conștient de natura evident metafizică și neverificabilă a principiului.

vălul aparenței. Termen peiorativ pentru orice model al percepției potrivit căruia *datele simțurilor devin obiectele directe ale percepției. Astfel, datele simțului vizual par să alcătuiască o peliculă colorată ce se interpune între noi și lume.

vălul ignoranței. În opera lui *Rawls, descrierea metaforică a interdicției de a folosi interese particulare în formularea principiilor dreptății. Vălul ignoranței definește situația originară. Lucrurile se desfășoară ca și cum părțile care trebuie să instituie contractul cu privire la structurile sociale de bază, ca definirea, de exemplu, a libertăților ce vor fi îngăduite de societate, și la structura economică pe care o vor admite nu știu ce rol anume le va fi atribuit ulterior în societate. Numai un sistem social care a fost rațional ales sau contractat din interiorul acestei poziții satisface într-adevăr constrângerile dreptății. → principiul diferenței.

vătămare. Un concept contestat, care se referă în principal la violarea integrității corporale și la prejudiciul adus intereselor legitime și esențiale ale unui individ. Vătămarea implică ideea de permanență, astfel încât o rănire temporară să nu fie considerată vătămare (de exemplu, când cineva se împiedică și se lovește la degetul de la picior). Dat fiind că unul dintre temeiurile principale acceptate pentru detenția legală este prevenirea vătămării celorlalți, rămâne esențial să stabilim limitele acestui concept. Între cazurile disputate se numără: provocarea unei neplăceri, insulta, necuviința și ofensa.

vârsta de aur. Mit al condiției originare a umanității, atestat pentru prima dată în lucrarea lui Hesiod _Munci și zile_. Este identificată cu epoca lui Cronos, înainte ca Zeus să înceapă să guverneze lumea (în mitologia romană, epoca lui Saturn). Dreptatea și onestitatea stăpâneau peste tot, nu existau muncă, bătrânețe, durere sau nefericire. Vârsta de aur are afinități evidente cu mitul grădinii paradisiace și s-a dovedit a fi un simbol valoros pentru *romantism.

vârtej → Descartes.

Veblen, Thorstein (1857–1929). Sociolog și economist american. Este menționat în filosofia politică și morală pentru doctrina risipei ostentative, formulată în _The Theory of the Leisure Class_ (1899). El identifică nevoia fundamentală de a etala bunăstarea finaciară cu ceea ce altfel ar părea o risipă ce vizează manifestarea poziției și stabilității, și diferențierea de cei care sunt mai puțin bine situați. Veblen susține că acest principiu este o caracteristică universal umană care explică o varietate de fenomene sociale. De exemplu, apreciem o peluză bine îngrijită deoarece aceasta este un semn al surplusului de muncă și bunăstare, sau angajăm un valet deoarece a fi însoțit de un om îndemânatic care nu face aproape nimic este mai de valoare decât să ai pe oricine altcineva care ar putea să facă numai munca valetului. → Mandeville; Smith; vanitate.

Vedanta. Școală de filosofie hindusă care s-a ocupat în principal de păstrarea adevărului literal al *Upanișadelor, fiind prin urmare critică la adresa tendințelor dualiste și realiste din alte școli filosofice indiene. Monismul cel mai pur (*_advaita_ sau nondualitatea) îl recunoaște numai pe *_brahman_ (identificat, așa cum cer Upanișadele, cu *_atman_), și este asociat cu filosoful *Shankara.

Vedele (sanscr., cunoaștere, corp sacru de cunoștințe tradiționale). Vedele sunt scrierile produse în perioada vedică (cca 1500–700 î.Hr.) care a urmat migrării poporului arian în valea Indului. Cele patru culegeri principale sunt _Rig-Veda_, sau cartea rugăciunilor și a imnurilor, _Yajur-Veda_, sau cartea formulelor sacrificiale, _Sama-Veda_, sau cartea cântecelor, și _Athar-Veda_, sau cartea descântecelor magice și a speculației filosofice. Cel mai faimos text este _Rig-Veda_ (versurile înțelepciunii). Componenta filosofică a Vedelor este conținută în principal în secțiunile finale sau în explicații, cunoscute ca *Upanișade.

vegetarianism. Teoria și practica refuzului de a consuma carnea animalelor moarte; uneori se consideră că include și refuzul de a folosi (*exploata) alte părți ale animalelor, de exemplu, a purta blană. Printre pozițiile mai radicale se numără cea a vegetarianului convins, care refuză să folosească produsele de la animalele vii, cum ar fi ouăle și laptele. Întrucât este dificil să faci diviziuni în cadrul ordinii naturale, *pantele alunecoase conduc, într-o direcție, la acuzația formulată de vegetarieni la adresa consumatorilor de carne, potrivit căreia aceștia nu au nici un motiv să evite canibalismul, și, în cealaltă direcție, la acuzația formulată de consumatorii de carne, potrivit căreia vegetarienii nu manifestă respect față de viața verzelor.

Venn, John (1834–1923). Teoretician al probabilității și logician englez. Născut la Hull, Venn a studiat la Gonville și la Caius College, Cambridge, unde a devenit profesor asociat în 1857 și președinte în 1903. Lucrarea sa _The Logic of Chance_ (1867) este o explorare timpurie a *teoriei frecvențiale a *probabilității. Lucrarea _Symbolic Logic_ (1881) a fost extrem de influentă în calitatea sa de primă formulare reușită a abordării algebrice a logicii, al cărei deschizător de drum a fost matematicianul *Boole.

verdastru → paradoxul lui Goodman.

veridic (adevărat). O percepție veridică este una care reprezintă lucrurile așa cum sunt acestea, spre deosebire de una iluzorie sau chiar înșelătoare, care nu arată cum sunt lucrurile într-adevăr.

verificabilitate. Capacitatea unei teorii de a face posibile predicții care pot fi verificate, prin care teoria este fie respinsă fie, mult mai problematic, confirmată. → falsificabilitate.

verosimilitate. Gradul în care o ipoteză aproximează adevărul. Prima abordare a noțiunii, datorată lui *Popper, o identifică cu gradul în care o teorie captează întregul adevăr: o teorie va avea mai multă verosimilitate decât o rivală numai în cazul în care conține mai multe adevăruri și mai puțin fals decât aceasta. Dar dezvoltarea formală a noțiunii s-a dovedit a fi extrem de înșelătoare, în special în masura în care verosimilitatea teoriilor poate să varieze cu variațiile din limbajul în care sunt formulate.

verstehen (ger., a înțelege). Termen asociat îndeosebi cu *Dilthey și *Weber, pentru a desemna înțelegerea pe care o avem despre activitățile umane. În tradiția construită în jurul noțiunii *verstehen*, acestea sunt înțelese din interior, prin mijloace care se deosebesc de cunoașterea a ceva prin observație obiectivă sau prin plasarea sa într-o rețea de regularități științifice (→ teoria-teoriei). Diferența precisă este controversată: o abordare este aceea că a înțelege o expresie umană ține de cunoașterea acelei părți a propriului sine care dobândește astfel expresie și de „re-trăirea" printr-un proces de empatie a vieții mentale a persoanei pe care vrem să o înțelegem. Există de asemenea și sugestii mai puțin subiective. Problema existenței unei metode distincte de cea a științei, care să fie utilizată în contextele umane, ca și problema referitoare la faptul că *verstehen* ar fi în mod necesar metoda științelor sociale spre deosebire de cele naturale, este încă deschisă. → simulare.

veșnicie → eternitate.

viață → biologie, filosofie a ~; vitalism.

viață, formă de ~. Termen asociat cu opera târzie a lui *Wittgenstein. O formă de viață este ceea ce au nevoie să împărtășească două grupuri dacă limbajele lor pot fi reciproc inteligibile.

viață, sens al ~. Este important aproape pentru fiecare să gândească că viața are un scop. Aceste scopuri pot fi însă diverse: scopul vieții cuiva poate fi să realizeze un anumit obiectiv, cel al altei persoane poate fi atingerea unui obiectiv de un tip foarte diferit. Nu este necesar ca doar un singur lucru să reprezinte țelul fiecărei vieți (Compară: „fiecare are o mamă" cu „există cineva care este mama fiecăruia". → eroarea schimbării cuantificatorului). În mod asemănător, pentru mulți oameni va fi suficient ca în fiecare moment să existe un țel spre care se îndreaptă, fără ca fiecare moment să fie devotat aceluiași scop și fără ca însăși schema completă să aibă un țel. Concepția conform căreia noi existăm cu un motiv anume mai degrabă decât adunați ca în armată caracterizează multe sisteme ale gândirii religioase. Ea conduce la *rea-credință atunci când o certitudine aparentă cu privire la sens eclipsează luarea în considerare a altor posibilități și oportunități.

Vico, Giambattista (1668–1744). Filosof italian al istoriei. Vico s-a născut la Neapole și a fost educat de iezuiți. Din 1699 a ocupat o poziție inferioară la catedra de retorică a Universității din Neapole. Principala lucrare a lui Vico a fost *Scienza Nova* (1725, republicată în ediții noi în 1730 și 1744). Această lucrare a rămas în mare măsură necitită în secolul al XVIII-lea, până când a început să fie utilizată de teoreticienii *romantismului german, interesați de multe dintre temele originale ale sale. Vico s-a îndepărtat de cartezianismul dominant al timpului său în două moduri importante. Mai întâi, el a negat că *Descartes a localizat în mod corect sursele certitudinii și ale cunoașterii. Acestea nu se situează în „ideile clare și distincte", ci în propriile noastre activități și acțiuni: unul dintre motourile lui Vico era *verum factum* („adevărul și ceea ce este fabricat sunt identice"). Matematica, de exemplu, presupune certitudinea numai întrucât este o construcție umană. În al doilea rând, pentru Vico cartezienii au exagerat rolul fizicii și al științei matematice, neglijând posibilitatea cunoașterii sociale și istorice. Vico a făcut dovada unei originale aprecieri a delicateții cu care istoricul trebuie să abordeze sarcina înțelegerii modurilor trecute de gândire. Această înțelegere trebuie să folosească ca date ale sale toate limbajele, miturile și tradițiile care i-au fost transmise și să le interpreteze nu în termenii ideii unei naturi umane universale neschimbătoare, ci printr-o capacitate imaginativă de re-creare a modurilor de conștiință pe care acestea le reprezintă. Vico este astfel un precursor al multor scriitori care au scris ulterior în tradiția *verstehen*-ului, cum ar fi *Dilthey și *Collingwood.

O altă doctrină deschizătoare de drumuri a lui Vico a fost aceea potrivit căreia istoria umană trece prin stadii coerente și legate între ele, generând un tipar de *corsi e ricorsi*, de creștere și decădere. La un anumit moment, viața unei societăți va manifesta o unitate tipică ale cărei expresii sunt toate aspectele sale sociale, incluzând literatura, limbajul, legea, arta, politica și filosofia, dar asemenea perioade trec în mod succesiv prin diferite stadii, până când ciclul începe din nou. Privind înapoi către această evoluție, putem observa că instituțiile au servit alte funcții decât cele pentru care au fost create. Ulterior, această concepție a format temeiul operei lui *Hegel și *Marx, în pofida faptului că Vico, un catolic, a văzut în întregul ciclu acțiunile călăuzitoare ale providenței.

vid. 1. (engl., *vacuous*) O generalizare, „toate lucrurile F sunt lucruri G", este reprezentată în logica formală prin cuantificarea $(\forall x)(Fx \to Gx)$. Aceasta are proprietatea că atunci când nu există nici un fel de lucruri de genul F, este adevărată (înseamnă același lucru cu „nu există nici un fel de lucruri F care nu sunt G", care este în mod evident adevărată atunci când lucrurile F nu există deloc). Într-o asemenea situație se spune că generalizarea este adevărată pentru mulțimea vidă. O concepție opusă acestor generalizări este îmbrățișată de logica tradițională. → pătratul opozițiilor. **2.** (engl., *void*) Noțiunea de spațiu gol (sau a unui timp lipsit de evenimente) nu a fost pe placul lui *Parmenide și al *stoicilor, și mult mai târziu, dar pentru aceleași motive, nici pe cel al lui *Descartes. Unul dintre motivele pentru care această idee nu este agreată se poate baza pe confuzia care se face în ce privește presupusa existență paradoxală a *nimicului (deoarece nimicul este exact ceea ce se află în spațiul gol), pentru alții această noțiune contrazicând plenitudinea (→ principiul plenitudinii) lui Dumnezeu, potrivit căreia acesta nu ar fi putut lăsa nimicul când ar fi putut să pună ceva în locul lui. Alte probleme apar din încercarea de a imagina trecerea forței sau informației prin vid. În *mecanica cuantică modernă, spațiul nu este gol, ci este plin de particule latente sau virtuale, ce sunt gata să capete ființă dacă diferite evenimente fizice se produc. → acțiune la distanță; câmp.

viitor → seriile a de timp.

viitorii contingenți. Propoziții *contingente care se referă la ceea ce se va întâmpla. → adevăr necesar / contingent; bătălie navală.

Vijnanavada → *Yogacara*.

vină / rușine. Vina este sentimentul neplăcut că ai făcut ceva rău și că, prin urmare, meriți mânia celorlalți. Rușinea este sentimentul că ți se cuvine disprețul și desconsiderarea din partea celorlalți. Deși antropologii și istoricii clasifică uneori societățile în funcție de predispoziția de a accentua asupra uneia dintre aceste emoții, mai degrabă decât asupra alteia, ambele pot fi întâlnite într-o mare varietate de culturi. Funcția socială a fiecăreia este imediat sesizată: datorită vinei, suntem pregătiți să suportăm mânia celorlalți, care, altminteri, ne-ar face să răspundem cu mânie; datorită rușinii, interiorizăm valorile care conduc spre admirație sau respingere. Este demn de reținut că fiecare emoție este doar superficial caracterizată în termeni morali. Aceasta face ca ele să fie puncte de plecare riscante în analizele *emotiviste ale eticii, deși o prezentare care așază vina în centru este expusă în lucrarea *Wise Choices, Apt Feelings* (1991), scrisă de filosoful american Allan Gibbard.

violență. Acțiunea care vatămă sau distruge acel ceva căruia îi este aplicată. Violența structurală este inerentă unei situații al cărei rezultat intenționat sau neintenționat este vătămarea sau distrugerea, și față de care autorii acțiunii sunt indiferenți. În acest sens, minele de cărbuni sau viața de familie pot ascunde violența structurală. Principalul gânditor social care a recomandat sau glorificat violența ca pe un instrument politic a fost *Sorel.

virtute. O virtute este o trăsătură de caracter care impune admirație: una care îl face mai bun pe posesorul său, fie din punct de vedere moral, fie din punct de vedere intelectual, fie în comportamentul specific unui anume tip de activitate. Atât *Platon, cât și *Aristotel au acordat o atenție deosebită unității virtuților, sau modului în care posedarea corectă a uneia necesită posedarea celorlalte; o altă preocupare centrală este modul în care posedarea virtuții, care pare să stea în calea interesului personal, face de fapt posibilă dobândirea **eudaimoniei*. Concepții diferite despre virtutea morală și relația acesteia cu alte virtuți caracterizează scrierile morale platoniciene, aristotelice, *stoice, creștine, *iluministe, *romantice și cele ale secolului al XX-lea. Aceste diviziuni reflectă preocupări centrale ale timpului lor și nevoi ale culturilor în care au ajuns să fie dominante: umilința, caritatea, răbdarea și castitatea moralei creștine ar fi fost de neînțeles ca virtuți etice pentru grecii din perioada clasică, în timp ce „mărinimia“ *omului cu grandoare sufletească al lui Aristotel este greu de acceptat pentru noi ca fiind un bine necondiționat. Sinteze ale concepțiilor creștină și elină sunt încercate de *Toma d'Aquino, dar o întoarcere categorică la concepția aristotelică a fost imposibilă până în clipa în care bunăvoința a ajuns să fie considerată o trăsătură de caracter dominantă. Pentru *Hume o virtute este o trăsătură de caracter care are puterea de a produce iubire sau mândrie, prin aceea că este „folositoare sau plăcută“ pentru cei care o posedă și pentru cei afectați de ea. La *Kant, virtutea este pur și simplu o trăsătură subordonată săvârșirii datoriei, neavând nici o valoare etică independentă, în timp ce în *utilitarism, virtuțile sunt trăsături de caracter care promovează acțiunea de căutare a fericirii generale.

virtuți cardinale. Virtuțile cardinale platonice sunt curajul, cumpătarea, înțelepciunea și dreptatea.

virtuți morale → merit; virtute.

vise. Visele nu sunt pur și simplu înșiruiri de imagini vizuale, ci experiențe ale vieții în lumea evenimentelor, acțiunilor și emoțiilor. Atât de răspândita credință că visele au sens, ca profeții, ca mesaje divine, sau mai ales ca indicatori valoroși ai unor adevăruri psihologice (precum în opera lui *Freud și *Jung), are o susținere empirică insuficientă. Visele reale au un conținut și o natură care parazitează experiența normală, întrucât lucrurile pe care le întâlnim în vis sunt de obicei obiecte și persoane cu care suntem familiari. Totuși visele sunt, sub aspect filosofic, o imagine convenabilă a posibilității disocierii totale între experiențele unui subiect și felul în care sunt lucrurile în lumea reală. Astfel, visele au dat naștere unei metafore centrale în epistemologie: una dintre primele întrebări filosofice este pusă uneori în forma „De unde știu că acum nu visez (sau întotdeauna)?“ (→ metoda îndoielii). Visele sunt de asemenea o provocare pentru filosofii care încearcă să nege realitatea experienței private, cunoscute doar de subiect.

vitalism. Doctrină pentru care există o anumită trăsătură a corpului uman care împiedică explicarea naturii acestuia exclusiv în termeni fizici sau chimici. Această trăsătură poate să fie prezența unui alt „lucru“ (cum ar fi sufletul), după cum poate să fie pur și simplu formarea unor relații speciale sau principii de organizare ce apar din complexitatea organismului biologic. Primul tip de doctrină înfățișează Viața ca pe un fel de fluid incandescent (electricitate animală, forță vitală), care trebuie să curgă prin trupul neînsuflețit pentru ca acesta să capete viață. *Aristotel (*De Anima* și *De Generatione*) este principala sursă a unui vitalism mai complex, care susține că viața unui animal constă în *psyche*-ul acestuia, care oferă un principiu explicativ ce determină dezvoltarea morfologică a organismului, printr-un principiu de cauzalitate teleologică sau *finalistă. În secolul al XIX-lea cei doi mari reprezentanți ai vitalismului au fost *Bergson și biologul Hans Driesch (1867–1941).

Vitalismul a fost eclipsat de progresele din genetica moleculară și de înțelegerea ulterioară a dezvoltării organismului în termeni ce aparțin științei normale, astfel încât filosofii și biologii sunt de acord asupra faptului că vitalismul nu oferă nici un principiu explicativ indispensabil pentru științele vieții. Oricum, rămân totuși probleme legate de înțelegerea modului în care diferite nivele ale descrierii și explicării unui lucru, precum cele ale psihologiei și biologiei, sau ale biologiei și chimiei, se leagă unul de celălalt. → supervenientă.

voința bună. În utilizarea pe care i-o dă Kant, voința bună este un bun în sine, necondiționat, independent de ceea ce „produce sau realizează" în lume (*Întemeierea metafizicii moravurilor*). Ea este hotărârea de a acționa potrivit legii autonomiei sau libertății, adică în acord cu legea morală universală și indiferent de avantajul egoist. → imperativ categoric / ipotetic.

voința de a crede. Termen inventat de *James, într-o conferință cu același nume (1896), pentru afirmația legată de *pragmatism, potrivit căreia ceea ce credem poate să fie determinat nu numai de probele pe care le avem, ci și de *utilitatea stărilor mentale care rezultă. Devine astfel legitim să crezi în *liberul arbitru sau să crezi în Dumnezeu, deoarece asemenea stări mentale au efecte benefice asupra celui care crede. Doctrina o provocat indignare de la bun început. → pariul lui Pascal.

voința de putere. Potrivit lui *Nietzsche, elementul fundamental al naturii umane. Puterea în cauză nu constă în mod necesar în dominarea celorlalți, ci ea poate fi manifestată în activitatea creatoare: este asociată cu faptul de a-și fi sieși suficient și cu încrederea în sine. Atunci când această voință este reprimată, apar miturile consolatoare, în forma sistemelor etice nesănătoase care promovează „virtuți" precum mila și umilința, care nu sunt de fapt decât sublimări ale resentimentului și invidiei.

voința sfântă. În etica lui *Kant, voința divină ar fi în mod spontan predispusă să se conformeze cerințelor moralității; nu ar trebui să lupte contra dorințelor și pornirilor potrivnice, sau contra tendinței umane înnăscute de a face rău. Această perfecțiune morală (spre deosebire de *voința bună) nu poate fi atinsă de oameni.

voință. A avea voință înseamnă a fi capabil să dorești un rezultat și să urmărești concretizarea acestuia. Tăria voinței sau soliditatea scopului sunt presupuse ca fiind bune, în timp ce slăbiciunea voinței sau *akrasia* ca fiind rele. → liber arbitru; voința bună; voliție.

voință generală (fr., *volonté générale*). Termen folosit de *Rousseau pentru a indica voința colectivă a societății, care se manifestă prin instituțiile sale politice și este opusă „voinței tuturor", voință reprezentată de preferințele membrilor unei societăți în diferite ocazii. Această distincție se aplică atunci când o constituție, față de care au toți un contract, adoptă o legislație față de care nu consimt toți (→ paradoxul democrației). Cetățeanul e „silit să fie liber", fiind constrâns să urmeze voința generală.

voliție. Un act mental de a voi sau de a încerca, a cărui prezență se presupune uneori că face distincția dintre acțiunea intenționată sau voluntară și simplul comportament. Teoria potrivit căreia există asemenea acte este problematică, iar ideea potrivit căreia acestea operează distincția așteptată este un caz de explicare a fenomenului prin citarea altuia, ceea ce pune exact aceeași problemă, în măsura în care natura intențională sau voluntară a actului de voliție are acum nevoie să fie explicată.

Voltaire (1694–1778). Filosof și om de litere francez. Voltaire s-a născut ca François-Marie Arouet, într-o înstărită familie pariziană, și a fost educat la școala iezuită a lui Ludovic cel Mare. Scrierile sale satirice i-au adus exilul în Olanda (1713) și Anglia (1726–1729; s-a spus despre el că s-a dus poet în Anglia și s-a întors filosof). Întors în Franța, a publicat *Lettres philosophiques* (1734), a căror admirație pentru spiritul liberal al Angliei l-a obligat să se retragă la țară pentru a evita arestarea. Pentru următorii cincisprezece ani a trăit mai ales în comitatul Lorenei, în compania savantei doamne du Châtelet. După ce a petrecut un timp în Prusia, s-a stabilit în 1755 într-un castel de lângă Geneva, unde a publicat *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* (1756) și *Candide, ou l'optimisme* (1759). Acestora le-a urmat la fel de satiricul *Dictionnaire philosophique* (1764). Ulterior a trăit în Franța, dar la Paris s-a întors numai cu puțin timp înainte de a muri, pentru a fi aclamat drept cel mai mare reprezentant francez al *Iluminismului și drept cel mai curajos apărător al libertății și toleranței din generația sa.

Din punct de vedere filosofic, Voltaire a fost influențat de combinația de știință, empirism și venerație religioasă caracteristică lui *Newton și *Locke. Deși a scris cu pasiune împotriva speculațiilor metafizice ale predecesorilor săi, îndeosebi ale lui *Leibniz, Voltaire era gata să se refugieze în ignoranță, de exemplu, cea privitoare la natura sufletului sau la modul de reconciliere a răului cu providența divină. El însuși un *teist, a devenit celebru ca adversar implacabil al religiei creștine instituționale, ale cărei efecte dăunătoare erau mult prea vizibile în lumea timpului său („cei care te pot face să crezi absurdități te pot face să comiți atrocități"). Deși strălucirea sa ca filosof există în mod independent de situația sa ca om de litere, poet și scriitor de piese, Voltaire rămâne un exemplu central de filosof angajat politic, de umanist liberal.

voluntarism. În general, o poziție care vede rațiunea și intelectul ca fiind supuse voinței: orice poziție care simpatizează cu dictonul lui *Hume potrivit căruia rațiunea este și trebuie să fie sclava pasiunilor. În etică, voluntarismul este poziția după care creatoarea valorilor este voința sau dorința, deși aceasta este de regulă numită *proiectivism sau *emotivism. Poziția teologică pentru care toate valorile sunt valori întrucât au fost alese de Dumnezeu poartă același nume. De asemenea, în teologie voluntarismul este un termen pentru poziția *fideistă conform căreia este legitim să crezi deoarece este legitim să dorești aceasta. Poziția se găsește la *Pascal, *Kierkegaard și la pragmatistul *James. În cele din urmă, termenul se aplică cuprinzătoarei metafizici a lui *Schopenhauer, care așază la baza întregii naturi o voință oarbă și atotputernică.

vrăjitorie → magie.

W

Waismann, Friedrich (1896–1959). Membru austriac al Cercului de la Viena. În principal, Waismann este menționat pentru o apărare a *convenționalismului în logică și matematică și pentru introducerea noțiunii de „porozitate“ sau *textură deschisă în filosofia limbajului. Cele mai importante contribuții ale sale includ *Einführung in das mathematische Denken* (*O introducere în gândirea matematică*, 1936) și *Principiile filosofiei lingvistice* (1965).

Wang Yang-Ming (1472–1529). Cel mai important filosof *neoconfucianist al perioadei care corespunde evului mediu occidental. Wang Yang-Ming a predat un fel de pragmatism, argumentând imposibilitatea de a separa cunoașterea de acțiune. Idealurile pur contemplative presupun o scindare între minte și lume, în timp ce prin eliminarea egoismului și a obscurității, și apoi prin acțiune, mintea ajunge să se unească cu principiul lucrurilor (**li*).

Watson, John Broadus (1878–1958). Psiholog american și întemeietor al *behaviorismului. Prima sa lucrare importantă, *Behavior: an Introduction to Comparative Psychology* (1914), care a instituit principiile behaviorismului științific, respinge orice întemeiere pe introspecție, conștiință sau intenționalitate în favoarea observației și a experimentului în cadrul laboratorului. Cel mai cunoscut manual al său a fost *Psychology from the Standpoint of a Behaviorist* (1919). După 1920 Watson s-a ocupat de publicitate, o activitate în consens cu faptul că a devenit celebru pentru abordarea antiumanistă, mecanică și emoțional aridă a modului de a crește copiii.

Watsuji Tetsuro (1889–1960). Dramaturg, istoric al culturii și filosof al moralei japonez. Principala operă filosofică a lui Tetsuro este *Ningengaku toshite no rinrigaku* (*Etica ca antropologie*), scrisă după 1931. Influențat puternic de elemente *confucianiste și *budiste, și în opoziție cu etica individualistă occidentală, el a înfățișat o concepție comunitară și socială despre modul corect de a trăi, prin care individul este absorbit în întregul mai cuprinzător.

Weber, Max (1864–1920). Filosof și sociolog german. Născut la Berlin într-o familie liberală de juriști, Weber a studiat dreptul și istoria dreptului la diferite universități. A avut o scurtă carieră academică în calitate de profesor de economie la Freiburg și Heidelberg, înainte de a se retrage din motive de sănătate, în 1897. Weber este amintit din punct de vedere filosofic mai întâi pentru accentul pe care l-a pus pe distincția dintre fapt și valoare, și pentru accentul pe care l-a pus pe faptul că în științele sociale comportamentul omului de știință trebuie să fie axiologic-neutru. În al doilea rând, este menționat pentru aderarea sa la tradiția **verstehen*-ului inaugurată de *Dilthey.

Referitor la primul subiect, Weber a susținut că analiza științifică, istorică și filosofică a unei perioade nu ar putea niciodată să ofere prin ea însăși criteriile necesare pentru a oferi o soluție definitivă problemelor de evaluare, inclusiv celor ale politicii. Cercetătorul din științele sociale trebuie să distingă clar între ceea ce există și ceea ce trebuie să fie: importanța pe care Weber a acordat-o acestui lucru reflectă îngrijorarea sa pentru puterea crescândă a birocrației impersonale, opace, care ia decizii evaluative pe baza unor criterii pur „științifice“ și tehnologice. Asupra celui de al doilea subiect, legat de primul, a susţinut că studiul sociologic trebuie să admită faptul că acţiunile au sens pentru cei care le săvârşesc şi că nici o abordare ştiinţifică ce ignoră acest lucru nu poate fi o abordare adecvată. Sociologul trebuie să fie capabil să se situeze pe poziţiile celor pe care îi studiază. Subiectivitatea pe care pare să o introducă astfel este evitată de disciplina descrierii „tipului ideal", care întruchipează spiritul obiectiv al birocraţiei, calvinismului, capitalismului etc. Weber a subliniat că nici o înţelegere nu este completă decât dacă include dimensiunile morale, politice şi religioase ale totalităţii activităţilor agenţilor umani. Opera sa cea mai cunoscută, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (*Etica protestantă şi spiritul capitalismului*, 1922), a asociat apariţia capitalismului cu dorinţa de a afla un semn al salvării predestinate în succesul în această lume. Weber a înţeles că asemenea studii necesită analiza comparată a altor culturi şi epoci şi o mare parte a scrierilor sale se ocupă de această problemă. Printre operele teoretice importante se numără *Wirtschaft und Gesellschaft* (*Economie şi societate*, 1922) şi antologia de studii traduse sub numele de *Metodologia ştiinţelor umane* (1949).

Weil, Simone (1909–1943). Mistică franceză. Weil a publicat numai articole, neexistând nici o interpretare definitivă a gândirii sale. A trăit o viaţă de lipsuri impuse, înfometându-se până la epuizare, ca un fel de participare simbolică la suferinţa evreilor în timpul celui de al doilea război mondial. Opera sa a fost adunată în *Cahiers* (3 volume, 1951–1956). Aceasta este concentrată asupra naturii contradictorii a gândirii raţionale şi asupra nevoii de misticism care rezultă, prin care sinele se anihilează prin unirea cu iubirea divină.

Weltanschauung. Ger., o concepţie generală despre lume; o filosofie atotcuprinzătoare.

Weltschmerz (ger., suferinţa de a trăi). Pesimism sentimental generalizat, la modă în *romantismul secolului al XVIII-lea.

Wertfreiheit (ger., libertate în raport cu valorile) → neutralitate axiologică.

Whewell, William (1794–1866). Filosof al ştiinţei şi erudit englez, despre care eseistul Sydney Smith (1771–1845) a spus că „ştiinţa este partea sa tare, în timp ce omniscienţa este punctul slab". Whewell a fost profesor asociat pe viaţă al Trinity College, Cambridge. Filosofia ştiintei pe care a dezvoltat-o poate fi considerată o aplicare a lui *Kant la cercetarea ştiinţifică, aşa cum este concepută aceasta de *Newton şi de Francis *Bacon. Astfel, *The Philosophy of the Inductive Sciences* (1840) începe cu afirmaţia că „Omul este interpretul naturii, ştiinţa fiind interpretarea adecvată". El analizează teoretizarea ştiinţifică prin intermediul decompoziţiei sau analizei faptelor, al explicării concepţiilor sau încercării de a formula concepte care se aplică faptelor, şi al conectării faptelor, prin care faptele şi concepţiile sunt puse împreună pentru a da naştere unor presupoziţii generale ale unei ştiinţe (→ concordanţă). Este demn de notat că pentru Whewell procesul necesită o reală inventivitate, deoarece nu există nici o procedură mecanică sau pur logică care să garanteze succesul ştiinţific. O altă lucrare majoră a sa este *History of Inductive Sciences* (1837).

Whichcote, Benjamin (1609–1683). Teolog liberal englez. Whichcote a fost decanul de vârstă al *Platonicienilor de la Cambridge, şi prin poziţia sa de conducător al Colegiului King a fost unul dintre cei care s-au opus *calvinismului în vremea sa. Nu a publicat nimic în timpul vieţii, dar cursurile sale au accentuat reconcilierea optimistă dintre raţiune şi credinţă, caracteristică platonicienilor.

Whitehead, Alfred North (1861–1947). Matematician şi filosof englez. Whitehead a fost mentorul lui *Russell la Cambridge, unde a fost membru al Trinity College din 1884 până în 1910, când s-a mutat la Londra, şi apoi, pentru ocuparea unui post de profesor de filosofie, la Harvard, în 1924. A colaborat cu Russell la *Principia Mathematica* (1910–1913). Propria sa filosofie este o încercare de a construi un sistem metafizic în lumina logicii şi a ştiinţei moderne. Whitehead a fost puternic atras de conceptul ştiinţific de flux sau câmp de forţă şi energie. Respingând atât atomismul, cât şi concepţia newtoniană despre lume, precum și descompunerea humeană a experienței în percepții distincte, el a căutat să analizeze asemenea atomi din perspectiva unor structuri interpenetrate de procese mai cuprinzătoare. Metoda sa a „abstragerii extensive" constă în definirea unui obiect ca un punct localizabil în termenii unor volume de spațiu grupate; evenimente similare devin procese grupate. Ordonarea generală a proceselor universului reprezintă natura primordială a lui Dumnezeu, întruchipată ca principiul concreșterii prin mijlocirea căruia procesele actuale ajung să capete ființă. Lucrările sale *Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge* (1919) și *The Concept of Nature* (1920) sunt mult mai accesibile decât lucrarea ulterioară *Process and Reality* (1929).

William of Ockham → Ockham.

Williams, Bernard (n. 1929). Filosof englez. Născut în Essex, Williams a studiat la Balliol College, Oxford, și a fost membru al colegiilor All Souls și New College. A fost profesor de filosofie la Cambridge din 1967 până în 1979, și a prezidat King's College, Cambridge, din 1979 până în 1987, când a acceptat un post la Berkeley, revenind la catedra de filosofie morală la Oxford, în 1990. Williams este cunoscut pentru o subtilă poziție *relativistă în filosofia morală, care respinge atât promisiunile *aristotelice cât și pe cele *kantiene referitoare la apariția virtuților din exercitarea capacităților raționale ale minții. El respinge de asemenea teoriile *expresiviste și *proiectiviste, argumentând, în schimb, că etica nu poate să fie ceea ce pare că este, dacă ea ar fi întemeiată numai pe sentimente și pasiuni contingente. A argumentat într-un mod răsunător că etica kantiană și *utilitarismul forțează un accent nenatural asupra preocupărilor pur impersonale, ignorând proiectele personale, care compun în mod necesar fundalul vieților cotidiene ale oamenilor (→ integritate; moralitatea agentului motivat; stoicism; universalizabilitate). Cărțile principale ale lui Williams includ *Descartes: the Project of Pure Inquiry* (1978), *Ethics and the Limits of Philosophy* (1985), *Shame and Necessity* (1993). Între antologiile de articole se numără *Problems of the Self* (1973) și *Moral Luck* (1981).

Wisdom, Arthur John Terrence Dibben (n. 1904). Filosof analitic și al limbajului englez. Wisdom a studiat la Cambridge, iar după o perioadă la St. Andrews a revenit la Cambridge în 1934, devenind profesor în 1952. Munca pe care a desfășurat-o anterior acestei perioade este de orientare analitică și este cel mai bine reprezentată de lucrarea sa *Interpretation and Analysis in Relation to Bentham's Theory of Definition* (1931) și de cele cinci eseuri despre „Construcțiile logice" publicate în *Mind* între 1931 și 1933. Sub influența lui *Wittgenstein, el a respins această abordare, operele ulterioare încercând să exploreze asemănarea și diferențele dintre diferitele atitudini față de problemele filosofice, accentul fiind pus pe o abordare relativ deschisă, lipsită de soluție finală, a diferitelor puncte de vedere. Colecția sa *Other Minds* (1952) este cel mai susținut atac al acestei probleme, condus din perspectiva noii abordări. Printre alte lucrări se numără *Philosophy and Psychoanalysis* (1953).

Wittgenstein, Ludwig (1889–1951). Filosof austriac. Născut ca cel mai mic dintre cei opt copii ai unei familii vieneze înstărite, Wittgenstein a studiat inițial ingineria, mai întâi la *Realschule* în Linz, apoi la Berlin. În 1908 a mers la Manchester pentru a studia aeronautica. Începând să fie atras de filosofia matematicii, l-a vizitat în 1911 pe *Frege, care l-a sfătuit să studieze sub îndrumarea lui *Russell la Cambridge. Până la primul război mondial a lucrat, în calitate de protejat și colaborator al lui Russell, în domeniul problemelor ridicate de fundamentele logicii și ale matematicii. În timpul războiului a servit în armata austriacă și a terminat manuscrisul care a fost publicat în 1921 sub numele de *Tractatus Logico-Philosophicus*. Convins că a rezolvat definitiv toate problemele rezolvabile ale filosofiei, el a părăsit subiectul, pentru a se dedica profesoratului într-o școală rurală în Austria, până în 1929, când contactele cu Cercul de la Viena (→ pozitivism logic), cu intuiționismul matematic și mai presus de orice cu *Ramsey l-au convins că a mai rămas ceva de făcut pentru el, întorcându-se astfel la Cambridge, unde a devenit profesor în 1939. În timpul celui de al doilea război mondial, Wittgenstein a lucrat ca însoțitor la spitalul Guy din Londra, și apoi ca asistent de laborator în Newcastle. Și-a dat demisia din funcția de profesor în 1947 și a murit de cancer la Cambridge. A fost neîndoielnic cea mai carismatică figură a filosofiei secolului al XX-lea, trăind și scriind cu o putere și o intensitate care de regulă i-au impresionat pe contemporanii și cititorii săi.

Opera lui Wittgenstein este divizată în perioada timpurie, ce se desăvârșește cu *Tractatus*, și perioada târzie, din 1929 până la moarte, a cărei cea mai faimoasă expresie este lucrarea *Investigații filosofice*, publicată în 1953 (doctrinele din perioada târzie nu au fost publicate în timpul vieții lui Wittgenstein, ci au fost adunate din caiete și notele de curs). Ambele perioade sunt dominate de o preocupare pentru natura limbajului, de modul în care acesta reprezintă lumea și de implicațiile pe care îl are acest lucru pentru logică și matematică. În opera timpurie limbajul este tratat într-un mod care face oarecum abstracție de activitățile ființelor umane, dar în perioada târzie este reintrodusă preocuparea pentru filosofia minții, pentru natura certitudinii și chiar pentru etică. Perioada timpurie este centrată asupra *teoriei înțelesului-imagine, potrivit căreia o propoziție reprezintă o stare de lucruri prin faptul că este un fel de imagine sau model al acesteia, conținând elemente care corespund celor ale stării de lucruri și o structură sau formă care reflectă structura stării de lucruri pe care o reprezintă. Întreaga complexitate logică este redusă la cea a *calculului propozițional și toate propozițiile sunt *funcții de adevăr ale propozițiilor atomare sau de bază. Întrucât propozițiile atomare trebuie, prin urmare, să fie independente din punct de vedere logic unele de altele, natura „atomilor" din care sunt construite rămâne vagă. La acea vreme, pentru Russell atomii erau elementele primare ale experienței, numai că, deși *Tractatus* a avut o influență majoră asupra pozitivismului logic (care accentuează de asemenea elementele primare ale experienței), nu există nici un motiv pentru a presupune că Wittgenstein operează aceeași identificare. *Tractatus* se mișcă în direcția unei negări a înțelesurilor factuale sau cognitive ale propozițiilor, a căror funcție nu este adecvată concepției reprezentaționale a înțelesurilor, cum sunt conceptele ce se referă la subiecte etice, la sens sau la sine, sfârșind cu celebra repudiere a însăși prezenței înțelesului. Doctrinele referitoare la forma logică se numără printre lucrurile care pot fi doar arătate, nu și rostite: „despre ceea ce nu putem să vorbim, este mai bine să rămânem tăcuți".

În perioada târzie, accentul s-a deplasat în mod dramatic înspre acțiunile oamenilor și înspre rolul pe care îl joacă activitățile lingvistive în viața acestora. Astfel, în vreme ce în *Tractatus* limbajul este așezat într-o relație statică, formală, cu lumea, în opera sa târzie Wittgenstein subliniază folosirea acestuia în contextele activităților sociale cotidiene de ordonare, sfătuire, rugăminți, măsurare, numărare, de preocupare unul pentru celălalt și așa mai departe. Aceste activități diferite sunt concepute ca tot atâtea *„jocuri de limbaj" care alcătuiesc împreună o formă de viață. În mod sistematic, filosofia ignoră această diversitate, și prin generalizare și abstractizare deformează natura reală a subiectului său: o operă precum *Tractatus* este produsul unei gândiri pentru care limbajul trebuie să fie un lucru sau altul, în vreme ce metoda corectă este aceea de a privi și de a înțelege ceea ce există în mod real. Atunci când este abandonată atenția față de detaliu, funcția reală a afirmațiilor se pierde și „limbajul pleacă în vacanță". Prin urmare, ceea ce se cere este un tratament care să fie aplicat impulsului filosofic, o terapie mai degrabă decât o teorie. Scrierile lui Wittgenstein angajează mai degrabă analogii, aforisme, noi perspective și invitații de a privi fenomene vechi în moduri noi, mai degrabă decât argumente convenționale liniare, și aceasta pentru a ne vindeca de graba generalizării. În această privință Wittgenstein a urmat tradiția fenomenologică austriacă a lui *Brentano și în special a lui *Husserl, care a anticipat nevoia nu de a gândi, ci de a privi, adică de a acorda mai multă atenție felului în care se prezintă fenomenele actuale, și mai puțină atenție preconcepțiilor despre modul în care trebuie să fie acestea. Pentru această tradiție, filosofia nu face de asemenea nici un fel de descoperiri, strict vorbind, ci numai ne reamintește ce putem găsi dacă ne îndreptăm atenția către trasee nefamiliare.

Cea mai susținută și influentă aplicare a acestor idei s-a petrecut în filosofia minții. Aici Wittgenstein investighează rolul pe care relatările introspecției sau senzației, intențiilor sau opiniilor îl au de fapt în viața noastră socială, în vederea subminării imaginii *carteziene potrivit căreia acestea funcționează pentru a descrie ceea ce se întâmplă într-un teatru interior al cărui unic spectator este subiectul. Pasajele care au devenit ulterior cunoscute ca aprecieri referitoare la *respectarea regulilor și la argumentul *limbajului privat se numără printre subiectele fundamentale ale filosofiei moderne a limbajului și minții, în pofida faptului că interpretarea lor este supusă unei controverse fără final.

Alături de *Tractatus* și de *Investigații*, colecțiile din opera lui Wittgenstein publicate postum includ *Remarci asupra fundamentelor matematicii* (1956), *Caietele albastru și maro* (1958), *Însemnări 1914–1916* (1961), *Philosophische Bemerkungen* (1964), *Zettel* (1967) și *Despre certitudine* (1969).

Wolff, Christian (1679–1754). Principalul continuator și interpret al lui *Leibniz. Wolff a fost inițial matematician, dar s-a impus ca filosof de sistem, pentru care toate ideile necesare ale metafizicii sunt derivabile din *principiul rațiunii suficiente și din principiul identității (*legea lui Leibniz). A fost izgonit din universitatea sa, Halle, în 1723, datorită influenței ostile a *pietiștilor, dar a fost rechemat de Frederik al II-lea în 1740. În 1743 a devenit cancelar al universității. În cea mai importantă operă a sa, *Philosophia Prima sive ontologia* (*Filosofia primă sau ontologia*), Wolff a oferit o ontologie sistematică după canoane *scolastice, îmbinând elemente din sistemele lui Leibniz și *Descartes. Sistemul său a avut o foarte mare influență în Germania până în secolul al XIX-lea. Profesorul lui *Kant, Martin Knutzen, a fost un wolffian, și numai după ce ani de-a rândul acesta a predat sistemul lui Wolff s-a întâmplat ca „somnul dogmatic" al lui Kant să fie deranjat de *Hume.

Wollstonecraft, Mary (1759–1797). Feministă și gânditoare radicală engleză. În mare masură autodidactă, în 1787, după falimentul școlii nonconformiste pe care a întemeiat-o, a publicat *Thoughts on the Education of Daughters*. A devenit unul dintre membrii unui grup radical care îi includea pe *Paine, *Godwin și pe pictorul Fuseli (1741–1825). În 1796, după o relație îndelungată și nefericită cu americanul Gilbert Imlay, s-a căsătorit cu William Godwin, cu care a rămas însărcinată, murind zece ani mai târziu, după nașterea fiicei sale Mary (mai târziu Mary Shelley, autoarea lui *Frankenstein*). Operele sale cele mai importante au fost *O justificare a drepturilor bărbaților* (1790), un răspuns la adresa reacției conservatoare a lui *Burke la Revoluția franceză, și lucrarea revoluționară *Justificarea drepturilor femeilor* (1792), o provocare directă la adresa presupozițiilor lui *Rousseau referitoare la inferioritatea feminină. Feminismul său a fost adânc înrădăcinat într-o filosofie socială radical nonconformistă și egalitaristă; unele aspecte ale atitudinii sale față de virtutea masculină pot fi deduse din descrierile pe care le face unui corp de armată ca „un lanț de despoți, care, supunând și tiranizând fără a-și exercita rațiunea, ajung niște poveri moarte ale viciului și prostiei care apasă asupra comunității". Alte opere includ *Îndrumarul femeii* (1789) și *Istoria și concepția morală a originilor și progresului Revoluției franceze* (1793).

Wyclif, John (cca 1320–1384). Filosof scolastic și reformator. Opera principală a lui Wyclif a fost *Summa de Ente*, o colecție de două cărți ce conțin fiecare șase tratate. Interesul său central a fost problema *universaliilor. Wyclif accepta un *realism total, argumentând în favoarea poziției platoniciene și augustiniene a lui *universalia ante rem*, universaliile fiind anterioare atât logic, cât și în timp, particularului. Acestea formează modul în care Dumnezeu înțelege creaturile; un lucru singular participă la un universal ca un fel de proiecție a minții lui Dumnezeu. Rezultă de aici că lucrul nu poate fi anihilat. Concepțiile lui Wyclif au fost condamnate la Conciliul de la Constance. Din punct de vedere politic, credința lui Wyclif în predestinare a constituit o amenințare la adresa bisericii instituționale din vremea sa, o consecință nepopulară, acesteia adăugându-i-se ideea sa potrivit căreia numai cei dăruiți cu grație pot exercita puterea.

X

Xantipa (sec. al V-lea î.Hr.). Soția lui *Socrate.

Xenocrates din Calcedonia (sec. al IV-lea î.Hr.). Filosof grec care a condus *Academia din Atena din 339 până în 314 î.Hr. S-a bucurat de o reputație deosebită în Atena, însă în calitate de filosof se pare că a fost mai puțin marcant decât a fost în calitate de personalitate a timpului său.

Xenofan din Colophon (cca 570–475 î.Hr.). Filosof *presocratic timpuriu. Xenofan a părăsit Ionia la vârsta de 25 de ani și a trăit în exil în mare parte în Sicilia. Este considerat de *Platon ca fiind întemeietorul școlii *eleate. Din punct de vedere filosofic, este important pentru critica pe care a făcut-o religiei antropomorfe a lui Hesiod și Homer și pentru introducerea unei zeități unice, eterne și de natură spirituală. Mai este amintit pentru atacul său împotriva virtuților militare și atletice convenționale ale timpului său și în favoarea celor ale intelectului. A fost aclamat ca unul dintre precursorii scepticismului clasic de mai târziu.

Xenofon (cca 428–cca 354 î.Hr.). General și istoric grec. Xenofon este amintit din punct de vedere filosofic pentru un număr de scrieri în care încearcă să-l reabiliteze pe *Socrate în ce privește diferitele acuzații care au condus la moartea sa. Socratele său tinde să fie o figură mai rezonabilă decât cel al lui *Platon; de exemplu, în loc să îmbrățișeze *paradoxul socratic al identificării virtuții cu cunoașterea, acesta este conștient de faptul că un antrenament al sentimentelor poate fi necesar pentru a menține vie în minte cunoașterea a ceea ce trebuie făcut atunci când acest lucru se impune.

xu (ch., vid). În doctrina *daoistă și *neoconfucianistă reprezintă liniștea sufletească absolută, puritatea spiritului, eliberarea de dorința egoistă. → apatie; *ataraxia*.

Y

Yi Jing (*Cartea schimbărilor*, n.t.). Sistem chinez antic de divinație. Sistemul conține opt figuri alcătuite din linii discontinue sau continue (trigrame, n.t.), formând 64 de hexagrame, care pot fi combinate în 11 520 moduri, utilizate pentru a face predicții într-o manieră analoagă astrologiei.

yin / yang. În gândirea chineză, cele două mari forțe complementare opuse care acționează în cosmos. *Yin* este puterea feminină, rece, întunecată, pasivă; *yang* reprezintă masculinitatea, lumina și căldura. Pământul, ploaia, ușorul, râul, întunericul, mărunțul, numerele pare sunt *yin*; cerul, strălucirea soarelui, greul, binele, albul, marele și numerele impare sunt *yang*. Interacțiunea celor două forțe formează **qi* sau principiul material care guvernează universul. Echilibrul acestora este esențial pentru armonie și sănătate. Școala *yin / yang* a filosofiei chineze, întemeiată probabil de Tzu-Yen (cca 305–240 î.Hr.), este o încercare timpurie de a construi o cosmologie, bazată pe opoziția dintre *yin* și *yang* și pe doctrina celor Cinci Elemente (metal, lemn, apă, foc și pământ), care acționează în cicluri ordonate în generarea naturii și a istoriei.

Yoga. Școala hindusă, asociată cu școala **Samkhya*, ca metodă practică de dobândire a înțelegerii sinelui. *Yoga* este disciplina sau jugul ce sunt necesare pentru ca subiectul pur să se recunoască pe sine și să se separe de realitatea empirică în care este amestecat. Responsabile pentru „fluctuațiile materiei mentale", ce nu pot fi depășite decât prin antrenament, sunt diferitele tipuri de pasiuni ale eului, dorințele și aversiunile. *Yoga* include constrângerile morale și imperativele spirituale, ca și exercițiile obișnuite (*asanas*), care au ca rol retragerea conștiinței de sub impactul simțurilor, concentrarea minții, și în cele din urmă atingerea stării de meditație prin care sinele este în mod complet și transparent înțeles (*samadhi*).

Yogacara. O școală *budistă apărută în secolele al III-lea și al IV-lea, care neagă existența oricărei realități independente de conștiință. Ca și *Berkeley, școala recunoaște o conștiință absolută, sau *vijnana*, fiind de asemenea desemnată sub numele de școala *Vijnanavada* sau *Vijnana*. Conștiința absolută servește ca un fel de depozit pentru percepții. Printr-un proces de meditație putem ajunge la conștiința adevărului și putem să eliminăm distincția iluzorie dintre subiect și obiect.

Z

Zarathustra → zoroastrism.

Zen (sanscr., *dhyana*, meditație, se pronunță chan în chineză și zen în japoneză). O formă a *budismului centrată asupra meditației contemplative și asupra naturii lipsită de lume și tăcută a iluminării. Aceasta revendică o istorie care se întinde până la Buddha însuși, originile sale fiind de fapt legate de Bodhidharma, un budist care a sosit în China în secolul al V-lea, pentru ca apoi, din propria-i alegere, să stea nemișcat vreme de nouă ani privind un perete. Pentru reinstaurarea identității cu natura lui Buddha este folosită o varietate de tehnici, printre care țipatul și bătutul. Disciplina, sau *zazen*, poate fi sporită prin concentrarea asupra textelor și problemelor, sau **koan*. Întrucât starea de iluminare nu este comunicabilă, aceasta trebuie să fie vizibilă în atitudinea radiantă pe care adeptul poate să o adopte față de toate lucrurile obișnuite ale vieții.

Zenon din Citium (cca 334–262 î.Hr.). Întemeietorul *stoicismului, Zenon a fost un fenician născut în Cipru, inițial discipol al lui *Crates *cinicul. S-a îndreptat ulterior către filosofia socratică și a asamblat treptat metafizica unificată, epistemologia și etica ce compun sistemul stoic.

Zenon din Elea (n. cca 490 î.Hr.). Discipolul și principalul apărător al lui *Parmenide, Zenon a fost numit de *Aristotel inventatorul dialecticii. Singura sa carte, din care ne-au rămas numai fragmente, conținea multiple argumente în favoarea nonrealității lumii plurale în care ne considerăm situați. Cele mai celebre dintre acestea sunt cele patru argumente împotriva mișcării, cunoscute ca *paradoxurile lui Zenon. Zenon a propus de asemenea multe alte *antinomii, arătând că obiectele trebuie să fie deopotrivă limitate și nelimitate în ceea ce privește numărul lor, asemănătoare și neasemănătoare, unul și mai multe, infinitezimal de mici și infinit de mari. Propria atitudine a lui Zenon față de aceste antinomii, ca și față de argumentele împotriva mișcării, este încă disputată, el fiind totuși în mod consecvent descris ca un parmenidian convins.

zeugma (gr., jug). O figură de discurs în care unul dintre termeni leagă alți doi termeni într-o propoziție. Acest lucru poate să fie corect („lasă-mă să aud oamenii și cererile lor") sau poate să genereze o silepsă, în acest caz termenul de legătură fiind numai gramatical sau semantic potrivit pentru unul dintre ceilalți doi („ea a plecat acasă înecată în lacrimi și într-un taxi"). Adversarii pot să acuze că anumite poziții filosofice construiesc asemenea zeugme, de pildă dacă cineva susține că vedem atât pumnale reale cât și pumnale ireale.

zigot (gr., *zygotos*, legați împreună). O celulă formată prin unirea a două celule reproducătoare, sau, mai general, dezvoltarea organismului produs de o asemenea celulă. Zigotul este menționat în dezbaterile referitoare la *avort ca fiind cel mai mic „lucru" singular cu care se poate considera că începe istoria unui individ viu.

zoroastrism. Religie indo-iraniană, întemeiată de Zoroastru sau Zarathustra, cca secolul al VI-lea î.Hr. Religie dominantă în Persia până la ivirea islamului, zoroastrismul este acum larg răspândit în cadrul comunității Parsi din Bombay. Scrierile sale sunt cunoscute sub numele de *Avesta*. Acestea afirmă o doctrină dualistă, care opune forța luminii și a binelui din lume (*Ahura-mazda*) forței întunericului și răului (*Ahriman* sau *Angra Mainyu*). Mitraismul și *maniheismul sunt ramificații ale zoroastrismului. Zoroastrismul a intrat în tradiția occidentală prin influența pe care a exercitat-o asupra iudaismului și, astfel, asupra *platonismului mijlociu.

Glosar de termeni englez / român

A

abduction / abducție
abortion / avort
Absolute, the / Absolutul
absolute idealism / idealism absolut
absolute theory of space / teoria spațiului absolut
absolutism / absolutism
abstract-concrete / abstract / concret
abstract ideas / idei abstracte
abstraction / abstragere
absurd / absurditate
acceptance / acceptare
access / acces
accident / accident
accident, fallacy of the / accident, eroare a ~
accidentalism / accidentalism
accidie / acedie
Achilles and the Tortoise / Ahile și broasca țestoasă
acquaintance and description / luare la cunoștință și descriere
acrasia / acrasia
action / acțiune
action at a disance / acțiune la distanță
active euthanasia / eutanasie activă
activism / activism
act-object ambiguity / ambiguitatea act-obiect
acts/omissions doctrine / doctrina actelor și a omisiunilor
actual / actual
actualism / actualism
actuality and potentiality / actualitate și potențialitate
actualization / actualizare
act utilitarianism / utilitarism acțional
Adams's thesis / teza lui Adams
adaptation / adaptare
ad hoc hypothesis / ipoteză ad-hoc
ad hominem argument / argument ad hominem
adverbial theory / teoria adverbială
aesthetic attitude / atitudine estetică
aesthetic detachment / detașare estetică
aestheticism / estetism
aesthetics / estetică
aesthetic values / valori estetice
aether / eter
aetiology / etiologie
aeviternity / eviternitate
affective / afectiv
affirmative and negative propositions / propoziție afirmativă sau negativă
affirming the antecedent / afirmarea antecedentului
affirming the consequent / afirmarea consecventului
after-image / imagine remanentă
age of reason / epoca rațiunii
agent / agent
agent-causation / cauzalitate de agent
agent-centred morality / morala agentului motivat
agnosticism / agnosticism
agreement, method of / acord, metodă a ~
AI / IA
akoluthic / acolutic
alchemy / alchimie
alethic / aletic
Alexandrian School / Școala alexandrină
algebra / algebră
algebraic number / număr algebric
algorithm / algoritm
alienation / alienare
aliorelative / aliorelativ
all / toți, toate
Allais paradox / paradoxul lui Allais
allele / alelă
altruism / altruism

ambiguity / ambiguitate (2)
ambiguous middle, fallacy of / termen mediu ambiguu, eroare prin ~
amoral / amoral
amphiboly / amfibolie
ampliative argument / argument „ampliativ"
analogy / analogie
analysis / analiză
analytical philosophy / filosofie analitică
analytic, transcendental / transcendentală, analitică ~
analytic/synthetic / analitic/sintetic
anaphora / anaforă
anarchism / anarhism
ancestral relation / relație ancestrală
and / și
anguish / angoasă
animal rights / drepturile animalelor
animal thought / gândire animală
animism / animism
anoetic / anoetic
anomalous monism / monism anomal
anomie / anomie
anosognosia / anosognozie
antecedent / antecedent
anthropic principle / principiu antropic
anthropocentric / antropocentric
anthropomorphism / antropomorfism
anthroposophy / antropozofie
antilogism / antilogism
antinomianism / antinomianism
antinomy / antinomie
antiperistasis / antiperistază
anti-realism / antirealism
antisymmetric / antisimetric
antithesis / antiteză
antonym / antonim
anxiety / anxietate
apathy / apatie
aphasia / afazie
apodeictic / apodeictic
apodosis / apodoză
Apollonian/Dionysian / apolinic/dionisiac
apologetics / apologetică
aporia / aporie
apperception / apercepție
appetitive / apetitiv
archetypes / arhetipuri
Archimedean / arhimedic
argument / argument
argument from analogy / argument prin analogie
argument of a function / argumentul unei funcții
Arian heresy / erezia ariană
arithmetization / aritmetizare
arrow paradox / paradoxul săgeții
Arrow's theorem / teorema lui Arrow
art, philosophy of / artă, filosofie a ~
artificial intelligence / inteligență artificială
artificial language / limbaj artificial
ascetic / ascet
aseity / aseitate
a-series of time / seriile a de timp
assertion sign / semn de aserțiune
assertoric / asertoric
association of ideas / asociere de idei
assumption / supoziție
asymmetric / asimetric
asymptotic / asimptotic
atomic formula / sentence / formulă / propoziție atomară
atomism / atomism
atonement / ispășire
attitude / atitudine
attribution theory / teoria atribuirii
attributive / atributiv
Augustinian view of language / concepția augustiniană despre limbaj
authenticity / autenticitate
authority / autoritate
autological / autologic
automaton / automat
autonomy/heteronomy / autonomie/heteronomie
autonomy of ethics / autonomia eticii
avowals / mărturisire
awareness, sense / conștiință senzorială
axiarchism / axiarhism
axiology / axiologie
axiom / axiomă
axiomatic method / metoda axiomatică

B

backward causation / cauzalitate regresivă
Baconian method / metoda baconiană
bad faith / rea-credință

bald man paradox / paradoxul chelului
ball of wax example / exemplul bucății de ceară
barber paradox / paradoxul bărbierului
Barcan formula / formula lui Barcan
base and superstructure / bază și suprastructură
basic action / acțiune de bază
basic statements / enunțuri de bază
Bayes's theorem / teorema lui Bayes
Bayle's trilemma / trilema lui Bayle
beauty / frumos
becoming / devenire
beetle in the box / gândacul din cutie
begging the question / argument circular
behaviourism / behaviorism
being / ființa
being, hierarchy of / ierarhia ființei
being in-itself / for-itself / ființare-în-sine / ființare-pentru-sine
belief / credință
Bell's theorem / teorema lui Bell
benevolence / mărinimie
Bernoulli's theorem / teorema lui Bernoulli
Berry's paradox / paradoxul lui Berry
Bertrand's paradox / paradoxul lui Bertrand
Bertrand's box paradox / paradoxul cutiei lui Bertrand
best explanation, inference to / argumentul celei mai bune explicații
best of all possible worlds / cea mai bună dintre toate lumile posibile
best, principle of the / principiul binelui maxim
biconditional / bicondițională
bijection / bijecție
binary operation / operație binară
bioethics / bioetică
biology, philosophy of / biologie, filosofie a ~
bivalence, principle (or law) / bivalență, principiu (sau lege) al ~
black box theory / teoria cutiei negre
blindsight / pată oarbă
body / corp
boo-hooray theory / teoria „boo-hooray"
Boolean algebra / algebră booleană
bound variable / variabilă legată
bourgeoisie/proletariat / burghezie / proletariat
bracketing / punere între paranteze
brain / creier
brain in a vat / creierul din cuvă
brain transplants / transplanturi de creier
Brentano's thesis / teza lui Brentano
British empiricists / empiriștii britanici
brute fact / fapt brut
b-series of time / seriile b de timp
Buddhism / budism
bundle theory of the mind or self / teoria mănunchiului cu privire la spirit sau sine
Burali-Forti's paradox / paradoxul lui Burali-Forti
burden of proof / *onus probandi*
Buridan's ass / măgarul lui Buridan
business ethics / etica afacerilor

C

cabbala / cabala
calibration paradox / paradoxul calibrării
Calvinism / calvinism
Cambridge change / schimbare (de tip) Cambridge
Cambridge Platonists / Platonicienii de la Cambridge
canonical / canonic
Cantor's paradox / paradoxul lui Cantor
Cantor's theorem / teorema lui Cantor
capacity / capacitate
capitalism / capitalism
cardinality / cardinalitate
cardinal number / număr cardinal
cardinal virtues / virtuți cardinale
Cartesian / cartezian
Cartesian circle / cerc cartezian
Cartesian doubt / îndoiala carteziană
Cartesian dualism / dualism cartezian
Cartesian ego / ego-ul cartezian
Cartesian product / produs cartezian
casualism / cazualism
casuistry / cazuistică
categorematic / categorematic
categorial grammar / gramatică categorială
categorical/hypothetical imperative / imperativ categoric/ipotetic
categorical proposition / propoziție categorică
categories / categorii
category mistake / confuzie categorială
causal chain / lanț cauzal

causal nexus / conexiune cauzală
causal principle / principiul cauzalității
causal regress, infinite / regres cauzal, infinit
causal theory of identity / teoria cauzală a identității
causal theory of knowledge/justification / teoria cauzală a cunoașterii/justificării
causal theory of meaning / teoria cauzală a înțelesului
causal theory of perception / teoria cauzală a percepției
causal uniformity, principle of / uniformitate cauzală, principiu al ~
causation / cauzalitate
cause, immanent / cauză imanentă
causes: material, formal, efficient, final / cauze: materială, formală, eficientă, finală
causes/reasons / cauze / temeiuri
cave, myth of / peșteră, mit al ~
central state materialism / materialismul stării centrale
certainty and doubt / certitudine și îndoială
chain of being / lanțul ființei
chance / hazard
change / schimbare
chaos / haos
character / caracter
charisma / carismă
charity, principle of / principiul carității
chi / *qi*
chiliagon / milangular
chimera / himeră
Chinese box / cutia (sau camera) chinezească
choice / alegere
choice, axiom of / axioma alegerii
Chomsky hierarchy / ierarhia lui Chomsky
chromosome / cromozom
Chrysippus'dog / câinele lui Chrysippos
Church's theorem / teorema lui Church
Church's thesis / teza lui Church
circle, vicious / cerc vicios
circle, virtuous / cerc virtuos
circular reasoning/definition / definiție / raționament circular
clairvoyance / clarviziune
class, logical / clasă logică
class, social / clasă socială
classicism / clasicism
class paradox / paradoxul clasei
class struggle / lupta de clasă
clear and distinct ideas / idei clare și distincte
clinamen / clinamen
clock paradox / paradoxul ceasului
clocks, image of the two / imaginea celor două ceasuri
closed / închis
closed formula / formulă închisă
coextensive / coextensiv
cognition / cogniție
cognitive achievement word / expresia achiziției cognitive
cognitive dissonance / disonanță cognitivă
cognitive meaning / înțeles cognitiv
cognitive science / știință a cogniției
coherence theory of truth / teoria adevărului-coerență
coherentism / coerentism
collective / colectiv
collective/distributive / colectiv/distributiv
collective unconscious / inconștientul colectiv
collectivism / colectivism
colour / culoare
commensurable / comensurabil
commitment / angajare
commodity / marfă
common consent arguments / argumentele consensului general
common sense / simț comun
communication / comunicare
communism / comunism
communitarianism / comunitarism
compactness theorem / teorema compactitudinii
compatibilism / compatibilism
compatible / compatibil
competence / performance / competență și performanță
complement / complement
completeness / completitudine
complex idea / idee complexă
complex number / număr complex
composite idea / idee compusă

composition/division, fallacies of / compoziție / diviziune, erori ale ~
compossibles / composibil
comprehension, axiom of / axioma comprehensiunii
compresence / coprezență
compulsion / impunere
computable functions / funcții calculabile
computer / computer
conation / conație
conceive / concepe
concept / concept
concept and object / concept și obiect
conceptualism / conceptualism
conceptual scheme / sistem conceptual
conclusion / concluzie
concomitant variations, method of / variații concomitente, metodă a ~
concrete / concret
concrete universal / universal concret
concretion, principle of / principiul sedimentării
concupiscence / concupiscență
condition, necessary / sufficient / condiție necesară / suficientă
conditional / condițională
conditional probability / probabilitate condițională
conditional proof, rule of / regula demonstrației condiționale
conditioning / condiționare
configurationism / configuraționism
confirmation, paradoxes of / confirmare, paradoxuri ale ~
confirmation theory / teoria confirmării
Confucianism / confucianism
conjunction / conjuncție
connected / conectat
connectionism / conexionism
connective / conector
connotation/denotation / conotație/denotație
conscience / conștiință
consciousness / conștient
consent / consimțământ
consequence / consecință
consequent / consecvent
consequential characteristics / caracteristici consecinționiste
consequentialism / consecinționism
conservatism / conservatorism
consilience / concordanță
consistent / inconsistent / consistent / inconsistent
constant / constantă
constant conjunction / conjuncție constantă
constative / constatativ
constitutive / regulative / constitutiv / regulativ
constraint / constrângere
construct / construct
constructive / constructiv
constructive empiricism / empirism constructiv
constructivism / constructivism
consubstantial / consubstanțial
contemplation / contemplare
content / conținut
content, wide and narrow / conținut larg și restrâns
context / context
contextualism / contextualism
contextualism / formalism / contextualism / formalism
contiguity, law of / legea contiguității
contiguous / contiguu
continence / continență
contingency / contingență
continuity / continuitate
continuum / continuum
continuum hypothesis / ipoteza continuumului
contract, social / social, contract ~
contractarianism / contractualism
contradiction / contradicție
contradictory / contradictoriu
contrapositive / contrapoziție
contrary / contrar
contrary-to-fact conditional / contrafactual, condițional ~
convention / convenție
conventionalism / convenționalism
convention T / convenție T
conversational implicature / implicatură conversațională
converse / conversă
converse fallacy of the accident / eroarea conversă a accidentului
conversion / conversiune
co-operative principle / principiul cooperativ
co-ordination problem / problema coordonării

co-ordinative definitions / definiție coordonatoare
Copenhagen interpretation / interpretarea de la Copenhaga
Copernican revolution / revoluția copernicană
copula / copulă
coreferential / coreferențial
corollary / corolar
corporeal / corporal
corpuscularianism / corpuscular, atomism ~
corrective justice / dreptate corectivă
correspondence theory of truth / teoria adevărului–corespondență
corrigible / corigibil
corroboration / coroborare
cosmogony / cosmogonie
cosmological argument / argumentul cosmologic
cosmology / cosmologie
cosmos / cosmos
counterexample / contraexemplu
counterfactual conditional / condițional contrafactual
counter-induction / contrainducție
counterpart theory / teoria omologilor
counting / numărare
count-noun / substantiv numărabil
courage / curaj
covering law model / modelul legii generale
Craig's theorem / teorema lui Craig
creation / creație
creationism / creaționism
crisis theology / teologia crizei
criterion / criteriu
criterion of identity / criteriu de identitate
critical idealism / idealism critic
critical realism / realism critic
critical theory / teorie critică
crucial experiment / experiment crucial
culture / cultură
Curry's paradox / paxadoxul lui Curry
custom / obicei
cybernetics / cibernetică
Cynics / cinici
Cyrenaics / cirenaici

D

Darwinism / darwinism
Darwin machine / mașina Darwin
death / moarte
death of God / moartea lui Dumnezeu
death with dignity / moarte demnă
deceit / înșelătorie
decidability / decidabilitate
decision problem / problema deciziei
decision procedure / procedură de decizie
decision theory / teoria deciziei
deconstruction / deconstrucție
Dedekind cut / tăietura lui Dedekind
deduction / deducție
deduction theorem / teorema deducției
deep/surface structure / structură de adâncime/de suprafață
defeasible / anulabil
deferred ostension / ostensiune amânată
definist fallacy / eroarea definitorului
definite description / descripție definită
definition / definiție
degrees of perfection argument / argumentul gradelor de perfecțiune
deism / deism
deixis / deixis
deliberation / deliberare
delusion / amăgire
demarcation problem / problema demarcației
demiurge / demiurg
democracy / democrație
democracy, paradox of / paradoxul democrației
demonstration / demonstrație (1)
De Morgan's laws / legile lui De Morgan
demythologizing / demitologizare
denotation / denotație
denote / denota
denoting phrase / expresie care denotă
denumerable/non-denumerable / enumerabil / nenumărabil
deny / nega
denying the antecedent / negarea antecedentului
denying the consequent / negarea consecventului
deontic logic / logică deontică
deontological ethics / etică deontologistă
depth grammar / gramatică de adâncime
description, knowledge by / cunoaștere prin descriere
descriptions, theory of / teoria descripțiilor

descriptive meaning / înțeles descriptiv
descriptivism / descriptivism
desert / merit (1)
design, argument from or to / argumentul planului divin
designate / desemna
designated value / valoare desemnată
designator / denotator
desire / dorință
destiny / destin
determinism / determinism
determinism (biological) / determinism (biologic)
deviant causal chain / lanț cauzal deviant
diachronic / diacronic
diagonal procedure / metoda diagonalei
dialectic / dialectică
dialectical materialism / materialism dialectic
dichotomy paradox / paradoxul dihotomiei
difference, method of / metoda diferenței
difference principle / principiul diferenței
differentia / diferența specifică
dilemma / dilemă
dilemma of determinism / dilema determinismului
Dionysian / dionisiac
dirty hands argument / argumentul mâinilor murdare
disanalogy / disanalogie
disappearance theory / teoria dispariției
disconfirmation / infirmare
discourse / discurs
disenchantment / dezvrăjire
disjoint / disjunct
disposition / dispoziție
disquotational theory of truth / teorii decitaționaliste ale adevărului
distributed / distribuit
distribution / distribuție
distributive justice / distributivă, dreptate ~
disvalue / nonvaloare
divine command / poruncă divină
doctor / doctor
dogma / dogmă
domain / domeniu (1)
dominance / dominație
double aspect theory / teoria dublului aspect
double effect, principle of / principiul dublului efect
double negation / dublă negație
double truth / dublul adevăr
doubt, Cartesian / îndoiala carteziană
dread / teamă
dreams / vise
dualism / dualism
duck-rabbit / rața-iepure
Duhem thesis / teza lui Duhem
duration / durată
Dutch book / cartea olandeză
duty / datorie
dyadic / diadic
dyslogistic / depreciativ
dystopia / distopie

E

eclecticism / eclectism
economics, philosophy of / filosofia științei economice
economism / economism
ecstasy / extaz
effect / efect
effective procedure / procedură efectivă
efficient cause / cauză eficientă
effluxes, theory of / teoria simulacrelor
egalitarianism / egalitarism
ego / eul
egocentric particular / particular egocentric
egocentric predicament / predicație egocentrică
egoism / egoism
eidetic images / imagini eidetice
eightfold path / calea-cu-opt-ramuri
Einstein–Podolsky–Rosen thought experiment / experimentul Einstein-Podolsky-Rosen
Eleatics / eleați
Eleatic stranger / străinul (sau oaspetele) din Elea
elective affinity / afinitate electivă
eliminative induction / inducție eliminatorie
eliminativism / eliminativism
élitism / elitism
emanationism / emanaționism
emergent properties / proprietăți emergente
eminently / eminent
emotion / emoție
emotive meaning / înțeles emotiv
emotivism / emotivism
empathy / empatie

empirical / empiric
empiricism / empirism
empirio-criticism / empirio-criticism
empty set / mulțime vidă
enantiomorphs / enanțiomorfi
end in itself / scop în sine
ends and means / scopuri și mijloace
endurance/perdurance / durată discretă / durată continuă
Enlightenment / Iluminism
entailment / implicație
entelechy / entelehie
enthymeme / entimemă
entity / entitate
entrenchment / consolidare
entropy / entropie
enumerable / numărabil
enumerative induction / inducție enumerativă
environmental ethics / etica mediului
ephemeral, fallacy of the / eroarea efemerității
Epicureanism / epicureanism
epiphany / epifanie
epiphenomenalism / epifenomenalism
epiphenomenon / epifenomen
epistemics / epistemă
epistemology / epistemologie
equality / egalitate
equivalence relation / relație (sau clasă) de echivalență
equivalent / echivalent
equivocate / echivoc
Er, myth of / Er, mitul lui ~
erastianism / erastianism
erasure / ștersătură
eristic / eristic
erotetic / erotetic
error theory / teoria erorilor
eschatology / escatologie
essence / esență
essentialism / esențialism
eternal return / eterna reîntoarcere
eternity / eternitate
ethical naturalism / naturalism etic
ethical objectivism / obiectivism etic
ethics / etică
ethics, applied / etică aplicată
ethnomethodology / etnometodologie
eudaimonism / eudemonism
eulogistic/dyslogistic / elogios/depreciativ
euthanasia, active / passive / eutanasie activă / pasivă
Euthyphro dilemma / dilema lui Eutyphron
evaluative / evaluativ
event / eveniment
evil, problem of / problema răului
evil genie (or demon) / geniu rău (sau demon)
evolution / evoluție
evolutionary ethics / etică evoluționistă
evolutionism / evoluționism
examination paradox / paradoxul examinării
exaptation / exaptare
exchangeability / substituibilitate
excluded middle, principle (or law) of / principiul terțului exclus (sau legea)
exclusive / exhaustive / exclusiv / exhaustiv
exclusive / inclusive disjunction / disjuncție exclusivă / inclusivă
exhaustive / exhaustiv
existence / existență
existence precedes essence / existența precede esența
existential import / încărcătură existențială
existentialism / existențialism
existential proposition / propoziție existențială
existential psychology / psihologie existențială
existential quantifier / cuantor existențial
exoteric / exoteric
expected utility / utilitate așteptată
experience / experiență
experiment / experiment
explanation / explicație
explication / explicitare
exploitation / exploatare
exportation / exportație
expression / exprimare
expressivism / expresivism
extensionality, axiom of / axioma extensionalității
extension/intension / extensiune/intensiune
externalism / externalism
external relations / relații externe
external world / lume exterioară
extrasensory perception / percepție extrasenzorială

F

fact / fapt
facticity / factualitate
factive / factual
fact/value distinction / fapte și valori, distincția dintre ~
faculty psychology / psihologia facultăților
faith / credință
faith, bad/good / credință bună/rea
fallacy / eroare de raționament
fallibilism / failibilism
false / fals
false consciousness / falsa conștiință
falsidical / falsidic
falsifiability / falsificabilitate
falsification / falsificare
family resemblance / asemănare de familie
fancy / fantezie
fascism / fascism
fatalism / fatalism
feeling / sentiment
felicific calculus / calculul fericirii
felicity conditions / condiții de reușită
feminism / feminism
feminist ethics / etică feministă
fictionalism / ficționalism
fideism / fideism
field / câmp .
figure / figură
final cause / cauză finală
finitary methods / metode finitare
finite set / mulțime finită
finitism / finitism
finkish / deturnante
first cause argument / argumentul cauzei prime
first-order language / limbaj de ordinul întâi
first-order logic / logică de ordinul întâi
first principles / primele principii
Five Ways, the / cele cinci căi
flaccid designator / designator flasc
flux, doctrine of / curgere, doctrină a ~
flying arrow paradox / paradoxul săgeții în zbor
folk psychology / psihologie populară
follow / decurge
foreknowledge / precogniție (2)
forensic / juridic
forgery / contrafacere
forgiveness / iertare
forgiveness, paradox of / paradoxul iertării
form, substantial / formă substanțială
formal cause / cauză formală
formal implication / implicație formală
formalism, legal / formalism legal
formalism, logical / formalism logic
formal language / limbaj formal
formally, virtually, and eminently / formal, virtual și eminent
formal/material mode of speech / mod material/ mod formal al vorbirii
formal system / sistem formal (sau teorie formală)
formation rules / reguli de bună formare
forms / forme
forms of argument / forme ale argumentului
Forrester's paradox / Forrester, paradoxul lui ~
foundationalism / fundaționalism
four causes, doctrine of the / doctrina celor patru cauze
four humours / umori
four noble truths / patru adevăruri nobile
four-term fallacy / eroarea împătririi termenilor
fourth dimension / a patra dimensiune
frame problem / problema cadrului
Frankfurt school / Școala de la Frankfurt
freedom, positive / negative / libertate pozitivă / libertate negativă
free logic / logică liberă
free speech / libertatea de exprimare
free variable / variabilă liberă
free will / liber arbitru
free will defence / apărarea liberului arbitru
frequency theory of probability / teoria frecvențială a probabilității
friendship / prietenie
fulguration / fulgurație
function, biological / funcție biologică
function, logical / funcție logică
functional explanation / explicație funcțională
functionalism / funcționalism
functional kind / gen funcțional
future / viitor
future contingents / viitorii contingenți
future generations / generațiile viitoare

futurology / futurologie
fuzzy sets/fuzzy logic / fuzzy (mulțimi~; logică~)

G

Galilean world view / perspectiva galileană asupra lumii
gambler's fallacy / eroarea jucătorului
gamete / gamet
game theory / teoria jocurilor
Gauguin problem / problema lui Gauguin
gender / gen (1)
genderlect / varianta specifică genului persoanei
gene / genă
generalization / generalizare
general will / voință generală
generative grammar / gramatică generativă
generosity / generozitate
genetic fallacy / eroare genetică
genome / genom
genotype / genotip
gentle murder, paradox of / paradoxul crimei blânde
genus / gen (2)
geometry / geometrie
Gettier examples / exemplele lui Gettier
ghost in the machine / fantoma din mașină
given, the / dat
glossolalia / glosolalie
gnosis / gnoză
gnosticism / gnosticism
God / Dumnezeu
God, arguments against the existence of / Dumnezeu, argumente împotriva existenței Lui
God, arguments for the existence of / Dumnezeu, argumente în sprijinul existenței Lui
Gödel numbering / Numerotarea Gödel
Gödel's theorem(s) / teorema (teoremele) lui Gödel
God of the gaps / Dumnezeul lacunelor
Goldbach's conjecture / conjectura lui Goldbach
golden age / vârsta de aur
golden mean / calea de mijloc
golden rule / regula de aur
good / bine
good in itself / bine în sine
Goodman's paradox / paradoxul lui Goodman
good will / voință bună
grammar / gramatică
grammar, deep and surface / gramatică de adâncime / de suprafață
grammatical form / formă gramaticală
gratitude / recunoștință
greatest happiness principle / principiul celei mai mari fericiri
great-souled man / omul cu grandoare sufletească
Grelling's paradox / paradoxul lui Grelling
grue / verdastru
guardians / paznici
guilt/shame / vină / rușine

H

haecceity / hecceitate
hallucination / halucinație
halting problem / problema opririi
happiness / fericire
harm / vătămare
harmony of the spheres / armonia sferelor
heap, paradox of the / paradoxul grămezii
heaven / Rai
hedonic calculus / calcul hedonist
hedonism / hedonism
hedonism, paradox of / paradoxul hedonismului
hegelianism / hegelianism
hegemony / hegemonie
Heisenberg uncertainty principle / principiul de incertitudine al lui Heisenberg
hell / iad
Hempel's paradox / paradoxul lui Hempel
henological argument / argument henologic
hereditary property / proprietate ereditară
hermeneutic circle / cerc hermeneutic
hermeneutics / hermeneutică
Hermetic corpus / Corpus Hermeticum
hermeticism / ermetism
heterodox / eterodox
heterological / eterologic
heterologicality, paradox / paradoxul eterologității
heteronomy / heteronomie
heterophenomenology / heterofenomenologie
heuristic / euristic
higher-order logic / logică de ordin superior

Hilbert's programme / programul lui Hilbert
Hinduism / hinduism
historical explanation / explicație istorică
historical materialism / materialism istoric
historicism / istoricism
history, philosophy of / filosofia istoriei
holism / holism
holy spirit / Sfântul Duh
holy will / voința sfântă
homoeomereity / homoiomerie
homological / homologic
homonyms / omonime
homosexuality / homosexualitate
homuncular functionalism / funcționalism homuncular
homunculus / homuncul
horns of dilemma / coarnele dilemei
horseshoe / potcoavă
hsü / xu
humanism / umanism
humanity, principle of / principiul umanității
human nature / natura umană
Hume's fork / furca lui Hume
Hume's law / legea lui Hume
Hume's principle / principiul lui Hume
humour / umor
humours, doctrine of the four / doctrina celor patru umori
hylomorphism / hilemorfism
hylozoism / hilozoism
hypostatic union / transsubstațiere
hypothesis / ipoteză
hypothetical / ipotetic
hypothetical imperative / imperativ ipotetic
hypothetico-deductive method / metoda ipotetico-deductivă

I

I and thou / eu și tu
i ching / Yi Jing
icon / icon
idea / idee
ideal evidence, paradox / paradoxul datei de observație ideale
idealism / idealism
ideal limit theory of truth / teoria adevărului ca limită ideală
ideal observer / observator ideal
ideational theory of meaning / teoria ideațională a înțelesului
identity / identitate
identity of indiscernibles / identitatea indiscernabilelor
identity theory of mind / teoria identității asupra minții
identity theory of predication / teoria identității asupra predicației (sau adevărului)
ideolect / ideolect
ideology / ideologie
idiographic/nomothetic methods / metode idiografice/nomotetice
idiolect / idiolect
idols of the mind / idolii minții
if / dacă
iff / ddacă
illocutionary act / act ilocuționar (forță ilocuționară)
illusion, arguments from / argumentele iluziei
image / imagine
imagination / imaginație
imitation game / jocul imitației
immanent / imanent
immaterialism / imaterialism
immediate / imediat
immortality / nemurire
impartiality / imparțialitate
impartial spectator / spectatorul imparțial
imperative / imperativ
implicature / implicatură
implicit definition / definiție implicită
import, existential / semnificație existențială
impossibility / imposibilitate
impredicative definition / definiție nepredicativă
inalienable / inalienabil
inauthenticity / neautenticitate
inclusive/exclusive disjunction / disjuncție inclusivă / exclusivă
incoherent / incoerent
incommensurable / incomensurabil
incompatibilist / incompatibilist
incomplete symbol / simbol incomplet

incompossible / incomposibil
incongruent (or incongruous) counterparts / omologi incongruenți
inconsistent / inconsistent
incontinence / incontinență
incorrigible / incorigibil
indefinite description / descripție nedefinită
independent / independent
indeterminacy of translation / indeterminarea traducerii
indeterminism / indeterminism
indexical / indexical
indicative / indicativ
indicator word (or term) / cuvânt (sau termen) indicator
indifference, principle of / principiul indiferenței
indirect proof / demonstrație indirectă
indirect utilitarianism / utilitarism indirect
indiscernibility of identicals / indiscernabilitatea identicilor
individual / individ
individualism / individualism
individuation, principle of / principiul individuației
indubitable / indubitabil
induction / inducție
induction, mathematical / matematică, inducție ~
induction by elimination / inducție prin eliminare
induction by enumeration / inducție prin enumerare
inductive logic / logică inductivă
ineffable / inefabil
inequality / inegalitate
inertial frame / sistem inerțial
inevitability / inevitabil
inference / inferență
infinite divisibility / divizibilitate infinită
infinite regress / regres la infinit
infinite set / mulțime infinită
infinitesimal / infinitezimal
infinity / infinit
infinity, axiom of / axioma infinitului
infirmation / neconfirmare
information theory / teoria informației
innate ideas / idei înnăscute
inscrutability of reference / inscrutabilitatea referinței
instinct / instinct
instrumentalism / instrumentalism
instrument value / valoare instrumentală
insufficient reason, principle of / principiul rațiunii insuficiente
integrity / integritate
intelligence / inteligență
intension / intensiune
intensive magnitude / mărime intensivă
intention / intenție
intentional fallacy / eroare intențională
intentionality / intenționalitate
interactionism / interacționism
interests / interese
interpretation / interpretare
intersection / intersecție
intersubjectivity / intersubiectivitate
intervening variables / variabile intermediare
intrinsic good / bine intrinsec
introspection / introspecție
intuition / intuiție
intuitionism (ethics) / intuiționism
intuitionism (mathematics) / intuiționism
intuitionistic logic / logică intuiționistă
intuition pump / pompa intuiției
invalid / nevalid
inverse methods / metode inverse
inversion / inversiune
inverted spectrum / spectru inversat
invisible hand / mâna invizibilă
Ionian school / Școala ioniană
iota operator / operator iota
irrational number / număr irațional
irrealism / irealism
irreflexive / nonreflexiv
is / este
Ishmael effect / efectul Ishmael
isolationism / izolaționism
isomorphic / izomorf
is/ought gap / prăpastia dintre este / trebuie

J

Jainism / jainism
James-Lange theory of emotion / teoria James-Lange a emoției
Jansenism / jansenism

judgement / judecată
jurisprudence / jurisprudență
justice, distributive / dreptate distributivă
justice, retributive / dreptate retributivă (rectificatoare)
justice as fairness / dreptatea ca imparțialitate
just so story / simple povestiri
just war / război drept

K

killing / ucidere
kind, natural / natural, gen ~
knowledge / cunoaștere
König's paradox / paradoxul lui König

L

labour theory of value / teoria valorii–muncă
Lamarckism / lamarckism
lambda notation / notația lambda
language, philosophy of / filosofia limbajului
language-game / joc de limbaj
language of thought hypothesis / ipoteza limbajului gândirii
large numbers, law of / legea numerelor mari
lateral thinking / gândire laterală
laughter / râs
law, philosophy of / filosofia dreptului
lawlike / tip lege
law of effect / legea efectului
laws of nature / legi ale naturii
laws of thought / legi ale gândirii
lazy sophism / sofismul leneș
learning paradox / paradoxul învățării
least upper bound / cea mai mică limită superioară
lect / lect
left / stânga (politică)
legalism / legalism
legal positivism / pozitivism juridic
legal realism / realism juridic
Leibniz's law / legea lui Leibniz
lemma / lemă
lexeme / lexem
lexical / lexical
Liar paradox / paradoxul mincinosului
liberalism / liberalism
libertarianism (metaphysical) / libertarianism
libertarianism (political) / libertarianism
liberty / libertate
licentious / imoral / licențios
life / viață
life, form of / viață, formă de ~
life, meaning / viață, sens al ~
light / lumină
limit number / număr limită
limited independent variety, principle of / varietate independentă limitată, principiu al ~
line, image of the / imaginea liniei
linear ordering / ordonare liniară
linguistic acts / acte lingvistice
linguistic determinism / relativism / determinism / relativism lingvistic
linguistic philosophy / filosofie lingvistică
locality / poziție
locutionary act / act locuționar
logic / logică
logic, traditional / logică tradițională
logical atomism / atomism logic
logical calculus / calcul logic
logical constants / constante logice
logical construction / construcție logică
logical empiricism / empirism logic
logical fiction / ficțiune logică
logical form / formă logică
logical implication / implicație logică
logically perfect language / limbaj perfect din punct de vedere logic
logically private language / limbaj privat din punct de vedere logic
logically proper name / nume logice proprii
logical paradoxes / paradoxuri logice
logical positivism / pozitivism logic
logical product / produs logic
logical subject / subiect logic
logical sum / sumă logică
logical theory / teorie logică
logical truth / adevăr logic
logicism / logicism
logistic method / metoda logistică
logocentrism / logocentrism
logomachy / logomahie
lottery paradox / paradoxul loteriei
love / iubire

Löwenheim–Skolem theorem / teorema lui Löwenheim–Skolem
loyalty / loialitate
lust / dorință trupească
lying / minciună

M

Mach's principle / principiul lui Mach
macrocosm and microcosm / macrocosmos și microcosmos
magic / magie
magnitude / mărime
Magus of the Norh / Magul Nordului
maieutic method / metoda maieutică
major premise / premisă majoră
major term / termen major
Makropoulos case / cazul Makropoulos
malin génie / *malin génie*
Manichaeanism / maniheism
manifest image / imagine manifest
manifold / varietate
mantra / mantră
many questions, fallacy of / eroarea întrebărilor multiple
many-sorted logic / logică multisortală
many-valued logic / logică polivalentă (sau multivalentă)
Maoism / maoism
Marburg school / Școala de la Marburg
Marxism / marxism
masculinity / masculinitate
masked man fallacy / eroarea omului mascat
mass-noun / substantiv colectiv
master argument / argument major
master/slave morality / moralitate de stăpân/sclav
material adequacy condition / condiția adecvării materiale
material cause / cauză materială
material implication / implicație materială
material implication, paradoxes of / paradoxurile implicației materiale
materialism / materialism
material mode of speech / mod de vorbire material
mathematical induction / inducție matematică
mathematical logic / logică matematică
mathematics, philosophy of / filosofia matematicii
matter / materie
matter of fact / stare de fapt
maxim / maximă
maximin principle / principiul maximin
mean (ethical) / cale de mijloc
mean (mathematical) / medie
meaning / înțeles
meaning postulates / postulate ale înțelesului
means – ends reasoning / raționamentul mijloace – scopuri
measurement / măsurare
mechanism / mecanicism
median / mediană
medical ethics / etică medicală
Megarian school / Școala megarică
meiosis / meioză
meme / memă
memory / memorie
Meno's puzzle / enigma lui Menon
mental events / evenimente mentale
mentality / mentalitate
mental reservation / rezervă nemărturisită
mention (and use) of words / menționarea (și folosirea) cuvintelor
mereological sum / sumă mereologică
mereology / mereologie
merit / merit (2)
metaethics / metaetică
metahistory / metaistorie
metalanguage / metalimbaj
metalogic / metalogică
metamathematics / metamatematică
metamerism / metamerie
metaphor / metaforă
metaphysics / metafizică
metempsychosis / metempsihoză
method / metodă
method of doubt / metoda îndoielii
methodological holism / holism metodologic
methodological individualism / individualism metodologic
methodological solipsism / solipsism metodologic
methodology / metodologie
microcosm / microcosmos
middle knowledge / cunoaștere medie
Middle Platonism / platonism mijlociu

middle term / termen mediu
Milesian (or Ionian) school / Școala milesiană (sau ioniană)
millenarianism / milenarism
millet seed paradox / paradoxul boabelor de mei
Mill's methods / metodele lui Mill
mimesis / mimesis
mind, philosophy of / filosofia minții
mind-body problem / problema minte–corp
minimalism / minimalism
minor premise / premisă minoră
minor term / termen minor
miracle / miracol
mixture of labour / amestec de muncă
mnemic causation / cauzare mnemică
modality / modalitate
modal logic / logică modală
modal realism / realism modal
mode / mod (1)
model / model
model (science) / model (știință)
model theory / teoria modelelor
molecularism / molecularism
Molinism / molinism
Molyneux problem / problema lui Molyneux
monad / monadă
monadic / monadic
Monadology / Monadologie
monism / monism
monophysite / monofizit
monotheism / monoteism
Montague grammar / gramatică Montague
Monte Carlo fallacy / eroarea Monte Carlo
Monty Hall problem / problema lui Monty Hall
mood / mod (2)
moot / litigios
moral argument for the existence of God / argument moral în favoarea existenței lui Dumnezeu
moral dilemmas / dileme morale
morality / moralitate
moral law / lege morală
moral luck / noroc moral
moral philosophy / filosofie morală
moral realism / realism moral
moral sense theory / teoria simțului moral
moral virtues / virtuți morale
morpheme / morfem
motion / mișcare
mover, unmoved / mișcătorul nemișcat
moving rows (or blocks) paradox / paradoxul șirurilor (sau blocurilor) în mișcare
Müller–Lyer illusion / iluzia lui Müller-Lyer
multi-valued logic / logică multivalentă
music of the spheres / muzica sferelor
mutually exclusive / jointly exhaustive / care se exclud reciproc / care se îmbină exhaustiv
mysticism / misticism
myth of Er / mitul lui Er
myth of the cave / mitul peșterii
myth of the given / mitul datului

N

naïve realism / realism naiv
naïve subjectivism / subiectivism naiv
name, logically proper / logic proprii, nume ~
narrative competence / competență narativă
Nash equilibrium / echilibru Nash
natural deduction / deducție naturală
naturalism / naturalism
naturalistic ethics / etici naturaliste
naturalistic fallacy / eroarea naturalistă
naturalized epistemology / epistemologie naturalizată
natural kind / gen natural
natural language / limbaj natural
natural laws / legi naturale
natural law theory / teoria legii naturale
natural numbers / numere naturale
natural rights / drepturi naturale
natural selection / selecție naturală
natural theology / teologie naturală
nature / natură
necessary and sufficient conditions / necesar / suficient, condiție ~
necessary / contingent truths / adevăruri necesare / contingente
necessity / necesitate
negation / negație
negative freedom / libertate negativă
Neo-Confucianism / neoconfucianism
Neo-Kantianism / neokantianism

Neoplatonism / neoplatonism
Neo-Pythagoreanism / neopitagorism
Neo-Taoism / neodaoism
Neo-Thomism / neotomism
Nestorianism / nestorianism
neural net / rețea neuronală
Neurath's boat / barca lui Neurath
neurolinguistics / neurolingvistică
neuroscience / neurologie
neustic / neustic
neutral monism / monism neutru
Newcomb's paradox / paradoxul lui Newcomb
New England transcendentalism / transcendentalism „New England"
new realism / noul realism
new riddle of induction / noua enigmă a inducției
Newton's laws of motion / legile mișcării ale lui Newton
nexus / conexiune
Nicod's criterion / criteriul lui Nicod
nihilism / nihilism
noble savage / bunul sălbatic
noetic / noetic
no false lemmas principle / principiul lemelor care nu sunt false
nomic / nomic
nominal definition / definiție nominală
nominalism / nominalism
nomological / nomologic
nomothetic / nomotetic
non-being / neființă
non-cognitivism / noncognitivism
non-contradiction, principle / principiul noncontradicției
non-Euclidean geometry / geometrie neeuclidiană
non-natural properties / calități non-naturale
no-ownership theory / teoria non-proprietății
norm / normă
normal form / formă normală
notation, logical / notație logică
nothing / nimic
noumenon / noumen
n-place operation / operație n-ară
n-place predicate / predicat poliadic (n-ar)
nullibism / nulibism (atopism)
null set / mulțime nulă
number / număr
numbers, low of large / legea numerelor mari

O

objectivism / obiectivism (etică)
object language / limbaj-obiect
obligation / obligație
obscenity / obscenitate
obverse / obversa
occasionalism / ocazionalism
Ockham's razor / briciul lui Ockham
Oedipus complex / complexul Oedip
omega-consistent / omega-consistent
omissions / omisiuni
omnipotence, paradox of / paradoxul omnipotenței
omnipresence / omniprezență
omniscience / omnisciență
one over many principle / principiul unului față de pluralitate
one-place predicate / predicat monadic
one-to-one correspondence / corespondență biunivocă
onomastics / onomastică
ontic / ontic
ontological argument / argumentul ontologic
ontology / ontologie
opacity and transparency / opac și transparent
open question argument / argumentul întrebării deschise
open society / closed society / societate deschisă / societate închisă
open sentence / propoziție deschisă
open texture / textură deschisă
operation / operație
operationalism / operaționalism
operator / operator
opposites / opuși
oppression / asuprire
optimism and pessimism / optimism și pesimism
or / sau
ordered n-tuple / n-uplu ordonat
ordered pair / pereche ordonată
ordering relation / relație ordonatoare
ordinal number / număr ordinal
ordinary languge / limbaj obișnuit
organicism / organicism

organism, philosophy of / filosofie organică
original position / situație originară
original sin / păcatul originar
orphism / orfism
orthodox / ortodoxie
ostensive definition / definiție ostensivă
other minds / alte minți
other-regarding / referitor la altul
ought / trebuie
overdetermination / supradeterminare
overman / Supraom
owl of Minerva / bufnița Minervei
Oxford philosophy / filosofia de la Oxford

P

pain / durere
panglossian / panglossian
panpsychism / panpsihism
pantheism / panteism
paradigm / paradigmă
paradigm case argument / argumentul cazului exemplar
paradox / paradox
parallel distributed processing / procesare paralel distribuită
parallelism / paralelism
paralogism / paralogism
paranormal / paranormal
parapsychology / parapsihologie
paratactic / parataxă
Pareto principle / principiul Pareto
paronym / paronim
parsimony, law of / legea parcimoniei
partial ordering / ordonare parțială
particulars / particulari
Pascal's wager / pariul lui Pascal
passive euthanasia / eutanasie pasivă
past / trecut
paternalism / paternalism
pathetic fallacy / eroare emoțională
patriarchy / patriarhat
patristics / patristică
Pavlovian conditioning / condiționare pavloviană
Peano's postulates / postulatele lui Peano
Peirce's law / legea lui Peirce
Pelagianism / pelagianism
perception / percepție
percepts / obiect al percepției
perdurance / durată continuă
perfect competition / competiție perfectă
perfectibility / perfectibilitate
perfection / perfecțiune
perfection, principle of / principiul perfecțiunii
perfectionism / perfecționism
performance / performanță
peformative utterances / enunțuri performative
Peripatetic school / Școala peripatetică
peritrope / peritrop
perlocutionary acts / acte perlocuționare
perseity / perseitate
person / persoană
personal equation / ecuație personală
personal identity / identitate personală
personalism / personalism
perspectivism / perspectivism
persuasive definition / definiție persuasivă
pessimism / pesimism
phatic / fatic
phenomenalism / fenomenalism
phenomenology / fenomenologie
phenomenon / fenomen
phenotype / fenotip
philosopher king / regele filosof
philosophical radicals / filosofi radicali
philosophy / filosofie
phonetics / fonetică
phonocentrism / fonocentrism
phoronomy / phoronomie
phrastic/neustic / frastic/neustic
physicalism / fizicalism
physico-theological argument / argumentul fizico-teologic
physics, philosophy of / filosofia fizicii
picture theory of meaning / teoria înțelesului-imagine
pietism / pietism
Platonic love / iubire platonică
Platonism / platonism
pleasure / plăcere
plenitude, principle of / principiul plenitudinii
pleonotetic logic / logică pleonotetică
pluralism / pluralism
plurality of causes / pluralitatea cauzelor

plurative logic / logică plurală
pneumatology / pneumatologie
polar concepts / concepte polare
Polish notation / notație poloneză
polyadic / poliadic
polysemy / polisemie
polytheism / politeism
population / populație
pornography / pornografie
posit / stipulare
positive freedom / libertate pozitivă
positive law/positive theology / drept pozitiv/ teologie pozitivă
positivism / pozitivism
possibility / posibilitate
possible worlds / lumi posibile
postmodernism / postmodernism
post-structuralism / poststructuralism
postulate / postulat
potentiality / potențialitate
power / putere (socială)
power set / mulțime putere
practical reason / rațiune practică
practical syllogism / silogism practic
pragmaticism / pragmaticism
pragmatics / pragmatică
pragmatic theory of truth / teoria pragmatistă a adevărului
pragmatism / pragmatism
praxis / praxis
precognition / precogniție (1)
predestination / predestinare
predetermination / predeterminare
predicables / predicabili
predicate / predicat
predicate calculus / calculul predicatelor
predication / predicație
predicative / predicativ
predictability / previzibilitate
prediction paradox / paradoxul predicției
pre-established harmony / armonie prestabilită
preface paradox / paradoxul prefeței
premise / premisă
prenex normal form / forma normală prenexă
prescriptive definitions / definiții prescriptive
prescriptivism / prescriptivism
presence, metaphysics of / metafizica prezenței
Presocratics / presocratici
presupposition / presupoziție
primary / secondary qualities / calități primare / secundare
prime mover / primul motor
principle of charity / caritate, principiu al ~
principle of individuation / individuație, pricipiu al ~
principle of insufficient reason / rațiune insuficientă, principiu al ~
principle of sufficient reason / rațiune suficientă, principiu al ~
principle of utility / principiul utilității
prior probability / probabilitate anterioară
prisoners'dilemma / dilema prizonierului
privacy (mind) / privat (în filosofia minții)
privacy (social) / privat (în domeniul social)
private language / limbaj privat
private/public distinction / distincția privat/public
privileged acces / acces privilegiat
probabilism / probabilism
probability / probabilitate
problematic / problematic
problem of evil / rău, problemă a ~
problem of induction / problema inducției
procedural justice / dreptate procedurală
procedural semantics / semantică procedurală
process / proces
progress / progres
projectibility / proiectibil
projectivism / proiectivism
proletariat / proletariat
promise / promisiune
proof / demonstrație (2)
proof theory / teoria demonstrației
propensity / propensiune
proper name / nume proprii
property / proprietate
proposition / propoziție (1)
propositional attitudes / atitudini propoziționale
propositional calculus / calcul propozițional
propositional function / funcție propozițională
prosody / prozodie
protasis / protasis
Protestant work ethic / etica protestantă a muncii

protocol statements / enunțuri protocol
proximate / remote cause / cauză proximă / îndepărtată
proxy function / funcție de delegare
pseudo-statement / pseudoafirmație
psychical research / cercetare psihică
psychoanalysis / psihanaliză
psychokinesis / psihokinezie
psychological egoism / egoism psihologic
psychological hedonism / hedonism psihologic
psychologism / psihologism
psychophysical laws / legi psihofizice
psycophysical parallelism / paralelism psihofizic
Ptolemaic system / sistemul ptolemeic
punishment / pedeapsă
pure / pur
putative / prezumtiv

Q

qualitative identity / identitate calitativă
qualities, primary / secondary / primare / secundare, calități ~
quality of life / calitatea vieții
quantification theory / teoria cuantificării
quantifier / cuantificator
quantifier shift fallacy / eroarea schimbării cuantificatorului
quantum mechanics / mecanica cuantică
quasi-memory / cvasimemorie
quasi-realism / cvasirealism
question, begging the / circular, argument ~
quiddity / quidditate
quietism / quetism
Quine–Duhem thesis / teza Quine-Duhem
quintessence / chintesență
quotation / citat

R

racecourse paradox / paradoxul întrecerii
radical interpretation / interpretare radicală
radical translation / traducere radicală
ramified theory of types / teoria ramificată a tipurilor
Ramsey sentence / propoziția Ramsey
randomness / întâmplare
random variable / variabilă întâmplătoare
range theory of probability / teoria probabilității serie
ratiocination / rațiocinare
rationalism / raționalism
rationality / raționalitate
rational number / număr rațional
ravens, paradox / paradoxul corbilor
real / real
real definition / definiție reală
real essence / esență reală
realism / anti-realism / realism / antirealism
reality / realitate
real number / număr real
reason / rațiune
reason, principle of insufficient / principiul rațiunii insuficiente
reasoning / raționare
reasons/causes / temeiuri / cauze
reciprocity / reciprocitate
recollection, argument from / reamintire, argument al ~
recurrence, eternal / eterna recurență
recursive / recursiv
redefinition, high / low / redefinire restrângătoare / relaxantă
reductibility, axiom of / axioma reductibilității
reductionism / reducționism (reductivism)
reduction sentence / propoziție de reducție
redundancy theory of truth / teoria adevărului-redundanță
reference / referință
referent / referent
referentially opaque/transparent / opac/transparent din punct de vedere referențial
reflective equilibrium / echilibru reflectiv
reflexive / reflexiv
refute / a respinge
regress / regresie
regulative principles / principii regulatoare (sau reguli)
reification / reificare
reincarnation / reincarnare
relation / relație
relations, internal / external / relații interne / externe
relations of ideas / relații între idei

relative identity / identitate relativă
relativism / relativism
relativity theory / teoria relativității
relevance logics / logica relevanței
reliabilism / fiabilism (reliabilism)
religion, philosophy of / filosofia religiei
religious experience / experiență religioasă
remembering / rememorare
remote cause / cauză îndepărtată
replacement, axiom of / axioma înlocuirii
representationalism / reprezentaționalism
representation theorem / teorema reprezentării
representative theory of perception / teoria reprezentațională a percepției
residues, method of / metoda reziduurilor
responsability / responsabilitate
resurrection / înviere
retributive justice / retributivă, justiție ~
retrocausation / retrocauzalitate
retrodiction / retrodicție
revealed theology / teologie revelată
revolution / revoluție
rhetic / retic
rhetoric / retorică
Richard's paradox / paradoxul lui Richard
right / dreapta (politică)
right action / acțiune moralmente corectă
rights / drepturi
rigid designator / denotator rigid
Romanticism / romantism
Rosicrucianism / rozicrucianism
rule-following considerations / considerații cu privire la urmarea regulilor
rule of inference / regula de inferență
rule of succesion / regula succesiunii
rule/principle / regulă/principiu
rule utilitarianism / utilitarismul narativ
Russell's paradox / paradoxul lui Russell

S

saccade / clipire
Sadducism / saducheism
St Petersburg paradox / paradoxul St. Petersburg
Sapir-Whorf hypothesis / ipoteza Sapir–Whorf
satisfaction / satisfacere
satisfice / satisfăcător
scepticism / scepticism
schema / formulă
scholasticism / scolastică
Schrödinger's cat / pisica lui Schrödinger
science, philosophy of / filosofia științei
scientific method / metodă științifică
scientism / scientism
scope / domeniu (2)
Scotism / scotism
sea-battle / bătălie navală
secondary qualities / calități secundare
self / sine
self-caused / propria sa cauză
self-contradiction / autocontrazicere
self-deception / autoînșelare
self-defeating / autoanulantă
self-evident / evident prin sine
self-fulfilling / autoîmplinitor
self-intimating / intimitate cu sine
selfish gene / genă egoistă
self-reference, paradoxes of / paradoxurile autoreferinței
self-refuting / autoinvalidare
self-regarding / referitor la sine
self-respect / respect de sine
semantic ascent / ascensiune semantică
semantic engine / mașină semantică
semantic paradoxes / paradoxuri semantice
semantics / semantică
semantic theory of truth / teoria semantică a adevărului
semiology / semiologie
semiotics / semiotică
sempiternity / veșnicie
sensation / senzație
sensationalism / senzaționalism
sense and reference / sens și referință
sense data / date ale simțurilor
sensibilia / sensibilia
sensibility / sensibilitate
sensible knave / escrocul sensibil
sensible world / lume sensibilă
sensorium / sensorium
sentence / propoziție (2)
sentential function / funcție enunțiativă
sentential operator / operator enunțiativ

sentimentalism / sentimentalism
separation, axiom of / axioma separării
sequence / secvență
set / mulțime
set theory / teoria mulțimilor
Seven Deadly Sins / cele șapte păcate capitale
sex / sex
sexism / sexism
shame / rușine
Sheffer's stroke / bara lui Sheffer
sign / symbol / semn/simbol
simple / complex ideas / idei simple / complexe
simple enumeration / enumerare simplă
Simpson's paradox / paradoxul lui Simpson
simulation / simulare
sin / păcat
singularity / singularitate
singular term / termen singular
Sins, Seven Deadly / păcate capitale
situation ethics / etică situațională
situation semantics / semantică situațională
Skolem-Löwenheim theorem / teorema Skolem-Löwenheim
Skolem normal form / formă normală Skolem
Skolem paradox / paradoxul Skolem
slave morality / moralitatea sclavului
slingshot / praștie
slippery slope / pantă alunecoasă
social contract / contract social
social Darwinism / darwinism social
socialism / socialism
social philosophy / filosofie socială
social welfare function / funcție a bunăstării sociale
society / societate
sociobiology / sociobiologie
sociology of knowledge / sociologia cunoașterii
Socratic fallacy / eroare socratică
Socratic method / metoda socratică
Socratic paradox / paradoxul socractic
soft determinism / determinism slab
solipsism / solipsism
some / unii
Sophists / sofiști
Sorites paradox / paradoxul soriților
sortal / termen clasificatoriu
soul / suflet
sound / sunet
space / spațiu
space-time / spațiu-timp
species / specie
speciesism / speciism
specious present / prezent aparent
speckled hen example / exemplul găinii pestrițe
speech acts / acte de vorbire
spirit / spirit
spiritualism / spiritism
split-brain phenomena / fenomenul scindării creierului
spontaneity/indifference / spontaneitate / indiferență
square of opposition / pătratul opozițiilor
stadium paradox / paradoxul stadiei
Stagirite, the / Stagiritul
statement / enunț
state of nature / stare naturală
stereotype / stereotip
sthenic / stenic
stipulative definition / definiție stipulativă
stochastic process / proces stocastic
Stoicism / stoicism
Stratonician presumption / prezumția stratonică
straw man / omul de paie
stream of consciousness / flux al conștiinței
strict implication / implicație strictă
strict implication, paradox of / paradoxul implicației stricte
structuralism / structuralism
structure, deep and surface / structură, de adâncime și de suprafață
subaltern / subaltern
subconscious / subconștient
subcontraries / subcontrarii
subject / subiect
subjective idealism / idealism subiectiv
subjectivism/objectivism / subiectiv / obiectiv
sublime / sublim
subsistence / subzistență
substance / substanță
substitutional quantification / cuantificare substituțională
substrate / substrat
success word / expresie reușită

sufficient condition / condiție suficientă
sufficient reason, principle of / principiul rațiunii suficiente
sufism / sufism
suicide / sinucidere
sum set / mulțimea totală
sum set, axiom of / axioma mulțimii totale
supererogatory / supererogatoriu
superman / supraom
supervenience / superveniență
sure thing principle / principiul alegerii sigure
surface structure / structură de suprafață
surjection / surjectiv
survival and immortality / supraviețuire și nemurire
syllogism / silogism
symbolic logic / logică simbolică
symmetric / simetric
sympathy / simpatie
symptom / simptom
synaesthesia / sinestezie
syncategorematic / sincategorematic
syncretism / sincretism
synderesis / sindereză (sau sintereză)
syndicalism / sindicalism
synonym / sinonim
syntactic engine / mecanism sintactic
syntax / sintaxă
synthesis / sinteză
synthetic / sintetic
systematic ambiguity / ambiguitate de sistem
system of logic / sistem logic

T

tacit / tacit(ă) (cunoaștere; consimțământ; comunicare)
tao / dao
Taoism / daoism
tarot / tarot
tarwater / infuzie de gudron
taste / gust
tautology / tautologie
te / de
telekinesis / telekinezie
teleo-functionalism / teleofuncționalism
teleological argument / argument teleologic
teleology / teleologie
telepathy / telepatie
teleportation / teleportare (teletransportare)
temporal stage / etapă temporală
tender- and tough-minded / temperament sensibil/insensibil
term / termen
terrorism / terorism
tertiary qualities / calități terțiare
Tertullian's dictum or paradox / maxima sau paradoxul lui Tertulian
testability / verificabilitate
texture / textură
theism / teism
theodicy / teodicee
theorem / teoremă
theory-laden / teoretic-încărcat
theory of types / tipuri, teorie a ~
theory-theory / teoria-teoriei
teosophy / teozofie
thermodynamics, laws of / legile termodinamicii
thesis / teză
theurgy / teurgie
thick terms / termeni denși
thing it itself / lucru în sine
thinking / gândire
third man argument / argumentul celui de al treilea om
Thomism / tomism
thought experiment / experiment mintal
three prisoners, paradox of / paradoxul celor trei prizonieri
tickles / gâdilături
timarchy / timocrație
time / timp
time-lag argument / argumentul decalajului temporal
time's arrow / săgeata timpului
time-slice / felie temporală
tit for tat / dinte pentru dinte
token-reflexive / simbol reflexiv
token-token identity / identitate semn-semn
toleration / toleranță
tone / intonație (tonalitate)
topic-neutral / referențial-neutru
totalitarianism / totalitarism
trademark argument / argumentul originii

traducianism / traducianism
transcendental / transcendent
transcendental analytic / analitică transcendentală
transcendental argument / argumentul transcendental
transcendental idealism / idealism transcendental
transcendentalism / transcendentalism
transcendental number / număr transcendental
trancendental signified / transcendent semnificat
transfinite induction / inducție transfinită
transformation rules / reguli de transformare
transitive / tranzitiv
translation / traducere
transmigration of souls / transmigrarea sufletelor
transparent / transparent
transposition / transpunere
transubstantiation / transsubstanțiere
transvaluation of values / transevaluarea valorilor
trivium / trivium
trolley problem / problema vagonului
trope / trop
truth-apt / capacitate de adevăr
truth conditions / condiții de adevăr
truth definition / definiția adevărului
truth/falsity / adevăr / falsitate
truth-function / funcție de adevăr
truth-predicate / predicatul adevăr
truth-table / tabela adevărului
truth theory / teoria adevărului
truth-value / valoare de adevăr
Turing machine / mașina Turing
Turing test / test Turing
twin-earth / lumile gemene
twins paradox / paradoxul gemenilor
two-clock paradox / paradoxul celor două ceasuri
two-place predicate / predicat diadic
two-way interactionism / interacționism bidirecțional
tychism / tyhism
types, theory of / teoria tipurilor
type-token ambiguity / ambiguitatea tip-exemplu
type-type identity / identitatea tip-tip

U

ugliness / urât
uncertainty principle / incertitudine, principiu al ~
unconscious / inconștient
underdetermination / subdeterminare (a teoriei)
understanding / înțelegere
undistributed middle, fallacy of the / eroarea mediului nedistribuit
unexpected examination paradox / paradoxul examinării neașteptate
uniformity of nature / uniformitatea naturii
union / reuniune
unit set / mulțimea cu un element
unity of science / unitatea științei
universal grammar / gramatică universală
universalizability / universalizabilitate
universal proposition / propoziție universală
universal quantifier / cuantificator universal
universals / universali (universalii)
universe of discourse / univers de discurs
univocal / univoc
unmoved mover / agentul nemișcat al mișcării
use / întrebuințare (a cuvintelor)
use / mention distinction / distincția întrebuințare / menționare
utilitarianism / utilitarism
utility / utilitate
utility calculus / calculul utilității
utopia / utopie

V

vacuous / vid (1)
vagueness / ambiguitate (1)
vague objects / obiecte vagi
validity / validitate
valuation / evaluare (logică)
value / valoare
value-free / neutralitate axiologică
value of a function / valoarea unei funcții
vanity / vanitate
variable (logic) / variabilă (logică)
variable realization / realizare diferențială
vat, brain in a / experimentul creierului în cuvă
vegetarianism / vegetarianism
veil of appearance / vălul aparenței
veil of ignorance / vălul ignoranței
Venn diagram / diagrama Venn
verbal definition / definiție verbală
veridical / veridic (adevărat)

verification (or verifiability) principle / principiul verificării (sau verificabilității)
verisimilitude / verosimilitate
vicious circle principle / principiul cercului vicios
vicious regress / regresie vicioasă
Vienna circle / Cercul de la Viena
vindication / justificare
violence / violență
virtue / virtute
virtue ethics / etica virtuții
vitalism / vitalism
void / vid (2)
volition / voliție
voluntarism / voluntarism
von Neumann machine / mașina von Neumann
vortex / vârtej
voters' paradox / paradoxul votului

W

war, just / război just
warranted assertibility / asertabilitate garantată
weakness of the will / slabiciunea voinței
well-being / bunăstare
well-formed formula / formulă bine formată
well-ordering / ordonare corectă
wff / fbf
why / de ce
wickedness / răutate
will / voință
will to believe / voința de a crede
will to power / voința de putere
witchcraft / vrăjitorie
women in philosophy / femei în filosofie
world-soul / sufletul lumii

Z

Zeno's paradoxes / paradoxurile lui Zenon
Zermelo–König paradox / paradoxul Zermelo-König
Zermelo–Fraenkel set theory / teoria mulțimilor Zermelo-Fraenkel
zeugma / zeugma
Zorn's lemma / lema lui Zorn
Zoroastrianism / zoroastrism
zygote / zigot

Anexă

Simboluri logice

Citirea simbolismului logic îi sperie pe mult mai mulți decât ar trebui. Termenul însuși de logică simbolică sună înspăimântător, iar până și prezența unui mic număr de simboluri poate să îndepărteze mulți cititori de texte care altfel sunt perfect inteligibile. Explicația care urmează prezintă simbolismul folosit în această lucrare și specifică unele dintre variațiile care pot fi întâlnite în alte lucrări. Trebuie remarcat că termenii tehnici folosiți în această anexă sunt explicați de asemenea și în articolul care le corespunde în dicționar, fiind date referințe la alți termeni din dicționar acolo unde a fost cazul.

Literele mici italice din această parte a alfabetului: p, q, r..., sunt folosite pentru *variabilele propoziționale. Aceasta înseamnă că ele stau pentru *propoziții sau enunțuri. Unii logicieni nu agreează aceste categorii, preferând în schimb denumirea de litere enunț sau variabile enunțiative. În oricare dintre cazuri, acestea apar acolo unde poate fi substituit un enunț, așa cum x sau y din algebră stau acolo unde poate fi înlocuită o expresie pentru un număr. Un enunț ca „dacă cineva crede că p și q atunci el crede că p" spune că în orice caz în care cineva crede o conjuncție (precum „plouă și bate vântul", atunci acea persoană crede și părțile individuale (că plouă). Printre variațiunile întâlnite se numără majusculele (P, Q...) sau majusculele italice, P, Q...

Literele mici italice din partea finală a alfabetului: x, y, z..., sunt folosite ca variabile obiect. Aceasta înseamnă că ele țin locul unei posibile referințe la o persoană, un lucru sau un număr. Folosirea unei asemenea variabile schimbă exemplul de mai sus astfel: „dacă x crede că p și q, atunci x crede că p", unde x stă pentru orice persoană. Această notație este în principiu universală, deși înfățișarea tipografică a variabilelor poate să difere.

Așa cum se obișnuiește în întrebuințarea matematică, literele mici romane, în special n, k, j..., sunt folosite în context pentru a se referi la numere specifice. Literele de la începutul alfabetului, a, b, c..., sunt de asemenea constante individuale sau termeni folosiți într-un context pentru a se referi la lucruri specifice sau la oameni. Fa înseamna că un anume lucru, a, este F, și este astfel un enunț de sine stătător, adevărat sau fals, după cum este cazul. Fx, în schimb, nu este, deoarece variabila x nu indică nimic.

Literele majuscule romane, F, G, R, stau pentru *predicate și expresii relaționale. Exemplele particulare ale acestora sunt standard: de pildă, identitate (=), nonidentitate (≠), mai mare și mai mic decât (>,<) și alte relații matematice. Convenția obișnuită pentru literele predicat este aceea de a sta înaintea termenilor cărora li se aplică. Fn înseamnă că n este F; Rab înseamnă că a se află în relația R cu b. În unele lucrări acest lucru poate să fie scris ca aRb.

Cele mai simple relații dintre propozițiile studiate în logică sunt *funcțiile de adevăr. Acestea includ:

Non. Non-p este negația lui p. În mod clasic, aceasta este propoziția care este falsă atunci când p este adevărată, și invers. În această lucrare se scrie non-p atunci când contextul nu este formal și $\sim p$ în contexte mai formale. Aceasta înseamnă exact același lucru. Variațiile întâlnite includ $-p$ și $\neg p$.

Și. p și q este conjuncția celor două propoziții. Aceasta este adevărată dacă și numai dacă ambele sunt adevărate. În această lucrare, conjuncția este notată ca $p\&q$. Variațiile întâlnite includ $p \cdot q$ și, mult mai comun, $p \wedge q$.

Sau. p sau q este disjuncția a două propoziții. Aceasta este adevărată dacă și numai dacă cel puțin una dintre ele este adevărată. În lucrarea de față aceasta este notată ca $p \vee q$, fiind notația standard. Disjuncția exclusivă, care înseamnă că numai una dintre cele două, p, q, este adevărată, dar nu amândouă, este întâlnită uneori sub forma $p \veebar q$, dar cel mai adesea pwq.

Implicația. Logica studiază diferite tipuri de implicație. Cea mai simplă se numește *implicație materială. Aici aceasta este notată ca $p \rightarrow q$. Variația cea mai întâlnită este $p \supset q$.

Echivalența. Dacă $p \rightarrow q$ și $q \rightarrow p$ atunci p și q se spune că sunt echivalente (ele au aceeași *valoare de adevăr). Neformal, aceasta este deseori exprimată ca p ddacă q. Se scrie $p \leftrightarrow q$. Alternativa cea mai comună este $p \equiv q$.

Acestea reprezintă funcțiile de adevăr fundamentale, în termenii cărora sunt definite altele. În *calculul predicatelor este studiată atât structura internă a propozițiilor, cât și relațiile dintre acestea. Noțiunile de bază sunt cei doi *cuantificatori:

Cuantificatorul universal. În această lucrare este scris $\forall$. $(\forall x)\mathrm{F}x$ înseamnă că orice x este F. Printre variațiile care pot fi întâlnite se numără $(\mathrm{A}x)\mathrm{F}x$ și $(x)\mathrm{F}x$.

Cuantificatorul existențial. În această lucrare este scris $\exists$. $(\exists x)\mathrm{F}x$ înseamnă că ceva este F. Principala variație care poate fi întâlnită este $(\mathrm{E}x)\mathrm{F}x$.

În calculul predicatelor cuantificatorii numerici pot fi definiți, adică $(\exists_n x)(\mathrm{F}x)$ înseamnă că există un număr n de x astfel încât Fx. Principala variație este $(\exists! x)\mathrm{F}x$, care înseamnă că există numai un x astfel încât x este F.

Termenii pot fi definiți pe baza descrierilor definite. Principalele exemple întâlnite sunt (Υx) Fx (unicul x astfel încât x este F) și $(\mu x)\mathrm{F}x$ (cel mai mic x astfel încât x este F).

*Logica modală studiază noțiunea de propoziții ce pot fi necesare sau posibile. Notația de bază este:

În mod necesar p. Se scrie $\Box p$. Principala variație este Np.

În mod posibil p. Se scrie $\Diamond p$. Principala variație este Pp.

În metateorie sau teoria sistemelor logice, formulele și relațiile dintre acestea sunt cele care formează subiectul. În această lucrare literele majuscule romane A, B sunt variabile pentru formule, cu $\mathrm{A}_1 \ldots \mathrm{A}_n$ referindu-se la o secvență de formule. În alte lucrări pot fi întâlnite literele grecești în diferite forme (α, β...). Principalele relații care contează sunt:

Există o demonstrație pentru B pornind de la A. În mod standard aceasta se scrie $\mathrm{A} \vdash \mathrm{B}$.

B este adevărat în toate *interpretările în care A este adevărat. În mod standard aceasta se scrie $\mathrm{A} \models \mathrm{B}$.

În logica tradițională sau aristotelică nu există aceeași mulțime de noțiuni. Enunțurile sunt considerate ca fiind alcătuite din termeni, precum cei de subiect și predicat, sau termenul mediu al *silogismului. Literele romane majuscule (S, P, M) sunt folosite în această lucrare pentru acestea. Teoria mulțimilor introduce un mic grup nou de termeni fundamentali:

$\{x\colon \mathrm{F}x\}$ se referă la acea mulțime de lucruri, x, care întrunește condiția F. Această scriere este astăzi standard. Ne mai putem referi la o mulțime prin listarea elementelor sale („în mod extensional"): {a, b, c} este mulțimea ale cărei elemente sunt a, b și c.

Mulțimea fără elemente, sau mulțimea vidă, se scrie $\varnothing$. O variație mai veche este Λ.

Mulțimile sunt notate cu literele romane majuscule S, T etc. Există multe variații tipografice posibile.

$\in$ desemnează calitatea de element al unei mulțimi. $x \in \mathrm{S}$ înseamnă că x este un element al mulțimii S.

$x \in \{y\colon \mathrm{G}y\}$ înseamnă că x este un element al mulțimii de lucruri care este G.

<...> se referă la un *n-uplu ordonat.

Principalele noțiuni utilizate pentru a construi mulțimi includ:

*_Intersecția_. $S\cap R$ este mulțimea lucrurilor care aparțin atât lui S, cât și lui R. Notația este standard.

*_Reuniunea_. $S\cup R$ este mulțimea lucrurilor care aparțin fie lui S, fie lui R. Și aceasta este standard.

*_Complementul_. $\bar{S}$ este mulțimea lucrurilor care nu îi aparțin lui S.

*_Produsul cartezian_. $S \times R$ este mulțimea perechilor ordonate al căror prim membru aparține lui S, iar cel de al doilea aparține lui R.

Relațiile dintre mulțimi includ:

Submulțimea. $S\subseteq R$ înseamnă că toți membrii lui S sunt membri ai lui R (de remarcat că $S\subseteq S$).

Submulțimea propriu-zisă. $S\subset R$ înseamnă că S este inclus în R (este o submulțime, dar nu este identică cu R).

Principala notare non-standard care poate fi întâlnită este *notația poloneză, care este explicată în dicționar, precum *cuantificarea substituțională și notarea acesteia.

Cronologie

În această cronologie evenimentele „filosofice" în cel mai general sens al cuvântului care au fost menționate în dicționar sunt în a doua coloană, în timp ce evenimentele culturale, științifice sau politice care le-au însoțit sunt în a treia coloană.

î.Hr.

10000		Picturile rupestre de la Lascaux
8000		Cel mai vechi oraș în așezarea de la Jerichon
3500		Cea mai veche scriere cunoscută (cuneiformele sumeriene)
2800		Regatul Egiptului Vechi, perioada marelui Sfinx
2500		Piramida lui Kheops
1500	Începutul perioadei vedice în India	Stonehenge; cultura minoică și miceniană
1000		Ascensiunea lui David ca rege al Israelului
900–800		*Iliada* și *Odiseea* capătă formă, fiind atribuite bardului Homer
776		Primele jocuri olimpice menționate
cca 630	Zoroastru (m. cca 553)	
cca 610	Anaximandru (m. cca 547) Thales din Milet (m. cca 545)	
600	Esop este activ; apariția zoroastrismului în Persia; Lao-zi, întemeietorul daoismului (m. ?)	
cca 570	Pitagora (m. ?)	
cca 563	Buddha (m. în 483)	
cca 551	Confucius (m. cca 479)	
cca 550	Heraclit (m. ?)	
521		Buddha rostește prima sa predică într-un parc de cerbi în Varanasi
cca 515	Parmenide (m. ?)	
500	Anaxagoras (m. cca 427)	Poemul epic *Ramayana*; nașterea sculptorului grec Fidias
496		Sofocle (m. în 406)
cca 493	Empedocle (m. cca 433)	

490–449		Războaiele grecești împotriva Persiei
cca 490	Zenon din Elea, inventatorul dialecticii (m. ?); Protagoras (m. cca 420)	
480		Bătălia de la Salamina, Grecia distruge flota persană
cca 470	Socrate (m. 399)	
462		Începutul epocii lui Pericle în Atena
cca 460	Democrit din Abdera	Hipocrat, părintele medicinei (m. cca 370)
450		Alcibiade (m. 404)
448–433		Reconstruirea Acropolelor din Atena
cca 435	Aristip din Cirene (m. cca 350)	
433–404		Războiul Peloponeziac dintre Atena și Sparta
429	Platon (m. 347)	
423		Piesa lui Aristofan *Norii* îl satirizează pe Socrate
cca 400	Diogenes din Sinope (întemeietorul cinismului, m. 325)	Retragerea celor zece mii în timpul lui Xenofon
387	Formarea academiei lui Platon	
384	Aristotel (m. 322)	
371	Mencius (m. 289)	
cca 365	Pyrrhon (m. cca 275), întemeietorul scepticismului grec	
356		Alexandru cel Mare (m. 323)
343	Aristotel este profesorul lui Alexandru cel Mare	
341	Epicur (m. 270)	
335	Întemeierea Școlii peripatetice de către Aristotel	
cca 334	Zenon din Citium, întemeietorul stoicismului (m. 262)	
cca 331	Cleanthes (m. 232)	
327		Alexandru invadează India
cca 323	*Elementele* lui Euclid	Începutul dinastiei ptolemeice în Egipt
cca 316	Arcesilaos (m. 242)	
287		Arhimede (m. 212)
276		Eratostene (m. 194, primul om de știință care a măsurat circumferința pământului)
250	Academia de mijloc întemeiată de Arcesilaos	
cca 214	Carneades (m. 129)	
106	Cicero (m. 43)	
88/87	Plecarea lui Filon din Roma pune capăt Academiei ateniene ca instituție; originile platonismului mijlociu	

60	Poemul lui Lucrețiu *De Rerum Natura*	
55		Invadarea Britaniei de către Cezar
44		Moartea lui Iulius Cezar
cca 4		Isus Hristos (m. cca 30)
cca 2		Ovidiu, *Ars Amatoria*
d.Hr.		
cca 50	Plutarh (m. cca 120)	
cca 55	Epictet (m. cca 135)	
65		Cea mai timpurie dată posibilă a primei Evanghelii, cea a Sfântului Marcu
79		Distrugerea Pompeiului
cca 100	Formarea școlii de filosofie indiană *Nyaya*	
121	Marc Aureliu (m. 180)	
cca 175	*Meditațiile* lui Aureliu	
cca 200	maturitate Sextus Empiricus; maturitate Nagarjuna în India	
cca 205	Plotin, întemeietorul neoplatonismului (m. 270)	
cca 285	*Comentariile* lui Porfir la *Categoriile* lui Aristotel	
313		Împăratul Constantin instituie creștinismul ca religie tolerată
354	Augustin (m. 430)	
410		Alaric jefuiește Roma
411	*Cetatea lui Dumnezeu* a lui Augustin	
436		Romanii părăsesc Britania
440	Școala din Alexandria	
cca 475	Boethius (m. 524)	
476	Proclos devine conducătorul Academiei	Sfârșitul Imperiului Roman de Apus
529	Iustinian închide școlile păgâne	
532–537		Sfânta Sofia este construită în Constantinopol
537		Data legendară a morții regelui Arthur
570		Mohamed, întemeietorul Islamului (m. 632)
597		Începe convertirea Angliei la creștinism
600		Notarea zecimală este folosită în India; tipărirea de cărți în China
622		Fuga lui Mohamed din Mecca la Medina; anul 1 al calendarului musulman
cca 788	Shankara (m. cca 820)	
cca 790		Sistemul numeral indian, inclusiv cifra zero, este cunoscut în lumea arabă

cca 800		Sufismul, sau misticismul islamic, începe să devină influent
cca 810	Eriugena (m. cca 877)	
828		*Almagesta* lui Ptolemeu este tradusă în arabă
cca 870	Al-Farabi (m. 950)	
968		Este întemeiată Universitatea din Cordoba
980	Avicenna (m. 1037)	
1033	Sfântul Anselm (m. 1109)	
1059	Al-Ghazali (m. 1111)	
1079	Abélard (m. 1142)	
1101	Héloïse (m. 1164)	
1116		Cele mai timpurii cursuri predate la Oxford
1126	Averroës (m. 1198)	
1135	Maimonides (m. 1204)	
1170		Moartea lui Thomas Becket
1194–1260		Catedrala din Chartres
cca 1200	Albert cel Mare (m. 1280)	
1214	Roger Bacon (m. 1292)	
1221		Dominicanii și franciscanii sosesc în Anglia
1222		Genghis-Han invadează Rusia
1225	Toma d'Aquino (m. 1274)	
1265	Dante Alighieri (m. 1321)	
1272		Marco Polo își începe călătoria către China (1272–1295)
1273	*Summa Theologica* a lui Toma d'Aquino	
1277	Episcopii din Paris și Canterbury condamnă doctrinele „averroiste" și afirmă autoritatea credinței asupra rațiunii	
1285	William de Ockham (m. 1349)	
cca 1295	Buridan (m. 1358)	
1307		Dante începe *La Divina Commedia* (1307–1321)
1320	John Wyclif (m. 1384)	
1340		Geoffrey Chaucer (m. 1400)
1347		Ciuma neagră decimează Europa
1400		Începuturile artei și ale arhitecturii renascentiste în Italia
1452		Leonardo da Vinci (m. 1519)
1453		Biblia lui Gutenberg tipărită la Mainz; turcii cuceresc Constantinopolul
1466	Erasm (m. 1536)	
1478	Thomas More (m. 1535)	
1483		Martin Luther (m. 1546)

1498		*Cina cea de taină* a lui Leonardo
1504		*David* al lui Michelangelo
1512	*Principele* lui Machiavelli	
1516	*Utopia* lui More	
1517		Martin Luther afișează cele 95 de teze ale sale pe ușa bisericii din Wittenberg
1519		Spaniolii ajung în Mexic
1533	Montaigne (m. 1592)	
1534		Henric al VIII-lea al Angliei se separă de Roma; întemeierea Ordinului Iezuiților
1535		Execuția lui Thomas More
1543	*De Revolutionibus Orbium Coelestium* a lui Copernic	
1546		Michelangelo începe opera de desăvârșire și finisare a catedralei Sfântului Petru
1558		*Prima suflare a trâmbiței împotriva regimentului monstruos al femeilor* a lui John Knox
1561	Francis Bacon (m. 1626)	
1564	Galileo (m. 1642)	William Shakespeare (m. 1616)
1568		Gerardus Mercator concepe proiecția cilindrică a hărților
1571	Johannes Kepler (m. 1630)	
1580	*Eseurile* lui Montaigne	
1588	Hobbes (m. 1679)	
1596	Descartes (m. 1650)	
1605–1615		*Don Quijote* a lui Cervantes
1607		Prima colonie engleză în America (Jamestown, Virginia)
1611		Versiunea autorizată (Biblia regelui James)
1612	Arnauld (m. 1694)	
1617	Cudworth, cel mai platonician filosof de la Cambridge (m. 1688)	
1623	Pascal (m. 1662)	Prima ediție *in-folio* a lui Shakespeare
1625	*Legile războiului și ale păcii* a lui Grotius	
1628		*De Motu Cordis* a lui William Hervey
1632	*Dialog despre cele două sisteme principale ale lumii* a lui Galileo; Locke (m. 1704); Spinoza (m. 1677)	
1633		Galileo este obligat de Inchiziție să abjure teoria copernicană
1635		Întemeierea Academiei Franceze de către Richelieu
1638	Malebranche (m. 1715)	
1641	*Meditațiile* lui Descartes	

1646	Leibniz (m. 1716)	
1647	Pierre Bayle (m. 1706)	
1649		Execuția lui Carol al II-lea
1651	*Leviathan*-ul lui Hobbes	
1662		*Cartea anglicană de rugăciuni*; se întemeiază Royal Society
1667		*Paradisul pierdut* a lui Milton
1674	*Despre căutarea adevărului* a lui Malebranche	
1675		Leibniz inventează calculul infinitezimal; Wren începe catedrala Sfântului Paul (1675–1710)
1685	George Berkeley (m. 1753)	Compozitorii J.S. Bach (m. 1750); G.F. Händel (m. 1759); D. Scarlatti (m. 1757)
1687	*Principia* a lui Newton	
1688		Întronarea lui Wilhelm de Orania
1689	*Eseul* lui Locke; Montesquieu (m. 1755)	
1692	Joseph Butler (m. în 1752)	Procesele vrăjitoarelor condamnă nouăsprezece femei și un bărbat în Salem, Massachusetts
1694	Voltaire (m. 1778)	
1697	*Dicționarul* lui Bayle	
1710	*Principiile* lui Berkeley; *Teodiceea* lui Leibniz; Reid (m. 1796)	
1711	Hume (m. 1776); Boscovich (m. 1787); *Caracteristicile* lui Shaftesbury	
1712	Rousseau (m. 1778)	
1714	*Monadologia* lui Leibniz	
1717	Jean D'Alembert (m. 1783)	
1719		*Robinson Crusoe* a lui Daniel Defoe
1724	Immanuel Kant (m. 1804)	
1725	*Știința nouă* a lui Vico	
1726		*Călătoriile lui Gulliver* a lui Jonathan Swift
1729	Burke (m. 1797)	*Patimile, după Sfântul Matei* a lui Bach
1733-1734	*Eseul despre om* al lui Pope	
1739–40	*Tratatul despre natura umană* a lui Hume	
1743	Condorcet (m. 1794)	
1748	Jeremy Bentham (m. 1832); *Despre spiritul legilor* a lui Montesquieu; prima *Cercetare* a lui Hume ce include și eseul despre Miracole	
1751	*Cercetarea privind principiile moralei* a lui Hume; Diderot publică volumul 1 al *Enciclopediei*	

1755		*Dicționarul limbii engleze* al lui Johnson; marele cutremur din Lisabona clatină argumentul planului divin, prin faptul că s-a produs atunci când bisericile erau pline, iar bordelurile goale
1756	*Originea ideilor noastre despre sublim și frumos* a lui Burke	Wolfgang Amadeus Mozart (m. 1791)
1759	*Teoria sentimentelor morale* a lui Adam Smith; *Candide* a lui Voltaire	Schiller (m. 1805); *Tristram Shandy* a lui Sterne (1759-1767); cronometrul nr. 4 al lui Jonathan Harrison (primul mijloc de determinare a longitudinii pe mare)
1762	*Contractul social* al lui Rousseau	
1763	Teorema lui Bayes prezentată la Royal Society de către Richard Price	
1770	Hegel (m. 1831)	James Cook descoperă Australia; William Wordsworth (m. 1850)
1774		*Suferințele tânărului Werther* a lui Goethe; începuturile romantismului
1776	*O cercetare asupra naturii și cauzelor avuției națiunilor* a lui Smith	*Declarația americană de independență;* primul volum din *Declinul și decăderea* a lui Gibbon (1776–1788)
1779	Publicarea postumă a *Dialogurilor referitoare la religia naturală* ale lui Hume	Podul de fier al lui Abraham Darby la Coalbrookdale, Shropshire
1781	*Critica rațiunii pure* a lui Kant	
1786		*Nunta lui Figaro* a lui Mozart
1788	Schopenhauer (m. 1860)	
1789		Revoluția franceză; *Cântecele inocenței* ale lui William Blake
1790	*Reflecții asupra Revoluției franceze* a lui Burke	
1791	*Drepturile omului* a lui Paine	*Viața lui Samuel Johnson* a lui Boswell
1792	*Justificarea drepturilor femeilor* a lui Mary Wollstonecraft	
1795	Thomas Carlyle (m. 1881)	
1798	Auguste Comte (m. 1857)	*Eseu despre populație* al lui Malthus
1802		Teoria atomică a lui John Dalton
1806	John Stuart Mill (m. 1873)	
1807	*Fenomenologia spiritului* a lui Hegel	
1808		*Faust* al lui Goethe
1809	Charles Darwin (m. 1882)	
1813	Kierkegaard (m. 1855); *Despre Germania* a Doamnei de Staël este publicată în Anglia, contribuind la răspândirea romantismului german	*Mândrie și prejudecată* a lui Jane Austin

1814	Alexander Bakunin (m. 1876)	
1815		Înfrângerea lui Napoleon la Waterloo
1817		*Principiile economiei politice* a lui Ricardo
1818	Marx (m. 1883); *Lumea ca voință și reprezentare* a lui Schopenhauer	*Frankenstein* a lui Mary Shelley
1824		*Simfonia a IX-a* a lui Beethoven
1830		Linia ferată Manchester–Liverpool
1834		Abolirea sclaviei în Imperiul Britanic
1837		Încoronarea reginei Victoria; *Revoluția franceză* a lui Thomas Carlyle
1838	Brentano (m. 1917)	
1839	Peirce (m. 1914)	*Povestiri ale grotescului și arabescului* a lui Poe
1841		Mișcarea oxfordiană în plină desfășurare
1842	William James (m. 1910)	
1843	*Sistemul logicii* a lui Mill; *Sau/sau* a lui Kierkegaard	*Pictorii moderni* a lui Ruskin (1843–1860)
1844	Nietzsche (m. 1900)	
1845	*Situația clasei muncitoare în Anglia* a lui Engels	John Henry Newman, lider al mișcării Oxford, devine catolic
1846	F.H. Bradley (m. 1924)	
1847	*Analiza matematică a logicii* a lui Boole	
1848	Frege (m. 1925); *Manifestul Comunist*	Revoluții în Paris, Viena, Veneția, Berlin
1850		Clausius formulează a doua lege a termodinamicii și teoria cinetică a gazelor
1851		*Moby Dick* a lui Herman Melville
1854	*O cercetare a legilor gândirii* a lui Boole	Georg Riemann, *Despre ipotezele ce constituie fundamentul geometriei*
1856	Sigmund Freud (m. 1939)	
1859	Henri Bergson (m. 1941); Husserl (m. 1938)	*Originea speciilor* a lui Darwin
1861	*Utilitarismul* lui Mill	Războiul civil american (1861–1865)
1862		Măsurarea vitezei luminii de către Léon Foucault
1863–1869		*Război și pace* a lui Tolstoi
1865	Ascensiunea idealismului absolut în Marea Britanie	Asasinarea lui Abraham Lincoln; al 13-lea Amendament la Constituția americană abolește sclavia; călugărul Mendel formulează legile eredității; Whymper escaladează Matterhorn
1866	Benedetto Croce (m. 1952)	
1867	Primul volum din *Capitalul* lui Marx	

1870	Ascensiunea neokantianismului în Germania	Conciliul de la Vatican formulează doctrina infailibilității papale; prima reprezentație a *Walkiriei* lui Wagner; Lenin (m. 1924)
1872	Russell (m. 1970); *Erewhon* a lui Samuel Butler	
1873	Moore (m. 1958)	*Despre război* a lui Clausewitz
1874	*Metodele eticii* a lui Sidgwick	Prima expoziție impresionistă la Paris
1875	*Studiile etice* ale lui Bradley	*Anna Karenina* a lui Tolstoi
1876		Prima reprezentație completă a operei *Inelul* a lui Wagner la Bayreuth
1879	*Begriffsschrift* a lui Frege	Toma d'Aquino este confirmat ca principal teolog catolic; ascensiunea neotomismului
1883	*Știința mecanicii* a lui Mach; J.M. Keynes (m. 1946)	
1884	*Fundamentele aritmeticii* a lui Frege	
1885	*Așa grăit-a Zarathustra* a lui Nietzsche	Karl Benz construiește primul automobil
1889	Wittgenstein (m. 1951)	
1890		Rezistența finală a indienilor americani la Wounded Knee, Dakota de Sud
1891	Teorema lui Cantor; Rudolf Carnap (m. 1970)	
1897		*Despre sinucidere* a lui Durkheim
1899	*Teoria clasei parazitare* a lui Veblen	*Interpretarea viselor* a lui Freud
1900	Programul lui Hilbert; *Râsul* lui Bergson	
1901	Russell descoperă paradoxul său	
1903	*Principia Ethica* a lui Moore	
1905	Sartre (m. 1980); teoria descripțiilor definite a lui Russell	Teoria restrânsă a relativității a lui Einstein
1907	*Pragmatismul* lui William James	
1908	Quine; axiomatizarea teoriei mulțimilor a lui Zermelo	
1910–1913	*Principia Mathematica* a lui Russell și Whitehead	
1913		*În căutarea timpului pierdut* a lui Proust
1914	*Comportamentul: o introducere în psihologia comparativă* a lui Watson	Primul război mondial (1914–1918)
1916	*Cursul de lingvistică generală* al lui Saussure	Teoria generală a relativității a lui Einstein
1917		Revoluția din Octombrie din Rusia; inaugurarea conducerii comuniste
1918	*Declinul Occidentului* a lui Spengler	
1920–1930	Constituirea Școlii de la Frankfurt	
1921	*Tractatus Logico-Philosophicus* al lui Wittgenstein	

1922	*Etica protestantă și spiritul capitalismului* a lui Weber	Expoziția dadaistă la Paris; *Țara risipei* a lui T.S. Eliot; *Către o nouă arhitectură* a lui Le Corbusier; *Ulysses* a lui James Joyce
1924	Întemeierea Cercului de la Viena și a pozitivismului logic	Dezvoltarea mecanicii cuantice de către Louis de Broglie
1925		*Mein Kampf* a lui Hitler; *Procesul* lui Kafka
1927	*Ființă și timp* a lui Heidegger	
1928		*Amantul doamnei Chatterley* a lui D.H. Lawrence
1929	*Însemnări din închisoare* a lui Gramsci	*Crash*-ul din Wall Street declanșează marea criză
1931	Teoremele lui Gödel; *Meditațiile carteziene* a lui Husserl	
1932		*Psihanaliza copiilor* a lui Melanie Klein
1933	Studiul lui Tarski „Conceptul de adevăr în limbajele formale"	
1934	*Sintaxa logică a limbajului* a lui Carnap	
1935	*Logica descoperirii științifice* a lui Popper	
1936	*Limbaj, adevăr și logică* a lui Ayer	*Teoria generală* a lui Keynes
1939–1945		Al doilea război mondial
1943	*Ființă și neant* a lui Sartre	
1944		*O teorie a jocurilor și comportamentului economic* a lui Von Neumann și Morgenstern
1945	*Istoria filosofiei occidentale* a lui Russell	
1948		Asasinarea lui Mahatma Gandhi
1949	*Al doilea sex* a lui Simone de Beauvoir	
1950	Studiul lui Turing „Mașinile de calculat și inteligența" (*Mind*) inaugurează filosofia inteligenței artificiale	*Structurile elementare de rudenie* a lui Lévi-Strauss
1951		*Originile totalitarismului* a lui Arendt
1952	*Limbajul moralei* a lui Hare	
1953	*Investigațiile filosofice* a lui Wittgenstein	Crick și Watson construiesc modelul dublului elicoid al ADN-ului
1954	*Fapt, ficțiune și predicție* a lui Goodman	
1957	*Structurile sintactice* a lui Chomsky	
1959	*Individualii* lui Strawson redă respectabilitate metafizicii în Marea Britanie	
1960	*Cuvânt și obiect* a lui Quine	

1962	*Structura revoluțiilor științifice* a lui Kuhn inaugurează curentul de abordare mai puțin formală și mai istorică a filosofiilor științei	America intră în războiul din Vietnam (1962–1973)
1963		Discursul lui Martin Luther King „Am un vis"; asasinarea lui J.F. Kennedy; *Mistica feminină* a lui Betty Friedan catalizează feminismul în Statele Unite
1966		Revoluția culturală în China
1969		Misiunea Apolo II aselenizează
1970		*Eunucul feminin* a lui Germaine Greer
1971	*O teorie a dreptății* a lui Rawls revigorează interesul pentru filosofia politică	
1980	*Actul de a numi și necesitatea* a lui Kripke	
1988		*O scurtă istorie a timpului* a lui Stephen Hawking
1989		Dărâmarea Zidului din Berlin; prăbușirea treptată a comunismului ca sistem politic inaugurează era conflictelor naționaliste.

LA EDITURILE IRI ŞI UNIVERS ENCICLOPEDIC AU APĂRUT:

DICŢIONARE:

DEX	165.000 lei
L. Seche, M. Seche – Dicţionarul de sinonime al limbii române	110.000 lei
Leonard Gavriliu – Dicţionar de cerebrologie	37.900 lei
Oxford – Dicţionar de biologie	54.900 lei
Oxford — Dicţionar al sfinţilor	74.900 lei
Larousse – Dicţionar de medicină (tiraj nou)	119.000 lei
Larousse – Dicţionar de civilizaţie iudaică	39.900 lei
Larousse – Dicţionar de filosofie	36.900 lei
Larousse – Dicţionar de psihologie	37.900 lei
Larousse – Dicţionar de civilizaţie musulmană	24.900 lei
Larousse – Dicţionarul spaţiului	32.000 lei

FILOSOFIE:

Jacqueline Russ – Metodele în filosofie	37.900 lei
John Shand – Introducere în filosofia occidentală	37.900 lei
Vladimir Jankelevitch – Ireversibilul şi nostalgia	32.900 lei
Jacques Derrida – Diseminarea	26.900 lei
Brice Parain – Logosul platonician	19.900 lei
Marcel Gauchet – Inconştientul cerebral	14.900 lei
Matila Ghyka – Filosofia şi mistica numărului	27.900 lei
Aristotel – Metafizica (616 p., legat, ediţie de lux)	70.000 lei
Aristotel – Etica nicomahică	37.900 lei
Aristotel – Organon (vol. II)	43.000 lei
Aristotel – Poetica	32.000 lei
Vasile Tonoiu – Meditaţii şi cugetări	22.900 lei
Vasile Tonoiu – În căutarea unei paradigme a complexităţii	11.900 lei
Kant — Critica raţiunii practice (tiraj nou)	49.000 lei

RELIGIE, MITOLOGIE, ŞTIINŢE OCULTE:

Alexandru Şafran — Cabala (tiraj nou)	49.900 lei
Jeanne Ancelet-Hustache – Meister Eckhart şi mistica renană	17.900 lei
M.D. Chenu – Toma d'Aquino	19.900 lei
Patricia Hidiroglu – Apa divină	16.900 lei
Georges Dumézil – Cele patru puteri ale lui Apolo	32.900 lei
Georges Dumézil – Uitarea omului şi onoarea zeilor	26.900 lei
Georges Dumézil – Zeii suverani ai indo-europenilor	24.900 lei
Rudolf Steiner – Cunoaşterea lui Hristos	24.900 lei
Rudolf Steiner – Bhagavad-Gita şi Epistolele lui Pavel	18.900 lei
Rudolf Steiner – Mistica. Gând uman, gând cosmic	14.900 lei
Rudolf Steiner – Omul suprasensibil în concepţia antroposofică	18.900 lei

Rudolf Steiner – Creştinismul esoteric	19.900 lei
Jeanne Guesné – Corpul spiritual	18.900 lei
Marc de Smedt – Tehnici de meditaţie	22.900 lei
A T Mann – Principiile reincarnării	17.500 lei
Christmas Humpreys – Concentrare şi meditaţie	24.900 lei

LITERATURĂ:

Isaac Bashevis Singer – Craiul câmpiilor	22.900 lei
William Shakespeare – Visul unei nopţi de vară	17.900 lei
William Shakespeare – Macbeth	16.830 lei
William Shakespeare — Othello	32.900 lei
William Golding – Oameni de hârtie	15.900 lei
Iris Murdoch – Dilema lui Jackson	24.900 lei
Kazuo Ishiguro – Amintirea palidă a munţilor	22.900 lei
Eugen Simion – Fragmente critice (vol. II)	25.000 lei
Eugen Simion – Dimineaţa poeţilor	30.000 lei

CĂRŢI ŞCOLARE:

Constanţa Bărboi — Limba şi literatura română: subiecte cu grad sporit de dificultate pentru bacalaureat, admitere la facultate	19.900 lei
Luminiţa Bădeliţă – Matematică. Algebră şi geometrie pentru examenul de capacitate	15.900 lei
Liliana Babeş – Teste de biologie pentru bacalaureat şi admitere la facultate	19.900 lei

ISTORIE:

Ion Calafeteanu – Români la Hitler	36.900 lei
Florin Constantiniu – O istorie sinceră a poporului român (ediţia a II-a, revăzută şi adăugită)	57.900 lei
Horia Georgescu – Pentru cauza românească	15.000 lei

CĂRŢI PENTRU COPII:

Prietenii mei din pădure (16 pag., 20x26 cm, ilustr. color 100%)	15.900 lei
Prietenii mei din ogradă (16 pag., 20x26 cm, ilustr. color 100%)	15.900 lei
Heidi la munte (20x26 cm, 16 pagini color)	17.500 lei
Punguţa cu doi bani (22,5x30, 16 pagini color)	17.500 lei
O excursie la munte (poveşti, 16 pag., 20x26 cm, ilustr. color 100%)	12.500 lei
Căsuţa nouă (poveşti, 16 pag., 20x26 cm, ilustr. color 100%)	12.500 lei
Pinocchio (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Peter Pan (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Muzicanţii din Bremen (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei

Frumoasa din pădurea adormită (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Aladin (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Mica sirenă (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Cartea junglei (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Călătoriile lui Gulliver (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Soldățelul de plumb (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Rățușca cea urâtă (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Degețica (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Lupul și cei șapte iezișori (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Tudor Opriș – Zoologia	14.900 lei

DIVERSE:

Teri King – Horoscop 1999 (12 volume, unul pentru fiecare zodie)	volumul 15.000 lei

PSIHOLOGIE:

Eugene Minkowski – Schizofrenia	29.900 lei
J.-P. Chartier – Introducere în psihanaliza lui Sigmund Freud	17.900 lei
Alfred Binet – Dedublarea personalității și inconștientul	24.900 lei
Th. Ribot – Memoria și patologia ei	19.900 lei
Karen Horney – Conflictele noastre interioare	22.900 lei
Leonard Gavriliu – Inconșientul în viziunea lui Lucian Blaga	14.900 lei

VOR APĂREA:

Rudolf Steiner – Manifestările karmei
Mircea Eliade – Mitul eternei reîntoarceri
Zbigniew Brzezinski – Marea tablă de șah

Comandând prin poștă o carte apărută la una din editurile
IRI sau UNIVERS ENCICLOPEDIC
obțineți o reducere de:

15%

Pentru comenzi cu o valoare mai mare de 60 000 lei obțineți o reducere de:

20%

Costul expedierii prin poștă e suportat de editură.

Adresa: CP 33-2, București, România
Tel.: (401) 224 32 86, 222 54 20, 222 53 52; Fax: 224 32 86

Tiparul executat la Regia Autonomă „Monitorul Oficial"

Librăriile VED

O lume intr-e carte

3400 Cluj-Napoca,
str. Napoca, nr. 5,
str. Cotită, nr. 6
tel. fax: 064-192408

69.900

Acoperind o arie foarte largă, de la Aristotel la filosofia Zen, este cel mai cuprinzător, mai bine documentat și mai modern dicționar de filosofie existent la ora actuală. Ideal pentru studenți sau pentru cititorul de lucrări de cultură generală, oferă informații utile și accesibile nu numai pentru tradiția filosofică occidentală, dar și pentru teme majore din filosofia chineză, indiană, islamică și ebraică.

- 2 500 de articole, incluzând cele mai actuale concepte și cei mai recenți termeni;
- informații biografice pentru aproape 500 de filosofi;
- termeni relevanți pentru filosofie din domeniile învecinate;
- cronologia evenimentelor filosofice;
- glosar englez-român, care redă echivalentul românesc al termenilor din limba engleză, deosebit de util pentru cititorii români care consultă diverse publicații apărute în străinătate.

„O excelentă sursă bibliografică... Există intrări generoase și documentate pentru marile nume din istoria filosofiei... Toți termenii sunt tratați într-o manieră instructivă și atentă.“ (*Thes*)

„Cel mai cuprinzător dicționar de filosofie în limba engleză.“ (*TLS*)